

॥ अथ ॥

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृत-“वेदार्थप्रकाश”-नामभाष्यसहितम् ॥

(अथ भाष्योपक्रमः)

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः^१ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननम् ॥१॥

यस्य निःश्वसितं^२ वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥२॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः^३ ।कृतमन्तरणः^४ क्षीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥३॥विजितारातिव्रातो^५ वीरः श्रीहरिहरः चमाधीशः ।

१— ड-पुस्तके एतदनन्तरं मेष श्लोकोऽधिकः—

“श्रुतिपङ्कजार्थलक्ष्मीं यो विकासयति हृद्गतः ।

स पायात् सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः”—इति ।

२— ‘निःश्वसितं’—इति ज, भ, ज, ट । ३— ‘बुक्कभूपतेः’—इति ज, भ ।

४— ‘कृतचेतरणः’—इति ज, ज, ट । ५— ‘विजिताराजतेजातो’—

इति ज, भ, ज, ट ; ‘विजितारिजगो जातो’—इति ड ।

धर्मब्राह्मणान्यः^१ समादिशत्सायणाचार्यम्^२ ॥ ४ ॥

ऋग्यजुः^३सामशाखानां मेकैका व्याकृता त्वया ।

तावता तत्समानार्थां ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥ ५ ॥

वासना विशदा^४ यत्र मन्त्रार्थानां मशेषतः ।

प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं^५ शाखान्तरैर्विना ॥ ६ ॥

करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् ।

या काचित्तादृशी शाखा त्वया व्याख्यायता मिति ॥ ७ ॥

सर्वतः^६ सायणाचार्यो विमृश्योदौरितान् गुणान् ।

माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति^७ तत् ॥ ८ ॥

सञ्चारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा ।

वेदानां मर्थवत्त्वादि यच्चान्यदुपयुज्यते ।

सर्वशाखासमत्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥ ९ ॥

यच्च^८ सन्दिग्धं मज्जातं मत्र तद्विवरिष्यते^९ ।

सम्प्रत्या कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानाञ्च सङ्ग्रहात् ॥ १० ॥

१— 'धर्मब्राह्मणान्यः'—इति ज, भ, ज, ट; 'धर्मब्राह्मणचार्यः'—इति ड ।

२— 'समादिशत्सायणाचार्यः'—इति ज, भ, ज, ट ।

३— 'स ऋग्यजुः'—इति ज, भ, ज, ट ।

४— 'वासनादिशदा'—इति ज, भ, ट; 'वासनादि सदा'—इति ज, ड ।

५— 'कर्म पूर्ण'—इति ज, भ, ज; 'कर्मापूर्ण'—इति ड ।

६— 'सर्वज्ञः'—इति ड । ७— 'व्याख्याकरोति'—इति ज, भ, ज, ट ।

८— 'यत्र'—इति ज, भ, ज, ट; 'यत्तु'—इति ड ।

९— 'तद्वि परीक्ष्यते'—इति ठ, ड ।

(अथ प्रथमकाण्डोय-प्रथमप्रपाठक-प्रथमप्राज्ञावतरणी)

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रका-
शितम्, ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्त्रेतायुगसाध्यो^१ धर्मः
प्राधान्येन प्रतिपादितः । अग्न्याधाने^२ अग्नयश्चाधानपवमानेष्टिभि-
र्निष्पाद्याः; पवमानेष्टयश्च दर्शपूर्णमासविकृतितया^३ तदधिगम-
सापेक्षज्ञाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते; तदनुष्ठा-
नारम्भश्च पूर्णमासपूर्वकः^४; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यदङ्गं
व्रतोपायनं^५ तदङ्गत्वेनापा मुपसर्गनं विधत्ते—

१—“दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ।

अग्नित्रय मिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनजः ॥”—इति अम० को०

२. ७. २० । “त्रेता त्वग्नित्रये”—इति च तत्रैव ३. ३. ६८ ।

२— नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

३—‘दर्शपूर्णमासविध्यन्तर्ग्राहितया’—इति ठ ; ‘दर्शपूर्णमासप्रकृतितया’—
इति ड ; ‘दर्शपूर्णमासविप्रकृतितया’—इति ज, झ, ट ।

४—‘पूर्णमासपूर्वकम्’—इति झ-ज-टातिरिक्तेषु ।

५—व्रतोपायनम् = व्रतग्रहणम् । “व्रतशब्देन कर्माङ्गभूता शास्त्रतो नियमा
उच्यन्ते । “कर्माङ्गभूता यमनियमा व्रतम्, तदुपगमार्थो ‘ऽग्ने व्रतपते’—
इत्ययं मन्त्रः”—इत्युक्तं तन्वरत्ने”—इति का० २. १. ११ सू० ४० । तच्च
दर्शपौर्णमासयोः अग्न्यन्वाधानानन्तरं भवति, पशौ तु ब्रह्मवरणानन्तरं
मिति विशेषः । विहितश्चेतत् कात्यायनेन “अपराह्णे व्रतोपायनीय
मश्नीतः”—इत्यादिसूत्रद्वयेन (२. १. १०, ११.) । “अग्निं मग्न्यन्वाधानं
व्रतोपायनं मित्येके, व्रतोपायनं मग्निं मग्न्यन्वाधानं मित्येके, अग्न्यन्वा-
धानं व्रतोपायनं मग्निं मित्येके (श्रौ० सू० ४. २. ८.)”—इत्यापस्तम्ब-
ग्रन्थेऽहं द्रष्टव्यः । तद्विधानं तु तत्रैव मुक्तम्—“दक्षिणेनाहवनीयं भव-

स्थाय व्रत मुपैष्यन् ससुजं मनसा ध्यायति, अथ जपति 'अमे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि'—इति ब्राह्मणः—इत्यादि (आप० श्रौ० सू० ४. ३. १, २.) ।
 अथ पद्धतिः—“कृताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां मातृपूजा-
 पूर्वकं माभ्युदयिकं आद्रम् । ततो मुख्याया मेव पौर्णमास्यां सद्यो ऽन्वा-
 रम्भणीयेष्टिः । तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः । समूहन्त्यग्न्यागारम्, ×
 × × । अथाग्न्यन्वाधानं मुच्यते × × × । यजमानस्य सपत्नीकस्य
 मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः । केशश्मश्रुवपनं शिखां वर्जयित्वा × × × ।
 अपराह्णे पत्नीयजमानौ माषमांससखवणप्रातर्होष्यमाणद्रव्यव्यतिरिक्तं घृत-
 संयुक्तं मत्स्यं मन्त्रीतौ, न दत्तिपर्यन्तम् । × × × । ब्रह्माश्रनानन्तरं
 यजमानः स्वयं मादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन गत्वा आहवनी-
 यस्य पश्चात् समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं विलोकयन्नुदकं दक्षिण-
 हस्तेन स्पृष्ट्वा 'अमे व्रतपते व्रतम्'—इतिमन्त्रेण व्रतं मुपैति, सत्यवदनादि-
 नियमं मङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथवा इदमहमनृतादित्यनेन मन्त्रेण व्रतं
 मुपैति, न पूर्वोक्तेन । अतः प्रभृति क्रियमाणकर्माङ्गभूतो यजमानस्य
 सत्यवदननियमः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः ।
 सायाशनेच्छायां सत्यां होमानन्तरं मारण्यौघधीनां नीवारश्यामाककङ्गा-
 दीनां मग्नं वा आरण्यवृक्षाणां मास्त्राजादनादीनां फलानि वाञ्छीयाद् ;
 नाञ्छीयाद्वा । रात्रावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां
 खरस्याग्न्यपेक्षया अधो नीचं शयनं कर्तव्यम् । आस्तरणस्य न निषेधः ।
 × × × । प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः । तत
 उदिते सूर्ये ब्रह्मवरणाद्युपक्रमः—इति ।

॥ अथ प्रथमकाण्डम् ॥

(तत्र)

प्रथमाध्याये (प्रथमप्रपाठके)

प्रथमब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्रतमुपैष्यन्* । अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च
प्राङ् तिष्ठन्नप ऽउपःस्पृशति तद्युदपु ऽउपस्पृशत्यमेध्यो
वै पुरुषो यदुद्धृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा
ऽआपो† मेध्यो भूत्वा व्रत‡ मुपायानीति पवित्रं वा
ऽआपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तुस्माद् वा
ऽअप ऽउपस्पृशति ॥ १ ॥

सोऽग्निमेवाभीक्ष्णमाणो व्रतमुपैति । अग्ने व्रतपते
व्रतं चरिष्यामि तुच्छकैयं तुन्ने राध्यता मित्यग्नि-
र्वै देवानां व्रतपतिस्तुस्मा ऽगुवैतत् प्राह व्रतं चरि-

* 'व्रतमुपैष्यन्'—इति च । एवं खरपाठभेदे स्यान्मुद्राशुद्धिरेव हेतुः ।

† 'प ऽउप'—इत्येवमादिषु 'ऽ'—इति चिह्नं नास्ति ग-च-छ-पुस्तकेषु ।

‡ 'वा ऽआपो'—इत्येवमादिषु च 'ऽ'—इति चिह्नं ग-छ-पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ 'व्रत'—इति एकवकारात्मकः पाठः ख-च-पुस्तकयोः । सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

ध्यामि तुच्छकेयं तुन्मे राध्यता मिति नाच तिरुहित
मिवास्ति* ॥ २ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते† । अग्ने व्रतपते व्रत
मचारिषं तुदशकं तुन्मे ऽराधीत्युशकुञ्जोतद् यो यज्ञस्य
संस्था मुगन्नराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य संस्था मुगन्नेतेन
न्वेव भुयिष्ठा ऽइव व्रत मुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति । सत्यं चैवानृतं च
सत्य मेव देवा ऽअनृतं मनुष्या ऽइदं मह मुनृतात् सत्य
मुपैमीति तुन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्य मेव व्वदेत् । एतच्च वै देवा व्रतं चरन्ति
युत्सत्यं तुस्मात्ते युशो युशो ह भवति यु ऽएवं विद्वा-
न्सत्यं व्वदति‡ ॥ ५ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते । इदं महं यु ऽएवास्मि
सोऽस्मीत्युमानुष ऽइव वा ऽएतद्भवति युद्वत् मुपैति न
हि तुदवकुल्पते युद् ब्रूयादिदं महं सत्यादुनृत मुपै-
मीति तुदु खलु पुनर्मानुषो भवति तुस्मादिदं महं य
ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येव? व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

अथातोऽशनानशनस्यैव । तुदु हाषाढः सावयसो

* 'मिवास्ति'—इति ख ।

† 'विसृजते'—इति ख, च ।

‡ 'वुदति'—इति ख, 'वुदति'—इति ग, च ।

§ 'सोऽस्मीत्येव'—इति ख, च ।

ऽनशन मेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्या
जानन्ति तु ऽन मेतद् व्रत मुपयुतं विदुः प्रातुर्नो
यक्ष्यत इति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानुगच्छन्ति ते
ऽस्य गृहेषूपवसन्ति सु ऽउपवसथः* ॥ ७ ॥

तुन्वेवानवकृतम् । यो मनुष्येषुनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीया-
दथ किमु यो देवेषुनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात् तस्माद्
नैवाश्नीयात् ॥ ८ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृ-
देवत्यो भवति युद्यु ऽअश्नाति देवानुत्यश्नातीति स यु-
देवाशित मुनशितं तुदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न
गृह्णन्ति तुदशित मुनशितः स युदश्नाति तेनापितृ-
देवत्यो भवति युद्यु तुदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति
तेनो देवान्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

स वा ऽआरण्य मेवाश्नीयात् । या वारण्या ऽओ-
षधयो युद्धा वृक्ष्यं तदु ह स्माहापि बुर्कुर्वाणी
माषान्मे पचत न वा ऽएतेषाः हविर्गृह्णन्तीति तदु
तथा न कुर्याद् ब्रीहियवयोर्व्या ऽएतदुपजं युच्छमी-
धान्यं तद् ब्रीहियवावेवैतेन भूयाःसौ करोति तस्मा-
दारण्य मेवाश्नीयात् ॥ १० ॥

* 'उपवसथः'—इति च ।

† 'दुपचं'—इति ड, सायणसम्मतश्च ।

सु ऽआहवनीयागारे वैताः रुचिः शुयीत । गार्ह-
पत्यागारे वा देवान्वा ऽएषु ऽउपावर्त्तते यो व्रतु
मुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषां मेवैतन्मध्ये शेते ऽधुः
शयीताधुस्तादिव हि श्रेयसः ऽउपचारः * ॥ ११ ॥

स वै प्रातरपु ऽएव । प्रथमेन कूर्मणाभिपद्यते ऽपः
प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञं मेवैतत् प्रथमेन कूर्म-
णाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञं मेवैतद्वितनोति ॥ १२ ॥

स प्रणयति । कुत्वा युनक्ति सु त्वा युनक्ति कुस्मै
त्वा युनक्ति तुस्मै त्वा युनक्तौत्येताभिरुनिरुक्ताभिव्या-
हृतिभिरुनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजा-
पति मेवैतद् यज्ञं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्देवापुः प्रणयति । अङ्घ्रिर्वा ऽइदं सर्वं मासं
तत्प्रथमेनैवैतत्कूर्मणा सर्वं माप्नोति ॥ १४ ॥

यद्देवास्याच । होता वाध्वर्युर्वा ब्रह्मा वाग्मीध्रो वा
स्वयुं † वा युजमानो नाभ्यापयति तद्देवास्यैतेन सर्वं
मासं भवति ॥ १५ ॥

यद्देवापुः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन युजमानां-
स्तानसुररक्षस्तानि ररक्षुर्नु यक्ष्यध्व ‡ ऽइति तद्यदुरक्षं-
स्तस्माद्रक्षाःसि ॥ १६ ॥

* 'उपचारः'-इति ख, च । † 'स्वयं'-इति च । ‡ 'यक्ष्यध्व'-इति क ।

ततो देवा ऽएतं वृजं ददृशुः । यदपो वृजो वा
 ऽआपो वृजो हि वा ऽआपस्तस्माद् येनैता युन्ति
 निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति ततु* एतं वृजं
 मुदयच्छंस्तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञं मतन्वत तथो
 एवैष एतं वृजं मुदयच्छति तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते
 यज्ञं तनुते तस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

ता उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यं सादयति । योषा वा
 ऽआपो वृषाम्निर्गृहा वै गार्हपत्यस्तद् गृहेष्वेवैतन्मि-
 थुनं प्रजुननं क्रियते वृजं वा ऽएष उदयच्छति यो
 ऽपः प्रणयति यो वा ऽअप्रतिष्ठितो वृजं मुदयच्छति
 नैनं शक्नोत्युदयन्तुं सुं हैनं शृणाति ॥ १८ ॥

स यद्गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा
 वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति
 तथो हैन मेष वृजो नु दिनस्ति तस्माद् गार्हपत्ये
 सादयति ॥ १९ ॥

ता उत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा ऽआपो
 वृषाम्निर्मिथुनं मेवैतत्प्रजुननं क्रियत ऽएव मिव हि
 मिथुनं क्लृप्तं मुत्तरतो हि स्त्री पुमांसं मुपशेते ॥ २० ॥

ता नान्तरेण सुच्चरेयुः । नेन्मिथुनं चर्यमाणं मुन्त-

* 'तत्त'—इति ग-घ-पुस्तकाभ्यां मन्थत्र ।

रेण सञ्चुरानिति ता नातिहृत्य सादुयेन्नो ऽञ्चुनाप्ताः
 सादयेत्स यदतिहृत्य सादुयेदुस्ति वा ऽअमेष्टापाञ्च
 विधातव्य मिव स युथेव ह तदग्नेर्भवति युचास्याप
 ऽउपस्पृशन्त्यग्नौ हाधि भ्रातव्यं वर्द्धयेद्यदतिहृत्य
 सादुयेद्यु ऽञ्चुनाप्ताः सादुयेन्नो हाभिस्तं काम
 मभ्यापयेद्यस्मै कामाय प्रणीयुन्ते तस्मादु सम्प्रत्येवो-
 त्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

अथ तृणैः पुरिस्तृणाति । द्वन्द्वं पाचाण्युदाहरति
 श्रुपं* च्वाग्निहोत्रहुवणीञ्च स्फुञ्च कपालानि च शुभ्याञ्च
 कृष्णाजिनं चोलूखलमुसले दृषदुपले तद्दुश दुशाक्षरा
 वै विराड्विराड् वै यज्ञस्तद्विराज मेवैतद्यज्ञ मभिसु-
 म्पादयत्यथ यद् द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै व्वीर्यं यदा वै द्वौ सः
 भेते ऽअथ तद्वीर्यं भवति द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजुननं
 मिथुन मेवैतत्प्रजुननं क्रियते ॥ २२ ॥ १ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमम्)

ब्राह्मणम् ॥ १ । १ ॥

* 'स्रुपं'—इति ड ।

व्रत सुपैथ्यन्निति । पूर्णमासस्य प्राथम्यम्; अत्रैवाग्रे पौर्णमासप्रयोग-
मभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात् । कात्यायनेनापि तथा-
भिधाय “पौर्णमासवदन्यत्”—इति^१ पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शेऽतिदेशात् ।
तथा इहैव ब्राह्मणे^२ प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे “पौर्णमासेन चैवा-
मावाख्येन^३ च पौर्णमासीञ्चामावास्यां च तत्पवाभिषज्यन्”—इति
पौर्णमासप्राथम्यम्^४ । तथा तैत्तिरीयके^५—“पौर्णमासः हविरिद
मेषां मथ्यामावास्यः हविरिद मेषां मयि”—इत्यन्वाधानानुमन्त-
णयोर्यजमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यं भवगम्यते ।

ननु पूर्वोऽयं पाठक्रमः श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्यं प्रतिषिध्यते,
श्रुतिश्च पाठाद्वलीयसी; श्रुत्यर्थपाठमुख्यस्थानप्रवृत्तीनां^६ क्रमप्रमा-
णानां मपि श्रुतेः प्राथम्येन प्राबल्यात्^७ । श्रूयते हि पौर्णमासप्राथ-
म्यस्य निन्दा—“यत्पौर्णमासीं पूर्वां मालभेत, प्रतिलोमं मेवैनावा-

१—श्रौ० सू० ४. २. ४४ । २—उपरिष्ठात् (१. ६. ३. ३६.) ।

३—‘चामावाख्येन’—इति भृ, ट । ४—‘प्राथम्यात्’—इति ट ।

५—ब्रा० ३. ७. ४. ८ । तन्मन्त्रपाठस्तु इमा मूर्जं मित्यादिः ।

६—‘श्रुत्यर्थपाठमुख्यार्थानां प्रवृत्तीनां’—इति ज, भृ, ज, ट, ड ।

७—‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यं मर्थवि-
प्रकर्षात्’—इति मौ० सू० ३. ३. १४ । “विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात् । श्रुतिः
क्रमादानुमानिकत्वात्”—इत्यादिः (१. ५. ५-१० सू०) कात्यायनग्रन्थोऽप्यत्र
पर्यालोच्यः । “अङ्गबोधकप्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्यामेदेन षट्”—इत्यादिष्व मौमांसापरिभाषाप्रबन्धः । “एतस्य विधेः
(विनियोगविधेः) सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि”—इत्यादिना
लौगाक्षिमास्कारेणाप्यर्थसङ्ग्रहे यानि लक्षणादोद्धारणानि प्रदर्शितानि,
तानि चेह द्रष्टव्यानि ।

लभेत”-इति^१, न^२; तस्य वाक्यस्य “सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुया-
दमावास्या वै सरस्वत्यनुहोम मेवैनावालभते”-इति^३ सारस्वत-
होमविधिगेषत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादात् । अतस्तदुक्तरीत्या^४
पौर्णमासप्राथम्यमुपपन्नम् । उपसर्गनञ्चेद्वाचमनं विवक्षितम् ।

नन्वापस्तम्बेन^५ “अप आचामत्युपसृशति वा”-इत्याचमनप्रति-
बन्धिभावेनोपसर्गनाभिधानात् स्पर्शनमात्रं तत्प्रतिभाति । सत्यं तत्र
तथा; इह तु “तेन पूतिरन्तरतः”-इति वाक्यशेषादपोऽन्नात्यन्तरत
एव मेध्यो भवतीति वदताचमनमेव । यथा “अक्ताः शर्करा उप-
दधाति”-इत्यत्र दृतैलादिव्यञ्जनसाधनत्वेन सन्दिग्धमानेषु “तेजो
वै दृतम्”-इति वाक्यशेषात्^६ दृतमिति निश्चयः, तद्वत् । सूचितं
हि^७—“सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्”-इति^८ । तस्य च व्रतोपायनाङ्ग-
त्वम्, उपैष्यन्निति शब्दप्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभि-
धानात्; “लक्षणहेलोः क्रियायाः”-इति सूतेः^९ । प्रधानं हि
स्वनिष्पत्यर्थं मङ्गलमनुष्ठापयन् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च लक्षणे-
ऽपि शतुर्विधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि
भविष्यता व्रतेन सूचितो हि यः तत्पूर्वकालः, तत्सम्बन्धमाचमनस्य

१—तै० सं० ३. ५. १. ५ ।

२—नास्त्येतत् पदं ज-भ-ज-ट-पुस्तकेषु ।

३—तै० सं० ३. ५. १. ६ ।

४—‘अत उक्तरीत्या’-इति ट ।

५—औ० सू० ४. ३. २. ६ ।

६—“शर्करा अक्ता उपदधात्; तेजो
वै दृतम्”-इति तै० ब्रा० ३. १२. ५. १२ ।

७—‘च’-इति ड; ज-भ-ज-ट-पुस्तकेषु नास्त्येव ।

८—मौ० सू० १. ४. २६ ।

९—पा० सू० ३. २. १२६ ।

विधातुं व्रत सुपैथ्यन्नित्येतस्यात् । तत्कालसम्बन्धत्वाच्चमनानन्तरं व्रतो-
पायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणाख्यौकारे वचन
मनर्थक मिति ।

ननु व्रतोपायनादपि प्रथम माहवनीयप्रणयन मन्वाधानञ्च ।
अत एवापस्तम्बः—“प्रातरग्निहोत्रं ऊत्वान्य माहवनीयं^१ प्रणीयाद्वी-
नन्वादधाति”-इति^२ । कात्यायनस्त्वप्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधाना-
सम्भवादर्थसिद्धं प्रणयनं मत्वा^३ अन्वाधान मेव प्रथम माह—“अग्न्य-
न्वाधान मध्वर्युर्यजमानो वा”-इति^४ । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः
पराचीनं^५ व्रतोपायनं तदङ्ग माचमनं वा कथं प्रथमम् अभि-
दधाति^६? अत्राभिधीयते—नियमेन याजमानानां मध्ये व्रतो-
पायन मेव प्रथमम्; अग्न्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् ।
अध्वर्युर्यजमानो वेति कात्यायनोक्तेः^७ ।

नन्वाधानमन्त्रस्य समाग्रे वर्च इत्यस्य^८ प्रत्यगाग्नीष्टान्नियमेन
याजमानत्वं युक्तम्; यथा आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मं देहीत्यादेः^९ । तस्य
हि समाख्यया आध्वर्यवत्वप्राप्तावपि प्रत्यगाग्नीष्टक्षिप्त्वेन प्रबलेन
समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम् “मन्त्राश्चाकर्मकरणास्त-

१—‘ऊत्वाहवनीयं’-इति ठ ।

२—औ० सू० १. १. २ ।

३—‘मन्वानो’-इति ड; ज-झ-ज-ट-पुस्तकेषु नास्त्येव ।

४—औ० सू० २. १. २ ।

५—‘परत्वेन’-इति ठ, ड ।

६—‘आह’-इति झ, ज, ट ।

७—औ० सू० २. १. २ ।

८—का० औ० सू० २. १. ३. — तै० सं० ४. ७. १४. १ ।

९—तै० सं० १. ५. ५. १३ ।

इत्-इति^१ । सत्यम् ! अकरणमन्त्रत्वात् तत्र^२ तथास्तु, ममाग्ने वर्च इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादध्वर्युणैव प्रयोज्य मित्युक्तं सुत्तराधिकरणे— “करणेध्वर्यवत्त्वात्”-इति^३ । अत उक्तयुक्तेस्तत्करणं मन्वाधानं मयध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनाध्वर्युयजमानो वेत्युक्तम्, तत्र याजमानत्वं शाखान्तरमूलम् ; एतच्छाखानुसारेण त्वापस्तम्बादिभिः केवलाध्वर्यवत्त्वं युक्तं मिति विभागः^४ । अथवा यथा अप्रणीतस्यान्वाधानानुपपत्त्या प्रणयनं मयन्वाधानविधिनेव सङ्गृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्निति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रबलीकरणरूपं मन्वाधानं चार्थसिद्धत्वादनुक्तं मित्युच्यमानाङ्गमध्ये व्रतोपायनस्य प्राथम्यं मविरुद्धम् ॥

विहितं सुपस्पर्शनं मनूद्य प्रशंसति— “तद्यदिति । ‘तत्’ प्रकृतं ‘यत्’ उपस्पर्शनं तेनान्तरतः ‘पूतिः’ पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् सम्भावितं मपवित्रत्वं मिति ।

ननूपस्पर्शनस्य फलं मेवेदं^५ पवित्रत्वं किं न विधीयते ; कथं मपि सम्बन्धाभावेऽपि हि फलविधित्वं दृष्टम्, यथा—“प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रौरूपयन्ति”-इति रात्रिसूत्रे^६ । (अत्रोच्यते^७—) रात्रिसूत्रस्य ह्यनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य युक्तं यदर्थवादो

१— मी० सू० ३. प. १५ । २— ‘अकरणमन्त्रो यत्र, तत्र’-इति ड ।

३— मी० सू० ३. प. २५ । ४— ‘किङ्कः (भिन्नः ?)-इति ज, भ, ज, ट ।

५— ‘ननूपस्पर्शनस्यापामेवेदं’-इति ज, भ, ज, ट ।

६— “द्वादशरात्रादीनि रात्रिसूत्राणि”-इति का० श्रौ० सू० २४. १. १ ।

७— नास्त्येतद् वाक्यं डातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

ऽप्यपेक्षितं फलं समर्पयतीति ; उपसर्गनस्य तु संस्कारतया संस्कार्य-
 णैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य कथं मपेक्षितं फलं समर्थो ऽर्थवादः^१
 समर्पयितुम्^२ ? यथा— “यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य दृङ्गे इति^३ ।
 अत्र ह्यञ्जनस्य संस्कारतया फलं मनपेक्षमाणस्य भ्रातृव्यचक्षुर्वर्जनं न
 फलं मिति । सूत्रितं च— “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुति-
 र्थवादः स्यात्”—इति^४ ।

ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतालक्षणे अंगत्रये ऽनुप्रविष्टं कश्चिदप्यर्थं
 मनभिदधानस्य वाक्यस्थानर्थक्यं मेव प्राप्तम् ; “आम्नायस्य क्रियार्थ-
 त्वादानर्थक्यं मतदर्शानाम्”—इति^५ । तत्रैव कस्यचिदंगस्य सुत्यापि
 भवत्यर्थवत्तेति चेत्, न ; प्रवृत्तिविशेषं मकुर्वाण्या किं सुत्या ?
 अपि च यः सुतश्चासुतश्च तावानेव सोऽर्थः^६ । अत्रोच्यते । इह
 लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने । शब्दात्मिका चार्थात्मिका च ।
 उक्तं च— “अभिधां भावना माङ्गरन्या मेव लिङादयः ।

अर्थात्म-भावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते”—इति ।

एकैका च सा साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभिः त्रिभिरंगैरंगत्रय-
 वती । भावनायां^७ हि स्वर्ग एकः साध्योऽंगः, तत्करणं माग्नेयादिः
 साधनम्, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतारूपः । तत्रैवार्थभावनायां पुरुष-
 प्रवृत्तिः शब्दभावनाया भाव्यम्, लिङादिः तद्व्यापारो वा करणम्,

१— ‘फलं समर्थोऽर्थवादः’—इति ज, भ, ज, ट ।

२— ‘समर्पयितुं’—इति ज, भ, ज, ट । ३— तै० सं० ६. १. १. १७ ।

४— मौ० सू० ४. ३. १ ।

५— मौ० सू० १. २. १ ।

६— ‘तावानेवास्यार्थः’—इति ड ।

७— ‘अर्थभावनायां’—इति ठ, ड ।

आर्थवादिकौ स्तुतिरितिकर्त्तव्यता^१ । तत्रार्थभावनाया अंशत्रयान-

१— भावनोपदेशोऽयं मौमांसापरिभाषायां विशेषतो व्यक्तः, अर्थसङ्ग्रहे लौगाक्षिभास्करेणाप्यत्याक्षरेण सम्यग् बोधितः । तथाहि—“स च यागादियजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गं मुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते । तथाहियजेतेत्यत्राख्यंशद्वयम्— यजिधातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यख्यंशद्वयम्— आख्यातत्वं लिङ्त्वच्च । तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे । उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो व्यापारविशेषः । सा द्विधा— शाब्दी भावना, आर्थी भावना चेति । तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्थ्यापारविशेषः शाब्दीभावना । सा च लिङंशेनोच्यते ; लिङ्श्रवणे अयं मां प्रवर्त्तयति, मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः । यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते, तत्तस्य वाच्यम् ; गा मानयेत्यस्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम् । स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः ; वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव । अत एव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते । सा च भावना अंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति ; एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः । सङ्ख्यादीना मेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः । साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति ; तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वं मपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् ; किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन, शब्दभावना-भाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन वा । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया मर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्य मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति । प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना । सा चाख्यातसामान्यस्य ; व्यापारवाचित्वात् । साप्यंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेदिति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि फलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादि करणत्वेनान्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजाल मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति”—इति ॥

भिधानेऽपि शब्दभावेनेतिकर्तव्यताभूतां स्मृतिं ब्रुवाणो ऽर्थवादः कथं मनर्थकः स्यात् । यदाह सूत्रकारः— “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्मृत्यर्थेन विधीनां स्मृः”—इति^१ । स्मृतिविरहे ह्यंगवैकल्यादपरिपूर्ण-शब्दभावनया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषस्येति तस्या अप्यानर्थक्येन मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति कथं मनर्थिका स्मृतिः स्यात् । यत्त्वर्थवादरहितं^२ केवलं विधिवाक्यम्, तच्च विधिरेव स्मृति माक्षिपतीति नोक्तदोषा-वतारः ; इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्मृतौ सत्यां किं माक्षेपकोग्रनेत्यलम् । अयं^३ च विचारः उत्तरत्र सर्वेष्वेवार्थवादिषु द्रष्टव्य इति ।

अनृतवदननिमित्ताशुद्धिपरिहारेणोपसर्गस्य प्राशस्त्य मभिधाय तत्साधनभूतानां मयां स्वतः शुद्धत्वात् स्वसम्बन्धिशुद्धिहेतुत्वाच्च तत्प्राशस्त्य मित्याह— “मेध्या वा इति ॥ १ ॥

इदानीं मग्निदर्शनलक्षणेनाङ्गान्तरेण सहितं समन्तकं व्रतोपायनं विधत्ते— “सोऽग्नि मिति । ‘सः’ यजमानः ‘अग्निम्’ आहवनीयम् । मन्त्रार्थस्तु— हे व्रतस्य पालक ! अग्ने ! अनृतवदनत्यागादिरूपं ‘व्रतं’ चरिष्यामि ; तत्कर्तुं शक्नो भूयाधम् । शक्नोतेर्लिङ्याग्रिथ्ययम् । मदीयं ‘तद्’ व्रतं ‘राध्यताम्’ समृद्धं भवत्विति^४ ।

व्रतपतिपदं व्याकरोति— “अग्निवै देवाना मिति । उभय-वाक्यस्याव्याख्येयत्व मत्र— शक्नेयं राध्यता मिति । तच्च च हेतु माह— “नात्रेति । ‘तिरोहितम्’ अविस्यष्टार्थं पदम्^५ ॥ २ ॥

१— मी० सू० १. २. ७ । २— ‘यदर्थवादरहितं’—इति ज, भ, ज, ट ।

३— ‘एष’—इति ठ । ४— वा० सं० १. ५. १ । तै० सं० १. ५. १०. ८ ।

५— यतोऽत्र अविस्यष्टार्थं पदं नास्ति, अतो व्याख्याने प्रयोजनमात्र इत्यर्थः ।

स्वीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्तता माह— “अथेति ।
 ‘संस्थिते’ यागे पर्यवसिते । विसर्जनमन्त्र माह— “अग्ने व्रतपते
 व्रत मचारिष मिति^१ । अचाग्रक मराधीति पूर्वमन्त्राद्वैलक्षण्यम् ।
 तत्र हेतु माह— “अग्रकङ्क्षीति । यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्,
 ‘एतत्’ कर्म कर्तुम् ‘अग्रकत्’ शक्तोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा
 ‘अराधि’ सिद्धम् ; तत्कर्म अस्मिन्निदित्यर्थः । अगन्निति गमेर्लुटि
 “मन्त्रे घसेति^२ ज्ञेर्लुकि, हल्ङ्यादिलोपे^३, “मो नो धातोरिति^४ ।
 अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रान्तस्त्वैव विशेष माह—
 “एतेनेति । यत ‘एतेन’ वक्ष्यमाणेनेद् मह मित्यादिना^५ बहवो
 व्रतमुपयन्ति, अतस्तु हेतोः अनेनैवोपेयात् । एवकारेणैष मन्त्रः
 प्रशस्यते, न तु पूर्वं निषिध्यते । अत एव कात्यायनो द्वय
 मयाह— “अग्ने व्रतपत इद् मह मिति वा”—इति^६ ॥ ३ ॥

इद् मह मिति मन्त्रे कर्मत्वेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोर्बभूवो-
 रेवोपादाने कारण माह— “द्वयं वा इति । यद् ‘इद्’ जगत्,
 तत् सर्वं मनृतं सत्यं वेति कोटिद्वयमेव ; न तृतीया कोटिरस्ति ।
 सत्यमेव देवाः ; चिरावस्थानात्, नियमेन सत्यवादित्वाद्वा । अनृतं
 मनुष्याः ; स्वप्नद्रष्टवदन्यकालावस्थानात्, प्रायेणानृतवादित्वाद्वा ।
 तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादित्वमैतरेयके^७ ऽप्याश्नातम्—

१— वा० सं० २. २८ । तै० सं० १. ६. ६. १३ ।

२— पा० सू० २. ४. ८० ।

३— पा० सू० ६. १. ६८ ।

४— पा० सू० ८. २. ६४ ।

५— वा० सं० १. ५. २ ।

६— श्रौ० सू० २. १. ११ ।

७— ‘तैत्तिरीयके’—इति ज, भू, ज, ट, ड ।

“सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः”-इति^१ । सत्यानृत-
वदनसाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः ; “तस्माद्द्वौचित्येन सत्यं मेव
वदितव्यम्”-इति वाक्यशेषात्^२ । यदनेन मन्त्रेणोच्यते ‘तन्मनुष्येभ्यो
देवानुपैति’-इत्येवमात्मकं मिमं मर्थं मयं मन्त्र आहृत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रतं सुपेयुषो नियममाह- “स वा इति ।
‘सः’ इत्थं ह्यतव्रतोपायनः ‘सत्यमेव’ इत्येवकारकरणादनृतं न वदे-
दित्यर्थः । असत्येवकारे यद्यत् सत्यं, तत्तदवश्यं वक्तव्यं स्यात्,—
“ग्रहं सम्पाष्टी”तिवदेकत्वस्याविवक्षितत्वात् ; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं
स्यात्, इष्यते च तन्निषेधः । अत एव तैत्तिरीयके दर्शपूर्णमासप्रकरणे
समान्नायते— “तस्येतद् व्रतं नानृतं वदेत्”-इति^३ । यद्यप्या-
हिताग्निमात्रस्यानृतवदनं मन्यच्च प्रतिषिध्यते^४— “तस्मादाहिताग्नि-
नानृतं वदेत्”-इति^५, तथाप्यनृतवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वसिद्धये
पुनरिह वक्तव्यमेव ; इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेद्यात्,
क्रतुः पुनरविगुण एव स्यात् ;—

“को नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः”-इतिन्यायात् ।

नन्वेनेनापि वचनेन कथं मनृतवदननिषेधस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः ?
वदेदितिप्रत्ययार्थस्य क्रतुः प्राधान्यात् तदर्थं एवायं प्रतिषेध इति
हि युक्तम् । कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गतेति चेत्, न ; प्रतिषेधपाठादपि

१— ब्रा० १. १. ६ ।

२— तत्रैव ततः प्राग् द्रष्टव्यम् ।

३— सं० २. ५. ५. ११ ।

४— ‘निषिध्यते’-इति ज, भ, ञ, ट ।

५— “न वाहिताग्निनान्दृतं वदितव्यम्”-इतीहैवोपरिष्ठात् (२. १. २. २०.) ।

क्रियायास्तावत्कर्तृशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेध्यम्; तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति औतेन पुरुषार्थत्वेन प्रवलेन प्राकरणिकी दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते ।

ननु न वदेदिति पदद्वयगम्यप्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः, पद-
द्वयवाक्य मिति कथं प्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः औतः ? इति चेत्,
न; यथा “ग्रहं सम्पाद्यीति पदद्वयगम्यसम्पार्गस्य ग्रहशेषता, तथापि
द्वितीयायाः क्रियासामान्यं प्रति ग्रहस्य शेषत्वाभिधानात् तद्वि-
शेषस्य सम्पार्गस्य पदान्तरेणोपस्थानेऽपि शेषशेषिभावस्य औतता^१,
तदत् । अत इह पुरुषार्थो निषेधो विधीयते । सत्यैव विहित
इति चेत्, तथापि हि तस्या एषैव अतिमूलं भविष्यति; द्वयो-
रर्थसाम्यात् । अतो युक्तः श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मतम्—
‘अविरोधे न दुर्बलं प्रवलेन निराक्रियते; न तु स्वयम्प्रबल
मित्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याय्या । न चेह प्रकृतक्रियया कर्तुः
सम्बन्धे प्रकरणबाधः; अतो न केवलक्रत्वर्थतेति ।

ननु पुरुषमात्रार्थोऽनृतनिषेधः सत्यैव सिद्धः, स एव क्रतुगत-
पुरुषार्थोऽपि भविष्यतीति किं मनेन विशेषनिषेधेन ? । न च तस्याः
स्यतेरियं अतिमूल मिति युक्तम्; सामान्यविशेषतया मूलमूलि-
भावासम्भवात् । एवं तर्हि सर्वविशेषगामिना सामान्येन स्यति-
सिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणाबाधायाच^२ क्रतुगतपुरुषविशेषे अनुवादो
ऽस्तु, तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादित्युक्तम् । स्यादेवं यदि कर्तुः

१— ‘ऽपि न शेषशेषिभावस्य औतत्वमङ्गः’—इति ज, भ, ज, ट, ठ ।

२— एतदनन्तरं ‘ब्रूत’—इति पद मधिकं ज-भ ज-ट-पुस्तकेषु ।

प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न तेतदस्ति; अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् ।
 अवश्याभिधातव्यया भावनयैवाच्चेपात् कर्तुः प्रतीतेः । न च “लः
 कर्मणि च”-इति^१स्मृतिबलात् कर्तुः प्रत्ययार्थता; तस्याः स्मृतेर्ज्ञा-
 कयो^२रित्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्वित्वैकत्वयोर्वा-
 वर्त्तकत्वेनैव कर्तुः समर्पणात्,—कर्तृद्वित्वे द्विवचनं कदैकत्वे एकवचन
 मिति; अतो भावनया संख्यया वा आच्चेपादेव कर्तुः प्रतीतिः सिद्धेति
 न स प्रधानतया प्रत्ययार्थः; अतः क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या
 एवाङ्गत्वेनानृतनिषेधो विधीयते । न च स्मृत्या पुरुषार्थतया विहि-
 तस्यानृतवदननिषेधस्य^३ कथं मिह प्रकरणात् क्लृप्त्यर्थेति^४ वाच्यम् ;
 “खादिरो यूपो भवति^५”-“खादिरं वीर्यकामस्य^६”-इतिवत् संयोग-
 पृथक्त्वेनोभयार्थत्वसिद्धेः । उक्तं हि—“एकस्य त्वभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्”-
 इति^७ । अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनानृतप्रतिषेधस्य
 विधिरय मिति सिद्धम् । तदाह कात्यायनः—“इदं मह मिति”
 वा सत्यवाद्यतः, कर्माङ्गं मुत्तरे सत्यवदनम्”-इति^८ ।

तस्मात्ते यज्ञ इति । यज्ञस्त्रिणां देवानां यज्ञोऽपि यज्ञःप्रति-
 पादनाय प्रशस्तम् । ‘एवम्’ “अग्ने व्रतपते”-इतिमन्त्रवत् । इदं मह
 मिति क्रियाविशेषणत्वात्तत्पुंसकम् ॥ ५ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६६ ।

२— पा० सू० १. ४. २२ ।

३— ‘विहितस्यातोऽनृतवदननिषेधस्य’-इति ज, झ, ञ, ट ।

४— ‘कर्त्तृर्थेति’-इति जादिषु । ५— इहैवोपरिष्ठात् (३. ६. २. १२.) ।

६— ऐ० ब्रा० २. १. १ । ‘खादिरं स्वर्गकामो वीर्यकामो वा’-इति आप०

औ० सू० ७. १. १६ ।

७— मौ० सू० ४. ३. ५ ।

८— वा० सं० १. ५. २ ।

९— औ० सू० २. १. ११, १२ ।

मन्त्रेणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसङ्गाद्विसर्जनं माह— “अथ सः स्थित इति । अत्रत्यविसर्जनमन्त्रस्य^१ अथ मर्थः,— व्रतोपायनात् प्रागहं च एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः इदं मस्मि ; न तु व्रत-समये इव^२ देवः । इदं मिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम्^३ ।

नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत् किं मुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदं मस्मीति ? तत्राह— “अमानुष इवेति । मनुष्योऽपि हि तदा अन्यात्मकत्वात्^४ सत्यवदनाद्वा देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु ह्यते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्धं मनुष्यत्वमेवेति ।

ननु यथा व्रतोपायने अनृतात् सत्यमुपैमीत्युक्तम्, एवं तत्त्यागे सत्यादनृतमुपैमीति किं नोक्तमित्यत आह— “न हीति ।

महत् उत्कर्षात्^५ (देवत्वात्^६) प्रच्युतत्वेनात्यन्तनिष्कृष्टमानुषत्व-प्राप्तिकथनस्य परुषत्वादनवकल्पनं तदाह— “तदु खल्विति ॥ ६ ॥

व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वैद्युज्यमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तत् प्रतिजानौते— “अथात इति । यतो व्रतानन्तरं मग्नानाग्नानापरनामकं आरण्याद्यग्नौ मेव यजमानेन कर्त्तव्यम्, ‘अतः’ तदनन्तरं मेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः ।

१— “व्रतं विहजते येनोपायात्”—इति का० औ० सू० ३. ८. २६ । ‘पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ अग्ने व्रतपते इदमहं मिति वेति (का० औ० सू० २. १. ११.), अत्र इदं महं मित्येव मन्त्रः श्रुत्यभिमतः”—इति हरिश्चात्मिनः । श्रुतिश्च सा इहैवाग्रे द्रष्टव्या—१. ६. ३. २३ ।

२— मन्त्रपाठः खलु वा० सं० २. २८. २ द्रष्टव्यः ।

३— नपुंसकत्वम्—इति भू, ठ, ढ ।

४— ‘आत्मात्मकत्वात्’—इति भू, ‘सात्मकत्वात्’—इति ङ ।

५— ‘उत्कर्षात्’—इति ङ ।

६— नाख्येतत् पदं ङ-पुस्तके ।

प्रतिज्ञातस्याग्रनानग्रनपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानग्रनपक्षं निरसितुं
मुपन्यस्यति— “तदु हेति । ‘तत्’ तस्मिन्नग्रनानग्रनविषये सवयसः
पुत्रः (‘सावयसः’) ‘अषाढ’-नामकः, सर्वात्मना अग्रनत्याग मेव व्रतं
मेने । तथा मन्यमानस्याषाढस्याग्रय माह— “मनो हेत्यादि । अनुप-
न्यस्त मपि मनुष्यस्य मनः ‘आ’ समन्तात् जानन्ति । अतो योऽसौ
यजमानो व्रतं मुपैति, एष नः प्रातरवश्यं यक्ष्यत इति ज्ञात्वा
‘विश्वे’ सर्वे ‘ते’ देवाः व्रतदिवसे यजमानस्य गृहानागच्छन्ति ।

‘उपवसथ’-नामनिर्वचनेन देवानां मागमनं दृढयति— “तेऽस्येति ।
‘उप’ समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस ‘उप-
वसथ’-नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्तु किं ततः ? इति चेत्— “मनुष्येष्विति । गृहे मनुष्येष्व-
गतेषु अनश्वस्तु ‘यः’ कश्चियजमानः स्वयं पूर्वं भृञ्जीतेति यत्तदेवा-
नुचित मिति वितर्कयामः ; अथ यः कश्चिद् देवेष्वनश्वस्तु पूर्वो
ऽश्रीयादिति यत्, तस्यानवकृप्तिः किमु वक्तव्या ? कैमुतिकन्यायफल
माह— “तस्माद्विति । ‘उ’-इत्यसन्देहे । तस्मादेव हेतोः अग्रन-
वर्जनलक्षणेऽर्थे नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतो ऽनग्रनपक्षः, तर्हि स एव परमार्थः ;
कथं मग्रनानग्रनपक्षः ? इति चेत्, अस्यापि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन
सोपपत्तितो निर्णीतत्वादित्याह— “तदु हेति । ‘तदु’ तस्मिन्नग्रन-
नानग्रनपक्षे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् ‘उवाच’ आह ।

अग्रनानग्रनलक्षणस्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति— “यदी-
ति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथमं मनुप-

योगः, काम मन्यस्य; पित्र्ये पुनरतिनियमाद्भविषोऽन्यदपि अनुप-
 योज्य मिति पितृदेवतात्मा मापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः ।
 तत् किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्य मिति यः, त माश्रय
 मजानानः शङ्कते; तं प्रत्याह—“यद्यु इति । ‘यद्यु’ यदि तन्नाति,
 तदा अग्निशिषतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् ।

अश्रनानश्रनपचयोरुभयोरपि दोषश्चेत्, का गतिः ? इति
 (तत्राह—“स यदिति” ।) ‘यद्’ द्रव्य मश्रित मयनश्रितवद् भवति,
 तदश्रीयात् । किं तदिति तदाह—“यस्येति । ‘यस्य’ द्रव्यस्य सम्ब-
 न्धनं ‘हविः’ देवा न गृह्णन्ति, तदश्रित मपि सद् अनश्रितवद्
 भवति ।

तथात्वे यथोदौरितदोषद्वयाभाव माह—“स यदिति । अश्रना-
 देव न पितृदेवतात्वम्; अश्रमानस्य देवायोग्यत्वादेव न देवाना
 मतिक्रमः^१ ॥ ८ ॥

अथ किं त्वेवं प्राश्यद्रव्यम्^२ ? इति तदाह—“स वा इति ।
 आरण्यग्रहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्यतिरिक्तोपलक्षणम् । ‘वृक्ष्यं’
 वृक्षोद्भवं फलम् ।

१— नास्त्येषोऽंशः ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— ‘अश्रनान्न पितृदेवतात्वम्, तस्यान्नस्यादेवयोग्यत्वादेव न देवाना मति-
 क्रमः’-इति ड । ‘अश्रनानश्रनपितृदेवतात्वम्, अस्य यजमानस्य देव-
 योग्यत्वादेवं न देवाना मतिक्रमः’-इति ज, झ, ञ, ट ।

३— ‘अथ किं त्वाश्रयद्रव्यम् ?’-इति ज, झ, ञ, ट; ‘अथ किं तादृग्
 द्रव्यम् ?’-इति ठ ।

भुक्तोपलक्षणत्वे मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति— “तदु हेति ।
वृषा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो ‘वार्ष्णः’, तस्य नाम ‘वर्कुः’-इति ।

मुनेर्मत मपवदति— “तदु तथेति । तत्र हेतुः— “ब्रौह्मियवयो-
रिति । ‘ग्रमीधान्यं’ तिलमाषादि । उपचिनोतीति ‘उपचम्’
अन्त्येनापि माषपिष्टेन मिश्रितं ब्रौह्मिपिष्टम् । त्रिचतुरान् यामानपि
स्थापितम्^१ ‘उपचितं’ बद्ध भवति इति प्रसिद्धं तदाह— “ब्रौहि-
यवाविति । अतो माषोपयोगे ब्रौह्मियवावेव यत उपयुक्तौ स्थाताम्,
अतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्त मारण्य मेवाश्रीयादिति ।
तदेवं व्यवस्थितं सङ्गदशनम् ॥ १० ॥

स आहवनीयेति । तां रात्रि माहवनीयागारे गार्हपत्यागारे
वा शयीत^२ । तत्रैव शयने हेतुः— “देवान् वा इति । ‘उपावर्त्तते’
समीपे शेते^३ । ‘अधः शयीत’ न पुनः खट्वाद्युपरि ; यत उपरि
स्थितं श्रेयांस मध एव स्थिताः^४ उपचरन्ति ॥ ११ ॥

अथ प्रभाते अध्वर्याः कर्त्तव्यता माह— “स वा इति । ‘सः’
प्रसिद्धोऽध्वर्युः प्रथमेन कर्मणा अप एवाभिसुख्येन प्राप्नोति । किं
तत्प्रथमं कर्म ? तदाह— “अपः प्रणयतीति । एतच्चापां प्रणयनम्,
“अथ संयौति”-इति^५ वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् । अतः संयवनात्

१— ‘माषानपि प्रापितम्’-इति ज, भ, ज, ट ; ‘माखावपितं’-इति ठ ।

२— का० औ० सू० २. १. १४, १५ । ३— ‘सेवते’-इति ठ ।

४— ‘खट्वाद्युपरि ; यत उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ज, भ, ज,
ट । ‘खट्वाद्युपरि शयीत ; उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ठ ।

५— १ प्र० ई ब्रा० इक० अथवा २ अ० २ ब्रा० इक० ।

प्राक् प्रणीतानां नाग्रे पुनः प्रणयनं कार्यम् ; कृते तु संयवने तन्नाशे
ऽपि प्रयोजनस्य^१ ज्ञातत्वाच्च पुनः प्रणेतव्यम् ।

ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति^२ इत्युपरितन-निनयनार्थं
पुनः कस्माच्च प्रणयन मिति चेत्, न ; संयवनप्रसक्तौ तासां मेवापां
प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदपां प्रणयनस्य प्रयोजकम् ; न हि
चात्वाले प्राशनं कृष्णविषाणां^३ प्रयुक्ते ।

अथोभयं साधयतः^४ प्रणयनस्य कथं संयवन मेव प्रयोजनम्,
न तु अन्तर्वेदि निनयन मिति चेत्, (न^५) ; “पूर्णपात्रं निनयति”-
इति^६ द्वितीयया अपां संस्कारकर्मत्वप्रतीतेर्निर्नयनस्योपयुक्तसंस्कार-
तया प्राशनवत् प्रतिपत्तित्वात् । संयवने तु समानप्रकरणे ग्राह्या-
न्तरे “प्रणीताभिः” (हवींषि) संयौति^७—इति^८ तृतीयया अपां
संयवनं प्रति गुणत्वप्रतीतेः । अतः संयवनार्थं मेव प्रणयनम् ।

उक्तं प्रणयनं प्रशंसति— “यज्ञो वा इति । अपां यज्ञसाधनतया
यज्ञरूपत्वान्नद्विहारात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात् प्राश-
नस्य ॥ १२ ॥

उक्तं प्रणयनं मनूय कस्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मन्त्रं^९ विधत्ते—
“स प्रणयतीति । हे प्रणीतोदक ! को नाम त्वां यज्ञेन ‘युनक्ति’

१— ‘संयोजनस्य’—इति ड । २— इहैव २.२.२ । का०श्रौ० २.५.११, १२ ।

३— इह ३. २. १. १८, २८ ; का०श्रौ० ७. ३. २६ ; तै०सं० ६. १. २. १५ ।

४— ‘अर्थोभयसाधनता’—इति ड । ५— नैतत् पदं ठ-पुस्तकोदन्यत्र ।

६— इहैव ६. ३. १ । ७— ‘प्रणीतेन’—इति जं, झं, ज, ट, ड ।

८— आप०श्रौ०सू० १. २४. ३ । ९— वा० सं० १. ६. १-४ ।

योज्जुं समर्थः ? यः समर्थः 'सः' युनक्ति । 'कस्मै' त्वा प्रयोजनाय
 युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्त्ता प्रयोजनञ्च
 दुर्ज्ञानं मित्यर्थः । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृत्यैः' मन्त्राः ; दुर्ज्ञा-
 नत्वाभिधानात्, अनिश्चित्य वचनाच्च 'अनिरुक्ताः' । व्याहृतिविशे-
 षण्स्थानिरुक्तत्वस्य प्रयोजनं माह— "अनिरुक्ता वा इति । अनिर्ज्ञातो
 हि पदार्थः के इत्युपयुज्यते^१ । अतोऽसावनिरुक्तः प्रजापतिश्च 'कोः-
 इत्युच्यते । "को ह वै नाम प्रजापतिः"-इति श्रुतिः^२ । अतः
 श्रुतिसाम्यात् प्रजापतेरनिरुक्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारणे
 मन्त्ररेण मनसैव (व्यात्वा) प्रजापतेर्होमादपि प्रजापतिरनिरुक्तः^३ ।
 "यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यं स मनसा जुहोति; मन इव हि प्रजापतिः"-
 इति^४ श्रुतेः । अस्वनिरुक्तः^५ प्रजापतिः ; प्रसूते किं मायात मित्यत
 आह— "प्रजापतिर्यज्ञ इति । "प्रजापतिर्यज्ञं मसृजते"-इति^६
 यज्ञसृष्ट्वश्रुतेः कार्यस्य कारणादभेदात् । तथा "एष वै सप्तदशः
 प्रजापतिर्यज्ञं मन्वायन्तः"-इति^७ सप्तदशसमुदायात्मिकस्य प्रजापतेः

१— 'निश्चित्य अवचनाच्च'-इति ठ । २— 'इति पर्यनुपयुज्यते'-इति ठ ।

३— तै० ब्रा० ३. ३. १० । ४— नाख्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यच्च ।

५— "अनिरुक्ता वा उपीशु"-इति; "अनिरुक्ता हि मनोऽनिरुक्ता ह्येतद् यत्
 तूष्णीम्"-इति चेहैव (१. ३. ५. १०; २. ४. ४. ५.) ।

६— तै० सं० ६. ६. १०. ३ । "मनोऽसि प्राजापत्यम्"-इति तत्रैव १. ६.

२. १२, "मनो वै प्राजापत्यम्"-इति च १. ६. १०. ४ ।

७— 'श्रुतेः स त्वनिरुक्तः'-इति जं, झ, ञ, टे ।

८— तै० ब्रा० १. ७. १. ४ । ऐ० ब्रा० ७. ४. १ । "प्राजापत्यो यज्ञः"-

इति तै० सं० १. ६. १० ।

९— तै० सं० १. ६. ११. १ ।

सकलयज्ञानुगमश्रुतेः । अनुगच्छतश्च सामान्यादेर्लोके न पृथक्
अनुगन्तव्यः ; व्यक्तावभिमानदर्शनात् । यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञः^१, अतः
अनिरुक्ताभिर्याद्विभिः प्रणयनादनिरुक्तप्रजापत्यात्मकतया अनिरुक्तं
यज्ञं मेव 'युनक्ति' प्रारभत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राथम्यद्वारा प्रणयनं प्रागस्तावीत्—
“यज्ञो वा इति । तच्च नयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारद्वारत
इति 'अथापः'—इत्यस्यावयवार्थपर्यालोचनयापि द्विधा^२ स्तौति—
“यदेवेति । अनियोग एवकारः । न नियोगेन प्रागुक्तरीत्या
स्तुतिः, किन्त्वेव मयस्तौत्यर्थः । आप्नुवन्ति^३ सकलं जगदित्यापः ।
तादृशा मया प्रणयनात् प्रथमं मेव सर्वं माप्तं स्यादित्यपि प्रशस्तं^४
तत्प्रणयनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवास्य कर्मणो यदेवाङ्गं प्रापयितव्यं मध्वर्वाद्यः प्रमादान्न
प्रापयन्ति, तद्वैकल्यम् उदकाचमनप्रोक्षणादिना^५ परिहरन्त आप-
यन्ति; अतोऽप्याप इति तत्प्रणयनं प्रशस्तम् ॥ १५ ॥

न केवलं मवयवार्थपर्यालोचनया, उदकप्रभावपर्यालोचनयापि
प्राशस्त्यं वक्तुं प्रारभते—“देवान् हेति । असुराश्च रक्षांसि च
'असुररक्षसानि' । “अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि”—इत्यसक्तत्वात् समा-

१—‘सामान्यादेर्लोकेशानुगन्तव्यः । व्यक्तावभिमानदर्शनात् प्रजापति-
र्यज्ञः’—इति ज. झ, ज, ट ।

२—नास्त्येतत्पदम् ड-पुस्तके । ठ-पुस्तके तु ‘द्वेधा’—इति ।

३—‘आप्नुवन्ति’—इति ड, ट । ४—‘शस्तम्’—इति ज, झ, ज, ट ।

५—‘उदकप्रोक्षणाचमनादिना’—इति ठ ।

सान्तः^१ । 'न यक्ष्यध्व इति' यष्टुं न लभध्वं यूय मिति वदन्तो
'ररचुः' प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः^२ ॥ १६ ॥

ततो देवा इति । इत्थं प्रतिबद्धा देवाः 'एतम्' अलक्ष्णं वज्रं
ददृशुः । अपां वज्रत्वं "ता एता आपो वज्रीभूत्वा"—इत्यादि
श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्^३ ; तदाह— "वज्रो वा इति ।

न केवलं प्रसिद्धिबलादज्ञत्वम् उपपत्तिबलाच्चेत्याह— "वज्रो
हीति । उपपत्तेः प्रसिद्धिं वै-शब्द आह । तां प्रसिद्धा उपपत्तिं
दर्शयति— "तस्मादिति । यस्मादापो वज्रः, तस्माद् एता आपः
'येन' पथा गच्छन्ति, तं पन्थानं 'निध्नं' गत्तं कुर्वन्ति । गत्वा वा
'यत्र' दृणगुल्मादौ उपतिष्ठन्ते, तत् 'निर्दहन्ति' निःसारं कुर्वन्ति ।
(ते) देवाः 'एतम्' उदकलक्षणं वज्रम् 'उदयच्छन्' उक्तप्रकारप्रणय-
नात्मक मुद्यमनं तस्य कृतवन्त इत्यर्थः । 'तस्य' वज्रस्य सम्बन्धिनि
'अभये' तेन वज्रेण परिहृतभये^४, 'अनाद्रे' नाग्रयन्तीति नाद्राण्य-
सुररक्षसानि, तद्रहिते, 'निवाते' तत्संस्पृष्टेन^५ वातेनापि रहिते,
स्थाने । यथा देवाः कृतवन्तः, तथैवैषा मध्वर्युः ॥ १७ ॥

प्रणयनप्रकार माह— "ता उत्सिच्येति । चमसादिपात्रस्योपरि

१— पा० सू० ५. ४. १०३ । २— 'प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः'—इति ठ ।

३— तै० ब्रा० १. ७. १. ६. ७ ; ऋ० सं० ८. १४. १३ (अपाम्पेनेन)

४— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— 'सम्बन्धिनाभयेन वज्रेण'—इति ज, भ, ज, ट । 'सम्बन्धिनि "अ-
भये" वज्रेण परिहृतभये'—इति ड ।

६— 'तत्संस्पृष्टेन'—इति ठ ।

सिक्ता पूरयित्वा न पुनः (तेन पात्रेण^१) कुतश्चिज्जलाशयादुद्धृत्य
गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्थापयेत् । आपस्तम्बसु स्थापितपात्रस्य स-
मन्वकं पूरणं माह^२; इह तु ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम् । अत-
स्तथैवोक्तं कात्यायनेन—“गार्हपत्यं सुत्तरेणोदपात्रं निधाय”-इति^३ ।

अवश्यं प्राङ् नैतव्यानां मपां^४ किं गार्हपत्यस्योत्तरदेशे स्थापने-
नैत्याग्रह्य तद्वयोजनकथनेन स्तौति—“द्योषा वा आपं इति ।
अप्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् । वृषेति, अग्निशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् ।
“गृहपतिना संयुक्ते ज्यः^५”-इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः । तदावाय
इह लक्षण्या गार्हपत्य उच्यते । अत एव तस्य गृहत्वं सुक्तम्—
“गृहा वै गार्हपत्यः”-इति^६ ।

उदपात्रस्थापने प्रयोजनान्तरेण स्तौति—“वज्रं वा इति ।
‘अप्रतिष्ठितः’ असम्बद्धः । ‘नैनं मिति । तं मेन मशक्तम्, अनुद्य-
न्तारं ‘संगृणाति’ हिनस्ति । “गृह्णिसायाम्”^७, “ष्वादीनां
वृक्षः”^८ । अतो हिंसापरिहाराय स्वयं सन्नद्ध एवोद्यच्छेत् ॥ १८ ॥

उद्यन्तुः प्रतिष्ठा सुक्ता उद्यन्तव्यस्यापि प्रतिष्ठा माह—“स
यदिदिति । “गृहा वै प्रतिष्ठेति । कोशे स्थापितस्यामेरिव^९ वातादि-
स्पर्शविरहान्नैष्यस्याविनाशो वज्रस्य प्रतिष्ठा ।

१—ठ-पुस्तकादन्यत्र नैतं पदे स्तः । २—अथै० सू० ४. १. ४ ।

३—अथै० सू० २. ३. १ । एता एवापः प्रणीता उच्यन्ते ।

४—‘निधाय’-इति ‘अवश्यं प्राङ् नैतव्याः । अपां’-इति ज, भ, ज, ट ।

५—पां० सू० ४. ४. ६० ।

६—६४० ८ पां० द्रष्टव्यम् ।

७—क्रा० प० ।

८—पां० सू० ७. ३. ८० ।

९—‘स्थापितस्यामेरिव’-इति ज, भ, ज, ट ।

तीक्ष्णीभूतः स वज्रः स्वप्रयोजनुरभिमतफलनिष्पादनात् तद्वि-
रुद्धदुःखात्मिकां हिंसा मस्य न करोतीत्याह— “तयो हेति ।
गार्हपत्योपसृष्टे तदुत्तरभागे । ‘वटे गात्रः सुगेरते’-इति-वदौ-
पक्षेषिकाधिकरणे सप्तमौ^१ ॥१८॥

सादिताना मपां प्रणयन माह— “ता इति । आहवनीयस्य
सन्निहितोत्तरभागे ‘प्रणयति’ नीत्वा सादयति^२ । “एनवन्त्यतरस्या
मदूरे पञ्चम्याः”-इत्यनेन एनप्^३ । “एनपा द्वितीया”-इति^४ षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । अपा मग्नेश्च मिथुनता सुपपादयति— “एव मिव हि
मिथुनं क्लृप्त मिति ॥२०॥

ता नान्तरेणेति । अन्तरेणेतिबलादग्नि मिति लभ्यते । तासा
मपा मग्नेश्च मध्ये^५ न सञ्चरेयुरित्यर्थः । तत्र कारण माह— “नेदिति ।
नेदिति परिभये । “अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परि-
भये”-इति हि निरुक्तम्^६ । सञ्चारे हि चर्यमाणं मिथुन मन्तरेण
परस्परं सङ्गतयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये सञ्चारान्मिथुनविच्छेदलक्षणा
भीतिः ‘सञ्चरान्’ सञ्चरेयुरिति । (हेतुहेतुमद्भावरूपे^७) लिङ्गर्थे^८

१— पा० सू० १. ४. ४५ । ‘औपस्येषिको वैषयिको ऽभिव्यापकश्चेत्या-
धारस्त्रिधा’-इति सि० कौ० ।

२— “गार्हपत्यसमीपादाहवनीयसमीपं नीत्वा” का० २. ३. ३ वृ० ।

३— पा० सू० ५. ३. ३५ ।

४— पा० सू० २. ३. ३१ ।

५— ‘प्रणीताहवनीययोरन्तरालेन’-इति का० औ० सू० २. ३. ४ वृ० ।

६— नैघ० १. ३. ६ । “सर्वतो भयं परिभयम्”-इति तद्वृत्तौ ।

७— नास्त्येति पदं ठ-पुस्तके ।

८— ‘लिङ्गर्थे’-इति ठ, ङ ।

लेट्^१ झेरन्तादेशः^२, “इतश्च लोपः^३”—इतीकारलोपे, संयोगान्त-
लोपः^४, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपाभावः^५ ।

साचादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षित मिति दर्शयितुं
ततः प्राक्प्रत्यगासादनं^६ निषेधति—“ता नातिहृत्येति । ‘अतिहृत्य’
उत्तरभाग मतीत्य प्राग्भागे । ‘अनाप्ताः’ उत्तरभाग मप्राप्ताः, प्रत्य-
गपि^७ नासादयेत् ।

तदतिहरणपक्ष मनुवदति—“स यदिति ।

तत्र दोषं वक्तुं सुपोद्घात माह—“अस्ति वा इति । “व्यन्-
सपत्ने”—इति^८ सूतेः ‘भ्रातृव्यः’ शत्रुः, तस्य भावो ‘भ्रातृव्यम्’ (शात्र-
वम्^९) युवादिलाङ्गावे अण्^{१०}, विशिष्टं भ्रातृव्यम् । अग्नेरपां च पर-
स्परविनाशकत्वात् महदस्ति वैर मित्यर्थः । अस्तु, किं तत इत्याह—
“स यथेवेति । ‘तत्’ अग्निः सह महदैर मग्नेर्यथा ‘भवति’ स्वकार्य-
निर्वापणरूप सुपद्रवं कर्तुं प्रभवति, तथा ‘सः’ अतिहरन् अध्वर्युः
कुर्यादित्यर्थः ।

१— पा० सू० ३. ३. १५६, पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ । ‘सञ्चारान्मिथुनलक्षणा भीतिः । सञ्चारान्न-
सञ्चरेयुरिति हेतुः । हेतुसङ्गावरूपे लिङर्थे लेट् । आकारोऽन्ता-
देशः’—इति ज, झ, ज, ट, ड ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

४— पा० सू० ८. २. २३ ।

५— पा० सू० ८. २. १ ।

६— ‘प्राक्प्रत्यगासादनं’—इति ङ ।

७— ‘प्रत्यगेव’—इति ङ ।

८— पा० सू० ४. १. १४५ ।

९— नाख्येतत्पदं ङ-ङ-पुस्तकयोः ।

१०— ‘हायनान्तयुवादिभ्योऽण्’—इति पा० सू० ५. १. १३० ।

तथा अकरणे का हानिः? तत्राह— “यत्रेति । ‘यत्र’ कर्मणि
‘अस्य’ प्रणयनपात्रस्य सम्बन्धिनोरप उपसृशन्ति ऋत्विग्यजमानाः ।
तत्रोपसृशनं मग्नौ ‘भादव्यं’ शत्रु सुदकलक्षणं ‘वर्द्धयेत्’ उत्तेजयेत् ।
अतिहरणस्य वैरकरणसम्बन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, चरमस्तु भादव्य-
वर्द्धनसमर्थनार्थं इत्यपौनरुक्त्यम् ।

अतिहरणपक्षे दोष उक्तः, अनाप्तिपक्षे दोष माह— “यद्यु इति ।
स्वसमये अप्राप्तत्वात्^१ तासां मपां कामप्रापकत्वं दूरापास्त मित्यर्थः ।

इत्थं (तम्^२) उपोद्वात मुक्त्वा औपोद्वातिक माह— “तस्मादिति ।
‘सम्प्रत्येवं’ सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात् । अत उक्तं कात्या-
यनेन “उत्तरेणाहवनीयः सम्प्रति निदधाति”—इति^३ ॥ २१ ॥

प्रणीताप्रणयनानन्तरं परिस्तरणं पात्रासादनं चाह— “अथ
दृष्टैरित्यादि । ‘द्वन्द्वं’ द्वे द्वे । “द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युक्तमण-
यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु”—इति^४ निपातितम् । पात्रपदं यज्ञ-
निर्वर्तकानां स्थादीनाम् अप्युपलक्षकम्^५ ।

अर्थतः प्राप्तं सङ्ख्या मनूय प्रशंसति— “तद्ग्रेति । तस्मिन्
प्रयोगे एवं परिगणने कृते दश सम्पद्यन्ते । विराजश्चन्द्रसो^६ ऽचरेषु
दशत्व मस्ति । प्रथमस्य यज्ञो ज्योतिष्टोमः । “एष वाव प्रथमो
यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः”—इति श्रुतेः^७ । तत्र च नवत्युत्तरशत-

१— ‘स्वसमयप्राप्तत्वात्’—इति ज, भ, ज, ट ।

२— नास्त्येतत् पदं ड-ढ-पुस्तकयोः ।

३— औ० सू० २. ३. ३ ।

४— पा० सू० ८. १. १५ ।

५— ‘अप्युपलक्षणम्’—इति ठ ।

६— ‘विराट्छन्दसो’—इति ड ।

७— ता० ब्रा० १६. १ । ऐ० ब्रा० ३. ४. ५ । तै० सं० ७. ४. १०, ११ ।

सङ्ख्याकाः स्तोत्रियाः । तास्त्रेकोनविंशतिसङ्ख्याया विभज्यमानासु दश लभ्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दश सङ्ख्या । अतो दशसङ्ख्यायोगाद् विराद्यज्ञयोरेकत्वादिव दशसङ्ख्यासम्पत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव साकल्येन सम्पादितो भवति ।

एवं दशत्वं स्तुत्वा द्विगुणः प्रयोगं मनूय स्तौति— “अथ यदिति । ‘संरमेते’ “रभ रामस्त्रे”, रामस्त्रं कार्योपक्रमः ; किं मपि कार्यं कर्तुं सुपक्रमेते ॥ २९ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये^१ प्रथमाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— ‘माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे’—इति ज, भ, ज, ट, ड ।

२— ब्रतोपायनादनन्तरं मपां प्रणयनम् । तत्पद्धतिश्चैषा ।— अर्ध्वर्युर्वारणं चमसं सव्यहस्ते दत्त्वा दक्षिणहस्तस्थेनोदपात्रेण स्वयं तस्मिन्नुदके मासिच्य दक्षिणहस्तेन चमसं गार्हपत्यस्थोत्तरतो निधाय ‘ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि?’— इति ब्रह्मणं पृच्छति । ‘वाचं यच्छ’—इति यजमानं प्रेक्षति । ब्रह्मा ‘प्रणय यज्ञमित्यादि (२. २. ८.) उपांशु पठित्वा ‘ओं प्रणय’—इत्युच्चै रनुज्ञां करोति, यथाध्वर्युः पृच्छति । ततोऽध्वर्युश्चमसं गृहीत्वा आहवनीया-दुत्तरस्यां दिशि वह्निर्देदि दर्भेषु प्रणीताचमसं निदधाति । एतदेव प्रणीता-प्रणयनं चोच्यते । प्रणीताप्रणयनादनन्तरं प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैराहवनीयस्य परिस्तरणं भवति ; गार्हपत्यस्य तु प्रथमं पुरस्तादुदगग्रैः, ततो दक्षिणतः प्रागग्रैः, पश्चादुदगग्रैः, उत्तरतः प्रागग्रैर्दर्भैः परिस्तरणम् । ततः पात्रा-स्तादनम् । तच्च शूर्पादिपात्राणां समीपे स्थापनम् । तत्पद्धतिश्चैवम् ।— अर्ध्वर्युर्यजमानो वा द्वे द्वे पात्राणि गृहीत्वा विनियोगक्रमेण आहवनीये गार्हपत्ये वा यत्र हविः श्रपणं करिष्यन् भवति, तस्थोत्तरतः पश्चाद्वा निद-धाति । एतान्येव चत्वारि कर्माणीह प्रथमब्राह्मणे आम्नातानि ।

अथ शूर्पञ्चामिहोचहुवणीञ्चादत्ते । कुर्मणे वां
 वेषाय वा मिति यज्ञो वै कुर्म यज्ञाय हि तुस्मा-
 दाह कुर्मणे वा मिति वेषाय वा मिति व्वेष्टीव हि
 यज्ञम्* ॥ १ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञो ऽविक्षुब्धो यज्ञं
 तनवा ऽइत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा अरातयो
 निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता अरातय इति वा ॥ २ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्तु यज्ञमुखादेवैतन्नाप्ता रुक्षाः स्यतो
 ऽपहन्ति† ॥ ३ ॥

अथ प्रैति । उर्वन्तुरिक्ष मन्वेमीत्यन्तुरिक्षं वा ऽअनु
 रुक्षश्चरत्यमूलं मुभयुतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूलं
 उभयुतः परिच्छिन्नो ऽन्तुरिक्ष मनुचरति तद् ब्रह्मण्यै-
 वैतुदन्तुरिक्ष मुभय मनाङ्गं कुरुते ॥ ४ ॥

स वा ऽअनस एव गृह्णीयात् । अनो ह वा ऽअग्रे
 पुश्चेव वा ऽइदं युच्छालः स युदेवाग्रे तुत्करवाणीति
 तुस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा ऽअनः । भूमा हि वा ऽअनस्तुस्माद्यदा

* 'यज्ञम्'-इति ग, च ।

† 'रक्षाः स्यपहन्ति'-इति क ।

बहु भवत्यनोवाह्य मभूदित्याहुस्तद् भूमान मेवैतद्-
पैति तुस्मादुनस एव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा ऽअनः । यज्ञो हि वा ऽअनस्तुस्मादुनस
एव यजूंषि सन्ति नु कौष्ठस्य नु कुम्भ्यै भुस्त्रायै ह
सुर्षयो गृह्णन्ति तद्वृषीन् प्रति भुस्त्रायै यजूंष्यासुस्ता-
न्येतुर्हि प्राकृतानि यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा* ऽइति तुस्मा-
दुनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पात्र्यै गृह्णन्ति† । अनन्तराय सु तुर्हि यजूंषि
जपेत् स्फुर सु तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य‡ गृह्णीयाद्यतो युन-
जाम तुतो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति तुतो
विमुञ्चति ॥ ८ ॥

तस्य वा ऽएतस्यानसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरुथ
यु ऽएनद्वहन्त्यग्निदग्ध मिवैषां ब्रह्मं भवत्युथ युञ्जघुनेन
कस्तम्भीं प्रऽउगं वेदिरेवास्य सा नीडु एव हवि-
र्हानिम् ॥ ९ ॥

स धुर मभिमृशति । धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तुं
यो ऽस्मान् धूर्वति तुं धूर्व युं व्वयं धूर्वाम इत्यग्निर्वा

* 'निर्मिमा'-इति क, भाष्यसम्मतश्च ।

† 'गृह्णन्ति'-इति ख ।

‡ 'तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य'-इति ड । 'तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य'-इति च ।

ऽएष धुर्य*स्तु मेतदत्येष्यन् भवति हविर्ग्रहीष्यांस्तस्मा
 ऽएवैतान् निरुते तथो द्वैत मेघो ऽतियुन्त मग्निर्धुर्यो
 नु हिनस्ति ॥ १० ॥

तुङ्ग स्मैतदारुणिराह । अर्द्धमासशो वा ऽअहुः
 सपुत्रान् धूर्वामीत्येतुङ्ग स्म स तुदभ्याह ॥ ११ ॥

अथ जघनेन कस्तम्भी मीषा मभिमृश्य जपति ।
 देवाना मसि व्यह्नितम् सस्ति तमं प्रप्रितमं जुष्टतमं
 देवहृतमम् । अहुत मसि हविर्द्धानं दहस्व माह्वारि-
 त्युन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातुमनसो† हविर्गृह्णानीति
 मा ते यज्ञपतिर्द्वाषीं दिति युजमानो वै यज्ञपतिस्त-
 द्युजमानायैवैतद्द्वला माशास्ते ॥ १२ ॥

अथाक्रमते । विष्णुस्त्वा क्रमता मिति यज्ञो वै
 विष्णुः सु देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा
 मियं विक्रान्तिरिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पारायेदु
 मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्तमेनैताम्बेवैषु एतस्मै
 विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेक्षते । उरु व्यातायेति प्राणो वै व्यातस्तद्
 ब्रह्मणैवैतुप्राणाय व्यातायोरुगायुं कुरुते ॥ १४ ॥

* 'धुर्य'—इति ख ।

† 'हविर्ग्रहीष्यां'—इति क ।

‡ 'द्रातुमनसो'—इति सायणसम्मतोऽपि न कापि मूलपुस्तके दृश्यते ।

अथापास्यति* । अपहतः रुक्ष इति यद्युच किञ्चि-
दापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत् तुन्नाश्रुः एवैत-
द्रक्षाःस्यतोऽपहन्ति† ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते । युच्छन्तां पञ्चेति पुञ्च वा इमा
अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञे मेवैतदुच दधाति‡ ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे ऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या ममूये जुष्टं गृह्णामीति सविता
वै देवानां प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैतद् गृह्णात्य-
श्विनोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यु पूष्णो हुस्ताभ्या मिति
पूष्ण भागदुघो ऽशनं पाणिभ्या मुपनिधाता सत्यं देवा
अनृतं मनुष्यास्तुत्सत्येनैवैतद् गृह्णाति॥ १७ ॥

अथ देवताया ऽआदिशति । सुवा ह वै देवता
अध्वर्युः हविर्ग्रहीष्यन्त मुपतिष्ठन्ते मम नाम ग्रही-
ष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य एवैतत् सह॥
सतीभ्यो** ऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

यद्वेव देवताया ऽआदिशति । यावतीभ्यो ह वै
देवताभ्यो हवींषि गृह्णन्त ऽचरणं मु हैव तास्तेन

* 'तिः'—इति ख । † 'न्तिः'—इति ख । ‡ 'तिः'—इति ख ।

§ 'तिः'—इति क ।

॥ 'गृ'—इति ग ।

॥ नास्त्येतत् पदं क-ख-पुस्तकयोः । ** एतदपि पदं ख-पुस्तके नास्ति ।

मन्यन्ते युदम्नै तं कामः समर्हयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति
तस्माद्देवताया ऽश्वादिशत्येव मेव यथापूर्वः
हवींषि गृहीत्वा* ॥ १९ ॥

अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातय ऽडिति तद्युत
एव गृह्णाति तुदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभिविख्येष मिति पुरिद्यत
मिव वा ऽएतदनो भवति तुदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतं
मिव भवति यज्ञो वै स्वरहर्द्देवाः सूर्यस्तुत्स्वरेवैतदुतो
ऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

अथावरोहति । दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मिति
गृहा वै दुर्यास्ते हैतुं ईश्वरो गृहा युजमानस्य यो
ऽस्यैषो ऽध्वर्युश्चेन चरति तं प्रयुन्त मुनु प्रच्योतोस्तु-
स्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोऽस्तानुवैतदस्यां पृथिव्यां दहति
तथा नानुप्रच्यवन्ते† तथा न विक्षोभन्ते तस्मादाह
दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मित्युथ प्रैत्युर्व्वन्तुरिक्ष मुन्वे-
मीति सो ऽसावेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवींषि अपुयन्ति । गार्हपत्ये
तस्य पात्राणि सुःसादयन्ति जघुनेनो तुर्हि गार्हपत्यः

* 'त्वा'-इति ख, च ।

† 'हेत'-इति च, भाष्यसम्मतम् ।

‡ 'विक्षोब्धो'-इति ख ।

§ 'प्रच्यवते'-इति ख ।

सादयेद्यस्याहवनीये हवींषि अपुयन्त्याहवनीये तुस्य
 पात्राणि सुसादयन्ति जघुनेनो तुर्ह्याहवनीयः
 सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति मध्यं वै
 नाभिर्मुध्यं मुभयं तुस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नाभौ साद-
 यामीत्यदित्या ऽउपस्थ ऽदुत्युपस्थ ऽद्वैनदभार्षुरिति
 वा ऽआहुर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति तुस्मादाहुदित्या ऽउपस्थ
 इत्यग्ने हव्यं रक्षेति तुदग्नये चैवैतुद्विः परि-
 ददाति गुप्त्या ऽअस्यै च पृथिव्यै तुस्मादाहुग्ने हव्यं
 रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । २ ॥

पात्रासादनानन्तरं कर्तव्यं माह—“अथ शूर्पं मिति । एत-
 चादानं हविर्निर्वापार्थम्^१ । वामिति^२ मन्त्रगतद्विवचनलिङ्गात् उभे
 सह आदीयेते । अत एव सूत्रे—“शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय”-इति^३ ।
 इतरेतरयोग-द्वन्द्वः ।

यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम् ; अतः कर्म-
 शब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विशेषं यज्ञमेव ब्रूते । इज्यते अनेनेति
 ‘यज्ञः’ हविः ; तदिह निर्वापकाले ब्रूहिहूपम् । तदग्निहोत्रहवण्या

* ‘मी’-इति ख ।

१— “अथ हविरावपति”-इतीहैव ४. ८ ।

२— वा० सं० १. ६. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ३. १० ।

शूर्पं निर्वपन्^१ 'वेवेष्टीव' परिवेषणं करोतीव । यथान्नं दद्यां भोजनपात्रे । अतो वेषाय वा मित्युक्तम्^२ । वेवेष्टीत्यत्र परि-
रूपोपसर्गो लुप्तो निर्दिष्टः । "विष्टु व्याप्तौ"^३ । "निजां चयाणां
गुणः स्तौ"^४—इत्यभ्यासस्य गुणः ।

अथ शूर्पं मित्यादि । अथ-शब्दादनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं
क्रम माहुः । अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते । ननु चैष
चेदनुष्ठेयलक्षणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थग
इति, तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते ? तर्हि
सङ्घातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयता मिति चेत्, न ;
सङ्घातस्याविधेयत्वात् ; तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य
क्रमस्यासम्भवात् । नैष दोषः । यथा संयोगादथ एकैकवस्तुन्यपर्य-
वसिता^५ अपि वस्त्वन्तर मपेक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्यन्तः^६ तद्विशेषणतया
तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तदत् क्रमोऽपि किं न विधीयते^७ । न च
शब्देनानभिधानादविधान मिति^८ मन्तव्यम् ; प्राकृतोपकार^९वद-
नभिहितस्यापि वैतत्यलक्षणक्रमस्यार्थाद्^{१०} बुद्ध्वावुपस्थितस्य विधि-

१— 'निर्वपति'—इति ड ।

२— वा० सं० १. ६. ५ ।

३— जु० ड० ।

४— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

५— 'एकैकवस्तुपर्यवसिता'—इति ड । 'संयोगो द्विष्टः'—इत्यादि ल० म० ।

६— 'मपेक्ष्यैकत्राप्यपर्यवस्यन्तः'—इति ड । ७— 'विधीयेत'—इति ड ।

८— 'शब्देनानभिधान मिति'—इति ड ।

९— 'प्रकृतौ एकार०'—इति ज, भा ; 'प्रकृतौ प्रकार०'—इति ड ।

१०— 'चैतदुपलक्षणक्रमस्यार्थाद्'—इति ड ।

सम्भवात् । न चावश्यं वैतत्यलक्षण एव क्रमः ; अस्ति ह्यसावानु-
पूर्व्यलक्षणोऽपि । तथाच, यथा “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयतीति^१ क्त्वा-प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्य्यलक्षणः क्रम
एवार्थविशेषणतया विधीयते, एव मत्र अथ-शब्दैरभिहितो
विधीयत इति किं सुपपन्नम् ? तदुक्तं जैमिनिना—“श्रुतिलक्षण
मानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात्”—इति^२ ॥ १ ॥

वाग्वै यज्ञ इति । यच्छ्रुति-पदसन्निधानान्नियम्यमानैवेह वाग्-
विवक्षिता ; तस्यास्य यज्ञसाधनत्वाद् । यज्ञसाधनता सुपपादयति—
“अविचुम्ब इति । वाङ्मियमे हि चित्तविचोभ^३हेतोर्वाग्व्यव-
हारस्याभावात् तदैकाग्र्ये सत्यविकल्पो यज्ञो यतः सम्पद्यते ।
चुम्बेददात्तोपदेशत्वे ऽप्यागमानुशासनस्थानित्यत्वादिदुःभावः^४ (चुम्ब-
स्त्वान्तेति^५ ज्ञापकात्)^६ । चुम्बेति^७ निपातितम् ।

(शूर्पञ्चाग्निहोत्रहवणीञ्च प्रतपति^८—) “अथ प्रतपतीति । शूर्पं
मग्निहोत्रहवणीं चेत्यनुषङ्गात् तदुभय मित्यर्थः । “निष्टप्ता
अरातय इति वा”—इति । ब्रीह्यनुष्ठानपक्षे यववाक्यस्य, (१) प्राप्त-
प्रामाण्यत्यागः, (२) अप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, (३) पुनर्यवानुष्ठाने
स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः, (४) त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वारो

१— इहैवोपरिष्ठात् दीक्षाप्रकरणं द्रष्टव्यम् (१२ का० १ प्र०) ।

२— मौ० सू० ५. १. १ ।

३— ‘चित्तविक्षिप्त’—इति ज, भ, ज, ट, ठ ; चित्तविक्षेप’—इति ड ।

४— “आगमशास्त्र मनित्वम्”—इति प० श्रे० ६५ (८. ४. १६. म० भा०) ।

५— पा० सू० ७. २. १८ ।

६— नास्त्येष पाठः ठ-पुस्तके ।

७— ‘चुम्ब इति’—इति ठ ।

८— नास्त्येतद्वाक्यं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

दोषाः । इत्थं ब्रौह्मिवाक्येऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा^१ यद्यपि,
तथापि गत्यभावाद्विकल्प इत्युक्तं भट्टाचार्यैः^२—

“एव मेवोऽष्टदोषोऽपि यद्ब्रौह्मिववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति^३ ।

इह पुनर्वाग्भेदेनाधस्तादप्यनुकृष्टेन मन्त्रद्वयपात्रिकत्वस्य^४ श्रुत्यै-
वाभिधानाच्चैकोऽपि दोषः । एतदर्थं मेव च “एकार्थास्तु
विकल्पोरन्”—इति^५ ब्रौह्मिववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, वेति
स्वशब्देनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरासखोपयोगसिद्धये निरसनौ-
धानां प्रसक्ति माह— “देवा ह वा इति । ‘असुररक्षसेभ्यः’—इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ । तेषाम् ‘आसङ्गात्’ संसर्गाङ्गीताः । विभेतेर्लिटि

१— ‘इत्थसौ दोषः’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ, ।

२— मीमांसायां भट्टमतपोषकाचार्यैरित्यर्थः । मी०म० १२ अ० ३ पा० ।

३— विकल्पो द्विविधः— व्यवस्थित ऐच्छिकश्चेति । तत्रेच्छाविकल्पे भट्टमते
अष्टौ दोषा भवन्ति । तद्यथा— “प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्याग-
प्रकल्पना । प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येक मष्टदोषता”—इति । “ब्रौहि-
मिर्यजेतेति वाक्यात् ब्रौह्मयो नियम्यन्ते; एवं यवैर्यजेतेतिवाक्यात् यवा
अपि नियम्यन्ते; तयो रेकार्थत्वाद् विकल्पः”—इत्यादि मी०प० ।

४— “प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्त मिति वा”—इति का०श्रौ०सू० २. ३. ११ ।

मन्त्रौ तु तौ वा० सं० १. ७. १, २ ।

५— मी० सू० १२. ३. १० । अस्मन्मते तु “मन्त्राणां सन्निपातित्वादेका-
र्थानां विकल्पः स्यात्”—इति (२६) सूत्रस्यैवायं विषयः स्यात् ।

६— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

“भीह्रीमृज्ज्वाम्” — इत्याम् प्रत्ययः, शुभावश्च । नाशयन्तीति
 ‘नाशः’ आसुर्यः प्रजाः, ताश्च रक्षांसि च ‘तत्’ तेन तपनेन^१ ।
 अतो ‘यज्ञमुखात्’ यज्ञप्रारम्भाद् अपहन्ति । ‘एतत्’-इति
 क्रियाविशेषेणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रेतैतीति । शूर्पप्रतपनानन्तरम् उर्विति^२ मन्त्रेण हविर्निर्वा-
 पार्थं शकटसमीपं ‘प्रेति’ प्रगच्छेत् । मन्त्रप्रयोजन माह— “अन्तरिक्षं
 वा इति । यथा वृक्षो मूलैः पृथिवी मनुप्रविष्टस्तिष्ठत्येव, न गच्छति ;
 यथा व्याघ्रादिरभितः पाशाभ्यां बध्वा ध्रियमाणः^३ ; नैवं पुरुषो
 मूलवान् ; नाप्युभयतः केनचित् संसर्गिणा प्रतिबद्धः, किन्तु ‘परि-
 च्छिन्नः’ प्रतिबन्धकासंसृष्टः सन् अन्तरिक्षे विश्रम्भं^४ चरति । तथैव
 निर्वस्यमानहविरादानार्थं रक्षोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टं सत्त्वं^५ निर्वस्यन्तं
 पुरुष मनुगच्छेत् । अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमान मन्तरिक्षप्रदेशे^६
 ‘ब्रह्मणा’ उर्वित्यनेनैव मन्त्रेण^७ ‘अनाद्वं’ हिंसाकररहितम्^८, अत
 एवाभयं कुरुते । ‘उरु’ विस्तीर्णं प्रतिबन्धकरक्षोलाचणमूर्त्तद्रव्य-
 विरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव (न शालायाः^{१०}) सकाशाद्ब्रह्मणे, कारण माह—
 “अनो ह वा इति । अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम् ।

१— पा० सू० ३. १. ३६ । २— ‘यज्ञेन’-इति ड ।

३— वा० सं० १. ७. ३ । ४— ‘ध्रियमाणः’-इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

५— विश्रम्भं-इति ठ, ड । ६— ‘सत् तं’-इति ठ, ड ।

७— ‘मन्तरिक्षं’-इति ठ । ८— वा० सू० १. ७. ३ ।

९— ‘हिंसाकररहितम्’-इति ठ । १०— नास्त्येष पाठो ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

अनसः सकाशान्नीयमानं धान्यं 'पञ्चैव' पञ्चादेव । किं तत् ? यत्
'शालं' एतत्^१ शालागतं भवति । "पञ्चपञ्चा च कन्दसि"—इति^२
निपातितम् । शालाशब्दाच्छान्दसत्वेन कस्य विकल्पितत्वाद्गुणः ।
यत् 'अग्रे' गृहप्रवेशात् प्राक्, अनसि स्थितम् । अत एव गृहिणा
माशया^३ अनुपहतं तदेव यज्ञसाधनं करवाणीति योग्यत्वे^४ हेतुः ।
तस्मादनस एव सकाशात् सोऽध्वर्युर्गृहीयान्न शालातः ॥ ५ ॥

अथानसोऽप्यग्रे खलादानीयमानं मूतस्थ मेव किं न निरूप्यते ?
इत्यत आह— "भूमा वा इति । मूतस्थं ह्येवाल्पम्^५, ततो निरूप्यमाणं
हविः हिंसितमिचावद्देवा न गृहीयुः । अपि स्मर्यते हि—

“आत्मानं पीडयित्वा तु भिचां यः सम्प्रयच्छति ।

सा भिचा हिंसिता ज्ञेया न सा ग्राह्या कदाचन”—इति ॥

बहोर्भावः 'भूमा'^६ । भवितरि भावोपचारः अतिशयार्थः ;
मूर्त्तिभूतं ब्रह्मण्य मेवायं पुनातौतिवद् । अतो बद्धतरं भूमा अन
इत्यर्थः । तस्यार्थं लोकप्रसिद्धि माह— "भूमा हीति । प्रसिद्धिं
लोकव्यवहारेण साधयति— 'अनोवाह्यम्' अनसा वोढु मर्हं तदि-
त्यादि । तदेतदनस्थं हविरुपयच्छन् भूयिष्ठ मेवोपैति । अतो
हिंसित-भिचा निराहता ॥ ६ ॥

१— 'एतत् (B. पतते A. O. !!)'—इति ङ ।

२— पा० सू० ५. ३. ३३ । ३— 'माशया'—इति ङ ।

४— 'योऽय मनसो ग्रहणे'—इति ङ ।

५— मूतम् = बद्धम्, मूतस्थम् = बद्धावस्थम् । अम० को० २. १. ८५ ।

६— पा० सू० ६. ४. १५८ ।

अनस एव ग्रहणे हेतुन्तर माह— “यज्ञो वा इति । यज्ञ-
साधनत्वादनसि साधनस्तुत्यै यज्ञलोपचारः । इज्यते अनेनेति करणे
एव वा नङ् प्रत्ययः^१ । वै-शब्दस्तस्य विधिश्रुतिसिद्धं यज्ञसाधनत्वं
स्रोतुं स्मारयति ।

न केवलं श्रुतिसिद्धं तस्य तत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्यक्षादि-
प्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्धं मित्याह— “यज्ञो हीति ।

अनमोऽसाधारण्ये हेतुन्तर माह— “तस्मादिति । यस्मादनस
एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्ताः “धूरस्य ऊत मसि हविर्द्धान
मित्यादयः^२ अनोऽवयवलिङ्गा दृश्यन्ते ; न पुनः कोष्ठगतस्य कुम्भी-
गतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दस्त्वलिष्टं धान्यं लक्षयति, “मञ्चाः
क्रोशन्तीतिवत्^३ । जुगनिर्दिष्टा षष्ठी ।

ऋषिमत माह— “भस्त्राया इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४ ।

तस्मिन् पक्षे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह— “तद्वृषीनिति ।
उत्तर्ये । तदा तु तान्येव यजूंषि भस्त्रायाः^५ प्रतिपादकानि स्फुरि-
त्यर्थः । अनःपक्षे हे अनः ! यत् त्वं ‘धूरसि’ त्वं सुद्धूतं मतुलं
हविर्द्धानं मसीति । भस्त्रापक्षे^६ तु हे भस्त्रे ! इत्येव विशेषः^७ ।

१— पा० सू० ३. ३. ६० ।

२— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १ ।

३— “तात्स्थ्यात् तथैव ताद्वर्थात् तत्सामीप्यात् तथैव च । तस्माद्वचर्यात्
तादर्थ्याज् ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः”—इत्यादि ल० म० ।

४— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

५— ‘यज्ञभस्त्रायाः’—इति ज, ङ ।

६— भस्त्रा चर्मनिर्मितं पात्रम्, तदेवेह पात्रीत्युच्यते ।

७— एतच्च पक्षद्वयं का० श्रौ० सू० २. ३. ३८ द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रदारिद्र्य इव कस्मान्तान्येव ! अन्यानि चेत्, भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्यत आह—“तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्भिर्ग्रहणे^१ चानि यजूर्षि प्रकृतावनस्थासन्, तान्येवैवं सति विद्वतौ भस्त्राया मपि^२ स्युः ।

तथात्वस्यापि किं फल मिति चेत् तच्चाह— “यज्ञादिति । यज्ञसाधन मन आश्रित्य सङ्गतप्रयुज्य तत इदं मुक्तैव^३ यज्ञं भस्त्रादिकं ‘निर्ममै’ अनुतिष्ठानि इत्येव मनुष्ठातुराश्रय इत्यर्थः ।

ननु प्रकृतावेव पक्षान्तरं भस्त्रा यथा यवः^४, तत् किं मुच्यते प्राकृतानीति । सत्यम् ! प्राकृत उपदिश्यमानं यथा प्रथमं वैद्वत-
न्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एवं स्वशब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृत मुच्यते ; तल्लक्षितपूर्वसाधनत्वान्तु पश्चात्प्रतीतेर्भस्त्राविद्वति-
वद्विद्वतिः ; अतो भस्त्राया मपि यववदुपदेशादेव धर्मसम्बन्धो
नातिदेशात् । ग्रीहीनवहन्तीति अपूर्वं ग्रीहयः प्रकृतिद्रव्य भव-
हन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पात्रीतो ग्रहणे धर्मविशेष आह— “उतो पात्रौ इति । ‘उतो’
अपि तु यदि पात्र्या^५ गृह्णीयात्^६, तदा धूरीषाद्यभावेन तदुप-

१— ‘अन्यानि कानि चित् भस्त्रायाः किं न विधीयन्त इत्यत आह—’

—इति ठ । २— ‘एतर्ह्यपि तैरेव यजुर्भिर्ग्रहणम्’—इति ठ ।

३— ‘विद्वितभस्त्राया’—इति ठ, ‘तान्येव भस्त्राया मपि’— इति छ ।

४— ‘सङ्गतप्रयुज्यत इदं मुक्तैव’—इति ज, ‘सङ्गतप्रयुज्यत इदमुक्तैव’—
इति झ, ‘सङ्गतप्रयुज्य तदमुक्तैव’—इति छ ।

५— ‘भस्त्रात् यथा यवः’—इति ज, झ, ज, ट ; ‘भस्त्रा न तु विद्वतौ यथा
यवाः’—इति ठ । ६— ‘पात्र्या’—इति ज, झ ।

७— “(पात्र्यै) पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । पात्र्याः”—इति का० सू० वृ० (२. ३. २८.) ।

स्थानविरहादननुष्ठानकृतं^१ व्यवधान मन्तराय मन्तरेण^२ तत्प्रकाशक-
यजूंषि “धूरसि”-“देवानामसि”-इत्यादीनि^३ जपेत् ।

तत्रैव धर्मान्तर माह— “स्फ्य सु तर्हीति । तस्मिन् पात्रीपचे
तस्या अधस्तात् स्फ्य सुपनिधाय^४ गृह्णीयात् । यदाह कात्यायनः—
“पात्र्यां वा स्फ्योपहितायां धुरीषारोहणानि पात्रीविले जपतीति^५ ।
अनसो ग्रहणे^६ स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणे ऽतिशयितं प्रयोजन माह—
“यतो युनजामेति । योऽयं^७ स्फ्य माश्रित्य, ‘युनजाम’ यज्ञेन योगं
प्राप्तम्, ततस्तस्मिन्नेव स्फ्ये ‘विमुञ्चाम’-इति वियोग मपि करवाम ।
योगवियोगसामानाधिकरणसिद्धिः । स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणपचे
अनःपक्षादतिशय इत्यर्थः ।

अथ मन्त्राभिप्रायः ।— अनसो निर्वापपचे हि जुह्वपमृतौ शकटस्य
धुरोर्निदध्यात् । पात्रीतः पुनर्निर्वापे तदाधारभूते स्फ्ये तयो-
र्निधानं विमोकः । तदुक्तं कात्यायनेन— “घृताची ऽदिति^८ धुरि
निदधात्यनसि चेद्ग्रहणम्”-“स्फ्ये पात्र्यां चेत्”-इति^९ । तथा अपां

१— ‘तदनुष्ठानविरहादननुष्ठानकृतं’-इति ठ ।

२— “अनन्तरायम्” (३६४० ८ पं०) = अविच्छेदम् (का० श्रौ० २. ३. २६.) ।

३— वा० सं० १. ८. १, २; २, ६. १ । का० श्रौ० २. ३. १३, १४ ।

४— “स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठविशेषः”-इति तै० सं०

१. ६. ८. २. सा० भा० । “स्फ्योऽस्याकृतिः”-इति का० श्रौ० सू०

१. ३. ३६ । “खादिरः स्फ्यः”-इति चेहैव ३. ६. २. १२ ।

५— श्रौ० सू० २. ३. २८, २९ । ६— “ग्रहणादपि”-इति ड ।

७— ‘योऽयं’-इति ज, झ, ञ, ट; ‘यमेव’-इति ठ; ‘योगं’-इति ड ।

८— वा० सं० २. १६. १ ।

९— श्रौ० सू० ३. ६. १६, २० ।

प्रणयनं च स्फ्येन सहेत्युक्तं मापस्तम्बेन—“स्फ्येनोपसङ्गृह्याविषिञ्चन्
हरति”—इति^१ । एवञ्च स्फ्येनैव योगः, स्फ्य एव वियोगात्मको
विमोकोऽपीति पात्रीतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्य-
लाभोऽतिशय इति ।

अथ तयोर्वैयधिकरण्यात् सामानाधिकरण्योक्तोऽतिशय इत्या-
शङ्क्य लोकप्रसिद्धानुसरणं मतिशय इत्याह—“यतो ह्येवेति । सार्व-
विभक्तिकस्तसिः^२ । यत्रैव योगः, तत्रैव वियोगो न्याय्यः ; न हि
कर्णे युक्तः, कस्यां विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुरः समन्त्रक मभिमर्शनं विधास्यंस्तदुपोद्घातत्वेन देवता-
रूपतां^३ तस्याः प्रतिपादयति—“तस्येत्यादिना ।

“अग्निरेव धूरिति यद्गुरोऽग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योप-
पादनम्—“अग्निर्ह वा इत्यादि । अनसो या धूर्वलीवर्दवहनस्यानं”,
तस्याग्न्यात्मकत्वं मन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्धं मिति ‘हि’-
शब्दार्थः ।

ता मेव प्रसिद्धिं दर्शयति—“अथ य एनदिति । ‘एनद्’
धुराक्षम्, अनसो योगे खलु बलीवर्दा वहन्ति, एषां ‘वहं’ वहन-
साधनं स्कन्धरूपं मङ्गं मग्निदग्धं मिव दृश्यते ; अतो नूनं ‘धूर’
वोढव्या धूः अग्न्यात्मिकेत्यवसीयत इत्यर्थः ।

१— औ० सू० १. १६. ८ ।

२— पा० सू० ५. ३. १४ ।

३— ‘देवतासूर्यता’—इति ड ; ‘देवतासूर्यता’—इति ट ।

४— “युगस्य प्रान्तौ धूःशब्देनोच्येते, यावन्नुत्कन्धयोःपरि निधीयेते”—
इति का० औ० २. ३. १३ सू० ८० ।

शकटानिर्वापस्य^१ प्राग्रस्यातिशयं द्योतयितुं तस्मिन् वेदिहवि-
 र्द्धानयोः सम्पत्ति माह—“अथ यज्जघनेनेति । शकटस्याधःपतनं
 वारयितु मीषादण्डप्रोक्तम्भनार्था^२ मेथी ‘कस्तम्बी’ । ईषादयं यत्र
 संसृष्टं, ततः प्रत्यग्भागः, तयोरौषयोर्मध्यदेशः ‘प्रउगम्’^३; तच्च पश्चाद्
 विस्तृतम्, पुरस्ताद्भूसीयः । ‘वेदिः’ अपि तथाविधा;— “त्रिंशत्पदा-
 नि पश्चात्तिरश्ची भवति, षट्त्रिंशत् प्राची, चतुर्विंशतिः^४ पुरस्तात्
 तिरश्ची”-इति^५ श्रुतेः । अतस्तत्सारूप्यात्प्रउगस्य वेदित्वव्यपदेशः ।
 “नीड एवेति । धान्यनिधानाय परिश्रितप्रदेशो ‘नीडः’^६; हविर्द्धानं
 मपि परिश्रितम्^७; परिश्रयणसाम्यात् नीडस्य हविर्द्धानत्वम् ॥ ८ ॥

औपोद्वातिकं समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते—“स धुर मिति ।
 अस्याभिमर्शनस्य प्रयोजन माह—“अग्निर्वा इति । युगस्य धुरि
 भवोऽग्निः ‘धुर्यः’ । “भवेच्छन्दसि”-इति^८ यत् । हविर्घहणाय शक-
 टस्य ‘परिश्रितप्रदेशं’ पश्चाद्भागं यास्यन्, ‘तं’ धुर्यं पौरस्यम्^९ अग्नि
 मतिक्रमिष्यन् भवति । तदतिक्रमे च स क्रुध्येत्^{१०} । तस्य प्रसादनाथ
 ‘एतद्’ “धूरसीति”^{११} मन्त्रोच्चारणेन ‘तस्मै’ एवाग्नये ‘निष्कृते’ अप-

१—‘शकटनिर्वापस्य’-इति ड, ङ । २— का० औ० सू० ८. ४. ५. ८० ।

३—“प्रउगं प्राग्युग मीषान्तरम्”-इति का० औ० सू० ७. ६. ५. ८० ।

४—‘चतुर्विंशति’-इति जादिषु । ५— तै० सं० ६. २. ५. ८ ।

६—“शकटस्योपस्थरूपा पश्चाद्भागः”-इति का० औ० सू० ७. ६. ६. ८० ।

७— का० औ० सू० ८. ३. २१. ३० । ८— पा० सू० ४. ४. ११० ।

९—‘धौरस्यम्’-इति ज, झ, ञ, ट; “धौरियम्”-इति ठ ।

१०—‘स्रज्जुध्येत्’-इति ठ । ११— वा० सं० १. ६. १ ।

जयति; अतिक्रमजनितं स्वापराधं प्रथममर्थं प्रसादयति । “ऋङ्
अपनयने” धातुः (अदा० आ०) । “स्नाघ्ऋङ्स्थाग्रपाम्”—इति^१
तच्छब्दाच्चतुर्थी । यस्यास्माकं हिंसिता, योऽप्यस्माभिर्हिंस्यः, ‘तं’
द्विविधं शत्रुमेव ‘धूर्व’ हिंस्यः । योऽस्मानिति हि मन्त्रार्थः । तथा
सत्येवं प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्त मप्यध्वर्युं न बाधत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिर्व्यवहारेण संवादयति—
“तद्धेति । ‘तत्’ तच्चाभिमर्शनविषये ‘एतदारुणिराह स्म’ । एत-
च्छब्दपरामृश्यं दर्शयति—“अर्द्धमासश्च इति । मासस्यार्द्धं मर्द्धमासः ।
“अर्द्धं नपुंसकम्”—इत्येकवद्भावः^२ । अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे; पौर्णमास्यां
दर्शं च । “सङ्घैकवचनाच्च वीप्सायाम्”—इति^३ शस् प्रत्ययः । ‘एतत्
ह स्म’—इति ऋषेरभिप्रायकथनम् । ‘एतत्’ इति, धूरसौत्यभिमर्शनं
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रक मीषाभिमर्शनं^४ विधत्ते—“अथ जघनेनेति ।
‘कस्तम्भी’ व्याख्याता^५ । “अन एवेति । यद्यप्ययं मन्त्र ईषाभिमर्शने
जप्यः, तथाप्यवयविस्रुत्या अवयवोऽपि स्तुतो भवति इत्यभिप्रेत्यैत-
न्मन्त्रवाक्यं वोढृतमत्वादिगुणकथनेन अन एवोपस्तौति^६ । अभिस्रष्ट-
व्येषा-परित्यागेन तदवयवि शकटं स्तुवतो ऽभिप्राय माह—“उप-

१—‘प्रशंस्य’—इति ज, झ, ज, ट, ठ । २—पा० सू० १. ४. ३४ ।

३—पा० सू० २. २. २ ।

४—पा० सू० ५. ४. ४३ ।

५—शकटस्य दीर्घं काष्ठ मीषा, तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा सूदिति तदा-
धारत्वेन स्थापितं काष्ठं सुपक्ष्मनम्, तस्य पश्चाद्भागे ता मीषां
स्पर्शेदित्यर्थः । ६—५०८० ३५० द्रव्या ।

७—वा० सं० १. ६. २ मन्त्रः । का० श्रौ० सू० २. ३. १४ ।

सुतादित्यादिना । 'भ्रातं'^१ हप्तम् । देवानां हप्तिजनने रथाप्तमित्यर्थः । "त्रै हप्तौ"—इति भौवादिको धातुः । "अकला माशास्ते"—इति । 'यज्ञपतिर्मा क्वाषीत्' कुटिलगतिर्मा भवत्विति मन्त्रवाक्ये प्रतिपादनात् करणनिषेध^२ एव 'अकला'-शब्दार्थः^३ ॥ १२ ॥

शकटस्यारोहणं विधत्ते— "अथाक्रमत इति । हे शकट ! त्वां विष्णुरेवाक्रमताम्, नाह मिति मन्त्रार्थः^४ । विष्णोरेवाक्रमणं किमिति प्रार्थते ? इति चेत्, तत्राह— "यज्ञो वा इत्यादि । विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात् तादात्म्यव्यपदेशः । 'एषां' देवानां मर्त्ये या 'इयं' वैष्णवी विक्रान्तिः, इमा मिति पूर्वचान्वयः । का पुनरिय मिति तां दर्शयति— "इद मेवेत्यादिना । वैविक्रमसमये 'इद मेव' परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेन आक्रममाणः 'पसार' पालयामास^५ । "सृ प्रीतिपालनयोः"—इति^६ धातुः । निगदसिद्ध मन्त्रत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां त्रीहिणां समन्त्रक मवेक्षणं विधत्ते— "अथ प्रेक्षत इति । "प्राणो वा इति । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्"—इति^७ श्रुतेः प्राणवातयोरेकत्वम् । 'तत्' तथा सति

१— सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु 'रातं' इत्येव पाठः । "रा दाने" अ० प०, "है शब्दे" भू० प० । २— "ह्रनिषेध"—इति डातिरिक्तेषु ।

३— "ह्रल ह्रल चलने" भू० प० ।

४— वा० सं० १. ६. ३ मन्त्रो द्रष्टव्यः । का० औ० सू० २. ३. १५ ।

५— पुनरिहोपरिष्ठात् ६. ३. ६. द्रष्टव्यम् । ६— स्वा० प० ।

७— मन्त्रस्तु वा० सं० १. ६. ४ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

८— ऐ० आ० १. ४. २. ४ ।

‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेणैव प्राणात्मकाय ‘वाताय’ एतत् ‘उद्गायम्’ उद्-
भवनं कीर्तनम्^१ कुरुतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यचेति । ‘अत्र’ पुरोडाशीयेषु ब्रीहिक्षु यदि किञ्चित्
तृणादिकम् ‘आपन्नं’ क्षिप्तं भवेत्, तत् “अपहतम्”—इति^२ मन्त्रेण
निरखेदित्यर्थः । यदि तु तत्र तृणादिकं न भवेत्, तदा पुरो-
डाशीयं ब्रीहिसमूह मेवानेन मन्त्रेण अभिमृष्टेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

हविर्घहणाय समन्त्रकं^३ स्पर्शनं विधत्ते— “अथाभिपद्यत इति ।
‘अभिपद्यते’ आलभते, स्पृशति । हविर्घह्येतुं बध्नन्तु पञ्चाङ्गुल्य
इत्यर्थः । मन्त्रगतपञ्चशब्दार्थं माह— “पाङ्क्तो वा इति । “पञ्चपदा
पङ्क्तिः”^४; यज्ञोऽपि धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चसङ्ख्यायोग-
साम्यात् ‘पाङ्क्तः’ । तथाच तैत्तिरीयकम्— “धानाः करम्भः परि-
वापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते; तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्”—
इति^५ । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन पञ्चशब्दोपेतमन्त्रोच्चारणेन
‘अत्र’ अस्मिन् शकटे ‘पाङ्क्तं’ यज्ञ मेव धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१— ‘उद्भवनकीर्तनम्’—इति ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० १. ६. ५ । का० औ० सू० २. ३. १७, १८ ।

३— वा० सं० १. ६. ६ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

४— ऐ० ब्रा० ६. ४. ४ । पि० छ० सू० ५. ६. १२ सूत्राणि ।

पञ्च पदानि परिमाणं मस्येत्यर्थे पा० सू० ५. १. ५६ ।

५— सं० ६. ५. ११. ८ । “भ्रष्टा यवा धानाः, आन्यसंयुक्ताः सक्तवः
करम्भः, ब्रीहिन्या लाजाः परिवापाः, पिष्टविकारः पुरोडाशः,
क्षीरविकारः पयस्या”—इति तै० सं० १. ४. २८ सा० भा० ।

अथ समन्तकं^१ हविर्ग्रहणं विधत्ते— “अथ गृह्णातीति । अनु-
ष्ठेयहविर्ग्रहणानुगुण्यं मन्त्रस्य दर्शयति— “सविता वा इत्यादिना ।
‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ खलु प्रसविता, स्वस्वव्यापारेषु सर्वस्य
लोकस्य प्रेरयिता; “सूते प्रेरयतीति सविता”—इति^२ तन्नाम-
व्युत्पत्तेः । ‘अश्विनावध्वर्यू’—इति । पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञे अश्विना-
वध्वर्यू अभूताम्, अतस्तयोरेव बाहुभ्यां हविर्गृह्णामीति अस्यार्थस्य
प्रदिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः । ‘पूषा भागदुघः’—इति ।
भागं दोग्धीति ‘भागदुघः’ भागप्रद इत्यर्थः । “दुहः क्व घञ्”—
इति^३ कव्घत्वे । तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जनस्य ‘अग्रजं’
भोज्य मन्त्रम् ‘उपनिधाता’ उपनिधातु सुपस्थापयितुं ग्रीलवान् ;
ताच्छीलिकस्तृन्^४ । “न लोकाव्ययनिष्ठेति^५ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ।
तथाच पूष-देवताया हस्ताभ्यां हविर्ग्रहणं युक्ततर मिति भावः ।
इतोऽप्यश्विनोर्बाहुभ्यामित्यादिकं युक्तमित्याह— “सत्यं देवा
इति । ‘देवाः’ इति यत्, तत् ‘सत्यम्’; अमरणत्वेन विनाशा-
भावात् । मनुष्यास्तु तदैपरौत्यादनृतरूपाः । तस्मादश्विनोर्बाहुभ्या
मित्यादिमन्त्रभागोच्चारणात् देवतारूपेण ‘सत्येनैव’ तद्वविर्ग्रहणं
कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१— वा० सं० १. १०. १ । का० श्रौ० सू० २. ३. २० ।

२— निघ० ५. ४. २० द्रष्टव्यम् । निरु० ७. ७. ६ ।

३— पा० सू० ३. २. ७० ।

४— पा० सू० ३. २. १३५ ।

५— पा० सू० २. ३. ६६ ।

“अग्नये जुष्टम्”—इति^१ देवतादेशनस्यावश्यकर्तव्यतां प्रतिपादयति—“सर्वा ह वा इत्यादिना । स्वस्वनामग्रहणसम्भावनयोपस्थितानां मध्ये कस्याश्चिदग्न्यादिदेवताया आदेशने सति सह वर्त्तमानाः । ‘ताभ्यः’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^२ । तासां देवतानाम् ‘असमदम्’ अकलहं परस्पर मविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“यावतीभ्य इति । यत्परिणामविशिष्टेभ्य इत्यर्थः । “ऋण सु हैवेति । स्वस्वनामोद्देशेन गृहीतं हविः ऋण मेव ‘ताः’ सर्वा देवता मन्यन्ते । कुत इदं भवगतम् ? इति चेत्, उच्यते—‘यत्काम्या’ यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, ‘तं कामं’ काम्यमानं फलविशेषम् ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यद्’ यस्मात् समर्द्धयेयुः, तेन कारणेन हविषः ऋणरूपत्वं भवगतं मित्यर्थः । यत्काम्येति यच्छब्दादिच्छार्थं “काम्यञ्च”—इति^३ काम्यच्, तदन्तात् अकारप्रत्यये^४ तृतीयाया लुक्^५ । “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ हविषि देवताना मृणत्वाभिमानात् । फलप्रदानेन तत्प्रत्यर्पणार्थं तच्च देवतानाम् अवश्य मादेष्टव्यं मित्यर्थः ।

अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽपि उक्तं मतिदिशति—“एव मेवेति । ‘एव मेव’ आग्नेयवदेव ‘यथापूर्वं’ यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि ‘हवींषि’ गृहीयादित्यर्थः । अतएव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहवि-

१— वा० सं० १. १०. २ । का० औ० सू० २. ३. २१ ।

२— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

३— पा० सू० ३. १. ६ ।

४— पा० सू० ३. ३. १०२ ।

५— पा० सू० ७. १. ३६ ।

ग्रहणमन्त्रानन्तरम् “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”—इति^१ ग्रहण-
मन्त्रशेष आह्वातः । कात्यायनोऽप्यसूचयत्— “एव मग्नीषोमीयं
यथादेवत मन्यत्”—इति^२ ॥ १६ ॥

निरुक्तशेषस्य समन्त्रक^३ मभिमर्शनं विधत्ते— “अथेति । “तद्यत
एवेति । ‘तत्’ तत्र शकटे ‘यत एव’ यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति,
‘तदेव’ तत् स्थान मेव अनेन मन्त्रेण पुनः ‘आप्याययति’ वर्द्धयति ।
‘भूताय’ प्रभूताय समृद्धयर्थं वा मभिमृशामि, ‘अरातये’ अदानाय
असमृद्धये नाभिमृशामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात् ।
सूचितं हि— “भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्”—इति^४ ॥ २० ॥

अथ समन्त्रक^५ प्रागवेक्षणं विधत्ते— “अथ प्राडिति । “परि-
वृत मिव वेत्यादि । परिवेष्टित मेव खल्वनो भवति, धान्य-
निधानार्थम् ; तन्मध्ये अवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः ‘पाप्मगृहीत मिव’
काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति ; तत्र सह-
कारिण आलोकस्याभावात् । कथं तस्य दर्शनोपायः ? इति, तदु-
च्यते— अवेक्षणमन्त्रगत-स्वरितिशब्देन स्वर्गवाचिना तत्साधनभूतो
यज्ञो ऽभिधीयते ; अहरादीनि च तेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते ।
अत एव ‘स्वर्’-शब्दस्य^६ सूर्यनामत्व मुक्तं यास्केन— “स्वरादित्यो
भवति । सु अरणः, सु ईरणः”—इति^७ । ‘तत्’ तथा सति एतन्मन्त्र-

१— वा० सं० १. १०. ३ ।

२— औ० सू० २. ३. २१, २२ ।

३— वा० सं० १. ११. १ ।

४— का० औ० २. ३. २३ ।

५— वा० सं० १. ११. २ । का० औ० सू० २. ३. २४ ।

६— ‘स्वः’-शब्दस्य—इति जादिषु ।

७— निरु० २. ४. २ द्रष्टव्यम् ।

करणकेन प्रेक्षणेन स्वर-शब्दप्रतिपादितं^१ यज्ञादिचतुष्टय मर्थजातं प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माच्छकदस्थानात् 'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

अथ समन्त्रकं^२ शकटादवरोहणं विधत्ते— "अथावरोहतीति । "ते हैत इत्यादि । 'अस्य' यजमानस्य, य एषः अध्वर्युः 'यज्ञेन चरति' हविर्गृहणादिकं यज्ञसाधन मनुतिष्ठति, तं 'प्रयन्तं' शकटस्थानात् प्रगच्छन्तम् 'अनु'-सृत्य यजमानस्य 'ते' गृहाः 'इतः' अस्माद्ब्रूलोकात् 'प्रच्योतोरौश्वराः' प्रच्युतिं प्राप्तुं^३ समर्थाः । तथा 'तस्य' यजमानस्य कुलं 'विचोभोः' विचोभयितुं समर्थाः । "ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ"-इति^४ च्यवतेः चुभेस्य तोसुन् प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण अवरोहन्नध्वर्युः 'तानेव' यजमानस्य गृहान् 'अस्यां' पृथिव्यां 'दृंहति' दृढीकरोति । "दृह दृहि दृद्धौ"-इति^५ धातुः । एवं सत्युक्तदोषनिवृत्ति माह— "तथेति ।

निरुप्तेन हविषा सहाग्निसमीपगमनं विधत्ते— "अथ प्रैतीति । "उर्विति मन्त्रस्य प्रागाभ्यातं ब्राह्मणम्^६ अत्रातिदिशति^७— "सोऽसा-विति । "अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरति"-इत्यादिको यो वाक्यशेषः, 'सोऽसावेव' अत्राभ्यातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बन्धुः' अनुकूलः, अतो-ऽत्राप्यनुषज्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१— 'स्वः-शब्दप्रतिपादितं'-इति ७ ।

२— वा० सं० १. ११. ३ । का० औ० सू० २. ३. २५ ।

३— 'प्रचावयितुं'-इति ७ ।

४— पा० सू० ३. ४. १३ ।

५— भा० प० । ६— पुरस्तात् ३५, ४४ पृ० ११, ५ प० द्रष्टव्यम् ।

७— का० औ० सू० २. ३. २६ । वा० सं० १. ११. ४ ।

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते— “स यस्मैत्यादिना । गार्हपत्ये
आहवनीये वा यस्मिन्नग्नौ अर्पणम्, तस्य पश्चात् ‘पात्रासादनं’
निरुप्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

सादनमन्त्रगत-‘नाभि’-शब्दस्याभिप्रेतं मर्थं माह— “मध्यं वा
इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभि-
रिति मध्यं मेवोच्यते । तच्च मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम् ; प्रान्तदेशे
हि चौरव्याघ्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः सम्बन्धिनि राक्षसादिभय-
रहिते स्थाने त्वां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः । “अदित्या उपस्थे”-
इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे— “उपस्थ इवेति । ‘यद्’ वस्तु
‘सुगुप्तं’ सुष्ठु रक्षितं यथा भवति तथा ‘गोपायन्ति’ रक्षन्ति ;
एतत् ‘उपस्थ इव’ उत्सृज्य इव, उदरमध्य इव वा, ‘अभार्षुः’ मृतवन्त
इति खलु वदन्ति लौकिकाः । अतश्च यस्मिन् स्थाने सादितं हविः
सुगुप्तं भवति, तत् स्थानं सुपस्थशब्देन मन्त्रगतेन विवक्षितम् ।
अभार्षुरिति “मृज् भरणे”—इत्यस्मात्^१ लुङि षिचि वृद्धिः^२ । ‘गोपा-
यन्ति’-इति “गुपूधूपविच्छि”-इति^३ आच्-प्रत्ययः । अन्तिमं भागं
माचष्टे— “अग्ने हव्य मिति । “इयं वा अदितिः”—इति^४ श्रुतेः अदि-
तिर्हि पृथिवी ; तस्याश्चाधिपतिरग्निः^५ ; स चात्र गार्हपत्यरूप आहव-

१— वा० सं० १. ११. ५ । का० श्रौ० सू० २. ३. २७ ।

२— आ० उ० ।

३— पा० सू० ७. २. १ ।

४— पा० सू० ३. १. २८ । ५— ऐ० ब्रा० ३. ६. ७ । तै० सं० ३. २. ४. ७ ।

६— “पतिः पृथिव्याः”—इति वा० सं० ३. १२ । निरु० ७. २. १ ; ३. १ ।

नीयरूपो वा ; तस्मै च 'अग्नये', तेनाधिष्ठितायै 'पृथिव्यै' च रक्ष-
णार्थम्, 'एतद्भुविः' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पात्रासादनानन्तरं हविष्यसहित मनो गार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राडीष भवस्थापयेत् । अग्नः शकटम् ; तच्च युगयोक्तसंयुक्तं वरत्रापदि-
वेष्टितं च स्थाप्यम् । ततोऽध्वर्युः श्रुर्पाग्निहोत्रहवण्यावादत्ते । तत आरभ्य
हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाह्वानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमनम् । ततः
श्रुर्पाग्निहोत्रहवण्योर्गार्हपत्ये प्रतपनम् । तत उदकस्पर्शनम् । ततः शकटं
प्रति गमनम् । तत्समीपे उपवेशनम् । तस्य धुरभिमर्शनम् । ततस्तत्र
स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चात् उत्तरा मीषा मालभ्य मन्त्रजपः । ततः
शकटस्य पश्चान्मार्गेण दक्षिणतो गत्वा दक्षिणचक्रस्योपरि आरोहति ।
आरुह्य ब्रौह्मिवादीन् प्रेक्षते । ततस्तत्रत्यदृष्टानिरसनम् । हविराजमनम् ।
ततोऽपां स्पर्शनम् । पुनरपि हविराजमनम् । ततः सद्यहस्ते श्रुपं निधाय
तस्योपरि उत्ताना मग्निहोत्रहवणीं निधाय प्राडासीनो मुष्ट्या हविः-
प्रक्षेपः । तत्र मन्त्रेण त्रिग्रहणं, तूष्णीं चतुर्थम् । गृहीतं च तत् श्रुपस्य
दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अपरपार्श्वेऽभिषोमीयहविर्ग्रहणं च तथैव । शकटे
यदवशिष्टं हविस्तदपि पृथक् ग्रहणीयम् । ततस्तत्रैवानस्युपविष्टः प्राचीं
मिक्षते । ततः शकटादवरोहणम्, गार्हपत्योत्तरस्यां गमनम् । ततस्तच्छ्रुपं
सहविष्कं अपणस्य पश्चात् सादयति । अपण-शब्देनात्र यस्मिन्नग्नौ हविः-
अपणं क्रियते, गार्हपत्यो वा आहवनीयो वा सोऽभिधीयते । तदेतत् सर्वं
मिह द्वितीयब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो व्वैष्णुव्याविति यज्ञो वै
व्विष्णुर्यज्ञिये स्थ इत्येवैतुदाह ॥ १ ॥

ते वै द्वे भवतः । अयं वै पवित्रुं यो ऽयं पवते सो
ऽय मेक इवैव पवते सो ऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तदेतस्यैवानुमाचां
तस्माद् द्वे भवतः* ॥ २ ॥

अथो ऽत्रपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयो द्वे
त्वेवा भवतस्ताभ्या मेताः प्रोक्षणीरुन्पुय ताभिः
प्रोक्षति तद्यदेताभ्या मुत्पुनाति ॥ ३ ॥

वृचो ह वा ऽद्दः सुर्वं वृत्वा शिश्ये । युदिद्
मुन्तरेण द्यावापृथिवी स युदिद्ः सुर्वं वृत्वा शिश्ये
तस्माद् वृचो नाम ॥ ४ ॥

त मिन्द्रो जघान । सु हतः पूतिः सर्वत एवापो
ऽभिप्रसृष्टाव सर्वत इव ह्ययुः समुद्रस्तस्माद् हैका
आपो बीभत्साच्चक्रिरे ता उपर्युपर्युतिमुप्रविरे† ऽतु
इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपो‡ ऽस्ति वा
ऽइतरासु सुःसृष्ट मिव युदेना वृचः पूतिरभिप्रासवत्
तद्देवासा मेताभ्यां पवित्राभ्या मुपहन्युथ मेध्याभि-
रेवाङ्निः प्रोक्षति तस्माद्वा ऽएताभ्या मुत्पुनाति ॥ ५ ॥

* 'भवतः'—इति ख ।

† 'न्वेव'—इति च ।

‡ 'पुञ्जविरे'—इति क, सायणसम्मतश्च ।

§ 'अपो'—इति क, म ।

स उत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्युच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां
प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैतदुत्पुनात्युच्छिद्रेण पवित्रे-
णेति यो वा ऽअयं पुवत ऽएषो ऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनै-
तदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वा ऽउत्पवितारो यत्
सूर्यस्य रश्मयस्तुस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्ये-
वैना एतन्महयत्येव देवीरापो ऽअग्नेगुवो ऽअग्नेपुव इति
देव्यो ह्यापस्तुस्मादाह देवीराप इत्यग्नेगुव इति ता
यत्समुद्रं गुच्छन्ति तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुव इति ता यत्प्रथमाः
सोमस्य रात्रौ भक्षयन्ति तेनाग्नेपुवो ऽग्र* इमं मद्य यज्ञं
नयताग्ने यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुव मिति
साधु यज्ञः साधु यजमान मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति । एता उ
हीन्द्रो ऽष्टणीत वृचेण स्पृद्धमान एताभिर्ह्येनं मुहं-
स्तुस्मादाह युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति ॥ ८ ॥

यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति । एता उ हीन्द्र
मष्टणत वृचेण स्पृद्धमान मेताभिर्ह्येनं मुहंस्तुस्मादाह
यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति ॥ ९ ॥

* 'तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुवो ऽग्र'-इति ग । †, ‡ 'युष्माः'-इति क, छ ।

प्रोक्षिता स्येति । तदेताभ्यो निह्रुते ऽथ हविः प्रोक्ष-
त्येको वै प्रोक्षणस्य बुन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ १० ॥

स प्रोक्षति । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद् यस्यै
देवतायै हविर्भवति तस्यै मेध्यं करोत्येव मेव यथापूर्व-
हवींषि प्रोक्ष्य* ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कुर्मणे शुन्धध्वं
देवयज्याया ऽहुति दैव्याय हि कुर्मणे शुन्धति देव-
यज्यायै यद्गो ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति
तद्यदेवैषा मन्त्राशुद्धस्तुक्षा वान्यो वामेध्यः कुश्चित्परा-
हुन्ति तदेवैषा मेतदग्निर्मेध्यं करोति तस्मादाह यद्गो
ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा तृतीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य^१ वैष्णव्याविति^२ पदस्य तात्पर्यं माह—

“यज्ञो वा इति । वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या^३ यज्ञ एव विष्णुः^४ ।

* ‘प्रोक्ष्य’—इति ख, च ।

१— वा० सं० १. १२. १ ।

२— ‘व्यत्ययो वज्रसमिति (पा० सू० ३. १. ८५.) स्त्रीत्वम्’—इति मही० ।

३— निरु० १२. १. ७ । निघ० ३. १७. १२ ।

४— “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति तै० सं० २. १. ८. ३ । ऐ० ब्रा० १. ३. ४ ।

तथाच मन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य, हे दर्भनाड्यौ ! युवां यज्ञ-
सम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्यय मर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ख्यानंतरं वारयितुं पवित्रयोर्द्वित्वं विधत्वे—“ते वा इति ।
तदेतदुपपादयति—“अयं वा इति । ‘यः’ पवमानो वायुः, अय
मेव ‘पवित्रं’ पवनसाधनम्, शुद्धिहेतुः । “पुवः संज्ञायाम्”—इति^१
करणे इच-प्रत्ययः । “पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशमारुतेः”—
इत्यादिस्मृतेः^२ वायोः शुद्धिहेतुत्वम् ।

“एक इवैवेति । ‘सः’ च वाद्ये वर्त्तमानो वायुः, एकरूप एव
वाति ; ‘सः’ एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन ‘प्राङ्’ च
प्रत्यङ् च चरति’ । इडापिङ्गलादिनाडीद्वारा वह्निर्निर्गच्छन् प्राणः
प्राडित्युच्यते, तथैव द्वारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्गिति ; तावैतौ
वृत्तिभेदौ ‘प्राणोदानौ’-इत्युच्येते । तत्र प्राङ् सञ्चरन् प्राणः,
‘उद्’ ऊर्ध्वदेशात् आनयति^३ अन्तः प्रवेशानुगुणं^४ चेष्टत इति
‘उदानः’ । तस्य ‘च’-शब्देन प्रत्यङ्मुखो ऽपानो विवर्चितः, नत-
त्कान्तिहेतुरुदानवृत्तिरिति ; तस्या ऊर्ध्वमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखमानुप-
पत्तेः^५ । अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणापान-
रूपत्वं मात्मायते—“प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ
दधाति”—इति । एवं द्विधा भिन्नस्यैतस्यैव वाक्याख्यस्य पवित्रस्य^६
‘मात्रां’ परिमाणम्, ‘अनु’-सूत्य, तत्पवित्रयोर्द्वित्वम् ॥ २ ॥

१— पा० सू० ३. २. १८५ ।

२— वि० सं० २३. ४० ।

३— ‘अनिति’-इति ठ, ड ।

४— ‘प्रवेशानुगुणं’-इति ठ, ड ।

५— ‘प्रत्यङ्कानुपपत्तेः’-इति ठ, ड ।

६— तै० सं० २. १. १०. २ ।

चित्त्वपच मभ्युपन्यस्यति— “अथोऽपि”—इति । पचान्तरद्योतकः
 ‘अथोऽपि’-शब्दः ।

तत्रोपपत्तिर्व्यानो ह्येति । मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवद्
 व्यानाख्यो वृत्तिभेदः तृतीयो ‘हि’ यस्माद् विद्यते^१, तस्मात् पवित्र-
 चित्त्व मथ्युक्त मित्यर्थः ।

द्वित्वपच मेव निगमयति— “द्वे त्वेवेति । “अथ यः प्राणा-
 पानयोः सन्धिः, स व्यानः”—इति श्रुतेः^२ व्यानस्य सन्धिरूपतया तदु-
 भयानतिरिक्तत्वाद् द्वित्वपच एव श्रेयानित्यर्थः । कात्यायनस्तु पचद्वय
 मपि सूत्रयामास— “कुशौ समा वप्रग्रीर्णाया वनन्तर्गर्भौ कुशे-
 ष्विन्नन्ति पवित्रे स्य इति, चीन् वा”—इति^३ ।

अथोत्पवनं विधत्ते— “ताभ्या मिति । प्रोक्षत्याभिरिति
 ‘प्रोक्ष्णः’ आपः । करणे ल्युट्^४ । ‘ताभिः प्रोक्षति’-इत्युत्पवनस्य
 प्रयोजनकथनम् ; न तु प्रोक्षणविधिः । यस्मादुत्पूताभिरङ्घ्रिः प्रोक्षणं
 कर्त्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां तामा मुत्पवनं कार्यं मित्यर्थः ।

तदेतदुत्पवनं स्तोतु मनुवदति— “तद्यदिति ॥ ३ ॥

उत्पवन-निवर्त्या मशुद्धिं दर्शयितु मितिहास मुदाहरति—
 “वृत्रो हेति । ‘वृत्रा शिष्ये’-इति, आवृत्य शयनं कृतवान् । शौडो^५
 स्त्रिति “एरनेकाच”-इति^६ यण् । ‘द्यावापृथिवी’-इति, द्यौश्च

१— “स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणोऽपानो व्यान इति”—इति

ऐ० ब्रा० २. ४. ५ ।

२— छा० उप० १. ३. ३ ।

३— औ० सू० २. ३. ३२ ।

४— पा० सू० ३. ३. ११७ ।

५— अदा० व्या० ।

६— पा० सू० ६. ४. ८२ ।

पृथिवौ च द्यावापृथिव्यौ^१ । “अन्तरान्तरेण”-इति^२ द्वितीया ।
 द्यावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः । वरणाद् वृत्र इति नाम^३ । निर्वृत्ति-
 “स यदिदिति ॥ ४ ॥

स हत इत्यादि । पूतिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रसृतो-
 ऽभूत् । अत एव खल्वय मपि समुद्रः, सर्वतः सर्वं मावृत्य वर्त्तते ।
 ‘तस्माद्’ दुर्गन्धात् सुताद् वृत्रादिमा आपो ‘वीभत्साञ्चक्रिरे’
 जुगुप्सन्ते स्म । “मान्वधदान्शान्भ्यः”-इति^४ बधेर्वैरूप्ये सन् प्रत्ययः ।
 वीभत्समानाः ‘ताः’ आपः तत्संस्पर्शं परिहर्तुं सुपर्युपरि वर्त्तमानाः
 ‘अति पुप्सुविरे’^५ जलाशय मतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् । “मुङ्-
 गतौ”-इति^६ धातुः । सुताश्च ‘ताः’ आपो दर्भात्मना परिणताः ।
 अय मर्थः तैत्तिरीयकेऽपि विस्मष्ट माम्नातः-“इन्द्रो वृत्र मह-
 न्त्सोऽपोऽभ्यं ध्रियत, तासां यन्मेधं यच्चियः सदेव मासीत् ;
 तदपोदक्रामत्, ते दर्भा अभवन्”-इति^७ । “अनापूयिता इति ।
 ‘आ’ समन्तात् पूयं दौर्गन्धं प्राप्ताः आपूयिताः, न आपूयिताः

१— पा० सू० ६. ३. ३० ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— “वृत्रो वृणोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्द्धतेर्वा”-इत्यादि निरु० २. ५. ३ । “तत्
 को वृत्रः ? मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाद्रोऽसुर इत्येतिहासिकाः, अपाश्च
 ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
 भवन्ति”-इत्यादि च तत्रैव २. ५. २ । “यदिमाँल्लोकानवृणोत्, तद्
 वृत्रस्य वृत्रत्वम्”-इति तै० सं० २. ४. १२. २ ।

४— पा० सू० ३. १. ६ ।

५— “पुप्सुविरे”-इति ७ । मूले तु “पुप्सुविरे”-इत्येव सर्वपुस्तकेषु ।

६— भा० आ० ६५८ ।

७— तै० ब्रा० ३. २. ५. १ ।

‘अनापूयिताः’ । “पूयी विग्ररणे, दुर्गन्धे च”-इत्यस्मात्^१ कर्त्तरि निष्ठायां क्कान्दस इट् । यदा ‘आ’ समन्तात् पूयमानं सञ्जात मिति ‘आपूयिताः’ । “तदस्य सञ्जातम्”-इति^२ तारकादित्वादितच् । ‘इतरासु’-इति, दर्भात्मना परिणतजलव्यतिरिक्तासु ; अमेध्यत्वा-पादकं किञ्चित् संस्पृष्ट मिव भवति । अत्र हेतुः—“यदेना इति । एव मनापूयिताव् विकारदर्भमयाभ्यां पवित्राभ्याम् ‘आसाम्’ अपा मुत्पवनं कुर्वन् पूयसंसर्गकृतं ‘तत्’ अमेध्यत्व मपहन्ति । ततश्च विधास्यमानं प्रोक्षणञ्च ‘मेध्याभिः’ मेधार्हाभिः शुद्धाभिरेवाङ्गिः कृतं भविष्यतीत्यर्थः । ‘तस्मात्’-इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ५ ॥

विहित मुत्पवन मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स इति । सविता वा इत्यादि पूर्ववत्^३ ।

अच्छिद्रशब्दार्थं माह—“यो वा इति । योऽयं वायुः पवते, एष खल्विच्छेदेन सर्वत्र वर्त्तमानात् क्षिद्ररहितं पवनसाधनम् । “एते वा इति । ‘एते’ सूर्यस्य रश्मयः, ‘उत्’ उत्क्षिप्तं ‘पवितारः’ शोधकाः ; अतस्तैः करणभूतैरुत्पवनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते—“ता इति । ‘ताः’ प्रोक्षणीरपः अग्निहोत्रहवण्या पात्रेण साकं सव्ये प्राणौ धारयन् “देवीरापः”-इति^४ मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन ‘उदिङ्गयति’ ऊर्द्धं सेचनेन चालयति^५ । “इगि-रिगि-लिगि गत्यर्थाः”-इति धातुः^६ । मन्त्रतात्पर्य

१— भा०आ० ४८४ । २— पा०सू० ५.२.३६ । ३— ५४८० द्रष्टव्यम् ।

४— वा० सं० १. १२. ३ । का० औ० सू० २. ३. ३५ ।

५— उपरिष्ठाच्च (१२. ५. १. १२.) द्रष्टव्यम् । ६— भा०प० १५३-१५५ ।

आह—“उपस्तौतीति । ‘एतत्’ एतेन, देवीराप इति मन्त्रपठनेन
‘एनाः’ अपः प्रशंसत्येव । तेन च प्रशंसनेन ‘महयति’ पूजयत्येव ।

कस्तुर्ह्यासां स्तावकस्तथाविधो मन्त्र इति तं दर्शयति—“देवी-
रिति^१ । स्तुतिरूपता सुपपादयति—“देव्य इत्यादिना । अपां
देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्ध मिति ‘हि’-शब्दार्थः । “ता यदि-
त्यादि । ‘अग्रे’ पुरतो वर्त्तमानं समुद्रं गच्छन्तीति ‘अग्रेगुवः’ ।
अग्रेगू-शब्दस्य समुद्रगामित्वं विवक्षित मिति भावः । “जङ् च
गमादीनाम्”—इति^२ गमेरुकारः । “ता यत्प्रथमा इति । आपः
खल्वभिषवार्थं मासिच्यमाना यष्ट्यदेवताभ्यः पूर्वं सोमरसं मास्वाद-
यन्ति, तेन सोमपानेन ‘अग्रे’ प्रथमं स्वात्मानं पुनन्तीति ‘अग्रेपुवः’^३ ।
उभयत्र “तत्पुरुषे हति बज्जलम्”—इति^४ अग्रशब्दात् सप्तम्या अलुक् ।

“साधुयज्ञ मित्यादि । “अग्र इमम्”—इत्यत्र ‘अग्र’-शब्दः
प्राशस्त्यवाची । ‘अग्रे’ प्रशस्ते ‘अद्य’ अस्मिन् काले ‘इमं’ यज्ञं
प्रापयतेति प्रतिपादयता मन्त्रेण ‘साधु यज्ञं नयत’-इत्येवोक्तं भवति ;
प्राशस्त्यं प्राप्तस्य साधुत्वनियमात् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः,
त मिति । यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति व्याचष्टे—“साधु
यजमान मिति । अत्रापि पूर्ववत् ‘अग्रे’-शब्द-व्याख्यानम् । साध्विति
विशेषणम् ॥ ७ ॥

१— वा० सं० १. १२. ३ । “आपो देवीर्”—इत्यादिः तैत्तिरीयपाठः
(तै० सं० १. १. ५. २.—ब्रा० ३. २. ५.) ।

२— पा० सू० ६. ४. ४०. वा० १, २ । अनुनासिकलोपश्चैतेनैव ।

३— पुनातिश्च गमादेरन्तर्गतः ।

४— पा० सू० ६. ३. १४ ।

युष्मा इन्द्र इति^१ । हे आपः ! युष्मान् वृत्रं हन्तुकामः इन्द्रः
साहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । तास्य यूयं वृत्रशरीरनिरुद्धाः^२
विस्त्रम्भगमनार्थं वृत्रं हन्तुम् इन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्विधं
परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन^३ प्रतिपाद्यत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

“तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणीना मपां स्वातिरिक्तजलेन
शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि “प्रोक्षिता स्थ”-इति^४ स्वात्मनैव
प्रोक्षिता भवतेति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवत्त्वसिद्धेः ‘तत्’
तेन मन्त्रपाठेन अप्रोक्षणजनित मपराधम् ‘एताभ्यः’ प्रोक्षणीभ्यो
‘निष्कृते’ अपनयति । प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदक
मनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्य मिति तात्पर्यार्थः^५ । अत एवोक्तं सूत्रकृता

१—‘युष्माँ इन्द्र’-इति छ । मन्त्रस्त्वेषः- वा० सं० १. १३. १ । तत्र

“युष्मा=युष्मान्, अवृणोत । आकारश्चान्दसः”-इति मही० ।

“युष्मानिन्द्रो”-इति तैत्तिरीयपाठः (सं० १.१.५.—ब्रा० ३.२.५.) ।

२—“वृत्रसेनानिरुद्धाः”-इति ज, भ, च, ट ।

३—यद्यप्ययं संहितायां कण्डिकान्तरगतत्वात् एथक् मन्त्र एव बुध्यते,
तथाप्येतद्ब्राह्मणविधितो देवीरापइति मन्त्रस्यैवांशविशेष इति खी-
कार्यः ; अत एव नास्य विनियोगान्तरं दर्शितं कात्यायनेन ।

४—‘प्रोक्षिताः स्थ’-इति ठ । मन्त्रस्त्वेषः- वा० सं० १. १३. २ ।

५—‘तत् तेन’-इत्यारभ्य ‘तात्पर्यार्थः’-इत्यन्तस्य स्थाने “प्रोक्षणपात्र-
गतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदकं प्रोक्षयित्वा ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन
प्रोक्षणजनित मपराध मेताभ्यः प्रोक्षणीभ्यो ‘निष्कृते’ अपनयति”-
इति छ ।

कात्यायनेन—“प्रोक्षिता स्वेति तासां प्रोक्षणम्”—इति^१ । तैत्तिरी-
यकश्रुतिस्तु एतन्मन्त्रपठन मेवासां प्रोक्षणं मेने । यदाह—“प्रोक्षिता
स्वेत्याह तेनापः प्रोक्षिताः”—इति^२ ।

एवं संस्कृताभिरङ्गिर्हविषः प्रोक्षणं विधत्ते—“अथ हविरिति ।
वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधिषोडशार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्य
माह—“एको वा इति । ‘बन्धुः’ अनुकूलं स्तावक मर्थवादवाक्यम्^३,
सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य ‘एको वै’ एकविध मेव ; अतस्तत् सर्वत्र योज-
नीय मिति भावः । किष्पुनस्तदित्याह—“मेध्य मिति ॥ १० ॥

विहितं प्रोक्षणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स प्रोक्षतीति । “अग्नय
इति^४ । मन्त्रे देवतादेशनस्य प्रयोजन माह—“तद्यस्या इति ।

उक्त मन्यचातिदिशति—“एव मिति । ‘एवम्’ अनेनैव प्रकारेण
‘यस्यै’ देवतायै हविर्गृहीतं भवति, तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तेनादिशे-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

हविःप्रोक्षणानन्तरं यज्ञपात्राणां समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—
“अथेति । “दैव्यायेति^५ । देवाना मिदं ‘दैवम्’ । “देवाद्
यज्ञजौ”—इति प्राग्दीव्यतीयो यज्ञ^६ । ‘शुन्वति’ शोधयति । ‘शुन्व
विशुद्धौ”—इति^७ धातुः । ‘देवयज्यायै’—इति, देवयजनरूपाय कर्मणे

१— का० श्रौ० २. ३. ३६ । २— ब्रा० ३. २. ५ (सं० १. १. ५. ३.) ।

३— ३६ पृ० १६ पं०, ५७ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

४— वा० सं० १. १३. ४, ५ । का० श्रौ० सू० २. ३. ३७, ३८ ।

५— वा० सं० १. १३. ६ । का० श्रौ० सू० २. ३. ३६ ।

६— पा० सू० ४. १. ८५. वा० २. (पा० सू० ४. १. ८३.) ।

७— आ० प० ७४ ।

इत्यर्थः । मन्त्रस्यापरभाग मनूय व्याचष्टे—“यद् इति । ‘तत्ता’
वर्द्धकिः, ‘अन्यः’ तद्व्यतिरिक्तो वृषलादिः ; स सर्वोऽप्यशुद्धत्वात्
‘अमेध्यः’ । तत्संस्पर्शकृतं यत् ‘तत्’ ‘एषां’ पात्राणां दोषजातम्,
‘एतत्’ अनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्त्तयन्, ‘तत्’ सर्वं पात्रं यज्जार्हं
करोति । अत ईदृग्विधस्यार्थस्य प्रत्यायनाय यद् इति मन्त्रभागः
पठितव्य इत्युपसंहरति—“तस्मादिति । ‘पराजघ्नः’-इति, पराहतं
दूषितं चकुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— अस्मिन् तृतीये ब्राह्मणे पूर्वं पवित्रच्छेदनं विहितम् । तत्तु सम-
प्रमाणयोः साग्रयोः अनन्तर्गमयोः अक्षरिताग्रयोः कुशयोः कुरिका-
स्थानीयैः कुशैरेव छेदनम् । ततोऽग्निहोत्रहवण्यां स्वयं मेवोदकं मासिच्य
ताभ्यां पवित्राभ्यां मया मुत्पवनं मुत्क्षेपणम् । तयोः पवित्रयोस्तत्रैवाग्नि-
होत्रहवण्यां स्थापनम् । ततः सव्यहस्ते अग्निहोत्रहवणीं निधाय सव्य-
हस्तस्था मेव संलभ्या मेव दक्षिणहस्तेन ‘उदिङ्गनम्’ ऊर्ध्वं चालनम् । तत-
स्तामिरेव क्षुक्स्थाभिः तासां मेव प्रोक्षणम् । ततो ‘ब्रह्मन् हविः
प्रोक्षामि?’ इति ब्रह्माणं पृच्छति ; ब्रह्मा च ‘प्रोक्ष यज्ञं धेहौत्यन्तं मुपां-
शूक्ता ‘ओं प्रोक्ष’-इत्युचैः प्रसौति (२. २. १०.) । ततोऽध्वर्युः अग्निहोत्र-
हवण्याः उदकं मादौय शूर्पस्थे हविषौ प्रोक्षति । तत्र अग्नये प्रथमम्,
अग्नीषोमाभ्यां द्वितीयम् । ततः सर्वाणि सहैव प्रोक्षति । एतच्च प्रोक्षणां
बह्वदकं मादाय कार्यम् । प्रतिपात्रं प्रोक्षणावृत्तिपक्षस्तु युक्ततर इति
याज्ञिकदेवः । ततोऽसञ्चरे प्रणीताहवनीययोरन्तराले, गार्हपत्याहवनीय-
योरन्तराले वा प्रोक्षणीनां निधानं कार्यं मिति दिक् ।

अथ कृष्णाजिन मादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्वाय यज्ञो ह
देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा
अनुविद्य त्वच मेवावच्छायाजङ्घुः* ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि ।
तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि
साम्नाः रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेत-
रुथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाः रूपं यानि
शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हुरीणि तानि
यजुषाः रूपम् ॥ २ ॥

सैषा चयौ विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्प मेष
वर्णस्तद्युत कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मात् कृष्णाजिन मधि दीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मादध्यवहृन्न मधिपेषणं भवत्युक्तनः हविरस-
दिति तद्यदेवाच तण्डुलो वा पिष्टुं वा स्कुन्दात् तद्यज्ञे
यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहृन्न मधिपेषणं
भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिन मादत्ते शुर्मासीति चुर्म वा एतत्
कृष्णस्य तदस्य तुन्मानुषः शुर्म देवचा तस्मादाह
शुर्मासीति तद्वधूनोत्यवधूतः रक्षोऽवधूता अरा-

* 'मेवावच्छायाजङ्घुः'—इति च (M.) ।

तय इति तुन्नाष्ट्रा एवैतद्रुक्षाः स्यतोऽपहन्यति नृत्येव
पाचाण्यवधूनोति युद्धस्यामेध्यं मुभूत् तुद्धस्यैतुदव-
धूनोति ॥ ४* ॥

तत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि
प्रति त्वादितिर्व्वेत्तितीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्याऽस्यै
त्वग्यदिदु मस्या मुधि किञ्च तुस्मादाहादित्यास्त्वग-
सीति प्रति त्वादितिर्व्वेत्ति प्रति हि स्वः सुज्जानीते
तत्सञ्ज्ञा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्यं
हिनुसात ऽदृत्यभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति । नेदिह पुरा
नाष्ट्रा रुक्षाः स्या विशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ६ ॥

अथोलूखलं निदधाति । अद्रिरसि व्वानस्पत्या
ग्रावासि पृथुबुध इति वा तद्यथैवादः सोमः राजानं
ग्रावभिरभिषुण्वन्त्येव मेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृष-
दुपलाभ्याः हविर्यज्ञं मभिषुणोत्युद्रय इति वै तेषां
मेकं नाम तुस्मादाहाद्रिरसीति व्वानस्पत्य इति व्वान-

* एतदुत्तरं सर्वेभ्येव मूलपुस्तकेषु "अर्द्धप्रपाठकः"—इति लेखो विद्यते ।

स्पत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध इति ग्रावा ह्येष पृथु-
बुधो ह्येष मृति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति तुत्सञ्ज्ञा मेवै-
तत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्यः५ हिनुसात
ऽइति* ॥ ७ ॥

अथ हविरुपपत्ति । अग्नेस्तनूरसि व्वाचो व्विसुर्जन
मिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो व्विसुर्जन मिति
यां वा ऽअमः५ हविर्ग्रहीष्यन् वाचं युच्यत्युच वै तां
व्विसृजते तद्यदेता मुच व्वाचं व्विसृजत ऽएष हि यज्ञ
उल्लुखले प्रत्युष्ठादेष हि प्रासारि तुस्मादाह व्वाचो
व्विसुर्जन मिति ॥ ८ ॥

स युद्धिदुं पुरा मानुषीं व्वाचं व्याहुरेत् । तुचो
व्वैष्णवी मृचं वा युजुर्वा जपेद् यज्ञो वै व्विष्णुस्तद्यज्ञं
पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिर्देववीतये त्वा
गृह्णामीति देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते† ॥ ९ ॥

अथ मुसल मादत्ते । बृहद्ग्रावासि व्वानस्पत्य इति
बृहद्ग्रावा ह्येष व्वानस्पत्यो ह्येष तदुवदधाति सु
इदुं देवेभ्यो हविः शुमीषु सुशुमि शुमीषेति सु इदुं
देवेभ्यो हविः सुः५स्फुर साधुसः५स्कृतः५ सुः५स्फुर्वित्युवै-
तदाह ॥ १० ॥

* 'ऽइति'—इति ख, च ।

† 'हविर्गृह्यते'—इति ख, च ।

अथ हविष्कृतं मुदादयति । हविष्कृदेहि हविष्कृ-
देहीति व्याग्वै हविष्कृद् व्याच मेवैतद् विसृजते
व्यागु वे यन्नस्तद्यज्ञं मेवैतत् पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वा ऽएतानि । चत्वारि व्याच एहीति ब्राह्मण-
स्या गच्छा द्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्वाधावेति
शूद्रस्य स यदेव ब्राह्मणस्य तदाहैतद्धि यज्ञियतम
मेतदु ह वै व्याचुः शान्तुतमं यदेहीति तस्मादेहीत्येव
ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तद्वा स्मैतत्पुरा । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तदिदं
मुप्येतर्हि यु एव कुशोपोत्तिष्ठति स युचैषु हविष्कृतं
मुदादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति तद्यदेता मुच
व्याचं प्रत्युदादयन्ति ॥ १३ ॥

मुनोर्हं वा ऽक्षयभु आस । तस्मिन्नसुरघ्नी सप-
त्नघ्नी व्याक् प्रविष्टा स तस्य ह स्म श्वसुथाद्रवुथादसुर-
रक्षसानि मृशुमानानि यन्ति ते हासुराः समूहिरे
पापुं वत* नोऽयु मृषभुः सचते कथुं न्विमं दन्नुया-
मेति किलाताकुली ऽइति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

तौ होचतुः । अद्वादेवो वै मनुरावं नु वेदावेति

तौ हागृत्योचतुर्मनो याजुयाव त्वेति केनेत्यनेनर्षभे-
णेति तथेति तस्यालब्धस्य सा व्यागुपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मुनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म
यच्च वृद्धन्थै शृण्वन्ति ततो ह सैवासुररक्षसानि मृदु-
मानानि यन्ति ते हासुराः समूदिर इतो वै नः
प्रापीयः सचते भूयो हि मानुषी व्याग् वृद्धतीति
किलाताकुली हैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मुनुराव न्वेव
व्वेदावेति तौ हागृत्योचतुर्मनो याजुयाव त्वेति केने-
त्यनुर्यैव जाययेति तथेति तस्याऽत्रालुब्धायै सा
व्यागुपचक्राम ॥ १६ ॥

सा यज्ञु मेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो हैनां
न श्रेकतुर्निर्हन्तुः सैषासुरघ्नी सपत्नघ्नी* व्यागुददति
स यस्य हैव विदुष एता मुच व्वाचं प्रत्युदादयन्ति
प्रापीयांसो हैवास्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

सु समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति मधु-
जिह्वो वै सु देवेभ्य आसीद् विषजिह्वोऽसुरेभ्यः स यो
देवेभ्य आसीः सु न एधीत्येवैतदाहेष मूर्जं मावद
त्वया व्ययः सङ्घातः सङ्घातं जेष्येति नाच तिरुहित
मिवास्ति† ॥ १८ ॥

* नाख्येतत् पदं च-पुस्तके ।

† 'मिवास्ति'-इति ख ।

अथ शुर्पं मादत्ते । वर्षष्टब्धं मसीति वर्षष्टब्धं ह्येतद्
यदि नडानां यदि व्हेणूनां युदीषीकाणां वर्षं मु
ह्येवैता ववर्द्धयति ॥ १९ ॥

अथ हविर्निर्वपति । प्रति त्वा वर्षष्टब्धं व्वेत्ति
वर्षष्टब्धं उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि युवा वर्षं मु
ह्येवैतान् ववर्द्धयति* तत्सञ्ज्ञा मेवैतच्छूर्पाय च ववदति
नेदुन्योऽन्युः हिनुसात इति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति । पुरापूतः रुक्षः पुरापूता ऽअरा-
तय इत्यथ तुषान् प्रहन्यपहतः रुक्ष इति तुन्नाष्टा
एवैतद्रक्षाःस्यतोऽपहन्ति† ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति । वायुर्वो व्विविनक्तित्ययं वै वायु-
र्योऽयं पुवत ऽएष वा इदं सर्वं व्विविनक्ति युदिदं
किञ्च व्विविच्यते तदेनानेष एवैतद्विविनक्ति सु युदैतु
एतत्प्राप्नुवन्ति युचैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

अथानुमन्त्रयते । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृभ्णात्वुच्छिद्रेण‡ पाणिना सुप्रतिगृहीता ऽअस-
न्तित्यथ त्रिः फलीकरोति त्रिष्टुप्ति यज्ञः ॥ २३ ॥

* 'ववर्द्धयति'—इति ख, ग ।

† '०स्यपहन्ति'—इति क । पूर्वत्राप्येवं गतम् ३५ पृ० १० पं० ।

‡ 'प्रतिगृह्णात्वुच्छिद्रेण'—इति ग ।

तद्वैके देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व मिति फली-
कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यादादिष्टं वा ऽएतद्देवतायै
हविर्भवत्यथैतद्वैश्वदेवं करोति यदाह देवेभ्यः शुन्धध्व
मिति तुत्समुदं करोति तुस्मादु तूष्णी मेव फली-
कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थ)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ४* ॥

अथ निरुप्तत्रौह्यवावहनार्थं^१ कृष्णाजिनादानं विधत्ते—
“अथेति । ‘सर्वत्वाय’-इति, अवयवकात्स्न्येति^२र्थः । कथं कृष्णा-
जिनादानेन यज्ञस्य कात्स्न्यं मित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तं मुदा-
हरति—“यज्ञो हेत्यादिना । ‘कृष्णो भूत्वा’-इति, कृष्णमृगस्य रूप
मास्थाय । ‘अवच्छाय’-इति, अपच्छिद्येति^३र्थः । “हो ह्वेदने”-इत्य-
स्मात्^४ क्तो ल्यप्^५ ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति—
“तस्य यानौत्यादिना । शुक्लकृष्णलोज्जां सङ्गृह्णात् ऋक्सामात्मकता
मुक्त्वा विभज्यापि दर्शयति—“तस्य यानि शुक्लानीति । ‘यदि
वा’-इति पक्षान्तरकथनम् । ‘इतरथा’ उक्तवैपरीत्येनेति^६र्थः । तदेव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः, एतच्छतपथीयपरिच्छे-
दस्य चाध्याय इति व्यपदेशः सर्वत्र ; मूलग्रन्थे तु सर्वत्रैव प्रपाठक
इति, न चात्र प्रथमप्रपाठकसमाप्तिः । एव मुत्तरत्रापि ।

१— ‘निरुप्तत्रौह्यवावहनार्थ’-इति ड । २— दि० प० ४० ।

३— पा० सू० ७. १. ३७ ।

दर्शयति—“यान्येवेति । एवं कृष्णाजिनस्य ऋक्सामरूपता युक्ता यज्ञरूपत्वं मयाह—“यान्येव बभूवौति । पिङ्गलवर्णानौव यानि लोमानि ‘हरौणि’^१ हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम्^२ ॥ २ ॥

अखेवं ऋक्सामयजुरात्मकत्वं कृष्णाजिनस्य, तदादानेन कथं यज्ञस्य कार्त्स्न्यं मित्यत आह—“सैषेति । येषां ऋग्यजुस्सामात्मिका त्रयीविद्या, सैव यज्ञः; तस्मादध्यत्वात् । य एष शुक्लकृष्णादिजलो वर्णः, एतत्तस्याः त्रया उक्तरीत्या ‘शिल्पं’ चित्रं रूपम् । अत एवोपरिष्ठात् सोमप्रकरणे मन्त्र आह्वयते—“ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ”-इति^३ । एव मपक्रान्तस्य यज्ञरूपस्य कृष्णाजिनस्य आदानं यज्ञस्य कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः । “कृष्णाजिन मधि दीक्षन्ते”-इति । यस्मादेवं कृष्णाजिनं त्रयीरूपत्वेन यज्ञरूपम्, ‘तस्मात्’ सोमाङ्गभूता दीक्षापि कृष्णाजिनस्योपरि क्रियते । कृष्णाजिनादानस्य प्रयोजनात्तर माह—“तस्मादधीति । ‘अधि’ उपर्यर्थः । कृष्णाजिनस्योपरि अवहननं पेषणञ्च कर्त्तव्यम् । तथा सति तद्विः ‘अस्कन्नं’ स्कन्न-रहितम् ‘असद्’ भवेदिति । बुद्ध्या यदि भूम्या मेवावहननादिकं कुर्यात्, तदा तस्य द्विषो ऽवश्यं स्कन्नदोष इत्यभिप्रायः । एतदेव विवृणोति—“तद्यदेवेति । अवहननसमये तण्डुलो वा पेषणसमये पिष्टं वाचं कृष्णाजिने ‘यदि’ नाम ‘स्कन्दात्’ स्कन्देत् । लेख्यडा-गमः^४ । ‘तत्’ तदा यज्ञे एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्; न तु तस्य स्कन्नदोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१—‘हरौणीव’-इति जादिष ।

२—तै० सं० १. २. २. ७ ।

३—वा० सं० ४. ६. १ ।

४—पा० सू० ३. ४. ६४ ।

उक्त मादान मनूय मन्त्रं विधत्ते^१— “अथेति । मन्त्रगत-‘शर्म’-
शब्दस्य तात्पर्यं माह— “चर्म वा इति । यत् ‘एतत्’ छण्यस्य ‘चर्म’
अजिनम्, ‘अस्य’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘तत्’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं
सत् ‘मानुषं’ मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति । एतदेव ‘देवत्रा’ देवेषु,
सुखकरत्वात् शर्मैत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘शर्मासीति’
तत्सुतिरूपपक्षा । देवचेति “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चा-प्रत्ययः^२ ।

उपात्तस्य छण्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते— “तदवधूनोतीति^३ ।
“तच्चाङ्गा इति । ‘तत्’ तेन समन्त्रकावधूननेन । गत मन्यत्^४ ।

छण्णाजिनवत् प्रसक्त मवधूननं पात्राणां निषेधति— “न
त्वेवेति । न केवलं मवधूननस्य रक्षोपहननं मेव प्रयोजनं किन्तु
अयञ्जियविचेपोऽपीत्याह— “यज्ञस्येति । रक्षःप्रभृतिसम्पर्कात् यत्
खलु ‘अस्य’ छण्णाजिनस्य ‘असेधं’ सेधानर्हं मयञ्जियरूपं मभूत्,
तदेवास्यैतेन मन्त्रेण ‘अवधूनोति’ निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्त्रकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते^५— “तदिति ।
‘प्रतीचौना’ प्रत्यग्दिशि स्थिता ग्रीवा यथा भवति तथा ।

द्वयं वा इत्यादि । ‘दितिः’ खण्डनं न विद्यते अस्या इति^६
व्युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देन द्वयं मेव पृथिवी विवक्षिता;

१— वा० सं० १. १४. १ । का० औ० सू० २. ४. १ ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— वा० सं० १. १४. २ । का० औ० सू० २. ४. २ ।

४— ४४ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० १. १४. ३ । का० औ० सू० २. ४. ३ ।

६— निघ० १. १. १४, निरु० ४. ४. १ द्रष्टव्यम् ।

कथं मन्यदीया त्वग्न्यस्य त्वग्भवतीत्याशङ्क्याह— “तस्या इति । ‘अस्यां’ भूम्याम् ‘अधि’ उपरिभागे ‘यदिदं किञ्च’ किं मपि वस्त्ववस्थितम् ‘तस्यै अस्यै’ पृथिव्यै, सा ‘त्वक्’ कृष्णाजिन मयुपर्यवस्थानात् तस्या एव त्वगिति स्मृतिः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूय व्याचष्टे— “प्रतीति । ‘स्वः’ स्वकीयो जनः आत्मीयं जनं प्रति ‘सञ्ज्ञा-नीते’ परस्परानुकूल्यं प्रकटयितुं सञ्ज्ञां करोति । ‘तत्’ तथा कृष्णाजिनभूम्योः समानज्ञानता मेवायं मन्त्रभागो वदति । सञ्ज्ञानस्य प्रयोजनं माह— “नेदिति । परस्परानुकूल्यज्ञानाभावे ह्यन्य मन्यो हिंस्यात् । नैव तादृशी अन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते— “अभिनिहित मिति ॥ ५ ॥

सथेन स्पृशतो ऽभिप्राय माह— “नेदिति । यदि ह्युलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनस्पर्शं मुत्सृजेत्, ‘तत्’ तदा ‘इह’ अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तच्चैव भवत्विति । ‘विशान्’-इति विशतेर्लोटि बज्जवचने आडागमः^१ झेरन्तादेशे^२ “इतश्च लोपः”-इतीकारलोपः^३ ।

ननु स्पर्शेऽपि उलूखलनिधानात् पुरा कुतो रक्षांसि न प्रविशन्ति तत्राह— “ब्राह्मण इति । ‘हि’ यस्माद् ब्राह्मणो रक्षसा मपहन्ता मन्त्रप्रभावेन, तस्मात् तेन स्पृश्यमानं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

अथ समन्तक मुलूखलस्य निधानं विधत्ते—“अथेति । “ग्रावा-
सीति^१ वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव सूत्रज्ञतोक्तम्—“निद्धा-
त्युलूखल मद्रिरसि ग्रावासीति वा”—इति^२ । तच्चाद्यमन्त्रस्याभिप्राय
माह—“तद्यथेति । ‘अदः’-शब्दो लुप्तविभक्तिकः ; ‘अमुत्र’ सोम-
यागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य ग्रावभिरभिषवः, एव मेवोल्-
खलादिभिर्हविर्यज्ञसाधनं ब्रौह्मादिकम् ‘अभिषुणोति’ वितुषी-
करणादिभिः संस्करोति । कुत एतदित्यत आह—“अद्रय इतीति ।
‘तेषां’ सोमाभिषवहेतूनां ग्रावणां, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूनां मुलू-
खलादीनां च, अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम ; अतो नामसाम्यात्
उलूखलादिसाध्य मवहननादिकं ग्रावसाध्येन सोमाभिषवेण तुल्य
मित्यर्थः । एवञ्च हे उलूखल ! त्वम् ‘अद्रिरसि’ सोमाभिषवहेतुः ।
“ग्रावासीति ग्रावत्वारोपणं मन्त्रेण विवक्षित मिति व्याख्यातं भवति ।

वनस्पतिविकारत्वं प्रसिद्ध मिति वानस्पत्यपदतात्पर्यं माह—
“वानस्पत्यो हीति ।

वैकल्पिकं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे—“ग्रावासीति” । “पृथुबुध्नो
हीति । उलूखलस्य विस्तीर्णमूलत्वं प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

१— वा० सं० १. १४. ५ ।

२— “सव्याश्रून्वे निदः—०ग्रावासीति वा”—इति का० श्रौ० २. ४. ४ ।

“‘सव्याश्रून्वे’ सव्यहस्तेनाश्रून्वे अमुक्ते दृष्ट्याजिने”—इति तत्र दत्तिः ।

३— “दृष्ट्याजिन (८० पृ० ३ पं०)”—इत्यारभ्य “सोमाभिषव”—इत्यन्तो
(८१ पृ० ११ पं०) यत्रः ठ-ड-पुस्तकाभ्यां मन्यत्र नोपलभ्यते, वेवर-
महोदयेन च न दृष्ट इति गम्यते तल्लेखत एव ।

४— वा० सं० १. १४. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. ४ ।

प्रतिलेत्यादिकं मन्त्रद्वयशेषे मनुष्यं व्याचष्टे—“तदिति । कृष्णा-
जिनोलूखलयोरन्योन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिनयो-
रिवैकमत्यप्रार्थनं वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उलूखले हविषः प्रक्षेपणं समन्तकं विधत्ते—“अथेति ।
“यज्ञो ह्येति । यस्माद् ‘यज्ञः’ यज्ञसाधनं हविः, अतोऽग्नेः शरीर
मेव तदित्यर्थः ।

“यां वा इत्यादि । हविर्ग्रहणार्थम् “अथ वाचं यच्छति”—इति
या वाग् नियमिता^१, ‘अथ’ अस्मिन्समये ता मेव अनेन मन्त्रभागेन
‘विसृजते’ । (अतः^२) विसृज्यते अनेनेति ‘विसर्जनं’ हविरिति
मन्त्रपाठस्यार्थः^३ ।

एतद्वाग्विसर्जनं सुपपादयति—“तद्यदिति । ‘एतां वाचं मत्र
विसृजते’—इति यत्, तद्युक्तम् ; ‘हि’ यस्माद् एषः ‘यज्ञः’ यज्ञ-
साधनं हविः, उलूखले ‘प्रत्यष्टात्’ प्रतिष्ठितं मभूत् ; यस्माच्च ‘एषः’
यज्ञः ‘प्रसारि’ प्रसारितो विस्तारितोऽभूत् ; अतो हेतोर्वाग्यमनस्य
प्रयोजनं नास्तीति तद्विसर्जनं मेव युक्तं मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्वं^४ लौकिकवाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तं माह—“स
यदीति । वैष्णवी मृचम्”—इति, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—इत्यादि-
काम्^५ । यजुरपि वैष्णव मेव जप्यम् । ‘देववीतये’—इतिमन्त्रशेषस्य^६

१— वा० सं० १. १४. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. ५ ।

२— वा० सं० १. १५. १ । का० श्रौ० सू० २. ४. ६ ।

३— ३५ ए० ५ पं० द्रष्टव्यम् । ४— नास्त्येतत्पदं जादिषु ।

५— ‘मन्त्रपदस्यार्थः’—इति ड । ६— ‘हविरावपने’—इति जादिषु ।

७— वा० सं० ५. १५ । ८— वा० सं० १. १५. १ मन्त्रांशस्येत्यर्थः ।

अभिप्राय माह—“देवानवदितोति । यष्ट्यान् देवान् ‘अवत्’ अवतु, तर्पयत्विति । अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गच्छते, अतो ‘देववीतये’ देवानां हस्तय इति^१ मन्त्रपदाभिप्रायः ॥ ८ ॥

समन्त्रकं सुसल्लादानं विधत्ते—“अथ सुसल्ला मादत्त इति । “वृहद्वासीति^२ । सोमसंस्कारकग्राववत् सुसल्लास्यापि हविसंस्कार-कलसाम्याद्भावत्वम्, दीर्घत्वाच्च वृहत्त्व मिति ‘वृहद्वाव’-शब्दाभि-धेयता सुसल्लास्य (प्रसिद्धेत्यर्थः^३) ।

(तस्य सुसल्लास्य^४) उलूखले प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते—“तदव-दधातीति । “शमीध्व”-इतिपदस्यार्थं माह—‘हविः संस्कुह’-इति । ‘शमीध्व’ शमय ; दोषोपशमनेन हविः संस्कुर्वित्यभिप्रायः । “सुशमि शमीध्वेति मन्त्रस्याभिप्राय माह—‘साधु संस्कृतम्’-इति ॥ ९ ॥

हविष्कृत^५ आह्वानं विधत्ते—“अथ हविष्कृत मिति । ‘उ-द्वादयति’ उच्चैराह्वयतीत्यर्थः । हविष्कृदेहीतिमन्त्रस्य द्विः पाठो मन्त्रकाण्डे विरामानात्^६ । हविष्कृच्छब्दार्थं माह—“वाग्वै हवि-

१—“पिष्टयज्ञे ‘पिष्टवीतये’-इत्यूहः”-इति याज्ञिकदेवः ।

२—वा० सं० १. १५. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. ११ ।

३—नास्त्येषोऽंशः जादिषु । ४—नास्ति चैषोऽंशो जादिषु ।

५—वा० सं० १. १५. ३ । का० श्रौ० सू० २. ४. १२ । “पिष्टयज्ञे

‘स इदं पिष्टभ्यः’-इत्यूहः”-इति या० दे० ।

६—‘हविःकृत’-इति ८ । एव सुत्तरत्रापीह सर्वत्र ।

७—मन्त्रकाण्डे = संहिताग्रन्थे । वस्तुतस्तत्र त्रिराज्ञानं श्रूयते, न तु द्विः ।

“त्रिवारं मुक्तं मर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराज्ञानम्”-इति च

महौ० । कात्यायनेनाप्युक्तं ‘त्रिराह्वयति’-इति (२. १. १३.) ।

ष्कृदिति । निर्वापादौ मन्त्ररूपाया वाचो हविष्करणसाधनत्वाद्
वागेव हविष्कृत् ; अतस्ता मनेनैव मन्त्रेण आकथ्यन् हविर्गृहणकाले
नियमितां वाचं विसृजेत् । अत एव कात्यायनेन “अग्नेस्तनूरसीति”
मन्त्रेण, “हविष्कृदेहीति” मन्त्रेण वा वाग्विसर्जनं कर्तव्यमिति
विकल्पेन सूत्रितम्—“अग्नेस्तनूरसीति वाचं विसृजते, + + +,
हविष्कृता वेति” ।

“वाग् वा इति । या वाक् हविष्कृत्, सैव खलु यज्ञः, तस्य
तन्निर्वर्त्यत्वात् । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन वागात्मिकाया
हविष्कृत आकानेन यज्ञमेव पुनराकथ्यते ॥ ११ ॥

ब्राह्मणचक्रादिवर्णभेदोपजीवनेन हविष्कृदाङ्गानमन्त्रे विशेषमाह—
“तानि वा एतानि चत्वारोति । ‘वाचः’ सम्बन्धीनि ‘चत्वारि’
रूपाणि । कानि पुनस्तानीत्याह—“एहीत्यादि । वैश्वस्य “हवि-
ष्कृदागहीति मन्त्रः । ‘राजन्यवन्धोः’ चञ्चियजातेः “हविष्कृदाद्र-
वेति” । आपस्तम्बस्य राजन्यवैश्वयोर्वैपरीत्येनासूचयत्—“हविष्कृदे-
हीति ब्राह्मणस्य, हविष्कृदागहीति राजन्यस्य, हविष्कृदाद्रवेति
वैश्वस्य, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य”—इति” ।

एवं पूर्वपक्षतया ब्राह्मणचक्रादिवर्णप्रयुक्तं विशेषमुपन्यस्य स्वमतं
निगमयति—“स यदेव ब्राह्मणस्येति । “एतद्वीति । ‘एहीति’ एतत्
खलु ‘यञ्जियतमम्’ अतिशयेन यज्ञार्हम् ; “इड एह्यदित एही-

१, २— वा० सं० १. १५. १, ४ । ३— का० औ० सू० २. ४. ७, ६ ।

४— ‘राजन्यस्य’—इति जादिषु । ५— एते तु मन्त्रा इहैवास्माताः ।

६— औ० सू० १. १६. ६ ।

त्यादौ^१ अन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात् । “शान्ततमम्”—इति, आगच्छा-
द्रवेत्यादेः सकाशात् एहीत्येतदेवातिशयेन शान्तम्; प्रार्थना-
वाक्येष्वेहीत्येव सर्वत्र प्रयोगादागच्छादीनां च निष्कृष्टप्रेषणरूपत्वा-
च्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽसौ हविष्कृदिति तं दर्शयति—“तद्धेति । पुरा खल्वेत-
दाज्ञानानन्तरं ‘जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति’, अतस्तदानीं जायैव
हविष्कृदभूत् । ‘तत्’ तस्मादिदानीं मध्येतदाज्ञानानन्तरं जाया वा,
अन्यः ‘कोऽपि’ ऋत्विग्वा उपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदित्यर्थः ।
तदप्युक्तं सूत्रज्ञता—“हविष्कृदेहीति त्रिराकलयत्यतः पत्न्यवहन्यन्यो
वा”—इति^२ ।

हविष्कृदाज्ञानसमये दृषदुपलथोः शम्यया समाहननं विधत्ते—
“स यत्रैष हविष्कृत सुदादयति”—इति । समाहननजनितां वाचं
प्रशंसितु मनुवदति—“तद्यदिति ॥ १३ ॥

अथ यज्ञायुधध्वनेः^३ यज्ञविघातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुता
मुपपादयितु मितिहास सुदाहरति—“मनोर्ह वा इति । पुरा
खलु मनोः सम्बन्धिन ऋषभस्य प्रश्नासाद् रवाच्च यज्ञविघातिनो-
ऽसुरराक्षसादयः बाध्यमाना गताः । ते च परस्परं संवादं कृतवन्तः ।
‘ह’—इति खेदे । ‘अयम्’ ऋषभः ‘नः’ अस्माकं ‘पापं’ निकर्षं

१— वा० सं० ३. २७. १ ।

२— का० औ० सू० २. ४. १४ । “अन्य इत्यामीघ्नः”—इति या० दे० ।

३— ‘समाहननजनिताया वाचः’—इति ८ ।

पराजयं 'सचते' प्रापयति, कथं खलु इमं हिंस्यामेति । एवं संवादे
कृते 'किलातश्च आकुलिश्च' द्वावसुरपुरोहितौ बभूवतुः ॥ १४ ॥

तयोर्वापार माह—“तौ होचतुरिति । अद्वैव देवो यस्य सः
'अद्वादेवः', अद्वालुरित्यर्थः^१ । 'आवं नु वेदाव'-इति, आवा मस्य
मनोरभिप्रायं जानावहै इत्यर्थः । “प्रथमायाश्च द्विवचने भाषा-
याम्”—इति^२ भाषाया मेवात्त्वविधानात् आव मिति ह्रस्वो-
च्चारणम् । “विद ज्ञाने^३”—इत्यस्मात् लोटि उत्तमद्विवचने
वेदावेति रूपम् । “मनो याजयावेत्यादि । हे मनो ! त्वा मनेन
ऋषभेण याजयावेति । अद्वालुं मनुं विप्रलभ्य^४ त मृषभ मव-
धिष्टा मिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

“सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश”—इति । मनोर्भार्या
'मनावी' । “मनोरौ वा”—इत्यौत्वम्^५, पुंयोगलक्षणो ङीप् । “तस्यै
ह स यत्र वदन्त्यै शृण्वन्ति”—इति । 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ ।
'यत्र' यस्मिन् देशे वदन्त्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति, 'ततः' तस्मात्
स्थानात्^७ असुरादयः बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । “पापीयः सचत
इति । तिर्यग्जातेः ऋषभस्य^८ ध्वनेः अवणात् प्रागस्माकं निकर्ष-
मात्रं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरात् निर्गतवाचः अवणात्

१—‘अद्वालुरिति यावत्’—इति ठ, ड । २— पा० सू० ७. २. ८८ ।

३— अदा० प० ५४ ।

४— ‘विप्रलभ्य’—इति ठ ।

५— पा० सू० ४. १. ३८ ।

६— पा० सू० ४. १. ४८ ।

७— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

८— ‘वदनात्’—इति जादिषु ।

९— ‘वृषभस्य’—इति ठ ।

अस्माकम् 'पापीयः' अतिशयितं पापं, पराजयः प्राप्नोति । इमं
मेवातिशयं सुपपादयति—“भूयो हि मानुषी वाग्वदति”—इति ।
तिर्यग्वाचः सकाशात् 'भूयः' बद्धतरं हि मानुषी वाग्वदति;
वर्णपदवाक्यात्मना कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदाकर्ण्य
तावेव पुरोहितावस्थापि प्रतिक्रियाञ्चक्रतुरित्याह—“किलाता-
कुली हैवोचतुरिति ॥ १६ ॥

“सा यज्ञ मेवेति । असुरघ्नी या वाक्, क्रमेण मनोः ऋषभे
जायायां चासीत्, 'सा' तयोर्हर्ननान्निराश्रया सती यज्ञ मेव
आश्रयितुं 'यज्ञपात्राणि प्रविवेश' । 'ततः' तेभ्यो यज्ञपात्रेभ्यः
सकाशात् 'एनां' वाचं 'निर्हन्तुं' निर्गमयितुं न श्रेकतुः असुर-
पुरोहितौ । 'सैषा' यज्ञपात्रगता असुरघ्नी वाक्, शम्यया^१ समाह-
ननादुद्गच्छति । एवं यज्ञपात्रध्वनेरसुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतां
प्रतिपादिता सुपसंहरति—“स यस्येति ॥ १७ ॥

विहितं समाहननं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“समाहन्ति कुक्कुटो-
सीति^२ । मधुजिह्व इति विशेषणस्याभिप्राय माह—“स यो देवेभ्य
इति । 'सः' खलु ऋषभः देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवाक् आसीत्;
जयहेतुत्वात् । असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवागासीत्; पराजय-

१—“गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या”—इति सा० (तै० सं० १.२.१२)

“शम्या द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणा वारुणी”—इति या० दे० (का० पू० ३.१६) ।

२—वा० सं० १. १६. १ । “असुराः क्व क्व इति तान् हन्तुं मिच्छन्
योऽटति, सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटं कुत्सितशब्दं कुटति
तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेष मसुर-
भीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते”—इति तद्भाष्ये मही० ।

हेतुत्वात् । एवञ्च मधुजिह्व इति विशेषणस्याय मभिप्रायः—
देवानां यादृश आसीः^१, अतोऽस्माकं^२ तादृशो भवेति ।

इष मूर्जं मावहेत्यादिमन्त्रशेषस्य स्पष्टार्थता माह—“नाचेति ।
‘अत्र’ अस्मिन्मन्त्रे किमपि तिरोहितं^३ नैवास्ति, अतो न व्याख्या-
यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं^४ शूर्पाधानं^५ विधत्ते—“अथेति । शूर्पस्य वर्ष-
वृद्धत्वं सुपपादयति—“यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीका-
णाम्”—इति । जलप्रान्ते वर्त्तमानास्तृणविशेषा नडाः । नलादीनि
द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । ‘वर्षम्’ उदकवृष्टिरेव हि ‘एताः’
नडाद्याः ओषधीर्वर्द्धयति, अतो वर्षवृद्धत्वात् शूर्पस्य ‘वर्षवृद्धं
मसि’—इति व्यपदेशः ॥ १९ ॥

तस्मिन् शूर्पेऽवहतानां व्रीहीनां प्रचेपं विधत्ते—“अथ हवि-
निर्वपतीति । ‘निर्वपति’ उलूखलान्निष्कृत्य (अवहतान् व्रीहीन्^६)
प्रचिपतीत्यर्थः । हे हविः ! वर्षवृद्धं त्वा शूर्पं प्रति ‘वेत्तु’ आत्मन
उपर्यवस्थानं जानात्विति मन्त्रार्थः^७ ।

हविषो वर्षवृद्धत्वं सुपपादयति—“वर्षवृद्धा उ व्रीहि-

१—‘आसीत्’—इति जादिषु ।

२—‘नोऽस्माकं’—इति ठ, ‘सोऽस्माकं’—इति ड ।

३—१७ पृ० १९ पं०, ५ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

४—वा० सं० १. १६. २ । का० औ० सू० २. ४. १६ ।

५—‘शूर्पादानं’—इति ठ । इह सर्वत्रैव शूर्पशब्दो दन्त्यादिः ड-पुस्तके ।

६—ड-पुस्तकादन्यत्र नैते पदे विद्येते ।

७—वा० सं० १. १६. ३ । का० औ० सू० २. ४. १७ ।

यवयोरन्यतरो हि हविष उपादानम् ; “व्रीहिभिर्यजेत”-“यवै-
र्यजेत”-इति विकल्पेन^१ यागसाधनत्वश्रवणात् । व्रीहियवाद्योषध-
यश्च वृक्षा वर्द्धन्त इति प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

“प्रति त्वा”-इत्यस्याभिप्राय माह- “तत्सञ्ज्ञा मेवैतच्छूर्पाय”-
इति । शूर्पहविषोरन्योन्यं हिंसा मा भवेदिति । ‘शूर्पाय च’-इति
चशब्दात् हविषे च । ‘सञ्ज्ञां’ सञ्ज्ञानम् । समानज्ञानत्व मेव मन्त्रो
वदतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तुषाणा मपनयनं समन्त्रकं^२ विधत्ते- “अथ निष्पुनातीति ।
तुषाणां राक्षसभागत्वात् तैस्तन्निरसनं विधत्ते- “अथ तुषान् ग्रह-
न्यपहतम्”-इति^३ । ‘ग्रहन्ति’ प्रचिपन्ति ।

एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजन माह- “तच्चाद्या एवैतदिति ॥ २१ ॥

वितुषीकृतानां तण्डुलानां व्रीहीणाञ्च पृथक्करणं विधत्ते-
“अथापविनक्तीति । मन्त्र^४गतवायुशब्दस्यार्थ माह- “अयं वै वायु-
र्योऽयं पवते”-इति । तस्य विवेचनसामर्थ्यं सुपपादयति- “एष वा
इदं सर्वं विविनक्ति”-इति । ‘तत्’ तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचक-
त्वात् ‘एष एव’ वायुः ‘एनान्’ व्रीहीस्तण्डुलांश्च ‘विविनक्ति’ पृथक्
करोति, अतस्तत्प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः । “स यदैत इति । ‘यदा’

१- म० सं० २ अ० १४, १५ श्लोको द्रष्टव्यौ । “एकार्थास्तु विकल्पे-
रन्”-इत्यादीनि जैमिनिसूत्राणि (१२.३.१०-१५.) चेहेक्षितव्यानि ।

२- वा० सं० १. १६. ४ । का० औ० सू० २. ४. १८ ।

३- वा० सं० १. १६. ५ । का० औ० सू० २. ४. १९ ।

४- वा० सं० १. १६. ६ । का० औ० सू० २. ४. २० ।

यस्मिन् काले 'एते' ब्रीहितण्डुलाः 'एतद्' विवेचनं प्राप्नुवन्ति,
तस्मिन् समये 'यत्र' यस्यां पात्र्याम् 'अधि' उपरि एनान्
अपविनक्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्त्रक मनुमन्त्रणं विधत्ते^१—“अथानु-
मन्त्रयते”—इति । यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' छिद्ररहितेन
पाणिना 'सुप्रतिगृहीताः' शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रति-
गृह्णात्विति मन्त्रार्थः^२ ।

फलीकरणं विधत्ते^३—“अथेति । तस्य त्रिवं प्रशंसति—“त्रिवृद्धि
यज्ञः”—इति । सवनत्रयादिरूपेण त्रिरावृत्तो हि यज्ञः; अतस्तदनु-
सारेण फलीकरणं मपि त्रिः^४ कर्तव्यं मित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलीकरणे शाखान्तरीयं मन्त्रविधिं मनुवदति—
“तद्वैके देवेभ्य^५ इति । तं निषेधयति—“तदु तथा न कुर्यात्”—
इति । एतदुपपादयति—“आदिष्टं वा एतद्देवतायै”—इति । “अग्नये
जुष्टं गृह्णामि”—इत्येव मग्न्यादिदेवतायै आदिष्टं मेवैतद्विर्भवति ।
अत्र तु “देवेभ्यः शुन्धध्वम्”—इत्यनेन मन्त्रेण^६ 'एतद्' हविः 'वैश्व-
देवम्' विश्वदेवसम्बन्धिं करोति; अतो देवानां^७ एतन्मन्त्रप्रयोगे
'समदं' परस्परं कलहं करोति । अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं

१—‘तत्पात्रीगतं हविरनुमन्त्रयते’—इत्येव ङ ।

२— वा० सं० १. १६. ७ । का० औ० सू० २. ४. २१ ।

३— का० औ० सू० २. ४. २२ । ४—‘त्रिवृत्तः’—इति ङ ।

५—“वैष्ठा प्रतिपर्यायं सवन्मन्त्रप्राप्त्यर्था”—इति या० दे० ।

६— शाखान्तरीय एष मन्त्रः । ७—‘देवतानां’—इति जादिषु ।

परित्यज्य तृष्णी मेव फलीकर्त्तव्य मिति निगमयति—“तस्मादु
तृष्णी मेव फलीकुर्यात्”-इति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्,

प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

१—“श्रौत्याच्छादकदोषापनयनं फलीकरणम्”—इति तै० सं० १०. १. ५

भाष्येऽयं मेव सायणः । इह तु कणनिष्काशनं फलीकरणम् ।

२—चतुर्थेऽस्मिन् ब्राह्मणे विहितान्येतानि—कृष्णाजिनस्यादानम्, अवधून-
नम्, तत उदकोपस्पर्शनम्, तत उत्तरेण गार्हपत्य सुत्करदेशे वा
प्रत्यग्यौवस्य कृष्णाजिनस्यान्तरणम्, तदुपरि उलूखलस्थापनम्, तत्र
पूर्वस्थापितस्य हविर्द्वयस्य श्रूर्पेणावपनम् । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्वा-
ग्विसर्गः । ततोऽध्वर्युः सुश्लं गृहीत्वा उलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं
कुर्वन्नेव तत्कण्डनाय यजमानपत्नी मग्नौधं वा चिराद्भयति । तस्मिन्नेव
काले आग्नौधः द्विर्द्वयं कुट्टयति उपलं चैकवारम् । वितुषीभूतेषु
त्रौहिषु अध्वर्युः श्रूर्पं गृहीत्वा, कण्डितं तद्विस्तृप्तादुलूखलान्निष्काश्य
तूष्णीं श्रूर्पं निदधाति । ततः श्रूर्पेण ‘निष्पुनाति’ तुषान् पृथक्
करोति, पुनरप्युपस्पृश्य तदुलूखलकण्डितांश्च ‘विविन्क्ति’ पृथक्
पृथक् करोति । ततः कण्डितान् निधाय अकण्डितान् पुनरुलूखलमध्ये
प्रवेश्य कण्डनं कृत्वा पुनर्निष्काश्य श्रूर्पं कृत्वा तुषान् पृथक् कुर्यात्,
निक्षिपेच्च सर्वान् तान् तुषानुत्करदेशे । पुनरप्युपस्पृश्य श्रूर्पस्थांस्तान्

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

—*—

स वै कपालान्येवान्यतरु ऽउपदुधाति । दृषदुपले
ऽअन्यतरस्तद्वा ऽएतदुभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियते* ॥ १ ॥

शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य युत् पुरोडाशः । स या-
न्येवेमानि शीर्ष्णः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि
मस्तिष्क ऽएव पिष्टानि तद्वा ऽएतदेक मुज्ज मेकः सह
करवाव समानुं करवावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः सह
क्रियते ॥ २ ॥

स युः कपालान्युपदुधाति । सु ऽउपवेष मादत्ते
धृष्टिरसौति स युदेनेनाग्निं धृष्टिखवोपचुरति तेन
धृष्टिरथ युदेनेन यज्ञ ऽउपालुभत ऽउपेव वा ऽएनेनै-
तद्वेवेष्टि तुस्मादुपवेषो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति । अपाम्ने अग्नि मामाहं
जहि निष्क्रव्यादः सेधेत्ययं वा ऽआमाद्येनेदुं मनुष्याः
पुत्तकाश्मन्त्यथ येन पुरुषं दूहन्ति सु क्रव्यादेतावेवैतदु-
भावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

स्तण्डुलान् पात्र्यां प्रक्षिप्याभिमन्त्रयते ; तण्डुलाननामिकायेण स्पृशन्
विशोकयन् वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः । ततस्त्रिः फलीकरणम् ; त्रिःकण्डनेन
सूक्ष्मकणिकाभ्यो वियोज्योज्वलान् करोतीत्यर्थः ।

* तद्यदित्याद्यन्तिमांशो ग-पुस्तके नास्ति ।

अथाङ्गार मास्कौति । आ देवयजं वह्नेति यो
देवयाद् तुस्मिन् हवींषि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तन-
वामहा ऽडिति तुस्माद्वा ऽआस्कौति ॥ ५ ॥

तुं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै
यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाच्चकुर्ते-
न्नोऽधुस्तान्नाद्वा रुक्षाः स्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि* रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादेव मुपदधाति तद्युद्धेषु एव भवति
नान्यु एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्मान् मध्यमेन कपा-
लेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति । भ्रुवु मसि पृथिवीं ह॑हेति पृथिव्या
ऽएव रूपेणैतदेव ह॑हत्येतेनैवा द्विषन्तं भ्रातृव्य भुववा-
धते ब्रह्मवुनि त्वा श्चवुनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य व्वधायेति† बह्वी वै यजुःषाशीस्तद् ब्रह्म च श्चं
चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये सजातवनौति भूमा वै सजाता-
स्तुङ्गमान माशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति‡
यदि नाभिचुरेद् यद्यु अभिचुरेदमुष्य व्वधायेति॥ ब्रूया-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

* 'नित्यग्निर्हि'—इति ख ।

† '०त्वेनेनैव'—इति ग ।

‡, §, ¶ एषु स्थानेषु 'व्वधायेति'—इति पवर्गीयादिपाठः च-पुस्तके ।

अथाङ्गार मास्कौति । नेदिह पुरा नाप्ता रुक्षाः-
स्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मा-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गार मध्यूहति । अग्ने ब्रह्म गृभ्णीधेति नेदिह
पुरा नाप्ता रुक्षाः स्याविशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मप-
हन्ता तुस्मादेव* मध्यूहति ॥ ९ ॥

अथ यत्पश्चात् तदुपदधाति । धरुण मस्यन्तुरिष्टं
दृष्ट्वेत्यन्तुरिष्टस्यैव रूपेणैतदेव दृष्ट्वेत्येतेनैव द्विषुन्तं
भ्रातृव्य मुवबाधते ब्रह्मवुनि त्वा स्रचवुनि सजातव-
न्युपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति† ॥ १० ॥

अथ यत्पुरस्तात् तदुपदधाति । धर्चु मसि दिवं
दृष्ट्वेति दिव एव रूपेणैतदेव दृष्ट्वेत्येतेनैव द्विषुन्तं
भ्रातृव्य मुवबाधते ब्रह्मवुनि त्वा स्रचवुनि सजातवन्युप-
दधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति† ॥ ११ ॥

अथ युदक्षिणतस्तदुपदधाति । व्विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य
उपदधामीति । स यदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा न वा तेनैवैतद् द्विषुन्तं भ्रातृव्य मुवबाधते ऽनङ्गा वै
तद् यदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानङ्गो

* 'तुस्मादेव'—इति च ।

†, ‡ 'व्वधायेति'—इति च ।

५, ॥ एतदुभयत्रैव 'यदिमांस्त्रो'—इति गिरनुनासिकपाठो ग-पुस्तके ।

तद्यद्विश्वा आशास्तस्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उप-
दधामीति तूष्णीं वैवेतराणि* कपालान्युपदधाति
चित् स्योर्द्ध्वचित इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरुभ्यूहति । भृगूणा मुङ्गिरसां तुपसा
तप्यध्व मित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो युद् मृग्वङ्गिरुसाः
सुतप्तान्यसन्निति तुस्मादेव† मुभ्यूहति‡ ॥ १३ ॥

अथ यो दृषदुपले उपदधाति । सु कृष्णाजिन
मादत्ते शुर्मासीति तदुवधूनोत्यवधूतः रक्षो ऽवधूता
अरातय इति सोऽसावेव बुभ्युस्तु॥ प्रतीचीनग्रीव
मुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्व्वेत्त्विति सो-
ऽसावेव बुभ्युः ॥ १४ ॥

अथ दृषद मुपदधाति । धिषुणासि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्त्विति धिषुणा हि पर्वती हि प्रति त्वादि-
त्यास्त्वग्वेत्त्विति तुत् सञ्ज्ञा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च
व्वदति नेदुन्योऽन्युः हिनुसात॥ ऽद्वितीय मेवैषा पृथिवी
रूपेण॥ ॥ १५ ॥

अथ शुभ्या मुद्वीचीनाया मुपदधाति । दिवु स्तम्भ-

* 'वैवेतराणि'—इति च ।

† 'तुस्मादेव'—इति च ।

‡ 'मुभ्यूहति'—इति क, 'मुभ्यूहति'—इति ख ।

§ 'बुभ्युस्तु'—इति क ।

॥ 'हिनुसाव'—इति च ।

॥ 'रूपेण'—इति ख, 'रूपेण'—इति— च ।

नूरसीत्यन्तरिक्ष मेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावा-
पृथिवी विष्टब्धे तुस्मादाह दिव स्कम्भनूरसीति* ॥१६॥

अथोपला मुपदधाति । धिषुणासि पार्वतेयी प्रति
त्वा पर्वती व्वेत्ति कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति
तुस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्वती व्वेत्ति प्रति
हि स्वः सुज्जानीते तुत सञ्ज्ञा मेवैतद् दृषदुपलाभ्यां
व्वदति नेदुन्योऽन्यः हिनुसात† इति द्यौरेवैषा रूपेण
हुनू ऽएव दृषदुपले जिह्वैव शुभ्या तुस्माच्छुभ्यया स-
माहन्ति जिह्वया हि व्वदति‡ ॥ १७ ॥

अथ हविरुधिवपति । धान्य मसि धिनुहि देवा-
निति धान्यः हि देवान् धिनुवदित्यु हि हवि-
र्यह्यते‡ ॥ १८ ॥

अथ पिनुष्टि । प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा
दीर्घा मुनु प्रसिति मायुषे धा मिति प्रोहति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
चुक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १००^१) ॥

तद्यदेव पिनुष्टि । जीवं वै देवानाः हविरमृत

* 'रसीति'—इति च ।

† 'हिनुसाव'—इति च ।

‡ 'व्वदति'—इति ख ।

§ 'हविर्यह्यते'—इति ख, 'हविर्यह्यते'—इति च ।

१ "शतकण्डिकाः"—इति ख ; क-ग-पुस्तकयोर्नास्थेवैतत् ।

ममृतानां मुयैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याः
हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

स यद्वाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्प्राणोदानौ
दधाति व्यानाय त्वेति तद्व्यानं दधाति दीर्घां मुनु
प्रसिति मायुषे धा मिति तद्वायुर्दधाति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चुक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्ये-
तानि वै जीवतो भवन्त्येव सु हैतुज्जीव मेव देवानाः
हविर्भुवत्यमृतं ममृतानां तुस्मादेव पिनष्टि पिंषुन्ति
पिष्टान्यभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैकं आज्यं निर्वपति । यद्वा ऽन्नादिष्टं देवतायै
हविर्यज्ञ्यते यावद्देवत्यं तद्भवति तदितरेण यजुषा
गृह्णाति न वा ऽतत् कुस्यै च न देवतायै हविर्यज्ञ-
न्नादिशति यद्वाज्यं तुस्मादुनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति
महीनां पुयोऽसीति मुह्य इति ह वा एतासां मेकं*
नाम यद् गुवां तासां वा ऽतत् पुयो भवति तुस्मादाह
महीनां पुयोऽसीत्येव सु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतं
भवति तुस्मादेवाह महीनां पुयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२.१.] ॥

* “मेके”-इति च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमेऽध्याये व्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगजातं
मुक्तम् ; अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते ।

तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते— “स वै कपा-
लानीति । ‘अन्यतरः’ ऋत्विजां मध्ये एकः आग्नीध्रः^१, ‘सः’ कपा-
लानां सुपधाता । ‘अन्यतरः’ अध्वर्युः, ‘सः’ पेषणार्थं दृषदुपले
उपदध्यात् । उक्तं कर्तृभेदं सुपपादयति— “तद्वा एतदुभयं सह
क्रियते”—इति । एककर्तृकत्वे हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात्, एतच्चोभयं
सहानुष्ठेयम् ; अतो विभिन्नावेव कर्तारौ युगपत् कुर्याता मित्यर्थः ।
एतत् सहानुष्ठानं सुपपादयितुं मनुवदति— “तद्यदिति ॥ १ ॥

उपपादयति^२— “शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् पुरोडाश
इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञातं यज्ञशिरस्त्वं सम्पादयति— “स
यान्येवेमानीति । “मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसं
‘मस्तिष्कः’ । “तद्वा एतदिति । ‘तत्’ एतत् कपालं मस्तिष्करूपं
मिलितं सत् शिरस्सञ्ज्ञकं मेकं मज्जं प्रसिद्धं लोके । तथाचापि
शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तुतयोः कपालपिष्टयोः सह प्रयोगात् पुरो-
डाशात्मकस्य यज्ञशिरसः एकौकरणं सेत्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१— ‘आग्नीध्रादिः’—इति ठ ।

२— ‘तदुपपादयति’—इति ढ ।

तत्र कपालान्युपदधतः कृत्य माह— “स उपवेष^१ मादत्ते
 धृष्टिरसि”-इति^२ । अङ्गारविभजनार्थं काष्ठ उपवेषः^३ । धृष्टिशब्दं
 निर्वक्ति— “स यदेनेनेति । ‘धृष्टिव’-इति क्रियाविशेषणम् ।
 “स्मि धृषा प्रागल्भ्ये”-इत्यस्मात्^४ धृष्णोत्यनेनेति धृष्टिरिति करणे
 क्तित्वित्यर्थः । अत एवैतदुपवेषस्य सञ्ज्ञान्तरम् । तथा चान्यत्र
 श्रूयते— “धृष्टिरुपवेषः”-इति^५ । “अथेत्यादि उपवेषस्य निर्वचनम्^६ ।
 अथ यज्ञे ‘एनेन’ काष्ठेन ‘यत्’ अङ्गारादिकम् ‘उपालभते’
 प्राप्नोति । ‘तत्’ एतत् ‘एनेन’ उपवेषेण ‘वेवेष्टीव’ । “विष्णु व्याप्ता-
 वित्यस्मात्^७ करणसाधनो घञन्त उपवेषशब्दः ॥ ३ ॥

अग्निगताशुद्धांशस्य निरसनं विधत्ते— “तेनेति । ‘प्राचः’-इति
 विधेयविशेषणम्, प्राग्दिग्गतानित्यर्थः ।

मन्त्रगतयोरामात्रव्याच्छब्दयोर्विवक्षित मर्थ माह— “अथं
 वा इति । आम मपक्वं मत्तीति ‘आमात्’, मनुष्याणा मोदन-
 पाकादिहेतुरग्निः; क्रथं पलल मत्तीति ‘क्रथात्’-इति शव-
 दहनोऽग्निः^८ ॥ ४ ॥

१— ‘उपवेष’-इति तालव्योपधः जादिषु । एव मिहोत्तरत्रापि ।

२— वा सं० १. १७. १ । का० औ० सू० २. ४. २५ ।

३— “पलाशशाखाया मूलदेशे क्षिप्त उपवेषः”-इति महीधरः ।

का० औ० सू० २. ४. १५. द्रष्टव्यम् ।

४— खा० प० २३ ।

५— का० औ० २६. २. १०; ३. ६; ७. २८ ।

६— ‘उपवेषनामनिर्वचनम्’-इति ठ, ड । ७— जु० उ० १३ ।

८— वा० सं० १. १७. २ । का० औ० सू० २. ४. २६ ।

९— ‘शवदाहकोऽग्निः’-इति ठ, ड ।

एवं मयज्ञिय मग्निं मन्त्रेण निर्हृत्य^१ शुद्धादग्नेः पुरोडाशप्रप-
णार्थं मङ्गाराहरणं विधत्ते— “अथेति । ‘आस्कौति’ विभजती-
त्यर्थः । “स्कृञ् आप्रवणे^२”—इति धातुः^३ । इत्थं कुर्वता मभिप्राय
माह— “य इति । देवान् यजति इति ‘देवयाट्’, ‘यः’ अग्निः,
तस्मिन् हविःअपणादिकं करवामहा इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन्मङ्गारे मध्यमकपालस्योपधानं विधत्ते— “त मिति ।
अङ्गारस्योपरि विहितं कपालोपधानं प्रशंसति— “देवा ह वा
इति । “नेजः”—इति । ‘न.’ अस्माकं हविषो भागेनैव^४ राक्षसादय
उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं कृतवन्त
इत्यर्थः ।

एवं सत्युक्तभयनिवृत्ति माह— “अग्निर्हीति । “आ देवयजम्”—
इतिमन्त्रेण^५ स्थापितस्यैवाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं प्रशंसति—
“तद्यदिति । यजुषा मन्त्रेण संस्कृतत्वादेश एव हि कपालोपधाने
मुख्यः ; नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहितं सुपधानं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स उपदधातीति ।
“पृथिवीं दृष्ट्वेति^६ । पृथिवीसम्बन्धश्रवणात् तत्सम्बन्धिरूपेणैतदेव
कपालं दृढं करोति । दृढेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्तं
शत्रुं भवबाधते ।

१— ‘निर्हृत्य’—इति ठ, ड ।

२— ‘आप्रवणे’—इति ङ ।

३— क्र्या० उ० ६ ।

४— ‘हविषोऽधोभागेनैव’—इति ठ ।

५— वा० सं० १. १७. ३ । का० श्रौ० २. ४. २८ ।

६— वा० सं० १. १७. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. २६ ।

एतन्मन्त्रशेषं मनूय व्याचष्टे— “ब्रह्मवनीति । “वक्त्री वा इत्यादि । ‘यजुषु’ यजुर्मन्त्रेषु वज्रविधा खलु ‘आग्नीः’ फलप्रार्थना, अतो वज्रविधं ब्रह्मचरादिसम्भजन मनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

मन्त्रगतयोर्ब्रह्मचरशब्दयोर्लक्षणाया तद्वीर्यपरत्वं विवक्षितमिति व्याचष्टे— “उभे वीर्ये”—इति । “भूमा वा इति । समानं जायन्त इति ‘सजाताः’ ज्ञातयः । तेषु च वज्रभावस्य दर्शनात् धर्मिवाचिना सजातशब्देन तद्वर्मा विवक्षित इत्यर्थः ।

अभिचरतो विशेषं वक्तुम् उक्तं^१ नित्यपच सत्तुवदति— “उप-
दधामि भ्रातृव्यस्येति । त मेव विशेषं दर्शयति— “यद्यु अभिचरे-
दिति । अभिचरणपक्षे ‘भ्रातृव्यस्य वधाय’—इति स्थाने ‘अमुं
वधाय’—इति शत्रोर्नाम षष्ठ्यन्तं निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः ।

उपहितस्य कपालस्य उपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते— “अभि-
निहित मेव”—इति ॥ ७ ॥

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्ते— “अथेति । “नेदि-
हेत्यादि । यदि सव्यपाण्डुल्या अभिनिधानं न कुर्यात्, तदा
‘दह’ अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव राक्षसाः प्रवि-
शेयुः ; नैव तथा स्यादिति अङ्गुल्या^२ अभिनिहित मेव भवेदित्यर्थः ।
तथा सत्युक्तदोषनिवृत्ति माह— “ब्राह्मणो ह्येति । अग्निः यथा
दाहेन रक्षांसि हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां

१— नास्त्येतत् पदं जादिषु ।

२— “राक्षसाः प्रविशेयुः ; अतः कपालस्योपरि अङ्गाराधूहनपर्यन्तम्
अङ्गुल्या”—इत्येवं विशेषपाठो ऽ-पुस्तके ।

हिंसकः; अतोऽङ्गाराधूहनपर्यन्त मङ्गुल्याभिनिहित मेव भवे-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

समन्तकं^१ कपालस्योपरि अङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति ।
“नेदिह पुरेति । ‘पुरा’ पुरोडाशाधिअयणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पाश्चात्यकपालस्योपधानं^२ विधत्ते— “अथेति । मध्यमकपाल-
स्योपधानानन्तर्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ १० ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्थाप्यस्य कपालस्योपधानं^३ विधत्ते—
“अथ यदिति । “दिव एव रूपेण”—इति । दिवः सम्बन्धिना
रूपेण ‘एतत्’ तृतीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्योपधानं विधत्ते— “अथ यदिति ।
मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “स यदित्यादिना । पूर्वं” हि त्रिभिरुप-
हितैः कपालैः पृथिव्यादिलोकत्रयसकाशाच्छत्रोर्बाधः प्रतिपादितः,
इदानीन्तु ‘इमान्’ त्रीँल्लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य यत् ‘चतुर्थं’
स्थानम्, तदस्ति वा न वेति सन्दिग्ध मेव; लोकत्रयवत् प्रसिद्ध-
भावात् । अतो मन्त्रे लोकवाचिशब्दविशेषं परित्यज्य “विश्वाभ्य-
स्त्वाग्नाभ्य”—इति^४ सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सन्दिग्ध-

१— वा० सं० १. १८. १ । का० औ० सू० २. ४. ३० ।

२— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. २ । का० औ० सू० २. ४. ३१ ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. ३ । का० औ० सू० २. ४. ३२ ।

४— ‘पूर्वैः’—इति ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— वा० सं० १. १८. ४ । का० औ० सू० २. ४. ३३ ।

मानात्^१ सर्वस्मादेव स्थानात् 'द्विषन्तं' शब्दं 'सः' यजमानः 'तेन' चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः ।

“विश्वाभ्यः”—इति मन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्वं सुपपादयति—
“अनद्धा वा इत्यादि । लोकत्रयातिवर्तिनश्चतुर्थस्य सङ्गावोऽसङ्गा-
वश्च 'अनद्धा वै' अस्माक मप्रत्यच एव ; यद् 'विश्वा आशाः' सर्वा
दिशः, तदप्यनद्धा 'अनद्धैव' अप्रत्यच मेव ; (लोकत्रयवत्प्रसिद्धा-
भावात्^१ ।) अतोऽप्रत्यचदिग्वाचिना विश्वाभ्य आशाभ्य इति^२
पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्तं सकल मेवाप्रत्यचं विवक्षित मित्यर्थः ।

एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्य अवशिष्टकपा-
लोपधाने पञ्चदश माह— “द्वर्षी चैवेति ॥ १२ ॥

उपहितेषु कपालेष्वङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति । मन्त्रे^३
भृगूणा मङ्गिरसा मिति^४ तपसो यद् विशेषणं तद्वाच्ये— “एतद्वा
इति । यद् 'भृग्वङ्गिरसां' महर्षीणां तपोविशेषजनितं तेजः,
'एतत्' खलु अग्न्यादितेजोऽन्तरात् 'तेजिष्ठं' तेजस्वितमम्, अति-
शयेन दीप्तम् । तेजस्वि-शब्दादिष्ठानि “विन्मतोर्लुगिति^५ लुक् ।
एवं वदतो मन्त्रस्याभिप्राय माह— “सुतप्तानीति । एतान्युपहितानि

१— 'सन्दिग्धमानात्'—इति जादिषु ।

२— नैतद्वाक्यं ङ-पुस्तकादन्यत्र । ३— 'विश्वा आशा इति'—इति ठ ।

४— 'मन्त्रेषु'—इति जादिषु ; ङ-पुस्तके तु नास्त्येवैतत् पदम् ।

५— वा० सं० १. १८. ६ । का० औ० सू० २. ४. ३५ ।

६— पा० सू० ५. ३. ६५ ।

कपालानि भृग्वज्जिरसां तपसा सुष्ठु अतिशयेन तप्तानि भवेयुरित्य-
नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । 'असन'-इत्यस्तेः पञ्चमलङ्कारे^१ रूपम् ॥ १३ ॥

एवं सहानुष्ठेययोः कपालोपधानं मभिधाय पेषणं विधातु
मारभते— "अथेति । अवहननवत् पेषणस्यापि^२ कृष्णाजिनस्योपरि
कर्त्तव्यता मभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते^३— "स कृष्णाजिन मिति ।
"सोऽसावेवेति । अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविधिशेषो यः
प्रागान्नातः— "तन्नाश्ना एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहन्तीति"^४, स एवाचाप्यनु-
षज्य योजनीय इत्यतिदेशः ।

अस्य कृष्णाजिनस्य स्तरणं विधत्ते— "तदिति । "इयं वै पृथि-
व्यदितिः"—इत्यादिना^५ यत् प्रागान्नातं मेव मन्त्रव्याख्यानम्^६, तद-
न्नातिदिशति— "सोऽसावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्त्रकम्^७ उपधानं विधत्ते—
"अथेति । "धिषणा हीत्यादि । पेषणीयतण्डुलानां धारणाद्
'धिषणा', पर्वतावयवत्वात् 'पर्वती'-इति । एतदुभयं प्रसिद्धं मिति
'हि'-शब्दयोरर्थः । गतं मन्यत् । "इयं मेवेति । पार्थिवेन धारणा-
ख्येन रूपेण योगात् 'एषा' दृषत् इयं मेव पृथिवीति स्तुतिः ॥ १५ ॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे शम्याया उपधानं विधत्ते— "अथ शम्या

१— पा० सू० ३. ४. ७ । २— १. ४. ४. (७१, ७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. १ । का० औ० सू० २. ५. २ ।

४— ७२ पृ० १ प० द्रष्टव्यम् । ५— ७२ पृ० ५ प० द्रष्टव्यम् ।

६— 'मेतन्मन्त्रव्याख्यानम्'-इति ठ ।

७— वा० सं० १. १६. २ । का० औ० सू० २. ५. ३ ।

८— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. ३ ।

मिति । 'उदीचीनम्' उदगवस्थित मग्रे यस्याः सा तथोक्ता ।
 कात्यायनोऽप्याह स—“पश्चाच्छ्रम्या सुपोहत्युदीचीं दिव इति”—
 इति^१ । श्रम्याया द्युलोकस्तम्भनहेतुत्वं वक्तुं मन्तरिचरूपता माह—
 “अन्तरिच मेवेति । द्यावापृथिव्यात्मना संस्तुतयोर्दृषदुपलयोर्मध्ये-
 ऽवस्थानलक्षणेन रूपेण 'अन्तरिच मेव' अन्तरिचलोकात्मिकैव
 'श्रम्या', इमे च द्यावापृथिव्यौ अन्तरिचेण हि यस्माद् 'विष्टब्धे'
 विविध मधस्तादुपरिष्ठाच्च धारिते, अतोऽन्तरिचात्मिका श्रम्यापि
 “दिवस्तम्भनीरसीति^२ स्त्वयते ॥ १६ ॥

दृषद उपरि उपल्लायाः स्थापनं समन्त्रकं^३ विधत्ते—“अथेति ।
 'पार्वतेयौ'-शब्दं व्याचष्टे—“कनीयसीत्यादिना । यस्मादेषोपल्ला
 अतिशयेन दृषदः सकाशादल्पपरिमाणा, अतः 'एषा' दृषदः 'दुहि-
 तेव भवति' ; दुहिता हि लोके मातुरत्पीयसी भवति । तस्मादेषा
 पर्वत्याः^४ पुत्री 'पार्वतेयौ'-इति । “स्त्रीभ्यो ढक्”-इति^५ ढक् ।

“प्रति ला पर्वती वेत्तु”-इतिमन्त्रशेषेण परस्परहिंसापरिहारार्थं
 दृषदुपलयोर्मित्रीकरणं मर्थ इति व्याचष्टे—“प्रति हीति । उपर्यव-
 स्थानलक्षणेन रूपेण 'एषा' उपल्ला 'द्यौरेव' द्युलोकात्मिकैवेत्यर्थः ।
 तदेको दृषदुपले समाहन्तीति^६ प्राक् यत् तयोः समाहननं विहि-
 तम्, तच्च श्रम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति—“हनू एवेति ।

१— का० औ० सू० २. ५. ४ । २— वा० सं० १. १६. ३ ।

३— वा० सं० १. १६. ४ । का० औ० सू० २. ५. ५ ।

४— 'पार्वत्याः'-इति ज ।

५— पा० सू० ४. १. १२० ।

६— १. ४. १३ (७४ ए० ११ पं०) द्रष्टव्यम् ।

दृषदुपलयोऽभयत्रावस्थानाद्धनूत्वम्, तन्मध्येऽवस्थानाच्छम्यायाः जिह्वा-
त्वम् । यस्माच्च जिह्वया लोको वदति, तस्मात् जिह्वास्थानीयया
ग्रन्थैव समाहननं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं दृषद उपरि समन्तकं^१ तण्डुलप्रचेपं विधत्ते—
“अथ हविरिति । मन्त्रगतधान्यशब्दस्याभिप्राय माह—“देवान्
धिनवदिति । “धिवि प्रीणनार्थः”—इति^२ धातुः । यष्टव्यानग्यादि-
देवान् ‘धिनवत्’ प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते ; अतो
धिनोति प्रीणयतीति ‘धान्यम्’ । यत एव मतो देवान् धिनुहीति
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्तकं^३ पेषणं विधत्ते—“अथेति । ‘पिनष्टि’ सञ्चूर्णयति ।
“पिष्टु सञ्चूर्णने”—इति^४ धातुः । प्रकर्षेण अनिति चेष्टत इति
नासिकाभ्यां वह्निर्निर्गच्छन् श्वासरूपो वायुः ‘प्राणः’ । ‘उत्’ ऊर्द्धात्
अधोदेशं प्रत्यनिति चेष्टत इति ‘उदानः’ ; नासिकाभ्यां देहे पुनः
प्रविशन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीषु अनिति
प्रेरयतीति ‘व्यानः’ ; ऊर्द्धावाङ्मृत्ति^५ विलक्षणो मध्यवृत्तिर्वायुः ।

एतन्मन्त्रार्थं उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यातु
मुत्तरमन्त्रं विनियुक्ते—“प्रोहति देवो व इति^६ । अनेन मन्त्रेण

१— वा० सं० १. २०. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

२— भा० प० ५६३ ।

३— वा० सं० १. २०. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

४— सू० प० १४ ।

५— ‘ऊर्द्धाधोवृत्तिः’—इति ठ, ड ।

६— वा० सं० १. २०. ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. ७ ।

हृणाजिने प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कात्यायनेन सूत्र-
प्रणयनं, तद्वाह्यणान्तरमूलम् । स ह्येवं सूत्रयामास— “पिनष्टि
प्राणाय लेति प्रतिमन्त्रं, दीर्घा मिति हृणाजिने प्रोहति, चक्षुषे
लेतीक्षत इति^१ ॥ १६ ॥

प्राणायेतिमन्त्रस्याभिप्राय माविष्कर्तुं मुक्तं पेषण मनुवदति—
“तद्यदिति । ‘अमृतानां’ मरणरहितानां देवानां हविः ‘जीवन्’^२
प्राणधारणं युक्तं मेव सत् ‘अमृतम्’ मरणसाधनं न भवति^३ । अथैवं
सत्येतद्यज्ञसाधनं हविरवहननपेषणाभ्या मृत्विजो मारयन्ति ; तथा
सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्वं न युक्तं मिति भावः ॥ २० ॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहारं दर्शयति— “स यदाहेति । पेषण-
समये “प्राणाय लेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जानः प्राणादीनेव” पुनरस्मिन्
हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गतं मन्यत् ।

“एतानि वै जीवत इत्यादि । ‘एतानि’ प्राणोदानधारणादीनि
‘जीवतः’ पुरुषस्य लिङ्गानि । ‘एवम्’ अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणो-
दानादिस्थापने सति हविरपि सजीव मेवेति युक्तं तस्यामृतत्व-
साधनं मित्यभिप्रायः । “पि० षन्तीति । एवं समन्त्रक मध्वर्युणा
पेषणे कृते सति यजमानपरिचारका अवशिष्टं सर्वं चूर्णीकुर्युः^४ ।

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ७, ८, ९. एतद्वाह्यणनये तु आयुषे धा मित्यन्तः

पेषणमन्त्रः, देवो व इत्यादिरेव प्रोहणमन्त्र इति विशेषः ।

२— ‘जीवन्’—इति ड । ३— ‘अमरणसाधनं’—इति ठ, ड, ट ।

४— “मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्वं परिहरन् प्राणादीनेव”—इति ट ।

५— “दासी पिनष्टि पत्नी वा, अपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनष्टि”—इति

आप० श्रौ० सू० १. २१. ८, ९ ।

तथा उपहितानि च कपालानि 'अभीन्वते' अङ्गारैः प्रदीप्तानि
कुर्युरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पेषणसमये एव आद्यस्य निर्वापं विधत्ते— “अथैक इति । यदा
चाध्वर्युः पिनष्टि, 'अथ' तस्मिन्नेव समये 'एकः' अन्यः आग्नीध्रादिः
(आज्यं निर्वपति^१) । अत एव सूत्रकृता पेषणाज्यनिर्वापयोः सम-
समयवर्त्तित्वं सूचितम्— “पिथ्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीना मित्या-
ज्यम्”—इति^२ । तच्चाज्यं प्रसिद्धदेवतावाच्यग्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण
ग्रहीतव्य मिति विधित्पुराह— “यदा इति । 'यत्' खलु हविः
“अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवं देवतायै निर्दिष्टं भवति, 'तद्' ग्रहणसाधनं
यजुश्च यावद्देवत्यं भवति, तावद्देवत्य मेव 'तत्' हविर्भवति । आज्यं
च सर्वदेवतासाधारण मिति देवतादेशनरहितेनैव यजुषा गृह्णीया-
दित्यर्थः । तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारणं सेत्तव्यतीत्याह— “न वा
इति । एव अनिरुक्तयजुषा ग्रहणं सुपपाद्य तद्विधत्ते— “तस्मा-
दिति । देवतानाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् 'निरुक्तम्', तद्विल-
क्षणम् 'अनिरुक्तम्' । तादृशं च “महीना मित्यादि यजुः^३ ; तत्र
प्रसिद्धदेवतावाचिपदस्थानुपलम्भात् ।

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे— मद्य इति । “मह पूजायाम्”^४ । मद्यन्ते
पूज्यन्त इति 'मद्यः' । एतच्च 'एतासां' गवाम् 'एकं' साधारणं
नाम । आज्यस्य पयःकार्यत्वात् “पयोऽसीति । विकारे प्रकृतिशब्द
इत्यर्थः । ग्रहीतव्याज्यप्रकाशकत्वात् 'असि'-मन्त्रः^५ प्रयोक्तव्य इत्याह—

१— नैते पदे ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— का० औ० सू० २. ५. ६ ।

३, ५—वा० सं० १. २०. ५ ।

४— स्वा० प० ७३० ।

एव सु हेति । 'एवम्' अनेनैव 'मन्त्रेण' आज्ये निरूपे सति तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीतं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— अथ पेथणोपधाने सह भवतः । तत्र अग्नीत् कपालानि प्रक्षाल्य, गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, प्रथमं तावत् उपवेशं गृहीत्वा तेन अपणस्य अङ्गारान् खरमध्ये एव स्वस्थानात् प्राच्यां प्रेरयति,— यथाङ्गारस्थानेऽतितप्तभूमौ कपालान्युपधीयेरन् । ततस्तेनैव प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एक मङ्गारं गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणपुरोडाशस्थानस्य मध्ये आनयति । तस्यानीतस्याङ्गारस्योपरि उत्तानं मध्यमं कपालं सुपदधाति [तत्रामिचारं कुर्वन् मन्त्रे 'आहव्यस्य' स्थाने अमुकस्येति शत्रोर्नामग्रहणं कार्यम्, तत उदकोपस्पर्शनञ्च] । ततः सव्यहस्तेऽङ्गुल्या अग्रन्ये स्पृष्टे मध्यमकपाले एक मङ्गारं निदधाति, ततः पश्चाद् द्वितीयम्, ततः पुरस्तात् तृतीयम्, मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात्पूर्वं मेकस्य कपालस्यान्तराजं परिशिष्य पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयोरन्तराजं षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य पश्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि । ततो ज्वलदङ्गारैः सर्वाणि तानि कपालान्याच्छादयति । ततस्तदेवोपसर्जनैरग्नी-देव गार्हपत्येऽधिभ्रयति । पिष्टसंयवनार्था आप उपसर्जन्यः । इति कपालोपधानम् । अथ पेथणम् । तत्र अध्वर्युः कृष्णाजिनं मादाय, पूर्ववदवधूय, अप उपस्पृश्य, प्रत्यग्ग्रीव मास्तीर्य, सव्यहस्तेनाविसृक्ते कृष्णाजिने, दक्षिणेन हस्तेन प्रागग्रां दृषदं तस्य कृष्णाजिनस्योपरि निदधाति । तत्पश्चाद्भागे अधस्तादुदगग्रां शन्यां प्रेरयति,— यथा दृषदः प्राचीनप्रवणतां जायेत । ततस्तस्या उपरि उदगग्रा सुपला सुपदधाति । ततस्तस्यां दृषदि तण्डुलानोप्य पिनष्टि । पिथ्यमाणेषु तण्डुलेषु, तप्यमानेषु कपालेषु च यजमानो आज्यस्थाल्या मान्यं प्रक्षिपतीतीह पेथणोपधाने कर्मणी विहिते ।

पवित्रवति संव्वपति । पात्र्यां पवित्रे ऽअवधाय
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ता-
भ्याः संव्वपामीति सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥

अथान्तर्वेद्युपविशति । अथैक उपसृजनीभिरैति
ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति स माप
ओषधीभिरिति सुः ह्येतद्माप ओषधिभिरेताभिः
पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते स मोषधयो रुसेनेति सुः ह्येत-
दोषधयो रुसेनैताः पिष्टा अङ्घ्रिः सङ्गच्छन्त ऽआपो
ह्येतासाः रुसः सुः रेवतीर्जुगतीभिः पृच्यन्ता मिति
रेवत्य आपो जुगत्य ओषधयस्ता उ ह्येतदुभय्यः सम्पृ-
च्यन्ते सम्मुधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति सः
रुसवत्यो रुसवतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतुदाह ॥ २ ॥

अथ संयौति । जुनयत्यै त्वा संयौमीति यथा श्रिये
ऽन्नाद्यायेमाः प्रजा युजमानाय युच्छेदेवं वै तत् संयौ-
त्यधिवर्ष्यन्तु वै संयौति यथा वा ऽअधिष्टक्तोऽग्नेरुधि
जायेतैवं वै तत् संयौति ॥ ३ ॥

अथ द्वेधा करोति । यदि द्वे हविषी भवतः ।
पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः स युच पुनर्नु सः-
हरिष्यन्स्यात् तदभिमृशतीद् मग्नेरिद् मग्नीषोमयो-
रिति नाना वा ऽएतदग्ने हविर्गृह्णन्ति तत् सहावघ्नन्ति

तत् सह पिषन्ति तत् पुनर्नाना करोति तुस्मादेव
मभिष्टशत्यधिष्ठण्क्त्येषु पुरोडाश मुधिअयत्यसा*-
वाज्यम् ॥ ४ ॥

तद्वा ऽएतत् । उभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियतेऽर्द्धो ह वा ऽएषु आत्मनो यज्ञस्य यदाज्य
मर्द्धो यदिह हविर्भवति स युश्चासुवर्द्धो युः उ चायु
मर्द्धस्ता ऽउभावभिः गमयावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः
सह क्रियत ऽएव मु द्वेषु आत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसावाज्य मुधिअयति । इषे त्वेति वृष्ट्यै तुदाह
यद्वाहेषे त्वेति तत् पुनरुद्वासयत्यूर्जे त्वेति यो वृष्टा-
दूर्गं रुसो जायते† तुस्मै तुदाह ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाश मुधिष्ठणक्ति । घुर्मोऽसीति यज्ञ
मेवैतत् करोति यथा घर्म्मं प्रवज्यादेवं प्रवणक्ति
व्विश्वायुरिति तद्वायुर्द्धधाति ॥ ७ ॥

तं प्रथयति । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन
मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति युजमानो वै यज्ञ-
पतिस्तद्युजमानायैवैतदाशिष माशास्ते ॥ ८ ॥

तन्न सत्रा पृथुं कुर्यात् । मानुषः ह कुर्याद् यत्

* 'मुधिअयत्यसा'-इति क ।

† 'जायते'-इति च-शुद्धौ ।

पृथुं कुर्याद् व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य* युन्मानुषं नेद् व्यृद्धं
यज्ञे करुवाणीति तुस्मान् सचा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

अश्वशफमाचुं कुर्यादित्यु हैक ऽआहुः । कस्तुद्वेद
यावानश्वशफो यावन्त मेव स्वयं मनसा न सचा पृथुं
मन्येतैव कुर्यात् ॥ १० ॥

तु मद्भिरभिमृशति । सद्गुहा चिर्वा तद्युदेवास्याचा-
वघ्नन्तो वा पिशुन्तो वा क्षण्वन्ति† वा वि वा दृहन्ति
शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या शमयति तुदग्निः सुन्द-
धाति तुस्मादद्भिरभिमृशति ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशति । अग्निष्ठे त्वचं मा हिंसीदित्यग्निना
वा ऽएनमेतुदभितस्थुन् भवत्येष ते त्वचं मा हिंसी-
दित्येवैतुदाह ॥ १२ ॥

तं पुर्याग्निं करोति । अच्छिद्र मेवैन मेतुदग्निना
पुरिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रुक्षांसि प्रमृशानि-
त्यग्निर्हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात् पुर्याग्निं करोति ॥ १३ ॥

तुः अपयति । देवुक्त्वा सवितु अपयत्विति न वा
ऽएतस्य मनुष्यः अपयितु देवो ह्येष तुदेनं देव एव-
सवितु अपयति वृषिष्ठे ऽधिनाक ऽइति देवो एत-
दाह यदाह वृषिष्ठे ऽधिनाक ऽइति तु मभिमृशति
ऋतुं वेदानीति तुस्माद्वा ऽअभिमृशति ॥ १४ ॥

* 'यज्ञस्य'-इति ग ।

† 'क्षिण्वन्ति'-इति च ।

सोऽभिमृशति । मा भेर्मा संव्विक्था इति मा त्वं
भैषीर्मा* संव्विक्था युत् त्वाह मुमानुषः सुन्तं
मानुषोऽभिमृशामीत्युवैतुदाह ॥ १५ ॥

यदा ऋतोऽथाभिवासयति । नेदेन मुपरिष्ठान्नाघ्रा
रुक्षाःस्यवपुश्यानिनि नेदेव नमु इव मुषितु इव
शुयाता ऽडुत्यु चैव तुस्माद्वा ऽअभिवासयति† ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । अतमेर्यज्ञोऽतमेर्यजमानस्य
प्रजा भूयादिति नेदेतदनु यज्ञो वा युजमानो वा
ताम्याद्युदिदु मभिवासयामीति तुस्मादेव मभि-
वासयति ॥ १७ ॥

अथ पात्रौनिर्मुञ्जनम् । अङ्गुलिप्रणुञ्जन माग्नेभ्यो
निनयति तद्युदाग्नेभ्यो निनयति ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवापं विधत्ते— “पवित्र-
वति”—इति । सामान्योपक्रमात् नपुंसकनिर्द्देशः ; पवित्रयुक्ते पात्रे
इत्यर्थः । तदेव विवृणोति— “पात्र्यां पवित्रे अवधायेति । “सो
ऽसावेवैतस्येति । “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना ग्रहणप्रकरणे

* ‘भैषीर्मा’—इति च ।

† ‘अभिवासयति’—इति ख, च ।

१— ३८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

प्रागान्नात एव वाक्यशेषोऽस्यापि यजुषः^१ शेषत्वेन योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथान्तर्वेदीति । यद्याहवनीये हविःअपणं गार्हपत्ये वा, उभ-
यथापि वेदिमध्ये उपविशेदित्यर्थः । कात्यायनस्तु ब्राह्मणान्तराभि-
प्रायेण विकल्प्य माह—“अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा”—इति^२ ॥

“अथैक इति । ‘एकः’ अन्य आग्नीध्रादिः । उपसृजत्याभिरिति
व्युत्पत्त्या पिष्टसंसर्जनार्था आपः ‘उपसर्जन्यः’ ; ताभिः सहागच्छेदि-
त्यर्थः । अथ तासां तूष्णी मासेचनं विधत्ते—“ता आनयतीति ।
“ताः पवित्राभ्या मित्यादि । आनीयमानाः ‘ताः’ “स माप”—इति^३
मन्त्रेण पिष्टाना मुपरि पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।

मन्त्रतात्पर्यं माह—“सं ह्येतदिति । ‘एतत्’ एतर्हि, एताः
आनीयमानाः ‘आपः’, पिष्टरूपेणावस्थिताभिः ‘ओषधिभिः’^४ सङ्ग-
च्छन्ते । अतो मन्त्रगतौषधिश्च देन तद्विकाराः पिष्टा विवक्षिताः । स
मित्युपसर्गश्रवणाद् योग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः । एव मपा मोष-
धिभिः सङ्गतिं प्रतिपाद्य, व्यतिहारेणोषधीना मङ्गिः सङ्गतिः प्रति-
पाद्यत इति व्याचष्टे—“स मोषधय इति । पूर्ववदचाप्योषधिश्च
पिष्टपरः, रसश्च देन चापो विवक्षिता इत्याह—“एताः पिष्टा
अङ्गिरिति । “आपो हीति । उपसृज्यकायावयवयुक्ताः खल्वोषधय

१— वा० सं० १. २१. १ । का० औ० सू० २. ५. १० ।

२— औ० सू० २. ५. ११ । “सोकर्मादेवोपवेशनम्”—इति तत्र या० दे० ।

३— वा० सं० १. २१. २ । का० औ० सू० २. ५. १२, १३ ।

४— संहितापाठस्तु ओषधीभिरिति, तस्यैव प्रतिशब्द एषः ।

आर्द्रा रसवत्यो भवन्ति, अतस्तासा मुदक मेव रस इत्यर्थः । मन्त्र-
गतरेवतीशब्दस्यार्थं माह— “रेवत्य आप इति । रयिः धन मासा
मस्तीति रेवत्य आपः । धनमूललञ्च तासां नदीतटाकादिष्ववस्थि-
तानां प्रसिद्धम् । अतो मन्त्रे रेवतीशब्देनापो विवचिताः ।
“रयेर्मतौ बज्जलम्”—इति^१ सम्प्रसारणे, “जगितश्च”—इति^२ डीप् ।
गम्यन्ते सर्वैः प्राणिभिः प्राप्यन्त इति^३ व्युत्पत्त्या जगतीशब्दोऽप्यो-
षधिवाचक इति व्याचष्टे— “जगत्य इति । “समधुमतीरित्यादि ।
अत्र मधुशब्देन माधुर्यरसो विवचित इत्याह— “सः रसवत्य
इति ॥ २ ॥

आसिक्तजलेन^४ पिष्टानां समन्तकं^५ मिश्रीकरणं विधत्ते—
“अथेति । ‘संयौति’ सम्मग् मिश्रीकरोतीति । “यु मिश्रणे”—
इति^६ धातुः ।

मन्त्रतात्पर्यकथनेनैतत् संयवनं प्रशंसति— “यथेति । यथा
खल्विमाः प्रजाः ‘यजमानाय’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^७, यजमानस्य ‘अ्रिये’
सम्पदर्थं मन्त्राद्यर्थञ्च नियच्छेद्, एव मेतदनुकूल मेव तत्पिष्टसंयवन
मित्यर्थः । मन्त्रगत-‘जनयत्यै’-शब्दस्य जननायेति ह्यर्थः ; त सुप-
जीव्य प्रशंसति— “अधिवर्ज्यन्निति । ‘अधिवर्जनं’ पुरोडाशस्य

१— पा० सू० ६. १. ३४ वा० ३४७३ । २— पा० सू० ४. १. ४६ ।

३— ‘गम्यते— प्राप्यत इति’—इति ठ ।

४— ‘आसिक्तजलेन’—इति ज, भ ।

५— वा० सं० १. २२. १ । का० औ० सू० २. ५. १४ ।

६— अदा० प० १०२३ । ‘मिश्रणेऽमिश्रणे च’—इति धा० ।

७— पा० सू० २. ३. ६१ वा० १५०६ ।

अग्नावधिश्रयणं करिष्यन्, खलु संयौति । यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तदनुगुणं मेव तत् संयवनं “जनयत्यै”—इतिजननलिङ्गवतो मन्त्रस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“अथ द्वेधेत्यादिविभागविधिः । कुत्र तर्हि हविर्द्वयं मिति तद्दर्शयति— “पौर्षमास्या मिति । ‘पौर्षमासी’-शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म विवक्षितम् । तत्र ह्याग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नीषोमीय एकादशकपाल इति ‘द्वे हविषी’ विहिते इत्यर्थः ।

एवं द्वेधा विभज्य, विभक्तयोस्तयोर्मन्त्राभिमर्शनं विधत्ते— “स यत्रेति । ‘सः’ खल्वध्वर्युः ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘तत्’ हविर्द्वयं ‘पुनर्न संहरिष्यन्स्यात्’ संहरणं मेकीकरणं, तत् करिष्यन् न भवेत्, ‘तत्’ तदानीम् “इदं मग्नेः”—इत्येकं भागं मभिमृशति, “इदं मग्नीषोमयोः”—इत्यपरम्^१ । तावेतौ यथासङ्ख्यं माग्नेयाम्नीषोमीय-पुरोडाशावित्यर्थः^२ ।

कथं पुनरनयोर्द्वित्वं, कुत्र वा तयोः संहरणं, यद्वावृत्तये “न संहरिष्यन्”—इति विशेष्यत इति, तत् सर्वं दर्शयति— “नाना वा इत्यादिना । अग्नेर्निर्वापसमये “अग्नये जुष्टं गृह्णामि”, “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”—इति पृथक् पृथक् देवतादेशनाद्^३ ग्रहणस्य

१— ‘यस्मिन् काले तस्य हविर्द्वयस्य पुनःसंहरणं मेकीकरणं करिष्यन् न भवेत्’—इति उ ।

२— वा० सं० १. २२. २, ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. १५ ।

३— “यथादेवतमन्यत्”—इति का० श्रौ० सू० २. ५. १६ । ‘अन्यत्’ ऐन्द्रादि ।

४— ‘देवतादेशेन’—इत्येव पाठो ड-पुस्तकादन्यत्र सर्वत्रैव ।

नानात्वम् । अवहननादिसंस्कारे सदैवानुष्ठिते सति तद्विवरिस्मिन्
समये पुनरनेन मन्त्रेण यथाखं विभजतीत्यर्थः ॥

पुरोडाशकपालस्याज्याधिअयणस्य च समानकालतां विवक्षित-
त्वात् कर्तृभेद माह—“अधिवृणक्तीति । ‘एषः’ अध्वर्युः पुरो-
डाशम् ‘अधिवृणक्ति’ अग्नेरुपर्यधिअयति । “अथैक आज्यं निर्वप-
ति”—इति प्रागन्यशब्दपर्यायेणैकशब्देन च आग्नीध्र आज्यनिर्वापि
कर्तृतया प्रतिपादितः^१, सोऽत्र ‘असौ’—इत्यदःशब्देन विप्रकृष्टवाचिना
परामृश्यते । पुरोडाशाधिअयणसमये ‘असौ’ आग्नीध्रः ‘आज्यम्’
अधिअयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयोः सहानुष्ठानं सुपपादयति—“अर्द्धं ह वा एष
इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभागः; उपस्तरणाभिधारयोः^२
प्रयाजादीनाञ्च तत्साध्यत्वात्; इतरोऽर्द्धः पुरोडाशादिहविः । सहा-
धिअयणेन तदर्द्धद्वयं मेकीकृत्य अग्निं प्रापयवेत्यध्वर्योराग्नीध्रस्य
चाभिप्रायः । “एव मु हेति । आज्यहविषोरुभयोः सहाधिअयणे
सति अर्द्धद्वयस्यैकौकरणात् यज्ञशरीरं सन्धीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितं माज्याधिअयणं मनूद्य मन्त्रं^३ विधत्ते—“सोऽसाविति ।
इत्यत इतीडिति व्युत्पत्त्या इदं-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे—

१—‘पुरोडाशकपालस्याज्यस्य चाग्नेरुपरि अधिअयणस्य समानकाल-
तां विवक्षिषुः (विवक्षुः) कर्तृभेद माह—’—इति ८ ।

२—पुरस्तात् द्रष्टव्यम् २. १. २२ (६७ पृ० ११ पं०) ।

३—“आद्यन्तयोराज्यम्”—इति का० श्रौ० सू० १. ६. ८ ।

४—तन्मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ४ । का० श्रौ० सू० २. ५. १७ ।

“वृक्षा इति । “वृष्टादूर्ध्व इति । तस्मात् ‘वृष्टात्’ उदकात् जाय-
मानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते, स ‘ऊर्क्’-शब्देन विवक्षितः ॥ ६ ॥

“अधिवृणक्तीति । अग्रावुपरि ‘वृणक्ति’ वर्जयति, अपणार्थं
स्थापयतीत्यर्थः^१ । “यज्ञ मेवैतदिति । घर्माऽसीति^२ घर्मादादात्म्य-
स्तवनात्, घर्मास्य च सोमयागाङ्गलात् तदात्मक मेवैतत्करोति ।
घर्मास्य यत् प्रवृञ्जनं सोमे, तत्सदृश मेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्जन
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

“तं प्रथयतीति । उपहितेषु (कपालेषु^३) विस्तारयतीत्यर्थः ।
“प्रथयत्येवैन मेतदिति विहितस्य प्रशंसा । ‘प्रथयति’ पृथु विस्तीर्णं
प्रभृतं करोतीत्यर्थः^४ ॥ ८ ॥

पुरोडाशस्य स्वाभिमतपरिमाणं^५ विधित्सुः परिमाणान्तरं
निषेधति— “तन्नेति । सन्नेति निपातोऽनेकार्थत्वादचातिशयार्थः ।
‘सन्ना पृथुम्’ अतिपृथुं न कुर्यात् । विपन्ने बाध माह— “मानुषं
हेति । अस्तु मानुषत्वं^६ को दोष इत्यत आह— “व्यूढं वा इति ।
‘व्यूढं’ विगतद्विज्जित मित्यर्थः ॥ ९ ॥

१— गार्हपत्ये । रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य मृत-
पत्नीकस्य चाहवनीयेऽधिअयण मिति का० औ० सू० २. ५. १८ ।

२— वा० सं० १. २२. ५ । का० औ० सू० २. ५. १९ ।

३— नाख्येतत् पदं ऽ पुस्तकादन्यत्र ।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० १. २२. ६ । का० औ० सू० २. ५. २० ।

५— ‘अभिमतं परिमाणं’—इति ठ, ‘अभिमतपरिमाणं’—इति ड ।

६— ‘मानुषं’—इति ड ।

पदान्तरमुपन्यस्यति— “अश्वशफेति । अथ मपि पचो दुर्ज्ञान-
त्वात् न साधुरित्याह— “कस्तदिति । स्वाभिमतं पुरोडाशपरिमाण-
माह— “यावन्तमिति । यत्परिमाणविशिष्टमेव पुरोडाशं स्वयं
मनसैवातिष्ठयं न मन्येत, किन्तु दैवतसौविष्टकृतेडाद्यवदानपर्याप्त-
मेव मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः १ ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याङ्गिरभिर्गर्जनं विधत्ते— “तमिति । ‘क्ष्वन्ति’
हिंसन्ति । “क्षु^१ हिंसायाम्”—इति^२ धातुः । ‘विवृहन्ति’ विस्फे-
यन्ति । “वृह^३ उद्यमने”—इति^४ धातुः । “शान्तिराप इति । दाह-
दृष्णादिशमनहेतुत्वेनापां शान्तिरूपता ॥ ११ ॥

“सोऽभिमृशतीत्यादिविहिताभिर्गर्जनानुवादेन मन्त्रविधिः^५ ।
मन्त्रेणाहिंसाप्रार्थनं युक्तमिति व्याचष्टे— “अग्निना वा इति ।
“अभितस्थन्निति । अभितः सर्वतः तपनं करिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

पर्यग्निकरणं विधत्ते— “तमिति । परितोऽग्निर्यस्य, स
‘पर्यग्निः’; परितोऽग्निमन्तं पुरोडाशं करोतीत्यर्थः^६ । तस्य प्रयोजन-

१— ‘पदान्तरमपवदति’—इति ८ ।

२— “षडङ्गुलवृत्ता कपालचितिर्यथा सम्यद्यते, तथा कपालपरिमाण-
माश्रयणीयम्”—इति का० श्रौ० २. ५. २० सू० वृत्तौ या० दे० ।

३— ‘क्ष्वन्ति’ हिंसन्ति । “क्ष्वि”-इति जादिषु, ८-पुल्लके च पाठः ।

४— त० उ० ४ “क्ष्वि च” ।

५— तु० प० ६७ ।

६— मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ७ । का० श्रौ० सू० २. ५. २१ ।

७— पर्यग्निकरणमन्त्रस्तु “अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः”—इति
तै० सं० १. १. ८. १ । तद्विधिः का० श्रौ० सू० २. ५. २२ ।

माह— “अच्छिद्र मिति । राक्षसादिसंस्पर्शाभावाथं प्राकारवन्नौरभ्र
मग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

समन्त्रकं अपणं विधत्ते— “त मिति । “वर्षिष्ठेऽधिनाक
इति^१ । मन्त्रपाठे ‘देवत्रो’^२ देवान् प्रत्येवैतदाह । ‘वर्षिष्ठे’ वृद्धतमे
‘नाके’ स्वर्गे ‘देवः’ सविता अपयत्विति हि मन्त्रार्थः । तथा च
तल्लोकवासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम् । “देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यभ्यः”—
इति^३ द्वितीयार्थं चाप्रत्ययः । अपणानन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते—
“त मिति । अभिमृशतोऽभिप्राय माह— “शृत मिति । ‘शृतं’
पक्वं जानामीत्यर्थः । “आ पाके”—इत्यस्मात्^४ निष्ठायां “शृतं
पाके”—इति^५ निपातितम् । ‘वेदानि’—इति “विदज्ञाने^६”—इत्य-
स्मात्प्रत्ययव्युत्तमेकवचनम् ॥ १७ ॥

विहित मभिमर्शन मनुष्य मन्त्रं^७ विधत्ते— “सोऽभीति ।
मन्त्रगतं ‘भेः’—इत्येतत्पदं व्याचष्टे— “मा त्वं भैषौरिति । ‘मा
संविक्थाः’—इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारण माह—
“यं लेति ॥ १८ ॥

“यदा शृत इति । ‘यदा’ यस्मिन् काले स पुरोडाशः ‘शृतः’
पक्वो भवति, ‘अथ’ अनन्तर मेव तस्योपरि ‘अभिवासयति’

१— वा० सं० १. २२. ८ । का० श्रौ० सू० २. ५. २३ ।

२— ‘देवत्रा उ’—इति छेदः । एवार्थोऽत्र उ-शब्दः ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— अदा० प० ४३ ।

५— पा० सू० ६. १. २७ ।

६— अ० प० ४५ ।

७— वा० सं० १. २३. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. २४ ।

साङ्गारेण भस्मना^१ आच्छादयतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजन माह—
 “नेदिति । प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्त माह— “नेदेवेति । ‘नग्नः’
 स्वभावतो विवसनः; ‘सुषितः’ चौरादिभिरपहतवसनः; तावुभौ
 यथा निरावरणौ ‘शयीत’, तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावे
 निरावरणः शयीत । नैव तथा शयीतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवासनं
 कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ १६ ॥

“सोऽभिवासयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः^२ । ‘अतमेरुः’ अतमनशीलः,
 इज्यते अनेनेति ‘यज्ञः’ पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत्; अतो
 यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः । इमं मर्थं
 प्रतिपादयति— “नेदेतदिति । यदिदं सभिवासनम्, ‘एतदनु’
 एतस्थानन्तर मित्यर्थः । “तस्मादिति । अतमेरुरिति-मन्त्रप्रयोगेण
 अभिवासनकृत-तमनाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पात्र्यङ्गुलि^३प्रक्षालनोदकस्य निनयनं विधत्ते^४— “अथेति ।
 निर्णिज्यते शोध्यते अनेनेति ‘निर्णेजनम्’ अङ्गुलिप्रक्षालनम्,
 पात्रौनिर्णेजनं च^५ उदकम् । अङ्गो जातत्वात् ‘आप्याः’ चितादयः^६

१— “साङ्गारेण भस्मनेति काठके”—इति का० श्रौ० २. ५. २५ या० दे० ।

२— वा० सं० १. २३. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. २५ ।

३— ‘पात्र्यङ्गुलि’—इति जादिषु ।

४— मन्त्रस्वस्य वा० सं० १. २३. ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. २६ ।

५— ङ-पुस्तके त्विमानि अङ्गुल्यादीनि त्रीणि पदानि न दृश्यन्ते ।

६— ते च चितः, हितः, एकत इति । “अस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रति-

स्थायां दिशि साध्याश्चाप्याश्च देवाः”—इति ऐ० ब्रा० ८. ३. ३ ।

तेभ्यो^१ निनयेदित्यर्थः । विहितं निनयनं स्तोतु मनुवदति—
“तद्यदिति ॥ १८ ॥ ६ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— तेषां मुत्पत्तिकथा त्विहैवोत्तरस्मिन् ब्राह्मणे वर्णय्यते ।

२— अथ पिष्टावपनम् ।— पवित्रे पात्र्यां कृत्वा कृष्णाजिनात् पिष्टान्यादाय
सपवित्रायां पात्र्या मावपति । तत उक्त्याय गार्हपत्यस्य पश्चात्
वेदिमध्ये वा उपविशति । तत आग्नीध्रः स्वं सथे गृहीत्वा उप-
सर्जनोक्त्यास्य अध्वर्योर्दक्षिणेनानीय पिष्टानां मुपरि दृतस्य सपवि-
त्रस्य अध्वर्योर्दक्षिणस्य उपरि निनयति । ततोऽध्वर्युः तेनाग्नीध्रा
निनोयमाना उपसर्जनोर्दक्षिणहस्तदृताभ्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति ।
अग्नीध्रा च तथा निनयनं कार्यं यथाध्वर्योर्मन्त्रान्ते ग्रहणं सम्पद्यते ।
तत उदकं पिष्टानि च मिश्रयति । मिश्रितं तत् समं विभज्य द्वौ
पिण्डौ कृत्वा पात्र्या मुदकसंस्थौ निधाय इद ममेरिति इद मग्नी-
षोमयोरिति च क्रमेण आलभते । ततोऽग्नीद सथहस्ते वेदं गृहीत्वा
दक्षिणत आज्य मधिश्रयति, अग्रेरुपरि आज्यस्थालीं निदधाती-
त्यर्थः । अथ पुरोडाशप्रथनम् ।— तत्राध्वर्युः सहैवाष्टासु कपालेषु
प्रथमं पुरोडाशं मधिश्रयति, तत एकादशसु कपालेषु द्वितीयम् ;
ततो यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति । अतिष्ठुं न करोति । ततस्त-
मेव पुरोडाशं सद्यत् त्रिर्वा अद्विरभिष्टशति, स्रज्जयति ; प्रथने
क्रियमाणे यत्र क्वचन विदोषं भवति तत् सन्दधातीत्यर्थः । ततः
पात्र्या अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम् । अथ पर्यग्निकरणम् ।— गार्हपत्या-
दङ्गार मादाय आज्यस्थालीपुरोडाशान् परितः प्रदक्षिण मङ्गारं

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

व्रताचरण भारभ्य पात्रोर्निर्णेजनान्ततः ।

कर्मेत्तं प्राक्-प्रपाठकेऽन्यत्तु द्वितीयेऽभिधीयते ॥^२

परिहरतीत्यर्थः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्तस्याप्रादक्षिण्ये-
नानयनम्, तत उदकस्पर्शः । ततो ज्वलद्भिर्दर्महृद्यैः प्रथमं द्वितीयं
च पुरोडाशं क्रमेण अपयति ; श्रुताश्रुतज्ञानाय तौ दावेव पुरोडाशौ
क्रमेणात्मते च । अश्रुतौ चेत् तौ पुनः अपणप्रक्षेपः ; श्रुतौ चेत्
वेदेनोपवेधेण वा तप्ततरेणाङ्गारमिश्रेण भस्मनाच्छादयेत् । अथ पात्रो-
र्निर्णेजनम् ।— पात्रज्जुलिप्रक्षालनं जलं पात्रोस्थ मेव गार्हपत्यादीमैस्तु-
यैर्ज्वलद्भिस्तापयित्वा विहारस्योत्तरतः स्फ्येन प्राक्संस्थास्तिखो रेखाः
क्षत्वा तासु रेखासु प्रत्यक्संस्थं परस्परं संसर्गं मप्राप्नुवत् चिर्निर्णय-
तीत्येतानि चत्वारि पुरोडाशकर्माण्यत्र ब्राह्मणे विहितानीति ॥

१— एतस्मात् समाप्तिवचनादनन्तरं 'क० १२१ संक्षेपः'—इति ख, 'काण्डौ
१२१'—इति ग, 'कण्डिकासङ्ख्या १२१'—इति च ।

२— ठ-पुस्तकमात्रेऽत्रैव श्लोको दृश्यते ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा ऽश्रुग्रेऽग्निरास । स य मुग्रेऽग्निः
होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्युं द्वितीयं प्रावृणत सु
प्रैवाधन्वद्युं तृतीयं प्रावृणत सु प्रैवाधन्वद्यु योऽय
मेतुर्ह्यग्निः सु भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तुं देवा
अनुविद्य सहसैवाद्वा अनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्टूता
स्थ या अग्रपदनः* स्थ याभ्यो वो मा मकामं नुयन्तीति
तत आत्माः सुम्बभुवुस्त्रितो द्वितु एकतः ॥ १ ॥

त ऽदुन्द्रेण सह चेरुः । युथेदुं ब्राह्मणो राजान मनु-
चरति स युच त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य
हैतेऽपि बुध्यस्य† विदाच्चक्रुः शुश्रुद्वैनं चितु एव जघा-
नात्युह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

* 'अग्रपदनः'—इति च-शुद्धौ ।

† बुध्यस्य—इति ग, च, ङ ।

तु उ हैतु ऽजुः । उपैवेम ऽणुनो गच्छन्तु येऽस्य
बुध्यस्यावेदिषुरिति* कि मिति यज्ञु एवैषु मृष्टा मिति
तुदधेतुयज्ञो मृष्टे युदेभ्यः पात्रीनिर्णेजन मङ्गुलिप्रणे-
जनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

तु ऽउ हास्या जुः । अत्येव व्यु मिदु मस्मत्परो
नयामेति कु मभीति यु एवादक्षिणेन हविषा युजाता
ऽइति तुस्मान्नादक्षिणेन हविषा युजेतास्येषु ह यज्ञो
मृष्ट आस्या ऽउ ह तुस्मिन् मृजते यो ऽदक्षिणेन हविषा
युजते ॥ ४ ॥

ततो देवाः । एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्प-
यन् युदन्वाहार्यं नेददक्षिणुः हविरुसदिति तन्नाना
निनयति तुयैभ्यो ऽसमदं करोति तुदभितपति तुयैषाः
शृतुं भवति स निनयति चित्ताय त्वा द्विताय त्वैकताय
त्वेति पशुर्ह वा ऽएष आलभ्यते युत् पुरोडाशः ॥ ५ ॥

पुरुषः ह वै देवाः । अग्रे पशु मालेभिरे तस्या-
लब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्व मालभन्त
तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गा माल-
भन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽवि

* 'बुध्यस्यावेदिषुरिति'-इति प्रवर्गीयादिः च, ङ ।

मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्रामु सोऽजं प्रविवेश
तेऽज मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

सु इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त ऽइवान्वीषुस्त
मुन्वविन्दंस्तुविमौ व्रीहियवौ तुस्मादुप्येतावेतुर्हि खनन्त
इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद्वा वा ऽअस्यैते सुर्वे पशुव
आलब्धाः स्युस्तुवद्वीर्यवद्वास्य हविर्हविरेव* भवति
यु एव मेतद् वेदाचो सा सम्पद् युदाहुः पाङ्क्तः
पशुरिति ॥ ७ ॥

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । युदापु ऽआनुयत्यथ
त्वग् भवति यदा संयौत्यथ मांसुं भवति सुन्तत ऽइव
हि स तुर्हि भवति सुन्तत मिव हि मांसुं यदा शृतो
ऽथास्थि भवति दारुण इव हि स तुर्हि भवति दारुण
मिव ह्यस्थ्यथ† युदुद्वासयिष्यन्नभिघारयति तुं मज्जानं
दधात्येषो सा सम्पद्युदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुष मालभन्त । सु किम्पुरुषो ऽभवद्यावुश्च
गाञ्च तौ गौरुश्च गवयुश्चाभवतां य मुवि मालभन्त स
उध्रोऽभवद्यु मज मालभन्त सु शरुभोऽभवत्तुस्मादेतेषां
पशूनां नाशितुव्य मुपक्रान्तमेधा हैते पशुवः ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

* 'हविरेव'-इति च ।

† 'दारुण मित्वस्थ्यथ'-इति च ।

निर्णयननिनयनस्याष्टभागत् सुपपादयितुं तावत् तेषा सुत्पत्ति
माह—“चतुर्द्धा”—इत्यादिना^१ । पुरा खल्वग्निः प्ररौरचतुष्टयधारणेन
चतुर्विधो बभूव । तत्र ‘यम्’ अग्निं ‘सः’ अध्वर्युः ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे
‘प्रावृणत’ प्रवृत्तवान् । व्यत्ययेन बद्धवचनम्^२; यदा सुपां सुपो
भवन्तीति तच्छब्दात् जसः स्थाने सुः^३, ते देवा इत्यर्थः । ‘सः’
अग्निः ‘प्राधन्वत्’ प्रागच्छत्, अग्नियतेत्यर्थः । “धवि गमने”—इति^४
धातुः । “अथ योऽय मित्यादि^५ । एवं त्रिष्वप्यग्निषु प्रगतेषु ‘अथ’
अनन्तरभावी ‘योऽयम्’ इदानीन्तनश्चतुर्थोऽग्निः, ‘सः’ अयम् ‘भौषा’
पूर्वाग्निवन्मरणभयेन ‘निलिख्ये’ निलीनोऽन्तर्हितो बभूव । स
निलीय चापः प्रविवेगः । ‘तम्’ अशु प्रविष्टं देवाः ‘अनुविद्य’

१—‘पूर्वप्रपाठकान्ते “आत्येभ्यो निनयति (११३ पृ० १२ पं०)” —इत्युक्त-
त्वादात्योत्पत्ति माह—“चतुर्द्धेति ।”—इति ड-पुस्तकस्यावतरणी ।

२—पा० सू० ३. १. ८५ । इहास्ति चैयं कारिका—

“सुप्तिङ्ङुपग्रहलिङ्गनराणाम्, कालहलचस्वरकर्तृयडां च ।

व्यत्यय मिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोऽपि च सिध्यति बाहुल्यकेन”—इति ।

३—पा० सू० ७. १. ३६ ।

४—भा० पं० ५६७ ।

५—पुरेत्यादेः, योऽय मित्याद्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने ड-पुस्तके पाठस्त्वेवं
दृश्यते—“‘ह’-‘वै’-इति निपातौ वेदप्रसिद्ध्यर्थे । अग्नेरेकस्मात्
सकाशात् अभिष्वतुर्द्धा ‘विहितः’ कृतः ‘आस’ बभूव, इत्यय मर्थो
वेदप्रसिद्धः । ‘सः’ प्रजापतिः ‘अग्ने’ दृष्ट्यारम्भे पूर्वकल्पे वा ‘यम्’
अग्निम् ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे ‘प्रावृणत’ प्रकर्षेण वृत्तवान्, स
‘प्राधन्वत्’ मृतोऽभवत् । यं द्वितीयं प्रावृणत, स एव सोऽपि
प्राधन्वत् । यं तृतीयं, सोऽपि मृतोऽभवत्”—इति ।

ज्ञात्वा, 'सहसैव' बलात् 'अद्भ्यः' सकाशात् 'आनिन्युः' आजहुः^१ ।
 'सः' च बलादानीयमानोऽग्निः अपः 'अभि'लक्ष्य 'तिष्ठेव' धीवनं
 कृतवान् । "ष्ठिवु निरंसने"^२-इत्यस्मात्तिट् । केनाभिप्रायेण धीवनं
 मिति तं दर्शयति— हे आपः ! 'थाः' यूयं भीतस्य मम 'अप्रपदनं
 स्थ' अनाश्रयभृताः^३ स्थ, 'याम्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थे चतुर्थी^४, युष्म-
 त्सकाशात् 'अकामम्' इच्छारहितं मां बलान्नयन्ति, ता यूयं
 'अवच्छ्रूताः स्थ' धीवनेन दूषिता भवतेति । यथा लोके परैः
 प्रार्थितं कार्यं कर्तुं मच्चमः धीवनेन निन्द्यते, तद्वदपां निन्दा विव-
 चिता^५ । "तत इत्यादि । 'ततः' निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात्
 ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् चितादिसञ्ज्ञका आप्या उत्पन्नाः । अद्भ्यो
 जातत्वाच्च तेषाम् 'आप्यः'-इति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

अथ तेषां पात्रीनिर्खेजनोदकं भाग इत्येतत् प्रतिपादनायाह—
 "त इन्द्रेणेति । यथेदानीं 'ब्राह्मणः' पुरोहितः देशाधिपतिं
 'राजानम्' 'अनु'सृत्य चरति, तद्वदेव 'ते' चितादयोऽपीन्द्रेण सार्द्धं
 तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थः । 'सः' चेन्द्रो 'यत्र' यस्मिन् समये
 सोमपानादिसाधनैः त्रिभिः शिरोभिः उपेतं त्वष्टुः पुत्रं 'विश्वरूपं'
 जघान, तस्मिन् समये ते चितादयोऽपि 'तस्य वध्यस्य' कर्मणि
 षष्ठी^६, तं 'वध्यं' वधाहं^७ 'विदाञ्चक्रुः' ज्ञातवन्तः । "उषविदजागृ-

१—'देवाः अन्विष्य बलाद् आनिन्युः आजहुः'-इति ज, भ।

२—आ० प० ५६० । ३—'अनाश्रयभृताः'-इति जादिषु, ङ-पुस्तके च ।

४—पा० सू० ३. १. ८५ ।

५—'तद्वदेव विवक्षिताः'-इति ड ।

६—पा० सू० २. ३. ५० ।

७—'वध्यं वधाहं'-इति ङ ।

भ्योऽन्यतरस्याम्”-इति^१ विदेर्ज्ञानार्थादाम् प्रत्ययः । अनन्तरं च ‘एनं’ विश्वरूपं त्रित एव इन्द्रसहायार्थं जघान । इन्द्रश्च ‘तत्’ हननजनितात्पापात् ‘अत्यमुच्यत’ अतिमुक्तोऽभवत् । तत्र हेतुमाह— “देवो हीति । यस्मात् स इन्द्रो देवः, अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विश्वरूपहननानन्तरं जनेः कृतं संवादं दर्शयति— “त उ हेति । ‘ते’ लौकिका जनाः (विश्वरूपहननानन्तरम्^२) एतदूचुः । एतच्छब्दपरामृश्यं दर्शयति— “उपैवेति । ये खल्वस्य वध्यस्य ‘अवेदिषुः’ अज्ञासिषुः, इमे ‘एनः’ पापम् ‘उपगच्छन्तु’ । एव सुपगन्तव्यं तदेनः किंरूपमिति प्रश्नपूर्वकमाह— “किमितीति । ‘एषु’ त्रितादिषु ‘यत्’^३ विश्वरूपवधजनितमेनः, यज्ञ एव ‘तत्’^४ एनो ‘मृष्टां’ मृज्जीत, अश्लेषयदित्यर्थः । अतो ‘यत्’ एषां त्रयाणां पात्रीनिर्णयनादि निनयनम्, ‘एतत्’ एतेन ‘एषु’ त्रितादिषु ‘तत्’ विश्वरूपहननजनितमेनो यज्ञो ‘विमृष्टे’ संश्लेषयति । तस्मादवहननपेषणादिजनितस्यैनसो रूपं पात्रादिनिर्णयनमाप्तेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ तस्यैनसस्तैरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावतैव यागेन यष्टव्यं, नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह— “त उ हेति । वयमपि ‘इदम्’ एनः ‘परः’ परस्तादन्यत्र आधारान्तरे ‘अस्मत्’ अस्मत्तो नयामेति^५ योजना । ‘कमभीति’ ‘कम्’ पुरुषम् ‘अभि’लक्ष्येत्यर्थः ।

१— पा० सू० ३. १. ३८ ।

२— ङ-पुस्तके एष पाठोऽधिकः ।

३— ‘तत्’-इति ठ, ड ।

४— ‘यत्’-इति ठ, ड ।

५— ‘अस्मत्तोऽन्यत्र नयामेति’-इति ज, भ ।

य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति शेषः ।
अदक्षिण्यागनिषेधं विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति— “आप्येष्वि-
ति । ‘मृष्टे’-इति “मृजू शुद्धौ”-इत्यस्मात्तट्, अदादित्वाच्छपो
लुक्^१ ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति, ता माह— “तत इति ।
दर्शपौर्णमासिकं^२ हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदिति अन्वाहार्यरूपां
दक्षिणा मकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति यज्ञसमन्धि दोषजातं
परिहरत्यनेनेति व्युत्पत्त्यान्वाहार्यो नाम चत्विग्भ्यो देय ओदनः^३ ।
तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्वै यज्ञस्य क्रूरं, यदिलिष्टं, तदन्वा-
हार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्”-इति^४ ॥

“तन्नानेति । ‘तत्’ आप्यानां निनयनं पृथक् पृथगसंसृष्ट मेव
कर्तव्यम् । ‘तथा’ सति ‘एभ्यः’ आप्येभ्यः ‘असमदम्’ अकलहं
करोति । संसर्गे हि मदीयन्वदीय मिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः ॥

निनीतस्योदकसङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते^५— “तदभितपतीति ।
‘तथा’ सत्येषां ‘तत्’ जलं ‘प्रतप’ पक्वं भवतीत्यर्थः ॥

१— अदा० प० ५६ ।

२— पा० सू० २. ४. ७२ ।

३— ‘दर्शपौर्णमासिक’-इति ङ ।

४— “यज्ञस्य हीन मन्वाहरतीति अन्वाहार्यः । अन्वाहार्यसञ्ज्ञकं
दक्षिणार्थं तण्डुलरूप ओदनं चतुर्णां मृत्विजां वृत्तिर्यावता सम्भाव्यते
तत्परिमाणं ततोऽधिकं वा”-इत्यादि का०श्रौ० २. ५. २७ सू०टी० ।
एष ओदनः दक्षिणाभौ पचत इति तस्याग्रेरपरं नाम अन्वाहार्य-
पचन इति ।

५— तै० सं० १. ७. ३. १ ।

६— ‘निनीत सुदक मङ्गारेण प्रतपति’-इति ङ ।

विहितं निनयन मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते— “स इति ॥

एवं संस्कृतं पुरोडाशं पशुत्वेन स्तौति— “पशुर्हेति ॥ ५ ॥

अस्य पशुरूपता सुपपादयितु मितिहास सुदाहरति— “पुरुषः
हेति । “मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञियः सारांशो ‘मेधः’ । ‘तस्य’
सञ्ज्ञप्तस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

“स इमा मित्यादि । एवं पुरुषाश्चादिपशुव्यालभ्येषु तत-
स्ततो निष्क्रान्तः ‘सः’ मेधः अन्ततः^२ इमां पृथिवीं प्रविष्टवान् । ‘तं’
मेधं पृथिवीं ‘खनन्तः’ विदारयन्त इव ‘अन्वीषुः’ देवा अन्वेच्छन् ।
“इषु इच्छायाम्^३”—इत्यस्मास्मिद् । ईदृग्विधं मेधं पृथिव्यां देवाः
अलभन्त । “ताविमौ ब्रीहियवाविति । स एव मेधो ब्रीहियवरूपेण
परिणत इत्यर्थः^४ । “तस्मादपीत्यादि । ‘तस्मात्’ मेधपरिणामरूप-
त्वादेव, इदानीं मपि ‘एतौ’ ब्रीहियवौ मेधवत्कर्षणलक्षणेन खन-
नेन लभन्ते कर्षकाः । अतः खननप्राप्यलदर्शनात् मेधपरिणामरूपत्वं
ब्रीहियवयोः स्वध्ववसान मित्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानस्य फल माह— “स यावदिति । स इति पूर्ववद्^५
वक्तव्यं एकवचनम् । ‘अस्य’ यजमानस्य ते ‘एते’ पुरुषादयः सर्वे
पशवः^६ आलभ्याः सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद् हविः ‘स्युः’

१— वा० सं० १. २३. ३, ४, ५ । का० औ० सू० २. ५. २६ ।

२— नास्त्येतत् पदं ङ-प्रसक्तके । ३— तु० प० ७१ ।

४— ‘परिणतोऽभूदित्यर्थः’—इति ङ ।

५— व्यत्ययेनेति यावत् । १२७ प० ब्रह्मम् ।

६— नैते पदे ङ-प्रसक्तके ।

भवेयुः, 'अस्य' त्रौहिचवयोः सर्वपशुसारत्वं विदुषो यजमानस्य तन्नि-
ष्पादितं पुरोडाशादिकं 'हविः', तावदीर्यवद् 'हविरेव' भवति ।
एवं सर्वपशुसारत्वात् पुरोडाशः पशुरूप एव संस्क्रियत इत्यर्थः^१ ।

इत्थं सर्वपशुसारतया पुरोडाशस्य पशुत्वं प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि
तद्दर्शयति— "अत्रो सेति । लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्क्तः'
पशुः'-इति यदाङ्गरभिज्ञाः, 'सा' पाङ्क्तसम्पत् 'अत्रो' अत्रापि
पुरोडाशे विद्यत इत्यर्थः^२ ॥ ७ ॥ ...

ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति— "यदेत्यादिना । यदा खलु पुरो-
डाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तर मेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिः;
लोमवत् पिष्टानां सूक्ष्मत्वाद्, बद्धत्वाच्च । यदा खलु संयवनार्थं मप
आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य त्वग् भवति ; त्वचीव
सूक्ष्णीभावदर्शनात् । संयवनावस्थायां मांसधातुत्पत्तिः । संयव-
नावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमांसस्य च साम्यं माह— "सन्तत
इवेति । शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्युत्पत्तिः । ता मुत्पत्तिं लौकि-
कास्थिसादृश्येन प्रतिपादयति— "दारुण इवेति । शृतावस्थो हि
पुरोडाशो 'दारुणः' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति ;
लौकिक मण्यस्थि कठिनम् । अतः शृतावस्थायां पुरोडाशो
ऽस्थिमान् भवतीत्यर्थः । "उद्दासयिष्यन्निति । उद्दासनकाले यत्

१— एव मित्यादेः स्थाने 'एवञ्च पशुरूप मेव संस्क्रियते'-इति ङ ।

२— 'लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् या पशौ पाङ्क्तसम्पदभिज्ञैरुच्यते,
सात्रापि पुरोडाशे विद्यते'-इति ङ ।

पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्'; अस्थ्यन्तर्गतं मज्जाख्यं धातु मेव तेन स्थापयतीत्यर्थः ।

उक्तां पाङ्क्तत्वसम्पत्तिं निगमयति— “एषो इति । ‘एषा उ’ एषैव ॥ ८ ॥

देवैरालम्ब्याना मपक्रान्तमेधानां पुरुषादिपशूनां परिणाम-
विशेषं दर्शयन् तस्य प्रसङ्गादभक्ष्यता माह— “स य मित्यादिना ।
'सः'-इति पूर्ववद् बज्जवचनस्थाने एकवचनम्; ते देवा इत्यर्थः ।
“एतेषा मिति । किम्पुरुषादीनां पशूनां^१ मांसं 'नाशितव्यं' न
भक्षितव्यम् । तत्र हेतु माह— “अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेन^२
अयज्ञियत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये
तृतीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— इह तु 'एतेषां' पुरुषादिपशूना मित्येवार्थः कथं न भवतीत्यपि
विचार्यम्; तेषा मेव ह्यालम्बनेन अपक्रान्तमेधत्वं श्रुयतेऽत्र षष्ठ-
कण्डिकायाम् । तथाच पुरोडाशनामपिष्टकविशेषस्य मांसप्रतिनिधित्वं
प्रकल्प्य द्विसाराहित्ये एव श्रुतितात्पर्यं पर्यवस्येत ।

२— 'सारांशो मेधः'-इति ह्युक्त मिहैव पुरुष्तात् (१३१ पृ० ४ पं०) ।

३— एतत्पूर्वश्रुतस्यैव ब्राह्मणस्योपसंहाररूपं मिदं ब्राह्मणम् । इहात्याना
मुत्पत्तिनिदानं वर्णितम्, तन्निगयनमन्वाञ्च विहिताः, अपि प्रसङ्गतः
किम्पुरुष-गौर-गवयोद्ग-शरभ-मांसाना मभक्ष्यत्वं सूचितञ्चेति ।

इन्द्रो ह युञ्ज वृत्राय वृजं प्रजहार । स प्रहृतश्चतुर्धा
 ऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा
 रुथस्तृतीयं वा यावद्वाय युञ्ज प्राहरत्तच्छुक्लोऽशीर्यत्
 सु पतित्वा शुरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदुशीर्यतेवु मु
 सु चतुर्धा वृजोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चुरन्ति । द्वाभ्यां राजन्य-
 बन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रुथेन
 च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्यु मादत्ते । युथैव तदिन्द्रो वृत्राय वृजं
 मुदुयच्छदेव मेवैषु एतुं पाप्मने द्विषते श्राव्याय
 वृजं मुद्यच्छति तस्माद्वै स्फ्य मादत्ते ॥ ३ ॥

त मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूषणो हुस्ताभ्या माददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै
 देवानां प्रसविता तुत्सवितृप्रसूत एवैन मेतदादत्ते ऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या
 मादत्ते न स्वाभ्यां पूषणो हुस्ताभ्या मिति पूषा भागदुघ
 स्तत्तस्यैव हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां* वृजो वा ऽएष
 तुस्य नु मनुष्यो† भर्ता तु मेताभिर्देवताभिर्मादत्ते ॥ ४ ॥

* 'पूषणो'—इत्यादीनि पदानि च-पुस्तके न सन्ति ।

† 'मनुष्यो'—इति च ।

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञ-
कृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तु सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणे-
नाभिमृश्य जपति सुश्रुत्येवैन मेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

सु जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येष वै व्यीर्य-
वत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजा इति सहस्रभृष्टिर्वै
स वृज आसीच्छततेजा यं तं वृत्राय प्राहरत्तु मेवै-
तत्करोति ॥ ६ ॥

व्यायुरसि तिग्मतेजा इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यु-
दयं योऽयं पुवत ऽएषु ह्रीमांस्त्रोकांस्तिर्य्यङ्नुपवते* सु-
श्रुत्येवैन मेतद् द्विषतो व्वधा इति यदि नाभिचुरेद्यद्यु
ऽअभिचुरेदमुष्य व्वध इति ब्रूयात्तेन सुश्रितेन नात्मान
मुपस्पृशति नु पृथिवीं नेदनेन व्वज्रेण सुश्रितेनात्मानं
वा पृथिवीं वा हिनुसानीति तस्मान्नात्मानं मुपस्पृ-
शति नु पृथिवीम् ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ते ह स्म युद्देवा असुरान् जयन्ति तुतो ह स्मैवैनान्
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

* 'ङ्नुपवते'—इति च, क ।

† 'वध'—इति च । एव मुत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ते ह देवा ऊचुः । जुयामो वा ऽश्रुसुरांस्तुतस्त्वेव नः
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

सु हामिरुवाच । उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त ऽइत्यु-
दञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

सु हामिरुवाच । अहु मुत्तरतः पुर्येध्याम्यथ यूय मितु
उपसुरोत्स्यथ तान्सःरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो
यदु चेमांस्लोकानुति चतुर्थं तुतः पुनर्न सुहास्यन्त
ऽइति ॥ ११ ॥

सोऽमिरुत्तरतः पुर्येत् । अथेमु ऽइतु उपसुमरुन्ध-
स्तान्सःरुध्यैभिश्च लोकैरभिन्यदधुर्यदु चेमांस्लोकानुति
चतुर्थं तुतः पुनर्न सुमजिहत तदेतन्निदानेन युत् स्तम्ब-
यजुः ॥ १२ ॥

सु योऽसुवम्रीदुत्तरतः पर्येति । अमिरेवैषु निदानेन
तानध्वर्युरेवेतु उपसुरुणञ्चि तान्सःरुध्यैभिश्च लोकै-
रभिनिदुधाति यदु चेमांस्लोकानुति चतुर्थं तुतः पुनर्न
सुज्जिहते तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सुज्जिहते येन ह्येवैनान्
देवा अवाबाधन्त तेनैवैनानुप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञे ऽव-
बाधन्ते ॥ १३ ॥

यु उ ऽएव युजमानायारातीयति । युश्चैनं द्वेष्टि त
मेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदुधाति यदु चेमांस्लोकानुति

चतुर्थः स वा एभिश्च लोकैरभिनिदधद्युदु चेमांस्लोका-
नति चतुर्थः* मस्या एव सुर्वः हरत्यस्याः ह्रीमे सुर्वे
लोकाः प्रतिष्ठिताः किः हि हुरेद्युदन्तुरिक्षः हरामि
दिवः हरामीति हुरेत्तस्मादस्या एव सुर्वः हरति ॥१४॥

अथ तृण मन्तर्ह्यय प्रहरति । नेदनेन वृजेण सु-
शितेन पृथिवीः हिनुसानीति तस्मात् तृण मन्तर्ह्यय
प्रहरति ॥ १५ ॥

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा
हिःसिष मित्युत्तरमूला मिव वा ऽग्ना मेतुत्करोत्यादु-
दानस्ता मेतुदाहौषधीनां ते मूलानि मा हिःसिष मिति
व्रजुं गच्छ गोष्ठान मित्यभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि
कुरुते तद्वनपक्रमि युद् व्रजेऽन्तस्तस्मादाह व्रजुं गच्छ
गोष्ठान मिति वर्षतु ते द्यौरिति युच वा ऽत्रस्यै खनन्तः
क्रूरीकुवन्त्यप घ्नन्ति शान्तिरापस्तुदङ्घ्रिः शान्त्या शम-
यति तुदङ्घ्रिः सुन्दधाति तस्मादाह वर्षतु ते द्यौरिति
बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्या मिति देव मेवै-
तुत्सवितार माह्वान्धे तुमसि बधानेति यदाह पर मुस्यां
पृथिव्या मिति शतेन पाशैरित्यमुचे तुदाहु योऽस्मान्

* 'स वा'—इत्यादिरेतदन्तो यत्रः च-पुस्तके नास्ति ।

† 'क्रूरी'—इति सायणसम्मतः पाठः ।

द्वेष्टि युञ्च व्ययं द्विषस्त मुतो मा मौगिति युद्धि
नाभिचुरेद्युद्यु ऽभिचुरेदमु मुतो मा मौगिति
ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति । अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद्
बध्नास मित्यरुरुर्ह वै नामासुररक्षसु मास तुं देवा अस्या
अपाघ्नत तुथो ऽएवैन मेतुदेषोऽस्या अपहते व्रजुं
गच्छ गोष्ठानं व्यर्षतु ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां
पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्ययं
द्विषस्त मुतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

तु मग्नीदभिनिदधाति । अरुरो दिवं मा पप्त इति
युञ्च वै देवा अरुरु मसुररक्षसु मपाघ्नत स दिव मपि-
पतिषत्तु मग्निरभिन्यदधादुरुरो दिवं मा पप्त इति स
न दिव मपतत्तुथो ऽएवैन मेतुदध्वर्युरेवास्मास्त्रोक्तादन्त-
रेति दिवोऽध्यग्नीत्तुस्मादेवुं करोति ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सुस्ते द्यां मा स्कन्नित्ययं वा
अस्यै द्रप्सो यु मस्या इमं रुसं प्रजा उपजीवन्त्येषु ते
दिवं मा पप्तदित्येवैतदाह व्रजुं गच्छ गोष्ठानं व्यर्षतु
ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्याः शतेन
पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्ययं द्विषस्त मुतो मा मौ-
गिति ॥ १९ ॥

स वै चिर्यजुषा हरति । चुर्यो वा ऽइमे लोका
 एभिरेवैन मेतुल्लोकैरभिनिदधात्यद्वा वै तद्यदिमे लोका
 अद्वा तद्यजुस्तस्मात् चिर्यजुषा हरति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम्* । स यदिमुंल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति
 वा न वा तेनैवैतद् द्विषुन्तं भ्रातृव्यं मुवबाधतेऽनद्वा वै
 तद्यदिमुंल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानद्वा तद्य-
 तूष्णीं तस्मात् तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ वेदिकरणार्थं स्फ्यादानविधिं मनुस्यत्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्वं
 वक्तुं मितिहासम् आचष्टे— “इन्द्रो हेति । “तस्येत्यादि । ‘तस्य’
 चतुर्द्धाविभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यः तत्तौयोऽंशः । न्यूनाधिकराहित्येन
 तत्तौयांशत्वज्ञानं दुर्लभं मित्यभिप्रेत्य पचान्तरं माह — “यावदेति ।
 तत्तौयाङ्गागात् न्यूनं अधिकं वा यावदेव किञ्चित् तावानेव स्फ्य
 इत्यर्थः । एवं यूपस्तृतीयं मित्यादौ योजना । चतुर्थभागस्य परि-
 णामप्रकारं माह — “अथ यत्रेति । “तच्छकल इति । ‘तत्’ तत्र
 देशे प्रवृत्तः स वज्रः शकलो भूत्वा ‘अग्रीर्यत’ ग्रीर्णोऽभूत् ।
 स च ग्रीर्णो भूमौ पतित्वा शरात्मना परिणत इत्यर्थः । शरशब्दं
 निर्वक्ति— “तस्मादिति । चतुर्द्धाभवनं सुपसंहरति— “एव मिति ॥ १ ॥

* ‘चतुर्थम्’—इति क । ‘चतुर्थं’—इति ख, ग ।

१—‘आचष्टे’—इति ज, झ, ङ । २—‘तद्देशे’—इति ठ, ड ।

तेषां वज्रावयवानां स्फ्यादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया विनियोग माह — “तत इति । ‘राजन्यवन्धवः’ चत्रियजातीयाः ‘संव्याधे’ युद्धे चरन्तीत्यनुषङ्गः । “द्वाभ्या मिति सङ्गृह्योक्तं विभजति — “यूपेन चेति ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फ्यादानं विधत्ते — “स यदिति । तच्छब्दयच्छब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते । ‘सः’ प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः । “एवमेवैष इत्यादि । वृत्रवधार्थं मिन्द्रवत् विदेषणशीलं पापरूपं शत्रुं हन्तुं स्फ्यलक्षणं वज्रं मुद्यच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

विहितं मादानं मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते — “त मादत्त इति । “देवस्य त्वेतिमन्त्रस्य^२ प्रागाम्नातं मपि ब्राह्मणं^३ विधेयविशेषे योजयितुं पुनराम्नायते — “सविता वा इत्यादिना । “न स्वाभ्या मिति । देवसम्बन्धिभ्यामेव वाङ्मयां स्फ्यादानम्, न तु स्वकीयाभ्याम् ।

युक्तश्चैतदित्याह — “वज्रो वा इति । एष स्फ्यो वज्रः ; तत्परिणामत्वात् । न हि मनुष्यस्तद्वज्रं भर्तुं शक्नोति, अतो देवस्य त्वेति मन्त्रं प्रयुञ्जानः तं स्फ्यलक्षणं वज्रं सवित्राख्यादिदेवताभिरेव ‘आदत्ते’ आदानं कृतवान् भवति ॥ ४ ॥

“आदद इति । “अध्वरो वा इति । ‘ध्वरः’ हिंसाप्रत्यवायो न विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः । अध्वरं करोतीति ‘अध्वर-कृत्’ । तथाच यज्ञकृतं देवेभ्य आदद इत्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

१, २—वा० सं० १. २४. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. १३ ।

३—३८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

“संश्लत्येवैन मिति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं^१ जपतीति यत्, ‘एतत्’ एतेन एनं ‘संश्लत्येव’ सम्यक् तनूकरोति, तीक्ष्णीकरोतीत्येव । “शो तनूकरणे”—इति^२ धातुः । “ओतः श्यनि^३”—इत्योकार-लोपः ॥ ५ ॥

विहितं जप मनूद्य मन्त्रं^४ विधत्ते — “स इति । इन्द्रस्य दक्षिणो बाह्वरतिशयेन वीर्यवान् ; वृचाख्यासुरवधकारित्वात् । अतः स एव त्व मसीति स्फ्यस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे — “एष वा इति ।

द्वितीयं भाग मनूद्य व्याचष्टे — “सहस्रभृष्टिरिति । सहस्रं भृष्टयो ऽश्रयः^५ ; यद्वा भजनानि हिंसाविशेषा वृत्रवधादिषु येन क्रियन्ते स वज्रः ‘सहस्रभृष्टिः’ । यः ‘शततेजाः’ अपरिमितदौष्टिः, तादृशो वज्रः । स एव त्व मसीति स्फ्यस्तुतिः । वज्रस्येमां प्रसिद्धिं द्योतयितुं ‘वै’-शब्दः । “यं त मिति । ‘तम्’ उक्तविधं ‘यं’ वज्रं वृत्रवधार्थं मिन्द्रः ग्राह्यरत्, ‘त मेव’ तदात्मक मेव अनेन मन्त्र-भागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभाग मनूद्य व्याचष्टे — “वायुरसीति । यः ‘तिग्मतेजाः’ वायुः, स एव त्व मसीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्व सुपपाद-

१—इन्द्रस्य बाह्वरसीति वा० सं० १. २४. २ ।

२—दिवा० प० ३८ ।

३—पा० सू० ७. ३. ७१ ।

४—प्रथमा टीप्पनी द्रष्टव्या । का० श्रौ० सू० २. ६. १४ ।

५—“भृष्टिर्भजंनं पाको मारण मिति यावत् । सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः”—इति मही० ।

यति — “एतद्वा इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे चरति, एतत् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः । इम मेवातिशय सुपपादयति — “एष हीति । अन्यादितेजोऽन्तरं हि कुत्रचिदेव परिच्छिन्नम्, ‘एष हि’ वायुः इमान् सर्वान् लोकान् ‘अनु’क्रमेण ‘तिर्यग्’वृत्तिः ‘पवते’ युगपद्भ्याप्नोतीत्यर्थः ॥

अस्य प्रयोजन माह — “संस्पृश्यतीति । ‘एतत्’ एतेन उक्तविध-वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । “असुख्य वध इति । अभिचारप्रयोगे “दिषतो वधः^१”-इत्यस्य स्थाने ‘असुख्य’ देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निर्दिष्टेदित्यर्थः ॥

एतेन मन्त्रजपात्तौक्ष्णीकृतेन रम्येनात्मनोऽन्यस्य च संस्पृशं निषेधति — “तेनेति । ‘हिंसानि’ हिंसितं करवाणीत्यर्थः । “हिसि हिंसायाम्^२”-इत्यस्मात्तोऽटि रूपम् ॥ ७ ॥

— अथ स्वाम्यजुर्हरणं विधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं वक्तु माख्यायिका माह — “देवाश्चेति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ,— दितिरदितिश्च । तत्रादितेः पुत्रा देवाः; दितेः पुत्रा असुराः; अतः ‘उभये’ऽपि ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः पुत्राः । ते ‘पस्पृधिरे’ स्पृष्ट्वा कृतवन्तः । यदा खलु ‘ते’ देवाः असुरान् जयन्ति, ‘ततः’ अनन्तरं च मेव ‘एनान्’ देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति ।

१—अत्र हि हन्तेर्वधादेशे रूपं वध इति । वधादेशस्तु अन्तस्थादिः (पा० सू० २. ४. ४२.) । अतो यत्र कचिदपि हिंसार्थः पवर्गीयादि-वधो दृश्यते, न स समीचीनः; अपि बन्धनार्थो वधधातुस्तु पवर्गी-यादिरिति विवेकः ।

“उदोऽनूर्ध्वकर्मणि”—इति पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदा-
भावः ॥ ८ ॥

— अथ देवैः कृतं जयोपायचिन्तनमुपन्यस्यति,— “ते हेति ।
‘अनपजय्यं’ जेतु मशक्यम् ‘एनान्’ असुरान् केन खलु प्रकारेण
पुनरुत्थानरहितं जयेमेत्येवं विचारितवन्त इत्यर्थः । “अय्यजय्यौ
शक्यार्थे”—इति^१ जयतेर्धति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्टं जयप्रकारं दर्शयति — “स हेति । ‘नः’ अस्माकं
सकाशात् उदङ्मुखाः सन्तः ‘पलाय्य’ पलायनं कृत्वा “अय गतौ^२”—
इत्यस्मात् क्तो ल्यप्^३, “उपसर्गस्यायतौ”—इति^४ लत्वम् । अग्निनोक्तं
वाक्यं सत्यमिति श्रुतिः स्वयमेवानुवदति — “उदङ्मो
हेति^५ ॥ १० ॥

एवमुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतुमग्निरेवोपायं देवान्
प्रत्युपदिशति — “स हेति । “इत इत्यादि । ‘इतः’ अस्मात् वेदि-
लक्षणात्^६ स्थानात् ‘उपसंरोत्यथ’ उपसंरुद्धान् प्रतिबद्धगतानसुरान्
करिष्यथ । ‘अथ’ अनन्तरमेव वयं ‘एभिः’ पुरोवर्त्तिभिः
पृथिव्यादिभिः स्त्रिभिर्लोकैः ‘अभिनिधास्यामः’ अभितः सर्वतो
निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्यामः । यद्वा ; अभितो नितरान्
चिप्तान् त्याजितान् करिष्यामः । इमान् लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य

१—पा० सू० १. ३. २४ ।

२—पा० सू० ६. १. ८१ ।

३—भा० आ० ४७४ ।

४—पा० सू० ७. १. ३७ ।

५—पा० सू० ८. २. १६ ।

६—परराष्ट्राश्रितत्वादिति भावः ।

७—आर्यावर्त्तलक्षणादित्यर्थः स्यादैति द्वांसिकानामिति विवेच्यम् ।

यत् चतुर्थं लोकं जात मस्ति^१, अस्माक मप्रत्यक्षम्, तेनापि
 त्याजितान् करिष्यामः^२ । 'ततः' अनन्तर असुराः पुनः 'न संह-
 स्यन्ते' सङ्गता न भविष्यन्ति, विशीर्षां बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः ।
 "ओ हाङ् गतौ"—इति^३ धातुः ॥ ११ ॥

इत्थ मग्निनोक्तं वाक्यं श्रुत्वा तथैव तैर्देवैः कृतं श्रुतिरूप-
 बध्नाति — "योऽग्निरिति । अग्निः 'उत्तरतः' उत्तरस्थां दिशि
 'पर्यैत्' पर्यगच्छत् । अग्निवाक्ये हि चिकीर्षितार्थोपदेशनात् भवि-
 व्यर्थवाचिनो लुटः प्रयोगः ; श्रुतिवाक्ये तु निर्वृत्तार्थप्रतिपादनात्
 भूतानद्यतनवाचिनो लङः प्रयोग इत्येतावान् भेदः^४ ॥

"तदेतदित्यादि । यदत्र स्तम्बयजुर्हरणं करिष्यते, एतत्
 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं 'तत्' असुर-
 निरसनम् । अतो यज्ञविघातकासुरनिर्हरणार्थं स्तम्बयजुर्हरण मिति
 विधिरुच्येयः ॥ १२ ॥ —

"स योऽसाविति । स्तम्बयजुर्हरणसमये 'योऽसौ' आग्नीध्रो
 वेदेऽन्तरतः परीत्य वर्तते । 'एषः' 'निदानेन' मूलकारणेन
 निरूप्यमाणः सन् 'अग्निरेव' । योऽग्निः पुरा असुरान्निरोद्धु
 मुदक् पर्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थः ।

ननु तत्रोपसंरोधका देवाः, तत्स्थानीयश्चत्विजां मध्ये कः ?

१—'चतुर्थलोकं जात मस्ति'—इति भ, 'चतुर्थलोकजात मस्ति'—इति ड ।

२—ऐतिहासिकपक्षे त्वत्रार्थान्तरं सूक्ष्मम् । ३—जु० आ० ७ ।

४—पा० ३. ३. १३, ३. २. १११ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

इति तं दर्शयति— “तानध्वर्युरिति । येनोपायेन पुरा देवा
असुरानवाधिषत, तेनैवोपायेन यज्ञानुष्ठानसमये तद्विधातिनोऽसुरा
वाधितव्या इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ १३ ॥

न केवलं स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरण
मपि तत्प्रयोजन मिति प्रतिपादयति— “य उ एवेति । ‘अरा-
तीयति’ अरातिरिवाचरति । “उपमानादाचारे”—इति^१ क्यच् ।
यस्य ‘एनं’ यजमानं साक्षादेव ‘द्वेष्टि’ बाधते । ‘तम्’ उभयविधं
शत्रुम् । अन्यत् पूर्ववत्^२ ।

पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्त्तव्यं, नान्तरिक्षा-
देरित्यभिप्रेत्याह— “स वा इति । पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैः
तदतिरिक्तेन चान्येन चतुर्थेन लोकेनासुरान्निरस्यन् ‘असौ’ अध्वर्युः
‘अस्याः’ पृथिव्या एव सकाशात् ‘सर्वं’ स्तम्बयजुर्हरति, नान्त-
रिक्षादेः । ‘हि’ यस्मात् ‘अस्याम्’ एव भूम्यां ‘इमे’ अन्तरिक्षादयः
सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवत्
द्वितीयादिपर्यायाणां मपि पृथिव्या एव सकाशाद्भरणं युक्त
मित्यर्थः ।

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति— “किं हीति । ‘यत्’ यदि
“अन्तरिक्षं हरामि”, “दिवं हरामि”—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्,
तदा ‘किं’ नाम ‘हरेत् ?’ अन्तरिक्षद्युलोकयोः हर्त्तव्यस्य स्तम्बस्या-
भावात् न तत्र तद्भरणं सम्भवतीत्यर्थः । “तस्मादिति । प्रागुक्त-
निगमनं स्तम्बयजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

१— पा० सू० ३. १. १० । २— १४३ पं० १५ पं० द्रष्टव्यम् ।

तृणान्तर्द्धानविशिष्टं स्फ्येन प्रहरणं विधत्ते— “अथेति । तृणान्तर्द्धानस्य प्रयोजन माह— “न हिनसानीति । तृणान्तर्द्धाने हि तीक्ष्णेन स्फ्य-रूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी हिंसिता स्यात्, तद्धिंसानिवृत्तये प्रहरणसमये तृण मन्तर्द्वाय तस्योपरि प्रहर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

विहितं प्रहरणं मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते— “स प्रहरतीति । ओषध्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे— “उत्तरमूला मिति । स्फ्यमाददानोऽध्वर्युः ‘एनां’ पृथिवीम् ‘उत्तरमूलाम्’ उपरिभागावस्थितमूलयुक्ता मिव खल्वेतत् करोति । अत उत्तरमूलत्वेन प्रहरणात् तद्धिंसाग्नद्धायां तदभावो ऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतौषधिशब्दस्य जात्यभिप्रायेणैकवचनान्तता^२ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “ओषधीना मिति ॥

प्रहरणनिष्पन्नस्य सहणस्य पांशो^३रादानमन्त्रं मनूय व्याचष्टे— “व्रजङ्गच्छेति” । ‘अभिनिधास्यन्’ अभितो निक्षेप्यन् खल्वध्वर्युः ‘एतत्’ असुरजातम् ‘अनपक्रमि’ अपक्रमणरहित मितस्ततो गमनरहितं कुरुते । तत् खल्वनपक्रमि यद् ‘व्रजे’ गोष्ठेऽन्तर्निर्मुह्यते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्य अपक्रमणाभावः प्रयोजनमित्यर्थः ॥

१— वा० सं० १. २५. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. १५, १६ । अजास्ति मतान्तरविचारः, स चास्य टीकायां (या० दे०) द्रष्टव्यम् ।

२— या० सू० १. २. ५८ द्रष्टव्यम् । ३— ‘पांसो’—इति जादिषु ।

४— वा० सं० १. २५. २ । का० श्रौ० सू० २. ६. १७ ।

वेदिप्रेक्षणमन्त्र मनुद्य तात्पर्यं माह — “वर्षत्विति^१ । ‘अस्यै’
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^२ । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यच्च’ स्थाने वेद्यर्थं
खनन्तः^३ ‘क्रूरं’ निष्ठुरं कुर्वन्ति; तेन च तां पृथिवीम् ‘अपन्नन्ति’
हिंसन्ति; अतः खननजनितां हिंसा मनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्ति-
रूपाभिरेवाङ्गिः पुनः प्रथमस्य सन्दधातीत्यर्थः ॥

ब्रजङ्गच्छेत्यादिमन्त्राणां कात्यायनः स्पष्टं विनियोग मसूचयत्—
“ब्रजङ्गच्छेति पुरौष मादत्ते, वर्षतु न इति वेदिं प्रेक्षते, बधा-
नेत्युत्करोति”—इति^४ ।

उत्करे निधानमन्त्रस्य^५ अभिप्रायं भाविष्करोति — “देव
मेवैतदित्यादिना । “पर मखां पृथिव्याम्”—इत्यस्य व्याख्यानम्—
“अन्धे तमसीति । सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बद्धो
न पुनरावर्तते, तादृशे स्थान इत्यर्थः । ‘अमुचे’—इति, अमोचनाये-
त्यर्थः; न हि शतसङ्ख्याकैः पाशैर्बद्धः स्वात्मानं मोचयितु मीष्ट
इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेष माह — “यद्यु”—इति । अनभिचरतः
प्रयोगे मन्त्रगतस्त मिति यः शब्दः, तस्य स्थाने ‘अभिचरतः’ यजमानस्य
शत्रुनाम द्वितीयया निर्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तम्भयजुर्हरणस्य प्रथमपर्याय मभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं

१— वा० सं० १. २५. ३ । का० औ० सू० २. ६. १८ ।

२— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५. ०६ । ३—‘खननं, तत्’—इति ठ ।

४— का० औ० सू० २. ६. १७, १८, १९ ।

५— वा० सं० १. २५. ४ । का० औ० सू० २. ६. १९ ।

प्रहरणादिकं समन्त्रकं^१ विधत्ते — “अथेति । मन्त्रप्रतिपादित मरुत्वधप्रार्थनं सुपपादयति — “अरुरुहेति । ‘अरुरुः’ नाम असुर-रक्षसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव । ‘रक्षः’-शब्दात् “अनसन्ता-दित्यकारः^२ समासान्तः । देवदेव इदानीन्तनोऽध्वर्युरप्यपाररु मित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति । “व्रजङ्गच्छेत्यादिकस्य सर्वस्य द्वितीयपर्याये प्रयोज्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थ इत्यभिप्रेत्यानु-वदति — “व्रजङ्गच्छेति ॥ १७ ॥

उत्करे न्युप्तस्य स्तम्बजुषोऽभिधानं समन्त्रकं^३ विधत्ते — “त मिति । ‘अभिनिदधाति’ उपरि हस्तनिधानेन अधस्तात् क्षिपती-त्यर्थः । ‘मा पुनः’-इति^४ पतनाभावप्रार्थनं समर्थयितुं पुरावृत्तं मुदाहरति — “यत्र वा इति । “स दिव मिति । ‘सः’ देवैरप-हतोऽरुरुः ‘अपिपतिषत्’ दिवं पतितुं गन्तुं मैच्छत् । ‘तं’ तथात्रिधं पिपतिषु मरुतम्, उत्तरतः परिगतः ‘अग्निः’ ‘अभिन्यदधात्’ उपरि हस्तनिधानेनाधस्तात् प्रेरितवान् । किं ब्रुवन् ? हे अरुरो ! ‘दिवं’ द्युलोकं ‘मा पुनः’ मा प्राप्नुहौति । “पत्त्वं गतौ^५”-इत्यस्मात्पुङ्क्ति-दित्वादङ्^६, “पतः पु मिति^७ पुमागमः । एव मग्निनाभिनिधाने

१— वा० सं० १. २६. १ । का० औ० सू० २. ६. २१ । अस्ति चात्र विचारः शाखान्तरघटितः (या० दे० टीका द्रष्टव्या) ।

२— पा० सू० ५. ४. १०३ ।

३— वा० सं० १. २६. २ । का० औ० सू० २. ६. २२ ।

४— भा० प० ८४५ । ५— पा० सू० ३. १. ५५ ।

६— पा० सू० ७. ४. १६ ।

हते सति, सोऽररुर्दिवं न प्राप्नोत् । तद्वदेवेदानी मयध्वर्युः स्वस्व-
यजुर्हरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' अररुम् 'अन्तरेति' अन्तरितं
व्यवहितं करोति । आग्नीध्रस्यैतन्मन्त्रकरणकेनोत्कराभिनिधानेन
'दिवः' अन्तरिचात् त मसुर मन्तरितं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ तृतीयपर्यायं विधत्ते— "अथेति । मन्त्रं व्याचष्टे— "अथं
वा इति । 'अस्माः' पृथिव्याः सम्बन्धिनं 'य मिमं' मधुरादिरसं
सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अथं खल्वस्माः पृथिव्याः 'द्रुप्तः' । तथाच
हे पृथिवि ! 'ते' त्वदीयः 'एषः' रसः 'दिवं' द्युलोकं 'मा पप्तत्'
मा पतत्विति 'इमम्' अर्थम् 'एषः' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अस्मिन्
तृतीयेऽपि पर्याये ब्रजङ्गच्छेत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् प्रयोक्तव्य मित्य-
भिप्रेत्य तत् पठति— "ब्रज मिति ॥ १९ ॥

उक्तं समन्त्रकं चिह्नरणं मनूय प्रशंसति— "स वा इति । 'इमे'
पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः त्रयो लोकाः । तथा च चिह्नकृत्वो हरणेन
'एभिः' स्त्रिभिरेव लौकैः 'एनम्' अररुम् 'अभिनिदधाति' अभितो
निक्षिपति, बाधत" इति यावत् ॥

यजुर्मन्त्रेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्यं माह— "अद्वा वा
इति । 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्वा वै'
प्रत्यच मेव खलु । यदेतद्वरणसाधनं यजुः, तदपि 'अद्वा' अद्वाैव
प्रत्यच मेव ; अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात् । अतो यजुषो

१— व्यवहित मित्यादिर्यंशो भू-ठाभ्या मयत्र न दृश्यते ।

२— वा० स० १. २६. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. २३ ।

३— 'निर्हरण'—इति ठ, ड ।

४— 'प्रतिबाधत'—इति ठ, ड ।

लोकानाञ्च प्रत्यक्षत्वसाम्यात्, त्रिवारं यजुषा हरणेन लोकत्रया-
देवास्थारोर्बाधो युक्त इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ २० ॥

अमन्त्रकं चतुर्थं पर्यायं विधत्ते— “दृष्णी मिति^१ । तस्य
प्रयोजन माह— “स यदिति । ‘इमान्’ प्रागुक्तान् चीन् लोकान्
अतिक्रम्य, यत् ‘चतुर्थं’ लोकजातम्, तत् ‘अस्ति वा न वा’-इति
सन्दिग्धम् ; अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेनानुभवपथानवतारात् । एतच्चतुर्थ-
हरणात्तेनैव सन्दिह्यमानेन लोकजातेन विद्वेषणं कुर्वन्तं शत्रु
मवबाधते ।

एतदुपपादयितुं दृष्णीं-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थ-
स्थानस्य च साम्य माह— “अनद्धा वा इति । ‘अनद्धा’ अप्रत्यक्ष
मित्यर्थः । दृष्णीं-हरण मयनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावाद-
स्यष्टत्वेन ‘अनद्धः’ अप्रत्यक्षमेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति औसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— “सदृशं शाखान्तरात्”—इति का० औ० २. ६. २४ सू० टीकायाम् ।

२— इह हि ब्राह्मणे पुरीषादानं, वेदिप्रेक्ष्यं, पुरीषनिरसनञ्चेति त्रीणि
कर्माणि विहितानि । तत्र प्रथमं तावत् पुरीषादानार्थं मेव अर्ध्वर्युः
दृष्टसहितं स्पर्शमादाय सव्ये हस्ते सदृशं तं निधाय दक्षिणेन
हस्तेनाश्रभ्य हस्तमार्जनेन तिच्छणीकरोति । ततस्तत्तयं वेद्या
मुदगयं निधाय दृष्टस्याधस्ताद् सुवि स्पर्शेन प्रहरति, तेन प्रह-
रणेनोत्खातं पुरीषं हस्तेन गृह्णाति । इत्थं पुरीषादानं सम्पाद्य
ततो वेदि-प्रेक्षते । गृहीतं च तत् पुरीषं मुक्तारे निक्षिपति ।
एव मुत्तरोत्तरं चतुः कर्त्तव्यम्; तत्र मन्त्रेण त्रिः, तूष्णीं सन्नदिति
विवेकः । प्रहृतप्रदेशाद् दत्तस्यैव भक्षणं विहितम् ।

देवांश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततो देवा ऽअनुव्य मिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माक
मेवेदं खुलु भुवन मिति ॥ १ ॥

ते होचुः । हुन्तेमां पृथिवीं विभुजामद्वै तां विभ-
ज्योपजीवामेति ता मौष्णैश्चर्मभिः पश्चात् प्राञ्चो
विभुजमाना ऽअभीयुः ॥ २ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वा ऽइमा मसुराः
पृथिवीं प्रेत तुदेष्यामो युचेमा मसुरा विभजन्ते के
तुतः स्याम युदस्यै न भजेमहीति ते यज्ञ मेव विष्णुं
पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । अनु नोऽस्यां पृथिव्या माभजतुस्त्वेव
नोऽप्यस्यां भाग ऽइति ते हासुरा ऽअस्त्युन्त ऽइवोचु-
र्यावदेवैष विष्णुरभिषेते तावद्वो दद्व ऽइति ॥ ४ ॥

व्वामनो ह विष्णुरास । तुदेवा नु जिहीडिरे महद्वै
नो ऽदुर्ये नो यज्ञसम्मित* मदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । छन्दोभिरभितः पुर्यगृह्णन्
गायत्रेण त्वाच्छुन्दसा पुरिगृह्णामीति दक्षिणतस्तैष्टुभेन
त्वाच्छुन्दसा पुरिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वाच्छुन्दसा
पुरिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

* 'यज्ञसम्मिता'-इति क, ख ।

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समा-
धाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाः सुर्वाम् पृथिवीः
समुविन्दन्त* तद्यदेनेनेमाः सुर्वाम् समुविन्दन्त तस्माद्
वेदिर्नाम तस्मादाहुर्व्यावती वेदिस्तावती पृथिवीत्ये-
तया हीमाः सुर्वाम् समुविन्दन्तैव५ ह वा इमाः
सुर्वाम् सपुत्रानाः† संवृक्ते निर्भजत्यस्यै सपुत्रान्य ऽएव
मेतद्वेद ॥ ७ ॥

सोऽयं विष्णुर्गानः । छन्दोभिरभितः परिगृहीतो-
ऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमण मास स तुत ऽएवौषधीनां मूला-
न्युपमुन्नीच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऽज्युः । क नु विष्णुरभूत् क नु यज्ञो
ऽभूदिति ते होचुश्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुर-
स्तान्नापक्रमण मस्त्युचैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीषुस्तं
त्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात् अङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि
पाञ्चिस्थ्यङ्गुला मेव स्यौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । औषधीनां वै स मूलान्युपा-
न्नीचत्तस्मादौषधीना मेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्वेवात्र
विष्णु मन्वविन्दंस्तस्माद्वेदिर्नाम ॥ १० ॥

तु मनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । सुक्ष्मा
चासि शिवा चासीति दक्षिणतु इमा मेवैतत् पृथिवीः

* 'समुविन्दन्त'-इति ग, च ।

† 'सपुत्राः'-इति क ।

संविद्य सुष्माः शिवा मकुर्वत स्योना चासि सुषुदा
चासीति पश्चादिमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य स्योनाः
सुषुदा मकुर्वतोर्जस्वती चासि पुयस्वती चेत्युत्तरत्
इमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य रुसवती मुपजीवनीया
मकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै चिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । चिरुत्तरं तत्
षट् कृत्वः षड् वा ऽष्टतुवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः
प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य माचा तावन्त
मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

षड्भिर्व्याहृतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति षड्-
भिरुत्तरं तद् द्वादश कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य
माचा तावन्त मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममाची पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान् वै पुरुषः
पुरुषसम्मिता हि अरन्निः प्राची चिरद्वि यज्ञो नात्र
माचास्ति यावती मेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं
कुर्यात् ॥ १४ ॥

अभितोऽग्निं मुःसा ऽनुन्नयति । योषा वै वेदिर्वृषाम्निः
परिगृह्य वै योषा वृषाणुः शेते मिथुनु मेवैतत् प्रजुननं
क्रियते तस्मादभितोऽग्निं मुःसा ऽनुन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चादुरीयसी स्यात् । मध्ये सुहृद्धारिता पुनः
 पुरस्तादुर्थेव मिव हि योषां प्रशुःसन्ति पृथुश्रोणिर्विमृ-
 ष्टान्तराः सा मध्ये सङ्गाह्येति जुष्टा मेवैना मेतद्देवेभ्यः
 करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात् । प्राची हि देवानां दिग्गथो
 ऽऽदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पु-
 रीषं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितृणाः* सा युद्दक्षिणा-
 प्रवणा स्यात् क्षिप्त्रे ह युजमानोऽमुं लोके मियात्तथो ह
 युजमानो ज्योग् जीवति तस्मादक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदू-
 हति पुरीषवतीं कुर्वीत पशुवो वै पुरीषं पशुमती†
 मेवैना मेतत् कुरुते ॥ १७ ॥

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै सङ्गामुः सन्निधास्यन्तस्ते
 होचुर्हुन्त यदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं देवयुजनं तुच्चन्द्रमसि
 निधामहै स यदि न ऽइतोऽसुरा जुयेयुस्तुत ऽएवार्चन्तः
 श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स यदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं
 देवयुजन मासीत्तुच्चन्द्रमसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि
 कृष्णं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयुजन मित्युपि
 ह वा ऽअस्यैतस्मिन् देवयुजन ऽइष्टं भवति तस्माद्वै
 प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

* 'पितृणाः'—इति च ।

† 'पशुमती'—इति च ।

स प्रतिमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्य विसृपो व्विरप्शिन्निति
 सङ्गामो वै क्रूरः सङ्गामे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो
 हतोऽश्वः श्रेते पुरा ह्येतत् सङ्गामान्युदधत तस्मादाह
 पुरा क्रूरस्य व्विसृपो व्विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं
 जीवदानु मित्युदादाय हि युदस्यै पृथिव्यै जीव मासी-
 तुचन्द्रमसि न्युदधत तस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीव-
 दानु मिति या मैरयश्चन्द्रमसि* स्वधाभिरिति यां
 चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह ता मु धीरासो
 अनुदिश्य यजन्त इत्येतेनो ह ता मनुदिश्य यजन्तेऽपि
 ह वा अस्यैतस्मिन् देवयजन इष्टं भवति यु एव
 मेतद्देदु ॥ १९ ॥

अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । व्वज्रो वै स्फ्यो ब्राह्म-
 णश्चेमं पुरा यज्ञ मुभ्यजूगुपतां व्वज्रो वा आपस्तद्
 व्वज्र मेवैतदभिगुप्ता आपसादयति स वा उपर्युपर्येव
 प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छत्यथ यन्निहित
 एव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद् व्वज्रौ ह समृच्छेयातां
 तथो ह व्वज्रौ न समृच्छेते तस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्ष-
 णीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छति ॥ २० ॥

* 'मैरयश्चन्द्रमसि'-इति कारदौ, 'मैरयश्चन्द्रमसि'-इति च-शुद्धौ ।

अथैतां व्याचं वदति । प्रोक्षणीरासादयेभ्युं बर्हि-
रुपसादय सुचः सम्मृद्धिं पुत्रीः सुन्नद्याज्येनोदेहीति
सम्प्रैषु एवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामये-
तापि नाद्रियेत स्वयु मु ह्येवैतद्वेदेद मुतः कुर्म कर्तुव्य
मिति ॥ २१ ॥

अथोदच्चः स्फ्यं प्रहरति । अमुष्मै त्वा व्यजं प्रहरा-
मीति युद्यभिचुरेदुज्जो वै स्फ्यु स्तृणुते हैवैनेन ॥ २२ ॥

अथ पाणी ऽश्रुवनेनित्ते । युद्यस्यै क्रूर मुभूतुद्वस्या
ऽतदुहाषीत् तुस्मात्पाणी ऽश्रुवनेनित्ते ॥ २३ ॥

स ये ह्यग्र ऽईजिरे । ते ह स्मावमूर्शं यजन्ते ते
पापीयाःस आसुरथ ये नेजिरे ते श्रेयाःस आसुस्ततो
ऽश्रद्धा मनुष्यान्विवेद ये युजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति
यु ऽऽ न युजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति तत ऽइतो देवान्
हविर्नु जगामेतुः प्रदानाद्भि देवा ऽऽपजीवन्ति ॥ २४ ॥

ते ह देवा ऽजुचुः । बृहस्पति माङ्गिरस मुश्रद्धा वै
मनुष्यान्विदत्तेभ्यो विधेहि यन्न मिति स हेत्योवाच
बृहस्पति राङ्गिरसुः कथा नु यजध्व ऽइति ते होचुः
किङ्काम्या यजेमहि ये युजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति यु
ऽऽ न युजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

सु होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुमु देवानां

परिषूतं तुदेषु यज्ञो भवति युच्छृतानि हवींषि कृता
 वेदिस्तेनावमर्शं मचारिष्ट तुस्मात् पापीयांसो ऽभूत
 तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयांसो भविष्येत्या कियत
 ऽइत्या बर्हिष स्तुरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषा
 शाम्यति स यदि पुरा बर्हिष स्तुरणात् किञ्चिदापुद्येत
 बर्हिरेव तुत् स्तृणन्नुपास्येदुथ यदा बर्हि स्तृणन्त्युपि
 पुदाभितिष्ठन्ति स यो हैवुं विद्वानुनवमर्शं युजते श्रेयान्
 हैवु भवति तुस्मादुनवमर्शं मेवु यजेत ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम्* [२.५.] ॥

इत्थं स्तम्बयजुर्हरणं^१ विधाय वेदिपरिग्रहं वक्तु मितिहास
 मुपन्यस्यति—“देवाश्चेति । ‘पसृधिरे’ स्पृङ्गां कृतवन्तः । “अपसृ-
 धेथा मानृचुरानृद्धरिति^२ सम्यसारणनिपातनस्योपलक्षणत्वं मभि-
 प्रेत्य लिख्यपि सम्यसारणं कृतम् । स्पृङ्गमानानां तेषां मध्ये ‘देवाः’
 ‘ततः’ तेभ्यः असुरेभ्यः ‘अनुव्यम्’ अनुगमनं न्यग्भूतिं^३ प्राप्ता इव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तिः ॥

१—“यजुर्मन्त्रको दर्भः ‘स्तम्बयजुः’ । तच्च स्तम्बरूपं स्पृगेन भित्तोत्तरदेशे
 हरेत्”—इति तै० ब्रा० ३. २. ६ सा० भा० (तै० सं० १. १. ६.)

“यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः ‘स्तम्बयजुः’, तस्य
 हरणी”—इति तै० सं० २. ६. ४. सा० भा० । “वेदिस्थानात्
 सट्ठणस्य पांशोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम्”—इति च तत्रैव ।

२—पा० सू० ६. १. ३६ ।

३—‘न्यत्भूति’—इति ठ ।

बभूवुः । 'अथ ह' अनन्तर मेव ते असुराः मन्यन्ते स्म । किं मिति ?
'इदं' सर्वं जगदस्माक मेवेति ॥ १ ॥

एव मुक्त्वा किं कृतवन्त इति तद्दर्शयति— "ते हेति । 'हन्त'-
इति हर्षे । यत एवं देवा न्यग्भूताः^१, अतो निष्प्रत्यूहं वयम् 'इमां'
पृथिवीं विभजामहे । विभज्य च तां यथाभागमुपजीवामहेति ।
एव मुक्त्वा किं कृतवन्त इति तदाह— "ता मिति । 'औच्छौः'
उच्छौः/नडुहः सम्बन्धिभिश्चर्मभिः । उच्चन्-शब्दात् "तस्येदम्"—
इत्यणि^२ "षपूर्वहन्धतराज्ञाम्"—इत्यञ्जोपः^३ । तैश्चर्मभिः 'पश्चात्'
प्रतीचीं दिशं मारभ्य 'प्राञ्चः' प्राङ्मुखं विभजमानाः 'अभीयुः'
अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ २ ॥

असुरेष्वेवं कृतवत्सु देवाः किं कृतवन्त इति, तदाह— "तदा
इति । "प्रेतेत्यादि । अस्माकं तूष्णीं भवस्थानं मनुचितम्, अस्माभि-
रपि तद्विषये प्रयतितव्यं मिति, परस्परं मभिमुखीकृत्येत्यर्थः
प्रतिपाद्यते— हे देवाः ! यूयं 'प्रेत' गच्छत, प्रोत्सहध्वं मिति
यावत् । यस्मिन् स्थाने असुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमि-
ष्यामः । गत्वा च 'यत्' यदि 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४ 'अस्याः'
पृथिव्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्नुयामः, 'ततः' तर्हि वयं मभागिनो
भवेमः; यदि तु प्राप्नुयामः, तदा भागिनः 'स्याम' भवेमेत्यर्थः ।
एव माञ्जोच्य देवैः कृतं दर्शयति— "त इति । यज्ञात्मकं मेव
'विष्णुं' पुरतो धारयित्वा 'ईयुः' गतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१— 'न्यक्भूताः'—इति ठ । २— पा० सू० ४. ३. १२० ।

३— पा० सू० ६. ४. १३५ । ४— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६ ।

गत्वा चासुरान् प्रति किं मुक्तवन्त इति, तदाह—“ते हेति । ‘अस्त्रां’ पृथिव्यां ‘नः’ अस्त्रान् ‘अन्वाभजत’ संयोजयत ; ‘नः’ अस्त्राक मय्यस्त्रां भागो भवत्विति । असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति—“ते हेति । ‘असूयन्त इव’ असूयां कुर्वन्त इव, असहमाना इति यावत् । यावन्तं देशं विष्णुर्व्याप्य वर्त्तते, तत्परिमाणं स्थानं युष्मभ्यं प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

असुरैरभिहिते देवास्तदङ्गीचक्रुरित्याह—“वामनो हेति । विष्णुर्हि तदानीं ‘वामनः’ खर्वो बभूव । अतएवासुराः तेनाक्रान्तं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अथापि ‘तत्’ असुरैस्तं देवाः ‘न जिह्वीडिरे’ न ह्यनादृतं चक्रुः, किन्तु आद्रियन्ते स्तेत्यर्थः । “हेडृ अनादरे”—इति^१ धातुः । आदरणप्रकार माह—“महदिति । विष्णुर्हि यज्ञः, अतो ‘यज्ञसमितं’ स्थानं मत्तभ्यं दत्तवन्त इति यत्, तत् ‘नः’ अस्त्राकं ‘महत्’ अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य देवैः कृतं दर्शयति—“त इति । यज्ञात्मकं ‘विष्णुं’ ‘प्राञ्चं’ प्राक्शिरसं निपात्य, दक्षिणतः, पश्चाद्, उत्तरतश्च गाय-
त्र्यादिच्छन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्यन् ॥ ६ ॥

“त मिति । ‘तं’ विष्णुं गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः सर्वतः परि-
गृह्य, पूर्वस्थां दिशि आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ प्रज्वाल्य, ‘तेन’ विष्णा-
त्मकेन यज्ञेन ‘अर्चन्तः’ पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ कर्मानुष्ठानजनितं अमं
प्राप्नुवन्तः ‘चेरुः’ पूर्ववत् ववर्त्तिरे । चरित्वा च ‘तेन’ यज्ञात्मकस्य

विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वा मेवेमां पृथिवीं सम्यगल-
भन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि'-नाम-
धेयं निर्वक्ति— "तद्यदिति ।

उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वम्, इदानीं वेदिपृथिव्यो-
स्तादात्म्यविषया मभियुक्तप्रसिद्धिमुदाहरति— "तस्मादिति । यत्प-
रिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी, कुत इत्यत
आह— "एतयेति । 'हि' यस्मात् 'एतया' वेद्या 'इमां' सर्वां
पृथिवीम् अलभन्त, अतस्तस्माभहेतुत्वात् ततोऽन्येत्यर्थः ॥

इत्थं पुरावृत्तमुदाहृत्य प्रकृते योजयति— "एवं हेति । यथैव
हि वेदिपरिग्रहाद्देवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवी मपहृतवन्तः,
एव मेवायं यजमानोऽपि शत्रुसम्बन्धिनीं सर्वां भूमि मपहरति ;
तांश्च शत्रून् 'अस्याः' पृथिव्याः 'निर्भजति' निर्भक्तान् भागरहितान्
करोतीत्यर्थः । तस्माद् गायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः^१ स्पष्टेन वेदिं दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृह्णीयादित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खननं विधित्सुः प्रकृतमितिहासशेषमनुक्रामति—
"सोऽयमिति । 'सः' यज्ञात्मको 'विष्णुः', दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च
कुन्दोभिः परिगृहीतत्वात् पूर्वस्थां दिशि चाग्नेरवस्थानात् इतस्तत-
श्चलितुमशक्यत्वेन 'ग्लानः' आन्तः सन् 'अपक्रमणम्' अपगमनं
'नास' न जगाम । "अस गतिदौष्ट्यादानेषु"^३—इत्यस्मात्त्रिंशतिरूपम् ।

१—वा० सं० १. २७. १-३. का० औ० सू० २. ६. २५ ।

२—एष एव पूर्वपरिग्रह उच्यते । का० औ० २. ६. २५-२६. सू० ।

३—आ० उ० ८८६ ।

यद्वा अस्तरेव लिटि क्कान्दसो भूभावाभावः^१ । ज्ञानस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृहीतो^२ विष्णुः, 'तत एव' तस्मिन्नेव स्थाने ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् 'मुञ्चोच' अस्तङ्गतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च ते देवास्तत्र विष्णु मपश्यन्तो वितर्कितवन्तः, किं मित्याह—“ते ह देवा इति । विष्णुः 'क्' कुचाभूत् ? तदात्मको यज्ञश्च क्क वाभूदिति । एवं वितर्क्य तैर्निर्णीतं मर्थं दर्शयति—“ते होचुरिति । “अचैवेति । चतसृष्वपि दिक्षु परिवृतत्वेन गमनासम्भवात् 'अचैव' स्थाने तस्य विष्णोरत्वेष्टं कुरुतेत्यर्थः । इत्थं^३ परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव 'तं' विष्णु मन्विष्टवन्तः । अन्विष्य तं भूम्यन्तः अङ्गुले 'अन्विन्दन्' अलभन्त । यत एवम्, अत इदानीं मपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्यङ्गुलमात्रखननं कर्त्तव्यमिति विधत्ते—“तस्मादिति । अङ्गुलपरिमाणेन खाता^४ वेदिर्भवेदित्यर्थः ।

वेदेस्त्यङ्गुलखननं ऋषिसंवादेन द्रढयति—“तदु हेति । 'पाञ्चिः' नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं अङ्गुलखाता मेव कृतवान् ; अतोऽत्रापि अङ्गुलखाता वेदिर्युक्तेति भावः ॥ ९ ॥

त मिमं पचं निषिध्य पचान्तरमाह—“तदु तथेति । 'सः' विष्णुः ओषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत् ; तस्माद्यावति

१—“अस् सुवि”—इति अदा० प० ५५ । “आर्द्धधातुके (पा० सू० २. ४. २५.)”—इत्यधिकृत्य “अस्तेर्भूः”—इति (पा० सू० २. ४. ५२.) भूभावः प्राप्त इति भावः । २—“प्रतिबद्धो”—इति ठ, ड ।

३—‘एवं’—इति ड । ४—‘अङ्गुलप्रामाण्येन खाता’—इति ज, झ ।

देशे भूम्या मन्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावत्पर्यन्तं खात्वा तन्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात् । “तुमर्थं सेसेनिति” तवै-प्रत्ययः । पूर्वं द्युत्तरपृथिवीलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णो-र्लाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति— “यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः^१ कर्त्तव्य इतीतिहासमुखेन विधि मुञ्च-यति— “त मित्यादिना । ‘तं’ विष्णुम् ‘अनुविद्य’ लब्ध्वा उत्तर-परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । गायत्रेण त्वेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरि-ग्रहः^२ तदपेक्षयास्योत्तरत्वम् । तस्य स्वरूप माह— “सुद्धा” चासी-त्यादिना । ‘दक्षिणतः’ वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि “सुद्धा चासि”-इति^३ यजुषा स्फ्येन लेखया परिगृह्णीयात् ॥

मन्त्रतात्पर्य माह— “इमा मिति । एव सुत्तरत्रापि योज्यम् । तृतीयमन्त्रे ‘ऊर्क्’-शब्देन बलकरो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— “रसवती मिति । पयस्वतीत्यस्य व्याख्यानम् “उपजीवनीया मिति । पयस्विनी हि गौर्लोक्ये उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति— “स वा इत्या-दिना । षडृतुसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदात्मकः प्रजापतिः; संवत्सरकालभरणेन जातत्वादभेदोपचारः । आम्नास्यते ह्यग्रे वृहदार-ण्यके— “त मेतावन्तं कालं मविभर्यावान्संवत्सरस्त मेतावतः

१— पा० सू० ३. ४. ६ ।

२— “उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति”—इत्यादि का०श्रौ० २. ६. ३१ सू० ।

३— १५१ ए० १७ पं० । ४— शोभना ह्या, सुद्धा ।

५— वा० सं० १. २७. ४-६ । का०श्रौ० सू० २. ६. ३१ ।

कालस्य परस्तादसृजत”-इति^१ । यज्ञश्च आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षर-
साध्यत्वात् “एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञं मन्वायन्त”-इति-श्रुतेः^२
प्रजापत्यात्मकः । एवं ‘सः’ यज्ञो ‘यावान्’ यत्परिमाणविशिष्टः,
‘अस्य’ च यज्ञस्य ‘मात्रा’ परिमाणं च यावत्, तत्परिमाण-
विशिष्टं भवेत्तं यज्ञं षट्सङ्ख्यासम्पादनेन ‘परिगृह्णाति’ स्वीकरो-
तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावयवसङ्ख्या मनुद्य समुचित्य प्रशंसति—
“षड्भिरिति । व्याह्रियन्त इति ‘व्याहृतयः’ मन्त्रावयवाः, ते च
पूर्वपरिग्रहे षट् । “गायत्रेण त्वेत्यादिकास्त्वान्तास्त्वयः, गृह्णाम्यन्ता-
स्त्वयः; उत्तरपरिग्रहे च सुक्ता चासीत्येव मस्यन्ताः षट् व्याह-
तयः स्पष्टाः । अन्यत् पूर्ववत्^३ ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमाचौ ;
सा च पश्चाद्विस्तृत्या चतुररन्निः, पुरस्तात् अरन्निः कार्येति विधत्ते—
“व्याममाचौति । ‘व्यामः’ प्रसारितकरद्वयान्तराललक्षणः । ‘पश्चात्’
प्रत्यग्भागे इत्यर्थः । “अरन्निः प्राचौति । त्रिभिररन्निभिर्विस्तृतां
प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः । “त्रिवृद्धीति । सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य
त्रिवृत्त्वम् । पचान्तर माह—“नाचेति । ‘अत्र’ वेद्यां परिमाणं
नैवास्ति । ‘यावती’ यत्परिमाणविशिष्टा मेव वेदिं स्वयं मनसा

१—बृह० उप० १. २. ४ । उपरिष्ठात्—का० १०. अ० ६. ब्रा० ४. क० ४ ।

२—तै० सं० १. ६. ११ । तत्रैव “आश्रावयेति चतुरक्षरं मस्तुश्रौष-
डिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो
वषट्कारः”-इति च ।

३—१६२ पृ० १५ पं० ।

हविरासादनादिकार्यपर्याप्तां मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं कुर्यात् । कात्यायनोऽपीमं पञ्चदश मसूत्रयत्— “व्याममाचीं पश्चात् अरन्नीं प्राची उपरिमितां वा”—इति^१ ॥ १४ ॥

वेद्यं योराहवनीयस्य स्रग्धं विधत्ते— “अभित इति । ‘अग्निम् अभितः’ आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः वेद्यंसौ ‘उन्नयति’ ऊर्द्धं प्रापयति । तदेतत्^२ प्रशंसति— “योषा वा इति । लोके हि योषित् पुमांस मंसाभ्यां परिष्वज्य शेते; अतो वेदेरपि अंसाभ्या मग्नेः परिष्वङ्गो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

“योषा वै”—इति सिद्धवदुक्तं स्त्रीत्वं, लौकिकस्त्रीसाम्येनोपपाद्य प्रशंसति— “सा वा इति । ‘वरीयसी’ उरुतरा, विस्तीर्णतरा । उक्तं हि^३ “व्याममाची पश्चात् स्यादिति” । ‘मध्ये’ प्रत्यग्भागानन्तर-भाविनि मध्यदेशे ‘संस्कारिता’ सङ्कुचिता; ‘पुरः’ पूर्वभागे ‘उर्वी’ विस्तीर्णा; अरन्निः प्राचीति विधानात् ॥

एवं वेदिस्वरूप मभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति— “एव मिति । “विमृष्टान्तरांसेति । ओणितो विमृष्टं न्यून मन्तर मवकाशो ययोः तौ ‘विमृष्टान्तरौ’ तथाविधावंसौ यस्याः सा तथोक्ता । “सङ्गच्छेति । मध्यदेशे हस्तेन सङ्गृहीतुं शक्या; कृशोदरीति यावत् । एवम् ‘एनां’ प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां करोति ॥ १६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ३, ४, ५ ।

२— ‘तदेव’—इति ड ।

३— १५३ पृ० १४ पं० । आ० श्रौ० सू० २. २. ६. १० द्रष्टव्यम् ।

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते— “सा वा इति । ‘प्राक्’ प्राच्यां दिशि ‘प्रवणं’ निम्नं यस्याः सा तथोक्ता । प्राच्या दिशो देवसम्बन्धितम् ; दिग्विभजनसमये देवैरात्मै-
यतया स्त्रीकारात् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके — “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवाः”—इति^१ । इमां प्रविद्धिं द्योतयितु मत्र ‘हि’-
शब्दः । ‘अथो’-इति पक्षान्तरं द्योत्यते । अत एव कात्यायनोऽपि पक्षद्वय मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणा सुदम्वा”—इति^२ । आपस्तम्बस्तु प्रागुदगुत्कोपजीवनेन विकल्प मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणां प्रागुदक्-
प्रवणां वा”—इति^३ । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धः ; श्रान्तरूपत्वात् । अत एवान्यत्रास्मायते— “एषा वै देवमनुष्याणां श्रान्ता दिक्”—इति^४ ॥

वेदेर्दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणं विधत्ते— “दक्षिणत इति । ‘पुरीषं’ खातं पांशुं ‘प्रत्युदूहति’ प्रतिक्षिपति । विहित मर्थं सुपपादयितुं विपक्षे बाधं सुपन्यस्यति— “एषा वा इति । ‘एषा’ दक्षिणा दिक् पितृणां स्वभूता । तथा च ‘सा’ वेदिः यदि ‘दक्षिणाप्रवणा स्यात्’ दक्षिणतो निष्ठा भवेत्, तदा तत्राशितोद-
कवत् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकं ‘क्षिप्रे’ क्षिप्रम् ‘इयात्’ प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणाद्यान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह—
“तथो हेति । तथा सति ‘सः’ यजमानः ‘ज्योक्’ चिरं जीवेत् ।

१— तै० सं० ६. १. १. १. “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त,— प्राचीं देवाः, दक्षिणा पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीं रुद्राः”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ६ । इहाष्टमसूत्रटीका द्रष्टव्या ।

३— आ० श्रौ० सू० २. २. ६ ।

४— तै० ब्रा० २. १. ३. ५ ।

खाता वेदिर्नाङ्गिः स्रज्जणीकरणीया, किन्तु पांशुलैव कार्येति विधत्ते—“पुरीषवती मिति । तत् प्रशंसति—“पशवो वा इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । ‘पुरीषैः’ पांशुभिः^१ युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुभिर्युक्ता मेवेनां कुरुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“पुरा क्रूरस्येति^२ मन्त्रेण यदेदेः मार्जनं, तद् विधत्ते—“ता मिति । एतत्प्रशंसार्थं मितिहास माह—“देवा हेति । पुरा खलु देवा असुरैः सह योत्स्यमाना एव मवोचन् । किं मिति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धि । ‘अनामृतम्’ आ समन्तात् मृतम्, सर्वदा नश्वरम् ‘आमृतम्’, तद्विपरीतम् ‘अनामृतम्’, सर्वदा बाधविधुरम् । ईदृग्विधं यद् ‘देवयजनं’ देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् ‘चन्द्रमसि’ चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम । ‘सः’—इति व्यत्ययेनैकवचनम्^३ । ते सुराः यदि ‘नः’ अस्मान् ‘इतः’ अस्मात् स्थानात् जयेयुः, तदा वयं मेतत् स्थानं परित्यज्य ‘तत एव’ चन्द्रमसि निक्षिपे तस्मिन् स्थाने एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवे-मेति । ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको ‘हन्त’—शब्दः । एवं विचार्य तथैव दैवैः कृत मिति दर्शयति—“स यदिति । व्यत्ययेन पुंस्त्रि-ङ्गता^४ । तद्यदस्याः पृथिव्याः सम्बन्धीत्यर्थः । ‘न्यदधत’ निहितवन्तो निक्षिप्तवन्तः । ‘तत्’ निहितं देवयजनम्, ‘एतद्’ इदानीं चन्द्रमसि कृष्णवर्णं सत् कलङ्कात्मतया दृश्यते ।

१—इह सर्वत्रैव पांशु-पांसु-इति पाठभेदो जादि-ठाद्योः ।

२—वा० सं० १. २८. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. ३२ ।

३—पा० सू० ३. १. ८५ । ४—१२७ ए० द्वितीयटीप्पणी द्रष्टव्या ।

उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिं सुदाहरति—“तस्मादिति । यस्मादेवं पृथिव्याः अनामृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव कारणादस्याः पृथिव्याः सम्वन्धुदौरितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृग्विधं देवयजनम्, एतस्मिन्नेव “पुरा क्रूरस्य”—इति मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः ‘अस्य’ यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जनं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स इति । मन्त्र-गतक्रूरपदस्यार्थं आह—“सङ्ग्रामो वै क्रूर मिति । कथं सङ्ग्रामस्य क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्योपपादयति—“सङ्ग्रामे हीति । क्रूरकरणमपि कथं सङ्ग्रामे विद्यत इत्यत आह—“हतः पुरुष इति । पुरुषाश्चादेश्चतुरङ्गबलस्य तत्र हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधिकरणभूतः सङ्ग्रामोऽयत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पदार्थं सुक्ता वाक्यार्थं सुपपादयति—“पुरा हीति । ‘क्रूरस्य’ सङ्ग्रामस्य ‘विस्पृष्टः’ विस्पर्षणादागमनात्पुणेति मन्त्रवाक्यार्थं इत्यभि-प्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूय ‘जीवदानु’-पदस्य विवक्षितं मर्थं दर्शयन् व्याचष्टे—“उदादायेति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘जीवं’ जीवन-रूपं जीवात्मभूतं वा यदनामृतं देवयजनं मासीत्, तदित्यर्थः । तथा च ‘जीवदानुं’ जीवनप्रदां जीवभूतां पृथिवी मिति मन्त्र-पदाभिप्रायो वर्णितो भवति^१ । वैयाकरणास्तु “जीवेरदानुक्”—इति^२

१, २— वा० सं० १. २८. १ । का० श्रौ० सू० २. ६ ३२ ।

३, ४— तदेवं जीवं ददातीति विग्रहोऽत्रास्य ब्राह्मणकारस्येष्टः । “आखे-
माखं जीवेरदानुरिति वर्णलोपात्”—इति पा० ६. १. ६६ सू० वा० ।

जीवदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैराज्जातम्^१ । मन्त्रस्य भागान्तरं मनूय व्याचष्टे— “या मिति । ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण । एतच्च खधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्थान्तिमं भागं मनूय व्याचष्टे— “ता मिति । ‘एतेन’ इदानीन्तनेन देवयजनेन ‘तां’ चन्द्रमस्यवस्थिताम्, अनामृतां पृथिवीम् ‘अनुदिश्व’ तदेव मिति तादात्म्येनानुसन्धायेत्यर्थः ॥

एतद्देदनं प्रशंसति— “अपि हेति ॥ १८ ॥

वेदिकरणानन्तरं कर्तव्यं विधत्ते— “अथेति । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिकं सम्येषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति ‘प्रोक्षणः’ आपः, तासां मासादनं यज्ञरचार्यं मिति व्याचष्टे— “वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् वज्रः ; तदंशपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागाज्जातम्— “तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद् वा”—इति^२ । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः ; तद्वन्मन्त्रसामर्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यज्ञम् ‘अभ्यजुगुपताम्’ अभितोऽरचिष्टाम् । “गुपू रक्षणे^३”—इत्यस्मात्तुङि “गुपेच्छन्दसि”—इति^४ चङि रूपम् । तत्र हि “आयादय आर्द्ध-धातुके वा^५”—इत्याय-प्रत्ययो विकस्यते । “वज्रो वा इत्यादि । “तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति”—इत्यपां वज्रत्वं प्रागेव^६ श्रुत्या

१— तै० सं० १. ५. १० । “जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः”—इति तत्र सा० भा० । जीवदानुशब्दोऽप्येवमर्थकः ।

२— १३४ पृ० २ पं०, १३६ पृ० १० पं० च द्रष्टव्यम् ।

३— भा० पं० ३६५ ।

४— पा० सू० ३. १. ५० ।

५— पा० सू० ३. १. ३१ ।

६— ६ पृ० २ पं०, २६ पृ० ८ पं० ।

प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासा मासादनं यज्ञस्याभितो रचायै सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

प्रोक्षणीना मासादनसमये आग्नीध्रकर्तृकं स्फ्यस्योद्यमनं विधत्ते—
“स वा इति । “उपर्यध्यधसः समीप्ये”-इत्युपरिशब्दस्य द्विवचनम् ।
‘उपर्युपरि’ समीपे उपरि देशे । आसाद्यमानासु ‘प्रोक्षणीषु’ ‘धार्यमा-
णासु’ सतीषु ‘अथ’ अनन्तर मासादनसमकाल मेवाग्नीध्रः स्फ्यम्
‘उद्यच्छति’ धारयति । विपक्षे बाध माह— “अथ यदिति ।
उद्यमन मकृत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने
स्फ्याबलक्षणे ‘वज्रौ’ सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रद्वयसङ्गमाद्
यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः । ‘समो गम्यच्छि’-इत्यात्मने-
पदम्^१ । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति— “तथो हेति । ‘तथो’
तथा च स्फ्यस्य^२ वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । “तस्मादिति
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ २० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं^३ सम्येषमन्त्रं^४ साकल्येनानुवदति—
“अथैता मिति । हे आग्नीध्र ! प्रोक्षणीया अप आसादय । अग्नि-
समिन्धनार्थम् ‘इध्मं’, वेदिस्तरणार्थम् ‘बर्हिः’ च, आहवनीयसमीपे
आसादय । जुह्वाद्याः ‘सुचः’ सम्यार्जनसंस्कारेण संस्कुरु । यजमानस्य
या पत्नी, तां योक्त्रेण ‘सन्नद्ध’, यत् प्रागग्रावधिञ्जित माज्यम्, तेन

१— स्फ्यबलक्षणां ४८ ए० द्रष्टव्यम् । २— पा० सू० ८. १. ७ ।

३— पा० सू० १. ३. २६ ।

४— ‘स्तस्यास्या’-इति ज, भा ।

५— ‘विवक्षित’-इति ड ।

६— वा० सं० १. २८. २ ।

‘उदेहि’ आगच्छेति सम्येषमन्त्रार्थः । एव मेष मन्त्रः परप्रत्याय-
नार्थप्रयुक्तत्वात् सम्येष एव ; न तु मन्त्रान्तरवददृष्टैकप्रयोजन इत्याह—
“सम्येष इति ॥

“स यदौत्यादि । प्रोक्षणासादनादिकम् आग्नीध्रेण कारयितुं
यदि कामयेत, तदा ‘एतत्’ सम्येषवाक्यं ब्रूयात् ; यदि च तथा
न कामयेत, स्वय मेव कुर्या मित्येव मेव कामयेत, तदा ‘तत्’
सम्येषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषय मादर मपि न कुर्यात् । तत्रो-
पपत्ति माह—“स्वय मिति । ‘अतः’ अस्मात् कर्मणोऽनन्तर
मिदं कर्म कर्त्तव्य मिति ‘हि’ यस्मात् स्वय मेवैतद्वेद, तस्मात्परं
प्रति अज्ञानज्ञापनार्थः सम्येषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“द्विषतो बधः”—इति^१ मन्त्रेण स्फ्यस्य वह्निर्वेद्युदङ् निरसनं
विधत्ते—“अथेति । अभिचरतो विशेष माह—“अमुष्मा इति ।
अस्मिन् मन्त्रे “अमुष्मै”—इति अत्रोर्नाम चतुर्थ्या निर्दिशेदि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

हस्तप्रक्षालनं विधत्ते—“अथेति । ‘अवनेनित्ते’ शोधयति, प्रक्षा-
लयेदित्यर्थः । “णिजिर् शौचपोषणयोः”—इति^२ धातुः । “निजां
त्रयाणाम्^३”—इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजन माह—
“यद्धीति । यत् खलु ‘अस्याः’ वेदेः खननादिकं ‘क्रूरं’ कर्माभूत् ।
तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन ‘अस्याः’ वेदेः ‘अहार्षीत्’ निरास्यत् ।
‘तस्मात्’ पाण्डोः क्रूरकर्मसंज्ञेयात् अवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

१— वा० सं० १. २८. ३ । का० औ० सू० २. ६. ४२ ।

२— जु० उ० ११ ।

३— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

श्रुतानां हविषां यागात् प्राक् निर्मिताया वेदेश्च बर्हिस्त-
रणात् पूर्वं स्यर्गनिषेधं विधित्सुः तत्सिद्ध्यर्थं मितिहास माचष्टे—
“स ये हेति । पूर्ववद् बज्रवचनस्थाने स इत्येकवचनम्^१, ते । ‘ये’
प्रसिद्धा यजमानाः ‘अये’ पुरा ह ‘ईजिरे’ दृष्टवन्तः, ‘ते’ खलु याग-
समये श्रुतानि हवींषि क्लृप्तां वेदिं च ‘अवमर्गम्’ अवमृश्य
संसृश्य यजन्ते; ‘ते’ च तेनावमर्गजनितेन दोषेण ‘पापौघांसः’
पापिष्ठाः निज्जष्टा बभूवुः । याग मकुर्वाणास्तु अवमर्गजनितदोष-
विरहात् श्रेष्ठा एव बभूवुः । ‘ततः’ अनन्तर मेव अवमर्गनस्य
दोषहेतुत्व मजानानान् ‘मनुष्यान्’ ‘अश्रद्धा’ यागविषया अरुचिः
‘विवेद’ प्राप्नोति^२ । ता मेवाश्रद्धां दर्शयति— “य इति । यागस्य
अनर्थहेतुता मज्ञासिषुरित्यर्थः ।

“तत इत्यादि । ‘ततः’ अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्य
अनुष्ठानात् ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् देवान् प्रति चरुपुरोडाशा-
दिकं ‘हविः’ न जगाम । ननु मागमद्विः, अमृतोपजी-
विनां देवाना मनेन किं प्रयोजन मित्यत आह— “इतः प्रदाना-
द्धीति । ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् प्रदीयमानं यद्विः, तस्मादि-
त्यर्थः । “इत्यल्युटो बज्रलम्”—इति^३ प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि
ल्युट् ॥ २४ ॥

तत्रेतिहास माह— “ते हेति । हविरागमनाभावेन निराहाराः

१— १२७ पृ० टीप्पनी द्रष्टव्या । २— ‘प्राप्नोत्’—इति ठ, ड ।

३— पा० सू० ३. ३. ११३ ।

‘ते’ देवाः अङ्गिरसः पुत्रं बृहस्पतिं सुक्तवन्तः । किं मिति, ‘अश्रद्धा’
यागविषया मनुष्यान् प्राप्नोति^१, तत्^२ तां निरस्य तेभ्यो ‘यज्ञं
विधेहि’ यजध्व मिति विधिं कुर्या इत्यर्थः ।

सं च बृहस्पतिः आगत्योक्तवान् — हे मनुष्याः ! ‘कथा’ कथं
कस्माद्धेतोः न यजध्वे इति । “था हेतौ च च्छन्दसि” — इति^३ था-
प्रत्ययः । एवं पृष्टैस्तेरुक्तं यागाननुष्ठानकारणं सुपन्यस्यति — ‘किङ्काम्या’
किङ्कामनया ? कस्य फलस्येच्छेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं यागानुष्ठानत्यागकारणं सुक्तवत्सु तेषु बृहस्पतिरयथानु-
ष्ठानजनितं मेव तत् पापीयस्त्वम्, न तु सम्यग् यागानुष्ठानज्ञं मिति
बोधयंस्तेषां विपर्यस्ततां^४ निरस्यति — “स होवाचेति । “यद्वै शुश्रु-
मेति । ‘यत्’ खलु वस्तु देवानां मर्थं ‘परिषूतं’ परिगृहीतं शुश्रुम,
‘तत्’ एतदात्मक एष यज्ञः ; तत्साध्यत्वात् । सामान्योक्तं विशिनष्टि —
“यच्छृतानीति । ‘श्रुतानि’ पक्वानि पुरोडाशादीनि ‘हवींषि’,
पूर्वपरिग्रहादिभिः ‘कृप्ता’ निर्मिता वेदिरिति यदस्ति, एतत्साध्यो
हि देवार्थो यज्ञः, ‘तेन’ एवेदृग्विधेन यज्ञेन हे मनुष्याः ! यूयम्
‘अवमर्शं’ अवमृश्य यागात् प्राक् पक्वानि हवींषि, बर्हिःस्तरणात्^५
पूर्वं वेदिं च संस्पृश्य, ‘अचारिष्ट’ आचरणं कृतवन्तः ; यागसाधनस्य च
मनुष्यसंस्पर्शो न युक्तः ; अतस्तस्मादेवावमर्शनात् हे मनुष्याः ! यूयं
पापीयांसोऽभूत, न तु यागात् । अतोऽवमर्शं परित्यज्य तेन यज्ञेन

१ — ‘प्राप्नोत्’ — इति ठ, ड । २ — नाख्येतत् पदं ठ-ड-पुस्तकयोः ।

३ — पा० सू० ५. ३. ३६ । ४ — ‘विपर्ययग्रस्ततां’ — इति ठ ।

५ — एवंविधस्थानेषु सविसर्गानिर्विसर्गपाठौ सर्वत्रैव ज्ञेयौ ।

यजध्वम्; तथा च श्रेष्ठं वो भविष्यतीति वृहस्पतिना बोधिते
 अवमर्शनपरित्यागस्यावधिं पृच्छति— “आ कियत इति । किय-
 त्कालपर्यन्त मेव अवमर्शनपरित्याग इत्यर्थः । तस्योत्तर माह— “बर्हिष
 इति । बर्हिःस्तरणपर्यन्तं, संस्कृतां वेदिं न स्पृशेदित्यर्थः^१ ॥

एतच्च हविषा मय्युपलक्षणम्; अतः पक्वानि हवीष्यपि यागात्
 पूर्वं न स्पृष्टव्यानीति द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन —
 “प्राक् स्तरणाद् वेदिं नावमृशेच्छृतानि च हवीष्या प्रचरणा-
 दिति^२ । युक्तञ्चेतदित्याह— “बर्हिषेति । बर्हिषः स्तरणात्^३ पूर्वं
 मग्नान्ता सती सा वेदिः स्तौर्यमाणेन ‘बर्हिषा’ खलु ग्नान्ता
 भवति; अतोऽग्नान्तायाः स्पृष्टौ प्रागुक्तो दोषो युज्यत इत्यर्थः ॥.

“स यदीत्यादि । बर्हिषः स्तरणात्^४ पूर्वं यदि वेदिमध्ये
 ‘किञ्चित्’ दृष्टादिक मापद्येत, तदा तन्निरासार्थं मपि न स्पृशेत् ;
 किन्तु ‘बर्हिः स्तृणन्’ स्तरणसमये बर्हिषः स्तरणं^५ कुर्वन्नेव ‘तत्’
 दृष्टादिकं निरस्येत । स्तरणप्रभृति वेदिस्पर्शो न दोषायेत्यभि-
 प्रेत्याह— “अथेति । ‘यदा’ यस्मिन् काले बर्हिर्मुष्टिं स्तृणन्ध्वर्यवः,
 तदानीं ‘पदा’ पादेनाप्यभितिष्ठन्ति, अतस्तस्मिन् समये स्पर्शो न
 दुष्यतीति भावः । एव मितिहासमुखेन प्रतिपादितं मर्थं सिदानौ
 मय्यनुष्ठेयत्वेन विधत्ते— “स य इति । ‘एवं विद्वान्’ उक्त मिति-
 हासं जानन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ ३ [२.५.] ॥

१— ‘वेदिं नावमृशेदित्यर्थः’—इति ठ ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ३८, ३९ ।

३, ४— ‘बर्हिःस्तरणात्’—इति ठ । ५— ‘बर्हिःस्तरणं’—इति ठ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये
पञ्चमं ब्राह्मणम्^१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाईं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमद्वेश्वरः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

१— इह हि ब्राह्मणे वेदिपरिग्रहं “प्रोक्षणीरासादयेध्नां बर्हिषपसादय
क्षुचः सम्मृद्धिं पत्नीः सन्नह्याज्येनोदेहि”-इति प्रैषमन्त्रं च विधाय, स्फ्य-
प्रहरणं चोक्तम् । तत्र अध्वर्युः, ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं गृहीत्वाभीति ब्रह्माणं
पृच्छति । ततो ब्रह्मा बृहस्पते परिगृह्णाणेतीमं मन्त्रं सुपांश्च पठित्वा
ॐ३ परिगृह्णाणेत्युच्चैरध्वर्युं मनुजानाति । अनुज्ञातस्वाध्वर्युः स्फ्येन
ओणोरारभ्य दक्षिणतो ‘वेदिं परिगृह्णाति’ रेखां करोति । ततो हर
त्रिरिति अग्नीधं प्रति ब्रूयात् । ततोऽग्नीत् ताभ्यो लेखाभ्यः पांश्चानुद्धृत्योत्करे
प्रक्षिप्य ता लेखाः ‘सम्मृशेत्’ मार्जनेन स्फोटयेत् । ततोऽग्निं मादाय
प्रदक्षिणं सर्वतो वेदिं खनति त्यङ्गुलं मोषधिमूलोच्छेदपर्यन्तं वा । एव मेव
स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेषु उत्तदेवेदिं परिगृह्णाति । ततः स्फ्येन
दक्षिणां दिशं प्रति वेदिपुरीष्यं मुदृह्यानुमार्ष्टि । अनुमार्जनं चात्र खननेन
विषमस्य समीकरणम् । ततोऽग्नीत् प्रोक्षणीर्गृहीत्वा वेदेरपरिष्ठात्
समीपे एव धारयति, अध्वर्युश्च स्फ्यं मुदय्य प्रोक्षणीरासादयेत्यादि प्रैषजातं
ब्रूयात् । समाप्तेषु च प्रैषेषु स्फ्यं ‘प्रहरति’ उदगग्रं मुत्करे प्रक्षिपतीति शम् ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै सुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत् सुचः सम्मार्ष्टि युथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽश्वनु मनुष्याणां तुस्माद् यद्वा मनुष्याणां परिवेषणं मुपलृप्तं भवति* ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवेषित्येवं वा ऽश्व देवानां यज्ञो भवति युच्छृतानि हवींषि कृता वेदिस्तेषां मेतान्येव पात्राणि यत् सुचः ॥ २ ॥

स यत् सम्मार्ष्टि । निर्णेनेत्येवैना ऽतन्निर्णिक्ताभिः प्रचराणीति तद्वै द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णेनिजत्येकेन मनुष्येभ्योऽङ्घ्रिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्य ऽश्वो हि कुशा ब्रह्म यजुरेकेनैव मनुष्येभ्योऽङ्घ्रिरेवैवस्वेतन्नाना भवति† ॥ ३ ॥

अथ सुव मादत्ते । तस्मत्पति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा ऽश्वरातयो निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता ऽश्वरातय ऽडुति वा ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽत्रास-

* 'भवति'—इति ख, ग ।

† 'भवति'—इति ख, च ।

ज्ञाद् विभयाच्चक्रुस्तद् यज्ञमुखादेवैतन्नाम्ना रुक्षाःस्यतो
ऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतः सुम्मार्षिः । अग्निशितोऽसि
सपत्नक्षिदिति यथानुपरतो युजमानस्य सपुत्रान् क्षिणु-
यादेव मेतुदाह व्याजिनन्वा व्याजेध्यायै सुम्माजर्मीति
यन्त्रियन्वा यज्ञाय सुम्माजर्मीत्येवैतुदाहैतेनैव सुर्वाः
सुचः सुम्मार्षिः व्याजिनीन्वेति सुचं तूष्णीं प्राश्निच-
हुरणम्* ॥ ६ ॥

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतः सुम्मार्षीति† । मूलैर्बाह्यत ऽहु-
तीव वा ऽअयं प्राण ऽहुतीवोदानुः प्राणोदानावेवैतद-
धाति तुस्माद्वितीवेमानि लोमान्वीतीवेमानि ॥ ७ ॥

स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ।
यथावमर्शं निर्णिज्यानवमर्शं मुत्तमं परिक्षालयेदेवं
तत्तस्मात् प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै सुव मेवाग्रे सुम्मार्षिः । अथेतराः सुचो योषा वै
सुग् वृषा सुवस्तस्माद् यद्यपि बुद्धय इव स्त्रियः सार्द्धं युन्ति
यु ऽएव तास्वपि कुमारकु ऽइव पुमान् भवति सु ऽएव
तुच प्रथमं ऽएत्यनूच्य ऽइतरास्तस्मात् सुव मेवाग्रे
सुम्मार्ष्यथेतराः सुचः ॥ ९ ॥

* 'प्राश्निचहुरणम्'-इति च ।

† 'रतः सुम्मार्षीति'-इति च-३ ।

स वै तुथैव सुम्भृज्यात् । युथामिं नाभिव्युक्षेद् युथा
युस्मा ऽश्रुशन माहरिष्यन्स्यात्तुं पाचनिर्णुजनेनाभि-
व्युक्षेदेवं तत् तुस्मादु तुथैव सुम्भृज्याद् युथामिं नाभि-
व्युक्षेत् प्राड्विवैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

तद्वैके । सुक्लम्भमार्जनान्यभ्यावभ्यादधति वेदस्या-
ह्वाभूवन्सुच एभिः सुममार्जिषुरिदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य
नेदिदं बहिर्द्धा यज्ञाद् भवेदिति* तदु तुथा न कुर्याद्
युथा युस्मा ऽश्रुशन माहुरेत् तुं पाचनिर्णुजनं पायुये-
देवं तत् तुस्मादु पुरास्येदेवैतानि† ॥ ११ ॥

अथ पुत्नीः सुन्नह्यति । जघनार्द्धे वा ऽणु यज्ञस्य
यत् पुत्नी प्राङ्मे यज्ञस्तायुमानो यादिति युनुक्त्येवैना
मेतद् युक्ता मे यज्ञ मुन्वासाता ऽहति ॥ १२ ॥

योक्त्रेण सुन्नह्यति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्त्युस्ति
वै पुत्न्या ऽश्रमेध्यं युदवाचीनं नाभेरुथैतद्वाज्य मवे-
क्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या ऽतद्योक्त्रेणान्तर्द्धात्युथ
मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्य मवेक्षते तुस्मात् पुत्नीः सुन्न-
ह्यति ॥ १३ ॥

* 'मुवेदिति'—इति सायणासम्मत इति च ।

† 'देवैतानि'—इति ख, च ।

स वा ऽअभिवासः सुन्नह्यति । ओषधयो वै व्यासो
 व्वरुण्या रुज्जुस्तदोषधीरुवैतुदन्तुर्दधाति तयो हैना
 मेघा व्वरुण्या रुज्जुर्नु हिनस्ति तुस्मादभिवासः सुन्न-
 ह्यति ॥ १४ ॥

स सुन्नह्यति । अदित्यै रास्त्रासीतीयं वै पृथिव्यदितिः
 सेयुं देवानां पुत्र्येषा वा ऽएतस्य पुत्री भवति तदस्या
 ऽएतद्रास्त्रा मेव करोति न रुज्जुः हिरो वै रास्त्रा ता
 मेवास्या ऽएतत्करोति ॥ १५ ॥

स वै नु ग्रन्थिं कुर्यात् । व्वरुण्यो वै ग्रन्थिर्व्वरुणो ह
 पुत्रीं गृह्णीयाद् युद् ग्रन्थिं कुर्यात् तुस्मान्नु ग्रन्थिं
 करोति ॥ १६ ॥

जर्ध्वं मेवोज्जूहति । विष्णोर्व्विष्योऽसीति सा वै नु
 पश्चात् प्राची देवानां यन्न मुन्वासीतेयं वै पृथिव्यदितिः
 सेयुं देवानां पुत्री सा पश्चात् प्राची देवानां यन्न
 मुन्वास्ते तुङ्गेमा मभ्यारोहेत् सा पुत्री क्षिप्रेऽमुं लोक्
 मियात् तयो ह पुत्री ज्योग् जीवति तदस्या ऽएवैतन्नि-
 हुते तयो हैना मियं नु हिनस्ति तुस्माद् दक्षिणत
 ऽऽवैवान्वासीत ॥ १७ ॥

अथाज्य मुवेक्षते । योषा वै पुत्री रुत ऽआज्यं मियुन
 मेवैतत् प्रजुननं क्रियते तुस्मादाज्य मुवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते । * अदब्धेन त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्युनार्त्तेन
त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्येवैतुदाहामेर्जिह्वासीति यदा
वा ऽएतदभौ जुह्वत्यथामेर्जिह्वा ऽइवोत्तिष्ठन्ति तस्मा-
दाहामेर्जिह्वासीति सुहूर्देवेभ्य ऽइति साधु देवेभ्य ऽइत्ये-
वैतुदाह धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुष ऽइति सर्वस्मै
मे यज्ञायैधीत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

अथुज्य मादुय प्राङ्गुदाव्रति† । तदाहवनीयेऽधि-
श्रयति युस्याहवनीये हवीऽपि अप्रयन्ति सर्वो मे यज्ञ
ऽआहवनीये शृतोऽसदित्यथ युदमुत्राग्नेऽधिश्रयति पुत्रीऽ
हवकाशयिष्यन् भवति न हि तुदवकुल्यते युत्सा-
मि प्रत्यग् घुरेत् पुत्री मुवकाशयिष्यामीत्यथ यत्
पुत्री‡ नावकाशयेदन्तरियाह यज्ञात् पुत्रीं तथो ह
यज्ञात् पुत्रीं? नान्तुरेति तस्माद् सार्द्धं मेव विलुप्य
प्रागुदाहरत्यवकाश्य पुत्रीं यस्यो पुत्री न भवत्यग्र
ऽएव तुस्याहवनीये ऽधिश्रयति तत्तुत ऽआदत्ते तुदन्त-
र्व्वेद्या सादयति ॥ २० ॥

तदाहुः । नान्तर्व्वेद्या सादयेदुतो वै देवानां पुत्रीः

* 'अदब्धेन'-इति च ।

† 'प्राङ्गुदाव्रति'-इति ग, 'प्राङ्गुदाहरति'-इति च ।

‡ 'पुत्री'-इति ख । § 'पुत्री'-इति ख, ग ।

संयाजयन्त्यवसभा ऽश्रुह देवानां पुत्रीः करोति परः-
 पुंसो हास्य पुत्री भवतीति तदु होवाच यान्नवत्क्यो
 यथादिष्टं पुत्र्या ऽअस्तु कस्तदाद्रियेत युत्परःपुंसा
 वा पुत्री स्याद् युथा वा यज्ञो व्वेदिर्यज्ञ ऽआज्यं यज्ञाद्
 यज्ञं निर्मिमा ऽहुति तुस्मादन्तर्व्वेदेवासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तुत ऽआदत्ते ताभ्या
 माज्य मुत्युनात्येको वा ऽउत्यवनस्य बुन्धुर्मेध्य मेवैतत्क-
 रोति ॥ २२ ॥

स ऽउत्युनाति । सवितुस्त्वा प्रसव ऽउत्युनाम्यच्छिद्रेण
 पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसुवेव बुन्धुः ॥ २३*॥

अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्युनाति
 सवितुर्व्वः प्रसव ऽउत्युनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
 रश्मिभिरिति सोऽसुवेव बुन्धुः ॥ २४ ॥

तद्यदुज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्युनाति
 तदप्सु पुयो दधाति तदिदु मप्सु पुयो हितु मिदः हि
 यदा व्वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जुगध्वापुः पीत्वा
 तुत ऽएष रुसः सुभवति तुस्मादु रुसस्यो चैव सर्व-
 त्वाय ॥ २५ ॥

अथाज्य मुवेक्षते । तद्वैके युजमान मुवस्थापयन्ति

* इतोऽनन्तरं “शतं २००”-इति ख, च ।

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः कथन्नु नु स्वयु मध्वर्युवो
भुवन्ति कथुः स्वयं नान्वाहुर्न्युच भूयस्य ऽइवाशिषः
क्रियन्ते कथं न्वेषा मुचैव अद्वा भवतीति यां वै कुं च
यद्वा ऽकृत्विज ऽआशिष माशासते युजमानस्यैव सा
तुस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥ २६ ॥

सो ऽवेक्षते । सत्यं वै चुक्षुः सत्यं हि वै चुक्षुस्तुस्माद्यु-
दिदानीं द्वौ ब्रिवुदमानावेयाता महु मदर्शं मह मश्रौष
मिति यु ऽएव ब्रूयादहु मदर्शं मिति तुस्मा ऽएव श्रुद्ध्याम
तुत्सत्येनैवैतत्सुमर्जयति ॥ २७ ॥

सो ऽवेक्षते । तेजोऽसि शुक्रु मस्यमृत मसीति स ऽएषु
सत्यु एव मुन्त्रस्तेजो ह्येतच्छुक्रुः ह्येतदमृतुः ह्येतत्तुत्स-
त्येनैवैतत्सुमर्जयति ॥ २८ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३.१.] ॥

१— एतस्य भाष्यस्यारम्भतः प्रागिमौ श्लोकौ दृश्येते ठ-पुस्तके—

“ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरणौ स्वर्गगर्भं,

सप्ताब्दीन् पञ्च सौरीन् त्रिदशतल्लता धेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोष्ठां रक्तावाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गायार्यौ,

व्यश्राणीद् विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमव मतुलस्वर्गजं स्वर्गमुत्थः,

कार्पासं यं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यबुद्धिर्जवणज महणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाष्टौ (रत्न)-रूपं गिरि मद्यत मुदा पात्रसात् सिङ्गायार्यः ॥ २ ॥”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमद्वैतेश्वरम् ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरासादयेति प्रथमन्तानुसारेण प्रथमं प्रोक्षणीना मासा-
दनं सुक्तम्^१; दध्मावर्हिषो^२ रूपसादनम् अपि^३ विशेषवक्तव्याभावात्
सिद्धं मित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं सुक्त्वमार्जनं^४ विधत्ते— “स वा इति ।
“यथा वा इत्यादि । ‘यत्’ खलु देवानां वर्त्तनम्, ‘तदनु’ सार्येव
मनुष्यवर्त्तनम्; तत्कार्यत्वात् । मनुष्याणां च भोज्यान्नसूपशाकादौ^५
पक्वे सति भोजनस्थाने च शोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि द्रव्या-
दीनि पात्राणि अग्निः प्रचालनेन शोध्यन्ते । अतो मानुषव्यव-
हारनिदानत्वाद् देवव्यवहारस्य^६ देवानां मन्ते^७ हविषि पक्वे वेद्याश्च

१— १५५ पृ० १२ पं०, १६८ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— दधिपयश्चादिगणपाठनिपातनात् दीर्घः (पा० सू० २. ४. १४.) ।

३— ‘इति’—इति ठ-पुस्तकारित्तेषु सर्वत्र ; ङ-पुस्तके तु नैव ।

४— “बाहुमान्यः सुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिला हंसमुखप्रसेका
मूलदण्डाः”—इति का० औ० सू० १. ३. ३७ । सुचस्तिष्ठः—
जुह्वपभट्टब्रुवाः । तत्र “पालाशी जुह्वः”—इति, “आश्वत्थी उपभृत्”—
इति च का० औ० सू० १. ३. ३४, ३५ । ब्रुवा तु वैकङ्किकी
भवति (का० औ० सू० १. ३. ३१.) ।

५— ‘भोज्येऽन्नसूपशाकादौ’—इति ठ ।

६— ‘विदानत्वादेव व्यवहारस्य’—इति ज, भ, ज, ट, ङ ।

७— ‘मन्ते’—इति ज, भ, ज, ट, ङ ।

संस्त्रतायां तत्परिवेषणसाधनानां सुचां सम्मार्जनं युक्त मिति
 “यत् सुचः”-इत्येवमन्तस्य^१ वाक्यसन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ १ ॥

“अथेति । “निर्णनिजतीति । “अदभ्यस्तात्”-इति^२ इत्य
 अदादेशः । “परिवेविषति”-इत्यत्राप्येवम् ॥ २ ॥

ननु मानुष^३पात्रवद् देवपात्राणां सुचा मण्डपः प्रचालनेन
 भवितव्यम्, किं मनेन सम्मार्जनेनेत्याह— “स यदिदिति” । “निर्णि-
 क्ताभिः” प्रचालिताभिः सुगुम्भिः प्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेण सम्मार्जनेन
 प्रचालनमेव करोतीत्यर्थः ॥

देवपात्रस्य शोधने मानुष^४पात्राद् विशेष माह— “तद्वा
 इति । “द्वयेनैकेनेति सामान्योक्तं विवृणोति— “अङ्गिश्च ब्रह्मणा
 चेति । “आपो हि कुशा इति । अपां यज्ञियांशपरिणामरूपा
 हि कुशाः । तथैव हि प्रागाच्चातम्— “ता उपर्युपर्यतिपुमुविरेजत
 इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपः”-इति^५ । अतः कुशैः
 सम्मार्जनाद् यज्ञियाभिरङ्गिरेव प्रचालनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

“एवमेतदिति । द्वयेनैकेनेत्येवं साधनभेदकृतं दैवमानुषपात्र-
 संस्काराणां^६ नानात्वं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१— ‘यत् सुचः’-इतीह त्वद्वितीयकण्डिकान्तपदम् ।

२— पा० सू० ७. १. ४ ।

३, ५— ‘मनुष्य०’-इति ठ ।

४— ‘देवपात्राणां सुचां न मानुषपात्रवत् अङ्गिः प्रचालनं केवलं
 करोति किन्तु सम्मार्जनेनैव सहितं प्रचालनम्’-इति ट ।

५— ई० ए० १५ पं० ब्रह्मव्यम् ।

६— ‘सम्मार्जनं’-इति ड ।

७— ‘देवमनुष्यपात्राणां संस्काराणां’-इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

प्रथमं सुवस्य^१ सम्राजनं विधातुं तस्यादानप्रतपने विधत्ते—

“अथेति ॥ ४ ॥

“देवा इति । “देवा ह वा इत्यादिकं समन्तकस्य प्रतपनस्य प्रयोजनप्रतिपादकम् । तच्च निर्वापप्रकरणे प्रागेव व्याख्यातम्^२ ॥ ५ ॥

अथ तस्य प्रतपनस्य सुवस्य समन्तकं^३ सम्राजनं विधत्ते—
“स वा इतीति । सुवसान्तरतो बिलमध्ये वेदागैरिति (प्राक्^४)
सम्राष्टिं । सम्राजनप्रकाराभिनयार्थः ‘इति’-शब्दः । स च प्रकारः
कात्यायनेन सूचितः—“वेदागैरन्तरतः प्राक् सम्राष्टीति^५ ।

मन्त्रस्य प्रयोजन माह—“अथेति । यथा खलु अयं सुवः
‘अनुपरतः’ उपरति मप्राप्तः सन् यजमानस्य शत्रून् ‘क्षिप्यात्’
हिंस्यात् । “रि चिं—०हिंसायाम्”—इति^६ धातुः । एव मेवैतत् ॥

मन्त्रवाक्य माह—“सपत्नानिति । सपत्नान् क्षिणोतीति
‘सपत्नचित्’—इति मन्त्रपदस्याभिप्राय इति भावः । मन्त्रशेष
मनूय व्याचष्टे—“वाजिनं त्वेति । ‘वाजः’ हविर्लक्षणं मन्त्रम्,
तदेव यज्ञः तदर्हत्वेन; तद्वन्तं त्वां ‘वाजेध्यायै’ वाजस्य अन्न-
स्येन्धनं दौपनम्, भूयःकरणं मनेन क्रियत इति ‘वाजेध्या’

१—“खादिरः सुवः”—इति, “अरन्निमात्रः सुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः”—
इति च का० औ० सू० १. ३. ३२, ३८ ।

२— ३५ पृ० ८ पं०, ४३ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

३— वा० सं० २. २६. २ । का० औ० सू० २. ६. ४६ ।

४— नाख्येतत् पदं ऽ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— का० औ० सू० २. ६. ४६ ।

६— खा० पं० ३० ।

यज्ञः, तस्यै सम्मार्ज्नीति मन्त्रशेषस्यार्थः । तदेतदाह— “यज्ञि-
यन्वेति । यज्ञ मर्हतीति यज्ञियः । “यज्ञलिङ्गभ्याम्”—इति घः^१ ।

जुहादीनां सुचां सम्मार्जनं विधत्ते—“एतेनैवेति । अनिशितो-
ऽसौति योऽयं सुवसम्मार्जने मन्त्रः^२, ‘एतेनैव’ अनिशितासौति^३
स्त्रीलिङ्गत्वेन विपरिणमितेनेत्यर्थः । अतएव सूचकतोक्तम्—“अनि-
शितेति सुचः”—इति^४ । सुचः स्त्रीत्वेन तत्प्रकाशनाय वाजिनं
त्वेत्यस्यापि पुंलिङ्गशब्दस्य स्थाने वाजिनीं लेति स्त्रीलिङ्गतया
प्रयोक्तव्य मित्याह—“वाजिनीं लेति । सम्मार्जनक्रियापेक्षया
‘सुचम्’—इति द्वितीया । जुहादिवत् समन्तकसम्मार्जनस्य प्रसक्तस्य
निवृत्त्यर्थं माह—“दृष्णी मिति । प्राशिच्चाख्यो यो भागः, स
ह्रियते अनेनेति ‘प्राशिचहरणं’ गोकर्णाकृति पाचम्^५, तत् दृष्णीं
सम्पादयित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेनापि—“दृष्णीं प्राशिचहरणम्”—
इति^६ । आपस्तम्बस्तु समन्तकपच मय्यसूचयत्^७—“प्राशिचहरणं
दृष्णीं वा”—इति^८ ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ५. १. ७१ । २— ‘सुवसम्मार्जनमन्त्रः’—इति ठ ।

३— वा० सं० १. २६. ३ । का० औ० सू० २. ६. ४७ ।

४— का० औ० सू० २. ६. ४७ ।

५— प्राशिचहरणं वारणं, प्रादेशमात्रं, आदर्शाकृति (वर्तुलं), चम-
साकृति (चतुरस्रं) वा भवति । का० औ० १. ३. ३६, ४०, ४१ ।

६— का० औ० २. ६. ४८ । ७— आप० औ० सू० २. ४. ८ ।

८— तन्मन्त्रश्च तत्रैव—“रूपं वर्णं प्रशूनां मा निर्मृच्छं वाजि त्वा
सपत्नसाहं सम्मार्ज्नीति”—इति ।

सुचां सम्मार्जनप्रकार मभिनयेन दर्शयति—“स वा इति । ‘इति’
 अनेन प्रकारेण ‘प्रागपवर्ग’ वेदाद्यैर्विलमध्ये सम्मार्जनम् । ‘इति’
 अनेन प्रकारेण ‘प्रत्यगपवर्गम्’ आत्माभिमुखं ‘बाह्यतः’ पृष्ठभागे
 वेदाद्यमूलैः सम्मार्जनं कार्यं मित्यर्थः । तथैव सूत्रितम्—“वेदाद्यै-
 रन्तरतः प्राक्समार्धनिशित इति, विपर्ययस्य बहिर्मुखैरिति^१ ।
 यदेतदन्तरतो बाह्यतश्च द्विविधं सम्मार्जनम्, तत् प्राणोदानात्मना
 प्रशंसति—“इतीवेति । ‘इति’-शब्दोऽत्राप्यभिनयार्थः । ‘अयं’
 प्राणवृत्त्यात्मको वायुः ‘इतीव’ अनेनैव खलु प्रकारेण प्राङ् सञ्च-
 रति । उदानशब्दस्यापानवृत्त्यभिधायकत्वं प्राक् प्रतिपादितम्^२ ।
 अपानवृत्त्यात्मको वायुः^३ ‘इतीव’ अनेन प्रकारेण प्रत्यङ् सञ्चरति ।
 अतः प्राक्-प्रत्यक्-सम्मार्जनाभ्यां सुचु प्राणापानावेव स्थापयतीत्यर्थः ॥

“तस्मादित्यादि । यस्मात् सुचा उपरिभागस्य सम्मार्जनं
 प्राचीनम्, पृष्ठभागस्य च प्रतीचीनम् ; ‘तस्मात्’ अरत्नेः उपरि-
 भागस्य लोमानि ‘इतीव’ एवमेव प्राचीनानि भवन्ति, पृष्ठभागस्य
 च लोमानि ‘इतीव’ इत्थं प्रतीचीनानि भवन्तीत्यर्थः । अयं
 मर्थस्तेत्तिरीयके विस्मृतं मान्वायते—“तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरि-
 ष्ठाक्षोमानि प्रत्यञ्च्यधस्तात्”-इति^४ ॥ ७ ॥

१— का० श्रौ० २. ६. ४६ ।

२— १०६ पृ० १२ पं० द्रष्टव्यम् । नाख्येतद्वाक्यं ङ-पुस्तके ।

३— ‘उदानवृत्त्यात्मकस्य’-इति ङ ।

४— तै० ब्रा० ३. ३. १. ४. (तै० सं० १. १. १०. सा० भा०) ।

सम्वार्जनानन्तरं प्रतपनपुरस्सरं प्रदानं विधत्ते—“स वा इति ।
‘सः’ खल्वग्नीध्रः तत्तत्सम्वार्जनान्तरं मेव समृष्टं पात्रं पुनरग्नौ प्रताप्य
अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः ॥

तदेतत्पुनः प्रतपनं लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति—“यथेति ।
यथा खलु कांस्यादिकं लौकिकं पात्रं भवमृश्यावमृश्या निर्णिज्य
प्रचाल्य, ‘उत्तमं’ चरमं क्रियाविशेषणं भेतत्; अन्ततः ‘अनवमर्गं’
अवमर्गं मङ्गलैव केवलं सुदकेनैव ‘परितः’ अन्तरतो बाह्यतश्च
सर्वतः चालयेत्, एवं तत्सम्वार्जनानन्तरं पुनः^१ प्रतपनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सुवसम्वार्जनस्य प्राथम्यं सुक्सम्वार्जनस्य तदानन्तर्यञ्च प्रागुक्तं
लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसितं मनुवदति—“स वा इति । “योषा
वा इत्यादि । सुक् स्त्रीलिङ्गत्वाद् योषित्; सुवसु पुंलिङ्गत्वात्
सेचनसमर्थः पुमान् । यस्मादेवं ‘वृष्णः’ सुवस्य सम्वार्जने प्राथम्यं,
‘तस्मात्’ एव कारणात् बह्वोऽपि स्त्रियः सम्भूय गच्छन्त्यो बाल
मपि पुमांसं पुरस्कृत्य तस्य पश्चात् प्रयन्ति । तस्मात् दृष्टानुसारेण
सुवस्य प्रथमं सम्वार्जनं युक्तम्^२, पश्चाच्च सुचा मित्येतत् युक्तं
मित्यर्थः ॥ ९ ॥

सम्वार्जने धर्मविशेषं माह—“स वा इति । ‘यथा’ येन
प्रकारेण सम्वार्जनसमये^३ ‘अग्निम् अग्निं न व्युचेत्’ अग्नेरुपरि
सम्वार्जनसाधनं कुशोदकादिकं न पतेत्, तथैव समृज्यात् । तदे-

१—‘पुनः-पुनः’-इति जादिवु । “प्रतप्य-प्रतप्य”-इति का० २. ई. ४७ ।

२—‘सम्वार्जनं सुक्तम्’-इति ठ ।

३—‘सम्वार्जनस्य समये’-इति ठ ।

तत्त्वौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— “यथेति । यस्य खलु भोजनार्थं मज्ज माहरति, तं भुक्त्यर्थपात्रप्रचालनोदकेन यथाभ्युक्षेत्^१, एवमेव तद्ग्रेरभ्युक्षणम् । अग्नेर्होमार्थं हि हविः ; सुक्स्नुवादीनि च पात्राणि तत्साधनानि ; अतस्तत्प्रचालनोदकेन तस्याभ्युक्षणं तादृगेव स्यात् । न हि लोके पात्रप्रचालनोदकेन भोक्ताभ्युक्षते । अतः पात्रसम्मार्जनोदकेन^२ अग्नेरभ्युक्षणं न कार्यं मित्यर्थः ॥

कथं तर्हि सम्मार्जनं कार्यं मित्याह— “प्राड्वेति । प्राड्मुख एवाग्नेः^३ सकाशादुत्क्रम्य गत्वा अग्नेरुपरि यथा न पतति तथा समृज्यतेत्यर्थः ॥ १० ॥

सुक्स्सम्मार्जनानां वेदाग्राणा माहवनीये प्रहरणं शाखान्तराभिमतं सुपन्यस्यति— “तद्वैक इति । सुचः समृज्यन्ते एभिरिति ‘सुक्स्सम्मार्जनानि’ वेदाग्राणि अग्नावभ्यादधाति । दधता मभिप्राय माह^४— “वेदस्येति । यज्ञसाधनो हि ‘वेदः’ ; वेदस्य सम्मार्जनादावुपयुक्तत्वात् । एतानि च (वेदाग्राणि^५) तस्यावयवा अभूवन् । ‘अह’-इत्यवधारणे । न केवलं वेदावयवत्वादेव वेदाग्राणां यज्ञियत्वम्, अपि तु एभिर्वेदाग्रैः सुचः ‘सममार्जिषुः’ समृष्टवन्तश्चलिजः, अत इदं वेदाग्रजातं^६ यज्ञसम्बन्धि किञ्चिदङ्गम् । यदि

१— ‘यथा व्युक्षेत्’-इति ज, भ ।

२— ‘पात्रसम्मार्जनोदकेन’-इति ठ । ३— ‘इवाग्नेः’-इति ज, भ ।

४— ‘अग्नावभ्यादधतीति तेषां मिम मभिप्राय माह’-इति ज, भ, ड ।

५— पद मिदं छ-पुस्तकमात्रे विद्यते ।

६— ‘वेदाग्रपरिजातं’-इति ज, भ ।

‘चेत्’^१ अग्रेरन्यत्र निरखेत्, तदा तद्यज्ञाद् ‘बहिर्धा’ वाह्यतो भवेत् ;
अग्नौ प्रक्षिप्तं हि यज्ञेऽन्तर्भवति, नैवेत्यं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणाग्नौ
प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥

स्वमतं दर्शयितु मेकीयं मतं निषेधति— “तदु तथेति ।
एतस्मौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— “यथेति । यथा खलु भोज-
नायोपविष्टं भोक्तारं ततः प्रागेव पात्रप्रचालनोदकं पाययेत्, एव
मेव तद्धोमात् प्राक् सम्यार्जनदणाना मग्नौ प्रहरणम् ; अतो नैतद्युक्त
मित्यर्थः । स्वमतं सुपन्यस्यति— “तस्मादिति । यस्मादेकीयमते
उक्तरीत्या दोषः, ‘तस्मात्’ एतानि सम्यार्जनानि दणानि उत्क्रे
प्रक्षिपेदित्यर्थः । पक्षद्वयं मपि कात्यायनः सूत्रयामास— “सम्यार्ज-
नान्यपास्यत्याहवनीये प्रासन मेक इति^२ ॥ ११ ॥

प्रेषक्रमप्राप्तं पत्नीसन्नहनं विधत्ते— “अथेति । “जघनाद्धौ वा
इत्यादि । गार्हपत्यानुष्ठेयेषु^३ पत्नीसंयाजादिषु पत्न्याः सन्वन्धात्
सा यज्ञस्यापराद्धः । किं ततः ? इत्याह— “प्रागिति । मदीयो
यज्ञः प्रागपवर्गं ‘तायमानः’ विस्तार्यमाणो ‘यात्’ गच्छेत् । अतः
पराद्धं मारभ्य यज्ञो विस्तारयितव्य इत्यनेनाभिप्रायेण पत्नीं
सन्नह्येदित्यर्थः^४ ॥

यदेतत्सन्नहनं तदेतत् रथे अश्वादीनां मिव पत्न्या यज्ञेन
साद्धं योजनं बन्धनं मित्याह— “युनक्तीति । “युक्ताम इति ।

१— ‘यदि च’—इति ड । ‘यदि’—एतन्मात्रं मेव ङ-प्रसूते ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ५०, ५१ । ३— ‘गार्हपत्येऽनुष्ठेयेषु’—इति ठ ।

४— “पत्नीसन्नहनं मेके पूर्वम्”—इति च आप० श्रौ० सू० २. ४. १ ।

योक्तुरभिप्रायाविष्करणम् । युक्ता च सा मदीयं यज्ञम् 'अनु'लक्ष्य
यज्ञसमाप्तिपर्यन्तम् 'आसाते' आसीत; न ह्ययुक्तोऽश्वादी रथे
नियमेनास्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं विहितं सन्नहनं प्रशस्य, तत्साधनं विधत्ते— "योक्त्रेणेति ।
रथाद्यवयवस्य युगस्य धुरि बलीवर्दादियोजनार्थं दाम 'योक्तम्',
तेन सन्नह्येदित्यर्थः । 'लौकिकोदाहरणेनैतद् द्रढयति । "योक्त्रे-
णेति । 'योग्यं' योजनीयम् अनडुदश्वादिक मित्यर्थः ॥

तच्च सन्नहनं नाभिप्रदेशे कार्यं मित्यभिप्रेत्याह— "अस्ति वा
इति । 'अयज्ञियस्य' पत्न्या नाभेरधोभागस्य, 'यज्ञियस्य' उपरि-
भागस्य च मध्ये सन्नहनेन साङ्कर्यनिवारणात् यज्ञियेनैवोपरिभागेन
विधास्यमान माज्यावेक्षणं^१ साधुकृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

परिहितस्य वासस उपरि तत्सन्नहनं कार्यं मिति विधत्ते—
"स वा इति । योक्त-पत्नीशरीरयोः वाससा व्यवधानं प्रशंसति—
"ओषधय इति । ओषधिकार्यत्वाद् वाससः तत्तादात्म्यव्यपदेशः ।
"वरुण्येति । वरुणसम्बन्धिनी, वरुणपाशात्मिका रज्जुः । स च
वरुणपाशो नियहहेतुरिति तस्य व्यवधानेन केनचिद्भवितव्य मिति
वासोलक्षणौषधिभिरन्तर्द्धानं युक्त मित्यर्थः ॥

तस्य प्रयोजन माह— "तथो हेति ॥ १४ ॥

विहितं सन्नहनं मनूय मन्त्रं^२ विधत्ते— "स इति । मन्त्रं
व्याचष्टे— "इयं वा इति । 'अदितिः' अखण्डनीया देवानां पत्नी

१— इहैवोपरिष्ठाद् द्रष्टव्यम् (१८ क० १६२ पृ० १२ पं०) ।

२— वा० सं० १. ३०. १ । का० श्रौ० सू० २. ७. १ ।

या पृथिवी, 'सा' च' एषापि 'योषित्', यजमानस्य पत्नी भवति ।
 'तत्' तस्मात् पृथिव्या इवास्याः 'रास्त्रां' रश्मनाम् अलङ्कारार्थं
 मणिमुक्तादिखचितां मेखला मेव बध्नाति; न रज्जु मिति मन्त्र-
 प्रयोगाभिप्रायः । उक्तार्थपरतां 'रास्त्रा'-शब्दस्य दर्शयति— "हिर
 इति । 'हिर'-शब्दो मेखलापर्यायः ॥ १५ ॥

योक्तृस्य सन्नहनसमये ग्रन्थिकरणं निषेधति— "स वा इति ।

विपक्षे बाध माह— "वरुण इति । वरुणपाशो हि ग्रन्थिमान्,
 अतो ग्रन्थिरपि वरुणसम्बन्धी ; तत्करणे वरुणः पत्नीं गृहीयाद्,
 बाधेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु ग्रन्थिकरणाभावे योक्तं विस्मृतं स्यादित्यत आह— "ऊर्द्धं
 मिति । योक्तस्य मूलाग्रे संयोज्यैकीकृत्य 'ऊर्द्धं सुदगूहेत्' उपरि-
 ष्टात् लम्बयेदित्यर्थः^१ । तथा चोक्तं सूत्रकृता— "दक्षिणं पाश
 सुत्तरे प्रतिसुचोर्द्धं सुदगूहति"—इति^२ ॥

सन्नहनसमये गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशि पत्न्या अन्वासनं
 विधितुः साक्षात् पश्चात् प्राङ्मुखोपवेशनं निषेधति— "सा वा
 इति । तदुपपादयति— "इयं वा इति । 'इयं' हि पृथिवी
 देवानां पत्नी ; सा गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राङ्मुखी सर्वदा उपविशति ;
 अतः तत्रासीना^३ इमा मेव देवपत्नी मभ्यारोहेत् ॥

१— 'सैव'-इति ठ ।

२— "न ग्रन्थिं करोति"—इति का० औ० सू० २. ७. ३ वृत्त्यम् ।

३— उद्धूहनमन्त्रस्य वा० सं० १. ३०. १ ।

४— का० औ० सू० २. ७. २ । ५— 'तत्रान्वासीना'-इति जादिषु ।

तथा च यो बाधस्तं दर्शयति— “सेति । ‘क्षिप्रे’ अल्पकाले
इत्यर्थः । “तथो हेति । पश्चादुपवेशनपरित्यागे सति उक्तदोषा-
भावात् चिरकालं पत्नी जीवेत् । तेन पश्चादासनपरित्यागेन
‘अस्याः’ देवपत्न्याः यदुपवेशनस्थानं तत् ‘निङ्गुते’ अपलपति, तत्-
स्थानवर्जनेन तां प्रीणयतीत्यर्थः । तथा चेयं पृथिव्यपि ‘एनां’ पत्नीं
‘न हिनस्ति’ न बाधते ॥

इदानीं स्थानविशेषे तस्या उपवेशनं विधत्ते— “तस्मादिति ।
‘तस्माद्’ देवपत्नीस्थानाद् ‘दक्षिणतः’ दक्षिणभागे, गार्हपत्यस्य
नैर्ऋत्यां दिशीत्यर्थः । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— “पत्नीं
सन्नहति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य सुञ्जयोक्तेण”—
इति^१ ॥ १७ ॥

पत्न्या आज्यावेक्षणं विधत्ते^२— “अथेति । रेतसः पुरुषोपभुक्ता-
ज्यपरिणामत्वात् कारणकार्ययोरभेदोपचारात्तादात्म्यम् ॥ १८ ॥

विहित मवेक्षण मनुद्य मन्त्रं^३ विधत्ते— “सेति ॥

मन्त्रगत मदभ्येनेति पदं व्याचष्टे— “अनार्त्तनेनेति । आर्त्ति-
हिंसा, तद्रहितेनेत्यर्थः । “अग्नेर्जिह्वासि”—इतिप्रतिपादित माज्यस्य
जिह्वावरूपत्वं सुपपादयति— “यदा वा इति । जिह्वासदृशज्वाला-
हेतुत्वात् आज्यं जिह्वेत्युच्यते इत्यर्थः । मन्त्रगतं सुह्वरिति पदं

१— का० श्रौ० सू० २. ७. १ । “अनेकपत्नीके सर्वासाम्”—इति या० दे० ।

२— आज्यावेक्षणात् प्राक् आज्योदासनं कार्यं विहितम् । का० श्रौ०

सू० ३. ७. ४ । तत्र मन्त्रः ऊर्जे त्वेति वा० सं० १. ३०. ३ ।

३— वा० सं० १. ३०. ४ । का० श्रौ० सू० २. ७. ४ ।

व्याचष्टे— “साध्विति । सुष्ठु ह्ययमानत्वात् ‘सुद्धः’ । अनेन च होमानुगुण्येन साधुत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः । “धान्ने-धान्ने”—इति मन्त्रशेषं व्याचष्टे— “सर्वस्मा इति । ‘धान्ने-धान्ने’ तत्तद्देवताशरीराय, यजुषे-यजुषे, तत्तद्गृहणमन्त्राय च पर्याप्तं भवेति मन्त्रार्थः । अतः सर्वस्मै यज्ञाय ‘एधि’ भवेति तदर्थप्रतिपादनं ब्राह्मणेन क्रियते ॥ १८ ॥

पुरस्ताद्धरणं विधत्ते— “अथेति” । पत्यवेक्षणानन्तर्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः ।

पुनस्तस्याहवनीयेऽधिअयणं विधत्ते— “तदिति । हविःअपणं हि आहवनीय-गार्हपत्ययोर्विकल्पितम्^१ । तच्चाहवनीये अपणपचे पत्यवेक्षणानन्तर मेवाज्यं पुरस्ताद्धृत्वा आहवनीये अधिअयेदित्यर्थः । एवं कुर्वतोऽभिप्राय माह— “सर्वं इति । यागसाधनत्वात् हविरच-‘यज्ञ’-शब्दार्थः । आज्यपुरोडाशादिलक्षणं सर्वं मपि मदीयं ‘हविः’ आहवनीये संस्कृतं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पचे प्रथमतो गार्हपत्याधिअयणे कारण माह— “अथ यदमुचेति । ‘अमुच’ गार्हपत्ये, ‘अये’ पशुपुरोडाशाधिअयणकाले^२ ‘पत्नीम् अवकाशयिष्यन्’ पत्यवेक्षणाद्धेतोस्तत्सन्निधानाय गार्हपत्येऽधिअयणं कर्त्तव्यमित्यर्थः^३ ॥

प्रथमत एवाज्यस्याहवनीयेऽधिअयणे दोष माह— “न हीति । पुरोडाशाधिअयणकाले एव आहवनीये यद्याज्य मधिअयेत्, तदा

१— नाख्येतद् वाक्यं ङ-पुस्तके ।

२— ‘पुर’-इति ङ ।

३— १. २. २३. ३६ ए० ।

४— ‘पुरोडाशाधिअयणकाले’-इत्येव ङ ।

गार्हपत्यसमीपे अन्वासीनायाः पत्न्यास्तद्वेचणं न घटते ; भिन्नदेश-
 लात् । यदि च पत्नीम् 'अवकाशयिष्यामि' अवेचयिष्यामि 'इति'
 तदर्थं 'सामि' संस्कारमध्ये तत् 'प्रत्यक्' पश्चात् पत्न्याः समीपं
 हरेत्, तदा संस्कारविघातः स्यादिति तदपि न युज्यते । अथै-
 तद्दोषपरिजिह्वीयया पत्नीं नावेचयेत्, तस्याः पत्न्या यज्ञादन्तरायो
 भवति । एतद्रुक्तं भवति । गार्हपत्ये हविःश्रपणपचे^१ हि आज्यं मपि
 तत्रैवाधिश्रीयत इति तत्समीपोपविष्टायाः पत्न्यास्तद्वेचणं घटत
 इति न काप्यनुपपत्तिः ; आहवनीयश्रपणपचे प्रथमत एवाज्यस्यापि
 तत्रैवाधिश्रयणे हीदृग्विधो दोषः प्रसज्यते^२ इति । कथं तर्हि तस्मिन्
 पचे कार्यं मिति चेत्,— उच्यते । प्रथमतो गार्हपत्ये अधिश्रित्य
 पत्यवेचणानन्तरं^३ माहवनीयसमीपं नीत्वा तत्राधिश्रयेत् । तथा
 सत्युक्तदोषाभाव माह— "तथो इति ।

"तस्मादित्यादि । यस्मादेव माहवनीये प्रथमतोऽधिश्रयणे दोषः,
 'तस्मात्' पत्न्या सार्द्धं गार्हपत्ये प्रथमं आज्यस्य विलापनं मित्यर्थः ॥

यस्य तु पत्न्या रजोदर्शनादिनिमित्तवशेन असन्निधानात् तदीय-
 कर्माण्याज्यावेचणादीनि न क्रियन्ते, तस्योक्तदोषाभावात् प्रथमत
 एवाहवनीये आज्याधिश्रयणं कार्यं मित्याह— "यस्यो इति ॥ २० ॥

१— 'प्राक्'—इति ज, भ ।

२— 'गार्हपत्यहविःश्रपणपचे'—इति ज ; 'गार्हपत्यहविःश्रपणे'—इति भ ।

३— 'प्रसज्यते'—इति जादिषु ; 'प्रसज्यते'—इति ड ।

४— "पत्नीं सवेचयत्यद्वेनेति"—इति का० श्रौ० सू० २. ७. ५ ।

तस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादनं केषाञ्चिन्मतेन निषेधति—“तदाङ्ग-
रिति । निषेधाभिप्राय माह—“अत इति । ‘अतः’ अस्मादेव
खल्वाज्याद् देवपत्नीनां यागः, अतस्तत्सम्बद्धस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादने
सति तदैव देवपत्नीः ‘अवसभाः’ अवगतजनसमूहाः करोति ; यद्द्रव्य-
देवसङ्घस्य वेद्या मवस्थानात् । ‘अह’-इति निपातो विनियुक्ते ।
अस्तु तथात्वं देवपत्नीनाम्, किं तत इत्यत आह—“पर इति ।
देवपत्नीनां सभाप्रापणात् ‘अस्य’ यजमानस्य पत्न्यपि ‘परःपुंसा’
भवति । ‘परस्’-इत्ययं सकारान्तः, परस्तादित्यर्थः । खपुरुषादन्यत्र
राजवीथ्यादौ पुरुषसमूहं प्राप्ता ‘परःपुंसा’-इत्युच्यते । “अचतुरादि-
सूत्रे’ स्त्रीपुंसेति निपातितत्वात् परःपुंसेत्युपपदान्तरेऽपि समासा-
न्नोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । ‘इति’-शब्द एकीयमतसमाप्त्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यमतेनान्तर्वेद्यासादनं मेव निगमयति—“तदिति ।
‘यथादिष्टं’ यथादेशनं यथाशास्त्रम्, ‘पत्न्याः’ सम्बन्धि कार्यम्,
‘अस्तु’ भवतु ; अतः पत्नीसंयाजार्थम् अन्तर्वेद्यानांसादनं मिति न-
युक्तम् । पत्न्यपि ‘परःपुंसा वा’ भवतु, प्रयाता ‘यथा तथा वा’
भवतु, तथापि किं प्रयोजनम् ? अतः परःपुंसेत्येतदपि दूषणं को
वा आद्रियेत्यर्थः ॥

एव मुक्तदूषणं निरस्य वेद्यासादनपत्रं मुपपादयति—“यज्ञो
वेदिरिति । वेदिराज्यं चोभयं मपि यज्ञसाधनत्वाद् ‘यज्ञः’ ; तथाच
वेद्यासादने वेदिरूपाद् यज्ञाद् आज्यरूपं यज्ञं ‘निर्मिमै’ निर्मित-

वान् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्रैवासादयेदित्यर्थः । 'तस्मात्'-इति उक्तार्थनिगमनम् ॥ २१ ॥

तस्याज्यस्योत्पवनं विधत्ते—“प्रोक्षणीष्विति” । प्रोक्षण्युत्पवनं चाभ्यां पवित्राभ्यां कृतम्, ते तत आदाय ताभ्यां मेवाज्यस्योत्पवनं कार्यं मित्यर्थः । उत्पवनविधिस्तावकं “वृत्रो ह वा इदं सर्वं मित्यादिकं प्रागान्नातं” ब्राह्मणम्, आज्योत्पवनस्यापि समानं मित्यत आह—“एको वा इत्यादि ।

उत्पवनसंस्कारेण पर्यवसितं मर्थं माह—“मेध्यमिति ॥ २२ ॥

विहितं सुत्पवनं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स उत्पुनाति”—इति । आज्यस्यैकत्वात् ‘त्वा’-इत्येकवचनान्तैव प्रोक्षण्युत्पवनमन्त्रतोऽस्य विशेषः ; अतस्तस्मिन्त्वव्याख्यानरूपं “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिकं” ब्राह्मणं मन्त्रातिदिशति—“सोऽसाविति ॥ २३ ॥

आज्योत्पवनानन्तरं ताभ्यां मेव लेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां पुनः प्रोक्षण्युत्पवनं विधत्ते—“अथेति ॥

प्रागान्नातं मेव मन्त्रं पठित्वा तद्ब्राह्मणं मन्त्रातिदिशति—“सवितुर्व इति ॥ २४ ॥

आज्यलेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षण्युत्पवनं सुत्पादयति—

१— का० श्रौ० सू० २. ७. ७ । तत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. १ ।

२— १. ३. ४ ; ६० पृ० १० पं०, ६४ पृ० १६ पं० ।

३— १. ३. ६ ; ६१ पृ० २ पं०, ६६ पृ० १० पं० ।

४— १. ३. ६ ; ६१ पृ० ।

५— ‘आज्यस्य सहिताभ्यां’-इति जादिषु ।

६— नाख्येतत् पदं जादिप्रत्ययेषु ।

“तद्यदिति^१ । ‘तत्’ तत्र ‘यत्’ इदम् आज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्या मपा सुत्पवनम्, तेन पय एवाप्सु ‘दधाति’ स्थापयति संयोजयति ; आज्यस्य पयःकार्यत्वात् । अप्सु हि परम्परया तत्कार्यत्वात् पयः प्रतिष्ठितम् ।

एतदेव पारम्पर्येणोपपादयति—“इदं हीति । ‘जग्ध्वा’ भक्षयित्वा । “अदो जग्धिर्ह्यग्निकिति”—इत्यर्देर्जग्धादेशः^२ ।

“तस्मादिति । यस्मादेवं गन्धं पयः परम्परया उदकरमपरिणामरूपम्, ‘तस्मात्’ कारणात् तत्कार्यस्याज्यस्यापाञ्च यदुत्पवने संसर्जनम्, तत् रसस्यैव ‘सर्वत्वाय’ सम्पूर्णत्वाय कादन्याय भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अध्वर्योराज्यावेक्षणं विधत्ते—“अथेति^३ । एकीयमतं सुपन्यस्य निरस्यति—“तद्वैक इति । ‘अवस्थापयन्ति’ ख्यातिरत्र पश्यतिकर्मा^४ ; अवेक्षयन्तीत्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यस्य मतं सुपन्यस्यति—“तदिति । य एवं यजमानमवेक्षयन्ति, ते स्वकीये यज्ञे ‘कथं’ कस्मादेव ‘स्वयं’ यजमाना एव सन्तोऽध्वर्यवो न भवन्ति ? कथं वा स्वयमेव होतारो भूत्वा

१— का० श्रौ० सू० २. ७. ८ । अत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. २ ।

२— या० सू० २. ४. ३६ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ७. ६ । अत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. ३ ।

४— निघ० ३. ११. १-५ । निघ० ३ भा० ३६६-८० ; ४ भा० ११२,

याज्यानुवाक्यादीनि नानुब्रूयुः ? । तेषां माध्वर्यवादिकरणे हेतुमाह—“यचेति । ‘यच्च’ खल्वामध्वर्यवादौ तत्करणमन्त्रैर्वज्रतरा इव ‘आग्निषः’ फलप्रार्थनाः क्रियन्ते, तादृक्फलप्रतिपादकमन्त्रविशिष्ट माध्वर्यवादिकं कस्मान्न कुर्युः ? । तत्परित्यज्य ‘एषाम्’ एकेषां शाखिना मन्त्रैवावेक्षणं यजमानेनैव कर्तव्यमिति कस्मात् कारणात् अद्वा जातेत्यर्थः ।

एवं यजमानावेक्षणादि प्रहस्य अध्वर्युणैव तदवेक्षणं कार्यमिति प्रतिपादयति—“यां वा इति । दक्षिणाभिः परिक्रीतत्वादृत्विग्भिः यत् फलमाशास्यते, तद् यजमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं कार्यम् । अतोऽध्वर्युरेवाज्यमवेचेतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदवेक्षणमनूद्य प्रशंसति—“स इति । अवेक्षणस्य कारणं हि चक्षुः ; तच्च यथाभूतमेव वस्तु विषयीकरोतीति ‘सत्यम्’ । एतदेवलोक्यवहारेण संवादयन् द्रढयति—“तस्मादिति । यस्मादेवं चक्षुः सत्यम्, तस्मादेव कारणात् विवदमानयोर्मध्ये यश्चक्षुषा दृष्टवानस्मीति वदति, तद्वचनमेव अद्वाहम्, न त्वितरस्य श्रुतवानस्मीति वचनमित्यर्थः ॥ २७ ॥

विहितमवेक्षणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—“स इति । योऽयं ‘तेजोऽस्मीति’ मन्त्रः, ‘स एषः’ ‘सत्यः’ यथार्थ एव । कुत इत्यत आह—“तेजो हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘एतत्’ आज्यं ‘तेजः’ तद्धेतुत्वात्, तथा ‘शुक्रं’ निर्मलम्, ‘अमृतं’ यागादिद्वारा अमरण-

साधनम्; यदा अमृतवत्पुष्टिकरम् । 'एवंम्' आज्यस्यैवरूपत्वान्,
विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्रः सत्य इत्यर्थः ॥२८॥ ४ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सुक्सम्मार्जनम्, पत्नीसन्नहनम्, आज्यावेक्षणम्,
आज्याधिश्रयणम्, आज्यासादनम्, आज्योत्पवनम्, प्रोक्षणोत्पवनम्,
अध्वर्योराज्यावेक्षणञ्चेति कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पद्धतिः—
अध्वर्युः स्फ्यं गृहीत्वा उत्तरे पाणौ प्रक्षाल्य प्रणीतानां पश्चात्
प्रागय मुदगयं वा स्फ्यं निदधति । ततोऽग्नौ वेदिमध्ये उदगया
मग्निहोत्रहवणौ मासाद्य प्रणीतानां पश्चात् स्फ्यस्योत्तरतः प्रागय
मिध्मा मासाद्य इध्मादुत्तरतो वह्निः प्रागय मासादयति । तत आग्नीध्रः
क्षुव मादाय गार्हपत्ये प्रतप्य अप उपस्पृश्य अग्नेः प्राच्यां गत्वा
वेदाग्नैरन्तरतः प्राञ्चं सम्मार्ष्टि मूलादारभ्यापर्यन्तम्, अपि वेदमूलै-
र्वह्निः प्रत्यञ्चं सम्मार्ष्टि अग्रादारभ्य मूलपर्यन्तम्, पुनरग्नौ गत्वा
प्रतप्याप उपस्पृश्याध्वर्यवे समर्पयति । ततो जुह्वपभृद्भुवाणां सुचा
मप्येव मेव सम्मार्जनम् । किञ्चोत्ताना एव धारयमाणाः सुचः
सम्मार्ष्टीत्यपि स्मर्त्तव्यम् । ततस्तूष्णीं प्राश्नित्रहरणे श्रुतावदानं
पुरोडाशपत्रीं च सम्मज्याग्नौ प्रतप्याध्वर्यवे समर्पयति । ततः पत्नी-
सन्नहनम् । तद्यथा— अग्नौ योक्ता मादाय गार्हपत्याज्ञैर्ऋत्यां
दिशीशानाभिमुखी सुर्ध्वञ्च मुपविष्टां पत्नीं परिहितवस्त्राद् वह्निः
योक्त्रेण द्विर्वेष्टयति । अनेकासु पत्नीषु सर्वासां योक्तवन्धनम् । ततः
कर्त्तव्यानि आज्यावेक्षणादीनि मूले एव विस्पृष्टानि ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुत
ऽएष वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येय मेव जुहुः । इयु* सुपभृदात्मैव ध्रुवा तद्वा
ऽआत्मन ऽएवेमानि सुर्वाण्युज्ञानि प्रभवन्ति तस्मादु
ध्रुवाया एव सुर्वा यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

प्राण ऽएव सुवः । सोऽयं प्राणः सुर्वाण्युज्ञान्यनुसुच्च-
रति तस्मादु सुवः सुर्वा ऽअनु सुचः सुच्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौर्जुहः । अथेदु† मन्तरिक्ष सुपभृदिय
मेव ध्रुवा तद्वा ऽअस्या ऽएवेमे सुर्वे लोकाः प्रभवन्ति
तस्मादु ध्रुवाया एव सुर्वा यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अय मेव सुवो योऽयं पवते । सोऽय मिमान्सुर्वा-
ल्लोकाः ननुपवते तस्मादु सुवः सुर्वा अनु सुचः
सुच्चरति ॥ ५ ॥

सु ऽएषु यज्ञस्तायुमानः‡ । देवेभ्यस्तायत ऽचतुभ्य-
श्छन्दोभ्यो युद्धविस्तुद्देवानां यत्सोमो राजा यत्पुरोडाश-
स्तत्तदादिश्य गृह्णात्यमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीत्येव सु
हेतेषाम् ॥ ६ ॥

* 'जुहु' । रियु-इति ख, च ।

† 'जुह' । रुधेदु-इति ख ।

‡ 'सर्वाल्लोका'-इति क, 'सर्वाल्लोका'-इति ख, ग । § 'नो'-इति ख, च ।

अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते । ऋतुभ्यश्चैव तानि हृन्दो-
भ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति
स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । ऋतु*भ्यस्तुहृह्णाति प्रयाजेभ्यो
हि तुहृह्णात्यृतवो हि प्रयाजास्तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव
रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्युदसन्ताय त्वा
ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात्तस्मादुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण
गृह्णाति ॥ ८ ॥

अथ युदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति । हृन्दोभ्य-
स्तुहृह्णात्यनुयाजेभ्यो हि तुहृह्णाति हृन्दाशसि ह्यनुयाजा-
स्तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि
ह कुर्याद्युजायच्यै त्वा त्रिष्टुभे† त्वेति गृह्णीयात्तस्मादुना-
दिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ युच्चतुर्जुवायां गृह्णाति । सुर्वस्मै तुद्यज्ञाय गृह्णाति
तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कुस्मा ऽउ ह्यादि-
शेद्युतः सुर्वाभ्य ऽएव देवताभ्योऽवद्युति तुस्मादुनादि-
श्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

युजमान एव जुह्व मनु । योऽस्मा ऽअरातीयुति सु

* 'गृह्णा । तृत्तु'-इति ग ।

† 'त्रिष्टुभे'-इति च ।

ऽउपभृतमन्वत्तैव जुह्व मन्वाद्य ऽउपभृतमन्वत्तैव जुह्वुराद्य
 ऽउपभृतस वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व ऽउपभृति ॥ ११ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अत्तारं मेवैतत्परिमिततरं
 कुनीयाऽसं करोत्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णात्याद्य
 मेवैतदपरिमिततरं भूयाऽसं करोति तद्धि सुमृद्धं युचात्ता
 कुनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥

स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽआज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व
 ऽउपभृति गृह्णन् कुनीय ऽआज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽआज्यं गृह्णात्यत्तार मेवै-
 तत्परिमिततरं कुनीयाऽसं कुर्व्वंस्तुस्मिन्वीर्यं बलं दधा-
 त्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णन् कुनीय ऽआज्यं
 गृह्णात्याद्य मेवैतदपरिमिततरं भूयाऽसं कुर्व्वंस्तु मवीर्यं
 सुबलीयाऽसं करोति तस्मादुत राजापारां विशं प्रावसां-
 याप्येकवेश्मनैव जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामुयते तथा
 सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्येण युज्जुह्वां भूय ऽआज्यं गृह्णाति
 स युज्जुह्वां गृह्णाति जुह्वैव तुज्जुहोति युदुपभृति
 गृह्णाति जुह्वैव तुज्जुहोति ॥ १४ ॥

तदाहुः । कुस्मा ऽउ तर्ह्युपभृति गृह्णीयाद्युदुपभृता
 न जुहोतीति स युद्धोपभृता जुहुयात् पृथग्धैवेमाः प्रजाः

स्युर्नैवात्ता स्यान्नाद्यः स्यादथ यत्तज्जुह्वैव समानीय
 जुहोति तस्मादिमा विशः क्षत्रियाय बलिः हरन्त्यथ
 यदुपभृति गृह्णाति तस्मादु क्षत्रियस्यैव वृशे सति वैश्यं
 पशुव उपतिष्ठन्तेऽथ यत्तज्जुह्वैव समानीय जुहोति
 तस्माद्यदोतु क्षत्रियः कामयतेऽथाह वैश्यं मुपि युक्ते
 परो निहितं तदाहरेति तं जिनाति त्वद्यथा त्वत्काम-
 यते तथा सचत एतेनो ह तद्वीर्येण ॥ १५ ॥

तानि वा एतानि । छन्दोभ्य आज्यानि गृह्णन्ते
 स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति गायत्र्यै तद्गृह्णात्यथ यदष्टौ कृत्व
 उपभृति गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद्गृह्णात्यथ युच्चतुर्जु-
 वायां गृह्णात्यनुष्टुभे तद्गृह्णाति व्याग्रा अनुष्टुब्वाचो
 वा इदं सुर्वं प्रभवति तस्मादु भ्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः
 प्रभवतीयं वा अनुष्टुबस्यै वा इदं सुर्वं प्रभवति
 तस्मादु भ्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

सु गृह्णाति । धाम नामासि प्रियं देवाना मित्येतद्वै
 देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यं तस्मादाह धाम नामासि
 प्रियं देवाना मित्युनाष्टुष्टं देवयुजन मसीति वृजो
 ह्याज्यं तस्मादाहानाष्टुष्टं देवयुजन मसीति ॥ १७ ॥

सु एतेन यजुषा । सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णी
 मेतेनैव यजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति सप्त कृत्वस्तूष्णी

मेतेनैव यजुषा सकृद् भुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीं तदाहु-
स्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात् त्रिष्टुप् यज्ञ इति
तदु नु सकृत्सकृद्देवाचो ह्येव त्रिर्गृहीतुः सम्पुचते ॥
१८ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

अथ जुहूपभृद्भुवास्तेस्याज्यस्य सुवेण^१ ग्रहणं विधित्सुस्तत्सु-
दायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्य
माह—“पुरुषो वा इति । तादात्म्यमुपपादयति—“पुरुषस्तेनेति ।
पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद्यज्ञस्य पुरुषत्वमित्यर्थः ।

“एष वा इत्यादि । यत एवं यज्ञः पुरुषः, अतः ‘एषः’^२ यज्ञो
विस्तार्यमाणः, यदवयवपरिमाणविशिष्टः पुरुषः, तादृगवयवपरि-
माणविशिष्ट एव विधीयते ॥ १ ॥

तादृगवयवकृप्तिमभिनयेन दर्शयति—“तस्येति । या ‘जुहः’, सा
‘इयम्’ अयम्, दक्षिणो बाहु रित्यर्थः । तथा या ‘उपभृत्’, सा ‘इयम्’
वामबाहुः । भुवा ‘आत्मा’ मध्यदेह^३ इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरी-
यके विस्पष्टमात्रायते—“जुहर्दक्षिणो हस्त, उपभृत् सव्य, आत्मा
भुवेति” । भुवाया आत्मत्वमुपपादयति—“तद्वा इति । ‘आत्मनः’

१—“छादिरः सुवः०—०पर्यामयौ जुहः०—०आश्रय्यौ उपभृत्०—०

वैकङ्कती भुवा०—०एतद्वै सुचाः रूपम्”—इति तै० सं० ३. ५. ७ ।

२—‘एष’—इति ठ ।

३—‘देहमध्य’—इति जादिषु ।

४—तै० ब्रा० ३. ३. १ । अस्य “प्राणो वै सुवः”—इत्यारम्भः ।

मध्यदेहादेव 'इमानि' परितो वर्त्तमानानि हस्तपादादीन्यङ्गानि सर्वाणि 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं लोके 'तस्माद्' भ्रुवाया आत्मत्वात्, तस्या एव सकाशात् दृक्त्वोऽपि यज्ञः 'प्रभवति' उत्पद्यते । भ्रुवास्तस्याज्यस्य सर्वयागसाधारण्य मनेन प्रतिदितं भवति' ॥ २ ॥

जुह्वादिषु सर्वासु सुचु सुवस्य सञ्चरण सुपपादयितुं तस्य प्राणरूपता माह—“प्राण ऽएवेति । देहमध्येऽवस्थितः प्राणवायुः यस्मात् सर्वाण्यङ्गानि नाडीभिः क्रमेण व्याप्नोति, तस्मात् तदात्मकः सुवोऽपि जुह्वाद्याः सर्वाः 'सुचः' 'अनु'लक्ष्य क्रमेण सञ्चरति ॥ ३ ॥

एवं पुरुषावयवादिकल्पनया^१ जुह्वादिसमुदायं प्रशस्य, लोक-तादात्म्यप्रतिपादनेनापि तं प्रशंसति—“तस्येति । 'तस्य' यज्ञस्य 'असौ' दूरदेशेऽवस्थिता द्यौरेव जुह्वः; इदं मेवान्तरिक्षं सुपभृत्; 'इयं मेव' भूमिर्भ्रुवा; जुह्वादयो लोकत्रयात्मिका इत्यर्थः^२ ।

अस्त्वेवं किं तत इत्याह—“तदा इति । 'तत्' तथा सति 'अस्याः' भूम्या एव सकाशात् यस्मादिमे सर्वे लोकाः 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते, तस्मादेव कारणात् पृथिव्यात्मिकाया भ्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति । इतोऽपि भ्रुवास्त्य माज्यं सर्वयागसाधारण्य मित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नपि पक्षे सुवस्य सर्वासु सुचु सञ्चरण सुपपादयति—“अयं मेवेति । 'योऽयं' लोकत्रये वायुः 'पवते' वाति, तदात्मक एव सुवः । 'सः' च वाह्यो वायुः, यथा सर्वान् लोकान् 'अनु'लक्ष्य

१— नास्त्येतद्वाक्यं ङ-पुस्तके ।

२— व्याख्यात्मिकभावेनेत्यर्थः । छा० उ० १. २ द्रष्टव्यम् ।

३— इदं व्याख्यानं माध्विदैविकम् । छा० उ० १. ३ द्रष्टव्यम् ।

सञ्चरति, तथैव तदात्मकस्य सुवस्थापि लोकत्रयात्मिकासु सुचु
सञ्चरणं युक्त मित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ तासु सुचु आज्यग्रहणं विधित्सुः तस्य पुरोडाशादि-
हविरन्तरवत्प्रसक्तं देवतादेशनपूर्वकत्वं निवारयितु माह—“स एष
इति । ‘तायमानः’ विस्तार्थमाणो यज्ञः, प्रथम मग्न्यादिभ्यः प्रधान-
भूतेभ्यो ‘देवेभ्यः’ तादर्थ्यं चतुर्थी^१ देवतायं ‘तायते’ विस्तार्थ्यते ।
“तनु विस्तारे”^२—इत्यास्मात् कर्मणि यकि^३ “तनोतेर्यकि”^४—इत्यात्वम्^५ ।
ततः ‘स्युभ्यः’ वसन्तादिभ्यः प्रयाजदेवताभ्यः, ‘हृन्दोभ्यः’ गाय-
त्र्यादिभ्योऽनुयाजदेवताभ्यश्च ; तायत इति शेषः । तच्च पुरोडाशादि-
लक्षणं ‘यत् हविः’, तत् देवानां स्वभूतम्, अतस्तत् देवताना
मादेशपुरःसरं ग्रहीतव्यम् ।

कुत एतदित्यत आह—“एव मिति । एव सेव हि ‘तेषाम्’
अग्न्यादिदेवतानां दर्शपूर्णमासादिषु सोमयागादिषु च नामादेश-
विशिष्टा मन्त्राः समाज्ञाताः । “अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामि”—इति^६,
“अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि”—इति^७ पुरोडाशनिर्वापे;
सोमरसग्रहणेष्वैन्द्रवायवादिषु “उपयामगृह्णीतोऽसि वायव इन्द्र-
वायुभ्यां त्वा”—इति^८ ॥ ६ ॥

१— पा० सू० १. ४. ४४. वा० १ । २— धा० पा० त० प० १ ।

३— पा० सू० ३. १. ६७ ।

४— पा० सू० ६. ४. ४३ ।

५— वा० सं० १. १०. २ (इहापि ३८ पृ० ७ पं०, ५५ पृ० १ पं०) ।

६— वा० सं० १. १०. ३ (इहापि ५६ पृ० १ पं०) ।

७— वा० सं० ७. ८. १, २ । तै० सं० १. ४. ४ ; ब्रा० ६. ४. ७ ।

“अथेति । अथ तस्मिन् यज्ञे यदाज्यग्रहणम्, तत्प्रयाजानुयाज-
देवतार्थम्; ‘च’-शब्दादेव स्विष्टकृद्यागार्थञ्च^१ । ‘तत्’ तथा सति
‘तत्’ आज्यं देवतानाम ‘अनादिश्य’ अनुक्त्वा आज्यसम्बन्धिनैव^२
रूपेण गृह्णाति । आज्यसम्बन्धि रूपञ्च देवताया अनादेशनम्; “न
वा एतत्कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णादिशति यदाज्यम्”—इति
अनादेशनस्य तद्वर्धतया प्रागान्नातत्वात्^३ ।

अथ जुह्वपभृतोराज्यग्रहणं विधत्ते— “स वा इति । जुह्वां
चतुर्वारं सुवेणाज्यं गृह्णीयात्; उपभृत्यष्टवारम् ॥ ७ ॥

तत्र जुह्वस्य माज्यं किमर्थं मित्याशङ्क्य तत्प्रयोजन माह—
“स यदिति । के पुनस्त चतवः, घेभ्यो जुह्वस्य माज्यं भाग इत्यत
आह— “प्रयाजेभ्य इति । प्रयाजदेवता हि चतवो वसन्ताद्याः,
तेषां च नामादेशनरहित मेवाज्यं गृहीतव्यमित्युक्तम्^४; तदिदानीं
मनूय तस्य प्रयोजन माह— “तदिति । ‘तत्’ तथा सति ‘तत्’
अनादिश्य ग्रहणम् ‘अजामितायै’ जामितादोषराहित्याय सम्पद्यते;
हविर्ग्रहणाज्यग्रहणयोर्देवतादेशने सत्येकरूपेणाजामिता स्यात् । त
मिमं दोषं विपचे दर्शयति— “जामि हेति ॥ ८ ॥

अपिपभृताज्यस्य विनियोग माह— “अथेति । अत्र इन्द्रसां कः
प्रसङ्ग इत्यत आह— “अनुयाजेभ्य इति । गायत्र्यादिच्छन्दोरूपा

१— ‘अवशिष्टकृत्यग्रहणार्थञ्च’—इति ठ, ड ।

२— ‘आज्यस्वरूपसम्बन्धिनैव’—इति जादिषु ।

३— ६७ पृ० १३ पं०, १०८ पृ० १२ पं० ।

४— २०१ पृ० २ पं० ।

ह्यनुयाजदेवताः ; अतोऽनुयाजेभ्य एवोपभृति तदाज्यग्रहणम् ।
 अत्रापि देवतानादेशनं पूर्ववज्जामितादोषराहित्यायेत्याह—
 “तदिति । पूर्ववद्विपक्षे बाध सुपन्यस्थानादेशन सुपपादयति—
 “जामि हेति ॥ ९ ॥

ध्रुवायां चतुर्ग्रहणविधिपुरःसरं तत्प्रयोजन माह—“अथेति ।
 ध्रौवाज्यग्रहण मयाज्यधर्मेण देवतानादेशनलक्षणेन कर्त्तव्य मित्युक्त्वा^१
 अत्र देवतादेशनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—“कस्मा उ ह्यादि-
 शेदिति । ‘यतः’ यस्मात् कारणात् ध्रुवास्य माज्यं यज्ञे यावत्यो
 देवताः सन्ति, तावतीभ्यः सर्वाभ्य एव देवताभ्यः ‘अवद्यति’
 विभज्य गृह्णाति, ‘अतः’ सर्वदेवतासाधारण्यात् देवताविशेषस्य
 उद्देशनं न सम्भवतीत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समान्नायते—
 “यज् जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्,
 सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्णाते यद् ध्रुवाया माज्यम्”—इति^२ ॥ १० ॥

अथ जुह्वपभृतोराज्यग्रहणस्य चतुर्धादिसङ्ख्याविशेष सुपपादयितु
 माह—“यजमान एवेति । ‘यजमान एव जुह्व म’भागी, तस्य
 जुह्वभाग इत्यर्थः । “लक्षणेत्यभूताख्यानभागवीप्सासु^३”—इत्यनोः
 कर्मप्रवचनीयत्वम् ; “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति^४ द्वितीया । तथा
 यश्च ‘अस्मै’ यजमानाय ‘अरातीयति’ अरातिः शत्रुरिवाचरति,
 सः ‘उपभृत मनु’ उपभृत तस्य भाग इत्यर्थः । अत एव

१— ६७, १०८, २०७ पृ० ४ प० ।

२— तै० ब्रा० ३. ३. ५. ५ ।

३— पा० सू० १. ४. ६० ।

४— पा० सू० २. ३. ८ ।

तैत्तिरीयकम्— “यजमानदेवत्या वै जुहः भ्रातृव्यदेवत्योपभृत्”—
इति^१ ।

तथा भोक्तुः भोग्यस्य^२ च क्रमेण जुहपभृतौ भागावित्याह—
“अतैव जुह मिति । तद्भागत्वेन तत्तादात्म्य माह—“अतैव
जुहरिति ।

प्राग् विहितं तयोराज्यग्रहणं^३ स्तुत्यर्थं मनुवदितु मनुसन्धत्ते—
“स वा इति ॥ ११ ॥

तत्र जुहां चतुर्ग्रहण मनुद्य सङ्ख्यात्पीयस्त्वं प्रशंसति—“स
यदिति । जुहा अतृरूपत्वाद् अष्टसङ्ख्यातः चतुस्सङ्ख्याया अत्पीय-
स्त्वेनात्तार मेव परिमिततरम्, अत एव ‘कनीयांसम्’ अत्पीयांसं
करोति ।

उपभृति आज्यग्रहणसङ्ख्या मनुद्य तद्व्ययस्त्वं प्रशंसति—“अथ
यदिति । आद्यरूपा ह्युपभृत्, तत्र भोक्तरूपजुहृतः सङ्ख्याबाहुल्यात्
‘आद्यं’ भोग्यवस्तुजात मेव ‘अपरिमिततरम्’ अधिकतरम् ; अत
एव ‘भूयांसम्’ बद्धतरम्, अतिशयेन बद्धत्वं करोति ।

“तद्धि समृद्ध मित्यादि । यत् खलु भोक्तृणा मत्पीयस्त्वम्,
भोग्यवस्तुजातस्य च भूयस्त्वम्, तत् खलु समृद्ध मित्यर्थः ॥ १२ ॥

जुहपभृतोराज्यग्रहणे प्रतिनियतं धर्मविशेषं विधत्ते—“स वा

१— तै० ब्रा० ३. ३. ५. ४ ।

२— ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति जादिषु, ढे च । ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति ड ।

३— इहैव अष्टमनवमकण्डिकाभ्या मिति शेषः (२०१ पृ०) ।

इति । 'भूयः' बज्जतर मधिक माज्यं जुक्तां यथा भवति तथा सम्यक् पूर्वेन सुवेण कर्तव्यम् ; 'कनीयः' अल्पतरम् उपभृति गृह्यमाण माज्यं यथा भवति तथा अर्द्धपूर्वसुवेण कार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

जौहवाज्यस्य विहितं भूयस्त्व मनूय प्रशंसति— “स यदिति । ग्रहणसङ्ख्याद्वायेन भोक्तारं भोग्यजातात्^१ अल्पीयांसं^२ कुर्वन् भूयो-ग्रहणेन 'तस्मिन्' भोक्तारि अधिकं 'वीर्यं' सामर्थ्यं तद्धेतुभूतं 'बलं' च स्थापयति ।

अपभृताज्यस्य विहित मल्पीयस्त्व मनूय प्रशंसति— “अथ यदिति । सङ्ख्याधिक्येन भोग्यपदार्थं मपरिमितं कुर्वन्, अल्पीयस आज्यस्य ग्रहणेन 'तम्' आद्यम् 'अवीर्यं' वीर्यरहितं बलरहितं च करोति । “तस्मादिति । यस्मादेव माद्यवर्गो बलरहितः 'अबलीयान्,' तस्मादेव कारणात्, सार्वभौमो 'राजा', 'अपारां' निरवधिकां 'विशं' राज्यं 'प्रावसाय' प्राप्यापि 'एकवेष्मनैव' एकगृहात्मनैव 'जिनाति' जयति, स्वाधीनं करोति । तच्च च 'त्वत्-त्वत्' एकमेकं वस्तु यथा कामयते, तथा 'सचते' समवैति, प्राप्नोति । 'त्वत्'-शब्दः एकशब्द-समानार्थः ; “उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचम्”—इत्यादौ^३ तथा दृष्टत्वात् । यद्वा त्वदिति निपातस्त्वार्थः^४ ; 'जिनाति च, यथा च कामयते'—इति योज्यम् । तदेतद्वाङ्मयः सामर्थ्यम्, एतेनैव वीर्येण जनितम् ; 'यद्' वीर्यं जुक्तां भूयोग्रहणेन भोक्तुर्निष्पन्न

१— 'भोग्यजाताद्'—इति ठ ।

२— 'बलीयांसं'—इति ठ ।

३— ऋ० सं० १०. ७१. ४ ।

४— निरु० १. ३. ५ ।

मित्यर्थः । जुह्वपमृद्भृतयोराज्ययोर्युक्तेव होमः कर्त्तव्य इति विधत्ते— “स यदिदिति ॥ १४ ॥

उपमृतो होमसाधनत्वाभावे तच्चाज्यग्रहणं किमर्थं मित्याचि-
पति—“तदाहुरिति । उपमृति ग्रहणं समर्थयिष्यंस्त्वावत्तस्या होम-
साधनत्वे दोष माह—“स यद्धोपमृतेति । होमसाधनत्वे जुह्वदुप-
मृतोऽपि स्वातन्त्र्यादन्नस्थानीयाः ‘इमाः’ सर्वाः प्रजाः, राज्ञः^१
सकाशात् ‘पृथक्’ स्वतन्त्रा एव भवेयुः ; तथा च राजा नैवात्ता
स्वात्, राज्य मपि नैव भोग्यं^२ भवेदित्यर्थः ।

अप्युपमृत माज्यं जुह्वा मानीय, तथैव होमे तु नोक्तदोष
इत्याह—“अथ यदिदिति ।

होमाभावे च उपमृति कस्माद् ग्रहण मित्यस्योत्तर माह—
“अथ यदिदिति । यस्मादेव होमाय जुह्व मपेक्षमाणाया उपमृत्याज्यं
गृह्यते, तस्मादेव कारणात् ‘चत्रियस्य वग्ने’ रक्षार्थं चत्रियाधीनत्वे
सत्येव, वैश्यं ‘पशवः’ गवाद्याः ‘उपतिष्ठन्ते’ । उपमृति ग्रहणाद्वैश्यस्य
धनममृद्विर्भवतीत्यर्थः ।

“अथ यदित्यादि । यस्मादप्युपमृत माज्यं समानीय जुह्वैव
जुहोति, नोपमृता ; तस्माद्यदैव स चत्रियः कामयते, ‘अथ’
अनन्तर मेतं वैश्यं ब्रूते । कथं मिति । हे वैश्य ! ‘ते’ तव ‘परः’
परस्तादन्यत्र गोप्यस्थाने निहितं ‘यत्’ धनं मस्ति, तदाहरेति ।
एव सुक्ता ‘तं’ वैश्यं ‘जिनाति’ धनापहारेण हीनं करोति ।
अन्यत्पूर्ववत् ।

१—‘अत्तराजः’—इति जादिषु, ठे च । २—‘भोग्यं’—इति ठ ।

“एतेनो ह तद्वीर्येण”-इति । औपमृताज्यस्य^१ जुह्वमानयन-
जनितवीर्येणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

औवस्याज्यस्य प्रागुक्तं^२ सर्वयज्ञसाधारणं द्रव्यितुं जुह्वादिष्वज्य-
ग्रहणं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“तानि वा इति ।

सामान्योक्तं विवृणोति—“स यदिति । प्राथम्यसाम्यात् पाद-
चतुष्टयोपेतत्वेन चतुस्सङ्ख्यासाम्याच्च जुह्वां ग्रहणं गायत्र्यर्थं मित्यर्थः ।

ननु त्रिपदा गायत्री, कथं मस्याश्चतुस्सङ्ख्यायोगः ? सत्यम् !
अष्टाचरैः पादैस्त्रिपदा, षडचरैः पादैस्तु चतुष्पदापि भवति ।
अत एवान्यत्रास्मायते—“सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री”-इति^३ ।
त्रिषुवजगत्योर्मिलितयोः पादानां मष्टसङ्ख्या भवति । तथाचोप-
मृत्यष्टकत्वं ग्रहणं ताभ्यां मर्थं सम्यच्यते, एव मेव पादसङ्ख्या-
साम्यात् ध्रुवायां चतुर्ग्रहणं मनुष्युबर्थं भवतीत्यर्थः ।

अनेन ध्रुवायाः^४ अनुष्टुबर्थत्वंपजीवनेन तत्स्यस्याज्यस्य सर्वयज्ञ-
साधारण्यं मभिप्रेत्याह—“वाग्वा इति । “अनुष्टुप् च वै सप्तदशस्य
समभवताः सातुष्टुप् चतुरत्तराणि कन्दाः स्यसृजत षडुत्तरान्स्तो-
मान्सप्तदशः”-इति^५ सामब्राह्मणे सर्वेषां कन्दसा मनुष्टुप्सकाशात्
सृष्टेरास्मात्त्वात् सा वागात्मिका ॥

१—“औपमृताज्यस्य”-इति जादिषु, “उपमृदाज्यस्य”-इति ड ।

२— इहैव द्वितीयतृतीयचतुर्थकण्डिकासु द्रष्टव्यम् (२००, २०५ पृ०) ।

३— सा० क्का० ब्रा० ५. १२. ५ ।

४— ‘ध्रुवायाम्’-इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

५— सा० ता० ब्रा० १० प्र० २ ख० ।

“वाचो वा इत्यादि। ‘वाचः’ शब्दस्य सकाशात् ‘इदं’ सर्वं
मर्थजातं प्रभवति । अत एव जगतः शब्दविवर्तित्वं भाजः—

“अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदचरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” इति^१ ।

तथान्यत्रापि शब्दानुवेधात्तत्कार्यत्वं मर्थप्रपञ्चस्योक्तम्—

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धं मिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते^२”—इति ।

यस्मादेवं वाचः सर्वजगदुत्पत्तिहेतुत्वम्, तस्मात् तत्सम्बन्धिन्या
ध्रुवाया अपि सर्वयज्ञहेतुत्वं युक्तं मित्यर्थः ।

इतोऽपि ध्रुवायाः सर्वयज्ञहेतुत्वं मित्याह—“इयं वा अनुष्टुप्”—
इति ॥ १६ ॥

विहितं माज्यग्रहणं मनूय मन्त्रं^३ विधत्ते—“स इति । मन्त्र-
गतस्य धामशब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह—“एतद्वा इति । धाम-
शब्दस्तेजोवाची^४ ; तद्धेतुत्वादाज्यं मपि धामेत्युच्यते इत्यर्थः । मन्त्र-
शेषं मनूय तत्रानाष्टपदस्य तात्पर्यगम्यं मर्थं माह—“अनाष्टष्ट
मिति । ‘हि’ यस्मात् ‘आज्यं वज्रः’ “घृतं खलु वै देवा वज्रं
हत्वा सोमं ममन्^५”—इति^६ श्रुतेः । वज्रस्य धर्षितुं मशक्यत्वाद्
‘अनाष्टष्टः’ अतस्तदात्मकत्वादाज्यं मयनाष्टष्टं मित्यर्थः ॥ १७ ॥

१—हरिकारिकैषा ।

२—वाक्यपदीयश्लोक एषः ।

३—वा० सं० १. ३१. ४ । का० श्रौ० सू० २. ७. ११, १२ ।

४—निब० ६. ३. ७ द्रष्टव्यम् । अ० को० ३. ४. १८. १०४ । “घृते

श्रितो घृतस्य धाम”—इति ऋ० सं० २. ३. ११ ।

५—‘सोमं मयमौत्’—इति ऋ० । ६—उपरिष्ठादिहैव ४. १. ४. ८ ।

अनेन मन्त्रेण ग्रहणे विशेष माह—“स एतेनेति ।

पचान्तर माह—“तदाऊरिति । ‘तत्’ तत्र ग्रहणविषये ब्रह्म-
वादिन ‘आऊः’ अनेन मन्त्रेण जुह्वादिषु ‘त्रिस्त्रिः’ गृह्णीयात्^१ ।
तथा च समन्तकग्रहणस्य प्रत्येकं त्रिरावृत्तत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वं
सिध्यतीति तेषा माश्रयः^२ ।

सकृत्पचं निगमयति—“तद् न्विति । सर्वास्त्रपि सुचु सकृ-
त्सकृदेव मन्त्रेण गृह्णीयात् । अत्र सकृद्ग्रहणपचेऽपि हि ग्रहणस्य
त्रित्वसङ्ख्या समाहारेण सम्यद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ५ [३.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१—पक्षापक्षविचारतात्पर्यं का० श्रौ० २. ७. १३-१७ सू० पर्यालोच्यम् ।

२—“ध्रुवायाञ्च जुह्ववत्”—इति का० श्रौ० सू० २. ७. १८ ।

३—इह तु ब्राह्मणे एकैव कर्म विहित माज्यनिनयनं नाम । तत्रेयं
पद्धतिः—अध्वर्युः सव्येन जुह्वं वेदं च गृह्णीत्वा दक्षिणेन सुव मादाय,
तेनैव सुवेणान्यस्याख्याः तूष्णी माज्य मादाय मन्त्रेण जुह्वां निनयति ।
निनयनं ग्रहणम् । जुह्वां चतुरः सुवान् गृह्णाति । तत्र मन्त्रेणैकवारं
त्रिस्तूष्णीम्, अथवा त्रिमन्त्रेण सकृत् तूष्णीम् । तत उपमृति अष्टकृत्वः
तथैवान्यस्य ग्रहणं कर्तव्यं भवति । तत्रैकवारं त्रिवारं वा मन्त्र-
प्रयोगः ; मन्त्रस्तु स एव । ततो ध्रुवायां तथैव चतुर्ग्रहणम् । तत्रापि
जुह्वा मिव सकृत् त्रिर्वा मन्त्रप्रयोगः । मन्त्रश्च स एवेति विवेकः ।

प्रोक्षणीरध्वर्यु*रुदत्ते । सु ऽइधु मेवाग्रे प्रोक्षति
कृष्णो ऽस्याखरेष्ठोऽमुये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्य
मेवैतदमुये करोति † ॥ १ ॥

अथ वेदिं प्रोक्षति । वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां
प्रोक्षामीति † तन्मेध्या ‡ मेवैतद् बर्हिषे करोति ॥ २ ॥

अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति ॥ । तत् पुरस्ताद्ग्रन्थ्या साद-
यति तत् प्रोक्षति बर्हिरसि सुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
मीति ॥ तन्मेध्य मेवैतत् सुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

अथ याः प्रोक्षय्यः परिशिष्यन्ते । ताभिरुषधीनां
मूलान्युपनिनयत्यदित्यै व्युन्दन मसीतीयं वै पृथिव्यु-
दितिस्तुदस्या ऽएवैतदुषधीनां मूलान्युपोनत्ति ता
ऽइमा आर्द्रमूला ऽत्रोषधयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्यग्राणि
भुवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति** ॥ ४ ॥

अथ व्विषुःस्य ग्रन्थिम् । पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति
व्विष्णो स्तुपोऽसीति यज्ञो वै व्विष्णुस्तस्येय मेव†† शिखा

* 'रुध्वर्यु'—इति ग ।

† 'ति'—इति क, ख ।

‡ 'प्रोक्षामि'—इत्येव च ।

§ 'तन्मेध्य'—इति क ।

॥ 'प्रयच्छन्ति'—इति क, ग ।

॥ 'प्रोक्षामि'—इत्येव च ।

** 'न्ति'—इति क, ख ।

†† 'यु मे'—इति ख, च ।

स्तुपु एता मेवास्मिन्नेतुदधाति पुरुस्ताद् यज्ज्ञाति पुरु-
स्ताद्वयुः स्तुपस्तुस्मात्पुरुस्ताद् यज्ज्ञाति* ॥ ५ ॥

अथ सन्नहनं विस्रंसयति । प्रकृतं हुवास्य स्त्री
व्विजायत ऽइति तुस्मात् सन्नहनं व्विस्रंसयति तदु-
क्षिणायाः श्रोणौ निदधाति नीविर्हुवास्यैषा दक्षिणतु
ऽइव हीयं नीविस्तुस्मादुक्षिणायाः श्रोणौ निदधाति
तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छन्नेव हीयं नीविस्तुस्मात्पुन-
रभिच्छादयति† ॥ ६ ॥

अथ बर्हिं स्तृणाति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथ
यान्युवाच्च लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्ये-
वास्मिन्नेतुदधाति तुस्माद्वर्हिं स्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै व्वेदिः‡ । ता॥ भेतुदेवाश्च पर्यासते ये चेमे
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्तेष्वेवैना भेतुत् पर्यासीने-
ष्टुनमां करोत्यनमृताया ऽएव तुस्माद्वर्हिं स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै व्वेदिः॥ । तावती** पृथिव्योषधयो बर्हि-
स्तुदास्य भवैतुत् पृथिव्या मोषधीर्दधाति ता ऽइमा

* 'ति'-इति क, ख ।

† 'ति'-इति क, ख ।

‡ 'गात् । यं'-इति क, ग ।

§ 'वै व्वेदिः'-इति क, ग ।

॥ 'व्वेदि । स्ता'-इति क, ग ।

॥ 'वै व्वेदिः'-इति क, ग ।

** 'दि । स्तावती'-इति क, ग ।

ऽअस्यां पृथिव्या मोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्बर्हिः
स्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलुः स्तृणीयादित्याहुः । युच वा ऽअस्यै
बहुलुतमा ऽओषधयस्तुदस्या ऽउपजीवनीयतमं तुस्माद्
बहुलुः स्तृणीयादिति तद्वै तुदाहर्त्तयेवधि चिद्वत्
स्तृणाति चिद्वद्भि यज्ञोऽथो ऽअपि प्रबर्हिः* स्तृणीयात्
स्तृणन्ति बर्हिरानुषगिति ह्यृषिणाभ्यनूक्त मुधरमूलः
स्तृणात्युधरमूला† ऽइव हीमा ऽअस्यां पृथिव्या मोषधयः
प्रतिष्ठितास्तस्मादुधरमूलः स्तृणाति? ॥ १० ॥

सु स्तृणाति । ऊर्णम्रदसं॥ त्वा स्तृणामि स्वासस्थां॥
देवेभ्य ऽइति साध्वीं देवेभ्य ऽइत्येवैतुदाह यदा ह्योर्ण-
म्रदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य ऽइति स्वासदां देवेभ्य
ऽइत्येवैतुदाह** ॥ ११ ॥

अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः
पूर्वाङ्गी†† वै शिरः पूर्वाङ्गं मेवैतद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्यु-

* 'प्रवर्हिः'—इति ख, 'प्रवर्हिः'—इति च ।

† 'तृषि' च, 'तृषि'—इति च-मुद्रौ ।

‡ 'ला'—इति च ।

§ 'ति'—इति ख ।

॥ 'स्तृणा । त्र्यूर्णम्रदसं'—इति क, ग । ॥ 'स्वासस्था'—इति क, ग ।

** 'ह'—इति ख ।

†† 'पूर्वाङ्गी'—इति च ।

परि प्रस्तरुं धारयन् कल्पयत्ययं वै स्तुपः प्रस्तरु ऽएत
मेवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तुस्मादुपर्युपरि प्रस्तरुं धारयन्
कल्पयति ॥ १२ ॥

अथ परिधीन्पुरिदधाति । तद्यत्परिधीन्पुरिदधाति
यत्र वै देवा ऽअग्नेऽग्निः होत्राय प्रावृणत तुङ्घोवाच न
वा अहु मिदं मुत्सहे युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं वुहे-
यन्त्रीन्पूर्वान्प्रावृढं ते प्राधान्विषुस्तान् मेऽवकल्पयताथ
वा ऽअहु मेतदुत्साक्ष्ये युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं
वुहेय मिति तथेति तानस्मा ऽएतानुवाकल्पयंस्तु
ऽएते परिधुयः ॥ १३ ॥

सु होवाच । वृजो वै तान्वषट्कारः प्रावृणक् वृजो द्वै
वषट्काराद् विभेमि युन्मा वृजो वषट्कारो न प्रवृज्या-
देतैरेव मा पुरिधत्त तथा मा वृजो वषट्कारो न
प्रवर्क्ष्यतीति तथेति तु भेतैः पुर्यदधुस्तन्न वृजो वष-
ट्कारः प्रावृणक् तद्भुमैवैतदभुये नह्यति युदेतैः परि-
दधाति ॥ १४ ॥

तु ऽउ हैतु ऽज्जुः । इदु* सु चेदस्मान् यज्ञे
युङ्ज्यास्त्वेवास्माकं सुपि यज्ञे भाग ऽहुति ॥ १५ ॥

तथेति देवा ऽअब्रुवन् । युद्धहिष्यरिधि स्तान्स्यति

तद्युष्मासु हुत मय्य युद्ध उपर्युपरि होष्यन्ति तद्वो*
 ऽविष्यत्यथ युद्धमौ होष्यन्ति तद्वो ऽविष्यतीति स युद्धमौ
 जुह्वति तदेनानवत्यथ युदेनानुपर्युपरि जुह्वति तदेना-
 नवत्यथ युद्धहिष्परिधिं स्कुन्दति तदेतेषु हुतं तस्माद् ह
 नाग इव स्कुन्नुः स्यादिमां वै ते पृथिवीं† प्राविशन् यद्वा
 ऽद्भुतं किञ्च स्कुन्दत्यस्या मेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

सु स्कुन्नु मभिमृशति । भुवपतये स्वाहा भुवन-
 पतये स्वाहा भूतानाम्पुतये स्वाहेत्येतानि वै तेषां
 ममीनां नामानि यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पुति-
 स्तद्यथा व्युषद्भूतः हुतु मेव मस्यैतेष्वग्निषु भवति ॥ १७ ॥

तद्वैके । इध्मस्यैवैतान्परिधीन्पुरिदधति । तदु तथा
 न कुर्यादुनवक्लृप्ता ह तस्यैते भवन्ति यानिध्मस्य
 परिदृधात्यभ्याधानाय ह्येवेध्मः क्रियते तस्यो ह्यैवैतेऽव-
 क्लृप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहुरन्ति परिधुय ऽहुति
 तस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

ते वै पालाशाः स्युः । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्माग्नि-
 रभ्यो हि तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥

यदि पालाशान् न विन्देत् । अथो† ऽत्रपि व्यैककताः

* इत उत्तरं 'तद्वो'-इत्यन्तो ग्रन्थः च-पुस्तके नास्ति ।

† नास्त्येतत् पदं च-पुस्तके । † 'विन्दे । दुयो'-इति क, ग ।

स्युर्यदि वैकङ्कतान् नु विन्देदुथो ऽत्रुपि कार्ष्ण्यमुयाः
 स्युर्यदि कार्ष्ण्यमुयान् नु विन्देदुथो ऽत्रुपि बैल्वाः
 स्युरुथो खादिरा अथो ऽत्रौदुम्बरा एते हि वृक्षा
 यन्त्रियास्तुस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥ ई ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

अथेष्मादीनां प्रोक्षणं विधत्ते—“प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इत्या-
 दिना । “अग्नये करोतीति । अग्नौ ह्रीध आधास्यते, अतोऽग्न्यर्थं
 प्रोक्षणेनेध्ना^१ मेधं कृतवान् भवतीत्यर्थः^२ ॥ १ ॥

“अथ वेदि मिति । “वर्हिषे करोतीति । ‘वर्हिषे त्वा’-इति^३
 मन्त्रलिङ्गात् स्तरिष्यमाणवर्हिषे वेदिं शुद्धां करोति ; प्रोक्षणेन
 वर्हिस्तरणयोग्यतां वेदेरापादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

“अथेति । “पुरस्तादग्न्यीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे सन्नहन-
 रज्जोः गन्धिर्यथा भवति तथा आसादयतीत्यर्थः ॥

“सुग्भ्यः करोतीति । वर्हिष उपरि सुचा मासाद्यमानत्वात् तद्यो-
 ग्यता मेतन्मन्त्रकरणकेन प्रोक्षणेन वर्हिषः^४ सम्पादयतीत्यर्थः^५ ॥ ३ ॥

१— “इध्नाः समिन्धनात्”—इति निरु० पृ. २. १ । “विंशतिकालक
 इध्नाः”—इति का० पृ. ५. १ । अ० को० १. ४. १३ ।

२— अत्र मन्त्रः—वा० सं० २. १. १ । का० औ० सू० २. ७. १६ क ।

३— मन्त्रस्य—वा० सं० २. १. २ । का० औ० सू० २. ७. १८ ख ।

४— “त्रेधा वर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा”—इति का० औ० सू० ५. १. २५ ।

“वर्हिः परिवर्हणात्”—इति निरु० पृ. २. ५ ।

५— सोऽयं मन्त्रः—वा० सं० २. १. ३ । का० औ० सू० २. ७. १६ ग ।

अवशिष्टानां प्रोक्षणीनां^१ विनियोग माह— “अथेति । “ओष-
धीना मिति । स्तरणार्थं माहृतवर्हिर्लक्षणा मोषधीना मित्यर्थः ।
सूत्रितं हि कात्यायनेन—“शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दन मिति^२ ।
मन्त्रस्य^३ प्रयोजन माह— “इयं वा इति । पृथिव्याः सम्बन्धिन्यो
या त्रीहियवाद्या ओषधयः, तासां सेव मूलानि आर्द्रीकरोति ।
“उन्दी क्लेदने”—इति^४ धातुः । अनेनोदकेन ता इमा ओषधयः
आर्द्रमूला भवन्ति; यस्मादेवं तस्मादेव कारणात् ओषधीना
मयभागेषु शुष्केष्वपि मूलभागा आर्द्रतयैव दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रस्तरस्य^५ गृहणं विधत्ते— “अथेति । बर्हिस्सुन्नहनरज्जोर्यन्धिं
विमुच्य ‘पुरस्तात्’ पूर्वदिग्भागे करोति । “विष्णोः”—इति^६ मन्त्रेण
प्रस्तरं गृह्णीयात् । मन्त्रस्य प्रयोजन माह— “यज्ञो वा इति ।
आहवनीयसाध्यस्य यज्ञात्मकस्य ‘विष्णोः’ प्रस्तरमुष्टिरेव शिखारूपः
‘स्तपः’ केशसङ्घातः । आहवनीयनिकटे तद्गृहणात् शिखा सेव
तस्मिन् स्थापितवान् भवतीत्यर्थः । पुरस्ताद्गृहणं मनूय प्रशंसति—
“पुरस्तादिति । ‘अयं’ पिण्डीभावेन बद्धो मानुषः ‘स्तपः’ केश-

१— प्रोक्षणी व्यापः ६०—७० पृ० द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० २. ७. २० ।

३— मन्त्रोऽयम्— वा० सं० २. २. १ ।

४— सू० पृ० २० ।

५— “कुशप्रस्तः प्रस्तर उपसन्नद्धः”—इति का० श्रौ० सू० ५. १. २६ ।

पुष्पिता दर्भमज्जर्यो बर्हिषः समीपे बद्धः प्रस्तरौ भवतीत्यर्थः ।

“प्रस्तरौ दर्भमुष्टिरूपः”—इति वेददीपः । अम० को० ३. ३. १६१ ।

६— वा० सं० २. २. २ । का० श्रौ० सू० २. ७. २१ ।

सङ्घातः शिरसः पूर्वभागे हि भवति; अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे^१
स्तुपधारणाय पुरस्ताद्ग्रहणं युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्नहनरज्जोर्विस्त्रंसनं विधाय प्रशंसति— “अथेति । सन्नहनस्य
विस्त्रंसने सति ‘अस्य’ यजमानस्य स्त्री ‘प्रकृतं’ प्रकर्षणं कृतं दश-
माससम्पूर्णवयव मपत्यं ‘विजायते’ प्रसूयते । ‘इति’-शब्दो हेतौ^२ ।
यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः ॥

तस्याः सन्नहनरज्जोर्देशविशेषे स्थापनं विधत्ते— “तदिति ।
“नीविर्हैवेति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषा’ रज्जुर्नीविरेव भवतीत्यर्थः ।
नीविरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति— “दक्षिणत इवेति । लोके हि
वाससः परिधाने दक्षिणपार्श्व एव हि नीविः परिकल्प्यते, तस्मात्
दक्षिणश्रोणौ सन्नहनरज्जुनिधानं नीविपरिकल्पनं मेव भवतीत्यर्थः ॥

सन्नहनस्योपरि दर्भान्तरैश्चादनं विधत्ते— “तत्पुनरिति ।
तदुपपादयति— “अभिच्छन्नेवेति । उपरि वाससा ‘कन्नेव’ आवृतेव
हि लौकिकी नीविर्भवति, तस्मादभिच्छादनं कार्यं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

वर्हिषः स्तरणं विधत्ते— “अथेति । ‘स्तृणाति’ वेदिं चादयती-
त्यर्थः । तत्स्तरणं प्रशंसति— “अयं वा इति । यः ‘अयं’ प्रस्तरः, स
ऊर्ध्वबद्धकेशसङ्घातात्मकः स्तुपः; अथ तद्भ्यतिरिक्तानि श्वश्रुप्रभृतीनि
घान्यवाङ्मुखानि लोमानि, स्तौर्यमाणेन वर्हिषा ‘अस्य’ यज्ञस्य^३
तान्येव सम्पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१— ‘पुरोभागे’-इति ठ ।

२— अम० को० ३. १. ३२. ७ । हे० को० अने० ७. २१, २२ । मेदि०
को० अथ० २२, २३ । ३— ‘यजमानस्य’-इति ठ, ड ।

“योषा वा इत्यादि । हविर्घृहणाय आगत्य ये देवाः वेदेः
उपरितः^१ उपविशन्ति, ये च ‘शुश्रुवांसः’ प्रयोगाभिज्ञानाः^२ ‘अनू-
चानाः’ अनुष्ठातरूपाः ऋत्विगूपा ब्राह्मणाः समीपे वर्तन्ते ; स्त्रीरूपा
इयं^३ वेदिः स्वयं मन्त्रानावृता^४ सती तेभ्यो लज्जाविशिष्टा भवति ;
अतस्तस्या बर्हिषा आच्छादनं अनग्नतायै सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण स्तरणं प्रशंसति—“यावती वा इति ॥ ९ ॥

स्तरणस्य लक्षणं^५ विधत्ते—“तद्वा इति । ‘बज्जलं’ निरन्तरं
यथा भूमिर्न दृश्यते तथा स्तृणीयादित्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः ।
एवं वदता मभिप्राय माह—“यत्र वा इति । ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी^६ ; ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ यस्मिन् स्थाने
ओषधीनां वाज्जल्य मस्ति, तदेव स्थानं सर्वैः प्राणिभिरतिशयेनोप-
जीवनीयं भवति, तस्मादुपजीवनौयलसिद्धये बज्जलं स्तरणं कर्तव्य
मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

अस्तु भूमेरुपजीवनीयतमत्वम्, तावता यजमानस्य को लाभः ?
तत्राह—“तद्वा इति । ‘तस्य’ बर्हिषो यः ‘आहर्त्ता’ यजमानः,
तस्मिन्नेव ‘तद्’ बज्जलस्तरणकृतं सुपजीवनीयतमत्वलक्षणं फलं
भवति ; अनुष्ठेयक्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् । अत एव जैमिनिः

१—‘परितः’—इति ठ, ड ।

२—‘प्रयोगाभिज्ञाः’—इति ठ ।

३—नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

४—‘मनावृता’—इति ठ ।

५—‘लक्षणं’—इति ठ ।

६—पा० सू० २. ३. ६. वा० १ ।

सूत्रयामास— “शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तत्तत्क्षणत्वात्”—इति^१ । ‘आह-
र्त्तयेवाधि’-इत्यधिग्रब्धो विभक्त्यर्थानुवादी ॥

स्तरणस्य चिद्वत्त्वं विधत्ते—“चिद्वत् सृणोतीति । त्रिभिर्मुष्टि-
भिर्बर्हिस्त्रिधातु यथा भवति तथा वेदिं क्वादयेत् । तत्रैकं मुष्टिं
वेदेः पूर्वभागे स्त्रीर्त्वा, द्वितीयं मुष्टिं तन्मध्यमभागे पूर्वमुष्टिना
सम्बद्धं सृणीयात्; ततस्तृतीयं मुष्टि मपि वेदेरपराद्धं द्वितीय-
मुष्टिना सम्बद्धं सृणीयादिति । एवं स्तरणं^२ प्रत्यक् परिसमाप्ति-
रित्येकः पक्षः ।

पचान्तर माह— “अथो इति । ‘प्रवर्हे’ प्रवृह्य प्रवृह्य प्रथम-
मुष्टिं वेद्यपराद्धं स्त्रीर्त्वा, तस्याय मुद्यम्याधस्तात् तत्सम्बद्धं^३ द्वितीयं
मुष्टिं सृणीयात्, एव मेव तृतीय मपि । एवं मुष्टित्रयस्य परस्पर-
सम्बन्धं ऋक्पदान्तपादोदाहरणेन द्रढयति—“सृणन्तीति । ‘आनुषक्’
अनुषक्तं परस्परसम्बद्धं बर्हिरध्वर्यवः सृणन्तीति ऋक्पादस्यार्थः^४ ।
‘अतः’ अस्मान्मन्त्रलिङ्गात् पूर्वं मुष्टिं प्रवृह्य तस्याधस्तात् तत्संभक्त
मेवापरं मुष्टिं सृणीयादिति भावः । अस्मिन्पक्षे स्तरणस्य प्रागप-
वर्गता ।

कात्यायनः पक्षद्वय मपि सूत्रयामास^५— “पश्चादपवर्गं प्रवृहन्

१— जै० सू० ३. ७. १८; अ० मा० ३. ७. ८ ।

२— ‘स्तरणस्य’-इति ठ ।

३— ‘मुद्यस्य तस्याधस्तात् सम्बद्धम्’-इति ठ ।

४— ऋ० सं० ८. ४५. १ । निरु० ६. ३. ५ द्रष्टव्यम् ।

५— का० श्रौ० सू० २. ७. २६, २७ ।

एकीयं मतं सुपन्यस्य निरस्यति— “तदु हैक इति । एकेषां मते “होतः ! अनुब्रूहि”—‘इति’ कर्तुरूपादानं विशेषः ॥

ननु युक्तं सेवेतत् किं मिति “न ब्रूयादिति” निषिध्यते ? तत्राह— “अहोतेति । प्रवराणात्^१ पूर्वं सामिधेनीरनुब्रूवाणस्य होतृत्वं नास्ति ; यदा खल्वेनं प्रवृणोते— “अग्निर्देवो दैव्यो होता”—इति^२, ‘अथ’ अनन्तरं मेव असौ ‘होता’ भवति ; अतः सामिधेन्यनुवचन-समये होतृत्वाभावात् “होतरनुब्रूहि”—‘इति’ अपार्थक्यम् ॥ ३ ॥

देवताविशेषविशिष्टानां सामिधेनीनां मनुवचनं विधत्ते— “आग्नेयीरिति । अग्निदेवत्या ऋचः^३ सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः । तदेतदग्निदेवत्यत्वं प्रशंसति— “स्वयैवैनं मिति । विहितं मनुवचनं मनूय ऋन्दोविशेषं विधाय प्रशंसति— “गायत्रीरिति । अग्नेर्गाय-त्र्याश्च प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादग्निसम्बन्धिच्छन्दो ‘गायत्रम्’ । प्रजा-पतिमुखात् सहोत्पत्तिश्च तैत्तिरीयकैरास्माता— “त मग्निर्देवतान्व-सृज्यत गायत्रच्छन्दः”—इति^४ । प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “वीर्यं गायत्रीति । त्रिष्टुब्जगतीभ्यां कर्तुं मग्नक्यस्य सोमाहरणलक्षणस्य वीर्यस्य करणाद्^५ ‘गायत्री’ वीर्यात्मिका । तथा सा ‘गायत्री’

१— ‘प्रवरात्’—इति जादिषु, ठे च ।

२— सोऽयं मन्त्र इहैवोपरिष्ठात् (४ प्र० २ ब्रा० ५ क०) द्रष्टव्यः ।

३— “सास्य देवता (४. २. २४.)”—इत्यधिकारे “अमेर्ढक् (४. २. ३३.)”—इति ङकि रूपं सामिधेनीव्युच्यते अग्निदेवत्या इति ।

४— तै० सं० ७. १. १. ६ ।

५— ऐ० ब्रा० ३. १. १ द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मरूपा । ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता । तस्याश्च गायत्री-
च्छन्दसस्य प्रजापतिमुखादुत्पत्तिसाधारण्यत्तादाव्यम्^१ ॥ ४ ॥

सामिधेनीनां सञ्ज्ञाविशेषं विधाय प्रशंसति—“एकादशेति ।
“उभाभ्यां वीर्याभ्या मिति । कन्दोदारा ये निर्दिष्टे ब्रह्मचरे,
तयोर्यद् ब्राह्मं चाचं चोभे वीर्यं, ताभ्या मित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुच्चारणं विधत्ते—“स वै त्रिरिति । विहितं
त्रिरुच्चारणं स्तौति—“त्रिवृत्प्रायणा हि”—इत्यादि । “त्रिषत्या^२
हि देवाः”—इति^३ श्रुतेः, तदीया यज्ञाः प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरा-
वृत्तियुक्ताः । अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रउगादिशस्त्रेषु प्रथमोत्त-
मयोः त्रिरावृत्तिर्दृश्यते । प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावर्त्तनस्य^४ यज्ञ-
लिङ्गत्वात् अत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

“ताः पञ्चदशेति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशस्तोमस्ये-
न्द्रस्य च सह प्रजापतिषाज्जसकाशादुत्पत्तेरिन्द्रसम्बन्धात्^५ वज्रोऽपि
पञ्चदशस्तोमात्मकः । “सामिधेनीरभौति । “अभिरभागे”—इति^६
लक्षणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति^७
द्वितीया । शिष्टं सुगमम् ॥

अङ्गुष्ठाभ्या मववाधेतेति । द्वेयं मनसा स्मृत्वा “इदं मह मिति”

१— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७ ।

२— ‘त्रिवृता’—इति जादिषु, टे च ।

३— तै० सं० ६. ३. १०. ३ । तै० ब्रा० ३. २. ३. ८ ।

४— ‘अत एव’—इत्यादिः ‘वर्त्तनस्य’—इत्यन्तो ग्रन्थः जादिषु, टे च नास्ति ।

५— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७ ।

६— पा० सू० १. ४. ६१ ।

७— पा० सू० २. ३. ८ ।

८— तै० सं० १. ६. ६. ३ ।

मन्त्रेण पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः । 'अमुम्'-इत्यदःशब्दस्य स्थाने द्वितीयया तन्नाम निर्देष्टव्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशसङ्ख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पञ्चदश वा इति । “अर्द्धमासशो वा इत्यादि । एकैकेनैवार्द्धमासेन हि 'संवत्सरः' 'भवन्' वर्द्धमानः 'एति' आगच्छति । एव मर्द्धमासरात्रिद्वारा संवत्सरसम्बन्धिनो या रात्रयः, ताः सर्वा आप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीना मन्त्रसङ्ख्यापजीवनेन संवत्सरसम्बन्धिना मन्त्रां प्राप्तिं दर्शयति—“पञ्चदशाना मिति । एवं सामिधेनौभिः संवत्सरसम्बन्धिना महोरात्राणां प्राप्तत्वात् तत्समुदायात्मकः इत्त एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह—“तदेवेति ॥ ९ ॥

सप्तदशं विधत्ते—“सप्तदश सामिधेनौरिष्टा अनुब्रूयादिति । उपरिष्ठाद्^१ “दर्शपूर्णमासयोः”—इति विशेषणात्, वाक्यशेषे च “तं काम मनपराधं राप्नोति”—इति कामप्राप्तिश्रवणात्^२ तद्विकृतिभूता काम्येष्टिरत्र 'इष्टि'-शब्देन विवक्षिता । अत एव आपस्तम्बो दर्श-पूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुबन्धानां सामिधेनी-सप्तदशं सूत्रयामास—“पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः, सप्तदशेष्टिपशुबन्धानाम्”—इति^३ ॥ अथ तासां काम्येष्टीनां प्रधानयागस्योपांशुत्वं विधत्ते—“उपांश्चिति ॥ सामिधेनौ-सप्तदशस्य कामप्राप्तिमाधनता सुप-

१ — इष्टैवैकादशकण्डिकायाम् ।

२ — २४६८० ईपं० द्रष्टव्यम् ।

३ — य० प० सू० ११३, ११४ । औ० सू० २. १९. २ ; ५. २२. २ ; ६. २६. ६ ; ८. २. १३ सूत्राणि चैवमर्थकानि । “सामिधेनौ-विष्ट्र्यौ काष्ठानि विवर्द्धन्ते, प्रतिह्रसमानास प्रकृतवत्”—इति च तत्रैव ।

पादयति— “द्वादश वा इत्यादिना । हेमन्तशिशिरयोरेकौकरणेन^१
 ‘संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवः’ । एवं मासर्वात्मको यः संवत्सरः ‘एष एव
 प्रजापतिः’; कथं मनयोरेक्य मित्यत आह— “सप्तदश इति ।
 यतो मासर्त्तुरूपेण सप्तदशावयवसमुदायात्मकः संवत्सरः, प्रजापतिश्च
 “आश्रावय”-इत्यादि^२-सप्तदशाक्षरसमुदायात्मकः; अतस्तयोः सप्त-
 दशावयवोपेतत्वसाम्यात्तादात्म्यम् । अस्त्वेवं किं तत इत्याह— “सर्वं
 वा इति । ‘अनपराधम्’ अविकलम् ।

एवं सप्तदशं प्रश्नस्य विहितं यागस्योपांशुत्व मप्यनूद्य प्रश्नंसन्ति—
 “उपांश्विति । उपांशूच्चारणस्य पार्श्वस्थाना मर्थविशेषाप्रत्यायकत्वाद्
 अनिरुक्तत्वम् । अनिरुक्तञ्च विशेषनिरुक्तिविरहात् सर्वात्मकम् । तेन
 च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपांशुत्वेन कात्स्न्येन कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

प्रतिपादितस्यार्थस्य सर्वैष्टिसाधारण्य मभिप्रेत्याह— “एष इति ।
 यत् सामिधेनी-सप्तदश्य सुपांशुयजनञ्च ‘एषः’ सर्वस्याः ‘दृष्टेः’ धर्म
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पचान्तरं विधाय प्रश्नंसति— “एकविंशति
 मिति ।

“सैषा गतिरित्यादि । मासाद्यपेक्षया ‘यः’ ‘एकविंशः’ सूर्यः,
 ‘एषः’ एव ‘सा’ प्रसिद्धा ‘गतिः’; यागदानादिभिर्धर्मैर्यद्गन्तव्यतया

१— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति च ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

२— “आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति
 द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, ह्यक्षरो वषट्कारः;
 एष वै सप्तदशः प्रजापतिः”—इति तै० सं० १. ५. ११ ।

प्रतिपाद्यते, तदात्मक इत्यर्थः । तथा 'एषा' एव 'प्रतिष्ठा'; सर्वस्यापि लोकस्याग्रयभूत इत्यर्थः । तथा च सामिधेनीनां मेक-
विंशतिसङ्ख्या गतिप्रतिष्ठारूपं सूर्यं मेव प्राप्नोतीत्यर्थः^१ ॥ ११ ॥

इमं पञ्च अधिकारिविशेषे नियच्छति—“ता हैता इति ।
गता प्राप्ता यस्य श्रीः, तस्यैव यजमानस्य एकविंशतिसामिधेनीः
'अनुब्रूयात्', नान्यस्येत्यर्थः ॥

गतश्रीव्यतिरिक्तस्यापीमं पञ्च कर्तव्यत्वेनाशङ्क्य निरस्यति—“य
इच्छेदिति । 'यः' यजमानः श्रेष्ठं नैक्यञ्च न कामयेत, 'सः'
यजमानः 'तादृक् वा भवति'; 'यादृगाय' यथोपलब्धप्रकारेण
नियतेन^२ 'ते' होतारः सामिधेनीः 'अन्वाहुः', तत्प्रकारविशिष्ट
एव भवतीत्यर्थः । तादृक्-शब्देन सामान्येन प्रतिपादितं विशि-
नष्टि—“पापीयान्वेति । 'यस्य' खलु 'एवम्' अनियतं अनुवचन-
प्रकारं 'विदुषः' यजमानस्य 'एताः' एकविंशतिसामिधेनीः
'अन्वाहुः', 'सः' 'पापीयान् वा' श्रेयान् वा भवतीत्यर्थः । “य
इच्छेन्न श्रेयानित्यादिना योऽर्थः प्रतिपादितः, सा 'एषा' 'मीमां-
सैव' विचार एव केवलं, न तु तथानुवचनं कार्यं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तर्ह्यनुवक्तव्यं मित्यत आह—“त्रिरेव प्रथमा मिति ।
'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः । प्रथमोत्तमयोः 'त्रिः' अनुवचनं कुर्वन्
'अनवान मेव' अनुच्छसन्नेव 'अनुब्रूयात्' ।

१— 'मासापेक्षया य एकविंशः सूर्यः, त मेव गतिप्रतिष्ठारूपं सामिधे-
नीनां मेकविंशतिसङ्ख्या प्राप्नोति'—इति ठ ।

२— 'नियमेन'—इति ठ, ड ।

तत्तिष्ठणा मृचां सन्तानं लोकत्रयसन्तत्यै भवतीति स्तौति—
 “त्रयो वा इति । ‘सन्तनोति’ सन्दधाति । ततश्च ‘इमान् लोकान्’
 परस्परसंयुक्तान् ‘सृणुते’ प्रीणयति, बलयति वा । “सृ प्रीति-
 बलयोः”—इति^१ धातुः । तिष्ठणां सन्ततानुवचनं प्रकारान्तरेण
 स्तौति— “त्रय इमे”—इति । प्राणापानव्यानात्मकाः ‘त्रयः’ प्राणभेदाः,
 प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयविशिष्टं प्राण मेव अनवान मनुब्रुवन्
 ‘सन्ततं’ परस्परसम्बद्धम्, ‘अव्यवच्छिन्नं’ विच्छेदरहितं ‘दधाति’ ।
 एव मेवानुवचनं कर्त्तव्य मित्यभिप्रेत्य निगमयति— “एत-
 दिति ॥ १३ ॥

तिष्ठ ऋचः सन्तत मनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथं
 मनुवक्तव्य मिति, तदाह— “स यावदिति । ‘अस्य’ होतुः ‘यावत्’
 अनुवक्तुं ‘स वशः’ स्यात्’, सा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदि-
 त्यर्थः । ‘एव मेव’ ‘अनुविवचेत्’ अनुवक्तुं मिच्छेत् । शक्त्यनु-
 रूप मेवानुच्छसनम् ; शक्त्यभावे हि ऋद्ध्यधोऽवसाने चोच्छ्वासे
 नास्ति दोष इत्यभिप्रायः ॥

तदेतत्पञ्च निरस्यति— “तस्येति । ‘तस्यैतस्य’ पक्षस्य ‘परिचचा’
 निन्दा विद्यते । ता मेव दर्शयति— “उत साम्यवान्यादिति ।
 ‘अनवानम्’ अनुच्छसनं, ‘अनुविवचनं’ अनुवक्तुं मिच्छन्, होता
 ‘उत’ अपि ‘सामि’ ऋद्ध्यधो ‘अवान्यात्’ उच्छ्वासङ्कुर्यात् ; तदा
 ‘तत्कर्म’ ‘विवृद्धेत’ विस्मियेत, शिथिलं भवतीत्यर्थः । “सा
 परिचचेति । यथाशक्त्यनुवचनपक्षे एषैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

१— “सृ प्रीतिपालनयोः”—इति स्वा. प० १३ । २— ‘स्ववशः’—इति ड ।

तिस्र च्चः सन्तत मनुवक्तु मशक्तस्य कस्तर्ह्युपाय इति तं दर्शयति— “स यदौति । ‘एतद्’ अनन्तरोक्तं यथाशक्त्यनुवचनं निन्दायुक्तत्वात् ‘सः’ होता ‘न’ कामयेत, तदा ‘एकैकाम्’ च्च मनुच्छसन्ननुव्रयात् ।

अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वोक्तलोकत्रय-प्राणत्रय-सन्तान सुपपादयति— “तदेकैकयेति । चिपदा ह्येताः सामिधेन्यः ; अत एकैकस्या मृचि पादत्रयस्य सन्ततत्वात् ‘एकैकयेव’ च्चचा चीन् ‘लोकान्’ सन्तनोति । “गायत्री वै प्राण इति । गायत्र्यास्त्रिपात्वात्, प्राणस्य च प्राणा-पानथ्यानलक्षणवृत्तित्रयात्मकत्वात्, त्रित्वसङ्ख्यायोगसाम्यात् तादात्म्यम् । तथा च कृत्स्नगायत्र्याः सन्ततानुवचनात्^१ कृत्स्नप्राणसन्तान मपि सिद्धतौत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव मनुवचनस्थानवानलक्षणं धर्मविशेषं^२ विधाय सान्तत्यादिकं विधत्ते— “ता वै सन्तता इति । ‘ताः’ एताः सामिधेनीः ‘सन्तताः’ परस्परसम्बद्धाः ; अत एव ‘अव्यच्छिन्नाः’ विच्छेदरहिताः ‘अन्वाह’ ।

“संवत्सरस्येत्यादि । सामिधेनीनां संवत्सरसम्बन्धहोराचरूपता प्राक् प्रतिपादिता ; अतस्तत्सान्तत्येन ‘अहोरात्राणि’ अथेवं ‘सन्ततानि’ परस्परसम्बद्धानि कृतवान् भवतीत्यर्थः । तदेतद् दृष्टानुसारेण द्रढयति— “तानीमानोति । यस्मादेवं सामिधेनीसान्तत्येन संवत्सर-सम्बधौनि ‘अहोरात्राणि सन्ततानि’, तस्मादेवेदानी मपि ‘तानि सन्ततानि अव्यवच्छिन्नानि’ पर्यावर्तन्त इत्यर्थः ।

१— ‘सन्ततानुवचनेन’—इति ड ।

२— ‘धर्म’—इति ड ।

सन्ततानुवचनस्य प्रयोजनान्तर माह— “दिषत इति । ‘दिषते’
द्वेषणं कुर्वते शत्रवे ‘उपस्थानं न करोति’; सन्ततानुवचनेन छिद्र-
रहितत्वात् । छिद्रान्वेषणशीलाय राक्षसादये प्रवेशोपायभूतं द्वारं
न प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

विपक्षे बाध माह— “उपस्थानं हेति । उपतिष्ठते प्राप्नोति
अनेनेति ‘उपस्थानं’ प्राप्तिसाधनद्वारम् ॥ १६ ॥ २ [३.५.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सामिधेनौसङ्ख्यादिकमात्रं विहितम् । वस्तुतः संहि-
ताब्राह्मणयोः सामिधेन्य ऋच एकादशैवास्माताः । तासु प्रथमाया
अन्तिमायाश्च त्रिस्त्रिः पाठेन पञ्चदशसङ्ख्या पूरणीया भवति (ऐ०
ब्रा० १. ५. २.) । सप्तदशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे तु पृथुपाजेत्याद्य-
परगन्धस्य तासु प्रक्षेपोऽपि विधीयते (ऐ० ब्रा० १. १. १. टौप्प०)
एकविंशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे षष्ठा मय्यृचां प्रक्षेपणीयता विहिता
(ऐ० ब्रा० ४. ५. ५.) । ताः प्रक्षेपणीयैर्च एव ध्याया उच्यन्ते (ऐ० ब्रा०
३. २. ७.) । तत्र ध्याययोर्धायाणां वा प्रक्षेपः खलु समिद्धमान-समिद्ध-
वत्योर्मध्ये एव भवति । ते च ऋचौ दशम्येकादशौ । मौ० द० ३अ०
६पा० ६, १० सूत्रयोः, द्वितीयतृतीयाधिकरणयोस्तत्रैवाधिकरणमाला-
याश्चैतद्विचारः सम्यगुक्तो द्रष्टव्यः । सामिधेनौप्रयोगारम्भस्त्वेवम्—
“अध्वर्युर्होतुरासनं दर्भास्तृतं गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालेऽंशस्य
मध्यभागे वेदेः पश्चात् स्थापयित्वा ‘एहि होतः’—इति होतुरा-
मन्त्रणं करोति । ततो होतरि आचम्यागते सति अध्वर्युरिध्मादेकां
समिधमादाय होतारं प्रति ‘अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि’—इति
ब्रवीति । होता च ‘ब्रह्मन् सामिधेनौरनुवक्ष्यामि’—इति ब्रह्माणं
पृच्छति । ब्रह्मा च ‘प्रजापतयेऽनुब्रूहि, धेहि’—इत्यन्तमुपांशु पठित्वा

वेति । अस्मिन्पक्षेऽपि बहिर्भूलस्याधरत्वं विधाय प्रशंसति—
“अधरमूल मिति ॥ १० ॥

विहितं स्वरण मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स स्तृणातीति । “ऊर्ण-
मदस मिति” । मन्त्रपदस्य पर्यवसित मर्थ माह— “साध्वी मिति ।
ऊर्णासूत्रनिर्मितकम्बलवन्मृदुभृतां त्वां हे वेदे!” स्तृणामीति हि
तस्यार्थः । तथाच ‘साध्वी’ शोभनां देवेभ्यः प्रीतिकरी मित्यय मर्थः
सम्पद्यत इत्यर्थः । मन्त्रस्य द्वितीयभाग मनूय व्याचष्टे— “स्वासस्था
मिति । सुखेनासितु सुपवेष्टुं योग्यां ‘स्वासस्थाम्’ । एतस्य पदस्याभि-
प्रायकथनं ‘स्वासदाम्’-इति । सुखेन आसितुम्, आसदन सुप-
वेशनं कर्तुं शक्या ‘स्वासदा’, ता मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्रेः प्रबलीकरणं विधत्ते— “अथाग्नि मिति । ‘कल्पयति’
कृतं हविर्दहनसमर्थं करोतीत्यर्थः । तच्च कल्पन माहवनीयस्यैवेति
प्रतिपादयति— “शिरो वा इति । देहस्य पूर्वभागो हि शिरः ;
अत आहवनीयोऽपि वेदेः पूर्वभागेऽवस्थानात् ‘यज्ञस्य शिरः’ ।
तथाच यज्ञस्य पूर्वाङ्गे माहवनीयं कल्पयन् शिर एव कल्पयति” ।

तस्मिन् समये प्रस्तरस्योपरि धारणं विधत्ते— “उपर्युपरीति ।
अग्रेरत्यन्तसन्निहत्योपरिभाग इत्यर्थः । “उपर्यध्यधसः सामीप्ये”-
इति” द्विर्वचनम् । तद्व्यारणं प्रशंसति— “अयं वा इति । योऽयं

१— वा० सं० २. २. ३ । का० औ० सू० २. ७. २२ ।

२— ‘वेदि!’-इति ड ।

३— ‘आसत्तु’-इति ठ ।

४— ‘माहवनीयकल्पनं यत्, शिर एव तत् कल्पयति’-इति ड ।

५— पा० सू० ८. १. ७ ।

‘सुपः’ केशसङ्घातः शिरसि दृश्यते, अथ मेव खलु प्रस्तरः । यज्ञ-
शिरस आहवनीयस्योपरि प्रस्तरं धारयन्, ‘एत मेव’ केशसङ्घातं
तस्मिन् ‘प्रतिदधाति’ सन्दधाति^१ ॥ १२ ॥

परिधिपरिधानं^२ विधत्ते— “अथेति । परितो धीयन्त इति
‘परिधयः’ । “उपसर्गे घोः किः”—इति^३ कर्मणि कि-प्रत्ययः ।
तदेतत्परिधानं सुपपादयितुं मनुवदति— “तद्यदिति ॥

इतिहासमुखेनैतत्परिधानं सुपपादयति— “यत्र वा इति । यत्र
इमम् ‘अग्निं’ पुरा^४ ‘होत्राय’ होतृकर्मणे देवाः ‘प्रावृणत’ प्रवृत्त-
वन्तः, ‘तत्’ तदानीं सोऽग्निः ‘उवाच’ उक्तवान् । कथं मिति,
तदुच्यते— “न खल्वहं मिदानीं सुत्साहं करोमि, ‘वः’ युष्माकं
होता स्यां हव्यं च वहेयम्,—इति” । यदेतद्भोतलहव्यवहनादिलक्षणं
कार्यं युष्माभिः प्रार्थ्यते, तत् कर्तुं नोत्सह इत्यर्थः ॥

अनुत्साहकारणं सुपन्यस्यति— “चीन् पूर्वानिति । हे देवाः !
यूयं मदीयान् पूर्वपुरुषान् चीन् ‘प्रावृद्धम्’ प्रवृत्तवन्तः स्यः ; ते च

१— “दर्भसङ्घातरूपत्वात् केशसङ्घातरूपा शिखेव”—इति वे० दी० ।

२— “परितः समन्ततः स्थाप्यन्ते”—इति परिधयः । “परितः सर्वतः
चतुर्दिक्षु निधानात् परिधयः”—इति पक्षे तु परिधिचित्वे दोषः
स्यात् ; अस्ति च परिधिचित्वं परिधिचतुष्टयेति सम्प्रदायः ।
तथाहि— “बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः । त्रयो
भवन्त्यशीर्षाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम्”—इति क० प्र० २. पू. १६ ।

३— पा० सू० ३. ३. ६२ ।

४— “यत्र खल्विमं हव्यवाहम् ‘अग्निम्’ पुरा”—इति ठ ।

तत एव प्रवरणात् 'प्राधन्विषुः' प्रागमन्, प्रागृषतेत्यर्थः । एतच्च प्रागास्नातम्— "चतुर्द्धा विहितो ह वा अग्नेऽग्निरास"—इत्यत्र^१ ॥

"तान् चित्यादि । प्राग्-गतान् 'तान्' मदीयान् पूर्वम् 'अव-
कल्पयत' अवकृप्तान्^२ मूर्त्तिसामर्थ्ययुक्तान् कुरुत; 'अथ' अनन्तर
मेव होता स्या मित्यादि 'यत् एतत् उत्साह्ये अहम्' एतद्विषय
मुत्साहं करिष्ये । ते च देवाः 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'एतान्
अवाकल्पयन्' समर्थान् मूर्त्त्यादियुक्तान्कुर्वन्, 'ते' चेमे 'परिधयः'
सञ्जाताः ॥ १३ ॥

एव माख्यायिकया परिधीना मुत्पत्तिं प्रतिपाद्य, तैरग्नेः परि-
धानं कार्यं मित्येतदपि प्रतिपादयति— "स हेति । एतद् देवान्
प्रत्यग्निरुवाच"^३ । 'प्रावृणक्' प्रकर्षणावर्जयत् । वषट्काराङ्गीतं मां
'यत्' येन परिधानेन हेतुना वषट्कारात्मको वज्रो न हिंस्यात्,
तदेतत्परिधानं मम कुरुत; तथा च वषट्कारात्मको वज्रो मां 'न
प्रवर्त्त्यति' न हिंसिष्यति । एव मग्निनोक्ते देवा अपि 'तथेति'
अङ्गीकृत्य तं परिधिभिः पर्यदधुः । 'अतः' देवैः परिधानकरणात्
'तम्' अग्निम् वज्रात्मको वषट्कारो नावाधिष्ट । अतः परिधि-
परिधानं अग्नेः कवचबन्धन मेव भवति । तस्मादवश्यं तत्कर्तव्य
मिति भावः ॥ १४ ॥

१—२ प्र० १ ब्रा० १ क० (१२४, १२७ पृ०) ।

२—'प्रगतान्'-इति ठ, ड । ३—'प्रवृत्तांस्तान्'-इति ठ, ड ।

४—'प्रत्यभिवाक्यम्'-इति ठ ।

अथ प्रसङ्गाद् “भुवपतये^१ स्वाहा”-इत्यादिमन्त्रैः^२ स्कन्धस्य
हविषोऽभिमर्शनं विधित्सुः, परिधिहूपेणावस्थितानां भुवपत्यादि^३-
सञ्ज्ञकानां तेषां मग्नीनां स्कन्धद्रव्यभाक्त्वं प्रतिपादयति- “त उ
हेत्यादिना । ‘ते’ परिधिहूपेणावस्थिताः पूर्वाग्नयः ‘एतद्’ वक्ष्य-
माणम् ‘ऊचुः’ उक्तवन्तः । अस्मांश्चेत् ‘इदम्’ इदानीं यज्ञे (पुनः
‘युङ्क्थाः’^४) युक्तान् कुरुथ, तर्ह्यस्माकं मपि यज्ञे कश्चिद्भागो-
ऽस्त्विति ॥ १५ ॥

“तथेत्यादि । देवाश्च ‘तथेति’ प्रत्यष्टुष्वन् । प्रतिश्रुत्य चैव
मब्रुवन् । कथं मिति । ‘बहिष्परिधि’ परिधीनां बाह्यदेशे ‘यद्’
हविः ‘स्कन्धस्यति’ स्कन्धं भविष्यति, ‘तद् युष्मासु ऊतम्’ अस्तु ;
तत् स्कन्धं हविरसाधारणो युष्मद्भागो भवत्वित्यर्थः । अथ च ‘वः’
युष्माकम् ‘उपर्युपरि’ अत्यन्तसमीपोपरिभागे ‘यद्’ हविः होष्यन्ति,
तद् ‘वः’ युष्मान् ‘अविष्यति’ तप्तान् करिष्यतीति । अवतिरत्र
दृष्ट्यर्थः । “अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतिदृष्ट्यवगमेषु^५”-इति पठितत्वात् ।
यच्चाग्नौ होष्यन्ति, तदपि युष्माकं तप्तिकरं मस्त्विति । एवं देवैः
तेषां मग्नीनां भागो दत्तः । यस्मादेवं तस्मादिदानीं मय्यग्नौ
हवनादिकं मेनां स्तर्पयतीत्याह- “स यदिति । ‘सः’-इति व्यत्ययेन

१- ‘भुवपतये’-इति ठ ।

२- ते च मन्त्राः बा० सं० २. २. ४, ५, ६ ।

३- ‘भुवपत्यादि’-इति ठ ।

४- नाख्येतत् पदद्वयं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५- भा० प० ६०० ।

वक्तव्यं एकवचनम्^१ । तथा च बहिष्परिधि 'यत्' हविः स्कन्दति, तत् 'एतेषु' अग्निषु ऊत मेव भवति ।

स्कन्नस्य च तद्भागत्वं प्रत्यक्षतो दर्शयति—“तस्माद्” इति । यस्मादेवं परिधिरूपाग्नीनां स्कन्नं हविर्भागत्वेन परिकल्पितम्, तस्मादेव कारणात् हविः स्कन्नं स्यादिति यत्तत् 'आगः' अपराधो^२ न भवति । कुत इत्यत आह—“इमा मिति । 'ते' प्रगता अग्नयः, 'इमां' भूमिं खलु प्रविष्टाः, यच्चान्यादिकं किं मपि हविः स्कन्दति, तत्सर्वं पृथिव्या मेव प्रतितिष्ठति । एवं च तेन स्कन्नेन तत्रत्याना मग्नीनां सम्बन्धात् तृप्तिर्भवित्यतीति न स्कन्नदोषः ॥ १६ ॥

एवम्भूतं स्कन्नं हविः परिधिरूपेणावस्थितानां भूमौ प्रविष्टाना मग्नीनां भाग इत्युपपाद्य तत्तदग्निनामधेययुक्तैर्मन्त्रैस्तस्याभिमर्शनं विधत्ते—“स स्कन्न मिति । 'तत्' तत्र एवं नामोद्देशेन अभिमर्शने कृते सति, यथा 'वषट्कृतं' वषट्कारेण प्रक्तं हविः तस्यै देवतायै ऊतं भवति, एव मेव 'अस्य' यजमानस्य 'एतेषु' भुवपत्यादि^३नामकेषु परिधिरूपाग्निषु तत् स्कन्नं हविः ऊत मेव भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तेषां परिधीना मिध्मावयवत्वं केचिन्नान्यन्ते, तेषां मत सुपन्यस्य निरस्यति^४—“तद्वैक इत्यादिना । 'इध्मास्य'-इत्यवयवावयवि-

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— 'सोऽपराधः'-इति जादिषु, हे च ।

३— 'भूपत्यादि'-इति ठ ।

४— 'मत सुपन्यस्यति'-इति ठ ।

सम्बन्धार्था षष्ठी^१; इक्ष्वावयवभूतानित्यर्थः । अग्निसमिन्धनाय
 हीमः क्रियते, अतस्तदवयवानां समिन्धनसामर्थ्यं मेव, न तु
 परिधानसामर्थ्यं मस्यौत्थनवक्त्रुभिः । तदेतदाह— “अनवक्तृज्ञा इति ।
 “तस्यो हैवेत्यादि । ‘यस्य’ यजमानस्य परिधय इत्येवं रूपेण
 इक्ष्वात् पृथक्, तानेवाहरन्त्यध्वर्यवः; तस्यैव यजमानस्य एते ‘अव-
 क्तृज्ञाः’ परिधानलक्षणकार्यचमा भवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्मात्’
 इक्ष्वाणन्तर्भूतान् ‘अन्यान्’ एव परिधीनाहरेयुरिति विधत्ते—
 “तस्मादिति ॥ १८ ॥

परिध्युपादानभूतान् वृक्षान् उत्तरोत्तराननुकल्पतयोपादेयान्
 विधत्ते—“ते वा इति । ‘ते’ खलु परिधयः पलाशवृक्षजा भवेयुः ।
 “ब्रह्म वै”—इत्यादि तत्प्रशंसा । ब्रह्मविषयस्य रहस्यस्य^२ अवणात्
 पलाशवृक्षस्तावद् ब्रह्मात्मकः । तथा च तैत्तिरीयकम्— “देवा वै
 ब्रह्मन्वदन्त तत् पूर्णं उपाशृणोदिति^३ । अग्निवाय्वादित्यरूपेण
 हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः^४ एवावस्थानादग्निरपि ब्रह्मात्मकः । तादृग^५
 अन्यात्मकत्वं च परिधीनां प्रतिपादितम् । अतोऽग्निरूपब्रह्मात्म-
 कानां परिधीनां पलाशरूपब्रह्मविकारत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ १९ ॥
 स्पष्टं मन्यत् ॥ २० ॥ ६ [३. ३.] ॥

१— पा० २. ३. ५० सू० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘रहस्ये’—इति जादिषु ।

३— तै० सं० ३. ५. ७. ३ ।

४— ‘हिरण्यगर्भाख्यब्रह्मणः’—इति ठ ।

५— नाख्येतत् पदं ड-पुस्तके ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे द्वतीयाध्याये द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे इध्रवेदिबर्हिषां प्रोक्षणम्, बर्हिःस्तरणम्, प्रस्तर-
 स्थापनम्, आहवनीयाग्निकल्पनम्, परिधिपरिधानारम्भश्च । तत्रेयं
 पद्धतिः— अध्वर्युः वेदित आज्यस्थालौ मादायान्यत्र सुगुप्ते संरक्ष्य
 इध्रकाष्ठान् विस्वस्य “ब्रह्मन्निध्नां प्रोक्षिष्यामि”—इति ब्रह्माणं पृच्छति ।
 “प्रोक्ष यज्ञम्”—इति च ब्रह्मा तत्रानुजानाति । ततस्तेषां प्रोक्षणं
 कार्यम् । वेदेः बर्हिषाश्चैव मेव प्रोक्षणम् । ततोऽवशिष्टैर्जलैर्बर्हिर्मूलानां
 प्रोक्षणञ्च । ततो यथा वेदिभूमिर्न दृश्येतैवं कृत्वा तैरेव बर्हिर्मिः
 आच्छादयेत् । एतदेव बर्हिःस्तरणं मुच्यते । तत्स्तरणप्रकारवैविध्यं तु
 ऋत्विक्कृताभिनेयदर्शनात् एव सुगमम् । तत इध्रात् समिधं मादाय
 ब्रह्मणो हस्तात् प्रस्तरश्चादाय आहवनीयस्योपरि धारयन् आहव-
 नीयाग्निं कल्पयेत् । कल्पनं चात्र हविर्दहनसमर्थीकरणम् । परिधि-
 परिचयस्तुक्तपूर्वः ।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके “कण्डिकाः १२२”—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
 ग-घ-ङ-पुस्तकेषु नास्ति, च-पुस्तके तु “कण्डिकासङ्ख्या १२२”—इति ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

ते वा आर्द्राः स्युः । ए*तुद्धोषां जीव मेतेन सुतेजस
एतेन वीर्यवन्तस्तस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥

सु मध्यमु मेवुग्रे परिधिं पुरिदधाति । गन्धर्व्वस्त्वा
व्विश्वस्यारिष्ट्यै युजमानस्य
परिधिरस्यग्निरिडु ईडित इति† ॥ २ ॥

अथ दुक्षिणं पुरिदधाति । इन्द्रस्य‡ बाहुरसि दुक्षिणो
व्विश्वस्यारिष्ट्यै युजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडु ईडित
इति? ॥ ३ ॥

अथोत्तरं पुरिदधाति । मिचावुरुणौ त्वोत्तरतः
पुरिधत्तां ध्रुवेण धूर्मणा व्विश्वस्यारिष्ट्यै युजमानस्य

* 'स्यु । रे'-इति ग ।

† 'इति'-इति ख, 'इति'-इति च ।

‡ 'पुरिदधातुन्द्रस्य'-इति ग । § 'इति'-इति ख, 'इति'-इति च ।

परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित ऽइत्यग्नयो हि तुस्मादाहाम्नि-
रिड ऽईडित ऽइति* ॥ ४ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । सु मध्यमु मेवाग्रे परिधि
मुपस्पृशति तेनैतानुग्रे समिन्धे ऽथाभावभ्यादधाति तेनो
ऽअग्निं प्रत्युक्षः समिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽभ्यादधाति । व्वीतिहोचं त्वा कवे द्युमुन्तः
सुमिधीमहि । अग्ने वृहुन्त मध्वर ऽइत्येतया गायत्र्या
गायत्री मेवैतत्सुमिन्धे सा गायत्री सुमिद्धान्यानि
ब्रुन्दाःसि सुमिन्धे ब्रुन्दाःसि सुमिद्धानि देवेभ्यो यज्ञं
व्वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ यां द्वितीयाः समिध मभ्यादधाति । व्वसन्तु मेव
तया सुमिन्धे सु व्वसन्तः सुमिद्बोऽन्यान्वृन्तसुमिन्ध
ऽऋतुवः सुमिद्वाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति
सोऽभ्यादधाति समिदसूति समिद्धि व्वसन्तः† ॥ ७ ॥

अथाभ्याधाय जपति । सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु
कुस्याश्चिदभिश्नस्त्या ऽइति गुप्त्यै वा ऽअभितः परिधयो
भुवन्त्यथैतत् सूर्य मेव पुरस्ताज्जोप्तारं करोति नेत्

* 'इति'—इति ख, 'ईति'—इति च ।

† 'व्वसन्तः'—इति ख, 'न्तः'—इति च ।

पुरस्तान्नाष्टा रुक्षाःस्यभ्यवचुरानिति सूर्यो हि नाष्टाणां
रुक्षसा मपहन्ता* ॥ ८ ॥

अथ या मेवामं तृतीयाः समिध मभ्यादधाति ।
अनुयाजेषु ब्राह्मण मेव तुया समित्ये सु ब्राह्मणः
समिद्धो देवेभ्यो यजुं वहति ॥ ९ ॥

अथ स्तीर्णां वेदि मुपावर्तते । स द्वे तृणे ऽआदाय
तिरुश्ची निदधाति सवितुर्बाहूस्थ इत्ययं वै स्तुपुः प्रस्तरो
ऽथास्यैते भ्रुवावेव तिरुश्ची निदधाति तुस्मादिमे तिरुश्च्यौ
भ्रुवौ क्षत्रं व्यै प्रस्तरो विश्व ऽद्वतरं बर्हिः क्षत्रस्य चैव
विश्वश्च विधृत्यै तुस्मात् तिरुश्ची निदधाति तुस्मादेव
विधृती नाम ॥ १० ॥

तुत् प्रस्तरोऽ स्तृणाति । ऊर्णमदसं त्वा स्तृणामि
स्वासस्थं देवेभ्य ऽद्विति साधुं देवेभ्य ऽद्वत्येवैतदाह यदा-
होर्णमदसं त्वेति स्वासस्थं देवेभ्य ऽद्विति स्वासुदं देवेभ्य
द्वत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

तु मभिनिदधाति । आ त्वा? वसवो रुद्रा ऽआदित्याः
सदन्वित्येते वै चया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या

* 'न्ता'-इति ख, 'न्ता'-इति च ।

† 'द्विधात्य । तु'-इति ग ।

‡ 'स्तृणात्यूर्ण'-इति ग ।

§ 'दधात्या । त्वा'-इति ग ।

ऽएते त्वासीदन्वित्येवैतदाह्यभिनिहित एव सव्येन
पाणिना भवति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणेन जुह्वं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा नाश्रा
रुक्षाः स्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता
तस्मादभिनिहित ऽएव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

अथ जुह्वं प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसि जुह्वनामेति
घृताची हि जुह्वर्हि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः
सुद ऽआसीदेति घृताच्यस्युपभृन्नामेत्युपभृतं घृताची
ह्युपभृद्वि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद
ऽआसीदेति घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवां घृताची हि
ध्रुवा हि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद ऽआसी-
देति यदन्यद्भविः* ॥ १४ ॥

स वा ऽउपरि जुह्वुः सादुयति । अधः ऽद्वतराः सुचः
क्षत्रं वै जुह्वर्विश ऽद्वतराः सुचः क्षुत्र मेवैतद् विश
ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रिय मधुः स्तादिमाः
प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुह्वुः सादुयत्यध द्वतराः
सुचः ॥ १५ ॥

सोऽभिमुखति । ध्रुवा ऽअसदन्निति ध्रुवा ह्यसद-
न्नृतस्य योनाविति यज्ञो वा ऽअतस्य योनिर्यज्ञे ह्यसदं-

* 'विः'-इति च । † 'दुयत्य । ध'-इति ग । ‡ 'मधु'-इति ग, च ।

स्तु विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति मिति
तद्युजमान माह पाहि मां यज्ञान्य मिति तदुप्यात्मानं
यज्ञान्नान्तरेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सुखं पुरि-
ददाति गुप्त्यै तुस्मादाह ता विष्णो पाह्वीति ॥ १६ ॥ १॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

अथ परिधीना मार्द्रतां विधाय प्रशंसति— “ते वा इति ।
‘एतद्’ आर्द्रत्वं खलु ‘एषां’ जीवतां जीवनलिङ्गम् । स्थावरजङ्ग-
मादिशरीरे यत्र खल्वार्द्रत्वं मस्ति, ‘तेन’ ते ‘सतेजसः’ अवयव-
कान्तिलक्षणेन तेजसा युक्ताः ‘वीर्यवन्तः’ बलवन्तश्च भवन्ति । अतः
सतेजस्त्वादिसिद्धये ‘ते’ परिधयोऽपि ‘आर्द्राः’ भवेयुरित्यर्थः ।
आर्द्रस्य च सजीवत्वं शुष्कस्य च निर्जीवत्वं ह्यन्दोगैरान्नायते— “अस्य
सोम्य! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहृत्याज्जीवन् स्ववेद्— अस्य
यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुश्रूषति” —इति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य पश्चिमभागे मध्यमपरिधिरेव प्रथमं परिधातव्य
इति विधत्ते— “स इति । मन्त्रः^१ स्पष्टार्थ इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेन
न व्याख्यायते । अस्मिन् मन्त्रे, दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोश्च, यद्
“अग्निरिड ईडितः”—इति तादात्म्यप्रतिपादनम्, तावन्मात्रं व्याख्या-

१— सा० का० ब्रा० प. ११. १, २, ३ ।

२— वा० सं० २. ३. १ । का० श्रौ० सू० २. प. १ ।

स्यते । अस्माभिस्तु संहिताया मेव मन्त्रा व्याख्याता इति न पुनस्तोत्र
व्याख्यातव्याः^१ ॥ २ ॥

दक्षिणोत्तरपरिधोरपि समन्तकं^२ परिधानं विधत्ते— “अथ
दक्षिण मित्यादिना । “अग्नयो हौत्यादि । यस्मात् प्रागुक्तरीत्या
परिधयः ‘अग्नयः’, ‘तस्मात्’ कारणाद् “अग्निरिड ईडितः”—
इत्यग्निशब्देन परिधिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ ३, ४ ॥

पूर्वाधारसमिधोऽभ्याधानं विधत्ते— “अथ समिध मिति ।
वायव्यां दिश मारभ्य आग्नेयदिग्भागपर्यन्त मविच्छिन्नधारया
होमः “पूर्वाधारः” । स च यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां ‘समिधम्’
आदध्यादित्यर्थः ।

तत्र धर्मविशेष माह— “स मध्यम मेवेति । ‘अग्ने’ अभ्या-
धानात्पूर्वं ‘मध्यमं परिधिं’ तथा समिधा संसृजेदित्यर्थः ।

तस्य प्रयोजन माह— “तेनैतानिति । ‘तेन’ उपसर्गनेन
परिधिरूपान् ‘एतान्’ अग्नीन् प्रथमं ‘समिन्धे’ ; ‘अग्नौ’ अभ्याधानेन
‘तेन’ आहवनीयरूपेण प्रत्यक्षस्याग्नेः समिन्धन मित्यर्थः ॥ ५ ॥

विहित मभ्याधान मनूद्य मन्त्रं^३ विधत्ते— “स इति । ‘अस्य’
अभ्याधानसाधनमन्त्रस्य गायत्रीच्छन्दस्कात्वात् छन्दसां मध्ये गाय-

१— यद्यपि काण्वसंहितैव सायणाचार्येण व्याख्याता (सापि नाद्यापि
क्वचिदपि मुद्रिता), इदं तु ब्राह्मणं माध्यन्दिनम् ; तथापि वाज-
सनेय-सर्वशाखामन्त्राणां मभिन्नत्व मभिप्रेत्यैवोक्त मेव मिति ।

२— वा० सं० २. ३. २, ३ । का० औ० सू० २. ८. १ ।

३— वा० सं० २. ४. १ । का० औ० सू० २. ८. २ ।

आख्य मपि कृन्दः प्रथमं 'समिन्धे' सन्दीपयति । समिद्धा च 'सा गायत्री' उष्णिगादीनि 'अन्यानि' चतुर्वृत्तराणि^१ 'कृन्दांसि' सन्दीपयति; समिद्धायाश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्यास्तत्र सर्वत्रानु-
गमात् । गायत्र्या 'समिद्धानि' तानि च 'कृन्दांसि', 'देवेभ्यः' 'यज्ञं' 'वहन्ति' प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अथोत्तराधारसमिधाभ्याधानं विधत्ते— "अथ या मिति । द्वितीयाधारो हि नैर्ऋतीं दिश मारभ्यैशानीं दिशं प्रत्यनवच्छिन्न-
धारया होमः; स यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां समिध मादध्यात् ।
पूर्वाधारसमिदपेक्षया 'द्वितीयाम्'-इति व्यपदेशः । 'तथा' च
समिधा 'वसन्तः' ऋतुः सन्दीप्यते । निगदसिद्ध मन्थत् ।

अभ्याधान मनुद्य मन्त्रं^२ विधत्ते— "स इति । "समिद्धीति ।
"समिधो यजति"—इति तद्विधानात्^३ । ईदृशी प्रसिद्धि रच^४ 'हि'-
शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

एव माधारसमिदभ्याधानानन्तरं मन्त्रविशेषस्य जपं विधत्ते—
"अथाभ्याधयेति । मन्त्रस्य प्रयोजन माह— "गुप्त्यै वा इति ।
राक्षसादिसञ्चरणनिरसनं गोपनम् । गुप्त्यर्थं हि परिधिपरिधानम् ।
पूर्वस्थां दिशि परिधिर्नास्ति, तथा च 'एतत्' एतेन "सूर्यस्त्वा^५—
इतिमन्त्रोच्चारणेन त मुद्यन्तं 'सूर्य मेव' यज्ञस्य रक्षितारं करोति ।

१— "चतुरस्रतुरः प्राजापत्यायाः"—इति पि० कृ० सू० ३. ११ ।

२— अत्र मन्त्रः— वा० सं० २. ५. १ । का० श्रौ० सू० २. ८. ३ ।

३— तै० सं० २. ६. १ । ४— 'ईदृशीं प्रसिद्धि मत्र'—इति जादिषु ।

५— वा० सं० २. ५. २ । का० श्रौ० सू० २. ८. ४ ।

शिष्टं स्पष्टम्^१ । इमं मर्थं तैत्तिरीयके विस्पष्टं मामनन्ति— “परि-
धीन् परिदधाति रक्षसा मपहृत्यै, संस्पर्शयति रक्षसा मनन्ववचाराय,
न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्वाऽस्यपहन्ति”-
इति^२ ॥ ८ ॥

अनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानायैका समिदवशेषयितव्येत्यभिप्रेक्ष्य तस्याः
समिधो ऽभिधास्यमान^३ मभ्याधानं मनूय प्रसङ्गात्तस्य प्रयोजनं माह—
“अथ या मिति । “अमू मिति । ‘अदः’-शब्दो विप्रकृष्टार्थवाची ।
विप्रकृष्टेऽनुयाजप्राक्काले अभ्याधानं मित्यर्थः । “ब्राह्मणं मेव तयेति ।
“एषा ते अग्ने समित्”-इत्यादिना मन्त्रेण^४ यजमानगामिनो
वर्द्धनाप्यायनादिलक्षणफलस्य प्रतिपादनात् तेनाभ्याहितया समिधा
यजमानरूपं ‘ब्राह्मणं मेव’ ‘समिन्धे’ सन्दीपयति । गतं मन्यत् ॥८॥

एव माहवनीये कर्त्तव्याः परिधिपरिधानादयो विहिताः ;
अथ वेद्यां हविरासादनार्थं प्रस्तरस्तरणं विधितुस्तदर्थं विधृत्योः
सादनं विधत्ते— “अथेति । बर्हिषा ‘स्त्रीणां वेदिम्’ ‘उप’लक्ष्य
आहवनीयसमीपादुपावर्त्ततेत्यर्थः । उपावृत्य च बर्हिषः सकाशाद्
‘द्वे हणे आदाय’ बर्हिष उपरि ‘तिरस्त्री’ तिर्यगग्रे ‘निदधाति’
“सवितुः”-इतिमन्त्रेण^५ ॥

तदेतत् हणनिधानं प्रशंसति— “अयं वा इति । ‘प्रस्तरः’ हि
यज्ञस्य ‘स्तुपः’ केशसङ्घातः । बर्हिषि अश्रुप्रभृतीनि लोमानि । तथा

१— ‘गतम्’-इति ठ ।

२— तै० ब्रा० ३. ३. ७ ।

३— ‘विधास्यमान’-इति ठ ।

४— तै० सं० २. ६. ६. १ ।

५— वा० सं० २. ५. ३ । का० औ० सू० २. ८. ५ ।

च प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये तिर्यङ्निहिते 'एते' त्वणे 'भ्रुवावेव' भूस्थानीये
इत्यर्थः । लोकप्रसिद्धौ तद् द्रढयति— "तस्मादिति । यस्मादेवं यज्ञे
केशशश्वरूपेण संस्तुतयोः प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये संस्थिते त्वणे तिर्यङ्नि-
धीयेते, 'तस्मात्' कारणात् पुरुषशरीरस्य 'भ्रुवौ' 'तिरस्थौ'
दृश्येते इत्यर्थः ॥

तिर्यङ्निधानस्य प्रयोजन माह— "चत्रं वा इति । चत्रियवैश्य-
जातिस्थानीये प्रस्तरबर्हिषी ; अतस्तयोर्विविधं धारणाय तत्तिर्यक्
त्वणनिधानं सम्पद्यते ; इतरथा हि प्रस्तरबर्हिषोः साङ्कर्यात् चत्रिय-
वैश्ययोरपि साङ्कर्यं स्यात् । यस्मादेव मेते त्वणे तिर्यङ्निहिते
विधारणप्रयोजने, तस्माद् अनयोः 'विधृती' इति 'नाम' सम्पद्यत
इति निर्ब्रूते— "तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रस्तरस्य समन्त्रकं स्तरणं विधत्ते— "तदिति । 'तत्' तत्र
विधृत्योरुपरौत्यर्थः । प्रस्तरस्तरणमन्त्रस्तु^१ बर्हिस्तरणमन्त्रवत्^२ । तत्र
स्तीर्यमाणायां वेदेरभिधेयत्वात् 'साध्वीं देवेभ्यः'—इत्येवं स्त्रीलिङ्ग-
तया व्याख्यातः ; अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति 'साधुं देवेभ्यः'—
इति पुल्लिङ्गतया व्याख्यात इत्येतावानेव विशेषः । अन्यत्
पूर्ववद् योज्यम्^३ ॥ ११ ॥

स्तीर्णस्य^४ प्रस्तरस्योपरि स्पर्शनं विधत्ते— "त मभीति ।

१— वा० सं० २. ५. ४ । का० श्रौ० सू० २. ८. १० ।

२— वा० सं० २. २. ३ । पुरस्ताद् (२१७, २२५, ८०) द्रष्टव्यम् ।

३— २२५, ८० ३—१०पं० द्रष्टव्यम् ।

४— 'स्तीर्यस्य'—इति जादिषु, ठे च ।

“आ त्वा”-इतिमन्त्रेण^१ प्रस्तरस्योपरि हस्तं निदध्यादित्यर्थः । मन्त्र-
व्याख्यानं सुगमम् ॥

जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं प्रस्तरस्यान्वारम्भं विधत्ते— “अभिनि-
हित एवेति । सद्यहस्तेन प्रस्तरः ‘अभिनिहितः’ संस्पृष्टः ‘एव’
भवेत् ॥ १२ ॥

“अथेति । ‘अथ’ अनन्तर मेव ‘दक्षिणेन’ हस्तेन ‘जुह्वं’ प्रति-
गृह्णीयात् । जुह्वसादनपर्यन्तं प्रस्तरविमोको न युक्त इत्यर्थः । तस्य
प्रयोजनमाह— “नेदिहेति । उक्ताभिप्राय मेतत् ॥ १३ ॥

अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते— “अथ जुह्व मिति । जुह्व मादाय
अनेन मन्त्रेण^१ प्रस्तरे सादयेन्न तु ग्रहणमाचमम् ; मन्त्रस्य सादन-
क्षिप्तत्वात् । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “जुह्वं प्रतिगृह्य निदधाति,
घृताचीत्येव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्”-इति^२ । “घृताची
हीति । घृत मञ्चति प्राप्नोतीति ‘घृताची’ । घृताचीत्येतत् प्रसिद्ध
मिति हेरर्थः ; ‘नाम्ना’ नामधेयेन, एषा सुक् ‘जुह्वर्हि’ न केवलं
होमसाधनत्वादित्यभिप्रायः । मन्त्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्यानु-
वदति— “सेद मिति ।

अथोपभृतः सादनं विधत्ते— “घृताच्यस्युपभृताब्जे”त्युपभृत
मिति । वाक्यशेषः पूर्ववद्योज्यः ॥

१— वा० सं० २. ५. ५ । का० औ० सू० २. ८. ११ ।

२— वा० सं० २. ६. १ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

३— का० औ० सू० २. ८. १३ ।

४— वा० सं० २. ६. २ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

ध्रुवाद्याः सादनं विधत्ते— “हृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति^१ ध्रुवा मिति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सुगताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनं विधत्ते— “प्रियेणेति । ‘यद्’ आज्यात् ‘अन्यद्भुविः’ पुरोडाशादिकम्, “प्रियेण” इति मन्त्रेण^२ तत् सादयेदिति शेषः ॥ १४ ॥

जुह्वादीनां सादने विशेष माह— “स वा इति । प्रस्तरस्थो- परि जुह्व मेव सादयेत् । तस्याधस्ताद् बर्हिषि ‘द्वतराः’ उपभृदाद्याः ‘सुचः’ सादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रकृता— “बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चेति^३ । तदेतदुपर्यधः सादनं सुपपादयति— “चचं वा इति । स्वातन्त्र्येण होमसाधनत्वात् जुह्वः चचिचजातिः । उपभृदादीनां तु जुह्ववद्भोमे स्वातन्त्र्याभावात्, प्रत्युत तत्स्थस्याज्यस्य जुह्वा मानेयत्वात् ता वैश्वजातिस्थानीयाः । निगदसिद्धः शेषः ॥ १५ ॥

समन्त्रक मासन्नानां हविषा अभिमर्शनं विधत्ते— “सोऽभि- मृशतीति । मन्त्रप्रतीकस्थार्थः^४ प्रसिद्ध इति ‘हि’-शब्देन व्याचष्टे— “ध्रुवा हीति । कर्मसमानिपर्यन्तं नैश्चल्येन वेद्यां जुह्वाद्या उपसन्ना इत्यर्थः ॥

“स्यतस्य योनौ”—इत्यस्य विवक्षितं मर्थं माह— “यज्ञो वा इति । ‘स्यत’-शब्दः ‘सत्य’-शब्दपर्यायः । सत्यफलकारणत्वात् स्यतस्य

१— या० सं० २. ६. ३ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

२— वा० सं० २. ६. ४ । का० औ० सू० २. ८. १८ ।

३— का० औ० सू० २. ८. १३ ।

४— मन्त्रस्य वा० सं० २. ६. ५ । का० औ० सू० २. ८. १६ ।

योनिः 'यज्ञः' । तादृगर्थपरत्वं युज्यत इत्याह—“यज्ञे हीति । 'यज्ञे' खल्वेता जुह्वाद्याः 'असदन्' आसादिताः स्थापिताः ; अतः “सुतस्य योनौ”—इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्तं मित्यर्थः ।

मन्त्रशेषे मनुष्यं व्याचष्टे—“ता विष्णो”—इति । फलभोक्तृतया स्वामित्वाद् 'यज्ञपति'—शब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह—“तद्यजमान मिति । यज्ञं नयति निष्पादयतीति 'यज्ञनीः' अध्वर्युः ; अतो यज्ञस्य मितिपदस्याध्वर्युपरतां व्याचष्टे—“तदप्यात्मान मिति । 'तत्' तेन 'यज्ञस्य मिति' अनेनाध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशात् 'नान्तरेति' अन्तरितं वियुक्तं न करोति । सिद्धप्रायं मन्यत् ॥ १६ ॥ १ [३.४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये ऋतौयाध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— प्रथमं तावदिह परिधिपरिधानं विहितम् । तच्चैवम्— आर्द्रान् एकवृक्षीयान् वाज्रमात्रान् पालाशवैकङ्कतकार्ध्वनैस्त्रिखादिरोदुम्ब-
रान्यतमान् त्रीन् काष्ठखण्डान् सङ्गृह्य तेषु यत् स्थूलतमं तदेव मध्यमं
परिधिं परिकल्प्य आहवनीयस्य पश्चात् उदगग्रं प्रथमं परिदध्यात् ।
ततो ऽण्डिष्ठं द्वितीयं परिधिं दक्षिणतः प्रागग्रं परिदध्यात् । तत
उत्तरतोऽपि प्रागग्रं मेव अण्डिष्ठतरं मवशिष्टं परिधिं परिदध्यात् ।
अथैकविंशतिकाष्ठकादिभ्याम् गृहीतया समिधा तूष्णीं प्रथम-
परिधिं स्पृष्टोत्थाय तां समिधं मःहवनीयेऽभ्यादध्यात् । इध्मस्यैक-
विंशतिकाष्ठत्वं चाज्ञातं तैत्तिरीयकैः—“एकविंशति मिध्मादाः ऋणि
भवन्ति”— इति तै० ब्रा० ३. ३. ७. २ । ततस्तस्मादेवेभ्याम् द्वितीयं

इन्धे ह वा ऽएतदध्वर्युः । इध्मेनाग्निं तुस्मादिध्मो
नाम सुमिन्धे सामिधेनूभिर्होता तुस्मात् सामिधेन्यो
नाम ॥ १ ॥

सु ऽआह । अमुये* समिध्यमानायानुब्रूहीत्यमुये
ह्येतत् समिध्यमानायान्वाह ॥ २ ॥

तदु हैक ऽआहुः । अमुये† समिध्यमानाय होतरनु-
ब्रूहीति तदु तथा नु ब्रूयादुहोता वा ऽएषु पुरा भवति
यदुवैनं प्रवृणीतेऽथ होता तुस्मादु ब्रूयादमुये समिध्य-
मानायानुब्रूहीत्येव‡ ॥ ३ ॥

समिध मादाय परिधि मस्यैव तत्रैवादध्यादिति समिदाधानम् ।
अथ उपविश्य आहनीय मौक्षमाणो सखरं मन्त्रं जपेत् । ततः
प्रादक्षिण्येन वेदिं प्रत्यावृत्त्यागत्य स्त्रीर्क्षाया एव वेदे उपरि मध्ये
अरन्निमात्रे उत्तराग्रे साग्रे द्वे दृष्टे समन्त्रपाठं निदध्यात् । तयो-
स्तृणयोरुपरि मूलभागे प्रागग्रं प्रक्षरं स्तृणीयात् ; बर्हिर्मूलेभ्यः
प्रक्षरमूलानि अभिहिततराणि कुर्यादित्यर्थः । तत उभाभ्यां हस्ताभ्यां
प्रक्षरमभिनिदध्याच्चेति प्रक्षरमभिनिधानम् । अभिनिधानं चेहाधः-
पीडनम् । अथाग्नीध्रं समर्पितां जुह्वं दक्षिणेन पाणिना प्रतिगृह्य
सव्यहस्तेनाविमुक्ते प्रक्षरे प्रागग्रं सादयेत् । ततः संख्येन वेदं
गृहीत्वोपभृतं तथैव प्रतिगृह्य जुह्वा उत्तरत्र बर्हिष्येवासादयेत् ।
जुह्वतोऽवद्वष्टां पञ्चाद्वर्त्तमाना मसंस्पृष्टां ध्रुवा मुपभृत उत्तरतो
विष्टव्यग्रयोरुपर्यासादयेदिति खगासादनम् ॥

* 'ऽआह्वामुये'-इति क, ग ।

† 'ऽआह्वरमुये'-इति क, ग ।

‡ 'ब्रूया'-इति ग ।

§ 'ब्रूहीत्येव'-इति च ।

आग्नेयीरुन्वाह । स्वयैवैन मेतद्देवतया सुमिन्धे
गायत्रीरुन्वाह गायत्रं वा ऽअग्नेश्चुन्दः स्वनैवैन मेत-
च्छुन्दसा सुमिन्धे व्वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री व्वीर्येणै-
वैन मेतत्सुमिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एका*दशाक्षरा वै त्रिष्टुब् ब्रह्म
गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुबेतुभ्या मेवैन मेतदुभ्यां व्वीर्याभ्यां
सुमिन्धे तुस्मादेकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स वै त्रिः प्रथमा मन्वाह । त्रिरुत्तमां त्रिष्टुत्पायणा
हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तुस्मात् त्रिः प्रथमा मन्वाह
त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

ताः पुञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै
व्वज्रो व्वीर्यं व्वज्रो व्वीर्यं मेवैतत्सामिधेनौरभि सुम्पा-
दयति तुस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तु मङ्गुष्ठाभ्या
मुवबाधेतेदु महु ममु मुवबाध ऽहुति तुदेन मेतेन
व्वज्रेणावबाधते ॥ ७ ॥

पुञ्चदश वा ऽअर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशो वै
संवत्सरो भुवन्नेति तद्रात्रीरामोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशाना मु वै गायत्रीणाम् । त्रीणि च शतानि

* 'न्वाहैका'-इति क, ग ।

'रात्रयोऽर्द्ध'-इति क, ग ।

षष्टिश्चाक्षुराणि त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सर-
स्याहानि तदुहान्याप्नोति तु द्वेवु संवत्सरु माम्नोति ॥ ९ ॥

सप्तदश सामिधेनीः* । इष्ट्या† ऽनुब्रूयादुपांशु
तस्यै देवतायै यजति युस्या ऽहुष्टिं निर्व्वपति द्वादश
वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्त्तुव ऽएषु ऽएव प्रजापतिः
सप्तदशः सुर्व्वं व्वै प्रजापतिस्तत्सुर्व्वेणैव तं काम मुनप-
राधः राप्नोति युस्मै कामायेष्टिं निर्व्वपत्युपांशु देवतां
यजत्यनिरुक्तं वा ऽउपांशु सुर्व्वं व्वा ऽअनिरुक्तं तत्सुर्व्वे-
णैव तं काम मुनपराधः राप्नोति युस्मै कामायेष्टिं
निर्व्वपत्येष इष्टेरुपचारः‡ ॥ १० ॥

एकविंशतिः सामिधेनीः । अपि॥ दर्शपूर्णमासयो-
रनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्त्तु-
वस्त्रयो लोकास्तु द्विंशतिरेषु ऽएवैकविंशो यु ऽएष
तुपति सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां गुति भेतां प्रतिष्ठां
गच्छति तुस्मादेकविंशति मुनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

ता हैता गतुश्रेरेवानुब्रूयाद् । यु इच्छेन्न श्रेया-
न्स्यान्न पापीयानिति यादुशाय हैवु सु ते ॥ ऽन्वाहुस्ता-

* 'त्रीः'—इति ख ।

† 'त्री । रिष्ट्या'—इति क, ग ।

‡ 'रुः'—इति च ।

§ 'त्री । रुपि'—इति क, ग ।

॥ 'हैव सते'—इति, 'हैव सते'—इति, 'हैव स ते'—इति च पाठाः च ।

दृङ् वा द्वैव भुवति पापीयान्वा यस्यैवं द्विदुष ऽएता
 ऽअन्वाहुः सो ऽएषा मीमांसैव नृ त्वेवैता ऽअनू-
 च्यन्ते ॥ १२ ॥

चिरेव प्रथमां चिरुत्तमां मनवानन्ननुब्रूयात् । चुरो
 वा ऽइमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकान्सन्तनोतीमांस्लो-
 कान्सृणुते चुर ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽएत मेवास्मिन्ने-
 तत्सुन्ततं मुव्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम्* ॥ १३ ॥

स यावदस्य वृशः स्याद् । एव मेवानुविवक्षेत्तस्यै-
 तस्य परिचक्षोतु साम्यवान्यादुनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कुर्म
 विवृह्येत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स युद्येतन्नोदाशुसेत । अप्येकैका मेवानवानन्ननु-
 ब्रूयात्तदेकैकयैवेमांस्लोकान्सन्तनोत्येकैकयेमांस्लोकान्सृ-
 णुतेऽथ यत् प्राणं दधाति गायत्री वै प्राणः स यत्
 द्वात्स्नां गायत्री मन्वाह तत् द्वात्स्रं प्राणं दधाति
 तस्मादेकैका मेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

ता वै सुन्तता अव्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह । संवत्सरस्यै-
 वैतदहोरात्राणि सुन्तनोति तानीमानि संवत्सरस्याहो-
 रात्राणि सुन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परिलवन्ते द्विषत
 ऽउ चैवैतद् आतृव्यायु नोपस्थानं करोत्युपस्थानं

* 'वचनम्'-इति ग, च ।

† 'से । ताप्ये'-इति क, ग ।

ह कुर्याद्यदुसन्तता अनुब्रूयात् तस्माद्वै सुन्तता अव्यव-
च्छिन्ना अनुवाह ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

अथेधाधानाग्निं समिन्धनहेतुभूताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां
नाम निर्वक्ति—“इन्धे ह वा इति । पञ्चदशसमिदात्मकेनानेन
‘इधेन’ अध्वर्युः ‘अग्निम्’ ‘इन्धे ह वै’ सन्दीपयति खलु । ‘एतत्’
—इति क्रियाविशेषणम् । ‘तस्मात्’ इन्धनसाधनत्वात्, तस्य ‘इध्मः’—
इति ‘नाम’ सम्पन्नम् । ‘होता’ च ‘सामिधेनीभिः’ “प्र वो वाजा”—
इत्यादिभिर्ह्वयिभिः^१ अग्निं ‘समिन्धे’; अतः समिन्धनसाधनत्वात्
तासां मपि ‘सामिन्धेन्यः’—इति ‘नाम’ निष्पन्नम् । एवं नाम-
निर्वचनव्याजेनेधेन सामिधेनीभिश्च अग्निसमिन्धनं कार्यं मिति
प्रतिपादितं भवति ॥ १ ॥

अथ सामिधेनीर्वाचयितुरध्वर्योः सम्यैषमन्तोच्चारणं विधत्ते—
“स आहेति । इधेन सन्दीप्यमानाय ‘अग्नये’ तत्समिन्धनार्था या
श्चो वक्तव्याः, ताः सामिधेनीः ‘अनुब्रूहि’ इति^२ सम्यैषार्थः^३ । त
मिमं मयं श्रुतिः स्वयं दर्शयति—“अग्नये ह्येतदिति ॥ २ ॥

१—“अथेधेनाग्निं”—इति ८ ।

२— ३ ब्रा० ७-६ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १-१२ (तै० सं० २. ५. ७. २.) ।

३— तै० सं० ६. ३. ५. ६ । पुनस्तत्रैव ७. १ । एवम् ऐ० ब्रा० १. ३. ५ ।

४— प्रैषपरिचयस्तु ऐ० ब्रा० ३. १. ६ द्रष्टव्यः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन्^१ पञ्चसीरीं^२ स्निग्धतरुलताधेनुसौवर्णभूसीः ।

रत्नोष्ठां रुक्मावाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्घ्यौ,

व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो^३ राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत सुदा पात्रसात्सिङ्गणार्घ्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

‘ओ३ मनुब्रूहि’-इति होतारं प्रसूति । ततो होता ‘कं प्रपद्ये’-
इत्यादि जपति । अस्यान्ते यजमानः स्पर्शं गृह्णीत्वा ‘सन्तन्वन्निव मे
ऽनुब्रूहि’-इति होतारं प्रेष्यति-इति पद्धतिः । अस्मिन् कर्मणि
आदित आरभ्य स्विष्टकृतः प्राक् सर्वं मन्त्रजातं प्रथमस्थानेन प्रयोज्यम्;
स्विष्टकृत आरभ्येडामार्जनान्तं मध्यमखरेण, ततः श्रेष्ठं समाप्तिपर्यन्तं
सुक्तमेव खरेणेति तन्त्रटीकायाम् ।

१-‘पञ्चाब्धीन्’-इति ठ ।

२-‘सप्तसीरीं’-इति ठ ।

३-‘मजड’-इति ठ ।

४-‘प्राज्यबुद्धिर्’-इति ठ ।

५- युग्मकश्चेतत् ज-भ-ठ-पुस्तकेषु; १८१ पृष्ठेऽपि मुद्रितं द्रष्टव्यम् ।

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा युञ्जोऽस्तीति वा ऽआहुर्न
वा ऽअहिङ्कृत्य साम गीयते स युद्धिङ्करोति तुद्धिङ्कारुस्य
रूपं क्रियते प्रणवेनैव साम्नो रूप मुपगच्छत्योऽम्
ओ३* मित्येतेनो हास्यैष सुर्व एव सुसामा यञ्जो
भवति ॥ १ ॥

युदेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारुः प्राणो हि वै
हिङ्कारस्तस्मादपिगृह्य नासिके न हिङ्कर्तुं शक्नोति
व्वाचा वा ऽक्च मुन्वाह व्वाक् च वै प्राणश्च मिथुनं
तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजुननं क्रियते सामिधेनीनां
तस्माद्वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपांशु हिङ्करोति । अथ युदुच्चेर्हिङ्कुर्यादन्य-
तरुदेव कुर्याद्वाच मेव तस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

स वा ऽएति च प्रेति चान्वाह । गायत्री मेवैतदर्वा-
चीच्च पुराचीच्च युनक्ति पुराच्युह देवेभ्यो यज्ञं ब्रह्म-
र्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ४ ॥

* 'ओ३ ओ३'-इति क, 'ओ३ ओ३'-इति ख, ग, घ ।

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राण एत्युदानुः
प्राणोदानुवैतुद्धाति तुस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ५ ॥

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रुतः सिच्युत
ऽएति प्रजायते प्रेति पशुवो ब्वितिष्ठन्त ऽएति समा-
वर्तन्ते सुर्वे वा ऽइद मेति च प्रेति च तुस्माद्वा ऽएति च
प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्याजा अभिद्यव इति तन्नु प्रेति
भवत्युम ऽआ याहि व्वीतुय ऽइति तद्देति भवति ॥ ७ ॥

तुदु हैक ऽआहुः । उभयं* वा ऽएतत्प्रेति सुम्पद्यत
ऽइति तुदु तदातिविज्ञान्य मिव प्र वो व्याजा अभिद्यव
ऽइति तन्नु प्रेत्युम ऽआ याहि व्वीतुय ऽइति तद्देति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्याजा अभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेति
भवति व्याजा इत्युन्नं वै व्याजा अन्न मेवैतदभ्युनूक्त
मभिद्यव ऽइत्यर्द्धमासा वा ऽअभिद्यवोर्द्धमासानेवैत-
दभ्युनूक्तः हविष्मन्त ऽइति पशुवो वै हविष्मन्तः
पशूनेवैतदभ्युनूक्तम् ॥ ९ ॥

घृताच्येति । व्विदेघो* ह माधुवो† ऽमिं वैश्वानरं
मुखे बभार तुस्य गोतमो राह्वगण ऋषिः पुरोहित

* 'ऊ । उभयं'—इति क, ग ।

† 'माधुवो'—इति छ, सायणसम्मतश्च ।

आस तस्मै ह सामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति नेन्मेऽभि-
वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता ऽहुति ॥ १० ॥

तु मृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे । व्वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमुन्तः
सुमिधीमहि अग्ने बृहन्त मध्वरे व्विदेधेति ॥ ११ ॥

सु न प्रतिशुश्राव । उदग्ने शुचयस्तुव शुक्रा अजन्त
ऽईरते तुव ज्योतीःष्यचुर्यो व्विदेघाः ऽहुति ॥ १२ ॥

सु हु नैव प्रतिशुश्राव । तुन्वा घृतस्त्रवीमह ऽहुत्ये-
वाभिव्याहरदुधास्य घृतकीर्त्तुर्विवाग्निवैश्वानरो मुखा-
दुज्ज्ज्वाल तं नु शशाक धारयितुः सोऽस्य मुखान्निष्पेदे*
सु इमां पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥

तुर्हि व्विदेधो माथवु आस । सुरस्वत्याः स तुत एव
प्राङ् दुहन्नुभीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राह्णगणो
व्विदेधुश्च माथवुः पश्चाद्दुहन्त मन्वीयतुः सु इमाः सुर्वा
नदीरुतिददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्द्वावति ताः-
हैव नातिददाह ताः ह स्म तां† पुरा ब्राह्मणा नु
तरन्त्युनतिदग्धामिना व्वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

तुत एतुर्हि । प्राचीनं बहुवो ब्राह्मणास्तद्वा श्वेचतर
मिवास स्वावितर मिवास्वदित ममिना व्वैश्वानरे-
णेति ॥ १५ ॥

तदु हैतुर्हि । श्वेतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून
मेनघ्नैरुसिघ्नदन्सुपि जघन्ये नैदुघे सुमिवैव कोप-
यति तावच्छीतानतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

सु होवाच । विदेधो माधवः* काहुं भवानीत्युत एव
ते प्राचीनं भुवन मिति होवाच सैषाप्येतुर्हि कोसल-
विदेहानां मर्यादा ते हि माधवाः† ॥ १७ ॥

अथ होवाच । गोतमो राह्वगणुः कथन्नु म ऽत्रामन्त्यु-
माणो न प्रत्यश्रौषीरिति सु होवाचामिमे वैश्वानरो
मुखे ऽभूत्स नेन्मे मुखानिष्पृद्यातै तस्मात्ते न प्रत्यश्रौष
मिति ॥ १८ ॥

तदु कथु मभूदिति । युचैव त्वं घृतस्रवीमह ऽदुत्यभि-
व्याहार्षीस्तुदेव मे घृतकीर्त्तावमिवैश्वानरो मुखादुद-
ज्वालीत् तं नाशकं धारयितुं सु मे मुखान्निर-
पादौति ॥ १९ ॥

स युत् सामिधेनीषु घृतवत् । सामिधेनु मेव तत्सु
मेवैनं तेनेन्ये व्वीर्य मेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तदु घृताच्येति । देवाज्जिगाति‡ सुमयुरिति युज-
मानो वै सुमयुः स हि देवाज्जिगीषति॥ स हि देवाज्-

* 'विदेहो माधवः'-इति क ।

† 'माधवाः'-इति क, सा०-स० ।

‡, § 'देवान् जि'-इति क ।

॥ 'देवान्'-इति क ।

जिघांसति* तुस्मादाह देवान्† जिगाति‡ सुमयुरिति
सैषामेयी सत्यनिरुक्ता सर्वे वा ऽअनिरुक्ताः सर्वेणैवैतत्सु-
तिपद्यते ॥ २१ ॥

अग्न आ याहि वीतुय इति । तदेति भवति वीतुय
ऽइति सुमन्तिक मिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका आसुरित्यु-
न्मुश्या हैव द्यौरास ॥ २२ ॥

ते देवा ऽअकामयन्त । कथन्नु न इमे लोका वितराः
स्युः कथन्नु इदं व्वरीय इव स्यादिति तानेतैरेव त्रिभि-
रक्षुरैर्व्यनयन्वीतुय ऽइति त ऽइमे विदूरं लोकास्ततो
देवेभ्यो व्वरीयो ऽभवद्वरीयो ह वा ऽअस्मै भवति यस्यैवं
व्विदुष एता मन्वाहुर्व्वीतुय ऽइति ॥ २३ ॥

यृणानो हव्यदातय ऽइति । युजमानो वै हव्यदाति-
र्व्वृणानो? युजमानायेत्येवैतदाह नि होता सत्सि
बर्हिषीत्यग्निर्वै होतायं लोको बर्हिरस्मिन्नेवैतस्त्र्लोकेऽग्निं
दधाति सोऽयु मस्मिंस्त्र्लोके॥ऽग्निर्हितुः सैषेमु मेव लोक
मभ्यनूक्ते मुमेवैतया लोकं जयति यस्यैवं व्विदुष
एता मन्वाहुः ॥ २४ ॥

* 'जिगांसति'-इति क, ख, ग, च-५ । † 'देवान्'-इति छ ।

‡ 'जिगाति'-इति ग ।

§ 'यृणानो'-इति च ।

॥ 'मस्मिंस्त्र्लोके'-इति क, 'मस्मिन् लोके'-इति छ ।

तुन्वा समिद्धिरङ्गिर इति । समिद्धिर्द्यौत मुङ्गिरस
ऐन्धताङ्गिर ऽइत्यङ्गिरा उ ह्यमिर्धृतेन व्वर्द्धयामसीति
तत्सामिधेनं पदः सु मेवैनं तेनेन्धे व्यीर्य मेवास्मिन्
दधाति ॥ २५ ॥*

बृहच्छोचा यविद्येति । बृहदु ह्येष शोचति सुमिद्धो
यविद्येति युविष्ठो ह्यग्निस्तुस्मादाह यविद्येति सैषैत
मेव लोक मभ्यनूक्तान्तरिक्षलोके मेव तुस्मादाग्नेयी
सत्यनिरुक्तानिरुक्तो ह्येष लोके एतु मेवैतया लोकं
जयति यस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुः ॥ २६ ॥

सु नः पृथु अवाय्य मिति । अदो† वै पृथु युस्मिन्
देवा एतच्छवाय्यं युस्मिन् देवा अच्चा देव व्विवास-
सीत्युच्छ देव व्विवासस्येतुन्नो गमयेत्येवैतदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्य मिति । अदो† वै बृहद्युस्मिन् देवा
एतत्सुवीर्यं युस्मिन् देवाः सैषैत मेव लोक मभ्यनूक्तादिव
मेवैतु मेवैतया लोकं जयति यस्यैवं व्विदुष एता
मन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह । ईडेन्यो नमुस्य इतीडेन्यो ह्येष नमुस्यो
ह्येष तिरस्तुमाःसि दर्शत इति तिरु इव ह्येष तुमाःसि

* इतोऽनन्तर मिह “शतम् ३००”—इति च-पुस्तके ।

†, ‡ ‘मित्यदो’—इति क ।

सुमिद्धो ददृशे सु मग्निरिध्यते दृषेति सु५ ह्रीध्यते
वृषा वृषो अग्निः सुमिध्यत ऽइति सु५ ह्रीध्यते ॥ २९ ॥

अश्वो नु देववाहन इति । अश्वो हु वा ऽएषु भूत्वा
देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृचो मिति तत्तस्मादा-
हाश्वो नु देववाहन इति ॥ ३० ॥

तु५ हविष्मन्त ईडत ऽइति* । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या
ईडते तस्मादाह तु५ हविष्मन्त ईडत ऽइति ॥ ३१ ॥

वृषणं त्वा व्युं वृषन् दृषणः सुमिधीमहीति । सु५
ह्येन मिन्धतेऽमे दीद्यतं दृहदिति दीदुयेव ह्येषु दृहत्
सुमिद्धः ॥ ३२ ॥†

तं व्या एतम् । वृषण्वन्तं चिच‡ मुन्वाहामेय्यो वा
ऽएताः सर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेन्द्रो वृषैतेनो हास्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो
भवन्ति तस्माद्वृषण्वन्तं चिच‡ मुन्वाह ॥ ३३ ॥

सोऽन्वाह । अग्निन्दूतं वृणीमह ऽइति देवाश्च वा
ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्त्सुर्द्धमानान्
गायत्र्यन्तरा तस्थौ या वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा

* 'ईडत ऽइति'—इति ग । † इतोऽनन्तरं मिह "अर्द्धं प्र० ६४"—इति ख ।

‡, § 'दृच'—इति सायणोपपाठः, कात्यायनवार्त्तिकसम्मतश्च (पा० ६. १.

३४ वा० १) । वस्तुतः शतपथे कातीयश्चैते च सर्वत्रैव 'त्रिच'—इत्येव ।

पृथिवीयुः हैव तदन्तरा तस्थौ तु ऽऽभय ऽएव विदुश्च-
 क्रुर्यतरान् वै न इयु मुपावर्त्युति ते भविष्यन्ति परेतरे
 भविष्यन्तीति ता मुभय ऽएवोपमन्त्रयाच्चक्रिरेऽग्निरेव
 देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाः
 सामि मेवानुप्रेयाय तस्मादुन्वाहामिं दूतं दृणीमह
 ऽइति स हि देवानां दूत आसीद्भोतारं विश्ववेदस
 मिति ॥ ३४ ॥

तदु हैकेऽन्वाहुः । होता यो विश्ववेदस इति नेदर
 मित्यात्मानं ब्रुवाणीति तदु तथा नु ब्रूयान्मानुषः ह ते
 यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्यृद्धं यज्ञे
 करुवाणीति तस्माद्यथैवऽर्चुः* नूक्त मेव† मेवानुब्रूयाद्भो-
 तारं विश्ववेदस मित्येवास्य यज्ञस्य सुक्रतु मित्येष हि
 यज्ञस्य सुक्रतुर्युः† दग्निस्तस्मादाहास्य यज्ञस्य सुक्रतु मिति
 सेयं देवानुपावर्त्त ततो देवा अभवन् परासुरा भवति
 ह वा ऽआत्मना पुरास्य सपुत्रा भवन्ति युस्यैवं विदुष
 एता मन्वाहुः ॥ ३५ ॥

तां वा ऽअष्टमी मुनुब्रूयात् । गायत्री वा ऽएषा निदा-
 नेनाष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्टमी मुनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

* 'वर्चुः'—इति क, ख ।

† नैतत् पदं च-पुस्तके ।

‡ 'सुक्रतुर्युः'—इति, 'सुक्रतुर्युः'—इति च पाठौ च-पुस्तके ।

तद्वैके । पुरुस्ताड्याये दधत्युन्नं ध्याये मुखतु इदु
मन्नाद्यं दध्म इति व्यदन्तस्तदु तथा न कुर्यादुनवक्लृप्ता
ह तुस्यैषा भवति युः पुरुस्ताड्याये दुधाति दशमी वा
हि तुर्ह्यैकादशी वा सम्पुद्यते तुस्यो हैवैषावक्लृप्ता
भवति यस्यैता मष्टमी मन्वाहुस्तस्मादुपरिष्ठादेव ध्याये
दध्यात् ॥ ३७ ॥

समिध्यमानो ऽअध्वर ऽइति । अध्वरो वै यज्ञः
समिध्यमानो यज्ञ इत्येवैतुदाहाम्निः पावक ईद्व्य इति
पावको ह्येष ईद्व्यो ह्येष शोचिष्केशस्तु मीमह ऽइति
शोचन्तीव ह्येतस्य केशाः सुमिद्वस्य सुमिद्वो ऽअग्न
ऽआहुतेत्युतः प्राचीनः सर्व मिधु मभ्यादध्याद्युदन्युत्स-
मिधोपवृङ्क्त इव ह्येतद्भोता यद्वा ऽअन्युत्समिध इध्म-
स्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं तद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषुन्तः
हास्य तद् ध्रातव्य मभ्यतिरिच्यते तुस्मादुतः प्राचीनः
सर्व मिधु मभ्यादध्याद्युदन्युत्समिधः ॥ ३८ ॥

देवान्यक्षि स्वध्वरेति । अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि
सुयज्ञियेत्येवैतुदाह त्वः हि हव्यवाडसीत्येष हि हव्यवाड्
यदग्निस्तस्मादाह त्वः हि हव्यवाडसीत्या जुहोता दुव-
स्यतामिं प्रयुत्यध्वरे वृणीध्वः हव्यवाहन मिति
सम्प्रेष्येत्येवैतया जुहुत च युजत च युस्मै कामाय

समैन्धिङ्* तत् कुरुतेत्येवैतदाहामिं प्रयत्यध्वर ऽडुत्यध्वरो
वै युञ्जोऽमिं प्रयति यज्ञ ऽडुत्येवैतदाह वृणीध्वः हव्य-
वाहन मित्येष हि हव्यवाहनो युदमिस्तस्मादाह
वृणीध्वः हव्यवाहन मिति ॥ ३६ ॥

तं वा ऽएतम् । अध्वरुवन्तं चिच† मन्वाह देवान्
ह वै यज्ञेन युजमानान्सपुत्रा असुरा दुधूर्षाच्चक्रुस्ते
दुधूर्षन्त एव नु शेकुर्धुर्वितुं ते पुराबभूवुस्तस्माद्युञ्जो
ऽध्वरो नाम दुधूर्षन् ह वा ऽएनः सपुत्रः पुराभवति
युस्यैवं विदुषोऽध्वरुवन्तं चिच‡ मन्वाहुर्यावदेव सौम्ये-
नाध्वरेणेष्ट्वा जुयति तावज्जयति ॥ ४० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मंहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ४ ॥

अथ तस्मिन् सामिधेन्यनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते—“हिङ्गृत्येति ।
‘हिं’-इति शब्द सुच्चार्येत्यर्थः१ । “नासामेत्यादि । सामरहितस्य

* ‘न्धिङ्’-इति च पाठः च-पुस्तके । † २६४८० ‡-१ टोप्यन्यौ द्रव्ये ।

१—“‘ह्रस्वम्’-इति स हिङ्गारः”-इति सा० द्वा० ब्रा० ४. ८. १ ।

अयञ्जत्वात्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावयवत्वात्^१, सामिधेनीषु तत्कर-
णेन सामिधेनैयुक्तः सर्वोऽपि सामवान् यज्ञः सम्पद्यत इत्यर्थः ।
'ओश्म-ओश्म'-इति वीष्मया सर्वासु सामिधेनीषु स्थितस्य
प्रणवस्यानुकरणम् ॥ १ ॥

“यदेवेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः । तस्य प्रतिज्ञातं प्राणात्मकत्वं
मुपपादयति— “प्राणो वा इति”^२ । हिङ्कृत्यानुवचनम् । मिथुन-
सम्पत्त्या स्तौति— “वाचा वा इत्यादिना । नासिकास्यप्राणात्मको
हिङ्कारः, तन्निर्वर्त्यत्वात् ; षट् च वागात्मिका, तथा उच्चार्यमाण-
त्वात् । ‘प्राणश्च वाक् च’ ‘एतत्’ एकं ‘मिथुनम्’ ; स्त्रीपुंस्वरूपत्वात् ।
अतः सामिधेनीनां ‘पुरस्ताद्’ यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजनन-
निमित्तं ‘हिङ्कृत्य’ अनुवचनेन ‘मिथुन मेव क्रियते’ इत्यर्थः^३ ॥ २ ॥

“अन्यतरदेवेति । उच्चैर्हिङ्कारस्योच्चारणे हि सोऽपि वाचैव
निर्वर्त्येत इति तदात्मक एव स्यान्न प्राणात्मकः ; तथा च मिथुन-
सम्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सामिधेनीनां लिङ्गविशेषं विधत्ते— “स वा एति चेति ।
आ इति ‘एति’ ; प्र इति ‘प्रेति’ । अत्र ‘इति’-शब्देन प्रकृत-
विपर्यासकृता एतौ शब्दावर्थपरत्वात् प्रच्याव्य ‘अर्वाची’-शब्दपरतया

१— तथाहि “लोकेषु पञ्चविधं सामोपासौत”—इत्यादि (४ प्र० २-७ ख०),
“अथ सप्तविधस्य ; वाचि सप्तविधं सामोपासौत”—इत्यादि च (४ प्र०
८-२१ ख०) सा० छा० ब्रा० ।

२— “प्राणो हिङ्कारः”—इत्यादि सा० छा० ब्रा० ४. ७. १ ।

३— सा० छा० ब्रा० ४. १२. १, २ द्रष्टव्यम् ।

व्यवस्थाप्येते । तथा च आङ्गुपसर्गयुक्ताः प्रोपसर्गयुक्ताश्च च्छचोऽनु-
ब्रूयादित्यर्थः ॥

तदेतस्मिन्निद्वयं प्रयोजनकथनेन प्रशंसति— “गायत्री मेवेति ।
आङ्गुपसर्गो ह्याभिमुख्ये वर्त्तते^१, अतस्तेन ‘अर्वाचीम्’ अभिमुखीं
युनक्ति । परेतः प्रेत इति पर्यायतया दर्शनात् ‘प्र’-शब्दस्य परा-
ङ्मुखत्वेऽपि वृत्तिरस्ति^२, अतोऽच ‘प्र’-शब्देन पराङ्मुखत्ववाचिना
पराङ्मुखी मेव तां ‘युनक्ति’ इत्यर्थः ।

एव सुभयथा योजनस्य प्रयोजन माह— “पराच्यहेति । यतो
देवयजनान्निष्क्रम्य ‘पराची’ पराङ्मुखी, अनिवर्त्तमानैव गायत्री
द्युलोकं प्रति ‘यज्ञं’ वोढुं शक्नोति ; सा तु सन्निधानात् ‘मनुष्यान्’
रचितुं शक्नोति ; अतो स्मिन्निद्वययुक्ता एवानुवक्तव्याः ॥ ४ ॥

तदेतस्मिन्निद्वयं विधाय प्रशंसति— “यदेवेत्यादिना । “प्रेति वै
प्राण इति । ‘प्र’-शब्दस्य परागञ्जनार्थत्वात्, प्राणस्य च परागवृत्ति-
त्वादुभयोस्तादात्म्यम् । “एत्युदान इति । आकारस्याभिमुख्यार्थत्वात्
उदानस्य अन्तःप्रवेशवृत्तिरूपत्वान्तादात्म्यम् ॥ ५ ॥

“यदेवेति चेति । “प्रेति वै रेतः सिच्यत इति । सिच्यमानस्य
रेतसः पराङ्मुखप्रवृत्तेः ‘प्र’-शब्दस्य तस्य च तादात्म्यम् । अपत्य-
रूपेण जायमानस्य अभिमुख मावर्त्तनादाभिमुख्यवाचिन आकारस्य

१— निरु० १. १. ५ ; १. २. ३ ; ३. ३. ४ ; ५. १. ६ ।

२— “प्रपरेत्येतस्य प्रातिजोम्यम्”—इति निरु० १. १. ५ ।

३— ‘अन्तःप्रविशवृत्ति’—इति ड ।

तादात्म्यम् । “प्रेति पशव इत्यादि । पशूनां तृणादिभक्षणाय यदनं प्रति पराग् गमनम्, तत् ‘प्र’-शब्दार्थः^१ ; यच्च सायं समागमनम्, तदाकारस्थार्थः^२ । किं वज्रना ‘सर्वम्’ अपि ‘इदं’ जगत् प्रगमन-स्वभाव मावर्तनस्वभावश्च ; तस्मादेतल्लिङ्गद्वय मनुवचने सम्पादनीय मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति— “सोऽन्वाहेति । “प्र वो वाजा इति । एषा ‘प्र’-शब्दलिङ्गयुक्ता सामिधेनी^३ । “अग्न आ याहीत्या-ङुपसर्गलिङ्गयुक्ता^४ ॥ ७ ॥

अनयोर्लिङ्गयोरैक्य माशङ्क्य निरस्यति— “तदु हेति । “आया-हि”-इत्यनेन यदस्मान् प्रत्याभिमुख्यगमनं प्रतिपादितम्, ‘तत्’ स्वर्गवाहि-देवापेक्षया परागमन मेवेति ‘एति’-लिङ्ग मपि ‘प्रेति’-लिङ्गं ‘सम्पद्यत इति’ एकौयमताभिप्रायः । ‘तत्’ एतत् ‘आति-विज्ञान्यं’ (न^५) ज्ञानपथातिवर्ति । “आयाहि”-इत्युक्ते यस्मादागमन मेव शीघ्रं बुद्धावारोहति, न तु प्रगमनम् ; तस्मात् ‘प्रेति’-सम्पत्तिः^६ दुरधिगमेत्यर्थः । लिङ्गद्वयं तथैव व्यवस्थित मित्यभि-प्रेत्यानुवदति— “प्र व इति ॥ ८ ॥

विहित मनुवचन मनूय प्रथमतोऽनुवक्तव्या मृचं विधाय तत्प-दानि व्याचष्टे— “सोऽन्वाहेत्यादिना । अत्र ‘वाजाः’-‘इति’ पदेन

१— निरु० १. १. ५ ।

२— निघ० ४. २. ३२ ।

३— तै० ब्रा० ३. ५. २. १ ; सं० २. ५. ७. २ ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

५— ‘न’-इति पदं ठ-ड-णुस्तकयोर्नास्ति ।

६— ‘संप्रतिपत्तिः’-इति ज, भ, ङ, ।

‘अन्नं’ विवक्षितम् ; वाजयति वलयतीति तच्छब्दव्युत्पत्तेः । अतः एतत्पदोच्चारणेन ‘अन्न मेव’ ‘अभ्यनूक्तम्’ अभिलक्ष्यानुवचनं कृतं भवति । “वस्तोः, द्यौः, भानुः, वासरम्”—इत्यहर्नामसु पाठात्^१ ‘द्यु’-शब्दो दिनवचनः । द्यून् दिवसान् अभिगता इति व्युत्पत्त्या ‘अभिद्यवः’, ‘इति’ अनेन ‘अर्द्धमासाः’ उच्यन्त इति व्याचष्टे— “अर्द्धमासा वा अभिद्यवः”—इति । “पञ्चवो वै हविष्मन्तः”—इति । चौरदध्यान्यादिहविर्जनकत्वाद् भाविना हविषा तदन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

“दृताचेति । ‘दृत’-शब्दोच्चारणस्याग्निमन्त्रिणेऽतिशयित मानु-
कूल्य माख्याधिक्या दर्शयति— “विदेघो ह माधव इत्यादिना । ‘माधवः’^२ मधुनाम्नः पुत्रो ‘विदेघः’^३ नाम राजा ; स च स्वमुखे विश्वनरहितम् ‘अग्निं’ धारयामास । रत्नगणस्य पुत्रो ‘गोतमः’ नाम ऋषिः, तस्य राज्ञः ‘पुरोहितः’ । स च राजा तेन ऋषिणा आहूयमानः ‘तस्मै’ न प्रत्युत्तरं ददौ । केनाभिप्रायेति चेत्, उच्यते— यद्यहं वदिष्यामि, मदौघात् ‘मुखात्’ सोऽग्निर्निष्पद्येत ? नैव निष्पद्यता मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

“त मृगिरित्यादि । स च ऋषिः ऋग्नैस्तस्य सुखगत मग्निं सुवन् ‘तं’ विदेघ माह्नातुं निश्चितवान् । निश्चित्य च

१— निघ० १ अ० ६ ख० १, २, ३, ४ ।

२— छातिरिक्तमूलपुस्तकेषु ‘माधवः’—इत्येव पाठो दृश्यते, तथैव दृष्टो वेव-
रेणापि सर्वत्रैव ; तन्न जाने माधवपाठः कुतो लब्धः सायणाचार्येणेति ।

३— श्रुतपथेऽन्यत्र तु सर्वत्रैव ‘विदेह’-शब्दः श्रुतः (१. ४. १. १७ ; १४.

६. ११. ६ ; ७. २. ३०.) एकत्रैवेह श्रूयते विदेह इति ।

“वीतिहोचम्”—इति^१ मन्त्रेण आजुहाव । एवं सुतोऽप्यग्निः तन्मुखे
तृष्णी मेव स्थितवान् ॥ ११ ॥

“स न इति । ‘सः’ विदेघोऽपि ‘न’ प्रत्युवाच । पुनरपि ‘सः’
कविः “उदग्ने शुचयः”—इति^२ मन्त्रेणाग्निं स्तुवन् क्रोधेन विदेघ
माकारयामास । ‘विदेघाश्’—इति स्तुतिः असूयार्था^३ ॥ १२ ॥

“स ह नैवेति । एव मपि प्रतिश्रवणाभावे “तन्वा दृतस्त्ववी-
महे”—इति^४ इमा मेव चक्षम्” अग्निं मभिलक्ष्योक्तवान् । ‘सः’
चाग्निः मन्त्रगतदृतशब्दोच्चारणसमये एव माधवस्य मुखसकाशादूर्ध्वं
ज्वलितोऽभूत् । ‘तम्’ अग्निं ‘धारयितुं’ सोऽपि ‘न शशाक’ ;
ज्वालाधिक्येन दाहकत्वात् । ‘सः’ च मुखान्निर्गतः सन् ‘पृथिवीं’
प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

“तर्हीति । तस्मिन् समये माधवस्य तापशमनाय ‘सरस्वत्यां’ नद्यां
निमग्नोऽभूत् । ‘सः’ अग्निलक्ष्मात् स्थानादारभ्य ‘प्राङ् दहन्’ ‘इमां’
सर्वां ‘पृथिवीम्’ अभितो व्याप्नोत् । माधवगोतमावुभावपि ‘दहन्तं’
‘तम्’ अग्निं ‘पश्चात्’ अनुजग्मतुः । ‘सः’ च दहन्नग्निः पृथिव्यां चावत्यो
नद्यः सन्ति, ताः ‘सर्वा नदीः’ अतिशयेन ‘ददाह’ शोषयामास ।
‘प्राचीनं’ दहतोऽस्य पुरस्तात् ‘सदानीरा’ नाम नदी ‘उत्तरात्’
उदक्प्रवाहा ‘एति’ गच्छति । तथा च व्यवहितः सोऽग्निः, एनम्

१— वा० सं० २. ४. १ ; का० औ० सू० २. ८. २. ।

२— तै०सं० १. ३. १४. २८ ; ४. ४६. १३ ; ५. ५. १२ ; २. ४. १४. ११ ।

३— पा० सू० ८. २. १०३ ।

४— ऋ० सं० ५. २६. २ ।

अग्निम्, सापि निःशेषेण धारयति, इतस्ततो गमनं निवार्ये
धारितवतीत्यर्थः । स चाग्निः 'तां' नदीं मितरनदीवत् 'नाति-
ददाह' । अत एव 'सदा' सर्वदा 'नीरं' जलं मस्या मस्तीति
व्युत्पत्त्या 'सदानीरा'-इत्युच्यते । तथा च निघण्टुः(?)— "करतोया
सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनीति" । 'तां ह' नदीं 'पुरा' तद्दह-
नोत्तरकाले 'ब्राह्मणाः' 'न तरन्ति' न स्पृशन्ति । अग्निदाहा-
भावेनाविशुद्धत्वादिति हेतु माह— "अनतिदग्धेति ॥ १४ ॥

"तत एतर्हीति । 'ततः' तस्या नद्याः 'प्राचीनं' प्राग्देशम् 'एतर्हि'
इदानीं 'बहवो ब्राह्मणाः' निवसन्ति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया^१ ।
प्राग्देशः सर्वोऽपि ब्राह्मणवास इत्यर्थः । 'तत्' च स्थानम् 'अचेन्नतर
मिव' अतिशयेन निवासयोग्यं मिव 'आस' बभूव । तथा
'स्त्रावितरं' भग्नभाण्डे निक्षिप्तनीरवत्तद्देशेऽनुष्ठितं यज्ञदानादिकं
मतिशयेन 'स्त्रावि' स्ववर्णशौचं फलप्रदानासमर्थं बभूवेत्यर्थः । तत्र
हेतु माह— "अस्त्रदित मिति । यतो 'वैश्वानरेणाग्निना' 'अस्त्र-
दितम्' अनास्त्रादितम्, अतस्तत्स्थानं मपवित्र मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्य दोषस्य परिहार माह— "तदु हेति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
समये 'तत्' अपि स्थानं 'चेन्नतरं' निवासयोग्यं मेव भवति । कुत
इत्यत आह— "ब्राह्मणा उ हीति । 'नूनम्' इति निश्चये^२; 'हि'
यस्मात् 'एतत्' स्थानं ब्राह्मणाः 'यज्ञैरभिष्वदन्' यज्ञानुष्ठानैः

१— अम० को० १. १०. ३३ ।

२— पा० सू० २. १. २६ ।

३— "नूनं मिति विचिकित्सार्थीयः"—इति निरु० १. २. ४ ।

अग्निना आस्त्रादित मरुषत, तस्मादित्यर्थः । 'सा' च नदी 'जघन्ये' निरुष्टे सर्वरसवर्जिते 'नैदाघे' ग्रीष्मसम्बन्धिकालेऽपि सम्यक् 'कोपयति' बद्धजलतया प्रकुपिता भवति । 'तावत्' पर्यन्ते हि काले 'वैश्वानरेणाग्निना' 'दग्धा' ; तदा च तं निवारयितुं तस्याः प्रकोपो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । एवं सर्वेषु देशेषु दग्धेषु 'सः' च माधवः अग्निमेव प्रतीक्ष्य 'उवाच'— 'क्व' कुत्र देशे 'अहं भवानि' निवसेयम् ? 'इति' पृष्टे सोऽप्यग्निरेनम् 'उवाच' । किं मिति । 'अतः' अस्याः नद्याः 'प्राचीनं' यद् 'भुवनं' भूमिः, एतदेव 'ते' तव निवासोऽस्त्विति । अत एव कारणात् एतस्मिन्नपि काले 'सैषा' सदानीरा नदी कोसलदेशस्य च विदेहदेशस्य च मर्यादात्वेन दृश्यते । 'हि' यस्मादेवं माधवायाग्निरदात्, तस्मात् 'ते' विदेहदेशाः अपि 'माधवाः' इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहोऽनुवदति— “अथ होवाचेत्यादिना । परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये लिट्-प्रयोगः^१ । गोतम-माधवयोः प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ये तु भूताद्यतनत्वास्तुङ्-प्रयोगो^२ विशेषः ॥ १८, १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयति— “स यदिति । यस्माद् घतशब्दोच्चारणेनाग्निः प्रज्वलितो बभूव, तस्मात् कारणात् 'सामिधेनीषु' 'यद्' 'घत'-प्रातिपदिकयुक्तं पदम्, 'तत्' 'सामिधेनमेव' अग्निसमिन्धनहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् दृताच्येतत्पदं सामिधेनीषु युक्ततर मिति निगमयति—
 “तदिति । तैत्तिरीयकेऽपि नृमेधपरुच्छेपसंवादोदाहरणे दृतवत्प-
 दस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्— “यत्समावद्दिद कथा त्व मग्नि
 मज्जीजनो नाह मिति ; सामिधेनीना मेवाहं वर्षं वेदेत्यब्रवीद्
 यद् ; दृतवत्पद मनूयते, स आसां वर्षः”—इति^१ । “यजमानो वा
 इत्यादि । ‘सुखं’ सुखं स्वर्गादिलक्षण मात्मन इच्छतीति^२ ‘सुखयुः’
 यजमानः । जिगातीत्यस्याभिप्राय माह— “जिगीषतीति । जेतु
 मिच्छतीत्यर्थः ।

ननु “गा सुतौ”—इति^३ धातुः, कथं तस्य जिगीषतीति
 व्याख्यान मित्यत आह— “स ह्येति । ‘हि’ यस्मात् यजमानो
 देवान् सुत्या ‘जिघांसति’ हन्तुं प्राप्नु मिच्छति । हन्तिरच
 गत्यर्थः । ‘तस्मात्’ जिगीषतीति युज्यत इत्यर्थः । “अञ्जनगमां
 सनि”—इति^४ सनि दीर्घत्वम् । “सर्वं वा अनिरुक्त मिति ।
 यन्नामविशेषैरनिरुक्तम्, तत्सर्वात्मक मित्यर्थः ॥ २१ ॥

“अग्न आ याहीति । “वीतये”—इति पदं व्याख्यातु मितिहास
 माह— “समन्तिक मिवेति । सन्निवृष्टतर मिवेत्यर्थः । सन्निकर्ष
 मेवाभिनयेन दर्शयति— “इत्युन्मृश्येति । यथोर्ध्वबाहुना ग्राखायं
 स्पृश्यते, ‘इति’ एव मेव द्यौरपि हस्तस्पृश्येव बभूवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

“ते देवा इति । “वितरां स्युरिति । अतिग्रयेन विप्रकृष्टा
 भवेयुरित्यर्थः । “वरीय इवेति । ‘उरतरं’ विस्तीर्णतर मेव एतत्

१—तै० सं० २. ५. ८. ५ ।

२—पा० सू० ३. १. ८ ।

३—घा० पा० जु० ५० २३ ।

४—पा० सू० ६. ४. १६ ।

चिरूपं स्थानं केन प्रकारेण स्यादित्यर्थः । विस्मिष्टा इति: 'वीतिः',
तथा च 'वीतये'-इत्यस्य विविधमानायेत्यर्थो भवति । एतदचरचयं-
प्रयोगात् चयः 'दमे लोकाः' परस्परं 'विदूरं' विप्रकर्षं प्राप्ता
इत्यर्थः । "एता मन्वाज्जरिति । 'वीतये'-इतिपदेन युक्ताम् "अग्न
आयाहीत्यादिका मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्या ऋचो द्वितीयं पाद मनुद्य व्याचष्टे— "गृणान इति ।
हविषो दानाद् 'हव्यदातिः = यजमानः' ॥

अस्या ऋचोऽनुवचनं भूलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै
होतेत्यादिना ॥ २४ ॥

द्वितीयां सामिधेनी मनुद्य व्याचष्टे— "तन्वेति^१ । 'अङ्गिरसः'
महर्षयो यत् 'समिद्भिः' अग्निम् 'ऐन्वत' समिद्ध मकुर्वन्',
तस्मादग्निरपि 'अङ्गिर इति' सम्बोध्यते । तदेतन्नाम अग्नेः प्रसिद्ध
मित्याह— "अङ्गिरा उ हीति । "इतरे येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसो-
ऽभवन्निति^२ अङ्गिरसा मङ्गारपरिणामरूपत्वात् 'अङ्गिरः'-शब्दाभि-
धेयता । अग्निरण्यङ्गाररूप इति युक्तं तस्याप्यङ्गिरस्त्व मित्यर्थः ॥ २५ ॥

"वृहच्छोचेति । "यविष्ठो ह्यग्निरिति । 'यविष्ठः' युवतमः
नित्यतरुणः ; अजरामरत्वात् ॥

अस्या ऋचोऽनुवचन मन्तरिचलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "सै-

१—तै० ब्रा० ३. ५. २. ३ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२—तेषां वर्णनम् ऐ० ब्रा० ६. ५. ८-९-खण्डयोद्गद्यम् । वस्तुतस्तु "एत
मु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यजसः"—इति सा० द्वा० ब्रा० ३. २. १० ।

३—ऐ० ब्रा० ३. ३. ९ । निरु० ३. ३. ५ । निथ० ५. ५. ११ ।

षेति । “एत मेव”-इति सामान्योक्तं विवृणोति- “अन्तरिक्षेति ।
अचोऽन्तरिक्षलोकस्य साम्य माह- “तस्मादिति ॥ १६ ॥

चतुर्थी^१ सामिधेनी मनुद्य द्युलोकजयहेतुत्वेन व्याचष्टे- “स न
इत्यादिना^१ । ‘अदः’ विप्रकृष्टं द्युस्थानं खलु ‘पृथु’ विस्तीर्णम् ।
तद्विशिनष्टि- “यस्मिन्निति । ‘यस्मिन्’ लोके ‘देवाः’ सर्वे वसन्ति,
तत् स्थान मत्र ‘पृथु’-शब्दवाच्यम् । देवनिवासत्वादेव ‘एतत्’
‘अवाय्यं’ अवर्णायं प्रशस्यम् । पादान्तर मनुद्य व्याचष्टे- “अच्छा
देवेति । देवोषितं द्युलोकरूपं स्थानम् ‘अच्छ’ अभिलक्ष्य ‘विवाससि’
प्रकाशयेत्यर्थः । प्रकाशनञ्च प्राप्त्यर्थं मित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे- “एतन्नो
गमयेति ॥ २७ ॥

“दृढदग्न इति । “अदो वा इति । सर्वत्र हि विशेष्यरहितः
‘ददं’-शब्दो भूलोकवचनः, ‘अदः’-शब्दश्च द्युलोकवचनः ॥ २८ ॥

अग्निरस्य^१ अनुवचनं विधत्ते- “सोऽन्वाहेति । ‘ईडेन्यः’ स्तोतव्यः,
‘नमस्यः’ नमस्कर्तव्य इत्यथ मर्थः । प्रसिद्ध इति हेरयः । द्वितीयं
पाद मनुद्य व्याचष्टे- “तिरस्कृतांसीति । ‘एषः’ खल्वग्निः समिद्धः
सन् ‘तमांसि’ तिरस्कृत्यैव दृश्यते । अनेन ‘दर्शतः’-इतिपदस्य कर्मणि
व्युत्पत्तिर्दर्शिता । “स मग्निरिध्यते”-इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ २९ ॥

“अश्वो नेति । “अश्वो न देववाहनः”-इत्यत्र^२ ‘न’-शब्दस्य
निषेधार्थत्वं माशङ्क्य विवक्षितं मर्थं दर्शयति- “यदा इति । ‘अचि’
कृद्भन्ते ‘यत्’ ‘न-इति’ पदम्, तत् ‘ओम्-इति’ अङ्गीकारार्थतया

१-तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ; सं० २. ५. ८. १-२१ ।

२, ३-तै० ब्रा० ३. ५. २. ५, ६ ; सं० २. ५. ८. १-२१ ।

प्रतिपत्तव्यम् । “एवम्परमोन्मदम्”—इति हि निघण्टुः(?)^१ । ‘अथो ह वा एष भूत्वा’ अश्वरूप माख्यायेति यावत् ॥ ३० ॥

“तः हविष्मन्त इति । “हविष्मन्तो ह्येत मित्यादि । चरुपुरो-
डाग्नादीनि ‘हवींषि’ सम्पाद्य, तद्युक्ता ऋत्विग्यजमानाः तानि
हवींषि देवान् प्रापयितुं मग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः । “ईड स्तुतौ”—इति
धातुः^२ ॥ ३१ ॥

“वृषणन्वेत्यादि^३ । निगदसिद्धम् । “दीद्यतं वृहत्”—इत्यत्र
दीद्यच्छब्दस्याभिप्राय माह— “दीदयेवेति । “दीदयति” दीप्ति-
कर्मा, क्कान्दसो धातुः^४ । पूर्वाभिः समिद्धः स च ‘एषः’ अग्निरस्मिन्
समये ‘वृहत्’ अधिकं ‘दीदयेव’ दिदीप इतीव । ‘हि’ यतो
‘दीद्यतं’ दीप्यमानं त्वामित्यग्निविशेषणं युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

“ईडेन्यः”—इत्यस्य वृचस्य वृषण्वच्छब्दायातमुपजीव्य प्रशंसति—
“तं वा इत्यादि । अग्निविशेषणभूतेनापि ‘वृषन्’-शब्देन इन्द्रो-
ऽप्युपस्थाप्यते ; ‘वृषन्’-शब्दस्य तन्नामधेयत्वात् । अतो ‘वृषन्’-शब्द-
युक्तस्य वृचस्यानुवचनादितरयज्ञवत् सामिधेनीनामपीन्द्रसम्बन्धः
सिद्धतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

१—“ओ मेवं परमं मते”—इति अम०को० ३. ४. १२ । “ओ३ मित्यृचः प्रति-
गर एवं तथेति गाथाया ओ मिति वै देवं तथेति मानुषम्”—इति ऐ०ब्रा०
७. ३. ६ । “प्रणवे चाभ्युपगमे चापाकृतौ च मङ्गले”—इति मे० अथ० ५१ ।

२—घा० पा० अदा० आ० ६ ।

३—तै० ब्रा० ३. ५. ३. ७ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

४—निघ० १. १६. ४ ; निरु० १०. २. ६ ।

सामिधेयन्तरस्य^१ अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । अग्नेर्देव-
दूतल सुपपादयितु मितिहास माह— “देवाश्च वा इति । ‘तान्’
मिथः ‘सर्द्धमानान्’ देवासुरान् ‘अन्तरा’ तेषां सुभयेषां मध्यत
इत्यर्थः । “अन्तरान्तरेणेति” द्वितीया । “इयं वा इत्यादि । योत्स्य-
मानांस्तानुभयविधान् निवारयितुं गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता ‘स्यं
पृथिव्येव’ इय मेव खलु पृथिवी तेषां सुभयेषां मध्यवर्तिनी । युक्तं
चेतत्— मेरोरग्रभागे हि अमरावती नाम नगरी, तस्यां हि
देवाः; तथा मेरोरधस्ताद्भागे च यत् इरामुखं नाम नगरम्, तस्मिन्
ह्यसुरा निवसन्ति । तयोर्मध्ये पृथिवी वर्तत इति । ‘ह’-शब्दयोगा-
दस्ति शास्त्रप्रसिद्धिः^२ । “यतरान्वा इति । “किं यत्तदोर्निर्द्धारणे”—
इति^३ यच्छब्दात् उतरच् । ‘उपावर्त्यति’ उपावृत्ता भविष्यति ।
‘उपमन्त्रयाच्चक्रिरे’ रहस्यं दूतमुखेनाहृतवन्त इत्यर्थः । “मत्रि
गुप्तभाषणे”—इति^४ धातुः; लिट्; प्रत्ययान्तत्वादां प्रत्ययः^५ ।

तस्मिन्नुपमन्त्रणे देवानां को दूतः, को वा असुराणां मित्युभयं
विविनक्ति— “अग्निरेवेति । ‘सहरचाः’ नाम यत् ‘असुररचसम्’
असुरविरोधि रचः । समासान्तो ‘अ’-प्रत्ययः^६ । ‘रचः’-शब्दस्य

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ८; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— अत्रैदिकं मिदं वर्णनं मिति सुधीभिः खलूपेक्षणीयं मेव ।

४— पा० सू० ५. ३. ६२ ।

५— धा० पा० सु० आ० ४५ ।

६— पा० सू० ३. १. ३५, ३६ ।

७— “अनसन्तान्नापुंसकाश्चन्दसि”—इति पा० सू० ५. ४. १०३ ।

नियतनपुंसकत्वात् समासान्तस्थापि तथालम् । “स हि देवाना
मिति । ‘हि’ यस्मादुक्तरीत्या ‘अग्निं दूतं वृणीमहे-इति’ अनु-
वचनं युक्त मित्यर्थः । द्वितीयपाद मनुद्य तत्र पाठान्तर सुपन्यस्य
दूषयति— “होतार मित्यादिना ॥ ३४ ॥

“तद्विति । “होता यो विश्ववेदस इति” पाठान्तर मनुब्रुवता
मभिप्राय माह । यद्यपि होतार मिति ‘होतृ’-शब्दो द्वितीयान्तः,
तथापि ‘होता अरम्’ इत्यपि श्रुतिसामान्यात् प्रतीयते । स च
‘अरं’-शब्दः ‘अलं’-शब्दपर्यायः । “वाल-मूल-लघ्वल मङ्गुलीनाम्”-
इति^१ ललस्य विकल्पितत्वात् । ‘अरं’-शब्दोऽत्र निवारणार्थः ।
‘आत्मानं’ निवारणविशिष्टं ‘नेत्’ नैव ‘ब्रवाणि’-इत्यनेनाभि-
प्रायेणेत्यर्थः । “होता यः”-इति पाठे तु न ईदृशी विरुद्धा
प्रतिपत्तिरस्ति ॥

तत्पचनिराकरणं “तदु तथेत्यादि । स्पष्टम् । “होतारम्”-
इत्यार्षपाठं परित्यज्य “होता यः”-इतिपाठविपरिणामस्य मनुष्य-
बुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम्^२ । यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुवक्तव्य
मित्युपसंहरति— “तस्मादिति । कौटुम्बिधं तर्हि वेदे पठित मिति
तदाह— “होतार मिति । ‘एव’कारः पचान्तरव्युदासार्थः ॥

प्रकृत मितिहासशेष सुपसंहरति— “सेय मिति । देवासुराणां

१— पा० सू० ८. २. १८. वा० २ (“वा लो र मापद्यते”) ।

२— तदित्यं मन्त्रेषु स्वाभिप्रेतप्रार्थनादिप्रकाशनायापि वैदिकशब्दानां
परिवर्तनादिकं सर्वत्रैव निषिद्ध मिति सूचितम् ।

मध्ये वर्त्तमाना या गायत्री, 'स्येयं' रहस्य माहता सती 'देवान्'
एव 'उपावर्त्तते' उपाजगाम । 'ततः' गायत्र्या उपावर्त्तनात् 'देवाः'
'अभवन्' अजयन् । 'असुराः' तु तत्सम्बन्धविरहात् 'परा'भूताः ॥

उक्तेतिहासज्ञानपुरःसर मेतां गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फल माह—
"भवतीति । 'आत्मना' स्वयं 'भवति' भूषणः, समर्थो भवति ।
'अस्य' च श्रवणः 'पराभवन्ति' इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अष्टसङ्ख्योपजीवनेन प्रशंसति— "तां वा इति । 'निदानेन'
मूलकारणेन विचार्यमाणा ऋगचरात्मिका 'एषा गायत्री', सापि
प्रतिपादम् 'अष्टाचरा'; या च अष्टसङ्ख्या, तत्पूतिहेतुत्वादेषा
विशेषतो 'गायत्री'-इति । ताम् 'अष्टमौ मनुब्रूयात्' इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्र सप्तदश सामिधेयः, तत्र "पृथु पाजाः"—"तं सबाधः"—इति
दे धाय्याख्ये ऋचौ^१ सामिधेनीषु प्रचेप्तव्ये । तयोः स्थानं पूर्वोत्तर-
पक्षाभ्यां दर्शयति— "तद्वैक इति । 'पुरस्तात्' अष्टम्याः पूर्वं मित्यर्थः ।

तथा कुर्वता मभिप्राय माह— "सुखत इति । अत्रच
तदाद्यञ्च 'अचाद्यम्' 'इदं' धाय्यारूपं 'सुखतः' सुखप्रदेश एव
'दध्मः' धारयामः 'इति वदन्तः' ॥

तदेतदेकीयं मतं दूषयति— "तदु तथेति । 'अनवकृता'
असमर्था ऊर्द्ध्वं द्वयोर्धाय्ययोः प्रचेपात् । "अग्निं दूतम्"—इत्यष्टमौ,

१— "पाथ्य-सान्नाय्य-निकाय्य-धाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु"—

इति पा० सू० ३. १. १२६ । 'धीयतेऽनया समिदिति धाय्या
ऋक्'-इति तत्र कौ० । ऐ० ब्रा० ३. २. ७, १३; ३. ७ । तै०
सं० २. २. १०. २ ।

२— ऋ० सं० ३. २७. ५, ६ ।

‘दशमी’ सम्पद्यते; तथा चाष्टमीलभङ्गेन “गायत्री वा एषा निदानेन”—इतिप्रतिपादित^१गायत्रीतिपदविरहादसमर्थ^२ स्यात् ।

तथा समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये हि धाव्ये प्रचेप्तव्ये; सा च समिद्धमानवती सामधेनीनां पाञ्चदश्ये नवमी, सा च साप्तदश्ये ढक्कर्षात् ‘एकादशी सम्पद्यते’ । उभयत्र ‘वा’-शब्दश्चार्थे । कथं तर्हि अवक्लृप्तिरित्यत आह—“तस्यो हेति । ‘यस्य’ यजमानस्य सा सामिधेनीषु “अग्निं दूतम्”—इत्येषा अष्टमी; ‘तस्यैषा’ (‘अवक्लृप्ता’) अवक्लृप्तिः, समर्था ‘भवति’ इत्यर्थः ।

कुत्र तर्हि धाव्ययोः प्रचेप इति तदाह—“तस्मादिति । अष्टम्याः ‘उपरिष्ठात्’ समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये एव ‘धाव्ये’ प्रचिपेत् । उक्तं ह्यापस्तम्बेन—“समिद्धमानवतीं समिद्धवतीञ्चान्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाव्ये दधाति”—इति^३ । आश्वलायनोऽप्यसूत्रयत्—“द्वतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे धाव्ये इत्युक्त एते प्रतीयात्”—इति^४ ॥ ३७ ॥

एव मष्टमीं विधाय प्रशंसति—“समिद्धमान इति^५ । निगदसिद्ध मेतत् । “गोचन्तीव ह्येतस्येति । दीप्यमानस्याग्नेः ये ऊर्ध्वमुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः; ते च ‘गोचन्ति’ दीप्यन्ते; ‘इव’-

१— पुरस्तादिहैव द्रष्टव्यम् (२६५ पृ० १७ पं०) ।

२— ‘गायत्रीति पद्य मसमर्थ’—इति ड ।

३— आप० श्रौ० सू० २. १२. ५ ।

४— आ० श्रौ० सू० २. १. २६. (ऋ० सं० ३. २७. ५, ६.) ।

५— तै० ब्रा० ३. ५. २. ६; सं० २. ५. ८. १-११ ।

शब्दोऽवधारणे; 'शोचिषः' दौष्यमानाः केशा यथेति 'शोचिष्केशः'
इत्यर्थः ॥

दशम्याः सामिधेन्याः प्रागेवेष्टशेषस्य सर्वस्य अग्रावभ्याधानं
विधत्ते—“समिद्धो अग्न इत्यादिना^१ । तस्या दशम्याः सामिधेन्याः
'प्राचौनं' प्राक् । “विभाषाच्चैरदिक् स्त्रियाम्”—इति^२ स्वार्थिकः
ख-प्रत्ययः । “यदन्यत्समिधः इति । अनुयाजार्थायाः 'समिधः' 'यत्
अन्यत् तत्' सर्वं मित्यर्थः ॥

अस्मिन्नेव समये दक्षशेषस्य सर्वस्याभ्याधानं कुतो हेतोरित्याशङ्क्य
हेतु माह—“अपवृङ्क्त इवेति । 'एतत्' एतर्हि, अस्मिन् समये
होता 'अपवृङ्क्ते इव' अग्नेः समिन्धनं परिसमापयतीव । “समिद्धो
अग्न आहुतेति । समिन्धनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः, समिन्धनहेतुत्वाच्च,
सर्वशेषस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्तं मित्यर्थः ॥

प्रागनभ्याधानदोष माह—“यद्वा अन्यदिति । अनुयाजसमिद्ध-
व्यतिरिक्तं 'यत्' दक्षसमन्धि काष्ठं समिद्धावस्थायां वर्त्तते, 'तत्
अतिरिक्तम्' । तच्च शत्रुवर्द्धनहेतुरित्यपि । “समिद्धो अग्न आहुत”-
इत्यतः प्रागेवेष्टशेषः सर्वोऽपि प्रचेयः । अत एव कात्यायनेनोक्तम्—
“समिद्ध इति प्रागतः सर्वं मिध मेकवर्जं अनुयाजाश्चेत्”—
इति^३ ॥ ३८ ॥

“देवान् यचीत्यादि । निगदसिद्धम् ।

अन्तिमां सामिधेनीं मनूय व्याचष्टे—“आ जुहोतेति । “आ

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. १० ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० ५. ४. ८ ।

३— का० श्रौ० सू० ३. १. ११ ।

जुहोत दुवस्यतेति' अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः सम्बोध्य हवनादिकार्ये प्रेर्यन्ते; अतः प्रोक्षणीरासादयेत्यादिवदयं मन्त्रः सम्यैषरूप एव ॥

आ जुहोत दुवस्यतेति पदयोरर्थं माह—“जुहुत च यजत चेति । जुहुतेत्यत्र ‘त’-शब्दस्य “तप्तनप्तनयनाश्च”—इति^१ तवादेशे गुणे च सति जुहोतेति रूपं भवति । ‘दुवस्यतिः’ परिचरणार्थः^२ ‘दुवस्यत’ परिचरत, यजतेत्यर्थः ॥

तात्पर्यार्थं माह—“यस्मै कामायेति । फलसाधनतया काम्य-मानाय ‘यस्मै’ यागहोमादिकर्मणे हे ऋत्विजः! ‘समैन्धिद्वम्’ अग्निसमिन्धनम् अह्नद्वम्^३ । सोऽग्निः समिद्धः सम्पन्नः ; अतोऽस्मिन् समये ‘तत्कुहतेत्येव’ एवरूप मर्थं मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । “अग्निं प्रयतौत्यादि स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

तच्चस्याध्वरशब्दयुक्तत्वं प्रशंसितुं मनुवदति—“तं वा इति । “समिद्धमानो अध्वरः”—इत्यादिकं ऋक्चय मध्वरशब्दोपेतं मनु-ब्रूयात् । “दुधूर्षाञ्चकुरिति । धूर्वितुं मिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः । “धुर्वी हिंसायाम्”^४—इत्यस्मात् सनि, वलोपे, प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रत्ययः^५ । ‘दुधूर्षन्तः’ ‘ते’ असुराः देवान् ‘धूर्वितुं’ हिंसितुं ‘न शेकुः’ न शक्ताः; प्रत्युत ‘परा’हता एव ‘बभूवुः’ । ‘तस्मात्’ अहिंसाहेतुत्वात् ‘अध्वरः’—इति यज्ञस्य नाम सम्पन्नम् ॥

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० ७. १. ४५ ।

३— निघ० ३अ० ५ख० ५पदम् ।

४— ‘अह्नयत’—इति ड ।

५— घा० पा० आ० ५० ५७३ ।

६— पा० ३. १. ७सू० सन्, ६. १. ६६सू० वलोपः, ३. १. ३५ व्याम् ।

एवं पुरावृत्त मुदाहृत्यैतदिदुषः फल माह— “दुधूर्षन् हेति ।
 “यावदेवेति । ‘अध्वर’-शब्दो हि सोमयागे रूढः ; स चात्र दर्शपूर्ण-
 मासविषये मन्त्रेण प्रसूयत इति सोमयागेन यावदेव फलं प्राप्नोति,
 तावद्दर्शपूर्णमासयागेनापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

एतद् वै देवा अग्निं गुरिष्ठे* युञ्जन् । युञ्जोतु
 इदुन्नो हव्यं व्वहेति तु मेतद् गुरिष्ठे† युञ्जोपामदन्वीर्य-
 वान्वै त्व मस्युलं‡ वै त्व मेतस्मा असीति व्वीर्यं समा-
 दुधतो युथेद मय्येतुर्हि ज्ञातीनां यं गुरिष्ठे१ युञ्जन्ति
 तु मुपमुदन्ति व्वीर्यवान्वै त्व मस्युलं॥ वै त्व मेतस्मा

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीप्रयोगारम्भप्रकारो विहितः, तन्मन्त्राणां
 कूटपदादिष्वार्यानां च ज्ञापितानि । तत्रायं पद्धतिः— होत्रा
 उपांशु त्रिर्हिष्टुष्य प्र वो वाजा इत्यासु ऋक्षु मध्यमसरेणानूयमानासु
 यजमानः पादाङ्गुल्याभ्यां भूमि मघः पौडयति ; अध्वर्युश्च स्फ्य मादाय
 तिष्ठन् सामिधेनीनां प्रणवे-प्रणवे एकैकं मिध्मकाष्ठं माहवनीये
 ऽभ्याददति । ‘समिद्धमानो अध्वरे’-इत्यस्या ऋचः प्रणवे ‘समिद्धो
 अग्ने’-इत्यतः प्राक् एकं मिध्मकाष्ठं परिशिष्यावशिष्टानां पञ्चानां
 काष्ठानां सदैव प्रक्षेपं कुर्यात् ॥

*, †, § ‘गुरिष्ठे’-इति ख, ग ।

‡, ॥ ‘मस्युलं’-इति क, ग ।

ऽअसीति व्वीर्ये समादुधतः स यदुत ऊर्ध्वं मन्वाहोप-
स्तौत्येवैन मेतुद्वीर्यं मेवास्मिन् दधाति* ॥ १ ॥

अग्ने महान्॥† ऽअसि ब्राह्मण भारतेति । ब्रह्म
ह्यग्निस्तुस्मादाह ब्राह्मणेति भारतेत्येष हि देवेभ्यो हव्यं
भरति तुस्माद् भरतोऽग्निरित्याहुरेष उ वा ऽइमाः प्रजाः
प्राणो भूत्वा विभर्ति तुस्माद्देवाह भारतेति‡ ॥ २ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैन मेतुदेवेभ्यश्च
निवेदयत्ययं महाव्वीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादा-
र्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परुस्तादर्व्वाक् प्रवृणीते । परुस्ताद्वर्वाच्यः प्रजाः
प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽउ चैवैतं निरुत ऽइदं हि
पितेवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तुस्मात्परुस्तादर्व्वाक् प्रवृ-
णीते ॥ ४ ॥

सु ऽआर्षेयं मुक्ताह । देवेद्वो मुन्विद्व ऽइति । देवा
ह्येत मुग्र ऽऐन्धत तुस्मादाह देवेद्व ऽइति मुन्विद्व ऽइति
मुनुर्ध्वेत मुग्र ऽऐन्ध तुस्मादाह मुन्विद्व ऽइति॥ ५ ॥

ऋषिष्टुत ऽइति । ऋषयो॥ ह्येत मग्ने स्तुवंस्तुस्मादाहु-
र्षिष्टुत ऽइति ॥ ६ ॥

* 'वि'—इति ख ।

† 'महान्'—इति क, ख ; 'महाङ्'—इति ग ।

‡ 'वि'—इति ख ।

§ 'वि'—इति ख । ॥ 'ऽइत्यृषयो'—इति ग ।

व्विप्रानुमदित ऽइति । एते* वै व्विप्रा यदुषय ऽएते
ह्येतु मन्वुमदंस्तुस्मादाह व्विप्रानुमदित ऽइति ॥ ७ ॥

कविशस्त ऽइति । एते† वै कवयो यदुषय ऽएते ह्येत
मशःसंस्तुस्मादाह कविशस्त ऽइति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसंशित ऽइति । ब्रह्मसंशितो ह्येष घृता-
हवन ऽइति घृताहवनो ह्येषः ॥ ९ ॥

प्रणैर्यज्ञानां रथौरध्वराणा मिति‡ । एतेन१ वै
सुर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे
तस्मादाह प्रणैर्यज्ञाना मिति ॥ १० ॥

रथौरध्वराणा मिति । रथो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो
यज्ञं वहति तस्मादाह रथौरध्वराणा मिति ॥ ११ ॥

अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । नु ह्येतः
रुक्षांसि तरन्ति तस्मादाहातूर्त्तो होतेति तूर्णि-
र्हव्यवाडिति सुर्वः ह्येष पाप्मानं तरति तस्मादाह
तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

आस्याचं जुहुर्देवाना मिति । देवपाचं वा ऽएष
यदग्निस्तुस्मादग्नौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपाचः

* 'ऽइत्येते'-इति ग ।

† 'ऽइत्येते'-इति ग ।

‡ 'ति'-इति ख ।

§ 'मित्येतेन'-इति ग ।

ह्येष प्राप्नोति ह वै तुस्य पात्रं यस्य पात्रं प्रेक्षति* यु
ऽएव मेतद्देद ॥ १३ ॥

चमसो देवपान ऽइति । चमसेन ह वा ऽएतेन
भूतेन देवा भक्षयन्ति तुस्मादाह चमसो देवपान
ऽइति ॥ १४ ॥

अरां २॥† ऽइवामे नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसूति ।
यथारुन्नेमिः सर्वृतः परिभूरेवन्त्वं देवान्सर्वृतः परि-
भूरसूत्येवैतुदाह ॥ १५ ॥

आवह देवान्यजमानायेति । तुदस्मै यज्ञाय देवानु-
वोढवा ऽआहामि मम ऽआवहेति तुदामेयायाज्यभागा-
यामि मावोढवा ऽआह सोम मावहेति तुत्सौम्या-
याज्यभागाय सोम मावोढवा ऽआहामि मावहेति
तद्यु ऽएषु ऽउभयुचाच्युतु ऽआमेयुः पुरोडाशो भवति
तस्मा ऽअग्नि मावोढवा ऽआह ॥ १६ ॥

अथ यथादेवतम् । देवां २ ॥ ऽआज्यपां २॥‡ ऽआव-
हेति तुत्प्रयाजानुयाजानुवोढवा ऽआह प्रयाजानुयाजा
वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निः होचायावहेति तुदग्निः

* 'प्रेक्षति'—इति च । † 'अरां २'—इति क, ख ; 'अराः'—इति ग, घ ।

‡ 'देवां २ ऽआज्यपां २'—इति क, ख ; 'देवाः ऽआज्यपाः'—इति ग ;

'देवां ऽआज्यपां'—इति घ ।

होचायावोढवा ऽआह स्वं महिमान् मावहेति तत्त्वं
महिमान् मावोढवा ऽआह व्याग्वा ऽअस्य स्वी महिमा
तद्वाच मावोढवा ऽआहा च ब्रुह जातवेदः सुयुजा
च यजेति तद्या ऽएवैतद्देवता ऽआवोढवा ऽआह
ता ऽएवैतदाहु चैना ब्रुहानुष्टा* च यजेति यदाह
सुयुजा च यजेति ॥ १७ ॥

स वै तिष्ठन्नुवाह । अन्वाहु† ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या
तदनुवेवैतद्भूत्वान्वाह तुस्मात्तिष्ठन्नुवाह ॥ १८ ॥

आसीनो याज्यां यजति । इय‡ हि याज्या
तस्मान्न कुश्चन तिष्ठन् याज्यां यजतीय‡ हि याज्या
तुदियु मेवैतद्भूत्वा यजति तुस्मादासीनो याज्यां
यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

सामिधेय्यनुवचनानन्तरं मग्ने मह्यं असीति¹ निगदस्यानुवचनं
विधितुस्तत्प्रतिपाद्यायाः प्रशंसायाः कर्त्तव्यतां तदुपोद्घातत्वेन

* 'नुष्टा'—इति ख, सायणीयमाख्यपुस्तकेषु च बहुषु ।

† 'न्वाहान्वाहु'—इति ग ।

‡ 'यजतीय‡'—इति ग ।

१—तै० ब्रा० ३. ५. ३. १ ; सं० २. ५. ६. १ ।

२—निगदानां यजुर्वाधिकरणम्—सौ० ६० २४० १पा० ३८-४५ सू० ;
न्या० मा० २. १. १३ अधि० द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपादयति—“एतद्ध वा इति । ‘गरिष्ठे’ गुरुतमे । “प्रियस्थि-
रेत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः^१ । हविर्वह्नार्थं गुरुतमे तस्मिन्
होहत्वे योजयित्वा तस्योत्साहं जनयितुम् ‘उपामदन्’ असुवन् ।
“वौर्यवान् वै”—इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या ‘तम्’
अग्निं ‘वौर्ये’ सम्यक् स्थापितवन्तः । इदं लौकिकेन दृष्टान्तेन
प्रतिपादयति—“यथेद मिति । निगदस्यानुवचनं विधत्ते—“स
यदिति । ‘अतः’ अस्मात्, सामिधेन्यनुवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

अनुवक्तव्यं निगदं पठित्वा पदशो व्याचष्टे—“अग्ने महानित्या-
दिना । “स त्रेधात्मानं व्यकुर्वताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—
इत्यादिश्रुतेः^२ अग्निवाय्वादित्यात्मना ब्रह्मणस्त्रेधावस्थानात् “ब्रह्म
ह्यग्निः”—इति तादात्म्यप्रतिपादनम् । ‘तस्माद्’ ब्रह्मणो जातत्वाद्
‘ब्राह्मणेति’ अग्निः स्तूयते इत्यर्थः । ‘भारत’-इति पद मनूय
देधा निर्ब्रूते—“एष होत्यादिना ॥ २ ॥

“अथार्षेय मित्यादि । होहत्कर्तृकप्रवरविधिः ॥ ३ ॥

तत्र धर्मविशेष माह—“परस्तादूर्वागिति । तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे
कूटस्थ मृषि मारभ्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् ।
यथा आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि । तथा च ‘ज्यायसः’
भावपरो निर्देशः ; ज्यैष्ठ्यस्य ‘पतय एवैतत् निज्जुते’ अनेन प्रवरणेन
निवेदयति । स्यष्ट मन्यत् ॥ ४ ॥

१— पा० सू० ६. ४. १५७ ।

२— “अग्निः, स त्रेधात्मानं व्यकुर्वतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—इति
इहैवोपरिष्ठात् १०. ६. ५. ३. ।

“देवेद्वः”-इत्यादि-निवित्पदानाम्^१ अनुवचनं विधत्ते— “स
आर्षेय मुक्तेति । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे— “देवा ह्येत
मित्यादिना । स्यष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

“आस्याच मिति । आस्यरूपं पात्रम् ‘आस्याचम्’ । “देवपात्रं
वा इति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो देवैरद्यमानत्वाद्गोर्देवपात्रत्वम् ॥

एतदेदितुः फलं माह— “प्राप्नोति हेति । ‘यस्य’ खलु भोज्यस्य
वस्तुनः सम्बन्धि ‘पात्रं’ ‘प्रेष्यति’^२ प्राप्तुं मिच्छति, तदस्तुसम्बन्धि
‘पात्रं’ ‘प्राप्नोति’ एवं वेदितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

“अरांश्च देवेति । “यथारात्नेमिरिति । (यथा) चक्रस्य नाभौ
नेम्याश्च संयोजिताः कौलकाः ‘अराः’, तान् ‘यथा’ ‘नेमिः’ परितो
वर्त्तमानान् व्याप्नोति, तद्वद् ‘देवान्’ अग्निरपि संख्याप्नोती-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

निवित्पदानन्तरं वक्तव्यं मावाहननिगदं मथ्यनूद्य पदशो व्याचष्टे—
“आवाह देवानित्यादिना^३ । “देवानावोढवा इति । आङ्पूर्वादहतेः

१— यजुर्निवित्पदान्येकादश, ऋग्निवित्पदानि तु द्वादश; सन्ति च
ऋग्यजुषोः पाठभेदाः । ऋग्वेदीयनिवित्पदानि ऋक्परिशिष्टीयनिवि-
दध्याये पठितानि (१. १-१२), ऐतरेयब्राह्मणे च प्रपञ्च विहितानि
(२. ५. १, २) । यजुर्निवित्पदानि तु तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नातानि
(३. ५. ३. १-११), तैत्तिरीयसंहितायाश्च तानि विहितानि (२. ५.
६. २-१२.) ; इहापि प्रपञ्चेव व्याख्यायन्ते ।

२— ‘प्रेष्यति’-इति ज, झ, ङ । मूलेऽप्येव मेव पाठभेदः ।

३— आवाहननिगदमन्त्रास्तु त्रयोदश । साम्नातास्तेऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे
३. ५. ३; विहिताश्च ते तत्संहितायाम् २. ५. ६. ७, ८ ।

स्वार्थं तवैन्-प्रत्ययः^१; यष्ट्यान् देवान् आवोढु मानेतु मित्यर्थः ।
 “आवह देवान्”—इति सामान्योक्तस्य आवाहनस्य विवरणम् “अग्नि
 मग्न आवह”—इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १६ ॥

“अथ यथादेवत मिति । दर्शपूर्णमासयोरुभयत्र योऽग्निः पुरो-
 षाशदेवता, तदावाहनानन्तरं निर्वापसमये यस्यै-यस्यै देवतायै
 येन क्रमेण निरुप्तम्, तेनैव क्रमेण तस्याः सर्वस्याः देवतायाः
 “अग्नीषोमावावह”—इत्यादिवाक्यैरावाहनं कार्यं मित्यर्थः ॥

“देवांश्च॥आज्यपानिति । प्रयाजानुयाजदेवतावाहनं विवक्षित
 मिति व्याचष्टे— “तत्प्रयाजानुयाजानिति । कर्मवाचिना प्रया-
 जानुयाजशब्देन तत्सम्बन्धिनो देवा लक्ष्यन्ते । ते हि हविर्भागा-
 ङ्गीकाराय वोढव्याः । तेषां माज्य मेव हि भागः; “यज्जुक्तां
 गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्, यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्”—इति^२
 जौहवौपभृतयोराज्ययोस्तद्धविष्यश्रवणात्^३ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६ ।

२— २०१ पृ० ८, ६ कण्डिके द्रष्टव्ये ।

३— “त्रयस्त्रिंशदै देवाः सोमपाः, त्रयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवः,
 एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्चैते देवाः
 सोमपाः; एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः;
 एतेऽसोमपाः पशुमाजनाः”—इति ऐ० ब्रा० २. २. ८ । तत्र वसूनां
 अष्ट नामानि तै० आ० १. ६. १, वायूनां मेकादश नामानि च तत्रैव
 १. ६. ४, आदित्यानां द्वादश नामानि वृ० उ० ३. ६. ५, निघ० ५.
 ६, निघ० १२. ११-३० द्रष्टव्यानि । प्रयाजानां परिचयस्तु तै० ब्रा०
 ३. ६. २, ३; तथा अनुयाजानां मपि तत्रैव ३. ६. १३, १४; एव
 उपयाजानान्तु तै० सं० १. ५. ११, ६. ४. १ ।

“अग्निं होचाय”-इत्यनेन स्विष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् ॥

“सं महिमान मिति । देवताया अग्नेः स्विष्टकृतो वायूपो ‘महिमा’ ; तस्यावाहनम् “आवह जातवेदः”-इतिवाक्येन ॥

प्राक्प्रतिपादितस्याज्यभागादिदेवतानां सर्वासा मावाहनस्य निगमनम्—“सुयजा च यजेति”-इति । अस्य व्याख्यानम्—“अनुष्ठ्या च यजेति”-इति । ‘अनुष्ठ्या’^१ अनुक्रमेण, सम्यगित्यर्थः ॥ १० ॥

यदेतस्मिन्धेन्यादिक मनुवचनादि, तत्सर्वं तिष्ठतैव वक्तव्यमिति विधत्ते—“स वा इति । कुत इत्यत आह—“अन्वाह ह्येत-दिति । अनुवाक्या हि द्युलोकरूपा तिष्ठतश्च द्युलोकसम्बन्धो भवति ; अतोऽनुवाक्या^२ तावत्तिष्ठतैवानुवक्तुं योग्या ; अनुवचनसाम्यात्सामि-धेन्यादिक मपि तिष्ठतैव पठितुं युक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥

याज्यायां विशेष आह—“आसीनो याज्या मिति । ‘हि’ यस्मात् ‘इयं’ पृथिव्यात्मिकैव ‘याज्या’^३, तस्मात् याज्यापाठस्तिष्ठतां

१—‘अनुष्ठ्या’-इति पाठो मद्दृष्टेषु डातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव सायणभाष्य-पुस्तकेषु ; डा० वेवर-दृष्टभाष्यपुस्तकेषु चैव मेव ।

२,३—“सर्वेषा मग्नेऽग्नेऽनुवाक्यास्ततो याज्याः”-इति आश्व० श्रौ० सू० ३. ७. ३ । “पुरस्तात्तस्या पुरोऽनुवाक्या भवति ; जातानेव आह्वयान् प्रणुदते । उपरिष्ठास्तस्या याज्या ; जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते”-इति तै० सं० २. ६. २. ३ । “मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं जज्ञा ; तद् यस्या मृचि पूर्वाङ्गे विद्यते, सा पुरोऽनुवाक्या ; तन्नाम यस्या मुत्तराङ्गे विद्यते, सा याज्या । तद्यथा—‘अग्निर्मूर्धा’-इति पूर्वाङ्गेऽग्निशब्दः, ‘जिह्वा मग्ने चक्षवे’-इत्युत्तराङ्गेऽग्निशब्दः”-इति च तत्र सा० भा० । “ह्वयति वा अनुवाक्याया, प्रयच्छति याज्याया •—• सा

न कर्त्तव्यः; 'आसीनश्च' सन्निकर्षविशेषात् पृथिवीरूपापन्नो भवति ;
तदियमित्युक्तम्—“इय मेवैतद् भूत्वेति ॥ १६ ॥ ४ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

यो ह वा ऽग्निः सामिधेनीभिः सुमिद्धः । अति-
तरुः* ह वै स इतरस्मादमेस्तपत्यनवधृष्यो हि भुवत्य-
नवमृश्यः ॥ १ ॥

स युथा हैवाम्निः । सामिधेनीभिः सुमिद्धस्तपत्येवुः
हैव ब्राह्मणुः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो
हि भुवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

या पुरस्ताल्लक्षणा सानुवाक्या स्यात् ०—० अथ योपरिष्ठास्तक्षणा
सा याज्या स्यात्”—इति चेहैवोपरिष्ठात् ७. २. १७—१८ । “पुरो-
ऽनुवाक्या देवतास्मरणार्था, याज्या च हविःप्रदानार्था”—इति हि
कात्या० श्रौ० १. ८. ६ सू० ४० ।

- १— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरनिगदमन्त्रपदानां मावाहननिगदमन्त्रपदानाञ्च
पाठविधानव्याख्यानान्यास्मात्तानि, याज्यानुवाक्ययोरासनोपदेशश्चा-
स्मातः । तत्र चाहवनीयस्योत्तरत उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य
“हृषीध्वं हव्यवाहनोऽम्”—इति ब्रुवतैव होत्रा प्रवरमन्त्रपाठः कार्यः ॥
* ‘सुमिद्धोऽतितरुः’—इति ख । ‘सुमिद्धो । ऽतितरुः’—इति ग ।

सोऽन्वाह । प्र व ऽडुति प्राणो वै प्रवान् प्राण
मेवैतया सुमित्रेऽग्न आयाहि वीतय ऽडुत्यपानो वा
ऽएतवानपानु मेवैतया सुमित्रे बृहच्छोचा यविद्येत्यु-
दानो वै बृहच्छोचा ऽउदानु मेवैतया सुमित्रे ॥ ३ ॥

सु नः पृथु अवाय्य मिति । श्रोचं वै पृथु अवाय्यः
श्रोत्रेण ह्रीदु मरु पृथु शृणोति श्रोच मेवैतया
सुमित्रे ॥ ४ ॥

ईडेन्यो नमस्य ऽडुति । व्याग्रा ईडेन्या* व्याग्धीदः
सुर्व मीद्रे व्याचेदः सुर्व मीडितं व्याच मेवैतया
सुमित्रे ॥ ५ ॥

अश्वो नु देववाहन ऽडुति । मुनो वै देववाहनं
मुनो ह्रीदु मनस्विनं भुयिष्ठं व्वनीवाह्यते मुन ऽएवै-
तया सुमित्रे ॥ ६ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहदिति । चुक्षुर्वै दीदुयेव चुक्षुरेवैतया
सुमित्रे ॥ ७ ॥

अग्निन्दूतं व्वृणीमह ऽडुति । यु एवायं मध्यमः प्राण
ऽएतु मेवैतया सुमित्रे सा हैषान्तस्था प्राणाना मुतो
ह्वन्य ऽज्जर्हाः प्राणा ऽश्रुतोऽन्ये ऽवाचोऽन्तस्था ह भव-

त्यन्तस्था मेनं मन्यन्ते यु ऽएव मेतु मन्तस्थां प्राणानां
वेद ॥ ८ ॥

शोचिष्केशस्तु मौमह ऽहुति । शिश्रं वै शोचिष्केशः
शिश्रुः ह्रीदुः शिश्रिनं भूयिष्ठः शोचयति शिश्रु
मेवैतया सुमिन्धे ॥ ९ ॥

सुमिद्धो ऽअग्न ऽआहुतेति । यु ऽएवाय मुवाङ् प्राण
एतु मेवैतया सुमिन्ध ऽआजुहोता दुवस्यतेति सुर्व
मात्मानः सुमिन्ध ऽआ नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स युद्येनं प्रथमायाः सामिधेन्या मनुव्याहुरेत् । तं
प्रति ब्रूयात् प्राणं वा ऽएतदात्मनोऽग्नावधाः प्राणे-
नात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ ११ ॥

युदि द्वितीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादपानं
वा ऽएतदात्मनोऽग्नावधा अपानेनात्मन ऽआर्त्तिं
मारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १२ ॥

युदि तृतीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुदानं
वा ऽएतदात्मनोऽग्नावधा उदानेनात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥

युदि चतुर्थ्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं
वा ऽएतदात्मनोऽग्नावधाः श्रोत्रेणात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसि भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥

युदि पञ्चम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाचं
व्वा ऽएतदात्मनोऽभावाधा व्वाचात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १५ ॥

युदि षष्ठ्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मनो वा
ऽएतदात्मनोऽभावाधा मनसात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसि
मनो मुषिगृहीतो मोमुघु*श्चरिष्यसीति तथा हैवु
स्यात् ॥ १६ ॥

युदि सप्तम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्चक्षुर्व्वा
ऽएतदात्मनोऽभावाधाश्चक्षुषात्मन आर्त्तिं मारिष्यस्यन्धो
भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १७ ॥

युद्यष्टम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मध्यं व्वा
ऽएतत् प्राण मात्मनोऽभावाधा मध्येन प्राणेनात्मन
ऽआर्त्तिं मारिष्यस्युद्ध्मायां मरिष्यसीति तथा हैवु
स्यात् ॥ १८ ॥

युदि नवम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्चिह्नं व्वा
ऽएतदात्मनोऽभावाधाः शिश्रेनात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसि
क्लीवो भविष्यसीति तथा हैवु स्यात् ॥ १९ ॥

युदि दशम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुवाञ्चं वा

* 'मोमुघु'—इति चातिरिक्तेषु ; 'मोमुगु'—इति च दृष्टो डा० वेवरेण ।

† 'स्युद्भाय'—इति चातिरिक्तेषु ; 'स्युद्भाय'—इति च दृष्टो डा० वेवरेण ।

ऽतुत् प्राण मात्मनोऽग्नावाधा ऽश्रुवाचा प्राणेनात्मन
 ऽश्रुति मारिष्यस्युपिनद्धो मरिष्यसुति तथा हैव
 स्यात् ॥ २० ॥

यद्येकादश्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयात् सुर्व्वं
 वा ऽतुदात्मान मग्नावाधाः सुर्व्वेणात्मनार्ति मारि-
 ष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोक मेष्यसुति तथा हैव स्यात् ॥ २१ ॥

स युथा हैवामिः । सामिधेनीभिः सुमिद्ध माप-
 द्यार्ति न्येत्येवः हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्व्विद्धाः स
 मनुब्रुवन्त* मनुव्याहृत्यार्ति न्येति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

सामिधेनीभिर्द्धग्मिः समिद्धस्याग्नेः लौकिकाग्निसकाशादतिशय
 माह—“यो ह वा इति । यस्मादतिशयेन ‘तपति’, अतः राक्षसा-
 दिभिः ‘धर्षितुं’ हिंसितुं, (मर्षितुं) स्पृष्टुं न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धाग्निदृष्टान्तेन एवंवेदितुर्होतुरपि तदनुवचनं कुर्वतो
 यथोक्तविशेषापत्तिर्भवतीत्याह—“स यथेति । ‘अनवष्टयः’—‘अनव-
 मृशः’—इत्युभयत्र धृषेर्द्धग्मश्च’ “अदुपधाचाकृपिचृतेः”—इति कर्मणि
 क्यप् ॥ २ ॥

* ‘विद्धाः स मनुब्रुवन्त’—इति च ।

१—‘मृषेच’—इति जादिव्यपपाठः । “धृष प्रसहने”—इति धा० तु० प०
 ३१५ । “मृष व्यामर्शने”—इति धा० तु० प० १४२ । ‘व्यामर्शनं
 मर्शः’—इति सि० कौ० ।

२—पा० सू० ३. १. ११० ।

अथैताः सामिधेनोः प्रत्येकं तत्तत्सिद्धोपन्यासेन प्राणापान-
श्रोत्रादिकरणयामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया प्रशंसति— “सोऽन्वाहे-
त्यादिना । “प्राणो वै प्रवानिति । प्रगमनयुक्तत्वात्^१ ‘प्राणः’ ‘प्र’-
शब्दवान् । प्राणवृत्तिर्हि इडापिङ्गलाभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति,
अतः (‘एतया’) प्रशब्दोपेतया प्रथमया सामिधेन्या^२ प्रगमनवन्तं^३
‘प्राण मेव’ ‘समिन्धे’ दौपयति । एव सुत्तरचापि बोध्यम् ॥

“अपानो वा एतवानिति । वह्निर्निर्गतस्य वायोरात्माभिमुखो
वृत्तिर्ह्यपानः ; अत आगमनविशिष्टत्वात् ‘अपानः’ आकारोपसर्ग-
वानित्यर्थः^४ ॥

“उदानो वै बृहच्छोचा इति^५ । ‘बृहत्’ अधिकं ‘श्रोचते’
दौष्यत इति ‘बृहच्छोचाः’ अग्निः ; उदानवायुरपि देहस्यो-
त्क्षेपणात् अधिकतेजोयुक्तः ; अतो ‘बृहच्छोचाः’-इतिशब्देन ‘उदानः’
उपस्थाप्यते ॥ ३ ॥

१— ‘प्रागमनयुक्तत्वात्’-इति ड ।

२— “प्र वो वाजा अभिद्यवः । हविश्वन्तो वृताद्या । देवाङ्घ्रिगाति सम्युः”-
इति प्रथमा सामिधेनौ ‘प्रवती’, ‘प्रेतिजिङ्गा’ वा । तै० ब्रा० ३. ५.
२. १ ।

३— ‘प्रागमनवन्तं’-इति ड ।

४— “अम आ याहि वीतये । गृणानो हव्यदातये । नि द्योता सत्सि
बर्हिषि”-इति द्वितीया सामिधेनौ ‘आवती’, ‘एतिजिङ्गा’ वा ।
तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ।

५— “तं त्वा समिद्धिरङ्गरः । घृतेन वर्जयामसि । बृहच्छोचा यविष्य”-
इति तृतीया सामिधेनौ ‘गौर्वती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ३ ।

“स न इति । “ओचं वै पृथु अवाय्य मिति । ‘पृथु’ विस्तीर्णं
अवणसाधनं ‘पृथु अवाय्यम्’ । अनेन शब्देन ओचेन्द्रियं विवक्षितं
मित्याह— “ओचेण ह्येति । ‘उरु’-इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

“ईडेन्य इति । “वाग्वा ईडेन्येति । “ईडेन्यो नमस्यः”—इत्युचिः
‘ईडेन्य’-शब्देन वाग् विवक्षिता । कथं मेतदित्याशङ्क्योपपादयति—
“वागिति । ‘वाग्’ एव खल्विदं ‘सर्वं’ जगत् ‘ईडे’ स्तौति । “ईडु
स्तौते”—इति धातुः^१ । यत्राप्यन्यः स्तोता, तत्रापि वाचैव करण-
भूतया सर्वं मीडितं भवति । ईडे ईड्यते अनयेति वा कर्तृकरण-
व्युत्पत्त्या ‘ईडेन्य’-शब्दस्य वाग्वाचकत्वं भवगन्तव्यं मित्यर्थः ॥ ५ ॥

“अश्वो न इति । “मनो वै देववाहन मिति । “अश्वो न
देववाहनः”—इति^२ ‘देववाहन’-शब्दो मनस उपलक्षकः । ‘हि’
यस्मात् ‘मनः’ ‘मनस्विनं’ पुरुषं ‘भृयिष्ठस्’ अत्यधिकं ‘वनी-
वाह्यते’ भृशं वहति, देवान् शीघ्रं प्रापयति ; अतो देववाहनं
मन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

“अग्ने दीद्यत मिति । “चक्षुर्वै दीद्येवेति । ‘चक्षुः’ इन्द्रियं

१— “स नः पृथु अवाय्यम् । अष्टा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम्”—
इति चतुर्थी सामिधेनी ‘पृथुवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ।

२— “ईडेन्यो नमस्यस्तिरः । तमाहसि दर्शतः । समभिरिध्यते वृषा”—
इति पञ्चमी सामिधेनी ‘नमस्तवी’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ५ ।

३— धा० अदा० आ० ६ ।

४— “वृषो अग्निः समिध्यते । अश्वो न देववाहनः । तस्मै हविष्यन्त
ईडते”—इति षष्ठी सामिधेनी ‘हविष्यती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ ।

हि रूपादिप्रकाशकत्वात् “अग्ने दीद्यतम्”-इति^१ दीद्यच्छब्देन दीप्तिवाचिनोपस्थाप्यते ; अतो ऽनया चक्षुःसमिन्धनम् ॥ ७ ॥

“अग्निं दूत मिति”^२ । “य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणा-
पानादिपञ्चवृत्त्याश्रयभूतो ‘यः’ क्रियाशक्त्यात्मको देहमध्येऽवस्थितः
‘प्राणः’, तस्य समिन्धनम् “अग्निं दूतम्”-इत्यनया । दूतो ह्यग्निः
सर्वेषां देवानां सुखम्, तथा प्राणोऽपीति, तेन समिन्धनस्योपपत्तिः ॥

“सा वैषान्तस्थेत्यादि । ‘वैषा’ “अग्निं दूतं वृणीमहे”-इति
सामिधेनौ, मध्यमप्राणरूपेण प्राणापानादिसंस्तुताना मन्यासा
मृचाम् ‘अन्तस्था’ अन्तरवस्थिता भवति । ‘अन्ये’ हि ‘प्राणाः’ चक्षुः-
ओत्रादयः ‘अतः’ अस्मात्प्राणादारभ्य ‘ऊर्द्धाः’ चरन्ति ; पायूपस्था-
दयः ‘अन्ये’ प्राणाः ‘अतः’ अस्मान्मध्यमात् प्राणादेवारभ्य ‘ऋवाच्च’
अवाङ्मुखा अन्तरवस्थिता भवन्ति ॥

एवं वेदितुः फल माह- “अन्तस्था मिति । ‘अन्तस्थाम्’
अन्तरवस्थितां प्राणदेवता मित्यर्थः ॥ ८ ॥

के पुनरेतेषां मध्येऽवाङ्मोऽन्तस्थाः प्राणा इति, तान् दर्शयति-
“शोचिष्केग्रस्त मीमह इत्यादिना”^३ । “अग्निं वै शोचिष्केग्र मिति ।

१- “वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं वृहत्”-
इति सप्तमी सामिधेनौ ‘वृषणवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ७ ।

२- “अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्”-
इति अष्टमी सामिधेनौ ‘दूतवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ८ ।

३- “समिद्धमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईशः । शोचिष्केग्रस्तमीमहे”-
इति नवमी सामिधेनौ ‘समिद्धमानवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ९ ।

तदुपपादनम्— “शिश्रं हीति । अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुत्वात् ‘शोचिष्केश’-शब्देन ‘शिश्रं’ पुंलङ्घनं लक्ष्यते । तथा च एतच्छब्दोपेतयर्चा आनन्दनव्यापारस्य उपस्थाख्यस्येन्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

“समिद्धो अग्न इति^१ । “य एवाय मवाङ् प्राण इति । ‘प्राण’-शब्द इन्द्रियवचनोऽवाङ्मुखः; अपानाख्य मिन्द्रिय मित्यर्थः ॥

“सर्वं मात्मान मिति । उक्तेन्द्रियसङ्गत मापादमस्तकव्याप्तं जीवात्मान मेव उत्तमया सामिधेन्या^२ ‘समिन्धे’ । तस्या आत्मनश्च उक्तरीत्या सर्वोपरि वर्त्तनं साम्यम् ॥ १० ॥

एव मेकादश सामिधेनीः^३ प्रत्यृचं लिङ्गविशेषोपन्यासेन प्राणा-पानादीनां समिन्धनहेतुतया प्रशस्य तच्च तदनुवचनसमये शपतो द्वेष्टस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन प्रशंसति— “स यद्येन मिति । ‘प्रथमायां सामिधेन्याम्’ अनूच्यमानायाम् ‘एनं’ होतारं ‘यदि’ द्वेष्टः ‘अनुव्याहरेद्’ शपेत् । “अनुव्याहारः शापः”—इति हि धूर्त्तस्वामी भाव्यकारः^४ । ‘तम्’ अनुव्याहरन्तं ‘प्रति’ होता

१— “समिद्धो अग्न आहुत । देवान् यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाहसि”— इति दशमी सामिधेनी ‘समिद्धवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १० ।

२— “आशुहोता दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम्”— इत्येकादशी सामिधेनी ‘उत्तमा’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ।

३— आसा मेव सामिधेनीनां व्याख्यानानि पुरस्तादाम्नातानि (३ ब्रा०) ।

४— आपस्तम्बीययज्ञपरिभाषादिश्रौतसूत्रेषु एतत्कृतभाष्याणि त्वद्यापि प्रापयन्त एव, शतपथस्याप्येतत्कृतं भाष्यं सायणादिभिरवलोकितं.

‘ब्रूयात्’,— ‘एतत्’ एतर्हि ‘आत्मनः’ स्वसम्बन्धिनं ‘प्राणं’ हे ग्रन्थो ।
 ‘अग्नौ’ ‘आधाः’ निहितवानसि । ‘ते’ तव ‘प्राणेन’ निमित्तेन
 (‘आत्मनः’) स्वात्मनः (‘आत्तिं’) पीडां प्राप्स्यसीति^१ । एवं
 होचा प्रतिवचने कृते तस्य द्वेष्ट्यस्य यथोक्तं ‘तथैव’ सत्यं भवेत् ।
 ऋचां च प्राणापानादिप्रतिपादकत्वं प्रागेव प्रतिपादितम्^२ । एव
 मुत्तरचापि योजना । अर्थो निगदसिद्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 १४ ॥ १५ ॥

“यदि षष्ठ्या मिति । “मनो मुषिगृहीत इति । मनसो
 मोषणं विपरिलोभः, तेन गृहीतः, अत एव अतिशयेन मूढः
 चरिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

“यद्यष्टम्या मिति । “उद्भाषेति । ‘उद्धानम्’ ऊर्द्धं स्वसनम्,
 तत्प्रायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

“यदि दशम्या मिति । “अपिनद्धो मरिष्यसीतीति । ‘अपि-
 नद्धः’ बन्धनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

“यद्येकादश्या मिति । “क्षिप्रेऽसुं लोक मिति । ‘क्षिप्रे’
 अल्प एव काले, कालविलम्ब मन्तरेण ‘असुं’ दुःखोक्तं गमिष्य-
 सीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्यात् । इहैवोपरिष्ठात् पुनरपि इ. १. १८ ; पुनः ४. ५, २. १३ ।

कातीयश्रौतब्राह्मणेष्वेव मेव २५. १०. १५ ।

१—“ऋ गतिप्रापणयोः”—इत्यस्य रूपं मूले श्रुतम् ‘आरिष्यसि’—इति ;
 अस्य चेदं प्रतिवचनं प्राप्स्यसीति ।

२—२६५ पृ० १-४ पं० द्रष्टव्यम् ।

एवं सामिधेनीरनुव्रवतो होतुरग्निमानत्वात् तद्वृष्टान्तत्वेन
होतृशापकारिणः प्रतिपादिता मार्त्तिं निगमयति—“स यथेति ।
‘सामिधेनीभिः’ करणैः ‘समिद्ध मग्निं’ प्राप्य ‘यथा आर्त्तिं’ ‘न्येति’
नितरां प्राप्नोति, तथैव ‘सामिधेनीः’ विदुषो होतुर्देव्यस्य तदनुव्या-
हारनिमित्ता मुक्तविधां पीडां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ५ [४.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्* ॥

तं व्या ऽएतु मग्निं सुमैन्धिषत । समिद्धे देवेभ्यो
जुह्वामेति तुस्मिन्नेते ऽएव प्रथमे ऽश्राहुती जुहोति
मुनसे चैव व्याचे च मुनश्च ह वै* व्याक् च युजौ
देवेभ्यो यज्ञं वहतः ॥ १ ॥

स युदुपांशु क्रियते । तन्मुनो देवेभ्यो यज्ञं वह-
त्यथ युदाचा निरुक्तं क्रियते तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं वहत्ये-
तद्वा इदं द्वयं क्रियते तुदेते ऽएवैतत् सुन्तर्पयति तृप्ते
प्रीते देवेभ्यो यज्ञं वह्यात ऽहुति ॥ २ ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीमन्त्राणां पृथक्-पृथक् फलसंवादाः, तत्त-
त्याठव्याघातकारिणां पृथक्-पृथक् दोषास्त्वाम्नाताः ।

* ‘हैव’-इति च ।

सुवेण त माधारयति । यं मुनस आधारयति
वृषा हि मुनो वृषा हि* सुवुः ॥ ३ ॥

सुचा त माधारयति । यं व्याचु आधारयति योषा
हि व्याग् योषा हि सुक् ॥ ४ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यं मुनस आधारयति न
स्वाहेति चनानिरुक्तः हि मनो अनिरुक्तः ह्येतद्
यत् तूष्णीम् ॥ ५ ॥

मुन्त्रेण त माधारयति । यं व्याचु आधारयति
निरुक्ता हि व्याङ् निरुक्तो हि मुन्त्रः ॥ ६ ॥

आसीनस्त माधारयति । यं मुनस आधारयति
तिष्ठंस्तं यं व्याचे मुनश्च ह वै व्याक् च युजौ देवेभ्यो
यज्ञं वहतो यतरो वै युजोर्हसौयान् भवत्युपवहं वै
तुस्मै कुर्वन्ति व्याग्वै मुनसो हसौयस्यपरिमिततर
मिव हि मुनः परिमिततरेव हि व्याक् तद्वाचु एवैतु-
दुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतस्तस्मात्
तिष्ठन् वाच आधारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते† सुरराक्षसेभ्य
आसङ्गाद् विभयाच्चक्रुस्त एतदक्षिणतः प्रत्युदश्रय-
नुच्छित मिव हि वीर्यं तुस्मादक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयति

* 'हि'—इति च ।

† 'तन्वानास्ते'—इति क, ग ।

स यदुभयुत आघारयति तस्मादिदं मुनश्च व्वाक् च
समानु मेव सन्तानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतरु
आघारयोर्मूलं मन्यतरुः ॥ ८ ॥

सुवेण त माघारयति । यो मूलं यज्ञस्य सुचा त
माघारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं त माघारयति । यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीं मिव
हीदं मूलं नो ह्युच व्वाग्वदति ॥ १० ॥

मुन्त्रेण त माघारयति । यः शिरो यज्ञस्य व्वाग्धि
मुन्त्रः शीष्णो ह्यीय मुधि वाग्वदति ॥ ११ ॥

आसीनस्त माघारयति । यो मूलं यज्ञस्य निषण्ण
मिव हीदं मूलं तिष्ठंस्त माघारयति यः शिरो यज्ञस्य
तिष्ठतीव हीदः शिरः ॥ १२ ॥

सु सुवेण पूर्वं माघारु माघार्याह । अग्नि* मग्नीत्सु-
म्बुद्धीति यथा धुर मध्युहेदेवं तद्यत्पूर्वं माघारु माघारु-
यत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति† ॥ १३ ॥

अथ सुमार्ष्टि । युनुक्त्येवैन भेतुद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं
व्वहादिति तस्मात् सुमार्ष्टिं परिक्रामः सुमार्ष्टिं परि-
क्रामः हि योग्यं युञ्जन्ति त्रिस्त्रिः सुमार्ष्टिं चिष्टद्धि
यज्ञः ॥ १४ ॥

* 'माघार्याह'—इति क, ग ।

† 'युञ्जन्ति'—इति, 'युञ्जन्ति'—इति च च-पुस्तके ।

स सुमार्ष्टि । अग्ने व्वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं
 (त्वा*) व्वाजजितः सुमार्ज्मूर्तिं यज्ञं त्वा व्वध्युन्तं (व्वा†)
 यज्ञियः सुमार्ज्मूर्त्येवैतदाहुयोपुरिष्टात्तूष्णीं चिस्तद्युथा
 युक्ता प्राजेत्प्रेहि व्वहेत्येवुं मैवैतत् कुशयोपक्षिपति
 प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं व्वहेति तुस्मादुपुरिष्टात्तूष्णीं चिस्त-
 द्युदेतदन्तरेण कुर्म क्रियते तुस्मादिदं मुनश्च व्वाक् च
 समानु मेव सन्नुनेव ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथाधाराख्यौ होमौ विधातुं सिद्धं मर्थं मनुवदति—“तं वा
 एत मिति । ‘तम् एतम्’ प्रकृत माहवनीयम् ‘अग्निम्’ ‘समैन्धिषत’
 सम्यग् दीप्तं मकुर्वन् । केनाभिप्रायेणेति त माह— “समिद्ध इति ।
 ‘तस्मिन्’ सन्दीप्तेऽग्नौ ‘एते एव’ मुख्ये आधाररूपे ‘आहुती’
 वाङ्मनसंयोरर्थे ‘जुहोति’ । कुतः ? ‘मनश्च वाक् च’ इत्युभौ ‘युजौ’
 मिथुनीभूतौ सन्तौ ‘देवेभ्यः’ यज्ञसम्बन्धि हविः प्रापयत इति ॥ १ ॥

* च-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

† ख-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

‡ ‘यज्ञु’-इति ग, च ।

१—ड-पुस्तकमात्रं भवत्वैतदिह सायणीयं भाष्यं सम्पादितम् ; ज-पुस्तके
 त्वस्यैवं भाष्यम्— “तं वा एत मिति । ‘समैन्धिषत’ सन्दीपितवन्तः ।
 यजमानः प्रयोक्तृत्वेन, अध्वर्युरिध्माधानेन, ब्रह्मा सामिधेन्यनुज्ञया,
 होतावुवचनेन । किमर्थम् ? ‘समिद्धे’ सति आहुती होष्याम इति ।
 ‘तस्मिन्’ समिद्धे ‘एते एव’ पूर्वोत्तराधारलक्षणे ‘प्रथमे आहुती’
 ‘जुहोति’ ; न तावदन्यां काश्चिदन्यदेवयाम् । आध्यात्मिकाभ्यां

तयोः क्रमेण हविः-प्रापणं सुच्यते— “स यदिति । ‘यत्’
एतत् इदम् ‘उपांशु’ निरुक्तरूपं माज्जतिद्वयं ‘क्रियते’, एतदेव ‘तत्’
आज्जतिद्युग्मम् ‘एते’ मनोवाचौ सन्तर्पयति । शेषं सुगमम् ॥ २ ॥

सुवसुग्भ्यां क्रमेणाधारौ कर्त्तव्याविति विधत्ते— “सुवेणेति ।
मनसो हि कामोत्पत्तिद्वारा वृषत्वम्, इति तयोः साम्यम् ; अतो
मनःसम्बन्धिन आधारस्य सुवसाध्यत्वम् ; वाक्सुचोः स्त्रीत्वं समानम्,
अतो वाक्सम्बन्धिन आधारस्य सुक्साध्यत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथैतयोराधारयोः क्रमेण अमन्त्रकत्व-समन्त्रकत्व-लक्षणौ गुणौ
विधत्ते— “ढष्णी मित्यादिना । “स्वाहेति चनेति । ‘चन’-शब्दो-
ऽप्यर्थः ; स्वाहेत्यपि शब्दं न ब्रूयादित्यर्थः । मनोदेवतस्याधारस्य
ढष्णीकत्वं युक्तं मिति प्रतिपादयति— “अनिरुक्तं हीति । निगद-
सिद्धं मन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रूपाभ्यां प्रजापति मिव दर्शयन्नाह— “मनसे चैव वाचे चेति । किं
कारणम् ? ताभ्यां प्रथमं मिति । “मनश्च ह वै वाक् चेति । ‘युनौ’
युज्येते इति, योक्तव्यौ इत्यर्थः । युक्तौ च तौ अग्नौ वहत इत्यभि-
प्रायः ॥ १ ॥ स्यादिदं हरि स्वामिनः ? । भादिपुस्तकेषु नास्त्येवात्र
भाष्यम् ; उ-पुस्तके त्वितः पूर्वत एव सप्तमाध्यायीयद्वितीयब्राह्मणं
यावत् भाष्यं चूटितम् ; उ-पुस्तकेऽप्येतद्भाष्याभावः ।

१— ज-पुस्तके त्वस्यैवं भाष्यम्— “स यदुपांश्विति । किं पुनर्यज्ञस्य, कोऽत्र
बहति ? । वोढव्यविभागायाह— “एतद्वा इदं मिति । द्वित्वावधारणं
मिदं मेव ‘द्वयं क्रियते’ यच्च वाचो — यच्च तद्विपरीतं मिति ॥ २ ॥
अन्यान्यादर्शपुस्तकविवरणान्तु इहापि पूर्ववदेव ।

२— ‘चनेति निपातो निपातसमाहारो वा’-इति (हरिस्वामिनः ?) ज ।

उपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ क्रमेणाधारयोर्विधत्ते— “आसी-
नस्तु मिति । “तिष्ठंस्त्वं यं वाच इति । ‘आधारयति’—इत्युभयत्रानु-
षङ्गः । ‘सुचाधारस्य’ तिष्ठता होतव्यत्वं सुपपादयति— “मनस्य ह वै
वाक् चेत्यादिना । ‘युजौ’ रथावयवे युगे अश्वादिवद् युक्तौ
भूत्वेत्यर्थः । “यतरो वा इत्यादि । लोके हि रथादिषु युक्तयो-
रश्वयोर्मध्ये ‘यतरः’ खलु ‘ह्रसीयान्’ अतिशयेन ह्रस्वोऽल्पकायो
‘भवति’, तस्य साम्येन वह्नाय ‘उपवहं’ वहः खन्धप्रदेशः तस्योपरि
स्थितं मौञ्जत्यकरं दारुमयं स्थूलपीठकादिकं लौकिकाः कुर्वन्ति ।
यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेन अपरिमितविषयान्मनसो
ह्रसीयस्या वाचः स्थितिक्रियाविशिष्टाधारेणौञ्जत्यकरम् ‘उपवह
मिव’ एतद्भवति । अतः ‘ते’ वाङ्मनसे उभे अपि ‘सयुजौ’ समान-
वहनप्रदेशे भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

• सुगुण्याधारस्य आहवनीय-दक्षिणभाग-स्थितिलक्षण-धर्मविशेषं
विदधाति— “देवा ह वा इत्यादिना । “दक्षिणतः प्रतीति ।
आहवनीयस्य दक्षिणभागे असुरान् प्रत्युच्छ्रितवन्तः । कथं सुच्छ्राय-
स्तेषां मित्यत आह— “उच्छ्रित मिव हीति । ‘उच्छ्रितं’
पर्वतादिकम्, त मिव वीर्यं मपि दुरासदम् । तादृशवीर्ययोगात्तेषां
मुच्छ्रितत्वं मित्यर्थः ॥

अथाधारयोर्दक्षिणोत्तरपरिधिसन्धि मारुगैव उभयतः करणं
विधत्ते— “स यदिति । ‘उभयतः’ दक्षिणत उत्तरतश्चेत्यर्थः ।

“समान मेव सन्नानेवेति । मनश्च वाक् चेत्येतदुभयं समानविषयं समानाश्रय मेव ‘सद्’ भवदपि ‘नानेव’ भिन्न मिव भवतीत्यर्थः ॥

“सुवेण त माधारयतीत्यादिकं प्राग्विहितं^१ प्रकारान्तरेण स्तोति— “शिरो ह वै यज्ञस्येत्यादिना । अर्थो निगदसिद्धः ॥

८ ॥ ९ ॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन सुक्सुवयोस्तदुपजीवनेन तूष्णीकत्वं निरुक्तत्वं च प्राग्विहितं^२ मनूय प्रशंसति— “तूष्णीं त मित्यादिना । “तूष्णी मिव हीति । लोके हि वृक्षादीनां मूलं तत् ‘तूष्णी मिव हि’ अदृश्यमानत्वात् । एतदेवोपपादयति— “नो ह्यत्रेति । ‘न’ ‘उ’ खलु ‘अत्र’ मूलविषये शब्दव्यापारो ऽप्यस्ति, दूरे दृष्टिविषयत्वम् । अतो मूलभूताधारस्य लौकिकमूलवत् तूष्णीकत्वं युक्त मित्यर्थः ॥ १० ॥

“मन्त्रेणेति । “वाग्धि मन्त्र इत्यादि । वागिन्द्रियसाध्यत्वात् तदात्मको मन्त्रः । सा च वाक् ‘शीर्ष्णः’ उपरि ताल्लोष्ठपुटादिव्यापारेण शब्द मुच्चारयति, अतो वागात्मकस्य ‘यज्ञस्य’ ‘शिरः’-श्रुतौ^३ आधारसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राग्विहितयोरासीनस्थितयोरपि^४ मूलशिरस्त्वोपजीवनेन प्रशंसा क्रियते— “आसीनस्त मित्यादिना । “निषण मिव हीद मिति । ‘हृदं’ वृक्षादिमूलं ‘निषण मिव हि’ एकत्रोपविष्ट मिव हि भवति ; खातत्वेन चाञ्चल्यविरहात् । अतो मूलभूतस्याधारस्यासन-

१— इहैव तृतीयकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

२— इहैव पञ्चमकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

३— ‘शिरः’-श्रुतौ—इति ड । ४— इहैव सप्तमी कण्डिका द्रष्टव्या ।

सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । “तिष्ठतीव ह्रीद मिति । ‘हि’ यतः ‘इदं’ मनुष्यादीनां ‘गिरः’ ‘तिष्ठतीव’ अस्तीति, स्थितिक्रियाविशिष्ट सिवोर्द्धं मिव दृश्यते, अतः गिरस्संस्तुतस्याधारस्य तिष्ठता कर्त्ता निष्पादनं युक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव माधारयोः प्रतिनियतधर्मान् विधाय अनुष्ठानक्रम माह—
“स स्तुवेणेति । पूर्वाधारानन्तरं, नोत्तराधारः; अपि तु “अग्नि मग्नीद्”—इति^१ आग्नीध्रं प्रति सम्प्रैषं ब्रूयात् । तस्य चाय मर्थः—
हे ‘अग्नीत्’ आग्नीध्र ! आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ ‘सम्पृष्ट्वि’ सम्मार्जनं कुर्विति ॥

विधित्सितस्य सम्मार्जनस्याधारानन्तर्यं सुपपादयति— “यथेति ।
अनडुहः स्कन्धदेशे ‘यथा’ ‘धुरम्’ युगधुरम् ‘अध्युह्येत्’ योजयेत्,
एव मग्नी धुरोऽध्युहन मेव पूर्वाधारहोमेन क्रियते । अस्मिन्नर्थे
लोकप्रसिद्धि माह— “अध्युह्येति । ‘हि’ यतः रथादिवहने अनडु-
दश्वादिकं योज्यमानास्तदीयस्कन्धस्योपरि युगधुरम् ‘अध्युह्य’
पश्चात् पाग्नैः ‘युञ्जन्ति’ बध्नन्ति; अतो धुरोऽध्युहनस्थानीयः पूर्वा-
धारहोम इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अग्निसम्मार्जनं विधाय प्रशंसति— “अथेति । ‘एनम्’ अग्निं
हविर्वहनाय सम्मार्जनेन युनक्तीत्यर्थः । सम्मार्जने धर्मविशेषं विधत्ते—
“परिक्राम मिति । परिक्रम्य-परिक्रम्य तत्तत्परिधिदेशं गत्वा तदनु-
सारेणाग्निं ‘सम्पृष्ट्वि’ । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “दध्मसजहनैरनु-

परिधि सम्मार्ज्ये वाजजिदिति^१ त्रिस्त्रिः परिक्रामम्”— इति^२ ।
तत्रापि लोकप्रसिद्धिं सुदाहरति— “परिक्रामं हीति । एकैकस्मिन्
परिधौ सम्मार्जनस्य त्रिरावृत्तिं विधाय प्रशंसति— “त्रिस्त्रिरिति ।
“नित्यवीक्ष्योः”—इति^३ द्विर्वचनम् ॥ १४ ॥

विहितं सम्मार्जनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स सम्मार्ष्टीति ।
मन्त्रस्याभिप्राय माह— “यज्ञं लेति । यज्ञसाधनत्वाद्धविरच यज्ञ-
शब्दाभिधेयम् । यज्ञसाधनं हविर्लक्षणं मन्त्रं देवेभ्यो ‘वक्ष्यन्तं’ वहनं
करिष्यन्त मिति, “वाजं सरिष्यन्तम्”—इतिपदद्वयस्यार्थः । ‘वाज-
जितम्’—इत्यस्य व्याख्या ‘यज्ञियम्’—इति । वाजं यज्ञसाधनं
हविर्लक्षणं मन्त्रं जयतीति ‘वाजजित्’; तथाच ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं
हविरर्हतीति ‘यज्ञियम्’ इति शब्दार्थः सम्यद्यते ॥

उपरिष्ठात् सम्मार्जनं विधत्ते— “अथेति । परिधिचयानुसारेण
परितोऽग्निं समृज्य, तदनन्तरं अग्नेः ‘उपरिष्ठात्’ ‘दृष्णीं’ ‘त्रिः’
समृज्यात् । तदेतत् स्तौति— “तद्यथेति । ‘तत्’ तथा सति ‘यथा’
खलु लोके युगधुरे अनद्धाहं संयोज्य, ‘प्रेहि’ प्रगच्छ, वोढव्यं भारं
‘वह’ इत्येवं वदत् ‘कश्या’ ताडनेन ‘प्राजेत्’ प्रेरयेत् । एवं
कश्योपक्षेपणं मेव तदुपरि सम्मार्जनं मित्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥

स्त्रौवस्रुग्व्याधारयोर्मध्येऽनुष्ठानं सम्मार्जनस्य प्रशंसति— “तद्य-
दिति । मनोवाक्संस्तुतयोरनयोराधारयोर्मध्ये सम्मार्जनस्य करणात्

१— वा० सं० २. ७. १ । एतन्मन्त्रस्य महीधरद्वयं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३. १. १३ । सम्मार्जनेन विरजस्तु मुज्वलं करोति ।

३— या० सू० ८. १. ४ ।

तद्व्यवधाने सति 'मनस्य वाक् च' एतदुभयं ('समान मेव')
समानविषयं समानाश्रय मपि 'नानेव' भिन्न मिव भवति ॥ १५ ॥
६॥ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् १ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः २ ॥

- १— एतस्मिन् ब्राह्मणे पूर्वाधारस्य, ततोऽग्निसम्माज्जनस्य च विधिः ।
तत्रेयं पद्धतिः ।— अवेणान्यस्यात्या आन्यं गृहीत्वा उत्तरं परिधिं
मन्ववह्न्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् अग्रेऽन्तरप्रदेशे ऋजुं दोषं सन्ततं
प्राक्षम् “इदं प्रजापतये”—इति पूर्वं माधार माधारयति । ततोऽग्नौधे
स्पर्श मिध्मसन्नहनं च समर्पयन् “अग्नि मग्नौत् सम्मृद्धि”—इति अग्नौधं
प्रेष्यति । ततोऽग्नौत् स्पर्शं सव्ये गृहीत्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण-
परिधिसन्निधौ स्थित्वा इध्मसन्नहनेर्दक्षिणपरिधिपार्श्वेऽग्निं त्रिः प्राक्
सम्मार्ष्टि । तत्र “अग्ने वाजजित्”—इति सन्नत्, द्विस्तृणीम् । एव
मेव मध्यमपरिधिपार्श्वे, उत्तरपरिधिपार्श्वे चेति ।
- २— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके “काण्डो १२८”—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
च-पुस्तके तु “काण्डिकासङ्ख्या १२०”—इति । वस्तुतोऽत्र प्रपाठके
षट्सु ब्राह्मणेषु सर्वकाण्डो-सङ्गणनया १२८ एव सङ्ख्या लभ्यते ।
तद्यथा— १ ब्रा० १६ क०—२ ब्रा० १६ क०—३ ब्रा० ४० क०—
४ ब्रा० १६ क०—५ ब्रा० २२ क०—६ ब्रा० १५ क०=१२८ क०-॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

सु सुचोत्तर माघारु माघारयिष्यन् । पूर्व्वेण सुचा-
 वज्जलिं निदधाति नुमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति
 तुदेवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्चात्विज्यं करिष्यन्निहुते सुयुमे
 मे भूयास्त मिति सुचावादत्ते सुभुरे मे भूयास्तं भर्तुं
 व्याः शकेय मित्येवैतदाहुस्का न मद्य देवेभ्यः आज्यः
 सुभियास मित्युविक्षुब्ध मद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा
 ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥

श्रुद्धिणा विष्णो मा त्वावक्रमिष मिति । यज्ञो वै
 विष्णुस्तस्मा ऽएवैतन्निहुते मा त्वावक्रमिष मिति
 वसुमती मग्ने ते छाया मुपस्थेय मिति साध्वी मग्ने
 ते छाया मुपस्थेय मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

विष्णो स्थान मसीति । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येव
 ह्येतदन्तिकं तिष्ठति तस्मादाह विष्णो स्थान मसीतीति

ऽइन्द्रो वीर्यं मकणोदित्यतो ह्रीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो
नाम्ना रुक्षाःस्यपादंस्तस्मादाहेत इन्द्रो वीर्यं मकणो-
दित्युद्ध्वोऽध्वर ऽआस्थादित्यध्वरो वै यज्ञ ऽजद्धो यज्ञ
ऽआस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

अग्ने व्वेर्होचं व्वेर्दुत्य मिति । उभयं* व्वा ऽएतदग्नि-
र्हेवानाः होता च दूतश्च तदुभयं व्विद्धि युद्देवाना
मसौत्येवैतदाहुवतां त्वां द्यावापृथिवी ऽश्रुव त्वं द्यावा-
पृथिवी ऽइति नात्र तिरोहित मिवास्ति स्विष्टकृद् देवेभ्य
इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहेतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तस्मादाहेन्द्र ऽआज्येनेति व्वाचे वा ऽएतु माघार
माघारयतीन्द्रो व्वागित्यु वा ऽआहुस्तस्मादेवाहेन्द्र
ऽआज्येनेति ॥ ४ ॥

अथासःस्पर्शयन्त्सुचौ पर्येत्य । ध्रुवया सुमनक्ति
शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार ऽआत्मा वै ध्रुवा तदा-
त्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्योत्तर
ऽआघारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योर्द्धस्य
श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर ऽइत्याहुः ॥ ५ ॥

युजमान ऽएव ध्रुवा मुनु । योऽस्मा ऽअरातीयुति सु-
ऽउपभूत मुनु स युद्धोपभूता समञ्ज्याद्यो युजमानाया-

रातीयुति तुस्मिञ्छ्रियं दध्यात् तद्युजमान ऽण्वैतच्छ्रियं
दधाति तुस्माद् भ्रुवुया सुमनक्ति ॥ ६ ॥

स सुमनक्ति । सज्ज्योतिषाज्योतिरिति ज्योतिर्वा
ऽदुतरस्या माज्यं भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे
ज्योतिषी सङ्गच्छेते तुस्मादेवः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मनसश्चैव व्याचश्च । अहं भद्रं ऽउदितं
मनश्च ह वै व्याक् चाहं भद्रं ऽऊदाते ॥ ८ ॥

तुद्धं मनः ऽउवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मुया
त्वं किञ्चनानभिगतं व्वदसि सा यन्मुम त्वं कृतानु-
करानुवर्त्मास्यहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मौति ॥ ९ ॥

अथ ह व्यागुवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं
व्वेत्याहं तद्विज्ञपयाम्यहः सुज्ज्ञपयामीति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्न* मेयतुः । सु प्रजापति-
र्मनस ऽण्वानूवाच मनः ऽण्व त्वच्छ्रेयो मनसो वै त्वं
कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान् कृतानुकरो-
ऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सु ह व्याक् पुरोक्ता व्विसिष्मिये । तस्यै गुर्भः
पपात सु ह व्याक् प्रजापति मुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं
भूयासं यां मा परावोच ऽदुति तुस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं

* 'प्रतिप्रश्न'—इति च (अथयौभाव इति डा० वेवरः) ।

यज्ञे क्रियुत ऽऽपाऽश्वेव तुत् क्रियतेऽहव्यवाङ्मि* व्याक्
प्रजापतय ऽश्रासीत् ॥ १२ ॥

तुङ्गैतुदेवाः । रेतश्चुर्मन् वा युस्मिन् वा† बभ्रुस्तुङ्ग स्म
पृच्छन्त्यत्रैव‡ त्याइदिति ततोऽचिः सुम्बभूव तुस्मादु-
प्याचेय्या योषितैनुस्येतुस्यै हि योषायै व्याचो देवताया
ऽएते सुम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. ५.] ॥

अथ सुचाधारस्य प्रयोगः प्रतिपाद्यते— “स सुचेत्यादिना ।
“पूर्वेण सुचाविति । जुहपभृतोः पूर्वभाग इत्यर्थः । समन्तकस्य
अञ्जलिनिधानस्य प्रयोजन माह— “तदेवेभ्यश्चेति । ‘आर्त्विज्यं
करिष्यन्’ तदतिक्रमजनित मपराधं तन्नमस्कारेण ‘निहृते’ ग्रमय-
तीत्यर्थः ॥

समन्तकं जुहपभृतोरादानं विधत्ते— “सुयमे इति१ । एतस्य

* ‘ऽहव्यवाङ्मि’-इति क, ख, च ।

† ‘शुर्मन् वान्यस्मिन्’-इति सा०-सम्मतः ।

‡ ‘त्रैव’-इति च-पाठः, डा० वेवरेण बज्रपुस्तकेषु दृश्यते ।

§ सायणाचार्य्यमतेऽत्रैव चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तिः ।

१— तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. ७. २ । का० औ० सू० ३. १. १५ । “तस्मा-
दञ्जलिकरण्यास्थानाद् दक्षिणस्यां द्वितीय मञ्जलि मुत्तानं करोति स्वधा
पिबभ्य इति (वा० सं० २. ७. ३.) मन्त्रेण”-इति च तत्र प० ।

२— वा० सं० २. ७. ४ । का० औ० सू० ३. १. १६ क ।

मन्त्रभागस्य विवक्षितं मर्थं माह— “सुभरे इति । सुष्ठु मनुनियन्तुं भर्तुं शक्ये ‘सुयमे’ हे जुहूपभृतौ ! युवा मौदृशौ ‘भूयास्तम्’ । ‘भर्तुं’ वा शक्यम्”—इति तात्पर्यार्थकथनम् । मन्त्रस्य द्वितीय-
भागं मनुद्य व्याचष्टे— “अस्कन्नं मयेति” । यत् जुहूपभृतोः स्थितं
माज्यम्, तत् ‘अस्कन्नं’ यथा भवति तथा ‘सन्निधासम्’ सम्भर्तुं
शक्नो भूयास मिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः । तदिदं माह— “अविचुञ्च
मयेति । आज्यस्य स्कन्दने हि यज्ञस्य विक्षोभः स्यात्, स च
माभूदित्येवं प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

लिङ्गदेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवलं मन्त्रं
मनुद्य व्याचष्टे— “अद्विणेति” । हवीरूपेण वेद्यां भवस्थितो यज्ञोऽत्र
‘विष्णु’-शब्देन विवक्षितः । दक्षिणातिक्रमवेलायां तस्यातिक्रमशब्दा
माभूदिति तदभावः प्रतिपाद्यते— हे ‘विष्णो’ हवीरूप यज्ञ !
‘त्वा’ त्वां ‘मा अवक्रमिषम्’ अवज्ञया त्वां नातिक्रमामि, अपि तु
होमार्थं तच्चापराधो यथा न भवति तथैव सञ्चरदेशेनातिक्रमा-
मौत्यर्थः । एतस्मिन्नकल्पितं मेव विनियोगं कात्यायनः सूचयामास—
“दक्षिणातिक्रमत्यद्विणा विष्णविति, परिधीनपरेण सञ्चरः”—इति^१ ।

सुगुण्याधारहोमार्थं यद्दक्षिणतोऽवस्थानम्, तदपि मन्त्रलिङ्ग-
सिद्धं मित्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं मनुद्य व्याचष्टे— “वसुमती मिति” ।

१— वा० सं० २. ८. १ । पूर्वकण्डिकास्नातस्यैवापरांशोऽयम् ।

२— वा० सं० २. ८. २ । का० औ० सू० ३. १. १६ ख ।

३— का० औ० सू० ३. १. १७ । सर्वार्थोऽयं सञ्चरो नोत्तराधारमात्रे ।

४— वा० सं० २. ८. ३ ।

‘वसुमती’ धनवती वासयोग्यां ‘साध्वी’ तदीयां ‘काया’ हे अग्ने !
‘उपस्थेषम्’ उपेत्य तिष्ठेय मित्यर्थः ॥ २ ॥

मन्त्रगेष मनुद्य व्याचष्टे— “विष्णोरिति । “तस्मेव ह्येतदिति ।
यज्ञात्मको हि विष्णुरित्याहवनीये निष्पद्यते । यत्र स्थिला
अध्वर्युर्जुहोति, तत्र । तस्थान्तिक मिति नेदीयत्वपदेशः ।
एतस्मिन्निष्ठ मवस्थाने मन्त्रस्य विनियोगं कात्यायनः सूचितवान्—
“वसुमती मित्यवस्थायेति”—इति^१ ।

“इत इन्द्र इत्यादेः स्वादान्तस्य मन्त्रस्य^२ होमे विनियोगो
स्मिन्निष्ठ इत्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं भागशो नूद्य^३ व्याचष्टे— “इत इन्द्र
इति । ‘हि’ यस्मात् अस्मिन् स्थाने तिष्ठन्निन्द्रः दक्षिणदिगवस्थितान्
राक्षसादीन् ‘अपाहन्’, अतः कारणात् ‘इत इन्द्रो वीर्यं मक्षणोदिति’
मन्त्रभागे इन्द्रस्तुतिः । द्वितीयभाग मनुद्य व्याचष्टे— “ऊर्ध्वो^४ अध्वर
इति । इन्द्रवीर्येण राक्षसादीनां बाधितत्वात् निर्विघ्नो ‘यज्ञः’ ऊर्ध्वं
प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भागान्तर मनुद्य व्याचष्टे— “अग्ने वेरिति^५ । हे अग्ने ! ‘होषं’
होतृकर्म ‘वेः’ बुद्धयः । तथा ‘दूत्यं’ दूतकर्म ‘वेः’ बुद्धयः ‘इति’
मन्त्रवाक्यार्थः । “विद् ज्ञाने”—इत्यस्मात्^६ छान्दसो जड^७ सिपि

१— का० औ० सू० ३. १. १६ । “इष्टानामिमुखः स्थिला”—इति वृ० ।

२— वा० सं० द्वितीयाध्यायीयाष्टमकाण्डिकायाश्चतुर्थभागात् आरभ्य नवम-

काण्डिकाया आद्यभागं यावदयं मन्त्रः । का० औ० सू० ३. २. १ ।

३— वा० सं० २. ६. १ ।

४— धा० ञदा० प० ५४ ।

५— पा० सू० ३. ४. ६ ।

“दस्य^१”—इति दकारस्य हले वेरिति रूपम् । इमं मर्थं माह—
 “उभयं वा इत्यादिना । ‘देवानाम्’ अर्थे आत्मनो यद् दूतत्वं
 होतृत्वं च अङ्गीकृतवान् ‘असि’, ‘तत् उभयं’ ‘विद्धि’ जानी-
 हीत्यर्थः । “अवतान्वेत्यादि निगदसिद्धम् ।

अन्तिमं भागं मनूय व्याचष्टे— “खिष्टकृदिति । ‘देवेभ्यः’
 देवानां मर्थे सोऽग्निः ‘खिष्टकृत्’ शोभनयागस्य कर्त्ता । हे अग्ने !
 त्वं यस्मादेवं भवसि, तस्मादनेन ‘आज्येन हविषा’ आज्ञतेन ‘इन्द्रः’
 सङ्गतः ‘अभूत्’ भवतु, ‘स्वाहा’ स्वाङ्गतं मिदं माज्यं मस्त्विति
 मन्त्रवाक्यार्थः । “इन्द्रो वै यज्ञस्येत्यादि स्पष्टम् ॥

ननु “मनसे चैव वाचे वेति द्वितीयाधारस्य वाग्देवतार्थत्वं
 प्रागाच्चातम्^२, तदिन्द्रार्थत्वे विरुद्धत इत्याशङ्क्य, तयोस्तादात्म्य
 माह— “इन्द्रो वागित्यु वा आज्ञरिति । वाच इन्द्रेण व्याकृतत्वात्
 तत्तादात्म्यम् । अत एव तैत्तिरीयके “इमां नो वाचं व्याकुर्वित्युप-
 क्रम्याच्चातम्— “ता मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति^३ । एषा
 प्रसिद्धिरत्र ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । “तस्मादेवांहेति । वाच इन्द्रस्य
 भेदाभावादपीत्यर्थः ॥

१— पा० सू० ८. २. ७५ ।

२— एतत्पुर्वब्राह्मणस्य प्रथमकण्डिकायाम् (३०४ पृ०) ।

३— तै० सं० ६. ४. ७. ५— “वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्र
 मब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्वित, सोऽब्रवीद् वरं दृणै, मह्यं चैवैष
 वायवे च सह गृह्णाता इति, तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्णते, ता मिन्द्रो
 मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते”—इति ।

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गसिद्धं होमे विनियोग मसूचयत् कात्या-
यनः— “इत इन्द्र इति जुहोतीति” ॥ ४ ॥

होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य ध्रुवासमञ्जनं विधत्ते— “अथेति । “ध्रुव-
येति । ध्रुवा मित्यर्थः । तदाह कात्यायनः— “असंस्पर्शयन्सुचावेत्य
जुक्ता ध्रुवा समनक्तीति” । तदेतत् समञ्जनं प्रशंसति— “शिरः वा
इति । उत्तराधारस्य यज्ञशिरस्त्वं प्राक् प्रतिपादितम्” । ध्रुवास्त्र-
स्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यात् यज्ञस्य मध्यदेह एव ध्रुवा” ; आधार-
शेषस्य तस्यां समञ्जनात् ‘शिरः’ एव तस्मिन् ‘प्रतिदधाति’ इत्यर्थः ॥

यज्ञशिरस्त्र सुपजीव्य श्रीरूपत्वेन आधारं प्रशंसति— “शिरः
वा इति । शिरसः श्रीत्वोपपादनम्— “श्रीर्हि वै”—इति । ‘हि’-
शब्दद्योतितां प्रसिद्धिं लोके श्री मिति शिरस्त्वं व्यवहारेणा-
विष्करोति । “तस्मादिति । ‘अर्द्धस्य’ देशभागस्य ग्रामादेः ‘यः श्रेष्ठो
भवति’, ‘अमुख्य’ ग्रामादेः ‘असौ’ देवदत्तः ‘शिरः’ इति
लौकिकाः कथयन्ति ; अतः शिरसः श्रीरूपत्वम् ॥ ५ ॥

किं तत इत्याह— “यजमान एवेत्यादिना । ‘ध्रुवा मनु’ अनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्”, “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति द्वितीया” । ध्रुवाभागो
यजमान इत्यर्थः । ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यः’ ‘अरातीयति’ अरातिः

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १ (“जुहोत्युत्तराधारम्”) ।

२— का० श्रौ० सू० ३. २. २ ।

३— पुरस्तादिहैवाध्याये षष्ठे ब्राह्मणे द्वादशी कण्डिका ऋग्व्या (३०६८०) ।

४— ‘आत्मा’—इत्यस्यैवार्थो ‘मध्यदेहः’—इति वृतः ।

५— पा० सू० १. ४. ८४ ।

६— पा० सू० २. ३. ८ ।

शचुरिवाचरति, 'सः' उपभृद्भागः । 'उपभृता'-इति द्वितीयार्थं
द्वितीया^१ । स्पष्टं मन्यत् ॥ ६ ॥

विहितं समञ्जनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— "स समनन्तीति^२ ।
"सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति^३ । मन्त्रगतज्योतिःशब्दद्वयस्यार्थं माह—
"ज्योतिर्वा इति । भ्रुवापेक्षया 'इतरा' जुह्वः, तस्यां यत् 'आज्यम्',
तत् द्वितीयान्तज्योतिःशब्दार्थः; जुह्वपेक्षया 'इतरा' भ्रुवा, तस्यां
यत् 'आज्यम्', तत् प्रथमान्तज्योतिःशब्दार्थः । एते चाज्यज्योतिषौ
क्रमेण सूर्याग्न्यात्मके; तदुभये समञ्जनेन 'सङ्गच्छेते' सङ्गते एव
भवत इत्यर्थः^४ ॥ ७ ॥

ग्राजापत्यस्य पूर्वाधारस्थोपांशुत्वं प्रतिपादयितुं मनोवाग्भ्यां कृतं
संवादं सुपन्यसितुं प्रतिजानीते— "अथात इति । 'अथ'-शब्दोऽधि-
कारार्थः; 'अतः' परम्, 'अहं भद्रे' निमित्ते, अहं मेव भद्रः, अहं
मेव भद्र इति स्व-स्वोत्कर्षविषये, 'मनसो वाचस्य' यदुक्तं वचनम्,
तदधिक्रियत इत्यर्थः । त मेवेतिहासं सुदाहरति— "मनश्चेति ।
'अहं भद्रे' आत्मौयोत्कर्षविषये 'ऊदाते' विवादं चक्रतुः । वदेः
किति लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम्^५ ॥ ८ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— जुह्वा औवाज्यमध्ये विन्दुं पातयतीत्यर्थः ।

३— वा० सं० २. ६. २ । का० श्रौ० सू० ३. २. २ ।

४— "गच्छता मित्यध्याहारः । 'ज्योतिषा' भ्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा
सह 'ज्योतिः' जुह्वां सिच्यमानं माज्यरूपं ज्योतिः 'सं'गच्छ-
ताम्"—इति मही० भा० । ५— पा० सू० ६. १. १५ ।

तच्च मनसो वाक्यमुदाहरति— “तद्वेति । श्रेयस्त्वकारणमाह— “न वा इति । हे वाक् ! ‘त्वं’ ‘मया’ मनसा अविषयीकृतं ‘किम्’ अपि ‘न वदसि’ ; अतो विषयीकृतमेव वदसि । ‘सा त्वं’ ‘मम’ ‘कृतानुकरा’ मया यत्कृतं तदेवानुकुर्वती ‘अनुवर्त्ता’ अनुगन्ती भवसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथैतस्य प्रत्युत्तरमाह— “अथ वागुवाचेति । हे मनः ! ‘अहमेव’ त्वत्तः सकाशात् ‘श्रेयसी’ । कुतः ? ‘यत् वै त्वं’ यदस्तु त्वं ‘वेत्य’ जानासि, ‘अहं तद् विज्ञापयामि’ तदन्तर्गतविषयं परेषां विविधं प्रतिपादयामि ; तत् ‘सञ्ज्ञापयामि’ सम्यक् ज्ञापयामि, प्रतिपादयामि । यतो विज्ञापन-सञ्ज्ञापन-साध्यं ममैव, अतस्त्वत्तः श्रेयसीत्यर्थः ॥ १० ॥

“ते प्रजापति मिति । एवं विवदमाने ‘ते’ मनश्च वाक् च ‘प्रश्नं प्रति प्रजापतिम्’ ‘एयतुः’ जग्मतुः । ‘सः’ च ‘मनस एव’ ‘अनु’कूलम् ‘उवाच’ । तदाक्यमुदाहरति— “मन एवेति । कृतानुकरत्वस्य निष्कर्षहेतुत्वं लोकप्रसिद्धा दर्शयति— “श्रेयसो वा इति ॥ ११ ॥

“सा हेति । एवं प्रजापतिनोक्ते ‘सा’ वाक् ‘परा’जितत्वेन ‘उक्ता’, ‘विसिन्धिये’ विगतस्मया भग्नवीर्या बभूव । तस्मात् पराभवात् तस्या वाचो यो ‘गर्भः’ देवमनुष्यादीनामुत्पत्तिहेतुः, सोऽपि ‘पपात’ । ‘सा वाक्’ पराजयेन खिन्ना सती ‘प्रजापतिम्’ ‘उवाच’ उक्तवती । किं मिति । हे प्रजापते ! ‘तुभ्य महम्’ ‘अहव्यवाङ्’ हव्यवहनस्य अहेतुभूतैव ‘भूयासम्’, ‘यां मा’ ‘परा’जितत्वेनोक्तवानसि । यस्मादेवं

वाचोक्तम्, 'तस्मात्' एव कारणात् यज्ञसम्बन्धि 'यत् किम्' अपि प्रजापतिदेवताकं कर्म, 'तत्' सर्वं वाग्व्यापारविरहेण 'उपांश्चैव क्रियते' । 'अहव्यवाङ्मि'—इति प्रागुक्तार्थस्मारणम्^१ ॥ १२ ॥

स पतितो वाचो गर्भः कथं मासीदिति तदिदानीं मनुसम्बन्धे— "तद्वैतदिति । 'तत्' 'ह' खलु 'एतत्' वाचः सकाशात्पतितं 'रेतः', 'चर्मन्' चर्मणि 'अन्यस्मिन् वा' यस्मिन् कस्मिंश्चित्पात्रे देवाः 'बभूवुः' धृतवन्तः । मृत्वा च 'तत्' प्रतिदिवसं 'पृच्छन्ति'— "अत्रैव त्यादितितीति । 'अत्र' अस्मिन् पात्रे किं 'त्यश्त्' एतत्प्रसिद्धं रेतः कथम्भूतम्? विचारयन्त इत्यर्थः । "विचार्य-माणानाम्"—इति^२ श्रुतिः । यस्मादेवैर्विचारितम्, 'ततः' तस्मात् स गर्भो 'अत्रिः सम्बभूव'; अत्रैव त्यदित्यत्रिरिति शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थः । यतो गर्भाशयात् सृतो गर्भः अत्रिः सम्बभूव, 'तस्मात्' सृतगर्भा रजस्वला स्त्री नाम्ना 'आत्रेयी'—इत्याख्यायते^३ । तथा 'योषिता' सह सम्भाषणादिकं कुर्वन् पुरुषः 'एनस्त्री' भवति । तैत्तिरीयकेऽप्या-द्यातम्— "तस्मान्मलवदाससा न संवदेत, न सहासीत"—इति^४ ।

१— "वाक् च मनश्चर्त्तयेता महं देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागब्रवीत्"—

इत्यादि चात्रोपाख्यानं मास्नातम् तै० सं० २. ५. ११ ।

२— पा० सू० ८. २. ६७ ।

३— "—अथ रजस्वला । स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मखिनी पुष्पवत्यपि"— इति अम० को० २. ६. २० । मनुष्याख्यायां कुक्षूकभट्टेन वृक्तम्— "आत्रेयी च रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते, 'रजस्वला मृतुस्नाता मात्रेयीम्'—इतिवसिष्ठस्मरणात्"—इति ।

४— तै० सं० २. ५. १. ५ ।

ननु यस्या गर्भो ऽत्रिः सञ्जातः, सैव वागात्रेयी; सर्वस्त्रीणां कथ
मात्रेयीत्व मित्यत आह—“एतस्या इति । (‘एतस्यै’) स्त्रीरूपधारिण्या
एतस्याः खलु वाग्देवतायाः ‘एते’ लौकिकाः सर्वे गर्भाः ‘सम्भूताः’ ।
गर्भाग्रयलक्षणे चर्मणि धृतं रेतो हि गर्भात्मना परिणमति, तच्च
वाक्यं बन्ध्येवेति सिद्धं सर्वासा मात्रेयीत्व मित्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥
[४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

२— इह हि ब्राह्मणे पूर्वाधारोत्तराधारहोमयोर्मन्वादीनि विहितानि ।
तत्रेयं पद्धतिः— जुह्वपभृतोः पुरस्तात् आहवनीय मपरेण भूमौ
पुटाङ्गलिं निदधाति नमो देवेभ्य इति । ततो द्वितीय मङ्गलि
मुत्तानं करोति खाहा पिबभ्य इति । नात्रापसव्यं नापि दक्षिणा-
मुखता । तत उदकोपस्पर्शनम् । तत उभाभ्यां पाणिभ्यां जुह्वं परि-
गृह्य उपभृतोऽग्रत आनीय, तस्या उपर्येव निधाय, सुयमे स इति
ते जुह्वपभृतावादायैवोत्थाय अङ्घ्रिणा विष्णविति सव्येन पादेन
अग्रतोऽग्रतश्चालितेन वेदेर्दक्षिणभागं गच्छति । तत्र च वसुमतौ
मिति पठन्नौशानाभिमुखस्तिष्ठति । ततो जुह्वपभृतोरग्रतस्तथैव
प्राची भवतार्यं दक्षिणपरिधिसन्निधि मन्ववह्न्य इतइन्द्र इति
उत्तराधारं जुहोति । ओ३मिद मिन्द्राय न ममेति त्यागः । ततः
परस्परं स्पर्शं मकुर्वन्नेव दक्षिणेन पादेन अग्रतोऽग्रतः प्रेरितेन प्रत्या-
गत्य जुह्वस्थेनान्येन ध्रुवास्थ मान्यं जुह्वैव समनक्ति सज्ज्योतिषेतीति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमद्वैतेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमौः ।
रत्नोच्छ्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो,
व्यश्राणीदिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

[अथ पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै प्रवरायाऽश्रावयति । तद्युत् प्रवरयाऽश्रावयति
यज्ञो वा ऽश्रावणं यज्ञु मभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणा
ऽहुति तुस्मात् प्रवरयाऽश्रावयति ॥ १ ॥

सु इध्मसन्नुहनान्येवाभिपद्याऽश्रावयति । स यज्ञा-
नारभ्य यज्ञु मध्वर्युराश्रावयेद् वेपनो वा ह स्यादन्यां
व्वार्तिं मुच्छेत् ॥ २ ॥

तद्वैके । व्वेदेस्तीर्णायै बहिरभिपद्याऽश्रावयन्तीधुस्य
वा शुक्ल मपच्छिद्याभिपद्याऽश्रावयन्तीदं व्वै किञ्चिद्यज्ञु-
स्येदं यज्ञु मभिपद्याऽश्रावयाम ऽहुति व्वदन्तस्तदु तथा
नु कुर्यादेतद् वै किञ्चिद्यज्ञुस्य यैरिध्मः सुनद्धो भुव-
त्यग्निः सम्मृजन्ति तद्वै खलु यज्ञु मभिपद्याऽश्रावयति
तस्मादिध्मसन्नुहनान्येवाभिपद्याऽश्रावयेत् ॥ ३ ॥

सु ऽश्रावय । य एव देवानां होता तु मेवाग्ने
प्रवृणीतेऽग्नि मेव तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निहुते यदहा-
ग्नेऽग्निं प्रवृणीते तदग्नये निहुते ऽथ यो देवानां होता
त मग्नें प्रवृणीते तदु देवेभ्यो निहुते ॥ ४ ॥

सु ऽआह । अग्निर्देवो* देव्यो होतेत्यग्निर्हि देवानां

* 'ऽआहामिर्देवो'—इति ग ।

होता तुस्मादाहामिद्वैवो देव्यो होतेति तदमुये चैवै-
तद्देवेभ्यश्च* निरुते यदहामि माह तदमुये निरुते
ऽथ यो देवानां होता त मुग्र आह तदु देवेभ्यो
निरुते ॥ ५ ॥

देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति । एषा वै देवाननु-
विद्वान् युदमिः सु ऽएनाननुविद्वाननुष्ठा† यक्षदित्येवै-
तदाह ॥ ६ ॥

मनुषुद्भरतवदिति । मनुर्ह वा ऽअग्रे यज्ञेनेजे तदनु-
कृत्येमाः प्रजा यजन्ते तुस्मादाह मनुष्वदिति मनोर्यज्ञ
ऽइत्यु वा ऽआहुस्तुस्मादेवाह मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

भरतवदिति । एषः हि देवेभ्यो हव्यं भुरति तुस्मा-
द्भरतोऽमिरित्याहुरेषु ऽउ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा
विभर्ति तुस्मादेवाह भरतवदिति ॥ ८ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यः‡ श्रैवैन मेतद्देवेभ्यश्च
निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादार्षेयं
प्रवृणीते ॥ ९ ॥

परस्तादवर्वाक् प्रवृणीते । परस्तादवर्वाच्यः प्रजाः

* 'चैव देवेभ्यश्च'-इति च ।

† 'नित्येष'-इति ग ।

‡ 'अनुष्ठा'-इति ख, डा०-वेवर-दृष्टे ०-पुस्तके च ।

§ 'दित्येष'-इति ग ।

॥ 'प्रवृणीत ऋषिभ्यः'-इति ग ।

प्रजायन्ते ज्यायसस्पृतय ऽऽ चैवैतन्निहृत ऽऽदः हि
पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात् परस्तादव्वाक् प्रवृ-
णीते ॥ १० ॥

सु ऽआर्षेयु मुक्ताह । ब्रह्मण्वदिति ब्रह्म ह्यग्नि-
स्तस्मादाह ब्रह्मण्वदित्या च व्वक्षदिति तद्या ऽएवैत-
द्देवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतदाहु च व्वक्ष-
दिति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽऽति । एते* वै
ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत
ऽएतु ऽएनं जनुयन्ति तदु तेभ्यो निहृते तस्मादाह
ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽऽति ॥ १२ ॥

असौ मानुष ऽऽति । तुदिमं मानुषः होतारं प्रवृ-
णीतेऽहोता द्वेषु पुरायैतुर्हि होता ॥ १३ ॥

स प्रवृत्तो होता जपति । देवता ऽऽपधावति यथा-
नुद्या देवेभ्यो व्वषट्कुर्याद् यथानुद्या देवेभ्यो हव्यं
व्वहेद् यथा न ह्वलेदेवं देवता ऽऽपधावति ॥ १४ ॥

तुच जपति । एतुच्चा† देव सवितर्दणत ऽऽति तुत्स-
वितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविताग्निः
होत्रायेति तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निहृते यदहुग्रेऽग्नि

* 'ऽऽत्येते'-इति म ।

† 'जपत्येतुच्चा'-इति ग ।

माह तदमुये निह्रुतेऽथ यो देवानां होता त मुग्र
 आह तदु देवेभ्यो निह्रुते ॥ १५ ॥

सहु पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वान-
 नरः प्रजापतिस्तत्संवत्सरायैवैतत्प्रजापतये निह्रुते ऽग्ने
 पूषन् बृहस्पते प्र च व्युद प्र च यजेत्यनुवक्ष्यन्वा एतद्
 यक्ष्यन् भवति तदेताभ्य ऽग्नैवैतद्देवताभ्यो निह्रुते यूय
 मनुब्रूत यूयं यजतेति ॥ १६ ॥*

वृक्षनां रातौ स्याम । रुद्राणां सुर्व्यानां
 स्वादित्या ऽश्रुदितये स्यामानेहुस ऽदुत्येते वै चया देवा
 यहुसवो रुद्रा ऽआहित्या एतेषा मभिगुप्तौ स्यामेत्येवै-
 तदाह ॥ १७ ॥

जुष्टा मद्य देवेभ्यो व्यास सुद्यास मिति । जुष्ट मद्य
 देवेभ्योऽनूच्यास मित्येवैतदाह तच्चि सुमृद्धं यो जुष्टं
 देवेभ्योऽनुब्रुवत् ॥ १८ ॥

जुष्टां ब्रह्मभ्य ऽदुति । जुष्ट मद्य ब्राह्मणेभ्यो ऽनूच्यास
 मित्येवैतदाह तच्चि सुमृद्धं यो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनु-
 ब्रुवत् ॥ १९ ॥

जुष्टां नराशुसायेति । प्रजा वै नरस्तत्सुर्व्याभ्यः
 प्रजाभ्य आह तच्चि सुमृद्धं युश्च व्येद युश्च नु साध्व-

* इतोऽनन्तरं मिह 'शतम् । ४००'-इति च-पुस्तके ।

न्ववोचत्साध्वन्ववोचदित्येव व्विसृज्यन्ते युदद्यु होतवुर्ये*
जिह्वां चक्षुः परापतत् अग्निष्टत् पुनराधियाज्जातुवेदा
विचर्षणिरिति युथा यानुप्रेऽमौन् होत्राय प्रावृणत ते
प्राधन्वन्नेवं यन्मेऽत्र प्रवरेणामाधि तुन्मे पुनराप्याय-
येत्येवैतदाह तुथो हास्यैतत् पुनराप्यायते ॥ २० ॥

अथाध्वर्युं चाम्नीधं च सुम्भृशति । मुनो वा ऽअध्वर्यु-
वर्गघोता तन्मुनश्चैवैतद्वाचं च सुन्दधाति ॥ २१ ॥

तुच जपति । षण्मोर्वीरुः हसस्यान्वमिश्र पृथिवी
चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्चेत्येता मा देवता ऽआर्त्ते-
र्गोपायन्वित्येवैतदाह तस्यो हि न ह्यनुस्ति यु मेता
देवता ऽआर्त्तेर्गोपायेयुः ॥ २२ ॥

अथ होतृषुदन मुपावर्त्तते । स होतृषुदनादेकं तृणं
निरस्यति निरस्तः परावुसुरिति परावुसुर्हं वै नामा-
सुराणां होता स तु मेवेतुहोतृषुदनान्निरस्यति ॥ २३ ॥

अथ होतृषुदन ऽउपविशति । इदं† महु मर्वावुसोः
सुदने सीदामीत्यर्वाव्वसुर्व्वं नाम देवानां होता
तस्यैवैतत् सुदने सीदति ॥ २४ ॥

तुच जपति । व्विश्वकर्मस्तनूपा ऽअसि मा मोदो-

* 'होत्रवुर्ये'-इति च च-पुस्तके ।

† 'परावुसुर्हं'-इति च ।

‡ 'ऽउपविशतीदु'-इति ग ।

षिष्टं* मा मा द्विःसिष्ट मेषु वां लोक इत्युदङ्हेजत्य-
न्तरा वा ऽतुदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते तुदु ताभ्यां
निह्रुते मा मोदोषिष्टं* मा मा द्विःसिष्ट मिति तथा
हैन मेतौ नु द्विःस्तः ॥ २५ ॥

अथाग्नि मीक्षमाणो जपति । विश्वे देवाः शास्तुन
मा युयेह होता वृतो मनुवै युन्निषुद्य । प्र मे ब्रूत भाग-
धेयं यथा वो येन पथा हव्य मा वो ब्रुहानीति युथा
येभ्यः पक्कः स्यात् तान् ब्रूयादनु मा शास्त युथा व
ऽआहरिष्यामि युथा वः परिवेक्ष्यामीत्येव मेवैत-
द्देवेषु प्रशासन मिच्छतेऽनु मा शास्त युथा वोऽनुष्टा
व्वषट्कुर्या मनुष्टा† हव्यं ब्रुहेय मिति तस्मादेवं
जपति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ५ ॥

चतुर्थं सामिधेन्यादिराघारान्तः प्रदर्शितः ।

प्रयोगः, पञ्चमेऽद्यास्मिन् प्रवरादिर्निह्रुयते ॥

* 'मोदोषिष्ट'—इति च च-पुस्तके । † ३२८ पृ० ‡-टीप्पणी द्रष्टव्या ।

तत्र दैवहोत्रार्थ्यमानुषहोत्राणां वरणं विवचुरादौ तदङ्गतया
 आश्रावणं विधत्ते— “स वै प्रवरायाः श्रावयतीति । ‘सः’ अध्वर्युः
 प्रवरार्थम् ‘आश्रावयति’ आश्रावयेत् । विहित माश्रावणं प्रशंसति—
 “तद्यत् प्रवरायेत्यादिना । आश्रावणस्य यज्ञनिर्वर्तकत्वात् यज्ञत्वम् ।
 “अथ होतार मिति । दैवं होतारम्, अग्नि मित्यर्थः ॥ १ ॥

आश्रावणाङ्गतयेभ्यस्त्वन-दर्भाणां यद्वणं विधत्ते— “स इभ्य-
 सन्नहनान्येवेति । ‘एव’कारो वक्ष्यमाणपक्षद्वयनिरासार्थः ।

विपक्षे बाध माह— “स यद्वेति । यज्ञावयवस्य कस्यचिदनन्वालभे
 सति निरालम्बनत्वेन ‘वेपथुः’ कम्पनशीलो ‘वा स्यात्’ ; ‘अन्यां वा’
 पतनादिलक्षणां ‘आर्त्तिम्’ प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

तत्र केषाञ्चित् पक्ष सुपन्यस्यति— “तद्वैक इति । “स्त्रीर्षाया
 इति । “षष्ठ्यर्थे चतुर्थी” । तेषां मभिप्राय माविष्करोति— “इदं
 वा इति । स्तरणमभिन्वनलक्षणस्य कार्यस्य करणात् ‘इदं’ बहिर्वा-
 दिकं ‘यज्ञस्य’ ‘किञ्चित्’ अङ्गम् । स्पष्ट मन्यत् ॥

तन्निराकरोति— “तदु तथेति ।

पक्षान्तरादस्य विशेष माह— “एतद्वा इति । इभ्यसन्नहनान्नि-
 समार्जनलक्षण-कार्यद्वयकरणाद् ‘एतत्’ इभ्यसन्नहनात्मक मेव
 ‘यज्ञस्य’ ‘किञ्चित्’ प्रशस्त मङ्गलम् ; अतस्तद्वारणपक्ष एव श्रेया-
 नित्यर्थः । अत एव कात्यायनः आदाविभ्यसन्नहनान्येवाभिधाय

१— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १ ।

२— का० औ० सू० १. ३. १४, १५, १६, १७ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।
 “अष्टादशेभ्यं परिधिबृक्षाणाम्, एकविंशतिं वा”—इति च तत्रैव (१८,
 १९, सू०) । परिधिबृक्षास्त्रैवैवोक्तपूर्वाः (२५० ६३० १९, २० क०) ।

पश्चात् पचान्तरं निर्दिदेश—“इधमसन्नहनान्यादायोऽश्रावयेत्याहा-
स्तुश्रौषडित्यग्नौद् वेदिर्बर्हिर्भिस्मशकल मपच्छिद्यैके”—इति^१ ॥ ३ ॥

अथ देवहोतुरग्नेर्वरणं विधत्ते—“स आश्राव्येति । ‘अग्ने’ आर्षेय-
होद्वरण-मानुषहोद्वरणाभ्यां पूर्वम् । देवहोतारं विशिनष्टि—
“अग्नि मेवेति ॥

वरणस्य प्रयोजन माह—“तदग्नय इति । ‘निऋते’ “नि+ऋङ्
अपनये^२” । अपनेतव्यश्चात्र तदसत्कारप्रयुक्तोऽपराधः । तस्य क्रिय-
माणत्वादग्नेर्निऋवः । कथं देवानां निऋवः स्यादिति तं प्रकारं
विभज्य दर्शयति—“यद्वाग्नेऽग्नि मित्यादिना । अग्नेर्देवहोद्वलेन
देवसम्बन्धात् तद्वरणेन तेषां मपि निऋव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वरण मित्याह—“स आहेति । तथैव
कात्यायनोऽप्याह—“अथ प्रवृणोतेऽग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादिना” ।

१—“ब्रह्मन् प्रवरायाऽश्रावयिष्यामीति ब्रह्माण सामग्य आश्रावय-
ओश्रावय-आवय-ओमाश्रावयेति वा ऽऽश्रावयति”—इति आप०
श्रौ० सू० २. १५. ३ । अत एव तै०-सं०-भाष्ये चाह सायणा-
“‘आश्रावय’-इत्ययं मेव पाठोऽत्रत्यः (तैत्तिरीयशाखीयः) ; ‘ओ-
श्रावय, आवय, ओमाश्रावय’-इति च त्रयं शाखान्तरीयम्”—
इति (तै० सं० १. ६. ११.) ।

२— का० श्रौ० ३. २. ३, ४, ५ सूत्राणि ।

३— अदा० आ० १०७२ धातुर्निर्णय इत्यर्थः ।

४— का० श्रौ० सू० ३. २. ७ ।

प्रवरविधिषोषार्थवादे यो देवानां निऋवः सङ्गविवरणाभ्या मुक्तः,
तं मन्त्रपदतात्पर्याभिधानद्वारेणापि प्रतिपादयते— “अग्निर्ही-
त्यादिना । अग्नेर्देवहोत्वसमर्थनेन^१ ॥ ५ ॥

द्वितीयं मन्त्रभाग मनूय व्याचष्टे— “देवान् यच्चदिति ।
‘विद्वान्’-इत्यनेन यष्ट्यदेवतापरिज्ञानम्, ‘चिकित्वान्’-इति परि-
ज्ञातस्थार्थस्याविस्मरणम् । अग्नेस्तथाविधज्ञानवत्त्वं “विदां आ वचि
विदुषो नि षत्वि”-इत्यादिमन्त्रेषु^२ प्रसिद्धम् । ‘अनुष्ठ्या’ अनुक्रमे-
णेत्यर्थः^३ ॥ ६ ॥

१— “अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान् यच्चद विदांश्चिकित्वान् मनुष्यद
मरतवदमुवदमुवद ब्रह्मणवदा च वचद ब्राह्मणा अस्य यच्चस्य प्रावि-
तारो ऽसौ मानुषः”—इत्येष मन्त्रः प्रवरनिगद उच्यते । वरणार्थो
निगदलक्षणो मन्त्र इति तदर्थः । तस्यास्यामुवदित्यन्त आद्यो भाग
इह विहितः, उत्तरभागस्त्वनुपद मेवोपरिष्ठाद् विधास्यते । तत्रापि
मरतवदित्यन्तो देवहोत्ववरणे विनियुज्यते, अमुवदित्यादिरार्षेय-
वरणे, असाविति मानुषवरणे इति विवेकः । इमे भागाः आप०
श्रौ० २. १५. ५-११-१४-सूत्रेषु च प्रपञ्च्य विहिताः ।

२— ऋ० स० ३. १४. २ ऋचोऽपराजं एषः ।

३— “‘अनुकु’-इत्येतदव्ययं सम्यक्-शब्दसमानार्थं सुलिति यथा । सम्यक्-
अनुक्रमेण । ‘अपदुःसुषु स्थः (उ० १. २५.)’-इति विधीयमानः
कु-प्रत्ययो बज्जलवचनात् तिष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति”—इति ऋ० स०
१. ६४. ३ भाष्ये सायणः । “‘अनुकुया’ × × × सुपां सुलुमिति
(पा० सू० ७. १. ३६.) तृतीयाया याजादेशः”—इति च ऋ० स०
४. ४. १५ भाष्ये स एवाह ।

“मनुष्वदिति । तृतीयमन्त्रभागगतस्य ‘मनुष्वत्’-पदस्य सामर्थ्यलभोऽर्थः “तदनुष्ठत्येत्यादिः । अथ मर्थः ।— यथा मनुः स्वकीये यज्ञे देवान् अनुक्रमेणैष्टवान्, एवम् ‘इमाः प्रजाः’ अपि ‘यजन्ते’ । तद्वदग्निरपि होता भूत्वा यजत्वित्यर्थः ॥

तस्मैवाभिप्रायान्तर माह— “मनोर्यञ्ज इत्यादिना । ‘इति’-शब्दोऽप्यर्थः, ‘वै’-शब्दः प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे ‘मनुष्वत्’-इति “तत्र तस्मैव”-इति^१ षष्ठ्यर्थे वतिः । यस्मात् ‘मनोर्यञ्ज इति’ ‘आहुः’ सर्वे जनाः, अतो मनोर्यागकर्तृत्वम् ; मनोर्यञ्ज इवास्मिन् यज्ञेऽपि देवान् यजत्वित्यर्थः । “नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम्”—इति^२ भ-सञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया रूपाभावः ॥ ७ ॥

“भरतवदित्येति । भरतशब्दस्याग्न्यभिधायकत्वे द्वेधा व्युत्पत्तिं दर्शयति— “एष ह्येत्यादिना ॥ ८ ॥

यजमानस्यार्षेयवरणं विधत्ते— “अथार्षेय मिति । ‘अथ’ दैव-होतृवरणानन्तरम्, ‘आर्षेयम्’ ऋषीणां सम्बन्धिनं त मध्वर्युः ‘वृणीते’ वरणं कुर्यात्, “अमुवदमुवत्”—इति^३ कौर्त्तयेत् । तत्प्रयोजन माह— “ऋषिभ्यश्चेति । ‘यः’ यष्टु सुपक्रान्तवान् ‘अयं’ यजमानः शरीरश्रुताध्ययनसम्पत्त्या हि महासामर्थ्यवानित्येतदमुवदमुवदिति पुरातनप्रसिद्धच्छिद्वृष्टान्तेन गम्यते, अतस्तेभ्योऽस्य यजमानस्य सामर्थ्यं

१— पा०सू० ५. १. ११६ ।

२— पा० १. ४. १८ सू०वा० ३ ।

३— “अमुवदमुवदित्यत्र सर्वनामस्थाने यजमानसम्बन्धीनि पूर्वजभूतानि परस्तात् पिढस्थानीयादर्वाश्चि पिढ-तत्पुत्र-तत्पौत्ररूपाणि त्रीणि आर्षे-याणि ऋषेरपत्यानि वृणीते”—इति का०श्रौ० ३. २. ७ सू०या०वृ० ।

मावेदितं भवति । अत्रान्वाधाने देवतापरिग्रहात् तत्सन्निधानं सिद्धं मित्यभिप्रेत्य 'ऋषिभ्यश्चैवैनं सेतद्देवेभ्यश्च'-इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

विहितं मार्घ्यवरणं मवरोहणं कर्त्तव्यं मिति विधत्ते—
“परस्तादर्वागित्यादिना । “ज्यायसस्तथ इति । ‘ज्यायान्’ वृद्धः, पूर्वं मित्यर्थः, तस्य पतिः ततोऽपि ज्येष्ठः, पूर्वपुरुषः । प्रत्येकविवचनैकवचनप्रयोगः ; यः पूर्वः-पूर्वः तस्मै-तस्मै, तत्तन्नामग्रहणेन निरुक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥

परस्तादर्वाग्वरणं सुपपादयति— “इदं हीति । पिता, पुत्रः, पौत्रः,—इत्यनेनैव क्रमेणोत्पत्तिरिति यत्, ‘इदं हि’ लोकसिद्धम् ; अतस्तदनुसारेण आर्घ्ये वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुरुषं मारभ्य अर्वाक्त्वं मेव युक्तं मित्यर्थः । तथाच कात्यायनः प्रवराभिधानसमये अवरोहक्रमेणैव वरणं माह— “भृगुवच्च्यवनवदप्रवानवदौर्ववज्जमदग्निवदित्यादिना ॥ १० ॥

“स आर्घ्यं मिति । प्रवरशेषस्य प्रथमभागं मनुद्य व्याचष्टे— “ब्रह्मण्वदिति । ‘ब्रह्म’ परिवृढं कर्म^१, तत्साधकत्वाद् ‘अग्निः’ अपि ‘ब्रह्म’ ; स यथा आवहति, तद्वदित्यर्थः । “आ च वचदिति । ‘या एव देवताः’ ‘आवोढुम्’ आक्रातुम् “अग्निं मग्नं आवह”-इत्यादिना ‘आह’ होता, ‘ता एव’ आवहत्विति ॥ ११ ॥

तन्मन्त्रवाक्यं माह— “ब्राह्मणा इति । साङ्गवेदाध्यायिनः ‘अनूचानाः’ ‘ये’ सन्ति, त एवात्र ‘ब्राह्मण’-शब्दाभिधेया ऋत्विजः ; ते

१— “ब्रह्म परिवृढं सर्वतः”—इति निब० १. ३. ३ ।

‘प्रावितारः’ कर्त्तारः । अवतिरत्र क्रियावचनः । “तन्वते”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘जनयन्ति’—इति । यस्मादेतद्भागपाठात् तेभ्यो निष्कवः कृतो भवति, तस्मादयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आर्वेथवरणानन्तरं मानुषहोत्ववरणं कर्त्तव्यम्, तत्र मन्त्रपाठ एव तद्वरण मित्याह—“असाविति । ‘तत्’ तेन “असौ”—इति मन्त्रपाठेन । असावित्यत्र होतुर्नाम प्रथमान्तं निर्दिशेत् । तथाच कात्यायनः—“असौ मानुष इति होत्वनामग्रहणम्”—इति^१ । ‘अहोता’—इति क्लेदः^२ । ‘एतर्हि’ एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे सति ॥ १९ ॥

१— का० औ० सू० ३. २. १२ । अस्यैव कृतौ याज्ञिकदेवेन हि विहितस्य कृत्स्नस्य प्रवरमन्त्रस्यैव मर्थः कृतः—“‘अग्निः’ अयं ‘देवः’, न मानुषः, न भूतमात्र मचेतनम् । ‘दैत्यः’ देवैरपि पुरस्कृतः सम्भावितशक्तिः । ‘होता’ साधुज्ञाता । य ईदृशी होता, सः ‘देवान्’ ‘यच्छत्’ यजतु, (‘आ च वच्छत्’) आवहतु च । त महं होतारं वृणो इत्यर्थः । ‘विद्वान्’ जानानः । यथा यत्र च यद्यथो-
 ऽनादौ संसारेऽभ्यस्तकर्मेत्यर्थः । कथम् ? ‘चिकित्वान्’ चेतनावान्, अविस्मरणशीलः । सोऽधुनापि अप्रमत्तः सन् ‘मनुष्यत्’ मनोरिव । यथा स्वायम्भुवादेर्मनोर्यज्ञेऽग्निना देवा इष्टाः, तथास्यापि यजमानस्य यज्ञे यजत्वित्यर्थः । ‘भरतवत्’ भरतो मानवो वर्षाधिपतिः, तस्यैव । वसिष्ठादिर्यजमानस्य पूर्वजो मन्त्रदृक्, तस्यैव । ब्रह्मा सर्वेषां पूर्वजः, तस्यैव । ‘आ च वच्छत्’ आवहतु च । यद्यपि चैव मग्निरेवात्र होता, तथापि ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रकर्षेण ‘अवितारः’ रक्षितारः । × × × । ‘असौ’ देवदत्तो यज्ञदत्तो वा ‘मानुषः’ होता, ‘यच्छत्, आ च वच्छत्’—इति वर्त्तते”—इति ।

२— मूलं “प्रवृणोतेऽहोता”—इत्यत्र बोधम् ।

इत्थ मध्वर्युकर्तृकं होतवरण मभिधाय तस्य स्वं जपं विधत्ते—
 “स प्रवृत्तो होता जपतीति । “देवता उपधावतीति जपप्रयो-
 जनकथनम् ; ‘तस्मात्’ मन्त्रे सति पित्रम्यादौनां श्रवणात् । उपधा-
 वनप्रकारं योजयित्वा दर्शयति—“यथानुष्ठेति । यथा याज्यासमये
 होता वषट्कर्त्तव्यदेवता अनुदिश्य-अनुदिश्य वषट्करोति, यथा वा
 अग्निस्तं देव मुदिश्य हव्यं वहति, तथाच स यज्ञो यथा ‘न
 क्लेत्’ न चलेत्, न भंशेत ; एवं स होता देवेभ्य उपधावनं
 कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“तत्र जपतीति । ‘तत्र’ तस्मिन् वरणाख्ये कर्मणि । मन्त्र-
 भागस्थाय मर्थः— हे ‘सवितः’ सकलकर्मानुज्ञातः । ‘देव !’ ‘एतत्’
 एतेन मम वरणेन मज्जाजेन ‘त्वा’ त्वा मेव ‘वृणते’ अध्वर्यवः ।
 ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन सवितुरनुज्ञा लब्धा भवति । ‘हि’-शब्देन
 “सविता वै प्रसवाना मीमे”^१—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्द्योत्यते ॥

“अग्निं होचायेतीति । होतुः कर्म ‘होचं’ स्व-स्व-मन्त्र-
 पाठादि ; तत् होचं कर्तुम् ‘अग्निं’ वृणते ; न तु मा मित्यर्थः ॥

मन्त्रगतं यत् ‘अग्नि’-पदम्, यच्च तद्विशेषणं ‘देवहोतृ’-पदम्,
 तदुभयं पूर्ववद् विभज्य प्रशंसति— “तदग्नय इत्यादिना ॥ १५ ॥

“सह पित्रेत्यादि । विश्वे च ते नराश्च विश्वनराः, तेषां सम्बन्धी
 ‘वैश्वानरः’ ; स च पालनात् ‘पिता’ उच्यते ; तेन सह, अग्निं वृणत
 इति पूर्वत्र सम्बन्धः । वैश्वानरात्मकं देव मग्निं च वृणत इत्यर्थः^२ ॥

१— ऐ० ब्रा० १. ३. ५ ।

२— मन्त्रस्वर्यामिहैवास्मातो वाजसनेयिनाम् । एवमुत्तरवापीह बहुत्र ।

वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेऽस्माभिमतं मर्थं माह— “संवत्सरो वा इति । “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^१ संवत्सरस्य प्रजापतित्वम् ; तस्यैव सकलमनुष्योत्पादकत्वेन सम्बन्धात् वैश्वानरत्वम् ॥

“अग्ने पूषन्निति मन्त्रभागस्याभिप्रायं माह— “अनुवक्ष्यन् वा इति । होता ह्यनुवाक्याः पठिष्यन्, याज्याभिः ‘यक्ष्यन्’ च ‘भवति’ ; ‘तत्’ एतदनुवचनं यजनस्यैव ‘एताभ्यः’ अग्न्यादि-‘देवताभ्यः’ निष्क्रवाय भवति । प्र च वद, प्र च यजेति प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोपः । इमं मेव निष्कृतिं विशदयति— “यूय मिति ॥ १६ ॥

“वसूना मिति । रातिर्दानम्, तस्यां भवेम ; धनं लभेमहीत्यर्थः । “रुद्राणाम् उर्वायाम्”—इति । उरुत्वे तेषां यन्महत्त्वम्, तस्मिन् स्थामेति सम्बन्धः । ‘स्वादित्याः’ तेषां मुपसदनेन सुप्रीताः आदित्याः वयम् ‘अदितये’ देवमात्रे, एतन्नामिकायै देवतायै वा ‘अनेहसः’ अपापिनः, अनपराधिनो भवेम, अथवा दितिः खण्डनं नाशः^१, तदभावाय चिरकालजीवनाय भवेमेत्यर्थः ॥

अत्र सङ्गविवक्षया “त्रया देवाः”—इत्युक्तम्, पृथक् पृथक् प्रार्थनायाः पर्यवसितं फलं माह— “एतेषा मिति ॥ १७ ॥

मन्त्रभागे विशेष्यभूतस्य वाक्शब्दस्य अर्थे ‘उद्यासम्’ इत्यत्र वदिधातुनैव उपान्तं मित्यभिप्रेत्य तद्विशेषणीभूतं ‘जुष्टाम्’—इति पदं क्रियाविशेषणतया व्याचष्टे— “जुष्टा मित्यादिना । अत्र केवलतोऽपि वदिरुच्चारणार्थं वर्तते । किं मनेन वाचो जुष्टत्वप्रार्थनयेति तदुपपादयति— “तद्धीति । ‘यो जुष्टम्’ ‘अनुब्रवत्’ अनु-

ब्रूयात्, 'तत्' तदीयं कर्म 'समृद्धम्' इत्यर्थः । ब्रुजो लेख्यडागमः^१ ।
एव सुत्तरवाक्ययोरपि योजना ॥ १८ ॥

'ब्रह्मभ्यः'-इति ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणजातिरर्थ इति व्याचष्टे—
'जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ॥ १९ ॥

"जुष्टां नराशंसायेति । यथा सर्वेऽपि नराः 'आ' सर्वतः
शंसन्ति, तथाविधशंसनाय 'जुष्टां' प्रिया मित्यर्थः । अत्र साधारण्येन
नराणां यो जोष आशंसितः, स युक्त एवेत्याह— "प्रजा वै नर
इत्यादिना । न केवलं तद्धि होचज्ञाना मेव संज्ञापोऽपेक्षितः, अपि
तु यो जुष्टां वाचं जानाति, यश्च न, स सर्वैरप्ययं साधुः उक्तवा-
नित्येवंरूपया वाचा 'विमृज्यन्ते' उच्चार्यन्ते तदेव समृद्ध मित्यर्थः ॥

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय च्छगात्मकं मन्त्रं व्याख्यातुं
साकल्येनानुवदति— "यदद्येति । मन्त्रस्याय मर्थः ।— 'होत्वर्थ'
होत्ववरणे निमित्तभूते सति^२ 'यत्' 'चक्षुः' अङ्गम् ('जिह्वां')
अंगोपरोधेन कुटिलं ('परापतत्') सन्निपतेत्, 'तत्' विशेषेण
द्रष्टा 'अग्निः' पुनराभरतु । चक्षुर्वत्प्रधानं होचस्याङ्गं यद्गृष्ट मभूत्,
तदग्निः समादधात्विति तात्पर्यार्थः । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं प्रदर्शयते—
"यथेत्यादिना । पुरा 'यान् अग्ने अग्नीन् होचाय' वृत्तवन्तः, 'ते'
'प्राधन्वन्' प्रगता नष्टा अभवन्; 'एवम्' इदानीं 'मे' मदङ्गं

१— धा० ञदा० उ० ३४ । पा० ३. ४. ७ सू०, २. ४. ६४ सू० ।

२— 'होत्वर्थे'—इति ऋ० सं० १. ३१. ३ । "होचा प्रियत इति
होत्वर्थो यज्ञः"—इति तत्र सा० मा० ।

‘प्रवरेण’ निमित्तेन ‘अमायि’ हिंसित मभूत्; तत्समाधस्तेत्युक्तमिति ॥ १० ॥

अथ दृतस्य होतुः सम्मर्शनं विधत्ते— “अथाध्वर्यु मिति । सम्मर्शनेनेष्टं विवचुः अनयोः सम्मर्शने कारण माह— “मनो वा इति । अध्वर्योः कर्तव्यविषयस्य मनोव्यापारस्य बाहुल्यात् मनोरूपत्वाभिधानम् । याज्यापुरोनुवाक्यादिकेवलवाग् व्यापारात् होतुर्वागात्मकता, तदुभयात्मकत्वाद् यज्ञस्य; तयोः सम्मर्शनेन मनोवाचोः सन्धानं कृतं भवति । संस्पर्शनप्रकार माश्वलायन माह— “अंसेऽध्वर्युमन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना आग्नीध्र मङ्गदेशेन”—इति^१ ॥ ११ ॥

तत्र जपतीति । अन्वारब्धेन जपितव्यं मन्त्रं सतात्पर्य माह— “षण्मोर्वीरित्यादिना । अन्यादीनां मुख्यं लोकसिद्धम् । ‘एताः’ मां दुरितात् पान्विति तस्यार्थः । ‘अंहः’-शब्दस्य तात्पर्याभिधानम् “आर्त्तेरिति । आर्त्तिर्नाशः । अन्यादौनां प्रत्यक्षदेवतात्वात् तद्रक्षितस्य नाशाभावः प्रसिद्ध इत्याह— “तस्यो हीति ॥ १२ ॥

“अथेति । सम्मर्शनदेशात् ‘होतृषदनं’ प्रत्यागच्छेत् । उत्तरवेदिश्रोणेर्होतृषदनम् । ‘सः’ होता तस्मात् सदनात् ‘एकं तृणं’ “निरस्तः”—इतिमन्त्रेण निरखेत् ॥

परावसोर्निरसने कारण माह— “परावसुर्हति । ‘परा’ परागतं ‘वसु’ यज्ञाख्यं धनं यस्मात्, स तथोक्तः^२ ॥ १३ ॥

“अथ होतृषदन इति । उपवेशनमन्त्र माह— “इदं मह

१— व्याश्व० श्रौ० सू० १. ३. २५, २६ । सव्येन वेति तच्छेषः ।

२— साङ्ख्या० श्रौ० सू० १. ६. ६ । ‘परावसुः’-इति कौषी० ३. १३७ ।

मिति । ‘अर्वा’ अर्वाक् अभिमुखं ‘वसु’ यज्ञाख्यं धनं यस्य, स
तथोक्तः^१, ‘तस्य’ ; सीदत्यचेति ‘सदनं’ स्थानम् । तच्च संस्थितिभाव-
नया स्वयं मपि तत्सदृशो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तत्रोपविष्टस्य मन्त्रजपं विधत्ते— “तचेति । हे विश्वकर्मान् !
ह्यत्त्रविषयव्यापारं करोतीति विश्वकर्मा, ‘तनूपाः’ तनोः पाता,
महादेव ! त्वं शरीरस्य पाता भवसि । उपवेग्नस्थानादौषत् उत्तरत-
श्चलनं समन्त्रकं विधत्ते— “मा मेति । तस्याय मर्थः ।— हे उभा-
वग्नौ ! युवां ‘मा’ माम् ‘उत्’ उत्कृष्ट माधिक्येन ‘मा उषिष्टं’ दाहं
माकार्षम् । “उष दाहे”—इति^२ धातुः । अस्यैव तात्पर्यं माह—
‘मा हिंसिष्टम्’—इति । यतः ‘एषः’ ‘लोकः’ ‘वां’ सम्बन्धि स्थानम्,
अतो हेतोर्मा माहिंसिष्ट मिति प्रार्थना युक्ता । होतृषदनात्
‘उदङ्’ उदङ्मुखः ‘एजति’ “एजृ कम्पने^३”, जपन् कम्पते ।
“अन्तरा वा इत्यादिना दाहप्रसङ्गप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ समन्त्रकं^४ जपं विधत्ते— “अथाग्नि मित्यादिना । मन्त्र-
स्याय मर्थः ।— हे ‘विश्वे देवाः !’ ‘इह’ यज्ञे होतृत्वेन ‘वृतः’ अहं
‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘यथा’ येन च ‘पथा’ मार्गेण, ‘वः’ ‘हव्यम्’
‘आ’ समन्ताद् ‘वह्निनि’ प्रापयानि ; तदुभयं ‘मे’ अज्ञाय मह्यम्

१— वा० सं० १५. १६. ‘अर्वाग्वसुः’—इति । “पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्त-
माहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहोतो ह्यर्वाग्वसुः
वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते”—इतीहैवोपरिष्ठात् (च. ३. ६. २०.) ।

२— धा० स्वा० प० ६६६ ।

३— धा० स्वा० प० २३४ ।

४— ऋ० सं० १०. ५२. १ ।

‘प्रब्रूत’ । एतन्मन्त्रस्थार्थं लोकदृष्टान्तप्रदर्शनपुरःसरं विशदयति—
 “यथा येभ्य इत्यादिना । ‘यथा’ लोके कश्चित् पाचकः तत्स्वामिनं
 पृच्छति— ‘पक्वम्’ अन्नं यथा आनेष्यामि, यथा वा आनीतं पात्रे
 समर्पयामीति । एवमकारप्रश्नस्य लोके दृष्टत्वात् उक्त मनुशासन-
 प्रार्थन मित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति— “एव मेवैतदिति ।
 ‘अनुष्ठ्या’ आनुपूर्व्येण ‘वषट्कर्याम्’ वषडिति शब्दं ब्रूयाम् । ‘वषड्’-
 शब्दो हविःप्रदानसाधनः^१; “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा
 देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते”—इतिश्रुतेः^२ । सिद्धं मन्यत् ॥ २६ ॥ २ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— “यस्यै देवतायै हविर्द्विहोतं स्यात्, तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन्”—
 इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. १. ८ । उद्धृतश्चैतद्वचनं निरुक्ते (८. ३. ७.) ।
 “वौषडिति वषट्कारः”—इति आश्व० श्रौ० सू० १. ५. १५ ।
 अतएव तै० सं० १६. ११ भाष्ये सायणोऽप्याह—“वषट्कारेण
 वौषडित्वेवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः”—इति ।

२— “यजति जुहोतीनां को विशेषः ? तिलहोमा वषट्कारप्रदाना
 यान्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना
 जुहोतयः”—इति का० श्रौ० १. २. ५, ६, ७ सू० ।

३— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरविधावाश्रावणादिक मास्नातम् । तत्पद्धति-
 स्त्वेवम् ।— अथ्वर्युर्हीतारं प्रादक्षिण्येन मुत्कोत्कर मपरेण प्राङ्मुखो
 द्वौघसन्नहनान्यादाय ‘ओश्श्रावय’—इत्याह । ततोऽभीत् दक्षिणा-

अग्निर्होता व्वेत्त्व*मुर्होच॑ मिति । अग्निर्दिदः होता
व्वेत्त्वित्येवैतुदाहामुर्होच॑ मिति तस्यो हि होचं व्वेत्तु
प्राविच॑ मिति यज्ञो वै प्राविचं व्वेत्तु यज्ञ मित्येवैतुदाह
साधु ते यजमान देवतेति साधु ते यजमान देवता यस्य
तेऽग्निर्होतेत्येवैतुदाह घृतवती मध्वर्यो सुच मास्यस्वेति
तदध्वर्युं प्रसौति स यदेका मिवाह ॥ १ ॥

यजमान ऽएव जुह्म मनु । योऽस्मा ऽअरातीयुति सु
ऽउपभृत मनु स यद् द्वे ऽइव ब्रूयाद् युजमानाय द्विषुन्तं
भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यादुत्तैव जुह्म मुन्वाद्य उपभृत
मनु स यद् द्वे ऽइव ब्रूयादत्रुः ऽआद्यं प्रत्युद्यामिनं
कुर्यात् तस्मादेका मिवैवाह ॥ २ ॥

मुखोऽध्वर्युं मुत्तरेण स्थितः स्फ्यसन्नहने पाणौ दत्त्वा 'अस्तु
श्रौश्चट्'-इति प्रत्याह । ततो गृहीतसन्नहन एवाध्वर्युः 'अग्निर्देवो
दैव्यः'-इत्यादिराह । ततः परस्तादर्वाञ्चि यजमानस्य त्रीणि प्रवर-
नामधेयान्यप्याह । तद्यथा-'कश्यपवदवत्सारवन्नैध्रुववदिति । एतद-
नन्तर मेव 'ब्रह्मणवदा च वक्षद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारो-
ऽमुकशर्मा होता मानुषः'-इति होतृनामग्रहण मुचैरुपांशु वा
कर्तव्यम् । ततो होता 'देव सवितरित्यादिकं जपित्वा उत्थाय
अध्वर्युं मग्नौघं चांसयोः प्रादेशेन सम्मृशति । होत्रा सम्मृशौ तौ
चोपविशत इति ॥

* 'वेत्तु'-इति क, ख, ग, डा०-वेवर्-दृष्टम् । † 'होत्र'-इति सा०-सम्मतः

‡ 'मित्यग्नि'-इति ग ।

§ 'दत्तु'-इति च ।

देवयुवं विश्ववारा मिति* । उपस्तौत्येवैना मेतुन्मह-
यत्येव यदाह देवयुवं विश्ववारा† मितीडामहै देवाँ३
ईडेन्यान् नमस्याम नमस्यान् युजाम यज्ञियानितीडा-
महै तान् देवान् यु ईडेन्या नमस्याम तान्ये नमस्या
युजाम यज्ञियानिति मनुष्या वा ईडेन्याः पितुरो
नमस्या देवा यज्ञियाः ॥ ३ ॥

या वै प्रजा यज्ञे ऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता ऽएव
मेवैतद्या ऽइमाः प्रजा ऽअपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्यानुनु पशुवो देवानुनु व्याशस्योषधयो व्वनस्पतयो
युदिदं किञ्चैव सु तत्सुर्व्वं यज्ञ ऽआभक्तम् ॥ ४ ॥

ता वा ऽएताः । नुव व्याहृतयो भवन्ति नुवेमे पुरुषे
प्राणा ऽएतानेवास्मिन्नेतुदधाति तुस्मान्नुव व्याहृतयो
भवन्ति ॥ ५ ॥

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवा ऽअन्वमन्त्रयन्ता
नः ऋणुप न आवर्त्तस्वेति सोऽस्तु तथेत्येव देवानुपाव-
वर्त्त तेनोपावृत्तेन देवा ऽअयजन्त तेनेद्वैतुदभवन्
युदिदं देवाः ॥ ६ ॥

* , † 'देवयुवं विश्ववारा मिति'—इति च ।

† 'मित्युप'—इति ग ।

§ 'देवाँ१'—इति क, 'देवाँ२'—इति ख, 'देवाँ३'—इति च ।

स युदाश्रावयति । यज्ञं भवेतदनुमन्त्रयत ऽआ नः
 शृणु न ऽआवर्त्तस्वेत्यथ युत्प्रत्याश्रावयति यज्ञं ऽएवैतु-
 दुपावर्त्ततेऽस्तु तथेति तेनोपावृत्तेन रेतसा भूतेनऽत्विजः
 सम्प्रदायं चरन्ति युजमानेन परोऽक्षं युथा पूर्वपात्रेण
 सम्प्रदायं चुरेयुरेव मनेनऽत्विजः सम्प्रदायं चरन्ति*
 तुडाचैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति व्याघ्रि यज्ञो व्यागु हि
 रेतस्तु देतेनैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥

सोऽनुब्रूहीत्येवोक्ताध्वर्युः । नाप॑व्याहरेन्नो ऽएव
 होतापव्याहरेद्वाश्रावयत्यध्वर्युस्तदमीधं यज्ञं ऽउपा-
 वर्त्तते ॥ ८ ॥

सोऽमीन्नापव्याहरेत् । आ॑ प्रत्याश्रावणात् प्रत्या-
 श्रावयत्यमीत् तत्पुनरध्वर्युं यज्ञं ऽउपावर्त्तते ॥ ९ ॥

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत् । आ यजेति वृत्तोऽयं जेत्ये-
 वाध्वर्युर्होत्रे यज्ञं५ सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ॑ वषट्कारात् तं**
 वषट्कारेणामावेव योनौ रेतो भूतं५ सिञ्चत्यग्निर्ध्वं
 योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायत ऽहुति नु हविर्यज्ञेऽथ
 सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

* , † 'चरन्ति'—इति च ।

‡ 'ध्वर्युर्नाप'—इति ग ।

॥ "काण्डस्यार्द्धम् । ४१६"—इतीह च-पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

§, ¶ 'हरेद्वा'—इति ग ।

** 'सु'—इति सा०-सम्मतः ।

स वै ग्रहं गृहीत्वा ध्वर्युः । नापव्याहरेदोपाकुरणादु-
पावर्तध्वं मित्येवा ध्वर्युरुज्ञातृभ्यो यज्ञुः सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

तु ऽज्ज्ञातारो नापव्याहरेयुः । अत्रात्तमाया ऽणुषोत्तमे-
त्येवोज्ञातारो होचे यज्ञुः सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ* वषट्कारात्तं वषट्कारे-
णाम्नावेव योनौ रेतो भूतुः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य
स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स युञ्ज सोऽपव्याहरेत् । यं यज्ञुः ऽउपावर्तते यथा
पूर्णपात्रं परासिञ्चेदेवुः ह स युजमानं पुरासिञ्चेत्
स युच हैवु मृत्विजः संविदाना यज्ञेन चुरन्ति सुर्व
मेव तुच कल्पते न मुह्यति तुस्मादेव मेव यज्ञो
भर्तुव्यः ॥ १५ ॥

ता वा ऽण्ताः । पुञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो आवयुतास्तु
श्रौषड् यज ये युजामहे व्वौषडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्तुवः संवत्सरुस्यैषैका यज्ञस्य माचैषा
सम्पत् ॥ १६ ॥

तासां सप्तदशाक्षुराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः
प्रजापतिर्यज्ञु ऽण्पैका यज्ञस्य माचैषा सम्पत् ॥ १७ ॥

ओ आवयेति वै देवाः । पुरोवातुः ससृजिरेऽस्तु
 श्रौषडित्यध्नाणि सुमन्त्रावयन् यजेति विद्युतं ये युजामह
 ऽइति स्तनयितुं वषट्कारेणैव प्रावर्षन् ॥ १८ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात्* । यदीष्ट्या वा युजेत
 दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद् वृष्टिकामो वा ऽअस्मीति
 तु ऽअध्वर्युं ब्रूयात् पुरोवातुच्च विद्युतच्च मनसा
 ध्यायेत्यध्नाणि मनसा ध्यायेत्यमौधः स्तनयितुच्च वर्षच्च
 मनसा ध्यायेति होतारः सुर्वाण्येतानि मनसा ध्यायेति
 ब्रह्माणं वर्षति हैव तुच युचैव मृत्विजः संविदाना
 यज्ञेन चरन्ति ॥ १९ ॥

ओ आवयेति वै देवाः† । विराज मभ्याजुह्वुरस्तु
 श्रौषडिति व्वत्सु मुपावास्तजन् यजेत्युदनयन्‡ ये युजा-
 मह ऽइत्युपासीदन् वषट्कारेणैव विराज मदुहतेयं वै
 विराडस्यै वा ऽएष दोह ऽएवुः ह वा ऽअस्मा ऽइयं
 विराट् सुर्वान् कामान् दुहे यु ऽएव मेतुं विराजो
 दोहं वेद ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

* 'स्याद्'-इति ग ।

† 'देवा'-इति ग ।

‡ 'यजेत्युदनयन्'-इति च ।

अथ सुगादापननिगदं नवधा विभज्य व्याचिख्यासुराद्यं भागं
मनूय तस्यार्थं माह—“अग्निर्हेतेति”^१। वेदितव्यस्य मन्त्रे अनिर्द्देशात्
‘इदम्’-इति तत्कर्मप्रदर्शनम्। दैव्यो ‘होता अग्निः’ ‘इदम्’ अस्तु-
ष्ठेयं कर्म ‘वेत्तु’ जानातु। एतन्मन्त्रवाक्यं ‘वेत्त्विति’ किम्? आह—
इदं ‘हौच’ कर्म। जानात्वित्याह, किं तद्देदनेनेति तस्य हौत्रेण
प्रतिनियतं सम्बन्धं माह—“अग्निरिति। ‘तस्य उ हि’ तस्यैव हि।
स च सम्बन्धनियम एवकारार्थेन ‘उ’-शब्देन द्योत्यते।

द्वितीयभागे ‘प्रावित्र’-शब्दार्थं माह—“यज्ञो वा इति।
प्रकर्षणावतीति ‘प्रावित्रः’ यज्ञः। अवतेरिचप्रत्ययः^२। यज्ञापरिज्ञाने
हौत्रज्ञानं मपि व्यर्थं मिति तज्ज्ञानं माग्रास्यते।

तृतीयभागे सामान्येन निर्दिष्टां यजमानदेवतां विशिष्य
व्याचष्टे—“साधु त इति। हे ‘यजमान’! ‘ते तव ‘देवता’
‘साधु’ साध्वी। कथं साधुत्वम्? कौषा सा? तदाह—“यस्य त
इति^३। होत्वगुणकोऽग्निरेव तव देवतेत्याह स मन्त्रवाक्यम्।

१—“अग्निर्हेतेति सुगादापनं प्रयज्ञेषु सन्निधेः”—इति का० औ० सू०
३. २. १५। श्रुतश्चैव तैत्तिरीयाम्नाये—तै० ब्रा० ३. ५. ४. १; सं०
२. ५. ६। तत्रत्वपाठश्चैवम्—“(१) अग्निर्होता वेत्त्वग्निः। (२)
होत्रं वेत्तु प्रावित्रम्। (३) स्तो वयम्। (४) साधु ते यजमान देवता।
(५) दृतवती मध्यर्थां सुच मास्यस्व। (६) देवायुवं विश्ववाराम्।
(७) ईडामहे देवाः ईहेन्यान्। (८) नमस्याम नमस्यान्। (९) यजाम
यज्ञियान्”—इति। एष एव मन्त्रः सुगादापननिगद उच्यते।

२—“अग्नित्रादिभ्य इत्रोत्रौ”—इति उ० ४. १७५।

३—तै० सं० २. ५. ६ भाष्ये उक्तम्—“त मिमं शाखान्तरपाठं दूष-
यतीत्यादि। स च पाठस्तत्रान्यविध एवोद्धत इति न शतपथीयः।

चतुर्थभागे वाक्यार्थस्य स्पष्टत्वात्तात्पर्यं माह— “वृत्तवती मिति ।
वृत्तपूर्णां ‘सुचम्’ ‘आस्यस्व’ हस्ते धारयेत्यर्थः । अनेन अध्वर्यवे
अनुज्ञां दत्तवान् भवति^१ । “उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम्”—इत्या-
त्मनेपदम्^२ । मन्त्रे ‘सुचम्’—इत्येकस्या एव निर्देशं द्वित्वनिर्देशपक्ष-
निन्दापुरःसरं द्रढयति— “स यदित्यादिना । ‘सः’ होता ‘एका
मिव’ सुच मित्येका मेव ब्रूयात् ॥ १ ॥

“यजमान एवेति । ‘जुह्व मनु’ जुह्वा अनुकूलः, तदभिमानो-
त्यर्थः । ‘यः’ च यजमानस्य ‘अरातीयति’ शात्रव मिच्छति, ‘सः’
‘उपभृत मनु’ उपभृतोऽनुकूलः । यत एव मतो होता यदि द्वे इव
जुह्वपभृतावास्त्येत्वेन ‘ब्रूयात्’, तदा ‘यजमानाय’ द्वेष्टारं शत्रुं
‘प्रत्युद्यामिनं’ प्रतिकूलोद्योगवन्तं ‘कुर्यात्’ । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“यजमानदेवत्या वै जुह्वः, भ्रातृव्यदेवत्योपभृत”-इति^३ । दोषान्त-
रोपन्यासेनापि द्विवचनं निषेधति— “अत्तैवेति । ‘आद्यः’ अदनीयो
ब्रीहियवादिपदार्थः ; तम् ‘अत्र’ यजमानाय प्रतिकूलं कुर्यात् ॥ २ ॥

“देवयुव मिति । देवानिच्छतीति ‘देवयुः’ । “क्याच्छन्दसि”—
इत्युप्रत्ययः^४ । विश्वैरपि देवैर्वरणीया ‘विश्ववारा’ । आभ्यां सुग्वि-
श्रेयते । ‘एनां’ सुचम् एतद् ‘उपस्तौत्येव’ स्नायत्येव । अत्र न
कश्चिदपूर्वोऽर्थोऽभिधीयत इति सापि किमर्थं ख्यत इत्यत
आह— ‘एतत्’ ‘मह्यत्येव’ पूजयत्येव । ‘यदाह’ यदेतदाकं मन्त्र
आहेत्यर्थः ॥

१— का० औ० सू० ३. २. १६ ।

२— पा० ७. १. ७ सू० वा० २ ।

३— तै० सं० २. ५. ६. ३ ।

४— पा० सू० ३. २. १७० ।

निगदस्य सप्तमादिभागत्रयं पृथक्-पृथक् व्याख्यातु मनुवदति—
 “ईडामहा इत्यादि । ‘ये’ देवाः ‘ईडेन्याः’ स्तुत्याः, स्तुतिभाजना
 इत्यर्थः; ‘ये’ च ‘नमस्याः’ नमस्कार मिच्छन्ते; ये च (‘यज्ञियाः’)
 यष्टव्याः हविर्भाजः; ‘तान्’ सर्वान् अविशेषेण स्तुति-नमस्कार-यागैः
 ‘ईडामहे’ पूजयामहे इति सङ्ग-हार्थः । ‘ईडेन्यान्’-इति “ईड
 स्तुतौ”-इत्यस्य^१ ‘केन्य’-प्रत्ययः । ईडेन्यादीन् प्रशंसति— “मनुष्या
 वा इत्यादिना । कुशलादिस्तुतिमात्रेण प्रायेण परितुष्यन्त इति^२
 ‘ईडेन्याः’ मनुष्याः, “नमस्कारो हि पिद्वणा मितिश्रुतेः” ‘नमस्याः’
 पितरः, हविःप्रदानं मन्तरेणापरितोषाद् ‘देवाः यज्ञियाः’ ॥ ३ ॥

“यजाम यज्ञियानितीतिकीर्त्तने यज्ञस्य शुद्धिस्तुतया यागं
 तदनुप्रवेशेन प्रशंसति— “या वा इत्यादिना । देवमनुष्यात्मकासु
 प्रजासु मध्ये ‘याः’ प्रजाः’ यष्टव्यत्वेन यज्ञ मन्वभजन् । तत्प्रकार-
 माह— “मनुष्यानन्विति । ‘मनुष्यान्’ ‘अनु’सृत्य ‘पशवः’ गवाद्याः
 क्षीरोधस्साधनत्वेनानुप्रविष्टाः । ‘देवान्’ ‘अनु’सृत्य ‘वयांसि’
 पक्षिणोऽनुप्रविष्टाः; “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते”-इतिश्रुतेः^३ ।
 अथ वा एकहायनप्रभृति-पञ्चदशहायनान्ताः ‘पशवो वयांसि’,
 तान्यनुप्रविष्टानीत्यर्थः । तान्यनुप्रवेशाच्चरुपुरोडाशाः, यूपदियज्ञ-
 साधनद्वारेणौषधिवनस्पत्यादयः । किं बह्वना ‘यत् किं चेदं’
 प्रतीयमानं वस्तु अस्ति, ‘तत्’ ‘सर्वम् उ’ सर्वं मध्येव मेव ‘द्वारि’

१— घा० अदा० व्या० ८ ।

२— ‘प्रायेण परितोषात्’-इति ठ ।

३— “औषादिक एन्य-प्रत्ययः”-इति ऋ० सं० १. ७६. ५ सा० भा० ।

४— तै० ब्रा० ३. ३. १०. ८ ।

५— वा० सं० २४. २०. १ ।

दारया यज्ञ मनुप्रविष्ट मेव । अतो यज्ञसंस्पर्शवतां न कदाचित्
पराभवोऽस्ति, तदसंस्पृष्टं च न किञ्चिदस्तीति यज्ञस्तुतिः ॥ ४ ॥

निगदविभागगतां नवसङ्ख्यां^१ प्रशंसति— “ता वा इति ।
‘व्याहृतयः’ उक्तवाक्यानि । तानि च ‘नव’; सप्त शीर्षण्याः^२,
द्वाववाङ्माविति^३ । ‘प्राणाः’ अपि ‘नव’^४ । तदेतेन नवविभागकरणेन
‘अस्मिन्’ यजमाने ‘पुरुषे’ ‘एतान्’ प्राणान् ‘एव’ स्थापितवान्
भवति ॥ ५ ॥

अथाश्रावणप्रत्याश्रावणे विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञो
हेति । पुरा किल ‘यज्ञः’ केनचिद्वाजेन ‘देवेभ्यः’ अपक्रान्तवान् ।
‘तं देवाः’ ‘अन्वमन्त्रयन्त’ अनुनयेनाकथयन्त ।— हे यज्ञ ! ‘नः’
अस्माकं वचनं ‘शृणु’, ‘नः’ अस्मान् (‘उपावर्त्तस्व’) प्रतिनिवर्त्तस्व ।
उपावर्त्तन्ति गुणश्चान्दसः । यदा, उपावर्त्तनं सुपावर्त्तः । आवर्त्तना-
भावे यागासम्भवात्तस्य साधनत्वव्यपदेशः । ‘देवाः’ यजमानाः
‘अयजन्त’ । भाविगत्या तेषां देवत्वव्यवहारः । ‘देवाः’-इति ‘यदिदं’
देवत्वमस्ति, ‘एतत्’ तस्यानुष्ठानेन ‘अभवन्’ प्राप्तवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— “अग्निर्होता नव”-इति तै० ब्रा० ३. ५. ४ ।

२— “सप्त वै शीर्षन् प्राणाः”-इति ऐ० ब्रा० १. ३. ६; ३. १. ३ ।

३— “‘अवाक्षः’ नामेरधस्ताद् वर्त्तमाना अपानवाख्यादयः”-इति ऐ० ब्रा०

१. ३. ६ सा० भा० ।

४— “नव वै पुरुषे प्राणाः”-इति तै० सं० ३. ५. १०. ५ । “शिरोऽव-
स्थितेषु सप्तसु छिद्रेषु, अधोऽवस्थितयोश्च द्वयोऽग्निद्रयोः सञ्चरन्तः
प्राणा नवसङ्ख्याकाः”-इति तत्रैव सा० भा० ।

इदानीं माश्रावणं विधत्ते— “स यदिति । यस्मादेवं, तस्मात्
‘सः’ अध्वर्युराश्रावयेत्^१ । ‘एतत्’ एतेन यज्ञ मेवातुमन्वितवान्
भवतीति तत्प्रकारप्रदर्शनम् । “आ न इति । यत एतदेवं,
तस्मात् । “आ नः गृणु”—इत्यस्य आश्रावणार्थत्वात्^२ ॥

अथ प्रत्याश्रावणं^३ विधत्ते— “अथ यदिति । तेन अग्नीध्रकर्तृकेन
प्रत्याश्रावणेन ‘तथास्त्विति’ प्रतिनिवृत्तिः कृता भवति ; प्रत्याश्रावण
श्रुत्या उक्तार्थप्रतीतिः ॥

आश्रावणादि वषट्कारान्त मध्वर्यादिः स्व-स्व-समये मौनं
विधित्सुराह— “तेनेति । ‘तेन’ प्रत्यावृत्तेन ‘रेतसा भूतेन’
बीजभूतेन । स्वर्गाख्यफलोदयात् बीजत्वं यज्ञस्य । (‘सृत्विजः’)
अध्वर्यादयः स्वस्मिन्नाश्रितं यज्ञं ‘सम्प्रदाय’ सम्यक् प्रदाय-प्रदाय,
एकोऽन्यस्मै सोऽन्यन्यस्मा इत्येवमकारेण ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठन्ति ।
‘यजमानेन’ ‘परोक्षं’ त मनपेक्ष्य तस्य तत्र व्यापाराभावात् ।
परस्परसमर्पणे दृष्टान्त माह— “यथेति । यथा जलैरापूर्णं घटादि-
पात्रं गृहान्तर्गतप्रभूतभाण्डपूरणसमये परस्परहस्तेन सञ्चरन्ति,
तद्वत् । एतदेव विशिनष्टि— “तद्वाचैवेति । ‘तत्’ तदा ‘वाचैव’
वायूपेणैव, आश्रावणादिवाच मन्तरेण यज्ञासिद्धेस्तस्या यज्ञत्वव्यप-
देशः । अस्त्वेवं किं तत आह— “वाग्धौति । वाचा मन्त्रात्मिकया
यज्ञस्योत्पत्तेः तस्या रेतस्त्वम् । “तदित्याद्युपसंहारः ॥ ७ ॥

१— ओ आवयेत् तस्याश्रावणसञ्ज्ञा ।

२— इदानीं एष एव आश्रावणार्थोऽनुवाक्यामन्त्रः ।

३— अस्तु औषडित्यस्य प्रत्याश्रावणसञ्ज्ञा ।

अथ सङ्गहेणोक्तं यज्ञसम्यदानं विशिष्यन्नध्वर्यादेः स्व-स्व-कालेषु मौनं विधत्ते— “सोऽनुब्रूहीत्यादिना । ‘सोऽध्वर्युः’ होतारं प्रति ‘अनुब्रूहीत्युक्तेव’^१ तत्समनन्तरं मेव ‘नापव्याहरेत्’ प्रस्तुतानुपयोगि वचनं न ब्रूयात् ।

‘होता’ अपि अनुवचनद्वारेण^२ वायूपयज्ञस्य स्वस्मिन् समावेष्टात् ‘नो एव अपव्याहरेत्’ ।

पुनः ‘अग्नीधं’ प्रति ‘अध्वर्युः’ यदा ‘आश्रावयति’^३, तदानीं स वाग्यज्ञः तं प्राप्नोति ; अतः ‘सः’ अपि ‘न अपव्याहरेत्’ स्व-प्रत्याश्रावणावधि ।

सः (‘अग्नीत्’) यदा ‘अध्वर्युः’ प्रति प्रत्याश्रावयेत्, तदैव ‘यज्ञः’ पुनः आगच्छेत् ; अतः ‘सः’ अपि ‘अध्वर्युः’ ‘आ यजेति’ यजेति^४ वचनावधि ‘न अपव्याहरेत्’ ।

अथ पुनः ‘अध्वर्युः’ यदा ‘यजेति’ स्व-वाग्यज्ञं ‘होत्रे सम्यय-च्छति’, तदा प्राप्तयज्ञः ‘सः’ ‘होता’ वषट्कारपर्यन्तं ‘नापव्याहरेत्’ ।

“स वषट्कारेणेति । ‘सोऽध्वर्युः’ होतृहतेन ‘वषट्कारेण’ हविः-प्रदानसाधनेन ‘अग्नी’ योनिभूते ‘रेतोभूतं’ हविः ‘सिञ्चति’ प्रयच्छति । यस्माच्च उत्पद्यते तत्तस्य योनिरिति प्रसिद्धिः ‘वै’-शब्देन उच्यते । उक्तं वाङ्मयमं विषयविशेषे व्यवस्थापयति— “निति । अत्र सूत्रम्— “अनुब्रूहीत्युक्ता नापव्याहरेद्धोता चाऽऽश्रावणात्,

१— अनुब्रूहीति अनुवाक्यापाठार्थो होतृप्रैषः ।

२— अनुवाक्यापाठेनेति यावत् ।

३— “ओ आवयेत्युक्तेत्यर्थः ।

४— यजेति यान्यावषट्कारपाठार्थो होतृप्रैषः ।

आश्रावितेऽग्नीदा प्रत्याश्रावणात्, प्रत्याश्रावितेऽध्वर्युरा होत्वप्रेषात्,
होता ऽऽवषङ्गारादिति^१ ॥

अथ सोमविषयं वाङ्मियमं प्रतिजानीते— “अथ सोम्येऽध्वरे”—
इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

“स वा इत्यादि । ‘अध्वर्युः’ ग्रहग्रहणादनन्तरम् ‘आ उपा-
करणात्’^२ यदा च उद्गातारः स्तोत्रं प्रारभेरन्, तावत् ‘नाप-
व्याहरेत्’ । यदा ‘अध्वर्युः उपावर्त्तध्व मिति’ ब्रूयात्, तदानीं
तस्य यज्ञस्तान् (‘उद्गाहन्’) प्राप्नोति, ‘ते उद्गातारः’ अपि (‘आ
उत्तमायाः’) ‘नापव्याहरेयुः’ तत्प्रभृत्युत्तमस्तोत्रीयापर्यन्तं^३ न
वदेयुः । यदा च ‘एषा’ अन्तिमा स्तोत्रीयेति ‘उद्गातारः’ प्रज्ञाप-
यन्ति, ‘होता’ अपि तदा प्रभृति ‘नापव्याहरेत्’ ‘आ वषङ्गारात्’ ।
“तं वषङ्गारेणेत्यादि पूर्ववत् । अत्र सूत्रम्— “सोमे च ग्रहं गृही-
त्वोपाकरणात्”—इति^४ । उत्तमस्तोत्रीयां प्रस्तुत्य होतुरेवेति ब्रुवन्त
उद्गातारः^५ शंसिष्यते होत्रे यज्ञं प्रयच्छन्ति^६, तदा प्रभृति वषङ्गार-
पर्यन्तं होता नापव्याहरेत्^७ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. १३—१६ । अपव्याहारो लौकिकवदनम् ।

२— ऐ० ब्रा० २. २. ५. ५; तै० सं० ६. ४. ३. १; आप० श्रौ० सू०
१२. ३. १४, १५; आश्व० श्रौ० सू० ४. १३. १—६; का० श्रौ०
सू० ६. १. १०.—इत्येतेषु प्रातरनुवाकोपाकरणं विहितं द्रष्टव्यम् ।

३— तिष्ठेषु ऋक्षु एकं स्तोत्रियं साम गीयते सामगैः । तत्रान्या ऋक्
उत्तमस्तोत्रीया भवति । विशेषतस्तु छन्दोभाव्यावतरणाम्, ऐ०
ब्रा० ३. २. १२ ३. ४. ४ इत्यादौ च द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० ३. ३. १७ । ५— उद्गाहप्रस्तोतप्रतिहर्त्तार इत्युद्गातारः ।

६— का० श्रौ० ३. ३. १८ द्रष्टव्यम् । ७— का० श्रौ० ३. ३. १९ द्रष्टव्यम् ।

उक्तवाङ्नियमाभावे बाध माह— “स यद्वेति । सोमयागे तस्य ग्रहणादि-प्रदानावधि-काले ‘यं यज्ञे उपावर्त्तते’, ‘सः’ ‘यद्’ यदि ‘अपव्याहरेत्’, ‘सः’ ‘यजमानं परासिञ्चेत्’ । अत्र दृष्टान्तः ।— ‘यथा’ ‘पूर्णपात्रम्’ अभिमतप्रदेशे घटादिषु प्रक्षेप मकृत्वा अन्यत्र ‘परासिञ्चेत्’, तादृगेव तत् । अपव्याहारेण यज्ञ-भ्रंशे सति स्वर्गाख्यफलभ्रंशाद् यजमान एव परासिक्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये को गुण इत्याह— “स यचेति । एवं सर्वेऽध्वर्यादयः क्रमेण ‘यत्र’ यज्ञे ‘संविदानाः’ ऐकमत्यं प्राप्ताः स्व-स्व-कर्त्तव्य मेकाग्रेण जानन्तोऽनुतिष्ठन्ति, ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘सर्व मेव’ अङ्ग-जातं ‘कल्पते’ फलजननसमर्थं भवति । एवं सत्येकोऽप्युत्तिक् ‘न सुह्यति’ स्वानुष्ठेयं न विस्मरति; अपव्याहारात्मकविक्षेपासम्भवात् ॥

निगमयति— “तस्मादिति । ‘एव मेव’ अध्वर्यादिभिः यज्ञ-सम्प्रदानक्रमेण ‘यज्ञः’ ‘भर्त्तव्यः’ पोषयितव्यः ॥ १५ ॥

आश्रावणादिपञ्चक मनुद्य प्रशंसति— “ता वा इति । व्याहृत्यन्त इति ‘व्याहृतयः’ वाक्यानि । तानि आश्रावयेत्यादिकानि । पञ्चसङ्ख्यास्ति, ‘यज्ञोऽपि पाङ्क्तः’; धानाः करम्भ इत्यादिहविर्गत-पञ्चसङ्ख्यायोगात्^१ । अतः सङ्ख्यासाम्यद्वारा व्याहृतिपञ्चको यज्ञः अस्तु । ततः किमित्यत आह— “पाङ्क्तः पशुरित्यादिना । चत्वारः पादाः, शिर एक मिति वा, लोमलङ्मांसास्थिमज्जभेदेन वा,

१— “धानाः करम्भः परिवापः पुरोवाशः पयस्येत्थेष वै यज्ञो हवि-
व्यङ्क्तः”—इति ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

पशोः पाङ्क्तवम् । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन^१ 'पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य' ।
अयं यज्ञो व्याहृतिपञ्चकद्वारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परि-
मितो भवतीत्यर्थः । 'एषा' पशुसंवत्सरात्मिका 'यज्ञस्य' 'एका'
'मात्रा' इत्युक्ता । प्रकारान्तर मपेक्ष्योक्तम्— "एषा सम्पदिति ।
सङ्ख्याद्वारा सम्पादितसमृद्धिर्धनस्य विभुत्व मित्यर्थः ॥ १६ ॥

आश्रवणादिकं स्ववाक्यगतसङ्ख्याद्वारेण प्रशस्य, तद्गताचरसङ्ख्या-
यापि प्रशंसति— "तासा मिति । "ओ आश्रयेति चतुरचरम्, अस्तु
औषडिति चतुरचरम्, यजेति द्व्यचरम्, ये यजामह इति पञ्चाच-
रम्, द्व्यचरो वषट्कारः"—इति^२ सप्तदशाचरता ; प्रजापतिरपि मास-
तुंगतसङ्ख्याया सप्तदशः । यज्ञसष्टृत्वात्सोऽपि यज्ञः । 'एषा' अचर-
सङ्ख्याप्राप्ता प्रजापत्यात्मकत्वलक्षणा 'यज्ञस्य सम्पत्' ॥ १७ ॥

विहितेष्वाश्रवणादिषु वृक्षाख्यफलाय तत्र विशेषं विवचु-
स्तदुपोद्घात माह— "ओ आश्रयेतीति । 'अस्तु औषट्'—इति^३
अनेन 'अभ्राणि' उदक्स्वचरणसमर्थान् मेघान् 'समश्नावयन्' सर्वत्र
व्याप्तानकुर्वन् । 'ससृजिरे'—इति सर्वत्र सम्बन्धः । एव मुत्तरत्रापि
उद्देशिना मनुद्देशिनां च पूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तरानुदयात् कार्य-
कारणभावाभिधानम् । अत उक्तवैपरीत्ये न तथा शङ्कनीयम् ।
'स्तनयिन्तु'—शब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची^४, तथापि तस्य
पृथगभिधानादत्र स्तननमात्र मभिधत्ते ॥ १८ ॥

१— "सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः
समासेन, तावान्संवत्सरः ; संवत्सरः प्रजापतिः"—इति ऐ० ब्रा० १.१.१ ।

२— तै० सं० १. ६. ११-१ । 'आश्रयेति'—इति तत्र पाठः ।

३— उ० १. २६ ; पा० सू० ६. ४. ५५ । अम० को० १. १. २. ८ ।

अथौपोद्वातिक माह— “स यदीति । ‘सः’ यजमानो ‘यदि
 वृष्टिकामः स्यात्’, स एव ‘यदीक्षा’ सौर्यादिकया फलान्तरसाधन-
 भूतया ‘यजेत’, तच्च प्रकृतिभूतयोः ‘दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्’
 ऋत्विजः ! ‘वृष्टिकामः’ अहम् ‘अस्मीति’ । कं प्रति किं ब्रूयादिति
 तदिभज्याह— “तत्रो इत्यादिना । ‘तच्च’ तेव्येव कर्मसु ‘अध्वर्युम्’
 (‘ब्रूयात्’)— आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्वानं ‘मनसा कुर्यात्’
 इति ; मनोव्यतिरेकेण ध्यानासम्भवात्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एव
 मुत्तरवाक्येष्वपि योज्यम् । आग्नीध्रहोत्रोः प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये
 सम्भवात् एकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्ध्वानम् ; “सर्वैर् ब्रह्मा”—इति’ ब्रह्मणः
 सर्वकर्तव्यानुसन्धानस्मरणात् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एव मङ्गेषु
 ध्याने सति वृष्टिफलं नियतमेवेत्याह— “वर्षति हैवेति । ‘संवि-
 दानाः’ फलविषये परस्पर मैकमत्वं प्राप्ताः ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिपञ्चकं प्रशंसति— “ओ आवयेतीति ।
 चरुपुरोडाशादिना विशेषेण राजत इति ‘विराट्’ वेद्यात्मिका
 पृथिवी’, सा धेनुत्वेन प्रकल्प्यते ; “सा मे धुञ्च यजमानाय
 कामान्”—इत्यादिमन्त्रेषु दोहनसाधनत्वश्रावणात् । तां विराड्-
 धेनुम् ओ आवयेत्यनेन अभिमुख माङ्गयन् ‘वत्स मुपावासृजन्’
 स्तनपानाय वत्सस्य कण्ठगतं पाशं व्यक्षेपयन् । ‘यजेति’ अनेन तम्
 ‘उदनयन्’ अपरिवीतं वत्स मूर्द्धं मूधसोऽभिमुख मनयन् । ‘उपा-

१— य० प० सू० २२ । ऐ० ब्रा० ५. ५. ८ अपि द्रष्टव्यम् ।

२— वा० सं० १३. ४३ कण्डिका आलोच्या ।

सीदन् दोहाय गोः समीपे स्थितः । 'वषट्कारेण' हविःप्रदान-
साधनेन ताम् 'अदुहत' दोहनेनेमं यज्ञं सुदपादयन्नित्यर्थः ॥
विराट्शब्दमाह— "इयं वा इति । 'इयं' पृथिव्येव खलु
'विराट्' । उक्तं मर्थं समर्थयते— "अस्यै वा इति । 'एषः' उक्तो
'दोहः' 'अस्यै वै' अस्या वेद्यात्मिकायाः पृथिव्याः सम्बन्धी खलु ;
चतुपुरोडाशादियज्ञसाधनानां तस्या एवोत्पत्तेः ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— "एवं ह वा इति । 'यः' एतदा-
श्रावणादिकम् 'एवं' दोहात्मकतया 'वेद' जानाति 'अस्यै' अस्याः
उक्तार्थं वेदित्रे 'इयं विराट्' पृथिवी 'सर्वान्' धनादिकान् 'कामान्'
'दुहे' प्रयच्छतीति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे जुगादापनमन्त्रस्य विधिव्याख्ये आश्रावणादिपञ्चक-
विधिनियमौ च विदधौ । तत्रेयं पद्धतिः— "यदा होता 'अभिर्होता'
वेत्त्विति जुगादापनं पठति, तदा अध्वर्युरभाभ्यां पाणिभ्यां जुह्वं सुप-
मृत उपरि पूर्ववन्निधाय, दृढवतीं मित्यस्मिन् शब्दे होत्रा उक्ते, जुह्व-
पमृतावादाय हवींश्चुत्तरेण परिधीनपरेण सख्येन पादेन वेदेर्दक्षिणे
भागे गत्वा, ईशानामिसुखः स्थित्वा, आश्राव्य, अस्तु औषडिति
प्रत्युक्ते, समिधो यजेति होतारं प्रति ब्रूयात् ; ततो जुह्वं प्राचीं
मवतार्य, वषट्कारेण सह वा, वषट्कारकृते वा, समिद्धतमे वज्रेः प्रदेशे
जुह्वस्य-द्वतीयांशं जुहोति"—इति । आश्रावणादिपञ्चकव्याख्यानन्तेव

ऋतुवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्* पुञ्च भवन्ति पुञ्च
ऋतुवः ॥ १ ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पधिर-
ऽणतस्मिन् यज्ञे प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयुं
भविष्यत्यस्माक मयुं भविष्यतीति ॥ २ ॥

माह सायणः— “एतेषु पञ्चसु मन्त्रेषु, आद्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनि-
योग मापस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति— “ब्रह्मन्०—०सार्वत्रिकम्”—
इति (ऋ० सू० १. १५-१८.) । × × × । हे आग्नीष्रि ! यद्यमाण-
देवतां प्रति तुभ्य मिदं दीयत इत्याभिमुख्येन आवायेत्यध्वर्युणोक्ते
सति, स आग्नीष्रिः ‘अस्तु’-इत्यङ्गीकृत्य ‘औषट्’-इतिशब्देन आव-
यति । हे देवाः ! तद्विषय मिदं हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः । हे होतः !
‘यज’ याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोग माश्वजा-
यनो होतृकाण्डे दर्शयति— “आगूर्याज्यादिरनूयाजवर्जम् । येऽयजा-
मह इत्यागूः । वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र”-इति (आश्व० १. ५, ४, ५, ६.) ।
सर्वे, ‘ये’ वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति प्रेषिताः, ते वयं ‘यजामहे’
याज्यां पठामः । वषट्कारशब्देन “वौषट्”-इत्येवंरूपो मन्त्रो विव-
क्षितः । तस्मात्प्राजायन उदाहृत्य दर्शयति— “येऽयजामहे समिधः ।
समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तूः । वौषडिति वषट्कारः”-इति
(ऋ० सू० १. ५. १५.) । हविर्दीयत इति तस्य (वौषडित्यस्य)
शब्दस्यार्थः—इति (तै० सं० १. ६. ११. २ सा० भा०) । आगूः = प्रतिज्ञा ।
अम० को० १. ५. ५ । आगूःकरणन्तु ऐ० ब्रा० २. ४. ४ इत्यथम् ॥

* ‘प्रयाजास्तस्मात्’-इति ग । गादिषु केषुचित् पुस्तकेषु कण्डिकादि-
भागपार्थक्यं कृतं न दृश्यते कापि ; तदेवं पदाविच्छेदकताः पाठ-

ततो देवाः । अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तु एतान्
 प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त तैर्ऋतुन्संवत्सरं प्राजयन्-
 तुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रानन्तरायंस्तुस्मात् प्रजयाः प्रजया
 ह वै नामैतद्यत्प्रयाजा इति तथो ऽएवैषु ऽएतैर्ऋतुं-
 न्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रानन्तरेति
 तुस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥

ते वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वृजो वा ऽआज्य
 मेतेन वै देवा वृजेणाज्येनर्तुन्संवत्सरं प्राजयन्तृतुभ्यः
 संवत्सरात् सपुत्रानन्तरायंस्तुथो ऽएवैषु ऽएतेन वृजे-
 णाज्येनर्तुन्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रा-
 नन्तरेति तुस्माद्आज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥

एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पुयः । यदाज्यं तत्स्वेनैवैन
 मेतत्पुयसा देवाः स्व्यकुर्वन्त तथो ऽएवैन मेषु ऽएतत्
 स्वेनैव पुयसा स्वीकुरुते तुस्माद्आज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स युचैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत् । तत ऽएव
 नापक्रामेत् सङ्गमो वा ऽएषु सन्निधीयते युः प्रयाजैर्य-
 जते यतरो वै संयत्तयोः* पराजयते ऽप वै सु क्रामात्य-

मेदास्तेषु सन्ति सर्वत्रैव । ते च सुधीभिः स्वय मेवोहनीया इत्यत्र
 मिहेदृशपाठप्रदर्शनेनेति ।

* 'संगतयोः'—इति, 'संयतयोः'—इति वा स्यात् सा०-सम्मतः ।

† 'सुक्राम'—इति क, ख, च, M-पुस्तके डा०-वेवर्-दृष्टञ्च ।

भितरा सु वै जुयन् क्रामति तुस्मादभितरा मभितरा
मेव क्रामे*दभितरा मभितरा साहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

तुदु तथा न कुर्यात् । युचैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य
ऽआश्रावयेत् तुत ऽएव नापक्रामेद् युचो ऽएव सुमिद्ध-
तमं मुन्येत तद्वाहुतीर्जुहुयात् समिद्धोमेनु ह्येव
सुमृद्धां ऽआहुतयः ॥ ७ ॥

सु ऽआश्राव्याह । समिधो यजेति तुदसन्तः सुमिन्धे
सु व्वसन्तः सुमिद्धोऽन्यान्तून्त्समिन्ध ऽवृतुवः सुमिद्धाः
प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तुदेव खुलु सुर्व्वा-
न्तून्निराहाथ यज-यजेत्येवोत्तरानाहुजामितायै जामि
ह कुर्याद् यत् तनूनूपातं यजेदो यजेति ब्रूयात् तुस्माद्
युज-यजेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥

स वै समिधो यजति । व्वसन्तो वै समिद् वसन्तु मेव
तुदेवा ऽवृज्जत व्वसन्तात्सपुत्नानन्तुरायन् वसन्तुमेवैषु
ऽएतद् वृह्णे व्वसन्तात् सपुत्नानन्तुरेति तुस्मात् समिधो
यजति ॥ ९ ॥

अथ तनूनूपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनूपाद्ग्रीष्मो
ह्यासाम्प्रजानां तनूस्तुपति ग्रीष्म, मेव तुदेवा ऽवृज्जत

* 'मभितरा माक्रामे'—इति ग, स्यात् सा०-सम्मतश्च ।

† 'सुमिद्धा'—इति स्यात् सा०-सम्मतः पाठः ।

ग्रीष्मात् सपुनानन्तरायन् ग्रीष्मस्वेवैष ऽएतद् वृक्षे
ग्रीष्मात् सपुनानन्तरेति तुस्मात्तुनूपातं यजति ॥ १० ॥

अथेडो यजति । वर्षा वा ऽडुड इति हि वर्षा
ऽडुडो यदिदं क्षुद्रुः* सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं
भुवति तुवर्षा ईडितु मिवान्न मिच्छुमानं चरति
तुस्माद्वर्षा ऽडुडो वर्षा ऽएव तद्देवा ऽश्रुवृज्जत वर्षाभ्यः
सपुनानन्तरायन् वर्षा ऽउ ऽएवैषु ऽएतद् वृक्षे वर्षाभ्यः
सपुनानन्तरेति तुस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरुर्बर्हिर्या
ऽइमा ऽश्रोषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति
ता वर्षा वर्द्धन्ते ताः शरुदि बर्हिषो रूपं प्रुस्तीर्णाः
शरे तुस्माच्छरुर्बर्हिः शरुद मेव तद्देवा ऽश्रुवृज्जत शरुदः
सपुनानन्तरायच्छरुदस्वेवैषु ऽएतद् वृक्षे शरुदः सपुना-
नन्तरेति तुस्माद्बर्हिर्यजति ॥ १२ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य
स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनाः हेमन्तो वसन्ताद्भि पराङ्मो-
ऽन्तेनैव तदुन्तं देवा ऽश्रुवृज्जतान्तेनान्तात् सपुनानन्त-
रायन्नन्तेनो ऽएवैषु ऽएतदुन्तं वृक्षे ऽन्तेनान्तात् सपुना-
नन्तरेति तुस्मात् स्वाहा-स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥

* 'क्षुद्रक'—इति सा०-सम्मत इत्यजिखड्ड डा-वेवरः ।

तद्वा ऽएतत् । व्वसन्तु ऽएव हेमन्तात् पुनरसुरेतुस्मा-
द्येष पुनर्भवति पुनर्ह वा ऽअस्मिंस्त्रोके भवति यु ऽएव
मेतद्देद ॥ १४ ॥

स वै व्यन्तु व्वेत्विति यजति । अजामितायै जामि
ह कुर्याद् युद्यन्तु-व्यन्त्विति वैव युजेद् वेतु-वेत्विति वा
व्यन्त्विति वै योषा व्वेत्विति व्वृषा मिथुनु मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते तुस्माद् व्यन्तु-व्वेत्विति यजति ॥ १५ ॥

अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै
बर्ही रेत ऽआज्यं तुप्रजास्वेवैतद्देतः सिच्यते तेन रेतसा
सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावुर्त्तमुजायन्ते तुस्माच्चतुर्थे
प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्गामो वा ऽएषु सन्निधीयते । युः प्रयाजैर्युजते
यतरं वै संयत्तयोर्भिन्नु मागच्छति* सु जयति तुदेतदुप-
भृतोऽधि जुहुं मित्र मागच्छति तेन प्रजयति तुस्माच्चतुर्थे
प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥

युजमान ऽएव जुह्म मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु
ऽउपभृत मनु युजमानायैवैतद्विषुन्तं आठव्यं बलिः
हारयत्युत्तैव जुह्म मुन्वाद्य ऽउपभृत मुन्वत्तु ऽएवैतदाद्यं
बलिः हारयति तुस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

* 'भिन्नु मागच्छति'-इति क, ग; 'भिन्नु आगच्छति'-इति च वेवरः ।

स वा ऽऽनुवमृशन्समानयति । स युद्धावमृशेद् युज-
मानं द्विषता भ्रातृव्येनावमृशेदत्तार माद्येनावमृशेत्
तुस्मादनुवमृशन्समानयति ॥ १९ ॥

अथोत्तरां जुहू मुध्यूहति । युजमान मेवैतद् द्विषति
भ्रातृव्येऽध्यूहत्यत्तार माद्येऽध्यूहति तुस्मादुत्तरां जुहू
मुध्यूहति ॥ २० ॥

देवा ह वा ऽज्युः । हुन्त विजित मेवानु सुर्वं
यज्ञः सःस्थापयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासुजेयुः
सुःस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति ॥ २१ ॥

तु ऽऽत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारेणैव सुर्वं युज्ञः सुम-
स्थापयन्स्वाहामि मिति तुदामेय माज्यभागः सुम-
स्थापयन्स्वाहा सोम मिति तुत्सौम्य माज्यभागः सुम-
स्थाययन्स्वाहामि मिति तद्यु ऽएषु ऽऽभयुचाच्युतु ऽआ-
मेयः पुरोडाशो भवति तः सुमस्थापयन् ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतः । स्वाहा देवा ऽऽज्यपा ऽहुति
तुप्रयाजानुयाजान्तुसुमस्थापयन् प्रयाजानुयाजा वै देवा
ऽऽज्यपा जुषाणो ऽअग्निराज्यस्य व्वेत्विति तुदग्निः
स्विष्टकृतः सुमस्थापयन्नग्निर्हि स्विष्टकृतः सु ऽएषोऽप्येतर्हि
तुथैव यज्ञः सुन्तिष्ठते युथैवैनं देवाः समुस्थापयन्तुस्मा-
दुत्तमे प्रयाजे स्वाहा-स्वाहेति यजति यावन्ति हवीःषि

भुवन्ति विजित मेवैतदनु सुर्वं यज्ञः सुस्थापयति
तस्माद्यदुत ऽजध्वं विलोम यज्ञे क्रियेत न तदुद्रियेत
सुस्थितो मे यज्ञ ऽदुति ह विद्यात् सु हैषु यज्ञो
यातुयामेवास यथा व्यषट्कृतः हुतः स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

ते देवा ऽश्रकामयन्त । कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्या-
ययेमायातयामानं कुर्याम तेनायातयाम्ना प्रचरे-
मेति ॥ २४ ॥

स यजुह्वा माज्यं पुरिशिष्ट मासीत् । येन यज्ञः
समुस्थापयंस्तेनैव यथापूर्वः हवींष्यभिधारयन् पुनरे-
वैनानि तदाप्याययन्त्यातयामान्यकुर्वन्त्यातयाम ह्याज्यं
तस्मादुत्तमं प्रयाजु मिष्ट्वा यथापूर्वः हवींष्यभिधार-
यति पुनरेवैनानि तदाप्याययत्ययातयामानि करो-
त्ययातयाम ह्याज्यं तस्माद्यस्य कुस्य च हविषोऽवद्युति
पुनरेव तुदभिधारयति स्विष्टकृत ऽएव तत्पुनराप्याय-
त्ययातयाम करोत्यथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्युति न तुतः
पुनरभिधारयति नो हि तुतः काञ्चन हविषोऽभा-
वाहुतिः होष्यन् भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

प्रयाजानुपरिष्ठाद् विधास्यति ; तत्रादौ तद्गतां सङ्ख्यां विधत्ते—
“ऋतवो ह वा इति । यस्मात् ‘ऋतवः’ हेमन्तशिशिरयोरैक्येन
‘पञ्च’; अतस्तदात्मका अपि ‘प्रयाजाः’ ‘पञ्च’ कर्त्तव्याः^१ ॥ १ ॥

निर्वचनद्वारेण प्रशंसितु माख्यायिका माह— “देवाश्चेति ।
स्यद्धाया विषयं दर्शयति— “एतस्मिन्निति । ‘एतस्मिन्’ दर्शपूर्ण-
मासात्मके ‘यज्ञे’ ‘प्रजापतौ’ । आश्रावयास्तुश्रौषडित्यादिसप्तदशा-
त्मकस्य प्रजापतेर्यज्ञरूपत्वात्^२ ‘यज्ञे प्रजापतौ’-इति सामानाधि-
करणम् । स च सर्वोत्पादकत्वात् ‘पिता’ ; तस्य च ‘संवत्सरः
प्रजापतिः’-इतिश्रुतेः^३ संवत्सरात्मकत्वम् । उक्तरूपे प्रजापतौ ‘अथ
मस्माक मेव भविष्यति, अस्माक मेवेति’ स्यद्धां मकुर्वन् ॥ २ ॥

“ततः इति । ते ‘देवाः’ ‘अर्चन्तः’ तत्पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ आत्मानं
क्षेत्रयन्तः ‘चेरुः’ अन्वतिष्ठन्, तत्साधन मन्वतिष्ठन् । ‘तत एतान्
प्रयाजान्’ प्रजापतिजयन्ताभोपायत्वेन दृष्ट्वा, ‘तैः’ दृष्ट्वा ; तत्फलभूतान्
‘ऋतून्’, तद्वारा ‘संवत्सरं’ च ‘प्राजयन्’ । जितेभ्यः तेभ्यः सकाशात्

१— “‘समिद्धो अग्न आन्यस्य’-इत्यादिमन्त्रसाध्याः पञ्च प्रयाजाः, ‘देवं
वर्हिः’-इत्यादिमन्त्रसाध्याः त्रयोऽनुयाजाः”-इति ऐ० ब्रा० १. २. ५
सा० भा० । एतदप्याम्नात मैतरेयके—“प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते
य इमे ग्रीर्षन् प्राणास्ते प्रयाजा येऽवास्तेऽनुयाजाः”-इति १. ३. ६ ।
इहापीत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे “प्राणा वै समिधः”-इति ।

२— पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (३४८ पृ० १३-१८ पं०) ।

३— ऐ० ब्रा० २. २. ७ द्रष्टव्यम् । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्—“संवत्सरः
प्रजापतिः, सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”-इति च २. ५. ७ ।

ख-‘सपन्नान्’ असुरान् विरहितान् अकुर्वन् । ‘तस्मात्’ प्रजय-
साधनत्वात् एते ‘प्रजयाः-प्रजयाः’-इत्येतदस्ति, ‘एतन्नाम’तः ‘प्रयाजाः’
खलु । यथा देवाः, ‘तथा’ एव ‘एषः’ इदानीन्तनोऽपि यजमानः
‘एतैः’ प्रयाजैः ऋतुसंवत्सरजयद्वारा ख-शत्रून् ऋतुसंवत्सरैर्व्यव-
हितान् करोति ॥ ३ ॥

“ते वा इति । ह्यत इति ‘हविः’ द्रव्यम्, तत्तेषां माज्यात्मकं
कर्तव्यम् । सपन्नघातकत्वात् तदाज्यस्य वज्रत्वम् । ‘वै’-शब्देन
सूचितां वज्रत्वप्रसिद्धिं सुपपादयति,— यतः ‘एतेन’ ह्याज्येन
प्रयाजयागद्वारा सपन्नानजयन्, अतोऽस्य वज्रत्वं सिद्धं मित्यर्थः ।
“तथो”-इत्यादिः दृष्टान्तः ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाज्यद्रव्यकलं प्रशंसति— “एतद्वा इति । आज्य-
मिति यदस्ति, ‘एतत्’ खलु संवत्सरस्य ‘खं पयः’ । प्रतिनियतधनरूपं
चौरम्; पयःकार्यत्वादाज्यं मपि पयः; गोमहिष्यादीनां संवत्सर-
पर्यन्तं प्रायेण दोहात्मकम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘देवाः’ पूर्वम्
‘एनं’ प्रजापतिं ‘खेनैव’ खद्रव्यभूतेनैव ‘पयसा’ ‘स्यकुर्वत’ खकीय-
धनवत्तां मगमयन् । ‘तथा’ एवेदानीं मपि यजमानः प्रयाजा-
नाज्येन यजन् प्रजापतिं मेव खद्रव्यतां करोति । अतस्तेषां माज्य-
हविष्कलं प्रशस्तम् ॥ ५ ॥

प्रयाजहोमविषये स्थाननियमं माह— “स यच्चैवेति । ‘प्रया-
जेभ्यः’ प्रयाजार्थं ‘यच्चैव’ प्रदेशे स्थितः ‘आश्रावयेत्’, ‘ततः’ पश्चात्

१— “आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन पत्नीसंयाजाः । × × × । पञ्च
प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः”—इति तै० सं० २. ६. १० ।

नापक्रामेत्' । अनपक्रमे कारण माह— “सङ्गमो वा इति । ‘यः प्रयाजैः यजते’, अयं युद्धाय ‘सङ्गमः सन्निधीयते’ । अतो युद्धाय ‘सङ्गतयोः’ मध्ये ‘यः पराजयते’, ‘सोऽपक्रामति’ पश्चात्पश्चायते । तस्मादपक्रमणं न युक्त मित्यर्थः ॥

अथ पुरोऽभिक्रमणपक्षं सुपन्यस्य निराकरोति— “अभितरा-
मिति । ‘जयन्’ कश्चिज्जिगौषुः ‘अभितरा सु वै’ शत्रोरत्यन्त
मभिसुखं खलु ‘क्रामति’ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ प्रयाज मभिसुख
मभिसुख मीषदीपत्युरस्तादाक्रामेत् । आक्रमणानुसारेण अग्रावपि
ईषदीपत्युरस्तादाक्रम्य ‘जुहुयात्’ ॥ ६ ॥

अमुं पक्षं निषेधति— “तद्विति । तर्हि कथं मित्याशङ्क्य
पूर्वाक्तं मेव पक्षं निगमयति— “यच्चैवेति । आश्रावणस्य प्रदानाङ्ग-
तया तयोः प्रदेशैक्यलाभादित्यभिप्रायः ॥

पक्षान्तरं माह— “यत्रो एवेति । आहवनीयमध्ये यस्मिन्नेव
प्रदेशेऽग्निं प्रज्वलितं मन्येत, तत्र पश्चापि ‘आहुतीर्जुहुयात्’ । ‘हि’
यस्मात् समिद्धाग्निदेशहोमात् ‘आहुतयः’ अपि ‘समिद्धाः’ प्रदीप्ताः,
फलजननसमर्थाः स्युः ; अतोऽयं मेव पक्षः श्रेयान् ॥ ७ ॥

आश्रावणानन्तरं कर्तव्यं माह— “स इति । हे होतः ! समि-
धामिका अग्निमूर्त्तौः प्रति तासां यागाय याज्यां पठेति प्रैषार्थः^१ ।

१— ‘संयतयोः’—इति भू । संयतयोरित्यस्यैव स्याद्याख्यानं मिदम् ।

२— “अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रैषैर्हीतारम्, होता यजत्या-
प्रौभिः प्रैषलिङ्गाभिः”—इति आश्र० औ० सू० ३. २. ४, ५ ।
आप्रियः प्रयाजास्तेष्वनर्थान्तरम् । तथाहि “अथाप्रौभिस्वरन्ति”—
इत्याद्यान्नास्यत इहैवोपरिष्ठात् (शत० ब्रा० ३. ८. १.) ।

तेन प्रेषेण साक्षाद् 'वसन्तम्' एव 'समिन्धे' दीप्तं करोति । न केवलं तस्यैव समिन्धनम्, अपि तु तद्वारा सर्वेषां मण्डूनां समिन्धनं कृतं भवति । तथा च सति सर्वे ऋतवः स्व-स्व-कालोचिताः 'प्रजाः' सर्वा अप्युत्पादयन्ति, तदुपजीवनाय 'ओषधीश्च पचन्ति' । "तदेवेति । यस्मादेव कारणात् वसन्तसमिन्धनेन स्वयं मपि समिद्धाः सन्तः प्राण्युत्पादनं मोषधिपाकं चैव कुर्वन्ति, तस्मादसन्तः समिद्धोऽन्यान् ऋतून् समिन्ध इति 'सर्वान् ऋतून् निराह' ॥

समिद्यागवदितरेषां मपि नामनिर्द्देशपूर्वकालप्रसक्तौ तन्निवारयति— "अथ यज-यजेति । तदनिर्द्देशस्य प्रयोजनं माह— "अजामिताया इति । अनतिरेकाय । "जाम्यतिरेकनाम"—इति यास्कः^१ । एकस्मिन् प्रथमे समिद्यागे नामनिर्द्देशे सतीतरेषां मण्डूदधितुं शक्यत्वेन निर्द्देशप्रायत्वात् पुनर्नामनिर्द्देशे 'जामि' भवेत् । जामित्वपचं मुदादृत्य प्रदर्शयति— "जामि हेति । अतस्त्वनूनपात्रमृतीन् 'यज-यजेति' एव ब्रूयात् ॥ ८ ॥

"ऋतवो ह वै"—इत्यत्र^२ सङ्गशो विहिताः, पञ्च प्रयाजाः^३ ;

१— निरु० ४. ३. ४ । 'पुनरुक्तनामेत्यर्थः'—इति तद्वृत्तिः । "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यत् समानीभ्यां मृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति"—इति ऐ० ब्रा० ३. ५. ३ । २— क० १ (३६१ ए० १ पं०) ।

३— "पञ्च प्रयाजान् यजतीतीर्थं पञ्चसङ्ख्या, प्रयाजानां मुत्पत्तिशिष्टा ; नव प्रयाजान् यजतीति, एकादश प्रयाजान् यजतीति नवैकादशसङ्ख्यायां बाधयोगाद् वैद्यती सङ्ख्या, अग्न्यासेनैव पूरणीया"—इति या० वृ० (का० श्रौ० सू० ३. १. ८.) । तदासां पञ्चप्रयाजाज्जतीनां प्रकृता-

तेष्वेकैकं विधाय प्रशंसति— “स वै समिध इत्यादिना । अत्र समिदादीनां वसन्ताद्यात्मतया स्तुतौ सङ्ख्यासाम्य मेव साधारणम्, कारणविशेषस्तु तत्र प्रदर्शयते— “वसन्तो वा इत्यादि । वसन्तेऽपि निखिलवृक्षाणां कुसुमाद्युद्भवेन प्रदीप्ततास्तीति समिधो वसन्त-त्वाभिधानम् । अतः ‘तत्’ तेन समिद्यागेन ‘वसन्त मेव अवृञ्जत’ स्वेर्लब्धत्वात् असुरेभ्यः तं वर्जितं मकुर्वन् । तस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘सपत्नान्’ असुरान् ‘अन्तरायन्’ । यद्येषा नास्ति, तेन तेऽन्तर्हिता इति प्रसिद्धम् ॥

पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजनं माह— “वसन्तमिति । ‘उ’ अपि च, इदानीं मपौत्यर्थः । ‘एतत्’ एतेन समिद्यागेन ‘वसन्त मेव वृञ्जे’ वर्जयति, स्वसपत्नेभ्य इत्यर्थः^१ । सिद्धं मन्यत् । एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ ८ ॥

“अथ तनूनपात मित्यादि । ग्रीष्मस्य तनूनपात्साम्यं दर्शयति— “ग्रीष्मो हीति । अस्य सकलप्रजाशरीरतापकत्वेन तनूनां पालकत्वात्

वनुष्ठानप्रकारं आपस्तम्बेनैवं दर्शितः— “पञ्च प्रयाजान् प्राचो यजति, प्रति दिशं वा ; समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इडः पश्चाद्, बर्हिश्चत्तरतः, स्वाहाकारं मध्ये”—इति श्रौ० सू० २. १७. १, २ ।

१— “समिधो यजति, वसन्त मेवर्त्तूनां भवन्त्ये”—इति तै० सं० २. ६. १. १ । “प्राणा वै समिधः”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २. १. ४ । इह त्व-समिध-व्याख्याया माह यास्कः— “यच्चेद्वा इति कात्त्यक्वः, अग्निरिति शाकपूणिः”—इति ८. २. २ । समिद्यागमन्त्रस्तु— “समिधो अग्न आन्यस्य वियन्तु (व्यन्तु)”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. १ ।

तनूनपात्त्वम् ; अतो अर्थतः सान्वाद् 'ग्रीष्मः तनूनपात्' ।
 शिष्टं पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथेड इत्यादि । इड इत्येतद्देवता यजेत । इडो वर्षालेनो-
 पचारे स्त्रीलं वज्रत्वञ्च बीजम् । उक्तं साम्यं समर्थयते— “इति
 द्वीति । ‘हि’ एवं खलु ‘इडा वर्षा’ । कथं मिति तत्राह— ‘यदिदं
 चुल्लकम्’ प्राणिजात मित्यर्थः । ‘सरौष्टुपं’ ह्यकलासगोधादिकम् ।
 ‘ग्रीष्महेमन्ताभ्यां’ निमित्ताभ्यां ‘नित्यक्तं’ नितरां परित्यक्तशरीरं
 क्षीणं ‘भवति’ ; हिमे सर्वपदार्थानां ग्रीतेनार्त्तत्वात्, ग्रीष्मे रसानां
 शोषणादिति भावः । ‘तत्’ सर्वं ‘वर्षाः’ द्वितीयावज्जवचनान्ताः,
 प्रति ‘ईडित मिव’ अहो विनष्टप्राथं सत् इदानीं पुनश्चेष्टत इति
 सर्व्वैः प्रशंसित मिव ‘अन्नं’ खोचितं तृणजलादिरूपं ‘इच्छमानम्’
 इच्छां कुर्वत्, इतस्ततः ‘चरति’ ; वर्षासु तृणजलादिसमृद्धिसम्भवात् ।
 यस्मादेवं ‘तस्माद्’ वर्षाणां मिडूपलं सुक्त मित्यर्थः ; इव्यत इती-
 डिति ‘इट्’-शब्दव्युत्पत्तेर्वर्षास्त्रपि सम्भवात्^१ । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

१— “तनूनपात् यजति, ग्रीष्म मेवावरुन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. २ ।
 “प्राणो वै तनूनपात्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । तनूनपाङ्-
 व्याख्याया माह यास्कः— “आज्य मिति कात्यक्यः, अभिरिति
 शाकपूणिः”—इति ८. २. २ । तनूनपाद्यागमन्त्वस्तु— “तनूपादभ्य
 आज्यस्य वेतु”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. २ ।

२— “इडो यजति, वर्षा एवावरुन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. ३ । “अन्नं
 वा इळः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । इड्-व्याख्याया माह यास्कः—
 “इळ ईद्रेः स्तुतिकर्मण्य इन्धतेर्वा”—इति ८. २. ४ । इद्यागमन्त्वस्तु—
 “इडो अभ्य आज्यस्य वियन्तु (यन्तु)”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ३ ।

“अथ बर्हिरित्यादि । “वर्षा इति । उक्तप्रकारेण विनष्टाः, ता ‘ओषधयः’ वर्षासु प्रवृद्धाः सत्यः, ‘शरदि’ प्राप्तायां ‘बर्हिषः’ आस्तीर्षस्य ‘रूपम्’ प्राप्नुवन्ति । तत् कुत इत्यत आह—‘आस्तीर्णाः’ अनुक्रमणसामान्येन आस्तृतदर्भवत् ‘शेरे’ शेरेते । ‘तस्मात्’ उपपादितात् हेतोः ‘शरद् बर्हिः’ ॥ १२ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । अन्यप्रयाजे ‘स्वाहाग्निः’, ‘स्वाहा सोमम्’—इति^१ स्वाहाकृतिरस्ति; तां देवतां यजेति स्वाहाकारेण हविः—प्रदानात्, तत्प्रदानस्य च यागत्वात्, तस्य तद्देवत्वम् । हेमन्तोऽपि वसन्ताद्यृद्धना मन्तिमः । तदेवोपपादयति—‘हि’ यस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘पराङ्मः’ परस्मिन् अर्द्धे भागे भवः । ‘अन्तेन’ स्वाहाकारेण ‘अन्तं’ हेमन्तम् मसुरेभ्यः ‘अवृञ्जत’^२ । गत मन्यत् ॥ १३ ॥

१—“बर्हिर्यजति, शरद मेवावसन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. ५ । “पशवो वै बर्हिः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । बर्हिर्याख्याया माह यास्कः—“बर्हिः परिवर्हणात्”—इति ८. २. ५ । बर्हिर्यागमन्तस्तु”—“बर्हिरभ्र आज्यस्य वेतु”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ४ ।

२—“स्वाहाग्निम्, स्वाहा सोमम्, स्वाहाग्निम्, स्वाहा प्रजापतिम्, स्वाहाभीषोमौ, स्वाहेन्द्राभी, स्वाहेन्द्रम्, स्वाहा महेन्द्रम्, स्वाहा देवाः, आज्यपान्, स्वाहाग्निः होत्रा जुषाणाः, अभ्र आज्यस्य वियन्तु (यन्तु)”—इति स्वाहाकृतयः । तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

३—“स्वाहाकारं यजति, हेमन्त मेवावसन्धे”—इति तै० सं० २. ६. १. ६ । “स्वाहाकृतीर्यजति, प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । स्वाहाकृति-व्याख्याया माह यास्कः—“स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्—स आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाज्जतं हविर्जुहोतीति वा”—इति ८. ३. ५ । स्वाहाकृतियागमन्तास्तु—“स्वाहाग्निम्”—इत्याद्याः तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

हेमन्तस्थान्तिमत्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “तद्वा इति । ‘तत्’ वक्ष्यमाणप्रकारं ‘वै’ खलु ‘एतत्’, तदिदं मपि हेमन्तप्राशस्त्य मस्तीत्यर्थः । किं तदेतत् ? ‘वसन्त एव’ ‘पुनः’ ऋत्वारम्भे आवर्त्तमानः सन्, ‘हेमन्तात्’ स्व-पूर्वभाविनः सकाशात् ‘पुनरसुः’ पुनः-प्राप्त-प्राप्ते ‘भवति’ । कथं मित्यत आह— “एतस्मादिति । उक्तार्थ-वेदनं प्रशंसति— “पुनर्हं वा इति ॥ १४ ॥

प्रयाजमन्त्रेषु तद्देवताबज्रलैकत्वप्रयुक्तं ‘व्यन्तु’-‘वेत्तु’-इति बज्रलमेकत्वं वास्ति, तदनूद्य प्रशंसति— “स वै व्यन्त्विति । उक्तो ‘जामि’-शब्दार्थोऽसङ्गतः । ऐकरूप्येण व्यन्त्विति वा वेत्विति वा पाठे सति शृण्वतां मनसि अनादरः स्यात्, अतस्तत् ‘जामि’ अधिकं भवति । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति— “व्यन्त्विति वा इति । एकस्य पुंसो जायाबज्रलसम्भवेऽपि स्त्रियास्त्वेक एव पतिरिति नियमाद् व्यन्तु-वेत्तु इति योषा-वृषणौ ; अतः ‘एतत्’ एतेन तथाविधपाठेन अस्य पुत्रस्योत्पादनं ‘मिथुन मेव’ सम्पादितवान् भवति ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके “यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति^१ यदुभयार्थं माज्यग्रहणं सुक्तम्^२, तस्य विभाग आह— “अथ चतुर्थं इति । ‘चतुर्थे’ वर्हिंराख्ये ‘प्रयाजे’ होतव्ये सति, उपभृतः सकाशात् जुह्वां ‘समानयति’ आज्यम्^३ । एतत् प्रशंसति— “प्रजा वा इत्यादिना । प्रजानां पुत्रादिद्वारा उपरिवर्हणसम्भवात् वर्हिष्वम् ।

१—तै० ब्रा० ३. ३. ६ । २— इहाप्याज्ञातम् २२० ५ ब्रा० ३४७५म् ।

३— “उपभृतो जुह्वा मानयति”—इति का० श्रौ० सू० ३. २. २२ ।

तस्यास्य वृक्षादिद्वारा प्रजादिरूपेणोत्पत्तेराज्यं रेतः; अतो बर्हि-
न्यानयनात् 'प्रजासु' 'रेतः' सिक्तं भवति । 'सिक्तेन रेतसा' रेतोभूते-
नाज्येन 'इमाः' परिदृश्यमानाः 'प्रजाः' 'अभ्यावर्त्तम्' अभ्यावृत्याभ्यावृत्य
कर्मवशाद् देहसम्बन्धं प्राप्नुवन्ति । "तस्मादित्युपसंहारः ॥ १६ ॥

जुह्वा सुपभृतः प्राप्त माज्यं मित्रप्राप्त्यात्मना प्रशंसति—
"सङ्ग्राम इति । 'यः' च 'प्रयाजैः' संसृष्टोऽध्वर्युः, तेन सङ्ग्राम एव
सन्निधापितो भवति । अतः 'संवत्तयोः' जुह्वाय प्रयत्नमानयोर्मध्ये
'यतरम्' एव योद्धारं 'मित्रं' सखायं साहाय्यं कर्तुम्
'आगच्छति', 'स जयति' इति लोके प्रसिद्धम्; एवम् 'उपभृतः'
अकाशात् 'जुह्वं' जुह्वगत माज्यं 'मित्रं' सत् 'आगच्छति'; 'तेन'
मित्रप्राप्तिकारणेन 'जयति' । 'तस्मात् समानयति' ॥ १७ ॥

"यजमान एव जुह्व मिति । "अतैव जुह्वम्"—इत्याज्याज्य-
नार्थवादद्वयम् "अध्वर्यो! सुच माखस्व"—इत्येतस्य ब्राह्मणवद्
व्याख्येयम्^१ । उपभृतः सकाशादाज्यस्य आनेता अध्वर्युः, शत्रोः
सकाशाद् 'बलिम्' उपायनद्रव्यं मदनीयं मन्त्रं दात्रे यजमानाय
प्रदापितवान् भवतीति सङ्गद्धार्यः ॥ १८ ॥

आज्यसमानयनसमये उपभृदवमर्शने विपक्षे बाधदर्शनेन
निषेधति— "स वा इत्यादिना । "अत्तार माद्येनेति । अत्तुरक्ष-
स्यावमर्शा युक्तः, तद्वैपरीत्येन 'आद्येन' अन्नेनावमर्शने भोक्तुर्यज-
मानस्य प्रतिकूलं कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

“अथोत्तरा मिति । ‘उत्तराम्’ उपभृदुपरितनीं कृत्वा ‘जुह्वम्’
‘अधूहति’ विधारयेत् । स्पष्ट मन्यत् ॥ २० ॥

आज्यभागादिदेवतां तदनुक्रमेण निर्दिश्य स्वाहाकारेण तत्र
स्तोत्र माख्यायिका माह— “देवा ह वा इति । कृत्स्नयज्ञसमाप्त्यु-
पायपरिज्ञानद्योतनार्था निष्प्रलूहं प्रयाजलाभहर्षद्योतनार्था वा
‘हन्त’-शब्दः । ‘हन्त ! विजित मेव’ प्रयाजपञ्चक मपि असुरविघात
मन्तरेण स्वाधीनं कृत मेव । ‘अनु’ तदनुसृत्य एतस्मिन्नेवान्यप्रयाजे
‘सर्व’ प्रयाजव्यतिरिक्त सकल मपि ‘यज्ञ’ ‘संस्थापयाम’ इति । तेषां
मभिप्रायं दर्शयति— “यदि न इति । ‘यदि’ समापनात् प्रागेव
असुरा राक्षसाश्च ‘नः’ अस्माकं यज्ञम् आगच्छेयुः, तर्हि तस्य भङ्गः
स्यात् ; अतः प्रागेव समापित एवास्त्विति तेषां मभिप्रायः ॥ २१ ॥

“त इति । एवं विचार्य ‘उत्तमे प्रयाजे’ ‘स्वाहाकारेणैव’
स्वाहा-स्वाहेत्युक्तैव ‘सर्वम्’ अवशिष्टं ‘यज्ञ’ ‘ममस्थापयन्’ ।
तत्प्रकारं विभज्य दर्शयति— “स्वाहाग्नि मितौत्यादिना । ‘उभय-
चाच्युतः आग्नेयः पुरोडाशः’-इति । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति श्रुत आग्नेयोऽष्टा
कपालः पुरोडाशो दर्शं पौर्णमास्यां च नित्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

“अथ यथादेवत मिति । पौर्णमास्या ममावास्यायां च विष्णुः,
अग्नीषोमौ, प्रजापतिश्चेति विकल्पिता उपांशुयाजदेवताः^१, एका-

१— “विष्णुर्वा”-इत्यादि का०श्रौ०सू० ३. ३. २५. । व्यवस्थितविकल्पोऽयम्
सन्नयतोऽग्नीषोमौ असन्नयतो विष्णुरिति (साङ्ख्य ० १. ३. १६-१८.) ।
सान्नाय्ये=दार्शनिके दधिपयसी, तदनुतिष्ठन्=सन्नयमिति ।

दशकपालदेवताः, अग्नीषोमौ, अमावास्यायां चोभयत्र साधारणः ;
 अष्टाकपालदेवोऽग्निः, इन्द्राग्नौ एकादशकपालदेवता, दधिपयो
 देवते इन्द्रमहेन्द्राविति या दर्शपूर्णमास-प्रधानदेवताः सन्ति, ता
 अनतिक्रम्य (तत्तद्देवता अनतिक्रम्य^१) तत्तद्देवताकं यागं समस्थापय-
 न्नित्यर्थः । अत्र देवताना मनियतत्वात् यथादेवत मिति सङ्गहे-
 णाभिधानम् ॥

‘आज्यपाः’^२ ‘प्रयाजानुयाजा देवाः’^३ समिदायाः स्वाहान्ताः^४ ।
 तेभ्यः इदं हविः स्वाहुत मस्त्विति तस्यार्थः । “जुषाणो
 अग्निः”-इत्यत्र^५ ‘स्विष्टकृदग्निः’ विवक्षितः ; स्विष्टकृत्त्वाभावे
 जोषस्यैवासम्भवात् । तेन ‘स्विष्टकृत मग्निं’ तद्देवताकं यागं ‘सम-
 स्थापयन्’ इत्यर्थः ; सकलकर्मन्यूनातिरेकपरिहारायाग्नौ स्विष्टकृद्धोम-
 स्थानुष्ठेयत्वात् । सैषा प्रसिद्धिः “अग्निर्हीति ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

१— ठ-पुस्तके नास्त्येषोऽंशः ।

२— “आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते”-इति तै० सं० ६. ३. ११. १५ ।

३— “एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ; - एते-
 ऽसोमपाः पशुभाजनाः”-इति ऐ० ब्रा० २. २. ८ ।

४ — समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इळः, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता,
 दैत्याहोतारा, तिखोदेयः (इडा, सरस्वती, भारती) त्वष्टा, वन-
 स्पतिः, स्वाहाकृतयः इति । ऐ० ब्रा० २. १. ४ ; तै० ब्रा० ३. ६. ३ ;
 निरु० ८ अ० २, ३ पा० ; निघ० ५. २. २-१३ ।

५— “जुषाणोऽग्निराज्यस्य वेतु”-इति, “जुषाणः सोम आज्यस्य वेतु”-
 इति च ; द्वावेतौ आज्यभागयोर्याज्यामन्तौ । आम्नाताविमौ तै० ब्रा०
 ३. ५. ६. २, ३ । ऐतरेयकेऽपि विहितौ (१. २. ६.) ।

विभज्यान्वाख्यानस्य तात्पर्यं माह— “यथैवेति । ‘यथा’ कृतज्ञोऽपि ‘यज्ञः’ समाप्तो भवति, तथा ‘देवाः’ प्रतिपादितप्रकारेणान्यप्रयाज एव ‘समस्थापयन्’ । यदर्थं माख्यायिकाच्च प्रपञ्चिता, तदिदानीं सार्थवाद माह— “तस्मादिति । ‘यावन्ति हवींषि’ आज्यभागादि-स्त्रिष्टकदन्तानि, तानि सर्वाणि प्रयाजयागेनैव सम्पादितवान् भवति ॥

समापनफल माह— “तस्माद् यदत ऊर्ध्वं मिति । ‘तस्मात्’ समापनाद्धेतोः ‘अतः’ अन्यप्रयाजात् ‘ऊर्ध्वं’ ‘विलोम’ न्यूनं विपरीतप्रकारं वा, यदि ‘क्रियेत’, तद्विषय मादरं न कुर्यात्,— तत्कथं समादध्या मिति चिन्तां न कुर्यादित्यर्थः । किन्तु ‘यज्ञः संस्थितः’ एव ‘इति’ जानीयात् । ‘स एषः’ उक्तविधो ‘यज्ञः’, ‘अयातयामेव’ अगतसार एव ; ‘यथा’ अपेक्षानतिक्रमेणैव यतो वषट्कारादिना उक्त आसीत्, अतो यातयामत्व-शङ्का नास्तीत्यर्थः । अथवा अपेक्षितस्य वषट्कारादेरसत्त्वात् ‘स एषः’ श्रिष्टः ‘यज्ञः’ ‘यातयामेव’ निर्गतसार एव ॥ २३ ॥

अथ देवैः कृत मवशिष्टस्य यातयामत्वपरिहारं दर्शयति— “ते देवा इति । केवलेनाङ्गेन फलानिष्पत्तेरवश्यं प्रधान मनुष्ठेयम् ; तच्च गतसार मभूत् ; अतः कथं तत्परिहृत इति तेषां कामना ;— गतसारं हि ‘पुनराप्याययेम’ इति । कस्तस्य प्रसङ्ग इति, त माह— “अयातयामान मिति । यामपर्यन्त मवस्थित मग्ननादिकं यथा नीरसं भवति, एव मय मपीति ; गतरसत्व-साम्यादस्यापि यातयामत्वम् ॥ २४ ॥

अत्र तैर्दृष्ट मुपायं दर्शयति— “स यदिति । ‘सः’-इत्यनर्थको वाक्यालङ्कारार्थः । ‘आज्यं’ ‘जुक्ता’ ‘परिशिष्टं’ प्रयाजहोमेभ्योऽवशिष्टं भभूत् । उपयुक्तादन्यः शेषः ; अतोऽस्याज्यस्य कचिदुपयोग इति तं दर्शयति— “येनेति । यं प्रति यस्य रसो निर्गतः, तस्य तत एव हि आप्यायनं सुचितं मिति संस्थापितावशेषाज्योपादानाभिधानम् । “यथापूर्वं मिति । आग्नेयोऽग्नीषोमीयादिति हविषां पूर्वं-पूर्वं मनतिक्रम्येत्यर्थः ॥

अभिघारं मेवाप्यायनं मित्याह— “पुनरेवेति । आज्येन आप्यायनं मेवायातयामत्वकरणम् । आज्यस्यायातयामत्वप्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते । यदर्थं पुरावृत्ताभिधानम्, तदिदानीं विधत्ते— “तस्मादुत्तमं मिति । अन्यत्रावत्तशेषस्य यातयामत्वपरिहाराय पुनरभिघारणप्रदर्शनेनाज्यस्यायातयामत्वं समर्थ्यते— “तस्मादिति । “यस्य कस्य चेति । चरोः^१ पुरोडाशस्य वा, आज्यव्यतिरिक्तस्य ‘हविषः’ अवत्तं मिति शेषः, तम् अवत्तशेषं मित्यर्थः । अवशिष्टस्य शिष्टकृत्युपयोगात् ‘तत्’ तेनाभिघारणेन श्लिष्टकृतं मेवाप्यायितवान् भवति,— आप्यायनेन तदवशिष्टम् ‘अयातयामं करोति’; शेषाभिघारणस्य अवत्तहविषोऽभिघारणात् ॥

साधारणत्वशङ्कां व्युदसितुं व्यतिरेकं माह— “अथ यदेति । ‘श्लिष्टकृते’ श्लिष्टकृदर्थं ‘यदा’ एतत्साधारणं स्यात्, तदा ‘ततः’ श्लिष्टकृतोऽवशिष्टस्याभिघारणात् न तानि आप्याययेदित्यर्थः ॥

अनभिघारणे हेतुं माह— “नो हीति । ‘ततः हविषः’

सकाशात् 'काञ्चन' प्रधानस्य अङ्गस्य वा सम्बन्धिनीम् आहुतिम्
अध्वर्युः 'होयन्' भवति । अतोऽभिघारणस्याप्यायनार्थत्वं मिति
सिद्धम् ॥ २५ ॥ ४ ॥ [५.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—“अत्र यद्यपि शतपथे अविशेषेण अतम्—“अथ तनूनपातं
यजति”—इति (३६३ पृ० १७ पं०), परन्तु शाखान्तरेऽप्राप्ति
विशेषोऽपि । तथाहि—“राजन्यान्निबध्नन्वसिष्ठवैश्यशूद्रकानां कण्व-
कश्यपसङ्घृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्”—इति
कात्या० श्रौ० ३. ३. ८ सू० ४० । “वसिष्ठशूद्रकानां नाराशंसः ।
अत्रीणां चैके”—इति का० श्रौ० सू० १६. ६. ८, ९ । “नराशंसो
अग्न आन्यस्य वेत्विति द्वितीयो वसिष्ठशूद्रकानां मन्निबध्नन्वानां
कण्वसङ्घृतीनां राजन्यानां प्रजाकामानां च”—इति साङ्ख्य० १. ७. ३ ।
“तान्येतान्येकादशाप्रौच्छन्तानि । तेषां वासिष्ठ मात्रेयं वाग्म्यं गार्ग्यमद-
मिति नाराशंसवन्ति, मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकं मित्युभयवन्ति,
अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति”—इति चाह याज्ञः (निरु० ८. ३. ७.)
आपस्तम्बस्तु—“नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशूद्रकानाम्,
तनूनपादितरेषां गोत्राणाम्”—इत्येवाह (श्रौ० सू० १) आश्वला-
यनेन त्विह बह्वन्युक्तानि, तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि (श्रौ० सू० ३. २.
१-८.) । प्रयाजयागदेवताविचारोऽप्यस्ति । तत्र याज्ञेन हि “कि-
न्देवताः प्रयाजानुयाजाः”—इत्युपक्रम्य बह्व विचारानन्तरम् “आग्नेया

स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानेवै-
तत्समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तुस्मादभिमृशेति
ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स युद्युष्णः स्यादैव तावच्छसेत
समिद्धो हि स तावद्भवति युद्यु शीतः स्यान्नाशसेत
तुप्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तुस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥

अथ तुनूनुपातं यजति । रेतो वै तुनूनुपाद्रेत ऽण्वै-
तत्सिञ्चति तुस्मात्तुनूनुपातं यजति ॥ २ ॥

अथेडो यजति । प्रजा वा ऽडुडो यदा वै रेतः सित्तुं
प्रजायतेऽथ तदीडितु मिवान्न मिच्छुमानं चरति तुम्प्रै-
वैतुज्जनयति तुस्मादिडुडो यजति ॥ ३ ॥

अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमान मेवैतत्प्र-
जनयति तुस्माद्बर्हिर्यजति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऽक्षतूनाः
स्वाहाकारो हेमन्तो ह्रीमाः प्रजाः स्वं वृशमुपनुयते
तुस्माद्धेमन् म्लायन्त्योषधयः प्र वुनस्पतीनां पलाशानि
मुच्यन्ते प्रतितरा मिव वृयाःसि भवन्त्यधस्तरा मिव

इति तु स्थितिः—इति निर्णीतम् (निरु० पृ. ३. ६, ७.) । एतद-
वक्ष्य मीमांसादर्शनेऽपि बह्वनि सूत्राणि रचितानि (२. २. २ ; ३.
१. १६, २० ; ३. ३. ११ ; ४. १. ३३-३६ ; ४०, ४१ ; ५. २. १६ ;
६. २. ५६, ६० ; १०. १. १४, १५.) । एतान्येवावक्ष्यम्याद्यावधि-
करणान्यारचितानि माधवाचार्येण जैमिनीयन्यायमाज्ञाया मिति ॥

व्यासि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो
भवति हेमन्तो ह्रीमाः प्रजाः स्वं वृश मुपनुयते स्वी ह
वै त मुर्वं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय युस्मिन्नुर्वं भवति यु ऽएव
मेतद्देद ॥ ५ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पधिरे
ते दण्डैर्धनुर्भिर्नु व्यजयन्त ते हाव्विजयमाना ऽजुर्हुन्त
व्याचेव ब्रह्मन् विजिगीषामहै स यो नो व्याचं व्याहतां
मिथुनेन नानुनिक्रामात्स सुर्वं पुराजयाता ऽअथ सुर्वं
मितरे जयानिति तथेति देवा ऽअब्रुवंस्ते देवा ऽइन्द्र
मब्रुवन् व्याहरेति ॥ ६ ॥

स ऽइन्द्रोऽब्रवीत् । एकी ममेत्यथास्माक मेकेतुीतरे
ऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥

द्वौ ममेतुीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं द्वे ऽइतीतरे ऽब्रुवं-
स्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥

त्रयो ममेतुीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं तिस्र ऽइती-
तरेऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि त्रयश्च
तिस्रश्च ॥ ९ ॥

चत्वारो ममेतुीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं चतस्र
ऽइतीतरेऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि
चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पुञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरे मिथुनं नावि-
न्दुन्नो ह्यत ऽजुर्द्धं मिथुन मुस्ति पुञ्च-पञ्चेति ह्येवैत-
दुभयं भवति ततोऽसुराः सुर्वं पुराजयन्त सुर्वस्मादेवा
ऽश्वसुरानुजयन्सुर्वस्मात्सपुत्नानुसुरान्निरभजन् ॥ ११ ॥

तस्मात्प्रथमे प्रयाजु ऽदृष्टे ब्रूयाद् । एको ममेत्येका
तस्य यु महं द्वेष्मीति युद्यु नु द्विष्याद्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च
व्वयुं द्विष्य ऽदृति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि
युञ्च व्वयुं द्विष्य ऽदृति ॥ १३ ॥

त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य योऽस्मान्
द्वेष्टि युञ्च व्वयुं द्विष्य ऽदृति ॥ १४ ॥

चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतस्रस्तस्य यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्वयुं द्विष्य ऽदृति ॥ १५ ॥

पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न तस्य किञ्चन यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्वयुं द्विष्य ऽदृति स पुञ्च-पञ्चेत्येव
भुवन् पुराभवति तुयास्य सुर्वः संवृक्ते सुर्वस्मात्स-
पुत्नान् निर्भजति यु ऽश्व मेतदेद ॥ १६ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [५०४.] ॥

अथ प्रयाजान् प्रकारान्तरेणानूद्य प्रग्रंसति— “स वा इत्यादिना । ‘एतत्’ एतेन समिद्यागेन यजमानस्य ‘प्राणानेव’ समिन्धितवान् भवति । प्राणानां समिद्धत्वं सुपपादयति— “प्राणेर्हीति । ‘अयं पुरुषः’ चेन्नजः । प्राणोपाध्यभावे शरीरसम्बन्धयोगात् तेषां पुरुषसमिन्धनहेतुत्वम् । सेवा प्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

समिधः प्राणत्वसमर्थनाय प्रासङ्गिकं नैमित्तिकं मभिमर्शनं माह— “तस्मादिति । यजमानो ज्वरादिना उपतापवान् ‘यदि स्यात्’, तदाध्वर्युः समिद्यागसमये प्राणप्रावल्यायात्मना ‘अभिमृशेति’ यजमानं ‘ब्रूयात्’ । ‘स यदि’ ‘उष्णः’ औष्ण्यवानित्यर्थः । ‘तावत् आग्रंसेत’ अस्थोपतापः शाम्यत्विति ; समिद्यागेषु प्राणदेवता मनुष्यायन् कामयेत । ‘तावता’ तदाशंसनमात्रेणैव ‘समिद्धः’ प्रबलः प्राणो गतोपतापो ‘भवति’ एव । तापाभावे तन्न कर्त्तव्यमित्याह— “यदिति । यस्मादेवं तस्मात् ‘प्राणा एव समिधः’-इति सिद्धं मित्यर्थः । “तत्प्राणानित्याद्युपसंहारः ॥ १ ॥

“अथ तनूनपात मिति । ‘रेतसः’ सप्तमधातोः शरीरावष्टम्भकत्वेन तनूनां पालनात् तनूनपात्वम् ; अतस्तद्यागेन स-प्राणे यजमाने ‘रेत एव’ स्थापितवान् भवति ॥ २ ॥

“अथेड इति । इद्यन्तीडोऽन्नानि ; तदुपजीवनेन प्रजानां मिद्रूपत्वम् । एतदेवोपपादयति— ‘यद्’ ‘आसिक्तं रेतः’ ‘प्रजायते’ उत्पद्यते, ‘तद्’ एव ‘ईडितं’ सर्वैः प्रशस्यमानम् ‘अन्नम्’ इच्छन् ‘चरति’, ‘तत्’ तेन इद्यागेन ‘एतत्’ रेतः ‘जनयति’ प्राणिरूपेणोत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

“अथ बर्हिरिति । बृंहतेर्बृह्यर्थाद् ‘बर्हिः’-शब्दः ; अतो ‘बर्हिर्भूमा’ खलु ; अतः प्रजायमान मेतेन बर्हिर्यागेन बज्जलत मुत्पादयति ॥ ४ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । यः स्वाहाकाराख्यः प्रयाजः, स ‘ह्यन्तानां हेमन्तः’ अन्तिमत्वसाम्यात् । ‘हेमन्तः’ खलु ‘इमाः’ सर्वा अपि ‘प्रजाः’ स्वकीयं ‘वशं’ प्रापयति ; इतरर्तुषु तथाविधप्रजापीडाभावात् । अत एव च यास्को हेमन्तपर्याय-हिमशब्दं मिच्छन् व्युत्पादयत्—“हिमं पुनर्हन्तेः”—इति^१ । वशीकरणप्रकारं स्पष्टं प्रदर्शयति—“तस्मादित्यादिना । वशीकृतत्वाद्धेतोः ‘हेमन्’ हेन्ति, हेमन्ते हिमोपघातेन ‘ओषधयः’ वनस्पतयश्च स्नाना गलितपर्णाश्च भवन्ति । तथा ‘वयांशि’ पक्षिणः ‘प्रतितरा मिव’ अत्यन्तं प्रतिकूला इव, हिमोपहतपक्षत्वात् उपचीणा इवेत्यर्थः ; ‘अधस्तरा मिव’ पत्राणां प्रच्यवनादूर्ध्वङ्गन्तु मशक्ता इव अधः आपतन्ति’ । ‘पुरुषः’ सर्वोऽपि ‘विपतितलोमेव’ प्रलुप्तलोमेव कदर्थिताङ्गो ‘भवति’ ॥

उपसंहरति—“हेमन्तो हीति । ‘य एव मेतत्’ कृत्स्नस्यापि हिमवशीकृतत्वं ‘वेद’, ‘सः’ वेदिता यस्मिन् ‘अर्द्धे’ अर्द्धभागे देशे ‘भवति’, सः ‘तम्’ ‘अर्द्धे’ देशं ‘अग्रेऽन्नाद्याय च स्वीकुरुते खलु’ स देशो धनकनकादिश्रिया, अग्नेन च समृद्धैस्तदधीनो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१—“हेमन्तः हिमवान् । हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा”—इति निरु०

४. ४. ६ । कथं मेतेन ‘हिम’-शब्दस्य हेमन्तपर्यायत्वम् ? ।

२—भूगोलकस्योपरितनार्द्धभागेऽधस्तरानार्द्धभागे वेत्यस्माकम् ।

इत्थं प्रयाजान् प्रशस्य तदनुमन्त्रणमन्त्रान्^१ विधातु माख्या-
यिका माह— “देवाश्च वा असुराश्चेति । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘देवाः असुराश्च उभये’ स्यर्द्धित्वा, परस्परं दण्डधनुरादिभि-
र्हननसाधनैः विजयं नालभन्त ; सामर्थ्यस्य समानत्वात् । जयोपाय-
परिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘हन्त’-शब्दः । विजयप्राप्त्यै इत्यम् ‘जुचुः,—
‘वाच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै’ वायूपे एव मन्त्रे विवदमानाः जेतु
मिच्छामहै इति । ‘नः’ अस्माकं ‘वाचम्’ अस्मन्निरुक्तं पुंलिङ्गवचनं
‘मिथुनेन’ स्त्रीलिङ्गान्तप्रतिवचनाभिधानेन मिथुनं कृत्वा ‘न अनुनि-
क्रामात्’ अनुक्रमेण न निष्क्रामेत्, नितरां न आक्रामति ; ‘स सर्वे’
‘पराजयातै’ पराजयं प्राप्नुयात् । ‘अथ’ ‘सर्वे’ जेतव्यम् ‘इतरे’ मिथुनेन
वक्तारः, जेतृपचादन्ये सर्वेऽपि ‘जयान्’ जयेयुः । एवं सङ्केते कृते
सति ‘तथेति’ अङ्गीकृत्य श्रेष्ठत्वात् ‘इन्द्रं व्याहर इत्यब्रुवन्’ ॥ ६ ॥

॥ स इन्द्र इति । ‘सः’ एव मुक्तः ‘इन्द्रोऽब्रवीत्’,— ‘एकः’ पुत्रो
‘ममेति’ अस्त्विति शेषः । ‘अथ’ ‘इतरे’ असुराः ‘अब्रुवन्’,—
‘अस्माक मेका इति’ लिङ्गसामर्थ्यात् पुत्रीति गम्यते । अथ अति-
स्तेषां वचनप्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह— ‘तदु’ तदा ‘तत्’ तेन एव
मभिहितत्वात् ‘मिथुन मेव’ प्रतिज्ञाविरोधेन ‘अविन्दन्’ लब्धवन्तः ।
तत्कथं मिति, तदुच्यते— ‘एकश्चैका च’ मिलित्वा ‘मिथुनं हि’ ;
लोके स्त्रीपुरुषयोर्मिथुनत्वव्यवहारात् ॥ ७ ॥

“द्वौ ममेत्यादि । चयः पर्यायाः एव मेव योज्याः^१ ॥ ८, ९, १० ॥

१— का० औ० सू० ३. ३. २ । “ऊतस्य प्रयाजस्यानुमन्त्रणं यजमानेन
कर्तव्यम् ; आत्मगामिवाक्यत्वात्”—इति महादेवः ।

“पञ्चम मेतीति । अथ ‘इन्द्रः पञ्चम मेत्यब्रवीत्’ ; ‘तत्’ ‘इतरे’ असुराः ‘मिथुनं नाविन्दन्’ ; लिङ्गद्वयेऽपि रूपाविशेषात् । अल्लाभे कारणं श्रुतिरेवाह— “नो हीति । ‘हि’-शब्दसूचित मर्थ माह— “पञ्च-पञ्चेति । स्त्रियाः पुंसश्चोभयोरप्यभिधानं पञ्च-पञ्चेत्येव, न व्यावर्तको रूपभेदोऽस्ति ; ‘ततः’ पञ्चप्रभृतौनां मिथुनत्वस्याल्लाभात् ‘असुराः’ ‘सर्वे’ विवादास्पदं जेयम् ‘पराजयन्त’ जेतुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः । अतो ‘देवाः’ ‘सर्वस्मात्’ अपि जयविषयात् ‘असुरान्’ अजयन् । जयशब्दार्थं माह— “सर्वस्मात्सपन्नानसुरा-न्निरभजन्निति ॥ ११ ॥

इदानीं मर्थवादसिद्धं प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रान् प्रति प्रयाजं विभज्य योजयति— “तस्मादित्यादिना । यस्मादिन्द्रेणैको ममेत्युक्तम्, असुरेणैका ममेत्युक्तम्, ‘तस्मात्’ ‘प्रथमे प्रयाजे’ ‘एको मम’—इत्यादि ‘ब्रूयात्’ । एवं द्वितीयादिष्वपि— ‘द्वौ मम’, ‘द्वे तस्य’ इत्यादि द्रष्टव्यम् । ‘यं’ च ‘अहं’ ‘द्वेष्मि’ अहं यस्य द्वेषं करोमि, ‘तस्य’ ‘एका’ पुत्री स्यादिति ब्रूयादिति प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रशेषस्यार्थः । पुत्र्याः रक्षणप्रदानादौ बद्धतरदुःखसम्भवात् तच्छ-चोराशा स्यात् । यदि कस्मै चिदपि द्वेषं न कुर्यात्, तदा “योऽस्मानित्यादि ब्रूयात् । वस्तुतो द्वेषाभावेऽपि रागादिभिर्द्वेषा-चरणात् तन्निबन्धनं द्वेष मभिप्रेत्य ‘यं च वयं द्विष्मः’— इत्यभिधानम् ॥ १२ । १३ । १४ । १५ ॥

१— “एको ममैका तस्य, योऽस्मात् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्म इत्येवं मिथुनैर्यथासङ्गम्”—इति का० श्रौ० सू० ३. ३. ३ ।

“पञ्च ममेतीति । ‘पञ्चमे प्रयाजे पञ्च ममेति’ ब्रूयात् । पूर्ववद् । द्वेष्टरि विपरीतफलकामनायां प्राप्ताया माह— ‘न तस्य किञ्चनेति’ । ‘तस्य’ द्वेषकृतः शत्रोः ‘किञ्चन’ पञ्च पुत्राः पञ्च कन्या वा स्युरिति ‘न’ ब्रूयादित्यर्थः । असुरैः पञ्चसङ्ख्यायां मिथुन-रूपस्य वचनस्यादर्शनादिति भावः । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “पञ्च-पञ्चेत्येवेति । ‘सर्वं’ ‘संवृत्ते’ वर्जयति, स्वयं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ५ ॥ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. ४ ।

२— “एतच्चानुमन्त्रणं त्यागानन्तरं हविःप्रक्षेपे च ह्यते कर्त्तव्यम् । त्यागाच्च मानववर्णिकौभ्यः समिदादिदेवताभ्यः कार्याः । तत्रेयं पद्धतिः— ‘इदं समिद्धो न मम ; एको मम, एका तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति प्रथमे । द्वितीये— ‘इदं तनूनपाते [नराशंसाय वा] न मम ; द्वौ मम, द्वे तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । तृतीये— ‘इदं मिद्धभ्यो न मम ; त्रयो मम, तिस्रस्तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । चतुर्थे— ‘इदं बहिष्पे न मम ; चत्वारो मम, चतस्रस्तस्य— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । पञ्चमे— ‘इद मग्नये सोमाय, अग्नयेऽग्नीषोमाभ्याम्, अग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो न मम ; पञ्च मम, न तस्य किञ्चन— योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’—इति । अमावास्यायां तु ‘इद मग्नयेऽग्नीषोमाभ्या मिन्द्राय देवेभ्य इति सन्नयतः’, ‘इद मग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यां देवेभ्य इति असन्नयत इति विशेषः ॥ इत उत्तर मिहैव दर्श-

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौः ।

रत्नोत्थां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,

व्यश्राणीदिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कार्पासीयं क्षपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत सुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

पूर्णमासीयकाम्यप्रयाजानुमन्त्रणविधिरप्युक्तः कात्यायनेन—“त्विविमानपचितिमान्”—इत्यादिः (श्रौ० सू० ३. ३.) । ‘पूर्वस्मादनुमन्त्रणादिदं भिद्यते, पृथग्विधानात्’—इत्यादि च तद्वृत्तौ या० दे० । इह शतपथे त्वेकादशे श्रुत मेतत् सर्वं स्फुटम् ।—“त्विविरेव प्रथमः प्रयाजोऽपचितिर्द्वितीयो यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्चसं चतुर्थोऽन्नाद्यं पञ्चमः । स प्रथमं प्रयाजं अनुमन्त्रयेत् त्विविमान् भूयास मिति”—इत्यादि (२ प्र० ३ ब्रा० १०, ११ क०) । एतच्चानुमन्त्रणं ‘प्रोषितोऽपि यजमानः करोति’—इति महादेव इति श्रम् ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

ऋतुवो ह वै देवेषु यज्ञे भागु मीषिरे । आ नो
यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तुर्गता*स्त्वेव नोऽपि यज्ञ-
भाग इति ॥ १ ॥

तद्वै देवा नु जज्ञुः । तं ऋतुवो देवेषु जानत्सुसुरा-
नुपावर्त्तन्ताप्रियान् देवानां द्विषतो आतव्यान् ॥ २ ॥

ते हैता मेधतु मेधां चक्रिरे । या मेषा मेता मनुश्र-
णन्ति । कृषन्तो ह स्मैव पूर्व्वे व्युपन्तो युन्ति लुनन्तोऽपरे
मृणन्तः शुश्रुद्वैभ्योऽकृष्टपच्या ऽण्वौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना माग ऽआस । कुनीय ऽइन्वतो† द्विषं
द्विषतेऽरातौयति किम्वेतावन्मात्र मुपजानीत युयेदु
मितोऽन्यथासदिति ॥ ४ ॥

ते होचुः । ऋतूनेवानुमन्त्रयामहा इति केनेति
प्रथमानुवैनान्यज्ञे यजामेति ॥ ५ ॥

सु हामिरुवाच । अथ यन्मां पुरा प्रथमं युजथु काहं
भवानीति न त्वा मायतनाच्यावयाम इति ते युद्धतु-
नभिह्वयमाना अथामि मायतनान्नाच्यावयंस्तस्मादमि-

* 'दन्तुर्गता'—इति क, ख, ग ; 'दन्तुर्याता'—इति च डा०—वेवर-दृष्टः ।

† 'इन्वतो'—इति क, ख, ग ; डा०—वेवरेण च दृष्टः ।

रच्युतो न ह वा ऽत्रायतनाच्चवते युस्मिन्नायतते भवति
यु ऽएव मेतु मग्नि मच्युतं व्येद ॥ ६ ॥

ते देवा ऽग्निं मब्रुवन् । पुरेह्येनांस्त्व मेवानुमन्त्रय-
स्वेति स हेत्याग्निरुवाच ऽर्त्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे
भाग मिति कथं नोऽविद ऽहुति प्रथमानेव वो यज्ञे
यक्ष्यन्तीति ॥ ७ ॥

तु ऽचतुवोऽग्निं मब्रुवन् । आ वयन्त्वा मस्मासु
भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भाग मुविद ऽहुति सु ऽएषो-
ऽग्निर्चतुष्टाभक्तः समिधो ऽअग्ने तुनूनुपादम ऽहुडो ऽअग्ने
बर्हिर्गमे स्वाहाग्नि मित्याभक्तो ह वै तुस्यां पुण्यकृत्यायां
भवति यामस्य समानो ब्रुवाणुः करोत्यग्निमुते ह वा
ऽअस्मा ऽअग्निमुन्त ऽचतुव ओषधीः पचन्तीदः सुर्व्वं यु
ऽएव मेतु मग्नि मृतुष्टाभक्तं वेद ॥ ८ ॥

तदाहुः । यदुत्तमान् प्रयाजानावाहुयन्त्यथ कुस्मादे-
नान् प्रथमान् यजन्तीत्युत्तमान् ह्येनान् यज्ञे वाकल्प-
यन् प्रथमान्वो यजामेत्यब्रुवंस्तस्मादुत्तमानावाहुयन्ति
प्रथमान् यजन्ति ॥ ९ ॥

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवाः । यज्ञ माप्नुवंस्तं पञ्चमेन
सुमस्थापयन्त्य यदुत ऊर्ध्वं सुसःस्थितं यज्ञस्य स्वर्गं मेव
तेन लोकः सुमाश्रुवत ॥ १० ॥

ते स्वर्गं लोकं युन्तः । असुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गादिभ-
याञ्चक्रुस्तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रक्षसा
मपहन्तार मग्निं मध्यतोऽकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रक्षसा
मपहन्तार मग्निं पश्चादकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रक्षसा
मपहन्तारः ॥ ११ ॥

स युद्येनान् पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्घन्नग्नि-
रेव तान्युपाहन्नक्षोहा रक्षसा मपहन्ता यदि मध्यत
आसिसङ्घन्नग्निरेव तान्युपाहन्नक्षोहा रक्षसा मपहन्ता
यदि पश्चादासिसङ्घन्नग्निरेव तान्युपाहन्नक्षोहा रक्षसा
मपहन्तात् ऽएवुः सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकः
सुमाश्रुवत ॥ १२ ॥

तथो ऽएवैषु ऽएतत् । चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञ
माप्नोति तं पञ्चमेन सुःस्थापयत्यथ यदुत ऽजङ्घं मुस-
स्थितं यज्ञस्य स्वर्गं मेव तेन लोकः सुमश्रुते ॥ १३ ॥

स युदाग्नेय माज्यभागं युजति । अग्नि मेवैतत्पुरस्तात्
कुरुते रक्षोऽहुणः रक्षसा मपहन्तार मुथ युदाग्नेयः
पुरोडाशो भवत्यग्नि मेवैतन्मध्यतः कुरुते रक्षोऽहुणः
रक्षसा मपहन्तार मुथ युदग्निः स्विष्टकृतं युज-
त्यग्नि मेवैतत्पश्चात् कुरुते रक्षोऽहुणः रक्षसा मप-
हन्तारः ॥ १४ ॥

स युद्येनं पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्घ-
न्यमिरेव तान्युपहन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता यदि
मध्यतु ऽआसिसङ्घन्यमिरेव* तान्युपहन्ति रक्षोहा
रुक्षसा मपहन्ता यदि पश्चादासिसङ्घन्यमिरेव† तान्युप-
हन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता सु ऽएव‡ सर्व्वतोऽग्नि-
भिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं सुमश्नुते ॥ १५ ॥

स युद्येनं पुरस्ताद् । यज्ञस्यानुव्याहुरेत्तं प्रति ब्रूया-
न्मुखा मार्त्तिं मारिष्यस्यन्धो वा बधिरु वा भविष्य-
सूत्येता वै मुखा ऽश्मार्त्तयस्तुथा द्वैव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद-
प्रजा ऽअपशुर्भविष्यसूति प्रजा वै पशुवो मध्यं तथा
द्वैव स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यन्ततो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुप्रति-
ष्ठितो दुरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकं मेष्यसूति तथा द्वैव
स्यात्तस्माद् हु नानुव्याहारीव स्यादुत द्येवंवित्पुरो
भवति ॥ १८ ॥

संव्वत्सरुः ह वै प्रयाजैर्जयज्जयति‡ । सु हु न्वेवैनं

* 'मध्यतु असुररक्षसान्यासिसङ्घन्यमिरेव'-इति च ।

† 'पश्चादसुररक्षसान्यासिसङ्घन्यमिरेव'-इति च ।

‡ 'जयं जयति'-इति क, ख, ग; 'जयन् जयति'-इति च ।

जयति योऽस्य द्वाराणि व्वेद किं हि स तैर्यहैः कुर्या-
द्यानन्तरतो नु व्यवव्विद्याद् यथा* यथास्य ते भवन्ति
तस्य व्वसन्तु एव द्वारं हेमन्तो द्वारं तं व्वा ऽऽतुः
संव्वत्सरुः स्वर्गं लोकं प्रपद्यते सुर्व्वं वै संव्वत्सरः सुर्व्वं
वा ऽऽक्षय्यु मेतेनो हास्याक्षय्युः सुकृतं भवत्यक्षय्यो
लोकः ॥ १८ ॥

तदाहुः । किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति
ह ब्रूयादुनिरुक्तो वै प्रजापतिरुनिरुक्तान्याज्यानि तानि
हैतानि यजमानदेवत्यान्येव यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे
प्रजापतिरेतेन ह्युक्ता ऽऽत्विजस्तन्वते तं जनयन्ति ॥२०॥

स ऽऽज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्ठा-
द्वाज्यस्याभिधारयति सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हयते यज-
मानेन हैवैषैतन्मिश्रा ह्ययते यदि ह वा ऽऽपि दूरे
सन् यजते युद्यन्तिके युथा हैवान्ते सतु† ऽऽष्टः
स्यादेवुः हैवैवंव्विदुष ऽऽष्टुभवति युद्यु हापि बह्विव
पापुं करोति नो हैवु बह्विर्ह्या यज्ञाद् भवति यु ऽऽवु
मेतद् वेद ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* सायणभाष्ये, च-पुस्तके च वाक्येत् पदम् ।

† 'सदु'-इति सा०-भा०-सम्मतः पाठः, हा०-वेवरेण वृष्टश्च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मते, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ६ ॥

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवेषु कथं मग्नेः सम्बन्ध इति तदुप-
पादनायाख्यायिका माह— “स्रतवो ह वा इति । ‘स्रतवः’ पुरा
दर्शपूर्णमासादि-‘यज्ञे’ ‘भागम्’ ‘ईषिरे’ ऐच्छन् । ते देवान्
प्रति अस्मानपि ‘यज्ञे’ भागिनः कुरुत ! ‘यज्ञात्’ अस्मात् ‘अन्तर’-
इतान् ‘मा’ कुरुत ! अतोऽस्माकम् ‘अपि’ ‘यज्ञे भागोऽस्त्विति’
अब्रुवन् ॥ १ ॥

“तद्वै देवा नेति । ‘तत्’ कार्यं ‘देवाः’ ‘न’ प्राजानन् । तेषु
‘अजानन्तु’ कथं मेतैः सह वासेनेति तद्वैरिभूतान् द्वेषकारिणः
‘असुरान्’ ‘उपा’गत्य, (॥ २ ॥

“ते हैता मिति ।) तेषु ‘याम्’ ऋद्धिं देवेषु अन्वायन्ते,
तादृशीम् ‘एधतुम्’ ऋद्धिं असुरेषु प्रवर्द्धयाच्चक्रुः । तेषु प्रवर्द्धितेषु
सन्तु असुराः केचन वापनात्पूर्वभागिनः सन्तः वृष्टिबाहुल्यात्^१
‘हृषन्तो यन्ति’; किल केचन हृष्टे हृष्टे बीजानि ‘वपन्तो यन्ति’;
उपबीजाश्च केचन मस्यानि सम्यक् फलितानीति परस्परं मुञ्चारयन्तः
परिणतानि मस्यानि ‘लुनन्तो यन्ति’; केचन लूनानि व्रीहिफलानि
‘मृणन्तः’ प्रहरन्तः, खले बलीवर्दाक्रमणादिना स्तम्बाद्भान्यं पृथक्

१— ‘ऋद्धिं देवाः श्रुत्वा व्ययन्ते’-इति ठ ।

२— ‘केचन वपनात् पूर्वं वृष्टिबाहुल्यात्’-इति ठ ।

कुर्वन्तः; तथा असुरदेशे खलु कर्षानपेक्षिता नीवारादयो मुहुर्मुहुः
सर्वदा परिपक्वा आसन् ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना मिति । एवं वैरिष्वसुरेषु समृद्धेषु सत्सु 'देवानां'
मनसि 'आगः' आसीत् । कथं मिति तदुच्यते— 'अतः' अस्मात्
'इक्षु'-इति अतिक्रमाद्धेतोः^१ 'द्विषन्' द्वेषकार्येवासुरसङ्घो 'द्विषते'
देवसङ्घाय 'अरातीयति' आचव माचरितुं मिच्छति^२ । एतत्
'कनीयः इक्षु' निरुद्धं खलु । 'अतः' प्रवृद्धैः सह कलहो न कार्यः
किन्तु 'इदम्' ऋत्वतिक्रमलक्षणं विच्छिन्नं कार्यम् 'इतः' अस्मात्,
इदानीं प्रवृत्तप्रकाराद् 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण समाहितात्मना
'असत्' भवेत् । 'एतावन्मात्रम्' अवबुद्धाध्वं मिति परस्पर
मब्रुवन् ॥ ४ ॥

"ते होचुरिति । उक्त्वा च, 'ऋत्वेनेव अनुमन्त्रयामहे'-
'इति' निश्चित्य, तेषां मुक्तो वः 'केन' इतरदेवेभ्यः 'प्रथमानेव'
'यज्ञे' यजनं मङ्गीचक्रुः ॥ ५ ॥

अथ प्राथम्ये तेभ्योऽवकृते सत्याह— "स हामिरिति । 'अग्निः'
पूर्वं 'माम्' एव 'प्रथमम्' इष्टवन्तः, इदानीं ते प्रथमं यष्टव्यासेत्,
'अहं' कुच स्थाने यज्ञे 'भवानीति' अभवौत् । अथ तेनोक्तास्ते
तं मग्निं स्वस्थानात् 'न च्यावयाम इति' प्रतिश्रुत्य, ऋत्वाङ्गान-
समये 'अग्निं' स्वस्थानात् प्रच्युतं न चक्रुः । 'तस्मात्' 'अग्निः'
स्वस्थानाद् 'अच्युतः' अभूत् । 'एवं' 'यः' कोऽपि अग्नेरच्युतत्वप्रकारं
जानाति, सोऽपि स्वस्थानाच्च च्यवत इति उक्तार्थज्ञानफलम् ॥ ६ ॥

१— 'ऋत्वतिक्रमाद्धेतोः'-इति ड ।

२— पा० सू० ३. १. १० ।

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ अग्नेः स्थानस्य पालन-
दाक्षिण्यात् ऋतुमन्त्रणे ‘अग्निम्’ एव प्रेरयामासुः । ‘सः’ तथेत्यङ्गी-
कृत्य ऋतुनागत्य ‘उवाच’ आह— “ऋतव इति । ‘वः’ युष्माकं
‘यज्ञे’ ‘देवेषु’ मध्ये ‘भागं’ बुद्धवानस्मि ‘इति’ । केन प्रकारेणेति
पृष्टः, ‘प्रथमानेव’ सतो युष्मान् ‘यक्ष्यन्ति’-‘इति’ अब्रवीत् ॥ ७ ॥

“त ऋतव इति । अथ सन्तुष्टाः ‘ऋतवः’ हे अग्ने ! त्वं ‘यज्ञे’
अस्माकं प्रथमम् ‘अविदः’; अतः ‘त्वाम्’ ‘अस्मासु’ मध्ये ‘आ-
भजामः’-इति ‘अब्रुवन्’ । यत एव मतः ‘अग्निः’ ‘ऋतुषु’ भागं लब्ध-
वान् । “समिधो अग्ने”-“तनूनपाद्”-“अग्न इडः”-इत्याद्याभजन-
प्रकारप्रदर्शनम्^१ । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “आभक्तो ह वा इति ।
‘अस्य’ ज्ञातुरहं ‘समानः’ इति स्नात्मानं ‘ब्रुवाणः’ कश्चित्पुरुषो ‘यां
पुण्यकृत्यां’ यत्पुण्यं कर्म, दर्शपूर्णमासादिकं ‘करोति’, तत्रासावपि
भागवान् भवति; तथा ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण ‘अग्निं ऋतुष्वाभक्तं’
‘यो वेद’, ‘अस्मै’ अग्निमते, उक्तार्थज्ञानसामर्थ्येन यागस्यावश्यं
लाभादग्निमान् भवत्येव; अतोऽस्मै खलु उक्तप्रकारेणाग्निना सहिता
‘ऋतवः’, ‘ओषधीः’ ग्रीहिचवादिकाः स्व-स्व-कालोचिताः पाकं
कुर्वन्ति । कथं पक्त्वा ओषधयः ? कियन्तः ? इति, तत्राह—
“इदं सर्वं मिति । यद्यल्लोके परिदृश्यमानं, तदिदं सर्वं मोषधि-
जात मित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— समिध इत्यादीनि प्रयाज-मन्त्र-प्रतीकानि । ते च मन्त्राः तै० ब्रा०

३. ५. ५ आस्ताताः, तै० सं० २. ६. १. विहिताश्च ।

प्रयाजदेवतानां प्रायस्यं ब्रह्मवादिनां चोद्यमुखेन प्रशंसति—
 “तदाङ्गरिति । आवाहनक्रमेणैव सर्वत्र यागो दृष्टः, अत्र कथं
 वैलक्षण्यमिति तेषां भाग्यः । तैर्दृष्टं तत्कारणं दर्शयति—
 “उत्तमान् हीति । ‘हि’ यस्मात् प्रथमभागकल्पनासमये ‘एनान्’
 ‘उत्तमान्’ चरमभाविन एव देवताः कल्पितवन्तः, पश्चात् अप-
 गतानां तेषां पुनरागमनाय यतो ‘वः’ युष्मान् ‘प्रथमान्’
 यजाम इत्यब्रुवन्; ‘तस्मात्’ उक्तविधं वैलक्षण्यं सञ्जातमिति ।
 अत्रैषा मावाहनान्तिमत्वं “देवाः आज्यपाः आ वह”-इत्यभि-
 धानाद् द्रष्टव्यम् ; आज्यपाः खलु प्रयाजानुयाजदेवाः ॥ ८ ॥

आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां माज्यभागप्रधानस्त्रिष्टुक्छागानां
 मग्निदेवताकालमभिधातुमाह— “चतुर्थ्येनेति । चतुर्थप्रयाजेनैव
 पुरा ‘देवाः’ दर्शपूर्णमासाख्यं ‘यज्ञम्’ आप्त्वा, ‘तं पञ्चमेन
 समस्थापयन्’ ; तत्र यष्टव्यान् देवान् क्रमेणोद्दिश्य स्वाहा-
 कृतत्वात् १ । ‘यदत ऊर्ध्वं’ ‘यज्ञस्य’ अवशिष्टमाज्यभागाद्यस्ति, ‘तेन
 स्वर्गं लोकं समाम्नुवत’ ॥ १० ॥

“ते स्वर्गमिति । असुरेभ्यो राक्षसेभ्यश्च तेषाम् ‘आसङ्गात्’

१— २८८ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— २६२ पृ० तृतीया टीप्पनी द्रष्टव्या ।

३— तद्यथा— “स्वाहाभिम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाभिम् । स्वाहा
 प्रजापतिम् । स्वाहाभ्योमौ । स्वाहेन्द्राभौ । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा
 महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाभिः होत्रा जुषाणः ।
 अम आज्यस्य विधन्तु (व्यन्तु)”-इति पञ्चमप्रयाजमन्त्रः । तै०
 ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

निरोधात् भीताः आसन्; तत्परिहाराय रक्षोहन्तारम् 'अग्निं'
'पुरस्तात्' पूर्वभागे रक्षसां वधाय स्थापितवन्तः । तथा मध्ये,
पश्चाच्च, अग्निं मेव रक्षोहन्तारं चक्रुः ॥ ११ ॥

“स यद्येनानिति । अतः कारणात् 'सः' रक्षोहाः 'अग्निः', स्वर्गं
प्रति गच्छतः 'एनान्' देवानसुरराक्षसांश्च 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे
'आसिसङ्गन्' आसङ्गं प्रतिबन्धम् मैच्छन् 'तानि' असुरराक्षसि
चापहतवान् । एवं मध्ये, पश्चाद्देशे च ॥ १२ ॥

“तथो एवैष इति । अत्र सर्वत्राग्निभिरादिमध्यान्तस्थितैः
रक्षिताः स्वर्गलोकं प्राप्ताः यथा देवास्तथैवेदानीन्तनोऽपि यजमानः
चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञं स्वाधीनं कृत्वा पञ्चमेन समाप्य तदूर्ध्व-
भाविना असंस्थितेनावशिष्टेन यज्ञेन पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्चाग्निनैव
यज्ञविधातकान् घातयित्वा निर्वाचं स्वर्गं मश्नुते ॥ १३ ॥

अग्नेः पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्च स्थापनप्रकारं दर्शयति— “स यदा-
ग्नेय मित्यादिना । सौम्यस्याप्याज्यभागस्य सम्भवात् 'आग्नेयम्'-इति
विशेषितम् । प्रथमम् 'आज्यभाग माग्नेयं' कृतवान् यजमानः,
स्वर्गप्राप्तिसमये 'अग्निं मेव' रक्षोहननाय 'पुरस्तात्' कृतवान्
भवति । अनेन प्रथम माग्नेयाज्यभागं कुर्यादिति ह लभ्यते । एव
माग्नेयेनाष्टाकपालयोगेन अग्निं मध्यतः कुरुते । आग्नेयेन
खिष्टकृता च पश्चात् ॥ १४ ॥

त्रिष्वपि यागेष्वग्नेयत्वकरणस्य प्रयोजन माह— “स यद्येनं
पुरस्तादित्यादिना । एतत्पूर्ववाक्यवद्भाष्येयम् ॥ १५ ॥

“स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः”— इति^१ यदग्निरचण मुक्तम्, तत्प्रशंसनाय कञ्चिद् दृष्टं प्रयोजन माह— “स यद्येन मिति । ‘सः’ ‘अनुव्याहारी’ निन्दकः, ‘एनम्’ अग्निना रक्षितं यजमानं ‘यज्ञस्य’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे ‘अनुव्याहरेत्’ वैकल्यविषयं वाक्यं ब्रूयात्, ‘तं’ निन्दकं ‘प्रति’ स यजमानोऽपि ‘ब्रूयात्’— “मुख्या मार्त्ति मारिष्यसि,— अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीति” । एषैव मुख्या आर्त्तिरित्याह— ‘एताः’ अन्धवधिरादयः । ज्वरग्निरौषधादि-तात्कालिकी मार्त्ति मपेक्ष्य एतासां मुख्यत्वम्^२ ॥ १६ ॥

“यदि मध्यत इत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

“यद्यन्तत इति । ‘क्षिप्रे’ अविलम्बितस्वकाले भूमौ प्रतिष्ठा-रक्षितो ‘दरिद्रः’ सन् ‘अमुं लोकं’ स्वर्गम् ‘एष्यसि’—इति^३ । अत्र स्वर्गस्य नाशात्मकत्वात् ‘अमुंलोकम्’—इत्येतदस्माल्लोकात्प्रच्युतिमात्रे पर्यवस्यति । किं मेव मभिधानमात्रेण तथाविधा असुखप्राप्तिः सिद्धा स्यादित्याशङ्कोक्तम्— “तथा हैव स्यादिति । उक्तप्रकारः स्यादेवेत्यर्थः । यस्मादेव मवश्यं फलम्, ‘तस्मात्’ ‘अनुव्याहारीव न स्यात्’ यज्ञस्य निन्दको न भवेदिति विधिः ।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— न केवलं यद्यैव ; अपि तु ‘एवंविद्’ अपि खदूषकात् स्वयं ‘परः’ उत्कृष्टो ‘भवति’ । अथवा एवं वेदनायां तात्पर्यवान् भवेदिति आख्येयम् । तस्मादाज्यभागादीनां माग्नेयत्वकरणं प्रशस्त मिति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

प्रयाज एव किञ्चिद्देदितव्य मित्याह— “संवत्सरं हेति । ‘प्रयाजैः’

१— ३६४ पृ० ५ पं० ।

२— अस्मन्मते तु ‘मुख्या’ मुख्यमण्डलीया ।

साधनैः साध्यं 'जयन्' संवत्सरं खलु 'जयति' । जितप्रकारः पूर्वा-
 ध्याये "देवाश्च वा असुराश्चेत्यत्र" ऋद्धन्संवत्सरं प्राजयन्नित्या-
 दिनोक्तः^१ । 'यः' 'अस्य' संवत्सरस्य 'द्वाराणि' जानाति, 'सः'
 खल्वेव 'एनं' संवत्सरं 'जयति', नानभिज्ञः । 'यान्' प्रयाजान्
 'अन्तरतः' मध्यतो 'हि' 'न' व्यवजानाति । 'ते' च 'यथा' येन
 प्रकारेण 'अस्य' उपकारकाः 'भवन्ति', 'सः' अनुष्ठाता 'तैः' गृह्य-
 माणैरनुष्ठेयैः प्रयाजैः 'किं कुर्यात्' किं साधयेत् । 'संवत्सरः'
 यदेकैकं तत् क्षयिष्णु, यत् 'सर्वं' तदपरिच्छेदात् तावत् 'अचयि' ।
 एतत्परिज्ञानेन च 'सुकृतं', तत्फलभूतं पुण्यलोकस्य, उभावपि
 'अचयौ' भवतः ॥ १९ ॥

अथ आज्यद्रव्यं प्राजापत्यत्वेन प्रशंसितु माह— "तदाऊरिति ।
 प्रजापतेः सकलदेवतासमष्ट्यात्मकत्वेन अथ मसाविति निर्वक्तु मश-
 क्यत्वादनिरुक्तत्वम् ; अतो 'आज्यानि प्राजापत्यानीति ब्रूयात्' ।
 आऊतिभेदेन वज्रवचनम् ॥

प्रजापतिशब्दस्यात्र विवक्षितं मर्थं माह— "तानि हेति ।
 'तानि एतानि' प्रयाजादियागसाधनद्रव्याण्याज्यानि 'यजमान-
 देवत्यानि' । 'एव'-कारेण प्रसिद्धः प्रजापतिरपोद्यते । एतदुप-
 पादयति— "यजमानो हीति । इतरेषा मपरोऽख्येवेत्याशङ्क्याह—
 "एतेनेति । ऋत्विजां दक्षिणादिदानेन पालनात् प्रजापतित्वम् ;
 'ऋत्विजः' तु 'एतेन' नियुक्ता एव यज्ञं 'तन्वते' स्व-स्व-भागं
 विस्तारयन्ति । तदेवाह— "तं जनयन्तीति । 'तं' यज्ञम् ॥ २० ॥

इदं माज्यं यजमानदेवताकत्वेन प्रशस्तम्, अतस्तेनोपस्तरणाभि-
घारणादि कर्त्तव्यं मित्याह— “स आज्यस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः
‘आज्यस्य अपस्तीर्य’ पुरोडाशस्थापनदेशं माज्येनास्तृतं कृत्वा,
‘हविषः’ हविः, पुरोडाशादि ‘द्विरवदाय’, अवत्तस्य ‘आज्यस्य’
‘उपरि’ आज्यम् ‘अभिघारयति’ । ‘सैषा’ उपस्तृताभिघारिता
‘आज्येन मिश्रा’ सती अध्वर्युणा ‘ह्वयते’ । आज्यस्य यजमान-
देवताकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ‘यजमानेन एव मिश्रा ह्वयते’ ।
यत एव मतं आज्येनोपस्तरणाभिघारणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः ॥

उक्तार्थञ्च प्रशंसति— “यदि हेति । ‘यथा हैव’ यथैव खलु
‘अन्ते सदः’ सदसो देवयजनस्य सन्निधौ ‘इष्टं’ साङ्गं ‘स्यात्’,
‘एवम्’ आज्यस्य यजमानदेवत्वप्रकारं जानतो यजमानस्य देशा-
न्तरस्थस्यापि ‘इष्टं भवति’, व्यवधानदोषो नास्तीत्यर्थः ॥

न केवलं विप्रकर्षदोषाभावः, किन्तु वैकल्यदोषोऽपि नास्ती-
त्याह— “यद्यु हेति । ‘य एतदेवं वेद’, सः ‘पापम्’ अङ्गभ्रंशादि-
लक्षणं ‘यदि’ ‘बहु अपि’ कुर्यात्, स ‘यज्ञात्’ साङ्गात् ‘नैव’
‘बहिर्द्वा’ बाह्यो ‘भवति’ । अथवा उक्तार्थज्ञानेन बहुपापोऽपि,
यज्ञाधिकारी भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ६ ॥ [६. १.] ॥

-
- १— “पापः, पातापेयानां, पापव्यमानोऽवाडेव पततीति वा, पापव्य-
तेर्वा स्यात्”—इति निरु० ५. १. २ । पुनः “न पापासो मनामहे
(ऋ० सं० ६. ४. ३७. ६.)”—इति-मन्त्रस्य व्याख्यायाम् “न पापा
मन्यामहे × × × अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्म-
वृषिरवोचत्”—इति च तत्रैव ६. ५. २ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— “प्रयाजानुमन्तयाम् (३. ३. २.)”— इत्यादि-कातीय-वचनानीह
 पर्यालोच्यन्ति ।

२— इत उत्तरं क-पुस्तके “काण्डो ११७”—इति, ख-पुस्तकेऽपि
 तथैव, ग-पुस्तके “कण्डिका १२१”—इति, घ-ख-पुस्तके त्वसम्पूर्णे,
 च-पुस्तकेऽस्यैव “कण्डिकासङ्ख्या १२१”—इति । तत्र ब्रा० १
 क० १३, ब्रा० २ क० २६, ब्रा० ३ क० २०, ब्रा० ४ क० २५, ब्रा० ५
 क० १६, ब्रा० ६ क० २१, सङ्कलनया १२१ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मुधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नाम तदा कृषीणा मनुश्रुत मास ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मुधु मधुकृतो
निर्हुयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्निति
त मुन्नेष्टुं दधिरे ॥ २ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तुहेवा

जयन्ति युद्देषां जुय्य* मासुऽर्षयश्च† तेभ्यो देवा वैव
प्ररोचयाञ्चक्रुः स्वयं वैव दधिरे‡ प्रेत तुदेष्यामो युतो
देवाः स्वर्गं लोकेऽ समाश्रुवतेति ते किं प्ररोचते किं
प्ररोचत इति चेरुत्पुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सूर्यन्तं
ते ह सर्व एव मेनिरेऽयं व्यै यन्न इति ॥ ३ ॥

ते होचुः । अश्विभ्यां§ तिष्ठ सुरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय
तिष्ठेति सु ससूर्यैवामुये॥ तिष्ठेति तुतस्तस्यावमुये
वा अस्थादिति तु मग्नावेव परियुह्य सर्व्वहुत मजुहव-
राहुतिर्हि देवानां तुत एभ्यो यन्नः प्रारोचत तु मसृ-
जन्त॥ तु मतन्वतु सोऽयं परोऽवरुं यज्ञो ऽनूच्यते पितैव
पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

स वा एभ्यस्तुत्पुरोऽदाशयत् । यु एभ्यो यन्नं प्रारो-
चयत्तुस्मात्पुरोडाशः पुरोडाशो ह वै नामैतद्यत्पुरो-
डाश इति सु एषु ऽउभयुचाच्यतु ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः
पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स नु पौर्णमासुऽ हविः । नामावास्य मग्नीषोमीय

* 'युय्य'-इति च डा०-वेवरेण दृष्टः पाठोऽप्युद्ध एव ।

† 'मासु ऋषयश्च'-इति ग ।

‡ 'दधिरे'-इति क ।

§ 'ते होचुरश्विभ्यां'-इति ग । एव मिहोत्तरचापि सर्वत्र ।

॥ 'ससूर्यैवामुये'-इति च ।

॥ 'मुह्यजन्त'-इति च ।

एव पौर्णमासः हविः सान्नाय्य मामावास्यं यज्ञ
एवैष उभयचावकृतो नेद्यज्ञादुयानीति न्वेव पुरस्ता-
त्पौर्णमासस्य क्रियुत एवम्वा*मावास्यस्यैतन्नु तद्यस्मा-
दुच क्रियते ॥ ६ ॥

यद्य एन मुपधावेत् । इष्ट्या मा याजयेत्येतयैव
याजयेद्यत्कामा वा एत मृषयोऽजुहवुः सु एभ्यः कामः
सुमर्द्ध्यत युत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन युजते सोऽस्मै
कामः सुमर्द्ध्यते यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यतेऽग्नौ
वै तस्यै जुह्वत्यग्ना उ चेद्बोध्यन्त्यात्कि मन्यस्यै देवताया
श्चादिशेत्तस्मादमुय एव† ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सुर्वा देवताः । अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देव-
ताभ्यो जुह्वति तद्यथा सुर्वा देवता उपधावेदेवं तत्तु-
स्मादमुय एव ‡ ॥ ८ ॥

अग्निर्वै देवाना मद्वातमाम् । यं वा अद्वातमां
मुन्येत त मुपधावेत्तस्मादमुय एव ॥ ९ ॥

अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं
मुन्येत त मुपधावेत्तस्मादमुय एव ॥ १० ॥

* 'एवम्वा'-इति क, ग ।

† 'एव'—इति च ; एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

‡ 'शतम् ५००'—इतीह च-पुस्तके ।

अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठं सुप-
सर्तुव्यानां मुन्येत तं सुपधावेत्तुस्मादभ्यऽगुव ॥ ११ ॥

स यदीष्टिं कुर्वीतु । सप्तदशं सामिधेनीरनुब्रूयादु-
पांशु देवतां यजति तुष्टौष्टिरूपं मूर्धन्वत्यौ याज्यानुवा-
के स्यातां वार्वन्नावुज्यभागौ द्विराजौ संयुज्ये ॥ १२ ॥ ११.

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

आग्नेयं पुरोडाशं^१ विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा
इत्यादिना । पुरा किल ‘देवाः’ ‘इमां जितिम्’ इदानीं परि-
दृश्यमानप्रकारं स्वर्गजयं ‘यज्ञेन’ एव साधनेन (‘जिग्युः’)
जितवन्तः । ‘ते’ देवाः स्वैर्जितं स्वर्गस्थानं तुच्छैः मनुष्यैः ‘कथम्’
आरोहणाहं न भवेदिति परस्परं सुक्ता, ‘यज्ञस्य’ ‘रसं’ ‘धीत्वा’
पीत्वा, ‘यथा’ सरघाः ‘मधु’ निःशेषेणास्त्राय गतसारं केव
परिशेषयन्ति, एवं ‘यज्ञं’ (‘विदुह्य’) विदोहं कृत्वा, तं ‘यूपेन’
आच्छाद्य तिरोहिता ‘अभवन्’ । अतो योपन-साधनत्वात् यूपस्य
‘यूप’-नाम सम्पन्नम्^२ । ‘तत्’ देवैः कृतं यज्ञविमोहनम् ‘क्षषीणाम्
अनुश्रुत मास’ क्षषयोऽन्वष्टण्वन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१— ‘यथोक्तदेवतां प्रति हविर्देन प्रदेयद्रव्यरूपः पक्वः पिष्टपिण्डः पुरोडाश
इत्युच्यते’—इति सा० भा० (ऐ० ब्रा० १. १. १.) ।

२— “यज्ञेन वै देवा ऊर्द्धाः स्वर्गं लोकं मायंस्ते ऽविमयुरिमन्नो दृष्ट्वा मनु-
ष्याश्च ऋषयश्चानुप्रज्ञास्यन्तीति तं वै यूपेनैवायोपयंस्तं यद् यूपे-
नैवायोपयंस्तद्यूपस्य यूपत्वम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. १ ।

अनुश्रुतप्रकारं पुनरनुवदति— “यज्ञेन ह वै देवा इति । ‘तं’
यूपेण योपितं यज्ञम्, ऋषयः ‘अन्वेष्टुम्’ अन्वेषणे मतिं कृत्वा, (॥ २ ॥
‘तेऽर्चन्त इति ।) तदन्वेषणेन ‘अर्चन्तः’ अन्वेष्टव्यं पूजयन्तः,
अन्वेषणप्रयासेनात्मानं खेदयन्तः, इतस्ततः सं-‘चेरुः’ । कथं मित्या-
शङ्क्याह— “अमेणेति । देवा ऋषयश्च पूर्वं जेतुं शक्यं मर्थं^१ अमेणैव
‘जयन्ति’; अतः आम्यन्तश्चेरित्येतद्युक्तं मित्यर्थः । अथ तदन्वेषणे
एतेषां देवा अपि रुच्युत्पादनं^२ मकुर्वन्, । तेऽपि स्वयं मपि
तदर्थं मतिं कृत्वा परस्परं यूपं प्रगच्छन्तः । यस्मात् ‘स्वर्गं लोकं’
‘देवाः’ प्राप्ताः, ‘तत्’ साधनम् ‘एष्यामः’ ‘इति’ उक्त्वा (इदं
मन्वेषणं कार्यं ‘किं प्ररोचते’^३) किं तव मतम्— किं तव मतम्
‘इति’ ब्रुवाणाः ‘चेरुः’ । परिभ्राम्य^४ च ‘पुरोडाश मेव’ । कूर्मरूपं^५
धृत्वा, ‘सर्पन्तं’ पुरोडाशम् “आ इत्” । ‘आ’-इत्युपसर्गश्रुतेर्याग्य-
क्रियाध्याहारः; त माजगमुरेवेत्यर्थः । ‘ते सर्वे’ अपि ‘अयं’ कूर्म
एव अस्माभिरन्वेष्टव्यो ‘यज्ञ इति’ निश्चिताः ॥ ३ ॥

१— “यज्ञेन वै देवा इमां जितिं०—०तस्माद् यूपो नाम । तद्वा ऋषीणां
मनुश्रुत मास”-इत्यादि चात्रैवोपरिष्ठात् (३. २. २. ११, १२.) ।

२— “क्षथ्य-जथ्यौ शक्यार्थे”-इति पा० सू० ६. १. ८१ ।

३— ‘शुच्युत्पादन’-इति ठ ।

४— बन्धनौचिक्लान्तःकृतोऽयं पाठो ठ-पुस्तके नास्ति ।

५— ‘परिभ्राम्य’-इति ज, भ ।

६— “अनुज्ञं मनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिहति मश्वसपमात्रं करोति,
यावन्तं वा मन्यते”-इति आप० श्रौ० सू० १. २५ ४, ५ ।

“ते होचुरिति । ‘ते’ हे यज्ञावयव-पुरोडाश ! त्वम् ‘अश्वि-
भ्याम्’ अर्थाय (‘तिष्ठ’) स्थितिं कुरु,— मा पलायिष्ट इति
‘ऊचुः’ । तथापि ‘सरस्वत्यै तिष्ठ’ इति, ‘इन्द्राय तिष्ठ’—‘इति’
चाब्रुवन् । तस्मिन् सर्पति सति ‘अग्नये तिष्ठेति’ ऊचुः । ‘ततः’ स
स्थितवान् । अथ ते अयं पुरोडाशोऽग्नये स्थित इति ‘तम्’ अग्न्यर्थं
मेव परिगृह्य, यथा देवतान्तरसम्बन्धराहित्येन सः ‘अग्नये’ एव
‘अस्मात्’, तथा ‘सर्वं ऊत मजुष्युः’ ॥

किं मेकस्मै सर्वस्यापि प्रदानं मिति, तच्चाह— “आहुतिर्हि
देवानां मिति । प्रियेति शेषः । यतः प्रियस्य वस्तुनोऽसाकल्येन
प्रदानं मनुचितम्, अतः सर्वहोमो युक्त इत्यर्थः । ‘ततः’ अग्नेः
प्रदानात्कारणात् ‘एभ्यः’ ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यः ‘प्रारोचत’ रुचिं सुद-
पादयन् । ‘तम्’ ‘असृजन्त’ उदपादयन् । ‘तम्’ एव (‘अतन्वत’)
अङ्गकलापैर्विस्तारितवन्तः । ‘सोऽयं’ यज्ञः ‘परोऽवरम्’ अनूच्यते ।
यथा परमावी^१ सन् कस्यचिदुपादिष्टः, सन्मुखादन्यस्योपदेशनात्
अयं मेव ‘अवरः’ पश्चाद्भावी भवति, तथानुक्रमेणोच्यत इत्यर्थः ।
तदेवाह— “पितैव पुत्रायेति । ‘ब्रह्मचारिणे’ उपनीतस्यैव वेद-
विद्याधिकारात् ब्रह्मचारिण इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तौति— “स वा इति ।
यतः ‘सः’ कूर्मरूपेणाच्छन्नो मनुष्यैर्दृष्टः, ‘तत्’ ततः^२ यागसमये
‘पुरः’ पूर्वस्मिन् काले यज्ञमुखे ‘अदाशयत्’ फलं मदापयत् । तथा
‘यः’ पुरोडाशः ‘एभ्यः’ मनुष्येभ्योऽर्थं ‘यज्ञं’ प्रारोचयत् । यस्मात्

१— ‘परामावी’—इति क ।

२— ‘तत्र’—इति ज ।

पुरोऽदाशयत्, 'तस्मात्' सः 'पुरोदाशः' । वस्तुतः 'एतन्नाम', 'यत्' सर्वैरिदानीन्तनैः 'पुरोडाश इति' व्यवह्रियते ॥

इत्थ मर्थवादेन प्रश्नखेदानीं तं विधत्ते— "स एषेति । 'सः' देवैराच्छादितः, 'एषः' मनुष्यैर्लब्धः, 'पुरोडाशः' 'आग्नेयः' अग्नि-देवताकः^१ । 'सः' 'उभयत्र' दर्शं पौर्णमास्यां च ('अच्युतः') नित्यं कर्त्तव्यः 'भवति' ॥ ५ ॥

उभयसाधारण्यं मेव स्थापयति— "स नेति । पौर्णमास्यां भवं 'पौर्णमासम्', एवम् 'आमावास्याम्' । उभयात्मकस्यान्यतरत्वाभावात्ते हि प्रतिनियतैकहविषी इति ते आह— "अग्नीषोमीय एवेत्यादिना । उभयत्रापि नियमेनानुतिष्ठता मभिप्राय माह— "यज्ञ एवैष इति । यज्ञसाधनत्वात् 'एषः' पुरोडाशः 'यज्ञ एव' । स उभयकालोऽपि नियमेन देवैः 'अयानि'-इति^२; उभयत्रावक्तृप्रमतिक्रम्य नैव गच्छानि । यदा अन्यदनुतिष्ठानि, तदा 'नेत्' परिभयं भवति । "नेत्येष इदित्येतेन सम्ययुज्यते परिभये"—इति^३ हि निर्वचनेन खल्वभिप्रायेण 'पौर्णमासस्य', 'आमावास्यास्य' च यागस्य 'पुरस्तात्' पूर्वकाले 'क्रियते' यस्माद् दर्शं पौर्णमास्यां च यस्मात्कारणादनुष्ठीयते, 'तत्' तत्कारणम्, 'एतच्च' उभयं निमित्तं खलु ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. २. ३१, ८. २. ६७ । का० वा० २०३६, २०३८ ।

य० वा० प्रा० २. ४३ ।

२— "सास्य देवता । अग्नेर्देवः"—इति पा० सू० ४. २. २४, ३३ ।

३— निरु० १. ३. ६ । 'सर्वतो भयं परिभयम्'—इति तद्वृत्तिः ।

४— " 'यज्ञ एव' । स उभयकालोऽपि तयोः पूर्वकाले क्रियते"—इति ८ ।

अस्य एवाग्नेयस्य^१ ऋद्धिफलार्थं पृथक्-प्रयोक्तव्यता माह— “यद्यु
इति । ‘एनम्’ अध्वर्युम् । ‘एतयैव’ आग्नेयेष्ट्यैव । “यत्कामा वा
इति । पुरा ‘एतम्’ आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशम् ‘क्षययः’ यं काम
मपेक्ष्य ‘अजुह्वुः’ अन्वतिष्ठन्, ‘एभ्यः’ ‘स कामः’ समृद्धोऽभूत् ; अत
इदानीं मपि यः ‘एतेन यजते’, ‘अस्मै’ अपि ‘स कामः’ भवत्येव ।
यत्सम्बन्धादष्टाकपालेष्टिरेवंविधसामर्थ्याऽभूत्, त मग्निं बद्धधा
प्रशंसति— “यस्यै वै कस्यै चेत्यादिना । यां काञ्चिद्देवता मुद्दिश्य
आज्यसोमादि ‘हविः’ ‘गृह्यते’, तत् ‘अग्नौ’ एव ‘जुह्वति’, नान्यत्र ;
अतः सर्वं वा सर्वस्य (‘अग्नाऽउ’) अग्नावेव ‘होष्यन्’ यदि भवेत्,
तर्हि किमर्थम् ‘अन्यस्यै’ इन्द्रादि-‘देवतायै’ अमुष्या इद मिति
‘आदिशेत्’ ; ‘तस्मात्’ अग्नौ होमस्यावश्यकत्वात् ‘अग्नये’ एव होमः,
प्रशस्त इति शेषः ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नय एव प्रदानं युक्त मित्याह— “अग्निर्वा इति ।
उक्तप्रकारेण अग्नावेव सर्वदेवतार्थहवनात्तदुपधावितत्वात् ‘सर्वाः’
‘अग्निः’ एव । ‘तत्’ तस्मात् सर्वदेवतोपधावनात् यद्भवति, तदग्नेः
उपधावनेनैव स्यात् । ‘तस्मादग्नय एव’ हविरादेशः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

“अग्निर्वै देवाना मिति । किं यथा लोके यम् ‘अद्धातमाम्’^२
अतिशयेन प्रत्यक्षफलदं मन्येत, ‘तम्’ एव ‘उपधावेत्’, एव अग्नेः
प्रत्यक्षदेवत्वात् ‘अग्नय एव’ ॥ ९ ॥

१— “अस्या आग्नेयेष्टेः”—इति ङ ।

२— ‘अद्धा’—इत्यव्ययम्, सत्यनामसु पठितम् । निघ० ३. १०. ४ ।
इहोत्तरत्रापि बद्धत्र २. २. १. २५ ; ३. १. ४. ११ ।

तथा इतरदेवताभ्योऽग्रेरेव शीघ्रं प्रसादाय मृदुहृदयत्वात्,
प्रत्यक्षदेवत्वेन समीप एव सेव्यत्वाच्च ‘अग्नय एव’ होमो युक्त
इत्याह— “अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतम इति, “अग्निर्वै देवानां
नेदिष्ठ मिति च ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ पृथक्-प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्ट्वैशेषिक मङ्गजात माह—
“स यदीत्यादिना । ‘यदि’ ‘दृष्टिं’ दर्शपूर्णमासात्पृथगेव ‘कुर्वीत’
‘स सामिधेनीः सप्तदशानुब्रूयात्’, तथा प्रधानदेवता उपांशु यजेत ।
‘तत्’ उपांशुत्वं काम्येष्टिरूपं खलु ; उपांशु काम्या दृष्टयः क्रियन्ते
इति^१ । एवं ‘मूर्धन्वत्यः’^२ “अग्निर्मूर्धा, भुवो यज्ञस्य”—इत्येते^३ मूर्ध-
शब्दवत्यौ, प्रधानस्य ‘याज्ये’ खिष्टकृत्वाज्यापुरोनुवाक्ये ; ‘विराजौ’
विराट्कन्दस्ते “प्रेद्धो अग्न, इमो अग्ने”—इत्येते^४ भवतः^५ ॥ १२ ॥
१ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पुरस्ताद् (३. ५. १०. ८० २४६) द्रष्टव्यम् ।

२— “वयस्यासु मूर्ध्ना मनुप्”—इति पा० सू० ४. ४. १२७ ।

३— वा० सं० १३. १४ (३. १२.), १५ ।

४— वा० सं० १७, ७६ (तै० सं० ४. ६. ५. ११.) तै० सं० ४. ३. १३. २१ ।

५— संयान्यशब्दार्थस्त्वेव माह सायणः— “खिष्टकृत्सम्बन्धिन्यौ याज्या-
नुवाक्ये इत्यर्थः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ५. मा० ।

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः । त्रिशीर्षा षडक्षु ऽत्रास तस्य
त्रौण्येव मुखान्यासुस्तद्युदेवुः रूप ऽत्रास तुस्माद्विश्व-
रूपो नाम ॥ १ ॥

तस्य सोमपान मेवैकं मुख मास । सुरापाण मेक
मन्यस्मा ऽश्रुशनायैकं त मिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि
शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स युत्सोमपान मास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तु-
स्मात्स बभ्रुकु ऽइव बभुरिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥

अथ युत्सुरापाण मास । ततः कलविङ्कः सुमभव-
त्तुस्मात्सोऽभिमाद्यत् क ऽइव व्वदत्यभिमाद्यन्निव हि
सुरां पीत्वा व्वदति ॥ ४ ॥

अथ युदन्यस्मा ऽश्रुशनायास । ततस्तित्तिरिः सुम-
भवत्तुस्मात्सु विश्वरूपतम ऽइव सुन्येव घृतस्तोका ऽइव
त्वन्मधुस्तोका ऽइव त्वत्पर्षेष्वाश्रुतिता ऽएवुः रूपु मिव
हि* स तेनाशन मावयत् ॥ ५ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मे पुत्र मुवधौदिति सो-
ऽपेन्द्र मेव सोम माजहे स युथायः सोमः प्रसुत ऽएव
मुपेन्द्र ऽएवासु ॥ ६ ॥

* “ऽएवुः रूपः हि”—इति च ।

इन्द्रो ह वा ईक्ष्वाञ्चके । इदं वै मा सोमादन्तुर्य-
न्तीति स युथा बुलीयानुबलीयस एव मनुपहृत एव
यो द्रोणकलशे शुक्र आस तं भक्षयाञ्चकार सु हैनं
जिहिःसु सोऽस्य विष्वङ्मु* प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाद्दे-
वास्य नु दुद्रावाथ सुर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्यो द्रवत्तुददः
सौचामणीतीष्टिस्तस्यां तद्याख्यायते युथैनं देवा अभि-
षज्यन् ॥ ७ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध । कुबिन्धेऽनुपहृतः सोम मुबभक्ष-
दिति सु स्वयु मेव यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे
शुक्रः पुरिशिष्ट आस तं प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रश्चुर्व्वर्द्धस्वेति
सोऽग्नि मेव प्राप्य सुम्बभूवान्तुरैव सुम्बभूवेत्यु हैक
आहुः सोऽग्नीषोमावेवाभिसुम्बभूव सुर्व्व विद्याः सुर्व्वं
युशः सुर्व्व मन्त्राद्यः सुर्व्वः श्रीः ॥ ८ ॥

स यदुत्तमानः समुभवत् । तस्माद्वचोऽथ यदपात्सम-
भवत्तस्मादुहिस्तं दनुश्च दनायुश्च† मातेव च पितेव च
पुरिजगृहतुस्तस्मादानव इत्याहुः ॥ ९ ॥

अथ यदुब्रवीदिन्द्रश्चुर्व्वर्द्धस्वेति । तस्मादु हैन मिन्द्र

* 'विष्वङ्मु'—इति क, ख ।

† 'श्री'—इति क, 'श्रीम्'—इति ख ।

‡ 'दनायुश्च'—इति—इति पाठः सा०-सम्मतः, डा०-वेवरेण दृष्टम् ।

एव जघानाथ युद्ध शुश्रुदुवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्द्धस्वेति
शुश्रुदु ह सु एवेन्द्र महनिष्यत् ॥ १० ॥

अथ यदब्रवीद्वर्द्धस्वेति । तस्मादु ह स्मेषुमात्र मेव
तिर्यङ् वर्द्धत इषुमात्रं प्राङ्क्लृप्तो वैवावरः समुद्रं
दधावुव पूर्वः स यावत्स आस सुहैव तावदन्नादु
आस ॥ ११ ॥

तस्मै ह स्म पूर्वार्ह्णे देवाः । अशन मभिहुरन्ति
मध्यन्दिने मनुष्या अपराह्णे पितुरः ॥ १२ ॥

स वा इन्द्रस्तथैव नुत्तश्चरन् । अग्नीषोमा उप-
मन्त्रयाच्चक्रेऽग्नीषोमौ युवं वै मम स्थो युवयोरह
मस्मि नु युवयोरेष किञ्चन कुं म इमं दस्युं वर्द्धयथ
उप मावर्त्तेथा मिति ॥ १३ ॥

तौ होचतुः । किं मावयोस्तुतः स्यादिति ताभ्या मेतु
मग्नीषोमीय मेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मा-
दग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

तावेन मुपावहततुः । तावन्नु सुर्व्वे देवाः प्रेयुः सुर्व्वी
व्विद्याः सुर्व्वं युशः सुर्व्वं मन्नाद्यः सुर्व्वी श्रीस्तेनेष्टेन्द्र
एतदभवद्यदिद मिन्द्र एष उ पौर्णमासस्य बुन्धुः स यो
हैवं व्विद्वान् पौर्णमासेन युजत एताः हैव श्रियं
गच्छत्येवं युशो भवत्येव मन्नादो भवति ॥ १५ ॥

तद्वेव खुलु हतो वृचः । स युथा वृतिर्निष्पीत
 ऽएव५ संबीनः* शिश्ये युथा निर्जुतसक्तुर्भुस्त्रैव५
 संबीनः† शिश्ये त मिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

सु होवाच । मा नु मे प्रहार्षीत्स्वं वै तदेतुर्ह्यसि
 युदहं व्येव मा कुरु‡ मामुया भूव मिति स वै मेऽन्न
 मेधूति तथेति तं द्वेधान्वभिनत्तस्य युत्सौम्यं न्यक्त मास
 तं चन्द्रमसं चकाराथ युदस्यासुर्य मासं तेनेमाः प्रजा
 ऽउदुरेणाविध्यत्? तस्मादाहुर्वृच ऽएव तुर्ह्यन्नाद
 ऽआसीद् वृच ऽएतर्हीतौद५ हि युदसावापूर्यतेऽस्मादेवै-
 तल्लोकादुप्यायतेऽथ युदिमाः प्रजा ऽअशन मिच्छुन्ते-
 ऽस्मा ऽएवैतुहत्रायोदुराय बलिः५ हरन्ति स यो हैव मेतुं
 वृच मन्नादं वेदान्नादो हैव भवति ॥ १७ ॥

ता ऽउ हैता देवता ऽऊचुः । या ऽइमा ऽअग्नीषोमा-
 वन्वाजग्मुरुग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो
 युयोर्वा मिदुं युवयोरस्मानन्वाभजत मिति ॥ १८ ॥

* , † 'सुंबीनः'—इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः । सुंबीनः, 'सुंबीनः'—
 इति वा च-पाठः सा०-सम्मतश्च ।

‡ 'मा आकुरु'—इति सा०-सम्मतो डा०-वेवर्-दृष्टश्च ।

§ 'उदुरेणाविध्यत्'—इति सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवरः ।

॥ 'भजत ऽइति'—इति च डा०-वेवरेण दृष्टः ।

तौ होचतुः । किं मावयोस्तुतः स्यादिति युस्यै
कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वपांस्तुद्वां पुरस्तादाज्यस्य
यजानिति तुस्माद्युस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वपन्ति
तत्पुरस्तादाज्यभागावग्रीषोमाभ्यां यजन्ति तन्न सौम्ये-
ऽध्वरे न पशौ युस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वपा-
निति* ह्यब्रुवन् ॥ १९ ॥

सु हाम्भिरुवाच । मुख्येव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं
मय्याभजामीति तुस्मादग्नौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति
तुस्मादाहुरग्निः सुवां देवता ऽहुति ॥ २० ॥

अथ ह सोम ऽउवाच । मा मेव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु
तद्वोऽहं मय्याभजामीति तुस्मात्सोमः सुर्वेभ्यो देवेभ्यो
जुह्वति तुस्मादाहुः सोमः सुवां देवता ऽहुति ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्रे सुर्वे देवास्तस्थानाः । तुस्मादाहुरिन्द्रः
सुवां देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठां देवा ऽहुत्येतद् वै देवास्त्रेधाैक-
देवत्या ऽअभवन्तस यो हैव मेतद्वेदैकधा हैव स्वानाः
श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा ऽद्वदं न तृतीय मस्ति । आर्द्रञ्चैव शुष्कञ्च
यच्छुष्कं तदग्नेयं युदाद्रं तत्सौम्यं मथ युदिदं द्वय

* इह 'हविः'—पदं न दृश्यते च-पुस्तके ।

† 'इन्द्रज्येष्ठा'—इति पाठः सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवरः ।

मेवाय* किं मेतुवत्क्रियत ऽडुत्यग्रीषोमयोरेवाज्यभागा-
वग्रीषोमयोरुपाः शुयाजोऽग्रीषोमयोः पुरोडाशो यदुत
एकतमेनैवेदः सुर्वं मामोत्यथ किं मेतुवत्क्रियत
ऽडुत्यग्रीषोमयोर्द्वैतुवती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

सूर्य ऽएवामेयः । चद्रमाः सौम्यो ऽहरेवामेयः रात्रिः
सौम्या यु ऽएवापर्युतेऽर्द्धमासः सु ऽआमेयो योऽपक्षीयुते
सु सौम्यः ॥ २४ ॥

आज्यभागाभ्या मेव । सूर्याचन्द्रमुसावामोत्युपाः शु-
याजेनैवाहोरात्रे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवार्द्धमासावामो-
तीत्यु हैक ऽआहुः ॥ २५ ॥

तदु होवाचासुरिः । आज्यभागाभ्या मेवातो यतमे
वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोत्युपाः शुयाजेनैवातो यतमे वा .
यतमे वा द्वे† ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवातो यतमे वा
यतमे वा द्वे ऽआप्नोति‡ सुर्वं म ऽआप्तु मसत्सुर्वं जितः
सुर्वेण वृचः५ हनानि सुर्वेण द्विषुन्तं भ्रातृव्यः५ हना-
नीति तुस्माद्वा ऽएतुवत्क्रियत ऽडुति ॥ २६ ॥

तदाहुः । किं मिदं जामि क्रियतेऽग्रीषोमयोरेवाज्य-

* 'मेवाप्य'—इति च । सोऽय मशुद्धः पाठः स्यात्सुद्राकरप्रमादजः ।

† च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा द्वे'—इत्यस्य स्थाने 'ऽहोरात्रे'—इति पाठः ।

‡ च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोति'—इत्यस्य स्थाने 'ऽर्द्धमासा-
वाप्नोति'—इति पाठः ।

स्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यदुनन्तर्हितं तेन जामौ-
 त्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तुदन्य-
 दिवेतर मन्युदिवेतरं भवत्यृच मनुच्य जुषाणेन यजत्यृच
 मनुच्यर्चा यजति तुदन्युदिवेतर मन्युदिवेतरं भवत्यनेन
 ह त्वेवाजाम्यपाश्चाज्यस्य युजत्युच्चैः पुरोडाशस्य स
 यदुपांशु तुत्प्राजापत्यं रूपं तुस्मात्तस्यानुष्टुभ मनु-
 वाक्या मुन्वाह व्याग्ध्यनुष्टुब् वाग्धि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

एतेन वै देवाः । ऽउपांशुयाजेन यं य मसुराणा
 मुकामयन्त तु मुपत्सुर्यं व्वज्रेण व्वषट्कारेणाघ्नंस्तथो
 ऽएवैषु ऽएतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं श्वातृव्य
 मुपत्सुर्यं व्वज्रेण व्वषट्कारेण हन्ति तुस्मादुपांशुयाजं
 • यजति ॥ २८ ॥

स वा ऽऋच मनुच्य जुषाणेन यजति । तदुन्विमा
 ऽअन्यतरुतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगुस्थि हि
 दुन्तोऽन्यतरुतो ह्येतदुस्थि करोति ॥ २९ ॥

अथुर्च्च मनुच्यर्चा यजति । तदुन्विमा ऽउभयतो-
 दन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगुस्थि हि दुन्त ऽउभयतो
 ह्येतदुस्थि करोत्येता वा ऽइमा द्वयः प्रजा ऽअन्यतरुतो-
 दन्ताश्चैवोभयतोदन्ताश्च स यो हैवं विद्वानग्नीषोमयोः
 प्रजातिं युजति बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन् । नु सचा सुहित ऽइव
स्यात्तेनेदु सुदुर मसुर्यं बिनात्याहुतिभिः प्रातर्द्वैव मेषु
ऽउ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति वृत्रु हनानि
सम्प्रति द्विषुन्तं भ्रातृव्यः हनानीति ॥ ३२ ॥

स वा ऽउत्तरा मेवोपवसेत् । स मिव वा ऽण्य क्रमते
युः सम्प्रत्युपवसत्यनङ्गा वै सुद्धान्तयोर्यदौतरो वेतर
मभिभुवतीतरो वेतर मुथ य ऽउत्तरा मुपवसति युथा
पुराञ्च सावृत्तः सम्पिःष्यादुप्रत्यालभमानुः सोऽन्यतो-
घात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति ॥ ३३ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । युथा वा ऽअन्यस्य हतुः
सम्पिःष्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति सोऽन्यस्यैव कृता-
नुकुरोऽन्यस्योपावसायौ भवति तुस्मादु सम्प्रत्येवोप-
वसेत् ॥ ३४ ॥

प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानुस्य । पूर्वाणि व्विसस्रःसुः
स वै संवत्सरु ऽण्व प्रजापतिस्तुस्यैतानि पुर्वी-
ण्यहोरात्रयोः सन्धी पौर्णमासी चामावास्या चऽर्तु-
मुखानि ॥ ३५ ॥

स व्विसस्रैः पुर्वभिः । नु शशाक सुःहातुं तु मेतै-
र्हविर्यज्ञैर्देवा ऽअभिषज्यन्नग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः सन्धी

तत्पुर्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुः पौर्णमासेन चैवामावास्येन च
पौर्णमासौ चामावास्यां च तत्पुर्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुश्चा-
तुर्मास्यैरेव तत्सुखानि तत्पुर्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुः ॥ ३६ ॥

स सुरुहितैः पुर्व्वभिः । इदु मन्नाद्य मभ्युत्तस्थौ यदिदं
प्रजापतेरन्नाद्यः स यो हैवं विद्वान्सम्पुत्युपवसति
सम्प्रति हैव प्रजापतेः पुर्व्वं भिषज्यत्युवति हैनं प्रजापतिः
सु ऽएव मेवान्नादो भवति यु ऽएवं विद्वान्सम्पुत्युपवसति
तस्मादु सम्पुत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

चक्षुषी ह वा ऽएते यज्ञस्य यदुज्यभागौ । तस्मात्पु-
रस्ताज्जुहोति पुरस्ताद्वीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी
दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ ३८ ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे हैके । आग्नेय माज्यभागं जुह्वति
दक्षिणार्धपूर्वार्धे सौम्य माज्यभागं मेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी
दध्म ऽहुति व्वदन्तस्तदु तदाविज्ञान्य* मिव हवींषि ह
वा ऽआत्मा यज्ञस्य स यदेव पुरस्ताद्विषां जुहोति
तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति युचो ऽएव सुमिद्वतमं मन्येत
तदाहुतीर्जुहुयात्समिद्वहोमेनं ह्येव सुमृद्धा ऽआहु-
तयः ॥ ३९ ॥

स वा ऽचुच मनुच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे

* 'तदातिविज्ञान्य'-इति ग ।

ऽअस्थान्तुत्यनुस्थिके चक्षुषी ऽआश्लिष्टे ऽअथ यहच मनु-
च्यर्चा युजेदुस्थि हैव कुर्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा ऽएते । अग्नीषोमयोरेव रूपं मन्वायत्ते
यच्छुक्लं तदाम्रेयं युत्कृष्णं तुत्सौम्यं युदि वेतरुथा युदेव
कृष्णं तदाम्रेयं युच्छुक्लं तुत्सौम्यं युदेव व्वीक्षते
तदाम्रेयः रूपः शुष्के* ऽइव हि व्वीक्षमाणस्याश्लिणी
भुवतः शुष्क मिव ह्याम्रेयं युदेव स्वपिति तुत्सौम्यः रूपं
माद्रुं इव हि सुषुपुषोऽश्लिणी भुवत ऽआद्रुं ऽइव हि
सोम आजरसः ह वा ऽअस्मिंल्लोके† चक्षुष्मान्भवति
सचक्षुरमुष्मिंल्लोके† सम्भवति यु ऽएव मेतौ चक्षुषौ
ऽआज्यभागौ वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [ई. ३.] ॥

अग्नीषोमीय मेकादशकपालं विधातु माख्यायिका माह—
“त्वष्टुर्ह वै पुत्र इति” । पुरा किल ‘त्वष्टुः’^१ शिरस्त्रयेण युक्तः

* ‘शुष्केव’—इति क ।

† ‘ऽअस्मिन् लोके’—इति ख,

‘ऽअस्मिंल्लोके’—इति ग, ‘ऽअस्मिंल्लोके’—इति च ।

‡ ‘रमुष्मिन् लोके’—इति ख, ‘रमुष्मिंल्लोके’—इति ग, ‘रमुष्मिंल्लोके’—इति च ।

१— एतदारभ्याष्टमकाण्डौस्थ-‘नदुद्राव’—इत्यन्तं ग्रन्थजातम् पुनः पञ्चमे
काण्डे अपि अतम् (पृ. ५. ४. २-८.) ।

२— “त्वष्टा, तूष्णं मञ्जुत इति नैरुक्तास्त्रिवेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा
स्यात् करोति कर्मणः”—इति निरु० ८. २. १० । पुनस्तत्रैव तत

कश्चित् 'पुत्रः' बभूव^१ । यतोऽयं सुक्तरौत्या बज्ररूपः, अतः सः
'विश्वरूपः'-इत्यन्वर्थनामा अभूत् ॥ १ ॥

“तस्येति । ‘तस्य’ शिरस्त्रयगतेषु मुखत्रयेषु मध्ये ‘एकं मुखं’
‘सोमपानं’ सोमः पीयते अनेनेति करणे ल्युट्^२ । सोमपानायाभूत् ।
अन्यन्मुखं ‘सुरापाणं’ सुरापानसाधनम् । “वा भावकरणयोः”-इति^३
णत्वम् । ‘अन्यस्मै’ पानव्यरिक्ताय ‘अग्रनाय’ भोजनाय ‘एकं’ मुखं
मासीत् । ‘तं’ विश्वरूपं दृष्ट्वा, ‘इन्द्रः’ ‘दिद्वेष’ द्वेष मकरोत् । द्वेषणं
तैत्तिरीयके समान्नातम्— “स प्रत्यचं देवेभ्यो भागं भवदत्, परोच
मसुरेभ्यः”-इति^४ । स क्रुद्ध इन्द्रः ‘तानि’ त्रीण्यपि शिरांसि
‘प्रचिच्छेद’ ॥ २ ॥

“स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु मुखेषु मध्ये ‘यत्’ सोम-
पानाय मुखम्, ‘ततः’ ‘कपिञ्जलः’ पक्षी ‘समभवत्’ । “कपिञ्जलः

उत्तरम्— “माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुः । मध्यमे च स्थाने समान्नातः
(निघ० ५. ४. २१.) । अग्निरिति शाकपूणिः”-इति (११) । ‘सर्व-
शिल्पिमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाक्षायणी-पुत्रो द्वादशाना मादि-
त्याना मन्यतम इत्येतिहासिकाः’-इति च तद्भाष्ये पर्यालोच्यम् ।
द्युस्थाने आदित्यनामसु चाम्नातो निघण्टौ (५. ६. ६.) । “तत्रेतिहास
माचक्षते”-इत्यादि नैरुक्तं चात्रालोच्यम् (निघ० १२. १. १०.) ।

१— त्रिशिरो वर्णनं द्युतं सायणाचार्येण ऋ० सं० १ म० २ अ० १ सूक्तारम्भे;
विशेषतस्तु “त्रिशीर्षाणं ०—० त्रितो गाः”-इत्यादौ द्रष्टव्यम्
(ऋ० सं० १०. ८. ८; ६६. ६) ।

२— पा० सू० ३. ३. ११७ ।

३— पा० सू० ८. ४. १० ।

४— तै० सं० २. ५. १. १ ।

कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिङ्गलो वा”-इति यास्कः^१ ।
उक्तार्थविश्वासाय पक्षिणः सोमस्य च साम्य माह—“तस्मात् स बभ्रुक
इवेति ॥ २ ॥

“अथ यत् सुरापान मिति । तथा कलविङ्कोऽपि शब्दयति,
अतः तदस्तदुत्पत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

“अथ यदन्यस्मा इति । ‘अथ’ पानात् ‘अन्यस्मात्’ अशनाय
यत् सुखम्, ‘ततः तित्तिरिः’^२ । यतो बज्ररूपादनभचकान्मुखात्
सम्बभ्रुव, अतः सोऽत्यन्तं बज्ररूपवान्^३ दृश्यते ।

कथं तस्य तथात्व मिति तद्दर्शयति—“सन्ध्येवेति । तच्छब्द-
स्त्वशब्दसमानार्थः, सर्वनामसु विकल्पेन पठितः^४ । ‘त्वत्’ एकस्मि-
न्शब्दे ‘एतस्लोका इव’ एतविन्दवः परिदृश्यन्ते । तथा ‘त्वत्’ एकत्र
अङ्गे मधोर्विन्दव इव । एतदपि कुत इत्यत आह—‘पर्षेषु’
चटकपक्षेषु ‘आश्रुतिताः’ आचरं प्राप्ताः बज्ररूपाणि दृश्यन्ते ।
कार्यगतं वैरूप्यं तत्कारणेऽपि सम्भावयति—‘एवं रूप मिव’

१— तथाहि—“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानौत्वाचक्षते”-इत्यधिकारे (निर०

३. ४. १.) द्रष्टव्यम् । तत्र “कमनोयं शब्दं पिङ्गयतीति वा”-
इति च तच्छेषः ।

२— “तित्तिरिस्तरणात्, तिलमात्रचित्र इति वा”-इति निर० ३. ४. १ ।

३— एवंविधेषु पदेषु प्रथमं मत्वर्थीयप्रत्ययेन भाव्यम्, ततो समासः ;
अत एव “न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बज्रब्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपत्ति-
करः”-इति नात्र विरुध्यते ।

४— ग० पा० १. १. १. (१. १. २७ सू०) ।

दृत्तसोकादिरूप मिव खलु 'सः' 'तेन' मुखेन 'अग्रनं' जठरम्
'आवयत्' अवति'रच गत्यर्थः^१, अग्रमयत् ॥ ५ ॥

“स तष्टेति । एवं पुत्रशिरस्तु द्विजेषु 'स तष्टा' असाविन्द्रो 'मे'
'पुत्रं' 'कुवित्' वज्रप्रकारम् 'अबधीत्'—'इति' क्रुद्धो भूत्वा 'अपेन्द्र'
मेव' इन्द्रेण विरहित मेव 'सोम माजङ्घे' । 'सः' च 'सोमः' 'यथा'
अपेन्द्रः 'प्रसृतः', 'एवं' प्रदानेऽपि 'अपेन्द्र एव' अभूत् ॥ ६ ॥

“इन्द्रो ह वा इति । स च 'इन्द्रः' 'इदम्' एव सर्वेऽपि 'मा'
'सोमात्' व्यवहितं कुर्वत 'इति' विचार्य, 'यथा' प्रबलौ दुर्बलस्य
धन मननुज्ञात एवापहरति, 'एवम्' 'अनुपहृत एव' 'द्रोणकलशे'^२
शोधितं सोम मभक्षयत् । 'सः' च भक्षितः सोमः सात्त्य मप्राप्नुवन्
त मेव 'जिह्विः' हिंसितवान्, पीडा मकरोत् । ततः सर्वतः
नासाद्यमुख्य-‘प्राणेभ्यः’, मुखव्यतिरिक्तेभ्यः च्युतोऽभूत् । अथ कर्क-
न्धादिपदार्थरूपेण सृतेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् 'सौत्रामणी' सुचाम्णः
सम्बन्धिनौ 'इष्टिः' निष्पन्ना । सोमे सृते, येन प्रकारेण त मिन्द्रं

१— 'अवयति'—इति ज, भ, डा०—वेवरेण च त्रिषु पुस्तकेषु दृष्टः ।

२— धा० पा० भा० पं० ६०० ।

३— द्रोणकलशो द्रुममयः कलशाकारो वैकङ्कतः सोमरसपात्रविशेषः ।

अस्थोपर्येव धारा गृह्णा गृह्णन्ते । का० औ० ८. ७. ५ सू० द्रव्यम् ।

४— “सुत्रामा गोत्रमिदं वच्ची”—इत्यमरः १. १. ४५ । “तदेतत् सर्वं
माप्नोति यज्ञे सौत्रमणीसृते”—इत्यादि वा० सं० १६, ३१ । तत्र च
“सुरावन्तम् (वा० सं० १६. ३२.)”—इत्यादिमन्त्रैर्हीमो विहितः
(का० औ० १६. ३. ८.) । “न वा एतदयो न हिरण्यं, यत्सीसम् ;
न स्त्री न पुमान्, यत् स्त्रीवः ; न सोमो न सुरा, यत् सौत्रामणी-

सूतसोमं 'देवाः' विचिकित्सितवन्तः, 'तत्' सर्वं सौत्रामणीप्रकरणे
विस्पष्ट माज्ञायते^१ ॥ ७ ॥

“स लष्टेति । अथ 'स लष्टा' मम 'सोमम्' अतिप्रसूत
मनाकारित मेवापिबदिति क्रुद्धः सन्, 'स्वय मेव' नष्टस्य यज्ञस्य
'यज्ञवेशसं' यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् । कथम् ? 'यो द्रोणकलशे'
'शुक्रः' सोमः 'परिशिष्टः' आसीत्, 'तम्' आदाय प्रवर्त्तयामास,
“इन्द्रश्चुर्वर्द्धस्व”-इत्युच्चार्य ऊतवान् । 'सः' च ऊतः सोमः, अग्निप्राप्ति-
समकाल एव पुरुषरूपेण 'सम्भूव' । केचित् प्रवर्त्तनसामर्थ्यात् अग्नि
मसृष्टश्चेव मध्ये 'सम्भूवेत्याहुः' । 'सः' च सम्भवन् 'अग्नीषोमावेव'
'अभि' व्याप्नुवन् भक्षयन् 'सम्भूव' । न केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव,
किन्तु लोके याः 'विद्याः', यद् 'यज्ञः', यत् अदनीय मन्त्रम्,
या च 'श्रीः', तानि सर्वाणि 'अभि'लक्ष्य भक्षयन् 'सम्भूव' ॥ ८ ॥

“स यद्वर्त्तमान इति । तथा 'सः' सम्भवन् 'वर्त्तमानः' सर्वं
व्याप्नुवन्नेव । यतः 'समभवत्', 'तस्मात्' तस्य नाम, सर्वं व्याप्य वर्त्तत
इति व्युत्पत्त्या 'वृत्रः'-इति सम्यक्चम्^२ । तथा यस्मात् ('अपात्')

समृद्धौ”-इति तै० ब्रा० १. ८. ५. ४ । “ते देवा अप्रवन् सुत्रातं
वतैन मत्रासता मिति तस्मात् सौत्रामणी नाम”-इति (५. ५. ४.
१२.) नामनिर्वचनम् । “सूत्रातं वतैनं प्राप्नुवोऽत्रासद्वाहीति”-इत्यादि
चोपरिष्ठादिहेव (५. ५. ४. १२ ; १२. ७. १. १४.) ।

१- इहैवोत्तरभागे प्रथमम् । उत्तरभागे हि अष्टाध्यायिसौत्रामण्य-
मेधाख्यास्त्रयः काण्डाश्चतुर्थश्च ब्रह्मप्रतिपादको वृहदारण्यकाख्यः ।

२- “वृत्रो वृणातेर्वा, वर्त्ततेर्वा, वर्द्धतेर्वा ; 'यदवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्व
मिति विज्ञायते, 'यदवर्त्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते,
यदवर्द्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते”-इति निब० २. ५. ३ ।

अपादः सन् सम्भूतः, 'तस्मात्' अतः सर्पणसाम्यात् 'अहिः' इत्यपि^१
तन्नामासीत् । 'तं' 'दनुश्च दनायूश्च' माह-पितृ-स्थानीयौ भूत्वा
रक्षणाय 'परिजगृहतुः' । यस्मात्ताभ्यां परिजगृहतुः, 'तस्माद्दानव
इत्याहुः' सर्वे जनाः ॥ ८ ॥

“अथ यदब्रवीदिति । तथा स लघ्वा ग्रहप्रचारसमये^२ इन्द्र-
शत्रुरिति^३ पूर्वपदोदात्ततया,— इन्द्रः शत्रुर्यस्येति बज्रब्रौहिसमासं
कृत्वा^४ मन्त्रं प्रयुक्तवान्, अतः तम् 'इन्द्रो जघान' । यद्यसौ अन्तो-
दात्ततया तत्पुरुषसमासेन^५ वा, 'इन्द्रस्य शत्रुः'—इति व्यस्तनिर्द्देशेन
वा ब्रूयात्, तदा निश्चित मेव 'स इन्द्र' इत्यात्^६ ॥ १० ॥

१— “अहिरयनात् ; एतन्तरिक्षे । अयं मपीतरोऽहिंरेतस्मादेव, निर्ऋ-
सितोपसर्गं आहन्तीति”—इति निरु० २. ५. ३ ।

२— 'ग्रहप्रचारसमये'—इति ङ ।

३— “इन्द्रशत्रुः । इन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्र-
शत्रुः”—इति निरु० २. ५. २ ।

४— “बज्रब्रौहौ प्रकृत्वा पूर्वपदम्”—इति पा० सू० ६. २. १ ।

५— “अन्तोऽवत्याः”—“समासस्य”—इति पा० सू० ६. १. २२०, २२३ ।

६— “इन्द्रस्य शातयिता इन्द्रशत्रुरिति-विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तो-
दात्तत्वेन भवितव्यम् ; आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः प्रयुक्तः, स च बहुब्रीहितां
द्योतयति, बज्रब्रौहौ प्रकृत्वा पूर्वपद मिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधा-
नात् । सति बज्रब्रौहौ इन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति । सोऽयं
मन्त्रगतः खरापराधः”—इति तै० सं० २. ४. १२ सा० भा० ।
अत एवाह पस्पशायाम्— “दुष्टः शब्दः खरतो वर्णतो वा मिथ्या-
प्रयुक्तो न त मर्थ माह । स वाग्वचो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः
खरतोऽपराधात्”—इति पा० म० भा० १. १. १आ० ।

“अथ यदिति । तथा ‘वर्द्धस्वेति’-प्रयोगसामर्थ्यात् ‘सः’ वृचः
 ‘इषुमात्रम्—इषुमात्रम्’ धनुषः सकाशाद्वृत्तात्प्रसुप्तेषुर्थावत् दूरं
 गच्छति तावन्मात्रम्, प्रतिक्षणं ‘तिर्यङ्’ उभयपार्श्वतः ‘वर्द्धते’, ‘प्राङ्’
 हि ‘इषुमात्रम्’ अवर्द्धत । एतत् पञ्चाद्वृद्धेर्युपलक्षणम् । ‘अवरं’,
 ‘पूर्वं’ च ‘समुद्रं’ तथा प्राक्-पश्चात्समुद्रावपि ‘अवद्धौ’ शरीरवृद्ध्या
 अवाक् चकार इत्यर्थः । यावद्यावत् प्रवृद्ध आस, तावन्तावत्
 प्रवृद्धोऽन्नभक्षक एवाभूत् ॥ ११ ॥

“तस्मै ह स्मेति । एवं ब्रह्माग्निने ‘तस्मै’ ‘देवाः मनुष्याः पितरश्च’
 पूर्वमध्यन्दिनापराह्णेषु क्रमेण सर्वतः ‘अग्नानम्’ प्रयच्छन्ति ॥ १२ ॥

“स वा इन्द्र इति । इन्द्रस्तु वृचशरीरवृद्धिक्रमानुसारेणैवेष-
 दीषत्प्रणुजो दूर एव ‘चरन्’, ओदन ममहमानो वृच मनुगतौ
 ‘अग्नीषोमौ’ दृच्छन् उपमन्त्रयामास । कथम् ? हे ‘अग्नीषोमौ !’
 युवां ‘मम’ स्वम् भवथः, ‘युवयोरहं’ स्वम् भवामि । यथाहं
 युवयोस्तथा ‘एषः’ वृचो ‘न किञ्चन’ किं मपि न भवति, अतः
 ‘कम्’ कौदृङ्मन्त्रलोपेतं ‘दस्युं’ ‘वर्द्धयथ’ ? अतोऽसुं परित्यज्य
 मां प्रति ‘उपावर्त्तयाम्’ । ‘इति’-शब्दः उपमन्त्रणप्रकार-
 समाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

‘तौ होचतुरिति । अथ ‘तौ’ इन्द्रम् ‘ऊचतुः’ । ‘ततः’

१—तैत्तिरीयसंहितायाश्चैव मेव (२. ४. १२, २. ५. २.) ।

२—‘वूराद् दूर एव’-इति ज, भ ।

३—तैत्तिरीयसंहितायाश्चास्मात् मेवमेवोपमन्त्रणम् (तै० सं० २. ५. २.) ;
 अधिकन्तु तत्र श्रुत मिहैव प्रजापतितो वचनामादिकश्चेति ।

वृचवदननिर्गमनात् 'आवयोः' 'किं' फलं लब्धं 'स्यात्'? 'इति' ।
 स एव मुक्तः 'ताभ्याम्', 'एतम्' इदानीं विधीयमानम् 'एका-
 दशकपालं पुरोडाशम्' अग्नीषोमदेवताकं कृत्वा निरुप्तवान्, तथो-
 रिदं मिति कल्पितवानित्यर्थः ॥

इदानीं तं यागं विधत्ते— "तस्मादिति । अग्नीषोमौ देवते
 यस्य, सः 'अग्नीषोमीयः', एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
 'एकादशकपालः' स भवेत्, पौर्णमास्यां कर्त्तव्यः ॥ १४ ॥

"तावेन मिति । अथ 'तौ' 'एनम्' इन्द्रं प्रत्युपावृत्तावभूताम् ।
 'तावत्' 'सर्वे' अपि वृचमुखान्तर्गताः 'देवाः' ('प्रेयुः') निरीयुः ।
 तथा वृचेण भक्षिता विद्यायशोऽन्नश्रियः 'सर्वाः' अपीन्द्रं प्रति
 निर्गताः । 'यत्' 'इदम्' इदानीन्परिदृश्यमानप्रकारं मिन्द्रस्य
 सर्वाधिपत्यं मस्ति, तत् 'तेन' अग्नीषोमीयैकादशकपालयागेन 'इद्धा'
 'अभवत्' । उक्तं मयि निगमयति— "एष उ इति । एष एव
 "तद्युर्ह वै"—इत्याद्युपक्रम्य, "तेनेष्टेन्द्र एतदभवत्"—इत्यन्तेनोक्त एव
 'पौर्णमासस्य' पौर्णमास्यां साधारण्येनानुष्ठेयस्य^१ हविषो 'बन्धुः'
 बन्धकोऽर्थनियामकः, एतदेव ब्राह्मणं मित्यर्थः ॥

१— "सास्य देवता (४. २. २४.)"—इत्यधिकारे "द्यावापृथिवी-शुनासीर-
 मरुतदग्नीषोम-वास्तोष्पति-मृहमेधाच्छ च"—इति पा० सू० ४. २.
 ३२ । "देवताद्वन्द्वे च (पा० सू० ६. ३. २६.)"—इति, "अग्नेः
 स्तुत्सोमसोमाः (८. २. ८२.)"—इति पाणिनिस्मृत्ये चात्र स्मर्त्तव्ये ।

२— "संस्कृतं भक्षा"—इति पा० सू० ४. २. १६ ।

३— 'पौर्णमास्यां साधारण्येनानुष्ठेयस्य'—इति ज ।

विहितं मर्थं मनूय प्रशंसति— “यो हैवं विद्वानिति । अत्र यद्यपि पौर्णमासीशब्देन कालवाचिना तत्कालक्रियमाणं सर्वं कर्माश्रयणीयम्, तथाप्याग्नेयाष्टाकपालस्य साधारण्याद्, वाक्यशेषे श्रीप्रभृतेरेव फलत्वेन अवणाच्च, अग्नीषोमीय एकादशकपाल एव परिगृह्यते । ‘यः’ यजमानः ‘एवम्’ उक्तं मर्थं ‘विद्वान्’ जानन्, ‘पौर्णमासेन’ पौर्णमास्यां क्रियमाणेनाग्नीषोमीयेन ‘यजते’ अनु- तिष्ठति, सः ‘एताम्’ इन्द्रेणानुभूतां ‘श्रियम्’, तथाविधं यशोऽनञ्च प्राप्नोति ॥ १५ ॥

“तदेव खल्विति । अथ तदानीम्, अग्नीषोमादिनिर्गमनानन्तरं मेव ‘वृत्रो हतः’ ‘निष्पीतो हृतिरिव’ चर्मनिर्मितपात्रं मिव, स यथा ‘संज्ञीनः’^१ सङ्कुचितकुचिरिति^२ एवं संज्ञीनो भूमावश्रयिष्ठः ; तथा ‘निर्धूतसक्तुका भस्त्रा’ चर्ममयी संज्ञीना, तद्वत् ‘संज्ञीनः’ श्रुते ; कुचिगतानां सक्तुस्थानीयानां देवानाम्, उदकस्थानीयानां मरुगादीनाञ्च स्त्रावात् दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । अथ श्रयानं वृत्रं हननेच्छया इन्द्रः शीघ्रं माजगाम ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । तं दृष्ट्वा वृत्रोऽज्रवीत्,— इदानीं मेतत् सर्वं त्वमेव भवसि, पूर्वं यदहं सर्वं मभवम् ; अतो ‘व्याकुर्वेव’ शरीरं विविधम्, आ सर्वतो भग्नपर्यन्तं^३ कुरु, विदारयेत्यर्थः । ‘अमुया’ इदानीं मनूभूयमानप्रकारया स्थित्या ‘मा भूवम्’ सर्वदा न भवामि ‘इति’ । ‘सः’ एव मुक्तः इन्द्रः, तर्हि ममाज्ञं भवेत्युवाच ।

१— ‘संज्ञीनः’—इति ठ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

२— ‘सङ्कुचितकुचितनुः पतति’—इति ठ । ३— ‘भग्न’—इति ठ ।

‘तथा’ अस्तु ‘इति’ उक्तम् । ‘तम्’ इन्द्रो ‘द्वेधा’ ‘अन्वभिनत्’
 तदनुक्रमेण व्यदारयत् । तेन ‘यत्’ ‘सौम्यं’ श्रेष्ठं श्रुत मासीत्
 ‘तं चन्द्रमसं चकार’ । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंस्त्रिङ्गता । ‘यत्’
 ‘असुर्यम्’ असुरेभ्यो हितम्^१ उच्छिष्ट मासीत्, ‘तेन’ ‘इमाः’
 सर्वा अपि प्रजाः उदरप्रदेशेन अयुज्यत्^२, तद्रूपेणोपस्थापया-
 मासेत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्माद्’ यः कश्चित् यदि बहन्नं भक्षयेत्,
 ‘तर्हि’ तदा सर्वेऽपि जनाः इदानीं ‘वृत्र एतर्हि अन्नाद् आसीत्
 इत्याहुः’ । प्रसिद्धेः सार्वत्रिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । उक्त मर्थं
 समर्थयते— “एतर्हीति । ‘असौ’ चन्द्रः पूर्वपक्षे ‘आपूर्यते’-इति
 यत्, तत् ‘इदं हि’ किं मिदम् ? तदाह— ‘अस्मात्’ ‘लोकादेव’
 चन्द्रः ‘आप्यायते’ । अस्माल्लोकात् चन्द्रस्याप्यायनप्रकार उपरिष्ठाद्
 वक्ष्यते— “तदेन मञ्जु ओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्यो ऽधि जनयति,
 स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृशे”-इति^३ ।

यदा (‘इमाः’) बुभुक्षिताः ‘प्रजाः’ ‘अग्नन् मिच्छन्ति’, तदा
 ‘अस्मा एव वृत्राय’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४, वृत्ररूपाय ‘उदराद्यैव’ ‘बलिं
 हरन्ति’ । अतो वृत्रभागविशेषस्यान्नरूपेण स्थापनं युक्त मित्यर्थः ।
 “स यो ह वै मिति ज्ञानफलम् ॥ १७ ॥

१— असुरशब्दस्य गवादिषु पाठात् “तस्मै हितम् (पा० सू० ५.
 १. ५.)”—इत्यर्थे “उ-गवादिभ्यो यत् (पा० सू० ५. १. २.)”—इति
 यत् । वस्तुतोऽत्र “असुरस्य खम् (पा० सू० ४. ४. १२३.)”—इति
 यदित्येव स्यात् सुवचम् । २— ‘अयुज्यत्’-इति ज, ठ ।

३— एतदिहैव काण्डे इत उपरिष्ठाद् द्रष्टव्यम् (इ. ४. १५.) ।

४— पा० सू० २. ३. ६२ वा० १. (१५०६) ।

प्रयाजानन्तर माज्यभागौ वक्तव्यावन्तरितौ, अतस्तौ अग्नी-
षोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातु माह—“ता उ हेति । वृचदेहात्
‘अग्नीषोमावतु’ निर्गताः सर्वाः ‘देवताः’ ‘तौ’ अग्नीषोमौ प्रतीद
मब्रुवन् । यतो वृचदेहान्निर्गतयोर्युवयोरिदं पुरोडाशद्रव्यं प्राति-
स्विकम्^१ अभूत्, अतो युवा सेव प्रभूतभागभाजौ भवयः, ‘युवयोः’
मध्ये ‘अस्मान्’ अपि ‘अन्वाभजतम्’ ‘इति’ ॥ १८ ॥

“तौ होचतुरिति । अथ ‘तावुचतुः’— ‘ततः’ युष्मदनुप्रवेशाद्
‘आवयोः किं स्यात्?’ ‘इति’ उक्ता देवतास्तयोः हे अग्नीषोमौ!
लोके यष्टारो ‘यस्यै कस्यै च देवतायै’ इन्द्रादिदेवतानां मध्ये यां
काञ्चिद्देवतां प्रति ‘हविः’ ‘निर्वपान्’ निर्वपेयुः ; तत्र च निरुक्त-
प्रधानदेवताभ्यः पूर्वम् ‘आज्यस्य’ आज्यं^२ ‘यजान्’ यजेयुः । इदानीं
विधत्ते— “तस्मादिति । ‘तस्माद्’ देवैर्दत्तत्वात् यत्र निर्वपति, तत्र
‘आज्यभागावग्नीषोमाभ्याम्’ अनुष्ठेयौ ।

आज्यभागौ प्रशंसति— “तन्न सौम्ये इति । पशुसोमयो-
राज्यभागौ ‘न’ कुर्यात् । निर्वापाभावादेव पशुसोमयोरप्राप्तस्य
आज्यभागस्य पुनर्निषेधेनैष्टिक माज्यभागविधानं स्तूयते । यथा
दशमाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे— “न सौम्येऽध्वर” इत्यत्र

१— ‘प्रयाजानन्तरं वक्तव्यौ तावाज्यभागौ, अग्नीषोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन
विधातु माह’—इति ङ-पाठः ।

२— प्रातिस्विक मसाधारणधर्मे त्रिकाण्डः ।

३— ‘आज्यभाग’—इति ङ ।

४— ४१८ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् । एतदेव तदधिकरणस्य विषयवाक्यम् ।

किं निषिध्यते, उत पर्युदस्यते, अथार्थवादः ? इति चिधा
विकल्पार्थवाद इति राङ्गान्तितम्^१ । सोमपञ्चोस्तदप्राप्तौ कारण
माह— “यस्यै कस्यै चेति । ‘निर्वपानिति ह्यब्रुवन्’ इति निर्वापस्य
विशेषितत्वात् तयोस्तदभावादिति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं ताभ्यां देवताभ्यः कृत सुपकारं दर्शयति— “सहस्रि-
रित्यादिना, “अथ ह सोम इत्यादिना च । अग्निः सर्वदेवार्थ
माङ्गत्याधारतालक्षणम्,— सोमस्तु सर्वदेवताना माङ्गतिलक्षणम्,
उपकारं कृतवन्तौ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ वेदवादिनः अग्नेः सोमस्य
च सर्वदेवतात्मकताम् ‘आङ्गः’ ॥ २० ॥ २१ ॥

“अथ यदिन्द्र इति । ‘यद्’ यस्माच्च ‘इन्द्रे’ ‘सर्वे देवाः’
‘तस्यानाः’ स्थितवन्तः, अतः ‘इन्द्रः सर्वा देवताः’ । अत्र कारण
माह— “इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति । ज्येष्ठत्वं तु “तावेन सुपाववृततु-
स्तावनु सर्वे देवाः”—इत्यादिनोक्तत्वात्^२ अवगन्तव्यम् । ‘एतद्ध’ एतेनैव
खलु कारणेन सर्वेऽपि ‘देवाः’ ‘त्रेधा’ चिप्रकारेण अग्निसोमेन्द्रात्मकाः
‘एकदेवत्याः’ एकैकदेवतार्थाः ‘अभवन्’ । तादर्थ्यं यत् ॥

१— तथाहि जैमिनिसूत्रम्— “अपूर्वे चार्थवादः स्यात्”—इति मौ० द०
जै० सू० १० अ० ८ पा० ५ सूत्रम् (८ अ०) । “यथा ‘आदित्यो
यूपः’—इति अङ्गने कृते तेजस्वामान्यादुच्यते, एव मिहापि पशौ
आज्यभागौ कथं न क्रियेता मिति तदर्थं प्रशंसा”—इति च तत्र
तद्भाष्योपसंहारः (शा० भा०) ।

२— अस्मिन्नेव ब्राह्मणे पुरस्ताद् (४१६ पृ० १५ क०) द्रष्टव्यम् ।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “स य इति । अग्न्यादीना मेकदेवल-
लक्षणश्रेष्ठलपरिज्ञानेन स्वयं मपि स्वकौयानां मध्ये एक एव ‘श्रेष्ठो
भवति’ ॥ २२ ॥

आज्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां यदग्नीषोमदेवताकल मस्ति,
तत् प्रशंसितु माह— “द्वयं वा इत्यादि । लोके पदार्थाः सर्वेऽपि
शुष्कार्द्रभावेन द्विविधाः ; अतः त्वौचविधस्याभावाद् ‘यच्छुष्कं
तदाग्नेयम्’ भविष्यति, ‘यच्चाद्रं तत्सौम्यम्’ । अतो लोके विद्यमानं
वस्तुद्वयं मेव अस्मादेव कारणात् अग्नीषोमयोर्योगेन स माप्तं
भविष्यति । ‘किम्’ ‘एतावद्’ बद्धं ‘क्रियते’ ‘इति’ ब्रह्मवादिना-
ञ्चोद्यम् । एतावदिति सङ्गहेणोक्तस्य विवरणम्— “अग्नीषोमयो-
रिति । अग्नीषोमयोरेवाज्यभागवित्यादित्रयाणां मपि प्रदानस्योप-
पत्ति माह— “अग्नीषोमयोर्हेत्यादिना । ‘एतावती’ सूर्यचन्द्रादि-
भेदेन त्रिधा^१ ‘विभूतिः’ । विभवो^२ बद्धभावः । विभूतिरित्यस्य
व्याख्यानम्— “प्रजातिरिति । ‘प्रजातिः’ प्रकर्षेणोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

सूर्यादियुगलत्रयस्याग्नीषोमात्मकतां विभज्य योजयति— “सूर्य
एवेति । सूर्याङ्गोश्चन्द्ररात्र्योश्चाग्निसोमात्मकतायां सुष्णत्वशीतले
हेतुः । आपूर्यमाणपक्षस्याग्नेयत्वं मग्नेर्भिन्नस्य सवितुः किरणानां
मनुक्रमेण चन्द्रमस्यनुप्रवेशात् ; अपच्यमाणपक्षस्य सौम्यत्वञ्च क्रमेण
सूर्यांशापनये सति स्वकौयकारणोपवापादिति^३ द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह— “आज्यभागाभ्यां मेवेति । अत-

१— ‘त्रैधा’—इति ङ ।

२— ‘विभावो’—इति ङ ।

३— ‘स्वकौयकिरणोपवापादिति’—इति च पाठो डा०-वेवरेण दृश्यः ।

स्त्रिविधविभूत्याप्तये त्रयाणां मपि यागानां मग्नीषोमीयत्वं युक्तं
मिति केचिदाहुः ॥ २५ ॥

“तदु होवाचेति । ‘आसुरिः’ त्वम् ‘उवाच’^१ । उभयेषु त्रिषु
यागेष्वाज्यभागाभ्यां मेव सूर्याहोऽर्द्धमासयुगलत्रयात्मकासु^२ त्रिविधासु
विभूतिषु ‘यतमे वा यतमे वा’ द्वे वस्तुनी, ‘यतमे वा’ अहोरात्र-
रूपे वा, शुक्लकृष्णपक्षरूपे वा, द्वे ‘आप्नोति’ । वीषया त्रिविधान्यपि
युगलानि परिगृह्यन्ते । आज्यभागपुरोडाशाभ्यां अग्नीषोमाग्नीषोम-
देवताकानां मय्येवं त्रिष्वपि यागेष्वेकैकेनैव त्रिविधा मय्यग्नीषो-
मयोर्विभूतिं प्राप्तवान्^३ भवतीति^४ ‘आसुरिः’ आचार्यो मन्यते ।

आसुरिपक्षं निगमयति— “तस्मादिति । ‘तस्माद्वै’ यस्मादेकैकेन
सर्वविभूतिराप्ता भवति, तस्मात् कारणात् ‘एतावत्’ यागत्रय
मय्यग्नीषोमीय मेव ‘क्रियते’ ॥ २६ ॥

अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोरज्यपुरोडाशयोरेकदेवतात्वप्रयुक्तं
जामितादोषं माच्छिष्यं द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन तत्परिहरति—
“तदाहु रित्यादिना । आज्यपुरोडाशस्य प्रदानं मिति शेषः । अथवा
‘आज्यस्य’ ‘पुरोडाशस्य’ वा पश्चादपि ‘अग्नीषोमयोः’ एव दीयत
इत्यर्थः । कथं मेतावता जामितेति, तत्राह— “यदिति । एकरूपं
‘यद्’ वस्तुद्वयम्, तद्विलक्षणेन वस्त्वन्तरेण व्यवहितम् ; ‘तेन’ अव्यव-

१— ‘आसुरिराचार्यस्त्वेवं मन्यते’—इति छ ।

२— ‘सूर्याहोऽर्द्धमासयुगलत्रयात् सकलासु’—इति ज, झ ।

३— ‘त्रिविधा अप्यग्नीषोमयोर्विभूतीराप्तवान्’—इति ज ।

४— ‘भवति’—इत्यन्त एवात्रत्यग्रन्थो छ-पुस्तके ।

धानेन तद्वस्तु 'जामि' भवति । अत्र तु व्यवधान माग्नेयेन 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च खल्वजामि । केनेति, उच्यते— 'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरत् कर्म उपांशुयाजाख्यम् ; तथा 'पुरोडाशस्येतरं' आज्याख्यम्^१ ; अन्योऽन्यापेक्षयोरुभयोरितरत्वम् । "अन्यदिवेति । द्रव्यभेदादेकदेवत्य मपि कर्मद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थः ; अतोऽन्ययोर्न जामितास्ति । द्वितीयः परिहारः— आज्यभागः प्रधानद्वयं वेति कोटिद्वयं विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम्^२ । मन्त्रभेदेन चाज्यभागप्रधानद्वययोरजामित्वम्^३ ; प्रधानद्वययोः 'जुषाणः'—इत्यस्यासम्भवात् । यद्यप्याज्यभागप्रधानयोर्देवतैक्यम्, तथाप्याज्यभागस्य 'ऋचम्' "अग्निर्वृत्राणि"—"त्वं सोमासि"—इत्यादिका मनुवाक्यां कृत्वा, "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"—"जुषाणः सोमः"—इति 'जुषाणेन यजति'^४ ; प्रधानाभ्यां तु क्रमेण "अग्नीषोमा यो अद्य वाम्"^५—"अग्नीषोमा सवेदसा"^६—इत्यनूच्य, "आन्यं दिवो मातरिश्वा जभार"^७—"युव मेतानि"^८—इत्यृग्भ्यां यजति । "अन्यदिवेत्यादि । पूर्ववत्^९ न दोषः । तथाज्यपुरोडाशयोरुपांशुत्वौचैस्त्व-

१— 'धानाख्यम्'—इति भू, ठ ।

२— द्वितीय इत्यादिग्रन्थो ठ-पुस्तके नास्ति ।

३— मन्त्रेत्यादिग्रन्थो ज-पुस्तके नास्ति ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २ सशिरस्त्वौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ।

५— ऋ० सं० १. ६३. २ ।

६— ऋ० सं० १. ६३. ६ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ४ (क) ।

७— ऋ० सं० १. ६३. ६ ।

८— ऋ० सं० १. ६३. ५ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ४ (ख) ।

९— ५ पंक्तिर्द्रष्टव्या ।

भेदादप्यजामित्वम् । “तावब्रूतादग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांश्च
 पौर्षमास्यां यजन्निति-श्रुत्यन्तरात् उपांश्चत्वविधानं युक्तम् । विहित
 माज्यस्योपांश्चत्वं प्रशंसति—“स यदुपांश्चिति । उपांश्चत्वस्थानिरुक्तत्वात्,
 प्रजापतेरपि सर्वात्मकत्वेन तथात्वात्, प्रजापतिरूपत्वम् ; ‘तस्मात्’
 उपांश्चोः प्रजापतिरूपत्वात् ‘तस्य’ प्रजापतेः उचिता मनुष्टुप्कन्द-
 स्काम् “अग्नीषोमा यो अद्य वाम्”—मित्येताम् ‘अनुवाक्याम्’ अनुब्रूते ।
 एतावता कथं साम्यप्रतीतिरित्यत आह— “वाग्धीति । “अनुष्टुप्
 च वै सप्तदशश्च समभवताः सानुष्टुप् चतुरत्तराणि कृन्दांस्यसृजत”—
 इति सामब्राह्मणे^१ श्रवणादनुष्टुभो वाग्यूपत्वम् । ततोऽपि किं मित्यत
 आह— “वाग्धि प्रजापतिरिति । “आश्रावयास्तुश्रौषडित्यादि—
 “एष वै सप्तदशः प्रजापतिरिति श्रुतेः^२ प्रजापतिरूपत्वम् ॥ २७ ॥

सिद्धवद्भवद्वत्तमुपांश्चयाजमिदानीं सार्थवादं विदधाति—
 “एतेन वै देवा इति । ‘एतेन’ ‘उपांश्चयाजेन’ ‘असुराणां’ मध्ये
 ‘यं-यम्’ असुरं हन्तुं मैच्छन्, ‘तं-तम्’ ‘उपत्स्य’ उपपार्श्वं च गत्वा,
 उच्चैरुच्चार्यमाणेन वषट्काराख्येन च ‘वज्रेण’ ‘अघ्नन्’ । वषट्कारस्य
 वृत्रशिरश्छेदनसाधनत्वात् वज्रत्वम् । “तथो एवेत्यादि स्पष्टम् ।
 तस्मात् उपांश्चयाजं यजेदिति विधिः । उपांश्चिज्यते देवता अत्र
 यागे इति ‘उपांश्चयाजः’ ॥ २८ ॥

आज्यभागोपांश्चयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः
 वैलक्षण्यमुक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति— “स वा च्छ्वच मनूच्य

१— सा० ब्रा० १ प्र० २ ख० द्रष्टव्यम् ।

२— पुरस्तात् टोषण्यां द्रष्टव्यम् (२५२ पृ०) ।

३— वैलक्षण्यमुक्ता प्रशंसति—इति ठ ।

जुषाणेनेत्यादिना । उदाहृतौ जुषाणशब्दयुक्तौ मन्त्रौ^१, 'तत्' तादृक् अनुष्ठानम् 'अनु', तस्माभ्यामादित्यर्थः । 'अन्यतरतः' तथोरन्यच्चक्करणात् एतत्कर्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद् दृढं करोति । तस्मात् अन्यतरतश्चक्करणं युक्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

“अथर्चं मनूच्यर्चति । एवम् 'अच मनूच्य चचा'-इत्येतद्वाक्येऽथम् । 'उभयतोदन्ताः' पुरुषाश्चादयः प्रसिद्धाः । द्विविधप्रजाव्यतिरेकेण प्रजान्तराभावात् सर्वप्रजालाभाय याज्यानुवाक्यायुगलयोरुक्तं वेजचक्षम् ॥

उक्तार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति— “स य इति । अग्नीषोमयोः प्रजापतिसूर्यसोमादिरूपं त्रिविधवैभवम्, तदाग्निकारणमाज्यभागोपांशुयाजाग्नौषोमौयपुरोडाशाख्यं यागत्रयं मनुतिष्ठतौत्यर्थः ॥ ३० ॥

॥

३१

॥

३२

॥

पचान्तरमाह— “स वा उत्तरा मिति । न पूर्वां पौर्णमासी सुपवसेत्, उत्तरा मेव । उत्तरोपवासपक्षे गुणमाह— “अथ य उत्तरा मिति । यथा कश्चित्परराष्ट्रं प्राप्य प्रतिमुखं पलायमानं हननोद्योगरहितं सम्यक् चूर्णितं करोति, तदुत्तरं पेषणमप्येवं भवति ; प्रतिनिवृत्तस्योत्तरपक्षस्याक्रान्तप्रायत्वात् । “य उत्तरा मिति पुनरुपसंहारः ॥ ३३ ॥

इत्थं पचान्तरं सोपपत्तिकमभिधाय प्रथमं पक्षं सिद्धान्तयितुं पुनरुपादत्ते— “स वै सम्यत्येवोपवसेदिति ।

ननु द्वितीयपक्षानादरे किं कारण मिति, तदाह— “यथा वा अन्यस्येति । ‘यथा’ कश्चिन्मन्दोऽन्येन पूर्वं मेव पातितम्, पुनः स्वयम् ‘पिंष्यात्’, ‘एवं’ ‘तत्’ उत्तरपेषणं भवति; स्वत एव प्रतिनिवृत्तस्य पक्षस्य खेनाक्रान्तत्वात् ।

उत्तरानादरे कारणान्तर माह— “सोऽन्यस्यैवेति । किञ्च उत्तरोपवासी ‘अन्यस्य’ अन्येन यत्कृतं कार्यं तस्य ‘अनुकरः’ अनुकारी, कृतस्यैव कार्यस्य पुनः करणशीलो भवति । तथा ‘अन्यस्य उपावसायी’ अन्येनाध्यवसितस्य पुनरध्यवसायी ‘भवति’ । सम्प्रति उपवसन्तं दृष्ट्वा, तदनुकर्तुं स्वयं मपि परेद्युः असावुपवसतीत्येवं प्रतिभानात् । ‘तस्माद् सम्प्रति’-इति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रतिपक्ष मेव सिद्धान्तयितुं माख्यायिका माह— “प्रजापतेर्हेति । पुरा ‘प्रजाः’ सृष्टवतः ‘प्रजापतेः’ सन्धयो विस्वस्ता आसन् किल । ननु कः प्रजापतिः ? कानि पर्वाणि ? इति उच्यते— संवत्सरे सकलप्रजोत्पत्तेः ‘सः संवत्सर एव प्रजापतिः’ ; ‘तस्य’ कालात्मकस्य ‘पर्वाणि’ ‘अहोरात्रयोः सन्धौ’ प्रातस्सायङ्कालौ । तथा एतौ ‘सन्धौ’ ‘पौर्णमासी च अमावास्या च’ कालौ । ‘ऋतुमुखानि’ वसन्तादीनि, तानि विस्वस्तानि ॥ ३५ ॥

“स विस्वस्तैरिति । ‘सः’ विस्वस्तपर्वा ‘संहातुं’ सङ्गतो भवितुं शक्तो माभूत् । ‘तम्’ अशक्तम् ‘एतैर्हविर्यज्ञैः’ ‘देवाः’ ‘अभिषज्यन्’ भेषजं मकुर्वन् । सोमव्यतिरिक्ताज्यपुरोडाशादिसाध्या^१ ‘हविर्यज्ञाः’ । विभज्य योजयति—सायं प्रातश्च क्रियमाणेन ‘अग्निहोत्रेण’

१— ‘सोमव्यतिरिक्तपुरोडाशादिसाध्या’-इति ठ ।

‘अहोरात्रयोः सन्धौ’ एतदात्मकं प्रजापतेः ‘तत् पर्व’ चिकित्सन्,
‘समदधुः’ समाहितं मकुर्वन् । तथा ‘पौर्णमासीञ्चामावास्याञ्च’
पौर्णमास्यमावास्यारूपे पर्वणी वैश्वदेवादि-‘चातुर्मास्यैरेव’ वस-
न्तादि-‘ऋतुसुखानि’ ‘समदधुः’ ॥ ३६ ॥

“स संहितैरिति । ‘सः’ एव कालात्मकः प्रजापतिः दृढपर्वा^१,
संवत्सरमध्ये यदन्नं व्रीह्यादिरूपं पक्वं भवति, तत् सर्वम् ‘अभि’-
लक्ष्य भोक्तुं सुत्थितवान् ; कालावयवानां विच्छेदाभावात् तत्त-
त्कालोचितमन्नं भोगयोग्यं मासीदित्यर्थः ॥

इदानीं सुपवासयोग्यं पर्वं विधत्ते— “सम्यतीति । ‘सम्यति
हैव’ पर्वविस्मसनसमकाल एव ‘प्रजापतेः पर्व’ सम्यति उपवसन्
चिकित्सितवान् भवति ; तथैव सम्यत्युपवासिनं रचति ; प्रजापतिवत्
स्वयं मपि सर्वाच्चादो भवति ॥

“य एवं विद्वान्”—इति उपसंहारः । “तस्मादिति स्वाभिमत-
पचनिगमनम् । कात्यायनस्तु ब्राह्मणे सोपपत्तिकाभिधानं मभि-
प्रेत्य पचद्वयं मपि विकल्पेनोवाच— “पूर्वां पौर्णमासीं सुपवसेत्,
उत्तरां वा”—इति^२ ॥ ३७ ॥

आज्यभागस्थाननियमं माह— “चक्षुषी ह वा इति । ‘यत्’
यतः ‘आज्यभागौ’ चक्षुःस्थानीयौ, अतः ‘पुरस्तात्’ कर्त्तव्यौ ; तयोः
पुरस्तात्करणेन ‘यज्ञस्य चक्षुषी’ ‘पुरस्तात्’ कृतवान् भवति । यतो

१— ‘पश्चात् ‘सः’ दृढपर्वा’—इत्येतावदेव ज-भ-पुस्तकयोः ।

२— का० श्रौ० सू० २. १. १ । इहैवोपरिष्ठाद् (६. २. २. १८) ।

यज्ञे ते पुरस्तात् क्रियेते, अत इदानीं मपि प्राणिनां 'चक्षुषी पुरस्ताद्' वर्त्तते ॥ ३८ ॥

अत्र केषाञ्चित् पक्ष माह—“उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धं इति । तेषां मभिप्राय माह—“एतदिति । 'एतत्' एतेन, पूर्वभागेऽपि उत्तर-दक्षिणभागयोर्दोमेन 'पुरस्तात्' साक्षात् 'चक्षुषी' स्थान एव स्थापयाम इति ॥

अस्य पक्षस्य दुरवगमत्वं माशङ्क्य पूर्वोक्तमेव पक्षं सिद्धान्तयति—“तद् तदेत्यादिना । 'अविज्ञान्य मिव' विज्ञानेन हीन मिव, वैषम्याभावेन साक्षात् स्थानविज्ञानस्याशक्यत्वात् तस्य । कस्य पुरस्तादित्यत आह—“हवींषीति । यागशरीररूपस्य द्रव्यत्यागात्मकत्वात् यत्र प्रधानानि हवींषि ह्वयन्ते, तेषां पुरोभागमात्रपवनात् स्वस्थाने चक्षुःस्थानं भवतीत्यर्थः । उक्तपुरोभागविशेषः माह—“यत्रो एवेति । उत्तरपूर्वार्द्धादिस्थानं मनपेक्ष्य प्रधानहविःपुरोभागे 'यत्र' कुचाग्रौ समिद्धे होतव्यम् ; तथा सति 'आहुतयः' अपि 'समृद्धाः' स्युः । अत्र कात्यायनः—“आग्नेयं उत्तरपूर्वार्द्धं, दक्षिणपूर्वार्द्धं सौम्यं, समिद्धतमे वा”—इति^१ ॥ ३९ ॥

आज्यभागयाज्यानुवाक्ययोर्यादृग् जुषाणवैजृचण्यं पूर्वं मुक्तम्^२, तदपि तयोश्चक्षुषप्रयुक्तं मित्याह—“स वा ऋचं मनूचेति । 'अस्यन्' अस्यनि, मुखे अस्त्रिमये सति ऋजुषयोः^३ काठिन्यमृदुत्वात्

१—‘उक्तहविःपुरोभागे विशेष’—इति क ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ३. १७. २०, २१, २२ ।

३— इहैव पुरस्तात् २७ कण्ठी प्रत्यया (४२० पृ०) ।

४— ‘ऋग्जुषाणयोः’—इति भ, ‘ऋग्यजुषोः’—इति क ।

साम्यादस्थानस्थात्मता । यद्वै यज्ञस्य समाम्नातेन यजुषा^१ क्रियते, तत् शिथिलितम् ; यदृचा तद् दृढ मिति । ‘चृचा’ “अग्नि-
वृक्षाणि”—इत्यादिकथा, ‘यजुषा’ “जुषाणो अग्निर्जुषाणः सोमः”—
इति, च्छग्यजुषोश्च मृदुशिथिलत्वे समाम्नाते । उक्तप्रकारता मथान्य-
भावे दोषदर्शनेन समर्थयते— “यदृच मनूचेति । अपृचावेव
कुर्वन्, प्राणिनां यज्ञस्य वा ‘अस्थि’ अस्थिस्थानं सुखम् केवलम्
‘क्षुर्यात्’, ‘न चक्षुः, चक्षुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयसौम्यथोराव्यभागयोर्यज्ञचक्षुश्च लौकिकचक्षुस्साम्येन सम-
र्थयते— “ते वा एते इति । ‘ते’ चक्षुषी प्रत्येकम् ‘अग्नीषोमयोः
रूपम्’ ‘अन्वायत्ते’ अनुप्राप्ते । कथम् ? चक्षुषि ‘यच्छुक्लं तदाग्नेयम्’
सितभास्वरत्वसाम्यात् ; चन्द्रमसि काष्ण्यस्य वृद्धानुसारेण स्फुटं
प्रतिभासात् ‘यत् कृष्णं तत् सौम्यम्’ ।

अथ “आग्नेयः कृष्णग्रीवः”—इत्यादिषु^२ काष्ण्यस्याग्नेयत्वश्रवणात्,
अक्षिमध्यस्य प्रकाशकाग्निधर्मत्वाच्च ; सोमे भूयसः ग्रीकस्य दर्शनाच्च
उक्तवैपरीत्यं माशङ्क्याह— “यदि वेतरथेति ।

इदानीं दर्शनादर्शनांशभेदेनाग्नीषोमात्मकता माह— “यदेव
वीक्षत इति । ‘यदेव’ चक्षुरुन्मीलनकाले सर्वं पश्यति । एतदुप-
पादयति— “शुक्ले इवेति । सर्वं मपि वस्त्वग्निसम्बन्धे शुक्लं भवतीति
प्रसिद्धम् । स्वपितिरप्यदर्शनं सुपलक्षयति— “यदेवेति । दर्शनं न

१— ‘चक्षुषी’—इति ज, भ।

२— य० वा० सं० २६. २८ । विधानच्चाख्येहैव १३. ५. १. ३ ।

करोतीत्यर्थः । 'सुषुपुषः' सुप्तवतः । स्वपेः कसुः^१ । सोमोऽपि आर्द्र-
प्रसवः ; आयमण्डलत्वात् ॥

वेदितुः प्रशंसा— "आजरस मिति । वयोहानिपर्यन्तं 'चक्षुभान्
भवति' इत्यर्थः^२ । 'असुम्निन्' स्वर्गलोकेऽपि 'सचक्षुः' एव 'सम्भवति',
आज्यभागयोः चक्षुश्च-वेदिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

दुन्द्रो ह युच वृत्राय व्वज्रं प्रजह्वार । सोऽबुलीयान्
मुन्यमानो नास्तृषीतीव बिभ्यन्निलयाच्चक्रे स पुराः
परावुतो जगाम देवा ह वै व्विदुश्चक्रुर्हतो वै व्वृचो-
ऽथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

त मुन्वेष्टुं दधिरे । अग्निर्देवतानां हिरण्यस्तूप
ऽक्षुषीणां बृहतीच्छुन्दसां तु मग्निरनुविवेद तेनैतां
रात्रिं सहाजगाम स वै देवानां व्वसुर्व्वीरो
ह्येषाम् ॥ २ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । अमा* वै नोऽद्य व्वसुर्व्वसति

१— पा० सू० ३. २. १०७ ; ६. १. १५ ।

२— 'वयोहानिपर्यन्तं चक्षुर्मोघं न भवति'—इति ठ ।

* 'नमा'—इति क, ख, ग ।

यो नः प्रावात्सौदिति ताभ्या मेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा
सुखिभ्यां वा सद्भागताभ्याः समानु मोदनं पुचेदजं वा
तदुह मानुषः हविर्देवाना मेव माभ्या मेतत्समानः
हविर्निरवपन्नैन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं तस्मादै-
न्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीद् । युच वै वृचाय वृजं ग्राहरं तुद्यस्मये
स कश्च इदवास्मि* न वै मेदं धिनोति युन्मा धिनवत्तुन्मे
कुरुतेति तथेति देवाऽब्रुवन् ॥ ४ ॥

ते देवाऽब्रुवन् । न वा इदमु मन्यत्सोमाङ्घ्रि-
यात्सोम मेवास्मै सुमभरामेति तस्मै सोमः सुमभरन्नेष
वै सोमो राजा देवाना मुन्नं युचन्द्रमाः स युचैषु
ऽऽताः रात्रिं नु पुरुस्तान् पश्चाद्दृशे तुदिमं लोक
मागच्छति स इदुहैवापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै
देवानां व्वस्वन्ः क्षेपां तद्युदेषु ऽऽताः रात्रि मिहामा
व्वसति तस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविष्टाय सुमभरन् । यदोषधीराश्रन्त-
दोषधिभ्यो यदपोऽपिबन्तुदङ्गस्तु मेवः सम्भत्यातुच्य
तीव्रीकृत्य तु मस्मै प्रायच्छुन् ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद् । दिनोत्येव† मेदं नेव तु मुयि श्रयते

* 'इदवास्मिन्'-इति क ।

† 'दिनोत्येव'- इति ग, च ।

युधेदं* मुयि श्रुयातै तथोपजानीतेति तुऽ ऋतेनैवा-
श्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽतुत् । समानु मेव सत् पुय ऽएव सदिन्द्र-
स्यैव सत्तत्पुनर्नानेवाचक्षते । यदुब्रवीद्विनोति मेति
तस्माद्वाद्युय युदेनः ऋतेनैवाश्रयंस्तुस्माच्छृतः ॥ ८† ॥

स युथाःशुराप्यायेत । एव माप्यायताप पाप्मानः
हरिमाण महतैषु ऽउ ऽआमावास्यस्य बन्धुः स यो
हैवं विद्वान्सन्नुयत्येवुः हैव प्रजुया पशुभिराप्यायते
ऽप पाप्मानः हते तुस्माद्वै सुन्नयेत् ॥ ९ ॥

तदाहुः । नासोमयाजी सुन्नयेत्सोमाहुतिर्व्या ऽएषा
सानवरुद्धासोमयाजिनस्तुस्मान्नासोमयाजी सुन्नयेदिति ॥
१० ॥

तदु सुमेव नयेत् । नन्वचान्तरेण शुश्रुम सोमेन नु
मा याजयताथ स ऽतुदाप्यायनः सुम्भरिष्यथेत्यब्रवी-
दिति न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनुवत्तन्मे कुरुतेति
तस्मा ऽतुदाप्यायनः सुमभरंस्तुस्मादप्युसोमयाजी
सुमेव नयेत् ॥ ११ ॥

व्वार्चघ्नं वै पौर्षमासम् । इन्द्रो ह्येतेन व्वृच मुहन्नुथै-

† 'युधेद'-इति च-पाठो नूनं सुद्राकरप्रमादजः ।

• इह "अर्द्धप्रपाठकः"-इति ख-ग-पुस्तकयोः ।

तदेव वृचहुत्यं युदामावास्यं वृचः ह्यस्मा एतज्जघ्नुष
आप्यायन मुकुर्वन् ॥ १२ ॥

तद्वा एतदेव वृचघ्नम् । युत्यौर्षमास मथैष एव
वृचो युचन्द्रमाः स युचैष एताः रात्रिं न पुरस्तान्
पश्चाद्दृशे तदेन मेतेन सुर्वः हन्ति नास्य किञ्चन
पुरिशिनष्टि सुर्वः ह वै पाप्मानः हन्ति नु पाप्मनः
किञ्चन पुरिशिनष्टि यु एव मेतद्देव ॥ १३ ॥

तद्भुके दृष्टोपवसन्ति । श्वो नोदुतेत्यदो द्वैव देवाना
मुविक्षीण मुन्नं भवत्यथैभ्यो व्यय मितु उप
प्रदास्याम ऽहुति तद्धि सुमृद्धं यदुक्षीण एव पूर्वस्मि-
न्नेष्ट्यापर मुन्न मागच्छति सु ह बह्वन्तु एव
भवत्यसोमयाजी तु क्षीरयाज्यदो द्वैव सोमो राजा
भवति ॥ १४ ॥

अथ युथैव पुरा । केवलीरोषधीरश्रुन्ति केवलीरपः
पिबन्ति ताः केवल मेव पुयो दुह्य एवं तदेष वै सोमो
राजा देवाना मुन्नं युचन्द्रमाः स युचैष एताः रात्रिन्
पुरस्तान् पश्चाद्दृशे तदिमं लोक मागच्छति सु ऽहुहा-
पश्वौषधीश्च प्रविशति तदेन मद्वा ऽत्रोषधिभ्यः ।
सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति सु एष ऽत्राहुतिभ्यो
जातुः पश्चाद्दृशे ॥ १५ ॥

तद्वा ऽएतद् । अविक्षीण मेव देवाना मन्नाद्यं पुरि-
 लवतेऽविक्षीणः । ह वा ऽअस्यास्मिंल्लोकेऽन्नं भुवत्यक्षय्य
 ममुष्मिंल्लोके सुकृतं य ऽएव मेतद्देद ॥ १६ ॥

तद्वा ऽएताः रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते
 तुदिमं लोक मागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त कथन्नु
 न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथन्नु ऽइदं पुरागेव न प्रणश्येदिति
 तद्य ऽएव सन्नयन्ति तेषांशः सन्त ऽएतु एव नः सम्भृत्य
 प्रदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्स्वाश्च निष्याश्च शः सन्ते यु
 ऽएव मेतद्देद यो वै परमुतां गुच्छति* तस्मिन्नाशः
 सन्ते† ॥ १७ ॥

तद्वा ऽएषु ऽएवेन्द्रः । यु ऽएष तुपत्युथैषु ऽएव
 वृचो युच्चन्द्रमाः सोऽस्यैष भ्रातृव्यजन्मेव तुस्माद्यद्यपि
 पुरा विदूर मिवोदितोऽथैन मेताः रात्रि मुपैव
 न्यालवते सोऽस्य व्यात्त मापद्यते ॥ १८ ॥

तुं असित्वोदेति । स नु पुरुस्तान् पश्चाद्दृशे
 ग्रसते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्य मयु मेवास्ति नास्य
 सपुत्राः सन्तीत्याहुर्यु ऽएव मेतद्देद ॥ १९ ॥

तुं निर्वृत्तं निरस्यति । सु ऽएषु धीतुः पश्चाद्दृशे
 स पुनराप्यायते सु ऽएतस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते

* 'गच्छति'—इति च ।

† 'शः सन्ति'—इति क ।

यदि ह वा ऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो व्वणिज्युया वा
केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य हैवान्नाद्याय पुनः सम्भवति
यु ऽएव मेतद्देद ॥ २० ॥

तद्वैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो* वा ऽएष पुरा
वृचस्य व्वधा†दुथ व्वचः‡ हत्वा युथा महाराजो व्विजि-
ग्यानु ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तद्विन्द्रा-
येत्येव कुर्यादिन्द्रो वा ऽएष पुरा व्वचस्य व्वधा‡दिन्द्रो
व्वचं जघ्निवांस्तस्माद्विन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथामावास्थानि हवींषि विधातु माख्याधिका माह— “इन्द्रो
ह यचेति । ‘यच’ यस्मिन् देशे ‘इन्द्रः’ ‘वृचाय’ वृचवधार्यं ‘वज्रं’
‘प्रजहार’, तदा स्वयं वल्लवान् सन्नपि ‘अबलौचान्’ अह मिति
मत्वा ‘नास्तृषि’ । “स्तृङ् हिंसायाम्”, लुङ् । अहं न हिंसितवा-
नस्मीति भीतः सन् पुनर्वाधशङ्कया निलौनोऽभूत् । एतदेवाह—
‘पराः परावतो जगाम’ अत्यन्तं विप्रलष्टदेशं गतवान् । परावदिति

* ‘तद्वैके । महेन्द्रायेति कुर्वन्तौन्द्रो’—इति ग, च ।

†, ‡ ‘वधा’—इति च ।

१—‘स्तृणाति’—इत्यस्य वधकर्म्मसु पाठात् । निघ० २. ११. १२ ।

२—पा० सू० ३. २. ११० ; ३. ४. ६ ।

दूरानाम^१ । तस्य “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे”-इति^२ मतुप् । ततो
‘देवाः’ वृत्ते हते ‘इन्द्रः’ तज्जीवनशङ्कया कुत्र विद्यौनः ? ‘इति’
विदित्वा, (॥ १ ॥

“त मन्वेष्टु मिति ।) अन्वेषणे मतिं कृत्वा देवच्छषिच्छन्दसां
मध्ये अग्निहिरण्यस्तूपहृत्याख्यास्तयोऽप्यन्वयिषुः । तत्र ‘अग्निः’
‘अनुविवेद’ अनुसृत्यालम्बवान् । लब्धेनेन्द्रेण सह ‘एतां’ रात्रिं ।
रात्रिशब्दो दिनस्थोपलक्षणः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया^३ । कृष्ण
मथ्यमावास्यादिवसं सहोषितवान् । किं कारणं तत्र तस्य वास
इति, तदाह— “स वा इति । ‘सः’ इन्द्रो ‘देवानां’ ‘वसुः’
धनरूपः^४, वासयिता वा^५ । एवं ‘हि’ यतः ‘एषां’ देवानां मध्ये
‘वीरः’, अतः तदागमनायाम्नेर्विलम्बो युक्तः । “इन्द्रो हि देवानां
वसुः”-इति तैत्तिरीयके समानप्रकरणेऽभिधानात् “स वै”-इति
तच्छब्देनेन्द्र एव परामृष्टव्यः ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं विधातु माह— “ते देवा इति । ‘ते
देवाः’ ‘नः’ अस्माकं सम्बन्धौ ‘यः’ इन्द्रः प्रवास मकरोत्, सः ‘नः’

१— निघ० ३. २६. ५ । निरु० ७. ७. ४ ; ११. ४. १४ ।

२— पा० सू० ५. १. ११८ ।

३— “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”-इति पा० सू० २. ३. ५ ।

४— निरु० ६. २. ४ ।

५— “वसवो यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या ;
तस्मात् पृथिवीस्थाना । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या ;
तस्मान्मध्यमस्थाना । वसव आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद्
द्युस्थानाः”-इति निरु० १२. ४. ७ ।

‘वसुः’, ‘अश्व’ ‘अमा’ अग्निना सह ‘वसति’-‘इति’ उक्ता, ‘ताभ्यां’ सखिभावेन सह वसद्वा मिन्द्राग्निभ्यां दादशकपालं हविरिति शेषः ; प्रयच्छाम इत्यर्थः ॥

ननु देवताभेदेन हविर्भेदः किं न स्यात् ? इत्यत आह—
“यथा ज्ञातिभ्या मिति । परस्पर मुच्छिष्टता नास्तीत्यवगमयितुं ज्ञातिसंख्योरुपन्यासः । ‘समानम्’ एकमेव पचति ; पक्त्वा समानं प्रयच्छतीत्यर्थः । ‘मानुषं’ मनुष्येभ्यः कर्तव्यं सत्, उपकरणमिति शेषः । अस्त्वेवं देवानां किमायातमित्याह— “हविर्देवानामिति । ‘देवानां’ तु सहागतानां ‘हविः समानमेव’ उपकरणमित्यर्थः । एवं पूर्वाचारानुसारेणैव इदानीं विधत्ते— “तस्मादैन्द्राग्र इति ॥ ३ ॥

अथ साम्नाय्यं विधातुमाह— “स इन्द्र इत्यादिना । ‘यच’ यस्मिन् काले ‘वज्रं’ ‘ग्राह्यम्’ ग्राह्यम्, तदा ‘यस्मये’ विस्मितोऽभवत् ; विगतप्रबले स्मयदर्शनात् । यतः ‘ह्यगोऽस्मि’, तस्मात् ‘इदं’ कठिनं पुरोडाशं ‘मा’ मां ‘न धिनोति’ न प्रीणयति, अतो मम प्रीतिकरं हविः सम्यादयत ‘इति’ (॥ ४ ॥

“ते देवा इति ।) उक्ता ‘देवाः’ ‘इमम्’ इन्द्रं प्रीणयितुं ‘सोमादन्यत्’ ‘न’ शक्नोतीति विचार्य, तस्मै ‘सोममेव’ समृतवन्तः । कथं समेरयुरिति, तद्विचार उच्यते— “चन्द्रमा इति । ‘यत्’ योऽस्ति ‘एषः’ एवाभिषूयमाणः ‘सोमो राजा’, ‘सः’ एवोभयतश्चन्द्रदर्शनरहितायां सम्पूर्णमावास्यायां भूलोकमागत्य अग्रे ओषधीषु च प्रविशति । ‘सः’ प्रविष्ट एव चन्द्रमाः ‘देवानां वसु’

देवधनम् । कुतः ?^१ यतः 'एषां' ब्रीहियवसोमादिरूपेण 'अन्नं' भवति, अतो वसुरित्यर्थः ॥

चन्द्रमसोऽबोषधिसहवासप्रसङ्गात् 'अमावास्या'-शब्दं निर्वक्ति—
 "तद्यदेष इति । 'इह' भूलोके 'एतां रात्रिम्' अपरिदृष्टचन्द्रायां
 रात्रौ साकल्येन 'अमा वसति' अमा सह वसति ; अबोषधि-
 चन्द्रमसा मस्यां तिथौ सहवासात् सा तिथिः 'अमावास्या नाम'
 अभवत् ॥ ५ ॥

"तं गोभिरिति । 'तम्' अनुप्रविष्टं सोमं 'गोभिः' अनुक्रमेण
 विविधं स्थापयित्वा धारयित्वैव 'समभरन्' । तत्प्रकार माह—
 "यदोषधीरिति । 'ओषधीः' 'आश्वन्' अभक्षयन् गावः, 'तत्' तेन
 'ओषधिभ्यः' सोम मभरन् । तथा अनुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति
 गावः, तेन 'अद्भ्यः' ; अबुपलक्षितानां दण्डपथसां क्षीरतया
 परिणामादिति भावः । एवमकारेण सम्भरणं मेव सोमस्य तीव्री-
 करणम् । अथवा 'तीव्रीकृत्य' अन्यत् आतञ्चनं कृत्येत्यर्थः । अथ 'तं'
 सम्भृतम् 'अस्मै' इन्द्राय 'प्रायच्छन्' ॥ ६ ॥

"सोऽब्रवीदिति । 'सः' इन्द्रः स्त्रीकृत्येदम् 'अब्रवीत्' । 'इदं'
 इविः 'मा' मां 'धिनोत्येव', ('तु') परन्तु 'मयि' 'नैव अयते' न
 तिष्ठति, न सात्म्यं भजत इत्यर्थः । अतो 'मयीदं' 'यथा' 'अयातै'
 अयेत, 'तथा' उपायं बुध्यध्व मिति । तेऽपि 'तम्' इन्द्रं 'शृतेनैव'
 पक्वक्षीरेणैव 'अअयन्' । यद्यपि तैत्तिरीयके प्रथमं शृतं पश्चाद्

१— ठ-पुस्तके नाख्येतत् पदम् ।

२— 'धिनोत्येव'-इत्येव बज्जमूलपुस्तकपाठः ।

दधीति^१ क्रमः, तथाप्यत्र सायस्यातर्दोहाभ्यां दधिपचसोः सम्भवात्^२
अनेन क्रमेणाभिधान मिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तत् प्रशंसति— “तदा एतदिति । ‘तत्’ प्रथमतश्चात्मकम्
‘एतत्’ श्रुतरूपेण परिणतम्, वस्तुतः ‘समान मेव’ एकरूप मेव ॥ ८ ॥

सान्नाय्यस्य सोमात्मकता मभिधाय, आप्यायनसाम्यादपि तदा-
त्मकता माह— “स यथांशुरिति । ‘अंशुः’ सोमः, ‘स यथा’
आप्याययेत्, ‘एवं’ सान्नाय्य मपि । तथा पौतवतां ‘पाप्मानम्’
‘अप’हन्ति^३,— ‘हरिमाण’ शरीरहरितल मपहन्तीति ॥

प्राकरणीक मर्थं सुपसंहरति— “एष उ इति । ‘एषः’ “इन्द्रो
ह यत्र वृचायेत्यादिकः^४ ‘आमावाख्यस्य’ कर्मणः ‘बन्धुः’ ब्राह्मणम्^५ ॥

उक्तार्थज्ञानप्रशंसापूर्वकं सान्नाय्यं विधत्ते— “स यो द्वैवं
विद्वानिति ॥ ९ ॥

विहितस्य सान्नाय्यस्याधिकारितां निश्चेतुं केषाञ्चिन्नत माह—
“तदाहु रिति । ‘तत्’ तत्र सान्नाय्यविषये ‘आहुः’ ब्रुवते । तेषा
मभिप्राय माह— “सोमाहु रिति । सान्नाय्याहुतिः परम्परया
‘सोमाहुतिः’ खलु ; ‘सा एषा’ पूर्वं सोमेनानिष्टत्वात् ‘अनवरुद्धा’
न सम्यक्ता ; अतः ‘असोमयाजो न सजयेदिति’ ॥ १० ॥

१— “श्रुतेन प्रातस्सवने ओणीयात्, दध्ना मध्यन्दिने, नीतमिश्रेण तृतीय-
सवने”—इति तै० ब्रा० १. ४. ८. ६ ।

२— पूर्वं सायं दोहेन दधि सम्याद्यते, ततो यागदिने प्रातर्दोहेन श्रुतम् ।

३— इहैतत्पदं ठ-पुस्तके नास्ति ।

४— ४४४ पृ० ७ पं० ।

५— व्याख्यान मेतस्य ४३० पृ० १५-पङ्क्तिशेषतो द्रष्टव्यम् ।

स्वाभिमतं पञ्च प्रतिजानीते^१— “तद्विति । असन्नयने कारणं स्मारयन् पुनराक्षिपति— “नन्वचान्तरेणेति । ‘ननु’ ‘अत्र’ विषये ‘अन्तरेण’ मध्ये एव श्रुतवन्तः स्म । कथम् ? ‘तु’ निश्चयेन ‘मा’ मा मिन्द्रं ‘सोमेन’ ‘याजयत’, ‘अथ’ पश्चात् ‘मे’ मम ‘एतत्’ साक्षात्तलक्षणम् ‘आप्यायनम्’ ‘भरिष्यथ ?’—‘इति’ इन्द्रेणोक्तं वचन मिति । स्वाभिमतसन्नयनपक्षे पूर्वोदाहृतं वाक्यं प्रमाणत्वेन पुनः आवयन्निगमयति^२— “ न वै मेद मित्यादिना । पूर्ववद्वाख्येयम्^३ । अतः सन्नयेदिति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ११ ॥

अमावास्यापवासरस्य कालं विधितुः पुराकल्प माह— “वार्चघ्नं वा इति । पौर्णमास्यां क्रियमाणं यद्विरस्ति, तद् ‘वार्चघ्नं’ वृत्रहननसम्बन्धि ; वृत्रहननाय तदन्तर्गतनिगमनावसरे एकादश-कपालोपांशुयाजहविषोः प्रदानात् । हननसाधनत्वं मेव दर्शयति— “इन्द्रो हीति । अमावास्यान्तु हविः ‘वृत्रहत्यं’ वृत्रहनन मेव ; वृत्रं हतवत् इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतत्वात् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणोपायेण वृत्रशब्दार्थं माह— “तदा एतद्विति । उक्त-प्रकारेण ‘पौर्णमासं’ हविः ‘वार्चघ्नम्’ । “चन्द्रमा इति । स यथा-स्थित एव ‘वृत्रः’ ; “तस्य यत् सौम्यं न्यक्त मास, तं चन्द्रमसं चकार”—इतिप्रागुक्तत्वात्^४ । ‘सः’ उक्तरूपो वृत्रः ‘यत्र’ यस्मिन्

१— “स्वाभिमतं पञ्च माह—”-इति ठ ।

२— ‘इन्द्रेणोक्तं वचनं तत्प्रमाणत्वेन पुनः आवयन् निगमयति’-इति ठ ।

३— इहैव श्रुता सप्तमी कण्ठी (४५२ पृ०) द्रष्टव्या ।

४— ४१७ पृ० ६-पङ्क्तिमध्यतो द्रष्टव्यम् ।

दिवसे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' दृश्यते, 'तत्' तेन 'एनं' वृचम्
'एतेन' हविषा 'सर्वं' साकल्येन 'हन्ति', 'न किञ्चन' अवशेषयति ।
अतः सर्वपापक्षया चन्द्रदर्शनरहितायां शुद्धामावास्याया मेवोप-
वसेदित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— "सर्वं ह वा इति ॥ १३ ॥

उपवासतिथिविषये केषाञ्चित्पक्ष माह— "तद्वैक इति । केचन
चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दशीयुक्तामावास्याया मेवोपवासन्ति । एषा
मभिप्राय माह— 'श्वः' परस्मिन्नहनि 'नोदेतेति' अव्यवहिते एव
भविष्यति काले उदयं न प्राप्नोतीति ; अतोऽदर्शनोपवासपक्षो
न युक्त इत्यभिप्रायः । तत्पक्षे को लाभ इत्यत आह— "अदो
हैवेति । 'अदः' अविप्रकृष्टं प्रत्यक्षं चन्द्राख्यं खलु 'देवाना मविचीण
मक्षं भवति' ; अतो यथा न विचीणं भवेत्, तथा (कर्त्तव्यम्) ।
'अथ' चन्द्रचयसमनन्तर मेव 'एभ्यः' देवेभ्यो 'वचम्' 'इतः'
लोकात् 'प्रदास्याम इति' । अविचीणत्व मेव दर्शयति— "तद्वैतीति ।
पूर्वार्जितान्नेऽवशिष्टे पुनरन्नसञ्चये सत्यन्नघातस्यात् 'तत् समृद्धम्'
तथाविधान्न एव प्रवृद्धाक्षो भवति । तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्ततिथा-
मेवोपवासो युक्त इति ॥

दृष्टोपवासपक्षे दोषाभिधानपुरःसर मदर्शनोपवास मेव समर्थ-
यते— "अशोमयाजी लित्यादिना । 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
'अशोमयाजी क्षीरयाजी भवति' ; स मेव नयेदिति निगमित-
त्वात् । 'अदो हैव' आहुतं क्षीर मेव लोकान्तरवर्त्ति सत्, 'शोमो

राजा भवति'; "स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद् ददृशे"—इति वक्ष्यमाणत्वात्^१ ॥ १४ ॥

अस्तु, ततः किं मित्यत आह— "अथ यथैवेति । 'यथा' 'पुरा' चन्द्रस्यौषधुदकेषु प्रवेशरहितकाले, अमावास्यातः पूर्वदिवसे इत्यर्थः । तत्र यथा गावः 'केवलीः' चन्द्रानुप्रवेशरहिताः 'ओषधीः' 'अपः' च आहारं कृत्वा, 'केवलं' चन्द्ररहितम् 'एव' 'पयो दुह्रे' दुहते^२ । "लोपस्त आत्मनेपदेषु"—इति^३ त-लोपः, "वज्रलं कन्दसि"—इति^४ रुट् । 'एवं' 'तत्' चीरयजनं भवति ; चन्द्रानु-प्रवेशरहितं केवलं भवतीत्यर्थः । अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषधी-च्यनुप्रवेशेन केवलत्वात् तदानीं चीरस्य चन्द्रात्मकान्नत्वाभावात् स पक्षो न युक्त इत्यर्थः । अस्तु, को दोष इत्याशङ्क्यावश्यं चन्द्रानु-प्रवेशता चीरेण भवितव्य मित्याह— "एष वा इति । एतत् सान्नाय्यब्राह्मणवद् व्याख्येयम्^५ । 'एनम्' अमावास्याया मश्वोषधी-च्यनुप्रविष्टम् ताभ्यः 'आहुतिभ्यः' सकाशात् चीररूपेण 'सम्भृत्य' 'अधिजनयति' पुनरुत्पादयति चीरयाजी । 'स एषः' असुं लोक मागतः, पुनराहुतिद्वारा^६ अन्तरिक्षे उत्पन्नः, 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिशि 'ददृशे' दृश्यते ॥ १५ ॥

"तदा एतदिति । 'तत्' एतच्चन्द्राख्य मन्नं 'परिप्लवते' परि-

१— परस्या मेव कण्डिकायाम् (१५ पं०) । मूलान्तु ४४७ ए० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— घा० पा० अदा० उ० ४ ।

३— या० सू० ७. १. ४१ ।

४— या० सू० ७. १. ८ ।

५— मूलम् ४४५ ए० ८ पं० ; तद्व्याख्यानम्

४५१ ए० द्रष्टव्यम् ।

६— 'द्वारेण'—इति ङ ।

भ्रमति । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “अविचीणं ह वा अस्यास्मि-
न्निति ॥ १६ ॥

अनस्याविचीणत्वाच्च सान्नाय्यस्यावश्यं दातव्यता माह— “तदा
एतां रात्रि मिति । चन्द्रोपचय एवान्नप्रचयः ; च्युतस्य च
भूलोकप्रवेश उक्तः ; प्रच्युतश्च तदन्नं तथैव प्रणाश मप्राप्य यथा
पुनरागच्छेदिति कामयित्वा सान्नाय्ययाजिष्वेतेऽस्माकं चौररूपेण
पुनः सम्पाद्य दास्यन्तीत्याश्रंसां कुर्वन्ति । अतोऽवश्यं चन्द्रदर्शन-
रहिततिथौ सान्नाय्यं कर्तव्य मित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “आह वा इति । ‘निध्याः’ नीचाः ;
“समानौ यस्य निध्याः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^१ । उक्तार्थज्ञान्निष्ठतराः ।
तं ज्ञानिन मय मग्ननाच्छादनादिकं प्रयच्छतीत्याश्रंसनीयत्वं युक्त
मेवेत्याह— “यो वा इति ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य चयोदयकारणाभिधानव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिता ममा-
वास्यां प्रशंसति— “तदा एष एवेन्द्र इत्यादिना । तपन्नादित्य
एवेन्द्रः, परमैश्वर्ययोगात् । चन्द्रस्य वृत्रत्वं प्रतिपादितम् । ‘स
चन्द्रमाः’ ‘अस्य’ सूर्यस्य शत्रुजन्मेव भवति । अनेन सूर्याचन्द्रममो-
रिन्द्रवृत्रत्वे समर्थिते भवतः^२ । आहतव्यत्वं समर्थयते— “तस्मा-

१— तै० ब्रा० २. ४. १. २ ।

२— वृत्रपदार्थनिर्णये त्वेव सुक्तं यास्केन— “तत् को वृत्रः ? मेघ इति
नैरुक्ताः ; त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिकाः ; अपाश्च ज्योतिषश्च मिश्री-
भावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यह्वितु खलु
मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च ; विरुद्धा शरीरस्य सोतांसि निवारयाश्च-
कार, तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपः”—इत्यादि निरु० ३. ५. २ ।

दिति । यस्मादयं तस्य भ्रातृव्यः, 'तस्मात्' 'पुरा' अमावास्यातः पूर्वदिवसेषु अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा 'उदितः' अपि 'अथैनं' सूर्याख्य मिन्द्रं प्रति 'एतां रात्रिम्' अमु ममावास्यादिवसं प्रति 'उपैव' समीपे एव 'न्यास्रवते' आगच्छति । अथ 'सः' एव 'अस्य' इन्द्रस्य 'व्यान्तं' विष्टतं सुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

“तं ग्रसिलेति । 'तं' सुखान्तर्गतं शत्रुं गिरन्नेव सूर्य उदेति । 'सः' तस्मिन् दिवसे 'न पुरस्तात्' दृश्यते । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “ग्रसते ह वा इति । चन्द्राख्यभ्रातृव्यस्यात्यन्तं मदर्शनात् तद्रात्रौ 'सपत्नाः न सन्ति' एव 'इत्याहुः' ॥ १९ ॥

एवं सपत्नं चन्द्रं निःशेषेण पीत्वा पुनर्निर्गमयति— “तं निर्द्वीयेति । पूर्वस्यां दिशि भक्षितः, 'पश्चाद्' भागे निर्गतो रेखामात्रो दृश्यते ; 'सः' च 'पुनः' कलाक्रमेण तस्यैव सूर्यस्यान्न-
लाय प्रवर्द्धते ॥

ज्ञातुः फलं माह— “यदि हेति । 'अस्य' शत्रुरपि अनेन हतधनोऽपि कृषिवाणिज्यादिकया कयाचिद्वृत्त्या समृद्धो भवन् 'एतस्य' ज्ञातुरन्तर्गतं मेव वर्द्धते ॥ २० ॥

साम्नाय्यस्येन्द्रत्व माख्यायिकया प्रतिपादितम्, तच्च केषा-
ञ्चित्पक्षे मुपन्यस्य पुनरिन्द्रत्वमेव सिद्धान्तयति— “तद्वैक इति । 'तत्' साम्नाय्यम् । महेन्द्रत्वे कारणं माह— “एष पुरेति । पूर्वं केवल मिन्द्रः सन्नपि ; यथा कश्चिद्राजमात्रः सन् पश्चाच्छत्रून् जित्वा महाराजतां प्राप्नोति । यत एव वृत्रं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्, अत एव युक्तं मित्यर्थः । स्वपक्षे युक्तिं माह— “वृत्रस्य वधादिति ।

वृत्रवधात् प्राक् यतोऽयं केवलः 'इन्द्रः', तथाविध एव स 'वृत्र'
हतवान्; अतः पश्चादागतं महत्त्व मप्रयोजक मिति 'इन्द्रायेत्येव
कुर्यात्' इति ॥ २१ ॥ ३ ॥ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्श्चतुरो देयाद् विद्यातौर्यमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौः ।

रत्नोष्ठां रुक्मवाजिदिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,

व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णं वर्षमुख्यः,

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्यं प्राज्यजन्मा जवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मङ्गत सुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनग्रतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै पर्शंशाखुया व्वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्श-
शाखुया व्वत्सानपाकरोति युच वै गायत्री सोम मुच्छा-
पतत्तुदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादुस्ताभ्यायुत्य* पर्शं प्रचि-
च्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा रात्रस्तुत्यतित्वा पर्शो†
ऽभवत्तुस्मात्पर्शो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हाप्यसदिति तुस्मात्पर्शंशाखुया व्वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

ता‡ माच्छिनन्ति । इषे त्वोर्जे त्वेति व्वृष्ट्यै तुदाह
यदाहेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति यो व्वृष्टादूर्गसो जायते तुस्मै
तुदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्व्वत्सान्समुवार्जन्ति । सु व्वत्सः शाख-
योपस्पृशति व्वायुव स्थेत्ययं वै व्वायुर्योऽयं पुवत ऽएष
वा ऽइदः सुर्व्वं प्रप्याययति युदिदं किञ्च व्वृषत्येष
वा ऽएतुसां प्रप्याययिता तुस्मादाह व्वायुव स्थेत्युपायुव

* 'अपादुस्ताभ्यायुत्य'—इति सा०—सम्मत इति डा०—वेवरः ।

† 'स पर्शो'—इति ख ।

‡ 'त'—इति च ।

स्थेत्यु हैक आहुरूप हि द्वितीयोऽवतीति* तदु तथा न
ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ मातृणा मेकाः शाखयोपस्पृशति । व्यत्सेन
व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्पयत्विति सविता वै
देवानां प्रसविता सवितुप्रसूता यज्ञः सुम्भरानिति
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कूर्मण ऽहुति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कूर्मं
यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कूर्मण ऽहुति ॥ ५ ॥

आप्यायध्व मध्या ऽहुन्द्राय भाग मिति । तद्यथैवादो
देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशुत्येव मेवैतद्देवताया ऽश्वादि-
शति यदाहुआप्यायध्व मध्या ऽहुन्द्राय भाग मिति ॥ ६ ॥

प्रजावतीरनमीवा ऽत्रयक्षा ऽहुति । नात्र तिरुहित
मिवास्ति मा व स्तेन ऽईशतु माघशःस ऽहुति मा वो
नाम्ना रुक्षाःसीशतेत्येवैतदाह भ्रुवा ऽस्मिन् गोपतौ
स्यात बह्वीरित्युनपक्रमिण्योऽस्मिन् युजमाने बुद्धः
स्यातेत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारुस्य वा पुरुस्ताद् । गार्हपत्यागारुस्य
वा शाखा मुपगूहति युजमानस्य पशून् पाहीति
तद् ब्रह्मणैवैतद्युजमानस्य पशून् पुरिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति । वसोः पवित्रं मसीति यज्ञो
वै वसुस्तस्मादाह वसोः पवित्रं मसीति ॥ ९ ॥

अथ यवाग्वैताः रात्रिं मग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं
वा ऽऽतुद्देवतायै हविर्भवति यत्पुयः स यत्पुयसा
जुह्याद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुह्या-
देव तत्तस्माद्यवाग्वैताः रात्रिं मग्निहोत्रं जुहोति जुह्व-
त्यग्निहोत्रं मुपल्लृप्तोखा भव^{*}त्यथाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति
यदा प्राहोपसृष्टेति ॥ १० ॥

अथोखा मादत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैना
मेतुन्महुयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिश्चनो
घर्म्मोऽसीति यज्ञं मेवैतत्करोति यथा घर्म्मं प्रवृज्यादेवं
प्रवृणक्ति विश्वधा ऽअसि परमेण धाम्ना हुह्रस्व
माह्वारिति हुह्रत्येवैना मेतदुशिथिलां करोति मा ते
यज्ञपतिर्द्वाषीदिति युजमानो वै यज्ञपतिस्तद्युजमानायै-
वैतदुह्वला माशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात्प्राची
हि देवानां दिगुथो ऽउदगुदीची हि मनुष्याणां दिगयं
वै पवित्रं योऽयं पुवते सोऽयु मिमांस्त्रोक्तांस्तिर्यङ्नुपवते
तस्मादुदङ् निदधात् ॥ १२ ॥

* '०खा भव'-इति डा०-वेवरेण च दृष्टः । च-पाठस्तु '०खा भव'-इति ।

तद्यथैवादः । सोमः राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव
मेवैतत्सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तुत्पवित्रं भवति येन
तत्सोमः राजानः सम्पावयन्ति तुस्मादुदङ् निद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

तन्निदधाति । व्वसोः पवित्रं मसीति यज्ञो वै
व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति शतुधारः सह-
स्रधार मित्युपस्तौत्येवैनरेतुन्महयत्येव यदाह शतुधारः
सहस्रधार मिति* ॥ १४ ॥

अथ व्वाचंयमो भवति । आ तिस्रणां दोग्धोर्वाग्वै
यज्ञो व्विश्वो यज्ञं तनवा ऽइति ॥ १५ ॥

तुदानीयुमान मभिमन्त्रयते । देवत्वा सविता पुनातु
व्वसोः पवित्रेण शतुधारेण सुधेति तद्यथैवादः सोमः
राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव मेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥

अथाह का मधुक्ष ऽइति । अमू मिति सा विश्वायु-
रित्यथ द्वितीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽइत्यमू मिति सा
व्विश्वकर्म्मैत्यथ तृतीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽइत्यमू
मिति सा विश्वधाया ऽइति तद्यत्पृच्छति व्वीर्याण्येवा-
स्वेतुद् दधाति तिस्रो दोग्धि त्रयो वा ऽइमे लोका ऽग्भ्य
ऽग्वैनदेतुल्लोकेभ्यः सुम्भरत्यथ कामं व्वदति ॥ १७ ॥

* 'मिति'—इति क, ख ; 'मिति'—इति ग ।

अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पात्रेण
तस्मिन्नुदस्तोक्तुं मानूय पल्युङ्ग* प्रत्यानयति यदुच पुय-
सोऽहायि तुदिहाप्यसदिति रुसस्यो चैव सर्व्वत्वायेदः
हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽत्रौषधीर्जुग्ध्वापुः
पीत्वा तुत ऽण्ण रुसः सुम्भवति तुस्मादु रुसस्यो चैव
सर्व्वत्वाय तुदुद्वास्यातनक्ति तौग्रीकरोत्येवैनदेतत्तुस्मा-
दुद्वास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

स ऽत्रातनक्ति । इन्द्रस्य त्वा भागः सोमेनातन-
क्षीति तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशुत्येव मेवै-
तद्देवताया ऽत्रादिशति यदाहेन्द्रस्य त्वा भाग मिति
सोमेनातनक्षीति स्वदुयत्येवैनदेतद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

अथोदकुवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुपु-
रिष्टान्नाद्वा रुक्षाःस्यवमृशानिति वृजो वा ऽत्रापस्तद्व-
ज्रेणैवैतुन्नाद्वा रुक्षाःस्यतोऽपहन्ति तुस्मादुदकुवतोत्ता-
नेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति । विष्णो हव्यः रक्षेति यज्ञो वै
विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतुद्बविः पुरिददाति गुप्त्यै तुस्मादाह
विष्णो हव्यः रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रधानयागः सकलः साख्यानः सम्प्रकीर्तितः ।

प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽथ सप्तमे ॥ ७ ॥

तच्चादौ सन्निहितत्वात् सान्नाय्यधर्माः^१ प्रथमं मुच्यन्ते । तच्च
वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदं^२ विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पर्षत्वं
सार्थवादं माह— “स वै पर्षशाखयेति । ‘सः’ वत्सानां मपाकर्त्ता ।
शाखायाः पर्षत्वं प्रशंसितुं मनुवदति— “तद्यत्पर्षशाखयेति । ‘यच्च’
यस्मिन् देशे ‘गायत्री’ पञ्चरूपेण ‘सोमम्’ अभिलक्ष्य आनयनाय
अगच्छत्, ‘तत्’ ‘अस्याः आहरन्त्याः’^३ ‘अपाधस्ता’^४ अधस्तात् प्रदेशे

१— ‘निरूप्यन्तेऽत्र’—इति ज ।

२— “अग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविः सान्नाय्यं मामावास्यम्”—इति
४०६ पृ० । “स प्रजापतिः पशून्ब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेति, तत् पशव
षोषधौभ्यो ऽध्यात्मन्समनयन् ; तत् प्रत्यदुहन् ; यत् समनयन्, तत्
सान्नाय्यस्य सान्नाय्यत्वम्”—इति तै० सं० २. ५. ३. ३ । तदेतस्मात्
पशुपयसां सान्नाय्यत्वं भवगम्यते । गोरस इति, एतद्ब्राह्मणवचन-
व्याख्यायां सायणः । ‘सान्नाय्यं दधिपयोजक्ष्यम्’—इति चात्रैव (११.
२. ६. ६.) भाष्ये सायणः । ‘सम्यङ् नोयते होमार्थं मग्निं प्रति इति
सान्नाय्यं हविर्विशेषः’—इति पा० ३. १. १२६—सूत्रवृत्तौ दीक्षितः ।
‘सान्नाय्यं दुग्धदधिरूपं हविः’—इति कात्या० श्रौ० ४. २. १७—सूत्र-
वृत्तौ याज्ञिकदेवश्च । “सोमः खलु वै सान्नाय्यम्”—इति तै० ब्रा० ३.
२. ३. ११ । सान्नाय्यविधानादिकं सर्वज्ञैः पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे ४-११
कण्ठीषु द्रष्टव्यम् । ३— ‘वत्सापाकरणार्थशाखाच्छेदं’—इति ठ ।

४— ‘आनयनायागच्छन्नाहरन्त्याः’—इति ज, ठ ।

५— ‘अपादस्ता’—इति वज्रमूलपाठः ; ‘अपावस्ता’—इति च भाष्यपाठो डा०-
वेवरेण दृष्टः । वस्तुतो ‘अपादस्ता’ अप-अदस्तम्, अनुपक्षीणं मित्यर्थः
स्यात् साधुः । तै० आ० ४. १. २, तै० ब्रा० ३. २. ३. १२ द्रष्टव्यम् ।

‘अभ्यायत्य’ यत्^१ ‘पर्षं’, तत्^२ ‘प्रचिच्छेद’ । कस्येत्याह— “गायत्र्यै वा, सोमस्य वा राज्ञ इति । ‘वा’-शब्दश्चार्थः, ‘गायत्र्याः’ ‘सोमस्य’ चेत्यर्थः; अननुष्ठानत्वेन विकल्पस्यानुचितत्वात् । पतितात् पर्णात् उत्पन्नः पक्षाशः, तस्य ‘पर्षत्वम्’^३ । अस्त्वेवं तथाप्यस्यैव शाखाकरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह— “तद्यदेवेति । ‘तस्मात्’ सोमांशस्यैव सम्पादितप्रायत्वात् ‘पर्षशाखया’ एव मातृभ्यः सकाशात् ‘वत्सान्’ ‘अपाकुर्यात्’ पृथक् कुर्यात्^४ । कात्यायनस्तु शमीशाखा मपि विकल्पेनात्रावोचत्— “पर्षशाखां क्षिनन्ति शमीक्षीं वा”—इति^५ । “शम्याः ष्लज्ज”—इति^६ विकारेष्वपि ॥ १ ॥

इदानीं छेदने मन्त्रं विधत्ते— “ता मिति । “तदिति । इय्यत इतौट् । यदिट्, तद्वाक्य मित्यर्थः । पृथग्-योगस्य विवक्षितत्वात् वाक्ययोरपि पौर्वापर्यं विवक्षित मिति गम्यते । स्पष्टं मन्यत् ॥

सूचकारस्तु मन्त्रभेदपक्ष मण्डलीकृत्य शाखाच्छेदे एव विकल्पितम्, छेदनमन्त्रमनयोर्वेति योगभिन्नतां चाह— “पर्षशाखां

१, २— ज-ठ-पुस्तकयोरिह यत्तत्पदे न दृश्येते ।

३— ‘तस्य पर्षत्वम्’-इति ठ-पुस्तके नास्ति ।

४— ‘सम्पादितप्रायत्वात् अस्यैव शाखाच्छेदनम्’-इत्येव ठ ।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. १ । “इषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा”—इति तत्र तच्छेषः (वा० सं० १. १. १, २.) । “उभयोर्मन्त्रयोश्छेदने विधानात् करणमन्त्रत्वेन समुच्चयासम्भवाद् विकल्पः”—इति तत्र या० दे० ।

६— पा० सू० ४. ३. १४२ ।

७— वा० सं० १. १. १ (१, २ वा०) ।

क्षिन्ति ग्रामीक्षीं वेपेलेति, ऊर्जं लेति वा, क्षिन्नीति वोभयोः
साकाङ्क्षत्वात्, सन्नमयामीति वोत्तरे”-इति^१ ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृसंयोजनम् । तच्चैकस्य शाखया समन्त्रक
मुपसर्गनञ्चाह— “अथ मातृभिरिति । ‘समवार्जन्ति’ संयोजयन्ति ।
हे वत्स ! गावश्च ! यूयं ‘वायवः ख्य’ प्रवर्द्धकत्वेन वायुसम्बन्धाद् यूय
मपि वायवो भवयेति मन्त्रार्थः^२ । कथं मेतेषां वायुलव्यवहार
इति तत्समर्थनायाह— “अयं वा इत्यादि । वायोर्गवां वर्द्धकत्व-
समर्थनाय सर्वजगद्वर्द्धकता माह— “एष वा इदं सर्वं मिति ।
एतन्मन्त्रशेषत्वेन^३ शाखान्तरे पठितं^४ मन्त्रं मनूय निराचष्टे—
“उपायव स्तेत्यु हैक इति^५ । यदेनं भागं ब्रूयात्, यजमानस्य
‘द्वितीयः’ श्चरुपागच्छति, अतो ‘न ब्रूयात्’ ॥ ३ ॥

प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात् पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रं^६
चाह— “अथ मातृणां मिति । ‘वत्सेन’ ‘व्याकृत्य’ पृथक्कृत्य ।
प्रेषणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारणं माह— “सविता वा
इति । ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं चौरम्, तत् ‘सम्भरान्’ सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तत् श्रेष्ठतमं कर्म ? इति, तदाह— “यज्ञो वा इति ।
साक्षात्सर्वसाधनत्वादितरकर्मभ्यः ‘श्रेष्ठतमत्वम्’ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ४. २. १, २, ३ ।

२— वा० सं० १. १. २ (३ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ७ ।

३— नाख्येतद्विशेषणं ङ-पुस्तके ।

४— तै० सं० १. १. १; तै० ब्रा० ३. २. १ द्रष्टव्यम् ।

५— तै० सं० १. १. ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. ८ ।

६— वा० सं० १. १. ३. (४ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ६ ।

मन्त्रभागे यद्देवताविशेषनामनिर्द्देशपूर्वक मादेशनम्, तत्प्रशंसति— “आप्यायध्व मग्निः^१ इति । यथा अग्नये हविर्घहणादौ अग्नये जुष्ट मित्तीति^२ नामविशेषतो देवतादेशनं क्रियते, तद्वदिदमपि पाठेनैव कृतं भवतीत्यर्थः^३ ॥ ६ ॥

“प्रजावतीरित्यादि । स्यष्टार्थता माह— “नात्रेति । ‘मा वः’-इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “नाष्टेति । ‘नाष्टा’ नाष्टाणि नाशकारीणि, ‘रक्षांसि’ । रक्षितव्याभ्य इति रक्षणापादानभूतानि स्तेनव्याघ्रादीनि ‘नाष्टा’ । ध्रुवशब्दगोपतिशब्दयोरर्थं माह— “ध्रुवा अस्मिन्निति ॥ ७ ॥

शाखागूह्यप्रदेशविशेषम्, तत्र समन्त्रकं गूहनञ्चाह— “अथा-हवनीयागारस्येति । अग्निपुरोदेशे स्थापयन्नध्वर्युः असुं मन्त्रं ब्रूयात्— “यजमानस्येति” । हे शाखे ! त्वं ‘यजमानस्य पशून्’ रक्ष । एतन्मन्त्रपाठतात्पर्यं माह— “तद्ब्रह्मणैवेति । एतन्मन्त्रपाठेन शाखायै पशूनां परिदानम्, तदधीनत्वेन रक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहनार्थं शाखायां समन्त्रकं^४ पवित्रबन्धनं विधत्ते— “तस्यां पवित्र मिति । (दोहनार्थं^५) ‘तस्यां’ शाखायां ‘पवित्रं’

१— ‘अग्निः’-इति तैत्तिरीयपाठः ; अत्रत्यपाठस्तु ‘अप्या’-इत्येव ।

२— पुरस्ताद् (३८ पृ० ७ पं०) १. २. १७ द्रष्टव्यम् ।

३— “ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा”-इति का० औ० सू० ४. २. १० ।

४— वा० सं० १. १. ४. (५ वा.) । का० औ० सू० ४. २. ११ ।

५— वा० सं० १. २. १ । का० औ० सू० ४. २. १५ ।

६— नाख्येतत् पदं ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

कुशदयात्मकं चिदृतं वा 'करोति' वध्नीयात् । तथाच सूत्रम्—
 "वधोः पवित्र मिति पवित्र मस्यां वध्नाति कुशौ, चिदृद्धा"—इति^१ ।
 'वसु'-शब्दार्थं माह— "यज्ञो वा इति । पुनात्यनेनेति^२ 'पवित्रम्'^३,
 तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

अमावास्यायां रात्रौ सन्नयतः क्षीरस्नानार्थत्वेन नियोगात्
 अग्निहोचस्य द्रव्यान्तरं विधत्ते— "अथ यवाग्वेति । एतच्छब्दार्थं
 माह— "यत्पय इति । विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्षं सुपसंहरति—
 "स यत्पयसेति । इन्द्रार्थस्य दुग्धस्य अन्यर्थत्वस्याप्युक्तत्वात् । यद्
 यवाग्वैव होतव्यम् । "यवाग्वाग्निहोचहोमः सन्नयतः"—इति^४ कात्या-
 यनः । "जुह्वत्यग्निहोच मिति । दोहकाक्षोपलक्षणार्थम्, जुह्वतिसम-
 कालम् ; तद्धोमे परिसमाप्त एव 'उखा' साक्षाद्यस्थाली सा अध्वर्युणा
 अपणप्रदेशे 'उपसृष्टा' भवति । तस्याः समानयनानन्तरम् 'उपसृष्टां'
 वत्सेन सङ्गताम् 'प्रब्रूतात्'—इति^५ दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः । 'यदा' उपसृष्टा,
 तदा 'उपसृष्टेति' दोग्धा 'प्राह' ब्रूयादित्यर्थः । दोग्धा च शूद्र-
 व्यतिरिक्तो भवेत् ; "वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण"—इतिसूत्रात्^६ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ४. २. १५, १६ । २— पा० सू० ३. २. १८५ ।

३— "चिदृद्धर्ममयं पवित्रम्"—इत्यापस्तम्बः । "हस्तप्रादेशमात्रं तु चिदृत्
 द्वात्वा पवित्रकम्"—इति । पवित्रं वेण्याकार मिति केचित् । नवकुश-
 वेणी मिति श्रीअनन्तः । वस्तुतो द्वे साग्रे दर्भदण्डे पवित्रं कर्तुं शाखायां
 वध्नाति, कुशत्रयस्य रज्ज्वाकारं द्वात्वा वा वध्नातीति सम्प्रदायः ।

४— का० श्रौ० सू० ४. २. १७ । तद्धोमैः शिथिलपक्षा यवागूरित्युच्यते ।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. २२ । 'अशूद्रेण=त्रैवर्णिकेन'—इति माधवः ।

अध्वर्योः समन्त्रकं^१ स्थाव्यादानं विधत्ते— “अथोखा मिति ।
 उखायाः द्यु-पृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपसृतिमात्र
 मिद मित्याह— “उपसृत्येवेति । सापि किमर्थेत्यत आह—
 “महयत्येवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम् । अधिअयणे मन्त्रं
 माह— “मातरिश्चन इति । ‘मातरि’ अन्तरिचे श्वसतीति ‘मात-
 रिश्वा’ वायुरादित्यो वा^२ । तस्य धर्मस्त्व मसि ; तेन दीप्यमानत्वात् ।
 एतत्पाठेन ‘यज्ञ मेव’ कृतवान् भवति । तत्कथ मिति, तदुप-
 पादयति— “यथेति । यज्ञे ‘यथा’ ‘घर्षं’ प्रवर्ग्यं ‘प्रवृज्यात्’, ‘एवं’
 स्थाव्यधिअयणेन ‘प्रवृणक्ति’ प्रवर्ग्यं कृतवान् भवति ; अतो यज्ञ-
 सम्पादनम् । “विश्वधायाः”—इतिमन्त्रभागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ।
 “मा ते”—इतिमन्त्रभागे ‘यज्ञपति’-शब्दार्थ माह— “यजमानो वा
 इति । ‘कृत्वा’ नाग्रः, तदभावम् ‘आशास्ते’—‘मा क्वाषीत्’-
 इत्यनेन । “कृ कौटिल्ये”—इति^३ धातुः ॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्थापनं तदग्रनियमश्चाह— “अथ पवित्र मिति ।
 वत्सापाकरणानन्तरं यत् शाखापवित्रं कृतम्, तत् प्रागयं स्थाव्यां
 ‘निदध्यात्’ । दैव्यस्य पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम् ; प्राच्या
 इन्द्राधिष्ठितत्वात्, इन्द्रस्य च सर्वदेवतात्मकत्वात्, तद्देवत्यं पवित्रम् ।
 दिगन्तर माह— “अथोदीची हीति । उत्तरस्यां प्रायेण मनुष्य-
 प्राचुर्यात् । किञ्च यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि ‘तिर्यङ्मुपवते’

१— वा० सं० १. २. २ । का० श्रौ० सू० ४. २. १६ ।

२— वा० सं० १. २. ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. २० ।

३— निरु० ७. ७. ४ द्रष्टव्यम् । ४— धा० पा० स्वा० प० ६३१ ।

तिर्यग् गच्छति; अतोऽस्यापि पवित्रत्वात् तत्सौम्याथ 'उदङ्-
निदधात्' ॥ १२ ॥

सान्नाय्यस्य सोमात्मकत्वात् तत्पवनसाधन-दशापवित्रवदस्या-
प्युदग्यत्वं युक्तं मिति स-दृष्टान्तं माह— "तद्यथैवाद इति ॥ १३ ॥

पवित्रनिधानस्य मन्त्रं माह— "तन्निदधाति वसोरिति" ॥ १४ ॥

मौनकालनियमावधि माह— "अथेति । 'तिसृणां दोग्धोः'
तिसृणां गवां दोहावधि । 'वाचा' मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग्=
यज्ञः' । अथ वाक्शब्देन नियता वाक् विवक्षिता । वाचि यज्ञो-
पयोगिन्यां सत्यां मनसि विक्षेपो भवति, तत्परिहाराय वाङ्-
नियमविधानम् १ ॥ १५ ॥

पथस आशेचनसमये अध्वर्योर्जपं विधत्ते— "तदानीयमान
मिति । 'अभिमन्त्रणम्' अभिमुख्येन जपः; "आशिच्यमाने जप-
तौतिसृचात्" । 'सुघ्रा' सुष्ठु-पवित्रेण पावयित्वा । स्पष्टं मन्यत् ॥ १६ ॥

"अथाहेति । अध्वर्युः प्रथमायां गवि दुग्धायां 'कां' गाम्
'अधुचः' दुग्धवानसीति ५ ब्रूयात् । सोऽपि दोग्धा गङ्गां गौरी मिति
दुग्धाया गोर्नाम मिति निर्दिशेत् । अथ सोऽध्वर्युस्तां 'सा विश्वायुः'-
'इति' ब्रूयात् ६ । एव सुत्तरयोरपि व्याख्या । 'विश्वायुः' वक्त्रा,

१— वा० सं० १. ३. १ । का० औ० सू० ४. २. २१ ।

२— 'वाग्यमविधानं'—इति ज ।

३— 'अध्वर्युर्जपति'—इति ठ ।

४— का० औ० सू० ४. २. २३ । तत्र मन्त्रः — वा० सं० १. ३. २ ।

५— का० औ० सू० ४. २. २४ । तत्र मन्त्रः — वा० सं० १. ३. ३ ।

६— वा० सं० १. ४. १ । का० औ० सू० ४. २. २५ ।

बद्धचोरेत्यर्थः । ‘विश्वकर्मा’ बद्धवृत्तिसाधनदोहकर्मापेता^१ । ‘विश्व-
धायाः’ धीयत इति ‘धायाः’ अन्नम्, बद्धज्ञा^२ । एवं प्रश्नपूर्वकं तासां
गुणकथनेन तासु वीर्यं भवस्थापयति । दोग्धव्यगवां सङ्ख्यां विधत्ते—
“तिस्रो दोग्धीति । तिसृभ्यः चौरसम्भर्त्ता त्रिभ्यो लोकेभ्य एव
सम्भृतवान् भवति, अतः तिस्रो दुह्यात् । अत्र “यावत् स्व मधि-
कारात्, तिस्रो वा नित्यत्वात्”—इत्यादि^३ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

अतः परं वाङ्मयमं त्रिसृजेदित्याह—“अथ कामं वदतीति ॥१७॥

दोहनपात्रचालनोदकस्य पुनः चोरे समर्पणं माह— “अथो-
त्तमा मिति । ‘उदस्तोकम्’ उदकविन्दुधारा मित्यर्थः । ‘पत्यञ्ज’
परितो गमयित्वा, दोहपात्र उदकं मासिच्य प्रचाल्येत्यर्थः । ‘पयसः’
अवशिष्टं ‘यत्’ ‘अहायि’ हतं मभूत् । “तदिहापीति । ‘अपि’-
शब्दो भिन्नक्रमः,— तदपीह ‘असत्’ भवेदिति । एतत् सङ्काल-
नोदकानयनप्रयोजनम् । तदपि किमर्थं मित्यत आह— “रसस्यो
चैवेति । ‘उ, च, एव’-इति निपातत्रयम् । ‘रसस्य’ चौरस्यैव ‘सर्व-
त्वाय’ कात्स्न्याय । अस्तु नाम चौरांशेन सर्वत्वम्, तत्संयुक्तेन
चालितोदकेन कथं सर्वत्व मित्युदकस्यापि चोरोपादानता माह—
“इदं हि यदेति । परिचालनानयनमन्तः^४ सूत्रे दर्शितः—

१, २— वा० सं० १. ४. २, ३ । का० औ० सू० ४. २. २६ ।

३— का० औ० सू० ४. २. २८, २९ । अत्रादिपदेन “आदिसामर्थ्यात्”—
“दर्शनाच्च”—इतिसूत्रद्वयस्य ग्रहणम् (का० औ० सू० ४. २. ३०, ३१.) ।

४— परिपूर्वाङ्गतेः रूपमिदम् । एव मुपरिष्ठादपि ३. ६. २. १६ द्रष्टव्यम् ।

५— आमातश्च सः— तै० सं० १. १. ३. १ ।

“परिचालन मानयति समृच्यध्वं मृतावरौरित्यादिना^१ । “तदु-
दाखेत्यादि । आतञ्चनेनैतत् चीरं तीव्रीकृतवान् भवति । तीव्री-
करणं सारल्यकरणम् । चीरादपि दध्नीर्वलकरणत्वं लोके दृष्टम्,—
“यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुत”—इति ह्युक्तम्^२ । आतञ्चनद्रव्यं सूत्रकार
आह— “प्राग्घुतशेषेण”—इति^३ । यवाग्नेत्यर्थः^४ ॥ १८ ॥

तत्र मन्त्र माह— “स आतनक्ति इन्द्रस्य लेति^५ । मन्त्रे देवता-
नामनिर्द्देशं प्रशंसति— “तद्यथेति । पूर्ववद्भाष्येयम्^६ । सोमस्य
देवताना मतिप्रियत्वात् कौर्त्तितेन एतद्ध्वं तेभ्यः स्वादु कृतवान्
भवति ॥ १९ ॥

“अथोदकवतेति । पिधानपात्रस्योदकपूर्णत्वे प्रयोजन माह—
“नेदिति । ‘नेत्’—इति परिभये^७ । यद्युदकपूर्णं न कुर्यात्, न तु चीर
मुपरिभागे, ‘रचांसि’ ‘अवमृशान्’ ‘अवमृशेयुः’ ; एतद्भयावह मित्यर्थः ।
कथं तत्परिहार इति तदाह— “वज्रो वा आप इति ॥ २० ॥

“सोऽपिदधातीति । पिधानमन्त्रे^८ विष्णुशब्दार्थं माह— “यज्ञो

१— का० औ० सू० ४. २. ३२ (तै० सं० १. १. ३. १ द्रष्टव्यम्) ।

२— पुरस्ताद्गतम्—४४६ पृ० १५ प० (तै० सं० २. ५. ३. ४.) ।

३, ४— का० औ० सू० ४. २. ३२ । दध्नेति नव्याः । “अत्र विप्रति-
पत्तिः”—इत्यादिर्याञ्चिकदेवीयो ग्रन्थोऽत्रालोच्यः ।

५— वा० सं० १. ४. ४ ।

६— इहैव षष्ठकाण्डो-भाष्यं द्रष्टव्यम् (४६१ पृ०) ।

७— “नेत्येव इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति निरु० १. ३. ६ ।

८— वा० सं० १. ४. ५ । का० औ० सू० ४. २. ३४ ।

वा इति । स च त्रय्यात्मना व्यापितात् 'यज्ञो विष्णुः' ॥ २१ ॥
४ ॥ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—“प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुर्मावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं ऊत्वा
दर्शयागार्थं 'ममाग्नेर्वचः'—इति मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरूप
मन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शयागे त्रीणि हवींषि
सन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति । तत्र प्रतिपदि
दधि होतुं दध्ने निष्यन्त्यै रात्रावमावास्यायां गावो दोग्धव्याः । तदोह-
नार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं स्वमादभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमादभ्यः
पलाशशाखयापाकरणीयाः । तदर्थं पलाशशाखाच्चेदनम्”—इति वा०
सं० मही० भा० । अथात्र “देवो वः”—इतीम मेव, त्रीन्मन्त्रानभिप्रेत्य
विनियोगत्रयं च प्रोक्त मापस्तम्बेन । तथाहि—“देवो वः सविता
प्रार्पयत्विति शाखया गोचराय गाः प्रस्थापयति, प्रस्थिताना मेकां
शाखयोपस्पृशति दभैर्दभमिङ्गूलैर्वा आप्यायध्व मिति, रुद्रस्य हेतिः
परि वो वृणत्किति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते”—इति । अतएव तैत्तिरीय-
भाष्ये सायणेनात्र विनियोगसङ्ग्रह एव मुक्तः— “इवे शाखां
ह्विनन्तूर्जे मासिं वा एति वत्सकान् । अपाहृत्याथ देवो गाः
प्रस्थाप्याप्येति गां स्पृशेत् । रुद्रस्येत्यभिमन्त्र्यैतान् ध्रुवेति गृह मात्रजेत् ।
यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः”—इति । एवञ्चैतदनुवाकाम्नातै-
रष्टभिर्मन्त्रैस्तैत्तिरीयाणां शाखाच्चेदनादीन्यष्टौ कर्माणि सम्पद्यन्ते ।
तत्र “सन्नयन मृजूकरणम्, अनुमार्जनं मानुलोभ्येन संलग्नधृत्याद्यप-

ऋणं ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान ऽएव
देवेभ्य ऽऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स युदेव युजेत । तेन देवेभ्य ऽऋणं जायते तद्धोभ्य
ऽएतत् करोति युदेनान् युजते युदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

अथ युदेवानुब्रवीत् । तेनुर्षिभ्य ऽऋणं जायते तद्धोभ्य
ऽएतत्करोत्यृषीणां निधिगोप ऽइति ह्यनूचानु माहुः ॥ ३ ॥

अथ युदेव प्रजा मिच्छेत् । तेन पितृभ्य ऽऋणं
जायते तद्धोभ्य ऽएतत्करोति युदेषां सन्तता^{*} व्यवच्छिन्ना
प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अथ युदेव व्यासुयेत् । तेन मनुष्येभ्य ऽऋणं जायते
तद्धोभ्य ऽएतत्करोति युदेनान् व्यासुयते युदेभ्योऽशनं
दुदाति स यु ऽएतानि सुर्वाणि करोति सु कृतकर्मा
तस्य सुर्व माप्तः सुर्वं जितम्[†] ॥ ५ ॥

नयनम्”—इति तै० ब्रा० सा० भा० । मूलादारभ्यायात् स्पर्शनं मनुमार्जनं
मिति धूर्त्तस्वामी । “अनुमार्जनं तत्पर्णादिपातनेन गुणीकरणम्”—
इति का० श्रौ० सू० ४. २. ३ भाष्ये या० दे० । वाजसनेयिणान्
“रुद्रस्येति मन्त्रो मन्त्रभागो वा नैवाप्नातः ; एवं “वायव स्थ”—
इत्यस्यानन्तरम् “उपायव स्थ”—इति मन्त्रो मन्त्रांशो वा नास्त्येव ;
अपि “आप्यायध्व मिति मन्त्रे “ऊर्जस्वतीः पयस्वतीः”—इति
विशेषणपदद्वयामावोऽपि बोध्यः ।

* ‘सन्तता’—इति च । † ‘जितं’—इति क, ख ; ‘जितः’—इति च ।

स येन देवेभ्य ऽच्छ्रणं जायते । तदेनांस्तदुवदयते*
यद्यजतेऽथ यदमौ जुहोति तदेनांस्तदुवदयते† तुस्मा-
द्यत्किञ्चाग्नौ जुह्वति तदवदानं नाम ॥ ६ ॥

तद्वै चतुरवत्तं भवति । इदं वा ऽअनुवाक्याथ
याज्याथ व्षट्कारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै
हविर्भुवत्येव‡ हि देवता ऽअवदानान्यन्वायत्ता† ऽअव-
दानानि वा देवता ऽअन्वायत्तान्यतिरिक्ता‡१ ह तदव-
दानं यत्पञ्चमं कुस्मा ऽउ हि तदवद्येत्तस्माच्चतुरवत्तं
भवति ॥ ७ ॥

उतो पञ्चावत्तं मेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैषो पञ्चावत्तस्य सम्पद्वहुर्हैव
प्रजुया पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तं क्रियुत
ऽएतद् न्वेव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं यच्चतुरवत्तं तुस्मा-
च्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । मानुषः ह कुर्याद्य-
न्महुदवद्येद् व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे
करुवाणीति तुस्माद्यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपुरि-
ष्ठादुज्यस्याभिधारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुति-

* , † 'दुवजायते'-इति ख ।

† 'अग्न्यायत्ता'-इति ख ।

‡ 'अतिरिक्ता'-इति ख ।

रुवान्याज्याहुतिरन्या तुत ऽषा केवली युत्सोमाहुति-
 रुथैषाज्याहुतिर्युद्धविर्यज्ञो युत्पशुस्तदाज्य मेवैतत् करोति
 तस्मादुभयत आज्यं भवत्येतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं
 तज्जुष्ट मेवैतद्देवेभ्यः करोति तस्मादुभयत आज्यं
 भवति ॥ १० ॥

असौ वा अनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योषे
 तयोर्मिथुन मस्ति वषट्कारु एव तद्वा ऽषु एव वषट्कारो
 यु ऽषु तपति सु ऽउद्यन्नेवामू मधिद्रवत्यस्तं युन्निमा
 मुधिद्रवति तदेतेन वृष्णोमां प्रजातिं प्रजायते यैन-
 योरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

सोऽनुवाक्या मनुच्य । याज्या मनुद्रुत्य पश्चाद्वषट्क-
 रोति पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषा मुधिद्रवति तदेने
 ऽउभे पुरस्तात् कृत्वा वृष्णा वषट्कारेणाधिद्रावयति
 तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद् वषट्कृते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा ऽषु युद्धवषट्कारः । तद्यथा पात्र ऽउद्धृत्य
 प्रयच्छेदेवं तदथ युत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्यथाधो
 भूमौ निदिग्धं* तदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैव
 वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १३† ॥

* 'निदिग्धं'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके ।

‡ इहैव "६०० शतम्"—इति ख ; "शतम् ६००"—इति च-पुस्तके ।

तद्यथा योनौ रेतः सिञ्चेत् । एवं तदथ यत्पुरा
व्वषट्कारुज्जुह्याद्यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यादेवं
तत्तस्मादु सह वैव* व्वषट्कारेण जुह्यादुषट्कृते वा ॥ १४ ॥

असौ वा अनुवाक्येयं याज्या । सा वै गायत्रीयं
चिष्टुवसौ स वै गायत्री मुन्वाह तदम् मनुब्रुवन्नसौ
ह्यनुवाक्येया मुन्वाहेयः हि गायत्री ॥ १५ ॥

अथ चिष्टुभा यजति । तदनुया यजन्नियः हि
याज्यामुष्या अनुधि व्वषट्करोत्यसा ऽउ हि चिष्टुमुदेने
सयुजौ करोति तस्मादिमे सुम्भुज्जाते अनुयोरनु-
सम्भोगु मिमाः सुर्वाः प्रजा अनु सुम्भुज्जते ॥ १६ ॥

स वा अङ्गुयन्निवैवानुवाक्या मनुब्रूयात् । असौ
ह्यनुवाक्या बृहद्वसौ बार्हतः हि तद्रूपं क्षिप्र एव
याज्यया त्वरेतेयः हि याज्या रथन्तरुः ह्रीयः राथन्तरः
हि तद्रूपः ह्रियति वा अनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया
तस्मादनुवाक्यायै रूपः हुवे हुवामह आगच्छेदुम्बर्हिः
सीदेति यद्ध्रियति हि तुया प्रयच्छति याज्यया तस्मा-
द्याज्यायै रूपं व्वीहि हविर्जुषस्व हविरुव्वृषायस्वादि
पिब मेति यत्प्र हि तुया युच्छति ॥ १७ ॥

सा या पुरुस्ताल्लक्षणा । सानुवाक्या स्यादसौ ह्यनु-

* 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके ।

† 'यच्छति'—इति च ।

वाक्या तस्या ऽअमुष्या ऽअवुस्ताल्लक्ष्म* चन्द्रमा
नुक्षत्राणि स्वर्यः ॥ १८ ॥

अथ योपरिष्ठाक्षणा । सु याज्या स्यादियं हि
याज्या तस्या ऽअस्या† ऽउपरिष्ठाक्ष्मौषधयो व्वनस्पतय
ऽआपोऽमिरिमाः प्रजाः ॥ १९ ॥

सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या । यस्यै प्रथमात्पदाद्देवता
मभिव्याहुरति सो ऽएव समृद्धा याज्या युस्या ऽउत्तमात्
पदाद्देवताया अधि वषट्करोति व्वीर्यं वै देवतुर्जस्तदु-
भयत ऽएवैतुर्हीर्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हविर्भवति
तस्यै प्रयच्छति ॥ २० ॥

स वै व्वौगिति करोति । व्वाग्वै व्वषट्कारो वाग्रेतो
रुत ऽएवैतुस्त्रिच्यति षडित्युतवो वै षट् तुहत्तुष्वेवैतद्रेतः
सिच्यते तुहत्तुवो रुतः सित्तु मिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति
तस्मादेवं व्वषट्करोति ॥ २१ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः
पितुर्हाय मुपेयुरेतावेवार्द्धमासौ यु ऽएवापूर्युते तं देवा
ऽउपायुन् योपक्षीयुते त मसुराः ॥ २२ ॥

* 'अवुस्ताल्लक्ष्म'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† नाख्येतत् पदम् ख-पुस्तके ।

ते देवा ऽत्रकामयन्त । कथं न्विम मपि सुंवृज्जी-
महि योऽय मुसुराणा मिति तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तु
ऽएतुः हविर्यज्ञं ददशुर्यर्द्धपूर्णमासौ ताभ्या मयजन्त
ताभ्या मिष्टैत मुपि सुमवृज्जत ॥ २३ ॥

यु ऽएषो ऽसुराणा मासीद् । यदा वा ऽएता ऽउभौ
परिह्रुवेते ऽश्रुय मासो भवति मासशुः संवत्सरः सुर्व्वं
वै संवत्सरः सुर्व्वं मेव तुद्देवा ऽश्रुसुराणाः सुमवृज्जत सुर्व्व-
स्मात्सपुत्नानुसुरान्निरभजन्सुर्व्वंस्वेवैषु ऽएतुत्सपुत्नानाः
संवृक्ते सुर्व्वस्मात्सपुत्नान्निर्भजति यु ऽएव मेतद्देद ॥ २४ ॥

स यो देवाना मासीत् । स यवायुवत हि तेन देवा
योऽसुराणाः सोऽयवा न हि तेनासुरा ऽश्रुयुवत ॥ २५ ॥

अथो ऽदतरथाहुः । यु ऽएव देवाना मासीत्सोऽयवा
न हि त मुसुरा ऽश्रुयुवत योऽसुराणाः स यवायुवत
हि तं देवाः सुब्द मुहः सुगरा रात्रिर्यव्या मासाः
सुमेकः संवत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्युत्सुमेक ऽइति
यवा च हि वा ऽश्रुयवा यवेतीवाय येनैतेषाः होता
भुवति तुद्याविहोच मित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

अवदानस्वरूपं विवचुराख्यायिका माह— “ऋणं हेति । ‘यः’
 द्विजातिः ‘स जायमान एव’ देवादिभ्यश्चतुर्भ्योऽपि ‘ऋणवान्’
 अधमर्णिको ‘जायते’^१ । ऋणित्वे^२ जनन मेव निमित्त मित्यर्थः ॥ १ ॥
 सङ्गहोक्तं^३ विवृणोति— “स यदेवेति । ‘यजेत’-इति ‘यत्’,
 ‘तेन’ कारणेन यागेन निमित्तेन ‘देवेभ्यः’ ‘तद् ऋणं जायते’ । ‘हि’
 यस्माद् यागकर्तृभ्यः ‘एभ्यः’ देवेभ्यः ‘एतत्’ इदानीं ‘करोति’ ;
 अतस्तेभ्यः तद् ऋण मित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह— “यदेनानिति ।
 यागहोमावुभावपि नियमेन देवार्थं मेव यतः क्रियेते ; अतः
 तेषां तौ खम्, तस्यावश्यप्रदानत्वादृणी जायत इत्यर्थः । एव सुत्तर-
 वाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २ ॥

“अथेति । ‘अनुब्रवीत’ अनुवचनं कुर्यात्, अधीयेतेत्यर्थः ।
 “निधिगोप इतीति । उपभुज्यमानोऽपि यो न विनश्यति, स
 ‘निधिः’ । तादृशः ऋषीणां सम्बन्धो यो वेदाख्यो निधिः, तस्य
 गोपायिता ‘इति’ वेदम् ‘अनूच्यमानम्’ ‘आजः’ बुधाः । अतस्तेषां
 प्रवचनं धन मिति गम्यते ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥

“अथ यदेवेति । ‘वासयेत’ गृहे; अन्नादिप्रदानेनेदानीं भव-

१— “यत् किञ्चाग्नौ जुहति तदवदानं नाम”-इतीहैवोपरिष्ठात् (ईक०) ।

२— “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन
 देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा ऋणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारि-
 वासी”-इति तै० सं० ई० २१. ११. १३ । म० सं० ई० ३५-३७; ४.
 २५७ । रामा० २. ४. १३ । महाभा० १. ४ ई५ई-५८ ।

३— “ऋणित्वे”-इति ठ ।

४— “सङ्गहेयोक्तं”-इति ठ ।

काशं प्रयच्छेत् । 'यः' जायमानो ब्राह्मणः 'एतानि' यागानुवचना-
दीनि 'सर्वाणि' अपि 'करोति', 'सः' 'हृतकर्मा' हृतहृत्यः ।
तस्मात् आप्तव्यं 'सर्वं माप्तं' भवति, देवादिसर्वस्थानं 'सर्वं' जेतव्यं
'जितं' भवति ॥ ५ ॥

"स येनेति । इत्थं तेषां मृणत्वं प्रति तेन 'श्रवदयते' दयति-
र्दानार्थः^१; श्रवप्रत्यर्पणम्, देवानां स्वभूत मृणम्, विभज्य दत्तवान्
भवति । तच्छब्दार्थं माह— "यद्यजत इति । यदस्ति तत्तेन
यागेनेत्यर्थः ; एवं होमेनापि । 'यस्मादेवं' तस्मात् 'यत् किञ्च'
चरुपुरोडाशादिकम् 'अग्नौ जुह्वति', 'तत्' श्रवत्तं हविः "श्रव-
दानम्"—इति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥

तस्यावदेयस्य चतुष्टयं विधत्ते— "तद्वा इति । तच्च कारणं
माह— "इदं वा इति । 'इदं वा' अनुवाक्यात्मकं मिदं खलु
प्रथमम् ; 'अथ' पश्चाद् 'याज्या' ; 'अथ' प्रधानसाधनो 'वषट्कारः' ;
पश्चाद्भविस्त्वामिनी 'देवता' 'चतुर्थी' भवति । 'एवं' क्रमेण पुरो-
ऽनुवाक्याद्याश्चतस्रो 'देवताः', क्रमेण चत्वारि 'श्रवदानानि श्रवा-
यन्ताः' । 'हि'-शब्दश्चार्थः^२; श्रवदानानि च चत्वारि, चतस्रः पुरो-
ऽनुवाक्यायाज्यादिदेवताः 'श्रवायन्तानि' अनुप्राप्तानि । अत उभ-
येषां समसङ्ख्याकत्वात् तद्व्यापकभावो न युक्त इत्यर्थः । चतसृभ्यो-
ऽवदानचतुष्टयस्यावश्यकत्वात् न्यूनसङ्ख्याकत्वं न शक्यम् । अधिकत्व-

१— "दय दानगतिरक्षयहिंसादानेषु"—इति धा० पा० भा० आ० ४८१ ।

२— "हीत्येषोऽनेककर्मा"—इति निरु० १. २. ४ ; १. ४. ३ । अम० को०

३. ३. २५६, ४. ५ ।

दोषात् पञ्चम माशङ्क्य परिहरति—“अतिरिक्तं हेति । अतिरेकमेव दर्शयति—“कस्मा इति । ‘कस्मै’ प्रयोजनाय ‘पञ्चमम् अवद्येत्?’ तदभिमानिन्याः पञ्चम्या देवताया अभावादिति भावः ॥ ७ ॥

अथाभ्युपगम्याधिक्यदोषं यज्ञादिसम्पत्तिलाभाय पञ्चावदानपञ्च मय्याह—“उतो इति । यज्ञस्य पाङ्क्तुं धानाकरम्भादिहविः-पञ्चकादिनावगन्तव्यम्^१ । ऐतरेयकेऽपि—“यो वै यज्ञम्”—इत्यादिना^२ हविरचरसङ्ख्यादिभिर्वज्रधा^३ यज्ञस्य पाङ्क्तुं सुपपादितम् । पशोः पाङ्क्तुं लोमत्वगादिभिरिति प्रागुक्तम्^४ । हेमन्तशिशिरयो-रैक्याभिप्रायेण संवत्सरः पाङ्क्तुः^५ । एवन्तु पञ्चावत्ते सति तद्गतपञ्च-सङ्ख्यादारा ‘सम्पत्’ यज्ञात्मकं धनं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफल माह—“वज्रहैवेति ॥

अथ पुनः चतुरवत्तमेव स्थापयति—“एतदिति । एतदेव ‘चतुरवत्तं’ ‘कौरुपाञ्चालम्’ कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धम् ; अतस्तत्र प्रज्ञा-तलादनुष्ठानसम्यदाद्यानुरोधेन ‘चतुरवत्तम्’ एव कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

अवदानस्येयत्तां विधत्ते—“स वा इति । (‘यावन्मात्रं मिव’) ‘इव’-शब्दोऽनर्थको वाक्यालङ्कारे^६ । ‘यावन्मात्रं मेव’ अङ्गुष्ठपर्वमात्रमेवेत्यर्थः ॥

१—“धानाः, करम्भाः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्या”—इति ऐ० ब्रा० २.

३. ६; तै० सं० ६. ५. ११. ८ । २—ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

३—हविष्यङ्क्तिः, अक्षरपङ्क्तिः, नराशंसपङ्क्तिः, सवनपङ्क्तिः ।

४—“पाङ्क्तुः पशुः”—इत्यादिकं पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१२६४० ७ पं०) ।

५—“हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

६—“इवोऽपि दृश्यते”—इत्यादि निरु० १. ३. ५ द्रष्टव्यम् ।

आधिक्ये दोष माह— “मानुषं ह”—इति । मनुष्याणां शरावादिपरिमितत्वादाधिक्यं मानुषत्वकरणम् ॥ ८ ॥

इदानीं चतुरवदानप्रकारं दर्शयति— “स आज्यस्येति । पुरोडाशांशौ द्वौ ; तदध उपरि चोपस्थताभिधारिताज्याभ्यां चतुरवत्तत्वम् ॥

पुरोडाशस्योभयत आज्यकरणं प्रशंसितु माह— “द्वे वा इति । सर्वापि आज्यतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा ; तत्र सोमस्य^१ स्वरूपेणाज्यत्वादाज्यापेक्षैव नास्ति ; अवशिष्टौ हविर्यज्ञपशुयज्ञावाज्याज्यतिकौ^२ भवितव्यौ ; अतस्तत्र तयोः ‘एतत्’ एतेनोपस्तरणाभिधारणेन ‘आज्य मेव’ कृतवान् ‘भवति’ ॥

“एतद्वै जुष्टम्”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

अवदानाय धर्मं मुक्त्वा प्रधानधर्मं विधातु माह— “असौ वा इति । अनुवाक्या-याज्ययोः क्रमेण देवताक्लान-हविःप्रदानमाध-

१— पुरस्तात् द्रष्टव्यम् ३६५, ४०३ ए० ; परस्तादपि ६. १. २१ । अपि का० श्रौ० सू० १. ६. ८—११, २०, २१ ।

२— “अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशमांस्ततः । वाजपेयोऽतिरात्र-श्चातोऽर्यामात्र सप्तमः । इत्येते सुत्याः”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ । सुत्याः सोमसंस्थाः सोमयज्ञाः इत्येतेऽभिन्नार्थाः ।

३— “अग्नयाधेय मग्निहोत्रं पौर्णमास्यमावास्ये । नवेष्टिश्चातुर्मास्यानि पशु-बन्धोऽत्र सप्तमः । इत्येते हविर्यज्ञाः”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ । “अष्टका पार्वणः आर्द्धं आवण्याग्रहायणी चैज्याश्वयुजीति सप्त पाक-यज्ञसंस्थाः”—इति गौ० ध० सू० ८. ५ । पाकयज्ञा एव पशुयज्ञाः ।

नत्वं वक्ष्यते^१ । आकातयानां देवानां द्युलोकसम्बन्धात्, प्रदानस्यै-
वैतल्लोकसम्बन्धात्, तयोः क्रमेण द्युभात्मकता । तयोः स्त्रीलिङ्गत्वात्
दन्ते, वषट्कारस्य^२ पुंलिङ्गत्वात् सह मिथुनतासि । उभयोरनन्तराले
तपश्चादित्य एव वषट्कारः । स चोदयास्तमयमये दिवं पृथिवी-
श्चाधिकृत्य गच्छति^३ । 'तत्' तस्मात् 'एतेन दृष्ट्वा' अनेन वर्षकेण,
आदित्येन सह सङ्गते सत्यौ, ते एव मिदानीं प्रसिद्धाम् 'इमां
प्रजातिं' 'प्रजायेते' ; सर्वेषा मप्युत्पद्यमानानां भावानां तच्चैवोत्पत्तेः,
उत्पद्यमानपदार्थात्मना ते एव प्रकृष्टे जायेते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्यानां^४ द्युभात्मकताभिधानस्य^५ प्रयोजन माह—
“सोऽनुवाक्या मिति । तयोः समनन्तरं वषट् कुर्यादिति विधिः ।
उक्तेऽर्थे लोकाचरणं प्रमाणयति— “पश्चाद्वा इति । 'पश्चात्
परीत्य' स्त्रियाः पश्चाद्देशादागत्य 'अधिद्रवति' अभिगच्छति ।
'तत्' तेन याज्यापुरोऽनुवाक्यानन्तरं वषट्कारकरणेन 'एने उभे'
द्यावापृथिव्यात्मिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये 'पुरस्तात् कृत्वा' 'दृष्ट्वा'
सेक्त्वा 'वषट्कारेण' तत्सूर्यात्मकेन द्रवणं माकारितवान् भवति ।

१— इहैव ब्राह्मणे सप्तदशकण्डिकायाम् (४८८ पृ० ११ पं०) ।

२— 'वषट्कार एव'—इति ज ।

३— “स वा एव न कदाचनान्त मेति, नोदेति । तं यदस्त मेतीति
मन्यन्तेऽह एव तदन्त मित्वायात्मानं विपर्यस्यते; रात्रौ मेवावस्तात्
कुरुतेऽहः परस्तात्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० इ० ४. ६ ।

४— 'पुरोऽनुवाक्यायाज्यादीनां'—इति ज, 'पुरोऽनुवाक्यादीनां'—इति ङ ।

५— 'द्युत्वात्मकताभिधानस्य'—इति ज, ङ ।

“तस्मात्”—इति स्पष्टम् । वौषडित्युच्चारणकाले वा, समनन्तरं वा प्रदानं मस्तु ; सर्वथा वषट्कारात् प्राक् न जुहुयादित्यर्थः । अनेनैव पुरोऽनुवाक्याद्याज्ययोर्वषट्कारात् पूर्वभावित्वं सिद्धम् ॥ १२ ॥

प्रदानस्य वषट्कारानन्तरत्वं प्रकारान्तरेणोपपादयति— “देवपात्रं वा इति । पिवन्त्यनेन देवा इति ‘देवपात्रं’ ‘वषट्कारः’ । ‘तत्’ वषट्कारावसानं प्रदानम् ‘एवं’ भवति, पात्रोद्धारपूर्वकप्रदानं मिव भवति । उक्तवैपरीत्ये दोष माह— “अथ यत्पुरेति । ‘अधो भूमौ निदिग्धम्’ भूमौ प्राप्तम्^१, दुष्टत्वेनोपयोगाभावात् दग्धं मित्युपचर्यते^२ । ‘अमुया’ अनेन वषट्कारात्पूर्वकालहोमेन (‘स्यात्’) दग्धं स्यादित्यर्थः । “तस्मात्”—इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

“तद्यथा योनौ”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्याद्याज्ये गायत्रीचिष्टुभौ कर्त्तव्ये इति विधातु माह— “असौ वा इति । ‘अनुवाक्या’ ‘असौ’ द्युलोकः, तत्स्थाना ; ‘याज्या’ तु (‘द्वयम्’) भूः । ‘येयं’ पृथिवी गायत्र्यात्मिका, ‘असौ’ द्युलोकः चिष्टुवात्मकः । तथा सति “गायत्री मन्वाह”—इति यत्, ‘तत्’ तेन अनुवाक्यात्मकम् ‘अनुब्रुवन्’ गायत्रीच्छन्दोदारा ‘इमां’ पृथिवी मेवोक्तवान् भवति । द्युलोकस्य कथं मनुवक्तव्यतेत्याशङ्क्य अनुवाक्यात्मकत्वं वाक्यमध्य एव स्मारयति । पृथिव्या अप्यनुवक्तव्यत्वं गायत्र्यात्मकत्वादित्याह— “द्वयः हीति । इत्थं मनुवाक्याद्या गायत्रीले द्यावापृथिव्याबुभे अपि योजितवान् भवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१— ‘निदिग्धम्’—इति ज, ‘निदिग्धम्’—इत्यपि तत्रैव शोधितः ।

२— ‘प्राप्तं’—इति ज । ३—दिग्धं मित्यस्यैव भाष्यं स्यात् दग्धं मिति ।

याज्यायास्त्रिष्टुप्सम्यादनेऽपि तथैव योजितवान् भवतीत्याह—
 “अथेति । ‘त्रिष्टुभा यजति’ त्रिष्टुभं याज्यां कुर्यात् । तत्र याज्यया
 च्छवा यजतीति यत्, ‘तत्’ तेन ‘अनया’ पृथिव्यैव यजति ।
 तत्कथं मित्यत आह— “तदिति । ‘तत्’ तेन त्रिष्टुप्करणेनानया
 यजति । एतां भुव मेव याज्यां कृतवान् भवतीत्यर्थः । उक्तार्थ-
 समर्थनाय पूर्वोक्तं स्मारयति— “इयं हि याज्येति । अतः ‘अमुया
 अधि’ द्युलोकस्योपरि एव ‘वषट्’ कृतवान् भवति । एतत्समर्थना-
 याह— “त्रिष्टुबिति । ‘तत्’ तेन, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोगाच्चौ-
 त्रिष्टुप्करणेनानेन ‘एने’ द्यावापृथिव्यौ, प्रतिपादितप्रकारेण ‘सयुजौ’
 परस्परं संयुक्तौ कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ सायुज्यात् ‘इने’
 सहाभ्यवहरतः; “द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा”—इति^१ सहप्रदानात् ।
 अथवा वृक्षत्रयोः परस्परसापेक्षत्वात्^२ सहभागः^३ । अतस्तयोः
 सहभागम् ‘अनु’ ‘सर्वाः’ अपि ‘प्रजाः’ तत्सम्बन्धिन्यः ‘अनु सम्भुञ्जाते’
 अनुसृत्य भुञ्जते । अत उभयोः सभागलोकात्मकत्वात्, तयोश्च
 परस्परसाहित्याद् याज्यानुवाक्ययोः साहित्येनापि भवितव्यं मित्यर्थो
 लभ्यते ॥ १६ ॥

अथानुवाक्याया उच्चारणधर्मं माह— “स वा अङ्गयन्निवैवेति ।
 ‘अङ्गयन्निव’ वर्णानालोङ्यन्निव शनैरनुवाक्यां ब्रूयात् । अङ्गतिः

१— ऐ० ब्रा० १. ३. ५ । तै० ब्रा० २. १. ७. १; ८. २ ।

२— इहैवोपरिष्ठात् ५. ३. ५. १७; ७. ३. १. ३० । म० सं० ३. ७६ ।

३— ‘सहभाव’—इति ज-शोधितः, ‘सहभोगः’—इति ठ ।

गत्यर्थः^१ । उक्तविधानुवचनं “बृहत्”-साम्ना^२ स्तौति— “असौ
ह्रीति । ‘अनुवाक्या’ (‘असौ’) द्यौः, एवं ‘बृहत्’ सामापि द्यौः^३ ।
‘हि’ यतो द्युभागोऽनुवाक्या बृहत्साम, ‘तत्’ तस्मात् तद्गतं मन्त्रत्वं
‘बार्हत्’ बृहतीसम्बन्धि ‘रूपम्’ ॥

याज्याया उच्चारणे धर्म माह— “क्षिप्र एव याज्ययेति ।
‘याज्यया’ निमित्तया उच्चारणे वर्षविषयां त्वरां कुर्यात् । “इयं
ह्रीत्यादि” । पूर्वापेक्षया त्वरतीति ‘तत्’ क्षिप्रोच्चारणं ‘रथन्तरम्’
रथन्तरसम्बन्धि ‘रूपम्’^४ ॥

अथ पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोः लक्षणान्यन्यानि वक्तुं कार्यभेद
माह^५— “ऋयति वा इति । ‘अनुवाक्यया’ यष्ट्यदेवान् आऋयति,
तानेव ‘याज्यया’ यजति । ‘तस्मात्’ आऋणार्थत्वात्, आऋणार्थं
यस्मिन्, तत् ‘अनुवाक्याया रूपम्’ । तानि लिङ्गानि दर्शयति—
“ऋव इत्यादिना । ‘हि’ यस्मात् ‘तया’ अनुवाक्यया यष्ट्यदेवान्
आऋयति, तस्मादाऋणप्रकाशकं “ऋवे”—इत्यादि यस्मिन्जातम्,
तदत्येव सर्वत्रानुवाक्या कार्येत्यर्थः ॥

“प्रयच्छति याज्ययेत्यादि । यस्माद् याज्या हविःप्रदानसाध-
नम्, ‘तस्मात्’ तस्याः तत्प्रदानप्रकाशकं लिङ्गं ‘रूपम्’ । अभिहित-

१— “पर्यङ्कयति”—इति ऋ० सं० १०. १६. ७ ।

२— सा० सं० व्या० गा० १. १. २७ ।

३— ता० ब्रा० १६. ११ । तै० ब्रा० ३. ५. १३ ।

४— सा० सं० व्या० गा० २. १. २१ । तै० ब्रा० ३. ५. १३ ।

५— ता० ब्रा० १६. ११ ।

६— ‘कार्यभेदमाह’—इति छ ।

लिङ्गानि दर्शयति—“वीहीति । ‘हि’ यस्मात् ‘तया’ याज्याया
प्रयच्छति हविः, ‘तस्मात्’ प्रदानप्रकाशकं यद् “वीहि”—इत्यादि
लिङ्गम्, तद्वत्येव सर्वत्र याज्या कार्यत्यर्थः ॥ १७ ॥

लक्षणान्तर माह—“सा या पुरस्ताल्लक्षणेति । ‘पुरस्तात्’
मन्त्रस्य पुरोभागे ‘लक्षणं’ यष्ट्यदेवनाम यस्यां ‘सा’ (‘अनुवाक्या’)
पुरोऽनुवाक्या । तस्या अधस्ताल्लक्षणे कारण माह—“तस्या इति ।
‘तस्याः’ पुरोऽनुवाक्यायाः ‘अमुस्याः’ “असौ हि अनुवाक्या”—इत्यु-
क्तात्^१ सामानाधिकरण्यम् । तस्याः चन्द्रनक्षत्रायाः (‘अवस्ताल्लक्ष्णं’)
अधस्तात् लक्षणाणीव ; अधोभागे तेषां परिभ्रमणात् । अतोऽस्या
अपि तयात्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

“अथ योपरिष्टाल्लक्षणेति वाक्यं पूर्ववाक्यवद्वाक्येयम् । ‘तस्याः’
याज्यारूपायाः ‘अस्याः’ भूम्याः ॥ १९ ॥

उक्तं पुरस्तादुपरिष्टाल्लक्षणं विशिनष्टि—सा ह न्वेवेति । ‘यस्यै’
यस्या अनुवाक्यायाः ‘प्रथमात् पदात्’ “अग्निः प्रत्नेन सोम गीर्भि-
रित्यादिलक्षणाद्^२ यष्ट्यदेवतां ब्रूयात्, ‘सा एव समृद्धा अनु-
वाक्या’ । ‘याज्या’ तु सा समृद्धा, ‘यस्या उत्तमात् पदात्’ “जिह्वा
अग्ने चक्षुष इत्यादिकात्^३ अभिहितायाः ‘देवतायाः’ उपरि
‘वषट्करोति’ । ननु कथं देवतासङ्गावमात्रेण समृद्धत्व मिति, तदाह—

१—“यष्ट्यदेवाना मस्यां”—इति ज, झ, डा०—वेवरेण च दृष्टः ।

२—पूर्वस्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (४७८८० ११५०) ।

३—ऋ० सं० ८. ४४. १२ । तै० ब्रा० ३. ५. ६. ३ । तै० सं० २. ६. २. २ ।

४—ऋ० सं० १०. ८. ६ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. २ । तै० सं० २. ६. २. ८ ।

“वीर्यं वा इति । ‘देवता वै वीर्यम्’ ऋगाञ्जानस्य तत्प्रकाश-
नार्थत्वात् ॥ २० ॥

अथ याज्यान्तरभाविनं वषट्कारं विभज्य विधाय प्रशंसति—
“स वै वौगितीति । ‘वौगिति’ उच्चारणं कुर्यात् । तत्प्रशंसति—
“वाम्वा इति । ‘वौग्’-इत्येतदौकारस्थाने आकारे कृते ‘वाग्’-इति
भवति ; अतो ‘वषट्कारो वाक्’ । सा च ‘वाक्’ ‘रेतः’ ; सेचन-
साधनत्वात् । उच्चारण मेव तत्स्येकः । तथा ‘षडिति’ करोतीत्यनु-
षज्यते, ब्रूयादित्यर्थः । सङ्ख्याया ऋतुष्वपि सम्भवात् ‘ऋतवः’ एवं
‘षट्’-इत्यनेन विवक्षिताः ; प्राक् षडित्यतः वौगित्येतस्य स्थाप-
नात् । तेन ‘सिक्तं’ ‘रेतः’ ‘इमाः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ उत्पादयन्ति ।
‘तस्मात्’ ‘एवं’ वौषडिति ‘वषट्’ कुर्यात् ॥ २१ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासोभयसाधारणं भवदानादिकं वषट्कारान्तं धर्मं
मभिधाय तत्प्रसङ्गाद्यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयागं प्रशं-
सति— “देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘दायं’ पैतृकं वित्तम् ‘उपेयुः’ । किं तत् ? ‘एतावेव’ प्रसिद्धा-
वेव ‘अर्द्धमासौ’ मासस्यार्द्धौ शुक्लकृष्णपक्षौ । “अर्द्धं नपुंसकम्”-
इत्येकदेशिसमासः । विभज्याह— “य एवापूर्यत इति । प्रजा-
पतेः कालात्मकत्वादनयोस्तद्वत्त्वम् ॥ २२ ॥

१— “प्र वीर्येण देवताति चेकिते”—इत्यादिषु (ऋ० सं० १. ५५. ३.) ।

२— “दायं पितृयम्”—इति म० सं० ६. १६४ । ऋ० सं० १०. ११४. १० ।

ऐ० ब्रा० ७. ३. ५ । ता० ब्रा० १६. ४ । तै० सं० ३. १. ६४ ।

३— “पा० सू० २. २. २ ।

एवं विभागे सति 'देवाः' 'कथम्' असुरेभ्यः, तदीय मपि भागं 'संवृज्जीमहि' अपहरेमहि? एवं कामयित्वा तत्साधनं प्रयासेनान्विष्य 'दर्शपूर्णमासौ' यागावेवापश्यन् । 'ताभ्याम्' ('एत मपि') कृष्णपक्ष मपि स्वयं मलभन्त । (॥ २३ ॥)

तद्वारा तदुभयावर्त्तमानात्मकं मासम्, तदावर्त्तनात्मकं संवत्सरं च, असुरेभ्यः 'समवृज्जत' स्वाधीनं कृतवन्तः । अतो न्यूनाधिक-कालावयवानां संवत्सरेऽन्तर्भावात् 'संवत्सरः सर्वम्' संवत्सरात्मकात् 'सर्वस्मात्' कालात् 'सपन्नान् असुरान्' भागरहितान् अकुर्वन् । 'निरभजन्'-इति तात्पर्याभिधानम् । 'सर्वम् एव एषः'-इति वेदितुः फलम् । अतो दर्शपूर्णमासानुष्ठानं सपन्नसर्वस्वहरण मिति प्रशंसा ॥ २४ ॥

"स यो देवाना मिति । 'सः यः' इति वाक्यालङ्कारे । 'सः' आपूर्यमाण-पक्षः पुरा 'देवाना मासीत्' । 'सः' 'यवायुवत' । यौतीति^१ यवः, तस्य यवेति नाम । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' आपूर्यमाणपक्षेण सह 'देवाः' 'अयुवत' समवृज्यन्त । 'असुराणां' कृष्णपक्षस्तु 'अयवा' । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' कृष्णपक्षेण सह 'नायुवत' तस्य देवैरपहृतत्वात् ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यास माह— "अथो इति । 'देवानां' स्वभूतो 'यः' असौ 'अयवा'; देवानां प्रतिनियतस्वभूतत्वेनासुर-सम्बन्धाभावात् । अतोऽयवनादभिअणादयवा शुक्लपक्षः । 'असुराणां' स्वभूतः कृष्णपक्षो 'यवा'; उपायेनापहृत्य देवैर्मिश्रितत्वात् ॥

१— "यु मिअणोऽमिअणो च"—इति अदा० प० २२ घा० ।

अनयोरेवावयवावयवप्रशंसार्थं महोरात्रमाससंवत्सराणां मपि नाम दर्शयति—“सब्द मित्यादिना । यव-शब्दाभिधेयान् शुक्ल-कृष्णपञ्चान् अर्हतीति^१ ‘मासः यव्यः’ । ‘स्वेकः’-इत्यस्य मकारोप-जनेन ‘सुमेकः’-इति संवत्सरस्य नाम सम्पन्नम् । ‘सु’ सुष्ठु ‘एकः’ ‘स्वेकः’ । “सर्वं वै संवत्सरः”-इत्युक्तत्वेन^२ सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः; अतस्तस्यैतन्नाम युक्तम्; तस्यैव परोक्षेण^३ ‘सुमेकः’-इति व्यवहारः^४ ॥

प्रसङ्गादहोरादिनामाभिधाय प्रकृतं सुपसंहरति—“यवा चेति । ‘यवा अयवा च हि’ ‘यवेतीव’ यवेत्येव भवति; यवन-स्योभयानुगतत्वात् । अथवा देवैरेवायवात्मकस्य कृष्णपञ्चस्यापि यवनात् पञ्चदश मपि ‘यवा’ । अतः ‘एतेषां’ यवादीनां मध्ये ‘येन’ निमित्तेन ‘होता’ भवेत्, ‘तत्’ कार्यं ‘याविहोचम्’ ।

१—‘ह्रीतीति’-इति ज, ‘युञ्जतीति’-इति तत्रैव शोधितः पाठः, ‘अ-
[य]तीति’-इति डा०-वेबर-शोधितः । अर्हतीति पाठे यवशब्दात्
“दण्डादिभ्यो यत्”-इति (पा० सू० ५. १. ६६.) अर्हत्यर्थे यत् स्यात्,
स्याच्च दण्डादेराकृतिगणत्वं मन्तव्यम् । ‘अह्रीत्तानि’-इति भ-पाठः ।

२—४८० पृ० ६ पं० ।

३—“परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति तै० ब्रा० १. ५. ६. २ । तथैव
ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ ।

४—‘मासो यव्यः’-इत्यस्यानन्तरं स्वेक इत्यादि-व्यवहार इत्यन्त-ग्रन्थस्य स्थाने
“सुष्ठु एकः ‘स्वेकः’; सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक
एव कालः मकारोप[यु]ञ्जनेन ‘सुमेकः’-इति परोक्षनाम सम्प-
न्नम्”-इति ङ-पाठः ।

तैत्तिरीयकेऽपि “वृत्तव्या उपदधाति”—इत्यत्र^१ चयनप्रकरणे यवा-
दयो व्याख्यातः^२ ॥ २६ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः^३ ॥

१—“तै० सं० ५. ३. १. २; ११. ६; ४. २. १ ।

२—“कल्पः—‘यावा अयावा इति समर्त्तथाः’—इति । पाठस्तु—‘यावा
अयावा एवा ऊमाः सन्नः सगरः सुमेकाः’—इति । यावाद्याः षट् शब्दा
वसन्ताद्यनुवाचिनः ; सुमेकशब्दः संवत्सरवाची । हे इष्टके ! त्वं
त्वद्रूपासीति योन्यम्”—इति तै० सं० ४. ४. ८. २३—२६ सा० भा० ।

३—इत उत्तरम्.—क-पुस्तके “काण्डो १२१”—इति, ख-पुस्तकेऽपि
तथैव, ग-पुस्तके “काण्डो १२१”—इति, घ-छौ न स्तः, च-पुस्तके
तु “कण्डिकासङ्ख्या १२१”—इति । तत्र १ब्रा० १२क०, २ब्रा०
४१क०, ३ब्रा० २१क०, ४ब्रा० २१क०, ५ब्रा० २६क०; सङ्कलनयात्र
पञ्चमप्रपाठकौयपञ्चस ब्राह्मणेषु १२१ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः* । दिव मुपोदक्रामन्नुथ योऽयं देवः
पशूना मीष्टे सु ऽइहाहीयत तुस्माद्वास्तुव्य ऽइत्याहुर्व्वास्तौ
हि तदुहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिव मुपोदक्रामन् । तेनो† ऽएवार्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुथु योऽयं देवः पशूना मीष्टे यु ऽइहाही-
यत ॥ २ ॥

सु ऽरेक्षत । अहास्य हान्तर्यन्त्यु मा यज्ञादिति सोऽनु-
चक्राम स ऽत्रायतयोत्तरतु ऽउपोत्येदे यु‡ ऽएषु स्विष्ट-
कृतः कालः? ॥ ३ ॥

* 'देवाः'—इति ख ।

† '०क्रामंस्तुनो'—इति क, ग ।

‡ 'सु'—इति च ।

§ 'कालः'—इति च ।

ते देवा ऽब्रुवन् । मा विस्रक्षीरिति ते वै मा
यज्ञान् मानुर्गताहुतिं मे कल्पयतेति तथेति स सुम-
द्वहत् सु नास्यत् स न कुञ्चुनाहिनत् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । यावन्ति नो हवींषि गृहीतान्य-
भूवन्सुर्वेषां तेषां हुत मुपजानीत युथास्मा ऽत्राहुतिं
कल्पयामेति ॥ ५ ॥

ते ऽध्वर्यु मब्रुवन् । यथापूर्वं हवींष्यभिघारयैकुस्मा
ऽवदानाय पुनराध्याययायातयामानि कुरु तत ऽएकैक
मवदान मुवद्येति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युः । यथापूर्वं हवींष्यभिघारयदेकस्मा
ऽवदानाय पुनराध्याययदयातयामान्यकरोत्तत ऽएकैक
मवदान मवाद्यत्तस्माद्वास्तुव्य ऽइत्याहुर्वास्तु हि तद्यज्ञस्य
युहुतेषु हविष्यु तस्माद्यस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्गच्छते
सर्व्वचैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः सर्व्वं ह्येवैनं देवा ऽअन्वा-
भजन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽअमय ऽइति क्रियते । अग्निर्वै सु देवस्तस्यैतानि
नामानि शर्व्वं ऽइति युथा प्राच्या ऽत्राचुक्षते भव ऽइति
युथा बाहीकाः पशूनाम्पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या-
शान्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तुस्माद-
मय ऽइति क्रियते स्विष्टकृत ऽइति ॥ ८ ॥

ते होचुः । यत्स्वयमुच सत्ययश्महि तन्नः स्वष्टं कुर्विति
तुदेभ्यः स्वष्टं मुकरोत्तस्मात् स्वष्टकृत इति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य सुम्पश्यति । ये तथाभिः स्वष्ट-
कृतं मुयाडमिरग्नेः* प्रिया धामानीति तदग्नेय माज्यभाग
माहायाद् सोमस्य प्रिया धामानीति तत्सौम्य माज्य-
भाग माहायाडग्नेः प्रिया धामानीति तच्च एषु उभय-
चाच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तु माहु ॥ १० ॥

अथ यथादेवतम् । अयाद् देवाना माज्यपानां प्रिया
धामानीति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै
देवा आज्यपा युक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानीति तदग्निः
होतार माहं तदस्मा एतां देवा आहुतिं कल्पयित्वायै-
नेनैतद्भूयः सुमशाम्यन् प्रियु एनं धामन्नुपाह्वयन्त
तस्मादेवः सुम्पश्यति ॥ ११ ॥

तद्वैके । देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाङ्कारादग्नेरयाद् सोम-
स्यायाडिति तदु तथा न कुर्याद्विलोम ह ते यज्ञे
कुर्वन्ति ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाङ्कारादिदः हि प्रथम
मभिव्याहुरन्नयाङ्कारु मेवाभिव्याहुरति तस्मादयाङ्कारु
मेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

युक्षत् स्वं महिमान मिति । युच वा अदो देवता

* 'मुयाडमिरग्नेः'—इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

ऽआवाहयति तदुपि स्वं महिमान् आवाहयति तदुतः
प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न ऽडुति क्रियते तदुच तं
प्रीणाति तथो हास्यैषोऽमोघायावाहितो भवति तुस्मा-
दाह युक्षत् स्वं महिमान् मिति ॥ १३ ॥

आ यजता मेज्या ऽडुष ऽडुति । प्रजा वा ऽडुषस्ता
ऽएवैतुद्यायजूकाः करोति ता ऽइमाः प्रजा युजमाना
ऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥

सो ऽअध्वरा जातुवेदा जुषताः हविरिति । तद्यज्ञ-
स्यैवैतत्सृष्टि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि
महज्जुयति तुस्मादाह जुषताः हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते ऽअत्र । याज्यानुवाक्ये ऽअवकृतमे भवत-
स्तृतीयसवनं वै स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि
देवाः* ऽउशतो यविष्ठेति तदनुवाक्यायै वैश्वदेव मुग्धे
युदद्यु विशो ऽअध्वरुस्या होतरिति तद्याज्यायै वैश्वदेवं
तद्यदेते ऽएवुरूपे भवतस्तेनो ऽएते तृतीयसवनस्य
रूपं तुस्माद्वा ऽएते ऽअत्र याज्यानुवाक्ये ऽअवकृतमे
भवतः ॥ १६ ॥

तै वै चिष्टुभौ भवतः । व्यास्तु वा ऽएतद्यज्ञस्य युत्
स्विष्टकृदवीर्यं वै व्यास्त्विन्द्रियं व्यौर्यं चिष्टुबिन्द्रिय

* 'देवाः'—इति च ।

† 'अध्वरस्य'—इति क, ग ।

मेवैतद्वीर्यं व्यास्तौ स्विष्टकृति दधाति तस्मान्निष्ठुभौ
भवतः ॥ १७ ॥

उतो ऽअनुष्टुभावेव भवतः । व्यास्वनुष्टुव्यास्तु स्विष्ट-
कृदास्तावेवैतद्वास्तु दधाति पेसुकं वै व्यास्तु पिस्यति ह
प्रजुया पशुभिर्यस्यैवं विदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

तदु ह भास्त्रवेयः । अनुष्टुभ मनुवाक्यां चक्रे चिष्टुभं
याज्या मेतदुभयं परिगृह्णामीति स रुथात् पपात सु
पतित्वा बाहुं मुपि शश्रे* स परिममृशे यत् कि मुकरं
तस्मादिदं मापद्वीति† सु हैतदेव मेने यद्विलोम यज्ञे-
ऽकर मिति तस्मान्न विलोम कुर्यात् सुच्छन्दसावेव
स्याता मुभे वैवानुष्टुभा ऽउभे वा चिष्टुभौ ॥ १९ ॥

स वा ऽउत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य
देवस्य दिक् तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै
दिश ऽउदपद्यत तं तुत ऽएवाशमयंस्तस्मादुत्तरार्द्धादव-
द्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स वा ऽअभ्यङ्गु ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति ।
इतरा ऽआहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्-

* 'सखे'-इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

† 'मापदिति'-इति च । 'मापद्वीति'-इत्यपि डा०-वेबरेण दृष्टः ।

'मुपदिति'-इत्येव पाठः सायणसम्मत इति च डा०-वेबरः ।

द्वियेण* पशून् प्रसजेद्यदितराभिराहुतिभिः सःसृजेत्
तेऽस्य गृहाः पशुव उपमूर्यमाणा ऽईयुस्तस्मादभ्यर्द्ध
ऽइवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

एष वै सु यज्ञः । येन तुद्देवा दिव मुपोदुक्रामन्नेषु
ऽआहवनीयोऽथ यु ऽइहाहीयत स गार्हपत्यस्तस्मादेतं
गार्हपत्यात् प्राञ्च मुद्धरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा ऽअष्टासु विक्रमेषुदधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्यैवैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै चिष्टुप् चिष्टुभै-
वैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगत्यैवै-
तद्विव मुपोत्क्रामति नाच माचास्ति युचैव स्वयं मुनसा
मुन्येत तद्वादधीत स यद्वा ऽअप्यल्पकु मिव प्राञ्च मुद्ध-
रति तेनैव दिव मुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥

तुदाहुः । आहवनीये हवींषि अपयेयुरतो वै देवा
दिव मुपोदुक्रामंस्तेनो ऽण्वार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्मिन्
हवींषि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तनवामहा ऽइत्यपस्वलु
ऽइव ह सु हविषां यज्ञार्हपत्ये अपयेयुर्यज्ञे ऽआहवनीयो
यज्ञे यज्ञं तनवामहा ऽहुति ॥ २६ ॥

* '०जुजेण'-इति सायणसम्मत इति डा०-वेवरः ।

उतो* गार्हपत्य ऽएव अपयन्ति । आहवनीयो वा
 ऽएष न वा ऽएष तुस्मै युदस्मिन्नुश्रुतः अपुयेयुस्तुस्मै वा
 ऽएष युदस्मिञ्छृतं जुहुयुरित्युतो यतरुथा कामयेत तथा
 कुर्यात् ॥ २७ ॥

सु द्वेषु यज्ञे ऽउवाच । नमृताया वै बिभेमसीति का ते
 ऽनमृतेत्यभितु† ऽएव मा पुरिस्तृणीयुरिति तुस्मादेतदग्नि
 मभितः पुरिस्तृणन्ति तृष्णाया वै बिभेमसीति का ते
 तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्तिं मुनु तृप्येय मिति तुस्मा-
 त्सुस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तृप्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञं मेवैतत्
 तृप्पयति ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथाग्नये खिष्टकचागम्, तस्य प्रधानयागसमानन्तर्यञ्च विधातु
 माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा इति । ‘पुरा खलु ‘देवाः’ ‘यज्ञेन’
 साधनेन ‘दिवं’ प्राप्ताः; तथा पश्यभिमानी ‘देवः’ रुद्रः ‘इह’ यज्ञ-
 वास्तावुषित्वा’ द्युलोकाद्वीनोऽभूत् । अत एव ‘वास्तौ’ एव स्थित-
 त्वात् रुद्रो ‘वास्तव्य इति’ वेदविदः कथयन्ति ॥ १ ॥

रुद्रस्यैव हीनभावे कारणाभिधानायाह— “स येनैवेति ।

* ‘उतो’—इति च ।

† ‘०तेत्यभित’—इति च ।

१—‘यज्ञवास्तवरोषित्वा’—इति ज, झ, दृष्टो डा०—ओयेवरयापि ।

‘अथ’ रुद्राः ‘देवाः’ ‘येन’ यज्ञेन साधनेन ‘दिवं’ गताः, ‘तेनैव’ साधनेन, तत्साधयितुं साधन मतिदुस्सम्पाद मिति ब्रुवन् आत्मान मन्तरेण क्लेशापनयतां स्वर्गसाधन मन्वतिष्ठत् ॥ २ ॥

“स ऐचतेति । भवतः स चाहं देवैस्सक्तो भुव मा यज्ञादेते व्यवहितं कुर्वन्तीत्येवेति विचार्य स्वयं यज्ञप्रदेशं प्रत्युत्तमासन्नद्धो^१ भूत्वोत्तरस्यां दिशि स्विष्टकृत्काले यज्ञं प्रतिरोद्धु मुत्तस्थौ ॥ ३ ॥

तथा च सति— “ते देवा अब्रुवन्निति । ‘ते देवाः’ (अमुं^२) यज्ञं विष्टुष्टं मा कार्षीरित्यंब्रुवन् । अथ स रुद्रोऽपि हे देवाः ! ‘ते’ यूयं ‘मा’ मां ‘यज्ञात्’ अन्तर्हितं ‘मा’ कार्षी, अत एव ‘आज्जतिं’ ‘मे’ मदर्थं ‘कल्पयतेति’ उक्तवान् । तैः ‘तथा’ अस्तु ‘इति’ उक्ते ‘सः’ रुद्रो यज्ञं ‘समष्टहत्’ ऊर्द्धं प्रापयत् ; न च हविरादिकं वहिः क्षिप्तवान् । तथा ‘कञ्चन’ किमपि यज्ञावयवं न हिंसितवान् ॥ ४ ॥

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ परस्पर मित्यम् ‘अब्रुवन्’,— अस्माकं प्रदानाय ‘यावन्ति हवींषि गृहीतानि’, ‘तेषां’ पूर्वं माज्जतं ‘ज्जतं’^३ शिष्टम् ‘उपजानीत’ । ‘यथा’ येन प्रकारेण द्रव्येण ‘अस्मै’ रुद्राय ‘आज्जतिं कल्पयाम’ ‘इति’ ॥ ५ ॥

एव मुक्त्वा, “तेऽध्वर्यु अब्रुवन्निति । हे अध्वर्यो ! त्व मस्माक मवत्तानि ‘हवींषि’ आग्नेयादिक्रमेण अभिघारणं कुरु । तथा चेकस्मै, ततोऽप्यवशिष्टायावदानाय, ‘पुनः’ तदवत्तशेषम्, ‘पुनः’ अभिघारणेन ‘आप्यायय’, ततः अयातयामं कृत्वा सर्वाण्यवत्तशे-

१— ‘प्रत्युच्छक्राम स क्रुद्धो’—इति ठ । २— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

३— ‘तेषां पूर्वं माज्जतिज्जतां’—इति भ, ‘तेषां सर्वेषां माज्जतिज्जता’—इति ठ ।

धाणि अगतसाराणि कुरु, 'ततः' 'एकैकं' यावन्तः प्रधानशेषा-
स्तेष्वेकैकं मवदानं कुरु ॥ ६ ॥

देवैरभिहितं मयं मध्वर्युणा तथैवानुष्ठितं मयं श्रुतिभूतार्थेन
लेटानुवदति— "सोऽध्वर्युरित्यादिना ॥

इदानीं मवशिष्टभाक्तेन रुद्रस्य वास्तव्यत्वप्रसिद्धिं माह—
"तस्मादिति । आख्यायिकासिद्धं मयं मिदानीं विधत्ते— "तस्माद्
यस्यै कस्यै चेति । हविर्गृहणवत्सर्वप्रदेशेष्वपि स्विष्टकृतो नियतत्वे
कारणाभिधानं "सर्वत्र हीति । रुद्रः 'अन्वाभक्तः' ॥ ७ ॥

कथं मग्नेः स्विष्टकृतिं क्रियत इत्याशङ्क्याह— "तद्वा अग्नय
इतीति । प्राच्यादिदेशभेदेन शर्वादिनामभेदेऽपि देवतैकैवेत्यर्थः ।
यद्येवं तर्हि अन्यत् नाम किञ्च स्यादित्यत आह— "तान्यस्येति ।
'अस्य' रुद्रस्य अग्निनामाभिधेयस्य असु पावकादि नाम ; सर्वलोको-
ऽपकारित्वात् । 'तस्मात्' तत्र सर्वत्र 'अग्नये-इति क्रियते' ॥ ८ ॥

अथ किमर्थं स्विष्टकृत इति विशेषणं हविर्दातृभिः क्रियते ?
तत्र कारणं माह— "ते होचुरिति । 'यद्' यस्मात् 'त्वयि' 'अमुत्र'
आहवनीयदेशे आहुत्याधारभूते 'सति' 'अयच्छहि' इष्टवन्तः,
तस्मात् । अथ वा 'यत्' हविर्जातम् 'अयच्छहि', 'तत्' सर्वं
'स्विष्टम्' अवैकल्येन प्र'कुरु'; यथा साङ्गं फलवद्भवति, तथा कुर्वित्यर्थः ।
यस्मादूचुः, 'तस्मात्' स तथैव 'स्विष्टं मकरोत्' सर्वत्रापि विशेष-
णत्वेन 'स्विष्टकृत इति' क्रियते । तस्मात् "अग्नये स्विष्टकृते"—इति
स्विष्टकृतागममये ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ खिष्टकन्निगद^१ मभिधातु माह^२— “सोऽनुवाक्या मिति ।
‘सः’ होता, खिष्टकदनुवाक्यानन्तरं ‘ये’ आनन्तर्येण प्रयाजाज्य-
भागादिदेवाः खिष्टाः, तान्, तं ‘खिष्टकत मग्निं’ च ‘सम्पश्यति’
संस्मरेत्, सम्भूयानुवदेदित्यर्थः ॥

सन्दर्शनप्रकार मनुष्य क्रमेण व्याचष्टे—“अयाडग्निः^३”—इत्यादिना ।
‘अयं’ खिष्टकत् ‘अग्निः’ (‘अग्नेः’) प्रथमाज्यभागदेवस्य (‘प्रिया’)
प्रियाणि ‘धामानि’ ‘इति’ निःशेषाणि ‘अयाट्’ इष्टवान् । ‘तत्’
तेनैतन्मन्त्रभागपाठेन प्रथमम् ‘आज्यभागं’ खिष्टं कृतवानित्युक्तवान्
भवति । एव मितरवाक्यान्यपि योज्यानि । एष खिष्टकन्निगद
आवाहननिगदेनैव व्याख्यातप्रायः^४ सम्पश्यताम्^५ ॥ १० ॥

अथ खिष्टकदग्निरवान्तरदेववत्खिष्टौकर्त्तव्यत्वेनोक्तः, सोऽभि-
धायते— “यच्चदग्नेर्होतुः प्रिया धामानीत्यनेन । अत्राज्यभागादि-
देवेभ्योऽन्य मिच्छित्लादयाडिति भूतार्थे प्रयोगात् खिष्टकदग्नेः
स्वस्येतः परं यष्टव्यत्वम् । यच्चदिति विध्यर्थः पञ्चमसकारः^६ । “अग्निं

१— सु एष निगदः वा० सं० २१ अ० ४७ कण्डिकायां द्रष्टव्यः ।

२— ‘अथ खिष्टकन्निगद मभिदधाति’—इति ठ ।

३— ‘अयाडग्निः’—इत्येव पाठोऽस्मद्वृष्टेषु सर्वपुस्तकेषु, पठ्यते तु अया-
ळग्निः—इति ; वस्तुतः ‘अयाडग्निः’—इत्येव साधुः ।

४— पुरस्तात् ४. २. १६ द्रष्टव्यम् (२८८, २९१ पृ०) ।

५— नैतत् पदं ठ-पुस्तके ।

६— “लिङर्थे जेट्”—इति पा० सू० ३. ४. ७ ।

होतार माहेति । होमाधार मग्नि माह । स एव खिष्टकदग्निः ;
 “लव्यमुत्र सत्ययक्ष्णहीत्युक्तत्वात्^१ । किं मेतत्सन्दर्शनमात्रेणाग्निः कथं
 खिष्टं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रीत्युत्पादनप्रकारं दर्शयति—
 “तदस्मा इति । ‘तत्’ तस्मात् ‘अस्मै’ खिष्टकृतेऽग्नेये पूर्वम् ‘एता
 माज्जतिं कल्पयित्वा’ (‘अथ’) इदानीम् (‘एतेन’) अनेन यच्चदग्ने-
 रिति भागेन ‘भूयः समग्राम्यन्’ (भूयसीं प्रीति मुदपादयन्^२) ।
 “तस्मादिति । सर्वथाग्नेः सन्तुष्टत्वाय खिष्टकृत्वकरणस्य प्रकाशनादेवं
 सम्यग्हेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाङ्कारात् प्राग् देवतानामनिर्देशं मेकीयपक्षत्वेनोपन्यस्य
 निराचष्टे— “तद्वैक इति । तत् स्वयं मेव प्रदर्शयति— “अग्नेरथाट्
 सोमस्यायाडिति । अग्नेः सोमस्य च यानि धामानि, तानि
 खिष्टकदग्निः सम्यगिष्टवानित्यर्थः । ‘विलोम’ विरुद्धम् ; खिष्टी-
 करणस्यैवाभ्यर्हितत्वेन प्रथमनिर्द्देश्यत्वात्^३ । अतः ‘प्रथम मभिव्या-
 हरन्’ पुरुषोऽथाङ्कार मेव प्रथम मभिव्याहरेत् ॥ १२ ॥

खं महिमान मित्यस्य तात्पर्यं माह— “यच्चत् खं महिमान
 मिति । अयं खिष्टकदग्निः ‘खं महिमानं’ स्वकीयं देवतारूपं मपि
 ‘यच्चत्’ यजेत । खिष्टकृत इदानीं मपि अकृतत्वादयाडिति नोच्यत
 इत्यभिप्रायः । ‘यच्च’ यष्टव्यदेवता ‘आवाहयति’, तत्रापि ‘खं

१— पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (४६६ पृ० १ पं०) ।

२— व्याख्येया ऋ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

३— ‘देवतां देवतानाम् पूर्वम् अथाट्कारात् प्राक् । तद्विरुद्धम् ; खिष्टी-
 करणस्यैवानभ्यर्हितत्वेन प्रथमनिर्द्देश्यत्वात्’—इति ठ ।

महिमानं महत्त्वस्य विग्रह मयावाहयति । अतो यथा आवाहिता
 देवताः सर्वा अपीष्टाः, एवं खं महिमार्थं मपि यष्टव्यम् । यतः
 ‘अतः प्राक्’ ‘किञ्चन’ ‘स्वाय महिजे’ इदं हविः ‘इति’ ‘न क्रियते’,
 तस्मात् ‘अत्र’ खिष्टकृन्निगदाभिधानमस्ये ‘तत्’ तेन खं महिमान
 मित्यनेन ‘तम्’ (अग्नेर्महिमानं^१) प्रीणितवान् भवति । अत एव
 यच्चदग्नेरित्येतत् अग्निरपि यागानुज्ञाप्रदानादेव पूर्वं प्रागावाहनसमये
 आवाहितः खो महिमा । ‘तथो ह’ तथैव सति ‘अस्य’ यज-
 मानस्य ‘अमोघाय’ साफल्याय ‘आवाहितः’ भवेत् । तस्मादि-
 त्युपसंहारः ॥ १३ ॥

“आ यजतेति । ‘आ यजता मेज्या दधः’-इतिभागस्य तात्पर्यं
 माह— इट्शब्देनान्न सुच्यते ; तदुपजीवित्वात् ‘प्रजाः’ अपि ‘दधः’ ;
 ‘एज्याः’ पुनः पुनरिज्याः^२ ; अत एतत्पाठेन यजमानरूपाः प्रजाः
 ‘यायजुकाः’ इष्टिशीलाः^३ ‘करोति’ । अतः कारणात् ‘ता इमाः’ सर्वा
 यजमानरूपाः प्रजा इदानीम् ‘अर्चन्त्यः’ बज्जकर्म कुर्वन्त्यः ‘आम्यन्तः’
 आत्मानं व्यापारैः क्लेशयन्त्यः (‘चरन्ति’) यागाननुतिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

“सो अध्वरेति । सो अध्वरेत्यस्य तात्पर्यं माह— “तद्यज्ञस्यैवै-
 तदिति । ‘हविः’ सौविष्टकृतम्, ‘जातवेदाः’ आज्ञत्याधारः खिष्ट-
 कृदग्निः । ‘यत्’ ‘हविः’ (सौविष्टकृतं^४) ‘देवाः’ सेवन्ते^५, ‘तेन’

१— ङ-पुस्तके नैते पदे दृश्येते ।

२— ‘पुनर्यज्ञा’-इति ज, झ ; ‘पुनरिज्या’-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

३— ‘इज्याशीलाः’-इति च ।

४— नैतत् पदं ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— ‘सेवतां’-इति ङ ।

सेवितेन हविषा 'महत्' उत्तमं^१ स्थानं 'जयति' यजमानः ; अतः
समृद्धेर्हविषोऽधीनत्वादेतत्पाठो युक्तः ॥ १५ ॥

इत्थं स्विष्टकृन्निगदं व्याख्याय तस्य याज्यां पुरोऽनुवाक्याच्चाह—
'तद्यदिति । 'अत्र' स्विष्टकृति । 'तद्यत्' तस्मात् 'एते' वक्ष्यमाणे
एव 'याज्यानुवाक्ये' 'अवल्लभतमे' अत्यन्तं योग्ये भवतः । तयो-
रवल्लभत्व माह— "हतीयसवनं वा इति । अयं 'स्विष्टकृद्' यागः
'हतीयसवनं' तत्स्थानीयः ; अन्तिमत्त्वसाम्यात् । तच्च 'हतीयसवनं'
'वैश्वदेवं' विश्वे देवास्तस्याभिमानिनः ; अतः सर्वथा वैश्वदेवेन भवि-
तव्यम् । तत्रापि "पिप्रौहि"—इति^२ या ऋगस्ति, 'तत्' 'अनुवाक्याद्यै'
अनुवाक्यायाः 'वैश्वदेवं' रूपम् ; तत्र "देवान्"—इति देवानां
बहुत्वश्रवणात् । "अग्ने यदद्य"—इत्येत्^३ 'याज्याद्यै' याज्यायाः वैश्व-
देवत्वम् ; अत्र "विश्वः"—इति बहुवचनलिङ्गात् । 'एते' ऋचौ
'एवंरूपे' वैश्वदेवलिङ्गके "पिप्रौहि देवान्"—"अग्ने यदद्य विश्वः"—
इत्येवंरूपे ; ('तेन उ') तेनैव कारणेन 'एते' द्वे ऋचौ 'हतीय-
सवनस्य रूपम्' ॥ १६ ॥

तयोर्यत् त्रिष्टुप्त्वम्, तत्प्रशंसति—“ते वै त्रिष्टुभाविनि । स्विष्ट-

१— 'जेतयं'—इति ज ।

२— ऋ० सं० १०. २. १ । तै० सं० ४. ३. १३. १३ । पाठस्त्वेवम्—“पि-
प्रौहि देवाः उग्रतो यविष्ठ विद्वाः ऋतुः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वः होतृणा मस्यायजिष्ठः”—इति ।

३— ऋ० सं० ६. १५. १४ । तै० सं० ४. ३. १३. १४ । तत्पाठस्त्वेवम्—
“अग्ने यदद्य विश्वो अध्वरस्य होतः पावकं शोचे वेत्स्वः हि यज्वा ।
ऋता यजासि महिना वि यद् भूर्हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य”—इति ।

कृतो ङतावशिष्टरूपत्वात् 'एतद्' 'यज्ञस्य' 'वास्तु' वास्तुस्थानीयम् ।
तच्च वास्तु 'अवीर्यं' निस्सारम् ; उपयुक्तशेषत्वात् । त्रिष्टुप् प्रजापतेः
बलवद्भ्यः उरोवाङ्भ्यः सकाशादिन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात् 'त्रिष्टुबि-
न्द्रियम्' ; अत एव 'वीर्यम्' ; अतः पुरोऽनुवाक्यायास्त्रिष्टुप्त्वकरणेन
अबले 'स्त्रिष्टुति' 'इन्द्रियं वीर्यं मेव' स्थापितवान् भवति ॥ १७ ॥

पदान्तर माह— "उतो अनुष्टुभावेवेति । स्त्रिष्टुतः प्रधानेभ्यो-
ऽतिरिक्तत्वेनाधिकत्वाद् 'वास्तु', 'अनुष्टुप्' अपि गायत्र्यादिसवन-
च्छन्दसोऽतिरिक्तत्वाद् 'वास्तु' ; अत एव 'वास्तावेव' 'वास्तु' स्थापित-
वान् भवति । तच्च वास्तु 'पेसुकम्' अभिवर्द्धनशीलम् ; अत एव
तज्ज्ञानवान् यः 'अनुष्टुभौ' याज्यानुवाक्ये कुर्यात्, सोऽपि 'प्रजया
पशुभिः' च 'पिष्टति' अभिवृद्धो भवति ॥ १८ ॥

याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षणच्छन्दस्वरूपं निराकर्तुं माख्यायिका
माह— "तदु हेति । 'भास्त्रवेयः' त्वाक्तोभयपक्षोक्तफलावरोधाय 'अनु-
ष्टुभं मनुवाक्यां', 'त्रिष्टुभं याज्याम्' अकरोत् । 'सः' विलक्षणानु-
ष्ठानदोषेण कदाचित् सञ्चारसमये 'रथात् पपात' । पतन्नेकं
'वाङ्गं' भूमौ प्रसारितवान्^१ ; सवाङ्गर्विच्छस्तोऽभूदित्यभिप्रायः ।
'सः' च विचार्य किञ्चिदविहितं कृतवानस्मि, 'तस्मात्' 'इदं' रथा-
त्यतनम् 'अपत्' प्राप्तं मभूदिति निश्चित्य, "यदनन्तरं यद्भवति,
तत्तस्य कारणम्"—इतिन्यायादिदं विपरीतानुष्ठानं मेव कारणं

१— निघ० २. १४. २१ । "पिष्टं पेष्टं गतौ" भा० प०, व्यत्ययेन पश्यन् ।

२— 'अतिवृद्धो'—इति ज, झ । ३— 'शस्त्रे'—इत्यस्यैवायं मर्थः स्यात् ।

४— मूलविरुद्धपाठोऽयम् ; तस्यैव व्याख्यानं वा कृतं मेवं स्यात् ।

बुद्धवान् । यस्मादेवं 'तस्मात् सर्वत्र' विपरीतं 'न' अनुतिष्ठेत् । अतः
'उभे' याज्यानुवाक्ये 'अनुष्ठुभावेव वा त्रिष्ठुभावेव वा'; खिष्ट-
कृद्याज्यानुवाक्ये 'सच्छन्दसौ' समानच्छन्दस्ते भवेताम् ॥ १९ ॥

खिष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेष माह— "स वा उत्तराङ्गा-
दिति । उत्तरपूर्वदिशो^१ लोकपालत्वेन रुद्रसम्बन्धः सर्वशास्त्र-
प्रसिद्धः^२; तेन कारणेनापि उत्तराङ्गादिवावदानं, तत्रैव होमश्च
कर्त्तव्य इत्याह— "एतस्यै वै दिश इति । खिष्टकृद्यागविधान-
समये "उत्तरत उपोत्येदे"—इत्युक्तत्वात्^३; "यत उत्पद्यते, 'तं तत
एव' श्रमयितव्यम्"—इतिनियमात् उत्तरतोऽवदानहोमौ कर्त्तव्यौ ।
तथा च कात्यायनः— "यावद्धविरुत्तराङ्गात् खिष्टकृतस्तत एव
होमः"—इति^४ ॥ २० ॥

उत्तरदेशे प्रदानेऽपि प्रधानहविषा महासंख्यं विधत्ते— "स
वा अभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्यः' प्रधान- 'आहुतिभ्यः' सकाशात् 'अभ्यर्द्धे'
सन्निहितप्रदेशे एव; न तासां स्थाने । विपक्षे बाधः माह— "इतरा
इति । 'इतरा आहुतीः अनु' यजमानस्य 'पशवः' 'प्रजायन्ते';
ताः पशुफलजनका इत्यर्थः । खिष्टकृद्यागस्य 'रुद्रियः' रुद्रदेवत्यः ।

१— 'उत्तरदिशो'—इति कः; 'उत्तरपूर्वदिशो'—इत्यपि दृष्टो डा०-वेबरेण ।

२— "इन्द्रो वज्रिः पिबपतिर्नैर्ऋतो वरुणो भरतु । कुबेर ईशः पतयः
पूर्वादीनां दिशां क्रमात्"—इति अम० को० १. ३. ३ ।

३— पुरस्ताद् दृश्यम् (४६४ ए० १४ पं०) ।

४— का० औ० सू० ३. ३. २६, २७ । यावन्ति हवींषि भवन्ति, तेषां
सर्वेषां सुत्तराङ्गात् उत्तरस्मात् प्रदेशात् खिष्टकृतः खिष्टकृद्यागार्थं
मवद्यति । ततोऽभेरुत्तराङ्गं एव खिष्टकृदवदानानां होमो भवति ।

एवं सति यदि ताभिः सह स्विष्टकृदाज्जति मासंयोजयेत्, तदा
 रुद्रेण^१ सह 'पशून्' 'प्रसजेद्' योजयेत् । अत एतेनापराधेन यज-
 मानस्य गृहावस्थिताः 'पशवः' 'उपमूर्यमाणाः' समीप एव
 स्थिताः प्राप्नुयुः । तस्मादितराभ्यो नातिदूरे जुञ्जयात् । तथा
 च सूत्रम्— "असंसृष्टा माज्जतिभिः"—इति^२ ॥ २१ ॥

आहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविः-अपणं विधास्यति,
 तदर्थं तयोराधानप्रदेशपरिमाणं विधातु माह— "एष वा इति ।
 'येन' साधनेन 'तद्देवाः' 'दिवं' गताः, 'स एष यज्ञः' खलु । एष
 यज्ञ इत्येतद्विशिनष्टि— "एष आहवनीय इति । यज्ञसाधनत्वादा-
 हवनीयस्य यज्ञत्वम् । यस्मिन् भूमावेवावशिष्टः, 'स गार्हपत्यः' ।
 'तस्मात्' इदानीं मपि दिवङ्गन्तुकामाः 'एतम्' आहवनीयं
 यज्ञसाधनं 'गार्हपत्यात्' 'प्राञ्चं' प्राग्देशं प्रति 'उद्धरन्ति' यज-
 मानाद्योद्धरेयुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

उद्धृत्य प्राच्यां कियत् पुर आदध्यात् ? इत्यत्र बहन् पक्षानाहुः—
 "तम् अष्टास्त्रित्यादिना । विक्रमशब्देनात्र विक्रम्यते अनेनैवेति
 व्युत्पत्त्यैकपादप्रचेपरिमितोऽंश उच्यते^३; अन्यत्र यजमानसम्मानस्य
 कारणात् । गार्हपत्य मवधीकृत्य तथाविधेषु अष्टसु प्रक्रमेषु गतेष्वह-

१— 'रुद्रियेण'—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यानं स्याद्भुज्रेणेति ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ३. २६ । इतराभिरान्याज्जतिभिरसृष्टां स्विष्ट-
 कृदाहुतिं जुञ्जयादिति तदर्थः । ३— 'क्रामु पादविच्छेपे'—इति

स्वा० प० ४७३ धातुः । प्रकर्षेण क्रमणं प्रक्रमः । क्रमणेनारत्निमात्रः
 प्रक्रमो भवति; "तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमान्"—इत्यादिश्रुतेः
 (३. ५. १. १.) । अरत्निस्तु पुरुषपञ्चमांशः; तस्माद् द्विपदः प्रक्रमः ।

वनीय मादधीत । तथा सति तद्वारा अष्टसङ्ख्यायुक्त-‘गायत्रैव’
‘दिवं’ प्राप्तवान् भवति । तस्माद्गायत्रीसाम्यज्ञाभादष्टप्रक्रमपरि-
माणाधानं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एव सुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २४ ॥

क्रियासौकर्यानपङ्कवेनान्यान् पचानभिधाय कर्मणो यावन्मात्रं
पर्याप्तमिति मन्यते, तावन्मात्रमेव कुर्यादित्याह— “नाचेति ।
‘अच’ आधानविषये अष्टत्वादि^१—‘मात्रा’ ‘नास्ति’ शास्त्रतः । अतः
स्वेच्छया ‘यत्रैव’ देशे आहवनीय आहिते कर्म सुकरं भवतीति
‘स्वयं मनसैव मन्येत’ निश्चिनुयात्, तत्र ‘आदधीत’; तस्मात्
‘अल्पक मिव’ अल्पक मपि, अष्टप्रक्रमादत्यल्प मपि ‘प्राञ्चं’ दिशं
प्रत्युद्धरेत् । ‘तेनैव’ आत्मनैव^२ ‘दिवं’ प्राप्नोत्येव । अच कात्या-
यनः— “पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मत्या
वा”— इति^३ ॥ २५ ॥

इदानीं हविः-अपणविषये केषाञ्चित्पक्षमाह— “तदाङ्गरिति ।
आहवनीय एव अपयता सभिप्रायमाह— “अतो वा इति ।
‘अतः’ अस्मादाहवनीयात् ‘देवाः’ ‘दिवं’ प्राप्ताः, अतोऽस्माभि-
रपि तत्रैव अपणं कर्त्तव्यमिति तेषां माशयः । उपोत्क्रमण-
साधनत्वमेव कुत इत्यत आह— “तेनो एवेति । तेनैवाहवनी-

१— ‘अष्टत्वादि’—इति भू । २— ‘आत्मनैव’—इति ज ।

३— का० श्रौ० सू० ४. ८. १६ । गार्हपत्यस्य खरस्य मध्यात् प्राच्यां दिशि
अष्टासु पदिकेषु प्रक्रमेषु आहवनीयखरस्य मध्यं कुर्यात् । ‘मत्या वा’
उक्तसङ्ख्यातो न्यूनेष्वपि सप्तसु षडादिषु वेत्यर्थः ।

येन साधनेन प्रयासात्मकं हविः-प्रदानादि सकलं कर्मानुतिष्ठन्;
 अतस्तस्योपोत्क्रमणसाधनत्वम् । अतो वय मपि अन्यत्र अपण मन्यत्र
 जुह्वाम इति वैय्यधिकरणं मा भूदिति तस्मिन्नेव आहवनीये अपणं
 यागञ्च करवामेति । वैय्यधिकरणे दोष माह— “अपस्खल इवेति ।
 ‘गार्हपत्ये अपघेयुः’ इति यत्, ‘सोऽपस्खलः इव’ अपस्खल नाम
 ‘हविषां’ भवति । फलितानां ब्रौह्मादीनां तुषविमोकादिसम्पा-
 दनप्रदेशः ‘खलः’ । यथा ब्रौह्मादिराशिः खलाद्^१ बहिरपि
 प्राप्तो व्यर्थो भवति, एव मन्यत्र अपण मपि । अतः प्रागुक्तप्रकारेण
 आहवनीये एव ‘यज्ञे’, ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनत्वात् अप्यमाणं हविरपि
 यज्ञः ॥ १६ ॥

अन्येषां पञ्च माह— “उतो इति । प्रथमपञ्चोक्त माहवनीये
 अपण मचापि सम्भावयति— “आहवनीयो वा इति । आहवनी-
 यस्य इतः प्रणीतत्वात् । किं सुपचरितेनाहवनीयेन, साक्षात्तस्मिन्नेव
 अपण मस्त्वित्याशङ्क्य तस्य अपणयोग्यत्व माह— “न वा एष
 इति । ‘एषः’ आहवनीयः श्रुत-अपणाय ‘न वै’ नोचितः, खल्वि-
 त्यर्थः । तर्हि कस्मा उचित इति, तच्चाह— “तस्मै वा इति ।
 असौ श्रुतस्य होमायोचित इत्यर्थः ॥

१— ‘खलाद्’-इति छ । वस्तुतो लोके निस्स्कारः प्रयोग एव स्यात् साधुः ।
 तथा हि मनुः—“खलात् क्षेत्रादगाराद्वा”-इत्यादि (११. १७.) ।
 “खल उत्तरवेदिः”-इति आश्व० श्रौ० ७. १३. १४ ; का० श्रौ०
 २२. ३. ४३ । “यि वेदि मभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृदन्ति”-इति च
 तत्रैव तत उत्तरम् ४५ सू० ।

अथवा एवं व्याख्येयम् । “आहवनीयो वा एष इति, मुख्य
आहवनीय एवोच्यते । यस्मात्^१ ‘एष आहवनीयः’ आहवनार्हः ;
अत एष पक्वस्य हविषो होमाय योग्यः ; न त्वामस्य पाकायेति ।
अग्निद्वयपक्षेऽप्युपपत्तिसम्भवाच्चरणस्यैच्छिकत्वं माह— “अतो यत-
रथेति । यथा कामयते, तथैव कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथान्नेः परिस्तरणं विधातु माह— “स ह्येष इति । ‘यज्ञः’
अग्निः ; एष आहवनीय इत्युक्तत्वात् । ‘नग्नता’ प्रावरणराहित्यम् । अग्ने-
र्नग्नत्वपरिहार मजानानाः पृच्छन्ति— “का त इति । ‘अनग्नता’-
इति क्लेशः । “तस्मादिति, परिस्तरणविधिः ॥

इत्यङ्गभूतब्राह्मणसन्तर्पणं विधातु माह— “दृष्ट्याया इति ।
भौत्युपन्यासस्तस्यावश्यम्परिहर्तव्यत्वद्योतनार्थः । कः परिहारस्तृष्णाया
इति पृष्ट आह— “ब्राह्मणस्यैवेति । ‘एत्र’-कारेण स्वतर्पणादपि
ब्राह्मणतर्पण मेव श्रेय इत्यथ मर्या द्योत्यते । ‘ब्राह्मणस्य’-इति
जातावेकवचनम्^२ ; ब्राह्मण मित्यभिधानात् । “तस्मादिति ।
‘ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयात्’ यजमान इति शेषः । ‘एतत्’ एतेन
ब्राह्मणतर्पणेन ‘यज्ञ मेव’ अग्नि मेव ॥ २८ ॥ १ ॥ [७. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— ‘तस्मात्’-इति ज, भू ।

२— पा० सू० १. ३. ५८ द्रष्टव्यम् ।

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितुर मभिदध्यौ । दिवं वोषसं
वा मिथुन्येनया* स्या मिति ताः सुम्वभूव ॥ १ ॥

तद्वै देवाना मुग आस । यु इत्यः स्वां दुहितुर
मस्माकः स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा ऊचुः । योऽयं देवः पशूना मीष्टे ऽति-
सन्धं वा ऽअयं चरति यु इत्यः स्वां दुहितुर मस्माकः
स्वसारं करोति विध्येम मिति तुः रुद्रोऽभ्यायत्य
विव्याध तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तुदास ॥ ३ ॥

तस्मादेतदुषिणाभ्युनूतम् । पिता यत् स्वां दुहितुर
मधिष्कुन् क्षया रेतः सज्जग्मानो निषिञ्चदिति
तदामिमारुत मित्युक्तं तुस्मिंस्तद्याख्यायते युथा तुहेवा
रेतः प्राजनयंस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्यैदुश्च
प्रजापति मभिषज्यंस्तस्य तुः शल्यं निरुहन्तन्स वै
यञ्च एव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

ते होचुः । उपजानीत युथेदं नामुयासत् कुनीयो
हाहुतेर्यथेदः स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः । भुगायैनदक्षिणत आसीनाय पुरिहरत
तद्भुगः प्राशिष्यति तद्यथाहुतु मेवं भविष्यतीति तद्भुगाय

दक्षिणत ऽश्रासीनाय पर्याजहु*स्तद्गुगोऽवेक्षाच्चक्रे तस्या-
क्षिणी निर्देदाह तथेन्नूनं तुदास तस्मादाहुरन्थो भुग
इति ॥ ६ ॥

ते होचुः । नो न्वेवाचाशमत पूष्ण ऽनत् परि-
हरतेति तुत् पूष्णे पर्याजहु†स्तुत् पूषा प्राश तस्य दतो
निर्जघान तथेन्नूनं तुदास तस्मादाहुरदुन्तकः पूषेति
तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टाना मेव कुर्वन्ति
यथादुन्तकायैवम् ॥ ७ ॥

ते होचुः । नो न्वेवाचाशमद् बृहस्पतय ऽनत्
परिहरतेति तद् बृहस्पतये पर्याजहु‡ स बृहस्पतिः
सवितार मेव प्रसवायोपाधावत् सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रासु-
वत् तुदेनः सवितृप्रसूतं नाहिनत् तुतोऽर्वाचीनः
शान्तं तुदेतुन्निदुनेन युत् प्राशिचम्? ॥ ८ ॥

स युत् प्राशिचु भवद्यति । युदेवाचाविद्धं यज्ञस्य
यद्गुद्वियं तुदेवैतन्निर्मिमीतेऽथाप ऽपस्पृशति शान्त-
रापस्तुदद्भिः शमयत्यथेडां पशून्समुवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्माचु भिवैवावद्येत् । तथा शल्पः प्रच्यवते

* , †, ‡ 'पर्याजहुः'—इति क, ग ।

§ 'प्राशिच'—इति क, ग; 'प्राशिचः'—इति ख, च ।

तस्माद्यावन्मात्रं मिवैवावद्येदन्यतरुत ऽञ्चाज्यं कुर्याद-
धुस्तादोपरिष्ठाद्वा तथा खदुनिस्सुरणवद्भवति तथा
निस्स्रवति तस्मादन्यतरुत ऽञ्चाज्यं कुर्यादधुस्तादोप-
रिष्ठाद्वा ॥ १० ॥

स ऽञ्चाज्यस्योपस्तुर्यं । द्विर्हविषोवदायाथोऽपुरि-
ष्ठादाज्यस्याभिघारयति तद्युथैव यज्ञस्यावदानं मेव
मेव तत्* ॥ ११ ॥

तन्न पूर्व्वेण परिहरेत् । पूर्व्वेण ह्येके परिहरन्ति
पुरस्ताद्वै प्रत्युच्चो यजमानं पशुव ऽउपतिष्ठन्ते रुद्रियेण
ह पशून् प्रसजेद्यत् पूर्व्वेण परिहरेत्तेऽस्य गृहाः पशुव
ऽउपमूर्यमाणा ऽईयुस्तस्मादित्येव तिर्यक् प्रजिहीता
तथा ह रुद्रियेण पशून् प्रसजति तिर्यगेवैनं निर्मि-
मीते ॥ १२ ॥

तत् प्रतिगृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति ॥ १३ ॥

तद्युथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसवेति तुदस्मै सविता
प्रसविता प्रासुवत्तुदेनः सवितृप्रसूतं नाहिनदेव मेवैष

* 'मेव तत्'-इति ख, 'मेव मेतत्'-इति च ।

† 'प्रजिहीत'-इति हरिखामिसम्मत इति डा०-वेवरः ।

ऽएतत्सवितार मेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति
तुदेनः सवितुप्रसूतं नु हिनस्ति* ॥ १४ ॥

तत् प्राश्नाति । अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति न वा ऽअग्निं
किञ्चन हिनस्ति तथो हैनु मेतन्नु हिनस्ति† ॥ १५ ॥

तन्नु दद्भिः खादेत् । नेन्म ऽइदुः रुद्रियं दतो
हिनुसदिति तुस्मान्नु दद्भिः खादेत् ॥ १६ ॥

अथाप ऽआचामति । शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या
शमयतेऽथ परिक्षाल्य पाचम् ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य
दक्षिणतु ऽआस्तेऽभिगोप्ता सु ऽएतुं भागं प्रतिविदानु
ऽआस्ते युत् प्राश्विचं तुदस्मै पर्याहार्षस्तत् प्राशीदुथ
यु मस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदुत ऽजर्ध्व
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुदभिगोपायति तुस्माद्वा ऽअस्मै
ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै व्वाचंयम् ऽएव स्याद् । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामी-
त्येतस्मादुचसो विवृहन्ति वा ऽएते यज्ञं क्षण्वन्ति ये
मुध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चुरन्ति ब्रह्मा वा
ऽऋत्विजां भिषुक्तमस्तुद् ब्रह्मा सुन्दधाति नु ह

* ,† 'न हिनस्ति'-इति ग ।

सुन्दध्याद्यद्वावद्युमान ऽत्रासीत् तुस्माद्वाचंयम् ऽएव
स्यात् ॥ १६ ॥

स यदि पुरा मानुषीं व्याचं व्याहुरेत् । तत्रो व्वैष्णवी
मृचं वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते
तस्यो द्वैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥

स यत्राह । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति तद् ब्रह्मा
जपत्येतुं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुरिति तुत्सवितारं
प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽइति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तद्यु ऽएव
देवानां ब्रह्मा तुस्मा ऽएवैतत् प्राह तुस्मादाह बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽइति तेन यज्ञु मव तेन यज्ञुपतिं तेन मा
मवेति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ २१ ॥

मुनो जूतिर्जुषता माज्यस्येति । मुनसा वा ऽइदं
सुर्व माप्तं तन्मुनसैवैतत् सुर्व माप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञु
मिमं तनोत्वुरिष्टं यज्ञं सु मिमं दधात्विति यद्विदुः
तत्सुन्दधाति व्विश्वे देवास ऽइह मादयन्ता मिति
सुर्वं वै व्विश्वे देवाः सुर्वैणैवैतत् सुन्दधाति स
यदि कामयेत ब्रूयात् प्रतिष्ठेति युद्यु कामयेतापि
नुद्रियेत ॥ २२ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

[प्राग्निचावदानविधिर्य^१ माख्यायिका माह— “प्रजापतिर्हेति । दिव मिति केचिदाज्जरुषस मित्यपरे । तथा चैतरेयब्राह्मणम्^२— “दिव मित्यन्य आज्जरुषस मित्यन्ये”— इति^३ ।]

“प्रजापतिर्ह वै” । प्राग्निचब्राह्मण मेतत् । तत्र रौद्रखेपो-
रनीकं प्रजापतेर्यज्ञस्य शल्यात्मकं निरवदेयम् । ब्रह्मणा च सवितृ-
प्रसूतेन बृहस्पतिरूपेण प्राशनैव मित्येतदाख्यानेन दर्श्यते ।
‘प्रजापतिः’ प्राणपिण्डलोककालयज्ञात्मा, अभिधातवान्, ‘दिवम्
वा उषसं वा’ लोकान्मना दिवम्; कालात्मना उषसम्; प्राण-
पिण्डान्मना ऋक्षेभ्यो मृगो रोहितम्, रोहिणी-नाम नक्षत्रम्^४;
यज्ञात्मना वाचम् । कथं मभिदध्यौ ? ‘मिथुनी’ मिथुनवान् ‘एनया’
‘स्या मिति’, ‘तां’ ‘सम्बभूव’ सङ्गतः ॥ १ ॥

१— प्राग्निचं ब्रह्मणो भागावदानम् । तत् क्रियते येन पात्रेण, तत् पात्रं
प्राग्निचहरणम् । तच्च आदर्शसदृशं वर्तुलं, चमससदृशं चतुरस्रं वा,
खातवच्च भवति । का० श्रौ० १. ३. ४०, ४१ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

२— “प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायद्, दिव मित्यन्य आज्जरुषस-
मित्यन्ये”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ ।

३— मत्सङ्गृहीतेषु डा०-वेबरसङ्गृहीतेषु च सर्वेऽप्येवाददर्शपुस्तकेषु शतपथ-
ब्राह्मणाय प्रथमकाण्डस्यैतदन्त मेव सायणभाष्ये मवलोक्यते, अप्ये-
तदारभ्याकाण्डसमाप्तेर्यज्ञशेषस्य हरिस्वामिद्वयं भाष्य मेव सर्वत्र
विद्यत इत्येतत्काण्डस्यावशिष्टं सायणीयं भाष्यं लुप्तकल्पता मुपगत
मिति स्यान्मन्तव्यम् ।

४— तथा चैतरेयकम्— “ता मृश्यो भूत्वा रोहितं भूत्वा—० या
रोहित् सा रोहिणी”—इत्यादि ३. ३. ६ ।

“तद्वै देवानाम्” । ‘तद्’ दुहितृगमनं ‘देवानां’ चेतसि ‘आगः’
अपराधो बभूव । अपराधी सर्वं मेवं ‘करोतीति’ ॥ २ ॥

“ते ह देवाः” । ‘योऽयं देवः पशूना मीष्टे’, तम् ‘ऊचुः’—
‘अतिसन्धं’ सन्धा सन्धानं मर्यादा व्यवस्था, “दुहिता न गन्तव्या”—
इति; अतीत्य सन्धाम् (त मतिसन्धं सञ्चरणम्^१), मर्यादा मतीत्य
‘अयं चरति’ । ततश्चापराधित्वाच्चिद्वहार्ह इति ‘विध्य इमम्’ ।
“व्यध ताडने^२” । ताडयेषुणेति । यज्ञाङ्गसृष्टिभवितव्यताप्रसक्तानां
चेष्टितम् ‘तं’ ‘रुद्रः’ आह्वय इषुं विद्ववान् । “तथेन्नूनम्” ।
इच्छद्दोऽवधारणार्थः^३ । ‘नूनं’-शब्दो यस्मादर्थे^४ । यस्मात् तथैव
‘तदास’ ॥ ३ ॥

“तस्मादेतत्” । ‘तस्मात्’ तत् ‘अपिणा’ मन्त्रेण ‘अभ्यनूक्तम्’ ।
‘पिता’ प्रजापतिः ‘खां दुहितरम्’ ‘अधिष्कन्’ अधिष्कन्नः, तथा
च ‘सञ्जग्मानः’ सङ्गतः सन्, ‘क्षया’ क्षायां पृथिव्यां ‘यत् रेतः’
‘निषिञ्चत्’ अभिषिक्तवान् । तस्माद्रेतसः “साध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा
वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतन्न”-इति^५ ‘तदाग्निमारुत मिति’ नाम्ना
‘उक्थं’ शस्त्रम्^६ । ‘तस्मिन्’ ‘तद्’ विभज्याख्यायते । ‘यथा’ ‘तत्’
‘रेतः’ ‘देवाः’ प्रजनितवन्त इत्याख्यानशेषयोजना । यज्ञस्य कृत्स्नतायै
‘स वै यज्ञ एव’ इत्याख्यानस्य प्रकृतसम्बन्धोपक्षेपः ॥ ४ ॥

१— नास्तेषोऽंशो ऋगुक्तके । २— दि० प्र० ७५ धा० ।

३— निरु० १. ३. ५ द्रष्टव्यम् । ४— निरु० १. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

५— ऋ० सं० १०. ६१. ७ (पिता यत् खां) । ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ द्रष्टव्यम् ।

६— “यैषा रौद्री शस्यते”-इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ३. १० पर्यालोच्यम् ।

“ते होचुः” । “यथेदं मिति । यत् ‘इदम्’ इषोरनीकं
यज्ञरसविलिप्तम्, तद् ‘यथा’ ‘न’ वृथा स्यात्, ‘यथा’ च प्रधानाहुतेः
न महत् स्यात्, तथा उपायं जानीतेति ‘ते’ देवाः ‘ऊचुः’ ॥

॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

“ते होचुर्नो न्वेव” । प्रायप्रसन्नः^१ एव ब्राह्मणशेषः, किञ्चित्तु
वक्ष्यामः । ‘नो’—इति प्रतिषेधः^२; ‘नु’—इति वाक्यपूरणः^३ ।
‘अग्रमत्’ न श्रान्तम् । ‘दतः’ दन्तान् । ‘प्रपिष्टानां’ तण्डुलानां
मिति शेषः ॥ ७ ॥

‘न अहिनत्’ । हिनोतेर्हिंसाकर्मणः^४ । न हतवान् ‘ततोऽर्वाचीनम्’ ।
बृहस्पतिप्रशमनादर्वाक् ‘श्रान्तम्’ । “तदेतन्निदानेनेति । इतिहास
मुपसंहृत्याधिदैवज्ञानाय प्राशिता प्राप्तोऽस्येति ‘प्राग्निचम्’ । “अण्-
प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्”—इति^५ हि स्मरन्ति ॥ ८ ॥

“स यत्” । “यदेवात्रेति । संसारस्वभावाद् ‘यदत्र’ किञ्चिदश्रान्तं
‘तत्’ ‘निर्मिमीते’ बहिष्करोति, निष्कर्षतीत्यर्थः । ‘अथ’ ‘अप
उपसृशति’ अध्वर्युः । “अथेडां पशूनिति । पशून् मिडायाः
प्रसिद्धम्^६; पशवश्च रुद्राद्रुचणीयाः; अतो रुद्रिये प्राग्निचे दत्ते
अप उपसृशत् ‘इडा मवद्यति’ ॥ ९ ॥

१—‘प्रसन्नः’—इत्येव ठ ।

२—निरु० १४. ३७. वा १३. ४. ६ ।

३—“नु इत्येषोऽनेककर्मा”—इत्यादि निरु० १. २. २ ।

४—निघ० ४. ३. ६४ ।

५—पा० ५. १. ६७. सू० १ वा० ।

६—“पशवो वा इडा”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. ४. ६ । तै० सं० २. ६. ७.

३ । इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे च (१२ क्र०) द्रष्टव्यम् ।

“स वै” । इडावदानार्थता सुपस्पर्शनस्य दर्शयति—‘खदत्’ ।
 “खद स्वेर्यं हिंसायां च” । अल्पतरत्वादस्थिर मगाढवलम्,
 ‘निस्सरणवद्भवति’ ; इतरथा तु चतुर्गृहीतं महत्त्वाद्गाढं स्यादि-
 त्यभिप्रायः ॥ १० ॥

“स आज्यस्य” । —इति वचनाद् विकल्पः पूर्वेण सह ॥ ११ ॥

“तच्च पूर्वेण” । ‘इत्येव’—इत्यभिनिघेन अध्वर्युसञ्चरं दर्शयति ।
 एव मेव अध्वर्युसञ्चरेण ‘तिर्यक् प्रजहीत’ । “ओ हाङ् गतौ” ।
 प्रगच्छेत् प्राग्निचम् ॥ १२ ॥

“तत्प्रतिगृह्णाति” । —इत्यत आरभ्य ब्रह्मत्वं प्राय आध्याय-
 समाप्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

“अथापः” । ‘अथ परिचाख्य पाचं’ “नाभि मालभते”—इति
 शाखान्तरात् तच्छेषः ॥ १७ ॥

“अथास्मै ब्रह्मभागं” । —इत्याध्वर्यवम् । ‘प्रतिविदानः’ जानन्,
 एष मे भाग इत्याग्रयः । ‘पूर्वम् आस्ते’ पर्याहार्युः पर्याहृतवन्तः ।
 ‘प्राशीत्’ प्राशितवान् । अनेन तु ब्रह्मभागेन ‘भागी’ । खीकृतेनैव
 यज्ञशेषं ‘गोपाययेति’ ॥ १८ ॥

“स वै वाचंयमः” । वाचं यच्छतीति^१ ‘वाचंयमः’ । अस-

१—भा० प० ५० घा० ।

२—जु० आ० ७ घा० ।

३—“देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति”—इति का० औ० सू० २. २. १६ ।

मन्त्रस्तु— वा० सं० २. ११. २ ।

४—“अमेष्टेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पर्शन्”—इति का० औ० सू० २. २. १८ ।

मन्त्रस्तु— वा० सं० २. ११. ३ ।

५—“वाचि यमो व्रते”—इति पा० सू० ३. २. ४०, “वाचं यमपुरन्दरी
 च”—इति पा० सू० ६. ३. ६६ ।

सन्धवचनादुपरमयति, एतद्गतो वाचंयमः, ब्रह्मा स्यात् । कियन्तं कालम् ? 'ब्रह्मन् ! प्रस्थास्यामीति आ एतस्मात् 'वचसः' अध्वर्यु-वचनात् । अभिविधौ च आङ्, न मर्यादायाम् ; कुतः ? सन्धान-वचनात्^१ । 'विदहन्ति' विच्छिन्दन्ति । 'छणन्ति' हिंसन्ति । 'ये मध्ये यज्ञस्य' 'पाकयज्ञीयया' पाकयज्ञार्हया विलक्षणया^२ 'इडया' 'चरन्ति' । पाकयज्ञेषु ऊतशेषो भक्ष्यते, इडाऊतशेषो भक्ष्यते ; तेन पाकयज्ञार्हेत्युच्यते । "ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः" अतिशयेन यज्ञस्य चिकित्सिता ; स हि प्रायश्चित्तर्यज्ञं भिषज्यतीत्यभिप्रायः । ततः किम् ? यद् वाचंयमो भवति, 'तत्' तेन 'ब्रह्मा' यज्ञं 'सन्दधाति' ; अन्यथा तु नैव सन्दध्यात् । 'यद्' यदि 'वावच्यमानः' पुनः पुनर्वदमानः 'आसीत्' ॥ १८ ॥

"स यदि पुरा" । —इति प्रायश्चित्तविधिः ॥ २० ॥

"स यत्राह" । —इत्यनुयाजप्रसवविधिः । "नाच तिरोहितमिति । विस्पष्ट एवार्थः । कथं सविता ? उच्यते— यस्मात् 'ते' तुभ्यम् 'एते' अध्वर्यवो 'यज्ञं प्राङ्', 'बृहस्पतये' च ; न मह्यं मनुष्याय, 'तेन' कारणेन त्व मनुजया यज्ञादीनवपालय^३ ॥ २१ ॥

"मनोजूतिः"^४ । 'मनः' च देवानां 'जूतिः' गन्त्री, 'जुषताम्'

१— 'सन्धवचनात्'—इति ज, भ ।

२—नैतत् पदं छ-पुस्तके ।

३— "एतं त इति समिदामन्वितः प्रसौति"—इति का० औ० सू० २. २.

२१ । मन्त्रस्तु— वा० सं० २. १२, १३ ।

४— वा० सं० २. १३ । एष हि पूर्वमन्त्रस्यैवापरांशः ।

प्रीयतां ह्यल्लाज्येन । 'वृहस्पतिः' च 'यज्ञं' 'तनोतु, सन्दधातु'
 च । 'विश्वे' च 'देवाः' ह्यन्तु, त्वयानुज्ञातेऽध्वर्यौ । तस्मादनुजा-
 नीहीत्यभिप्राय मा लक्ष्य सवितुः, स्वयं ब्रह्मा आह— "सार्वात्म्या-
 दह मेव सविता ; ततश्च 'प्रतिष्ठा' अध्वर्यौ । अतिसर्जने लोट्^१ ॥
 १२ ॥ १ ॥ [७. ४.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
 सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
 श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करौयकः ॥
 श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
 धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
 सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथ अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

मनवे ह वै प्रातुः । अवनुग्य* मुदक माजङ्गुर्यथेदं
पाणिभ्या मवनुजनायाहुरन्त्येवं तस्यावनेनिजानस्य
मुत्स्यः पाणी ऽश्रापेदे ॥ १ ॥

सु हास्मै व्वाच मुवाद । बिभृहि मा पारयिष्यामि
त्वेति कुस्मान्मा पारयिष्यसूत्यौघु ऽइमाः सुर्वाः प्रजा
निर्वोढा तुतस्त्वा पारयितास्मीति कथं† ते भृतिरिति ॥२॥

सु होवाच । यावद्वै क्षुल्लका भुवामो बह्वी वै नस्ता-
वन्नाष्ट्रा भवत्युत मुत्स्य ऽएव मुत्स्यं गिलति कुम्भ्यां
माग्रे बिभरासि सु यदा ता मतिव्वुर्द्धा ऽश्रुथ कषुं
खात्वा तुस्यां मा बिभरासि सु यदा ता मतिव्वुर्द्धा ऽश्रुथ
मा समुद्रु मभ्युवहरासि तुर्हि वा ऽअतिनाष्ट्रो भवि-
तास्मीति ॥ ३ ॥

शुश्रुव भूषु ऽआस । स हि ज्युष्ठं व्वुर्द्धतेऽयेतिथीः

* 'अवनुग्य'-इति ज-पाठः, डा०-वेवरेणापि दृष्टः ।

† 'माजङ्ग'-इति क, ग ।

‡ 'कथं'-इति च ।

सुमां तुदौघु ऽआगन्ता तुन्मा नाव सुपकुल्योपासासै
सु ऽअौघ ऽउत्थिते नाव मापद्यासै तुतस्त्वा पारयिता-
स्मीति ॥ ४ ॥

तु मेवं भूत्वा समुद्रु मभ्युवजहार । सु यतिथीं
तत्सुमां परिदिदेश ततिथीः सुमां नाव सुपकुल्योपा-
साच्चक्रे सु ऽअौघ उत्थिते नाव मापेदे तः स मुत्स्य
ऽउपन्यापुञ्जुवे तुस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच
तेनैत मुत्तरं गिरि मुतिदुद्राव ॥ ५ ॥

सु होवाच । अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व
तं तु त्वा मा गिरौ सुन्त मुदकु मन्तुञ्चैत्सीद्* याव-
द्यावदुदकु† समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासीति सु ह
तावत्तावदेवान्ववससर्प्य तदुप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मुनोरव-
सुर्पण मित्यौघो ह ताः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह
मुनुरेवैकः पुरिशिशिषे ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार‡ प्रजाकामः । तत्रापि पाक-
यज्ञेनेजे सु घृतं दुधि मुख्वामिक्षा मित्यप्सु जुहवाच्चकार
ततः संवत्सरे योषित् सुम्बभूव सा ह पिबद्माः नेवोदे-

* 'मन्तुञ्चैत्सीद्'-इति क । † 'यावदुदकु'-इति च ।

‡ 'चकार'-इत्यपि पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः ।

§ 'पिबद्मा'-इत्यपि पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः ।

याय तस्यै ह स्म घृतं पदे सुन्तिष्ठते तया मिचावुरुणौ
सुज्जग्माते ॥ ७ ॥

ताऽ होचतुः कासीति । मुनोर्दुहितेत्यावयोर्ब्रूषेति
नेति होवाच यु ऽएव मा मुजीजनत तस्यैवाहु मस्मीति
तस्या मपि त्व मीषाते तुदा जज्ञौ तुदा नु जज्ञावति-
त्वेवेयाय सा मुनुं माजगाम ॥ ८ ॥

ताऽ ह मनुस्वाच कासीति । तुव दुहितेति कथं
भगवति मुम दुहितेति या ऽअमूरुष्वाहुतौरुहौषीर्घृतं
दुधि मुस्त्वामिक्षां ततो मा मजीजनथाः साशौरस्मि तां
मा यज्ञे ऽवकल्पय यज्ञे चेद्वै मावकल्पयिष्यसि बहुः
प्रजया पशुभिर्भविष्यसि या मु मुया* काञ्चाशिष
माशासिष्यसे सा ते सुवा सुमर्द्धिष्यत ऽहुति ता
मेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयन् मध्यऽ ह्येतद्यज्ञस्य युद-
न्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥ ९ ॥

तयार्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । तयेमां प्रजातिं
प्रजज्ञे येयं मुनोः प्रजातिर्याम्बेनया काञ्चाशिष
माशास्तु† सास्मै सुवा सुमर्द्धतु ॥ १० ॥

सैषा निदानेन यद्विडा । स यो द्वैवं विद्वानिडया
चरत्येताऽ द्वैव प्रजातिं प्रजायते यां मुनुः प्राजायत

* 'या ममुया'-इति च ।

† 'माशास्ते'-इति ग ।

याम्बेनया काञ्चाशिष माशुस्ते सास्मै सुवा सुम्ह-
द्यते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति । पशुवो वा ऽडुडा पाङ्गा वै
पशुवस्तुस्मात् पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

सु समवदायेडाम् । पूर्वाङ्गं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुर-
स्ताद् भ्रुवायै निदधाति तां होत्रे प्रदाय दक्षिणा-
त्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते
मनसस्पृतिना ते हुतस्याश्नामीषे प्राणयेति ॥ १४ ॥

अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते
व्वाचस्पृतिना ते हुतस्याश्नाम्यूर्जं ऽउदानायेति ॥ १५ ॥

एतद् वै मनुर्विभयाच्चकार । इदं वै मे तुनिष्ठं
यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽइह रुक्षांसि
यज्ञं नु हिंस्युरिति ता मेतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा
रुक्षोभ्य ऽडुत्येव प्रापयत तथो ऽण्वैना मेषु ऽएतत्
पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽडुत्येव प्रापयतेऽथ यत्
प्रत्युक्षं नु प्राप्नुाति नेदुनपङ्कतां प्राप्नुानीत्येतदेवैनां
प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

अथ होतुः पाणौ समवद्यति । समवत्ता मेव

सतीं तुदेनां प्रत्युक्षः होतरि श्रयति तयात्मुञ्चितया*
होता युजमानायाशिष माशास्ते तुस्माद्धोतुः पाणौ
समुवक्षति ॥ १७ ॥

अथोपांशूपह्वयते । एतच्च वै मनुर्विभयुच्चकारेदं
वै मे तुनिष्ठं यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म
ऽइह रुक्षांसि यज्ञं न हन्युरिति ता मेतत् पुरा
रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽदित्येवोपांशुपाह्वयत तथो
ऽएवैना मेषां ऽएतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽदित्ये-
वोपांशुपह्वयते ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । उपह्वतः रथन्तरुः सह पृथिव्योप
माः रथन्तरुः सह पृथिव्या ह्वयता मुपह्वतं व्वामदेव्युः
सुहान्तरिक्षेणोप मां व्वामदेव्युः सुहान्तरिक्षेण ह्वयता
मुपह्वतं बृहुत् सह दिवोप मां बृहुत् सह दिवाह्वयता
मिति तुदेता मेवैतदुपह्वयमान ऽइमांश्च लोकानुप-
ह्वयत ऽएतानि च सामानि ॥ १९ ॥

उपह्वता गावः सहुर्षभा ऽदिति । पशुवो वा ऽइडा
तुदेनां परोऽक्ष मुपह्वयते सहुर्षभा ऽदिति सुमिथुना
मेवैना मेतदुपह्वयते ॥ २० ॥

* 'वृत्तुया'-इति च ।

† 'मेष'-इति च ।

उपहृता समुहोचेति । तदेनाः समुहोचा सौम्येना-
ध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

उपहृतेडा तुतुरिरिति । तदेनां प्रत्यक्ष मुपह्वयते
तुतुरिरिति सर्वं ह्येषा पाप्मानं तुरति तुस्मादाह
तुतुरिरिति* ॥ २२ ॥

उपहृतः सुखा भक्ष इति । प्राणो वै सुखा भक्षस्तु
प्राण मुपह्वयत उपहृतः हेगिति तच्छुरीर मुपह्वयते
तत्सुर्वा मुपह्वयते ॥ २३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इडोपहृतोपहृतेडोपो अस्मांश्
इडा ह्वयता मिडोपहृतेति तदुपहृता मेवैना मेतुत्सर्तौ
प्रत्यक्ष मुपह्वयते या वै सासीज्ञौर्वै सासीचतुष्पदी
वै गौस्तुस्माच्चतुरूपह्वयते ॥ २४ ॥

स वै चतुरूपह्वयमानः । अथ नानेवोपह्वयते
जामितायै जामि ह कुर्याद्यदिडोपहृतेडोपहृतेत्येवोप-
ह्वयेतोपहृतेडेति† व्वेडोपहृतेति तुदर्व्याची मुपह्वयत
उपहृतेडेति तत्पराची मुपो अस्मांश् इडा ह्वयता
मिति तुदात्मानश्चैवैतुन्नान्तरेत्य॥न्यथेव च भवतीडोप-

* 'तुतुरिरिति'-इति च । † 'अस्मांश् २॥'-इति च ।

‡ '०तोपहृतेडोपहृतेडेति'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

§ 'अस्मांश् २॥'-इति च । ॥ '०वैतुन्नान्तरेत्य'-इति त ।

हतेति तत्पुनरर्वाची मुपह्वयते तदर्वाचीञ्चैवैना
मेतत्पुनराचीञ्चोपह्वयते ॥ २५ ॥

मानवी घृतपद्वीति । मनुर्ह्येता मग्ने ऽजनयत तस्मा-
दाह मानवीति घृतपद्वीति युदेवास्यै घृतं पदे समुतिष्ठत
तस्मादाह घृतपद्वीति ॥ २६ ॥

उत मैत्रावरुणीति । युदेव मित्रावरुणाभ्याः समुग-
च्छत स ऽएव मैत्रावरुणो न्यङ्गो ब्रह्मा देवकृतोपह्वतेति
ब्रह्मा क्षेपं देवकृतोपह्वतोपह्वता दैव्या ऽअध्वर्युव
ऽउपह्वता मनुष्या ऽइति तद्देवांस्यैवैतदध्वर्यु*मुपह्वयते
ये च मानुषा वत्सा वै दैव्या ऽअध्वर्यवोऽथ य ऽइतरे
ते मानुषाः ॥ २७ ॥

यु ऽइमं यज्ञं भवान्ये च यज्ञपतिं वर्ध्नानिति । एते
वै यज्ञं भवन्ति ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचाना एते
क्षेत्रं तन्वत एतु एतन् जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्रुते
वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं वर्ध्नन्ति यस्य क्षेत्रं भूयिष्ठा
भवन्ति स हि यज्ञपतिर्वर्ध्ते तस्मादाह ये च यज्ञपतिं
वर्ध्नानिति ॥ २८ ॥

उपह्वते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऽश्मतावरी देवी देव-
पुत्रे ऽइति । तदिमे द्यावापृथिवी ऽउपह्वयते युयोरिदं

* 'तद्देवांस्यैवैतदध्वर्यु'—इति च ।

सर्वं मध्यपङ्क्तोऽयं युजमान इति तद्युजमान मुपह्वयते
तद्यद्व नाम न गृह्णाति परोऽक्षः ह्यचाशीर्यदिडायां
मानुषः ह कुर्याद्यन्नाम गृह्णीयाद् व्यङ्गं वै तद्यज्ञस्य
यन्मानुषं नेद् व्यङ्गं यज्ञे करवाण्येति तस्मान्न नाम
गृह्णाति ॥ २६ ॥

उत्तरस्यां देवयज्याया मुपह्वत इति । तदस्मा ऽतु-
जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्वं
मिध्वाथापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा ऽतुत् प्रजा मेषु परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
प्रजा भवन्त्यमुं लोके मात्मनैत्यथास्मिंस्लोके प्रजा यजते
तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा ऽतुत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
पशवो भवन्ति स पूर्वं मिध्वाथापरं यजते ॥ ३२ ॥

भूयसि हविष्कुरणा ऽउपह्वत इति । तदस्मा ऽतु-
जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्वं मिध्वाथ
भूयोभूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा ऽतुत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य
हि प्रजा भवत्येक ऽआत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया
हविष्क्रियते तस्मात् प्रजा भूयो हविष्कुरणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा ऽतुत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि

पशुवो भवन्ति स पूर्वं मिष्टाय भूयो भूय एव हविष्करोति ॥ ३५ ॥

एषा वा आशीः । जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्यत् पशूनाशास्ते तच्छ्रिय माशास्ते श्रीर्हि पशुवस्तुदेताभ्या मेवैतदाशीर्भ्याः सर्वं मांसं तस्मादा एते अत्र ह्ये आशिषौ क्रियेते ॥ ३६ ॥

देवा म इदं हविर्जुषन्ता मिति । तस्मिन्नुपहृत इति तद्यज्ञस्यैतत् समृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषन्ता मिति* ॥ ३७ ॥

तां वै प्राश्नन्त्येव । नाम्नौ जुह्वति पशुवो वा इडा नेत् पशूनम्रौ प्रदण्णजामेति तस्मान्नाम्रौ जुह्वति ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव ह्यते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदध्वर्यौ त्वदथ यत् पूर्वाहुं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद् भुवायै निदुधाति यजमानो वै भुवा तद्यजमानस्य प्राशितं भवत्यथ यत् प्रत्यक्षं नु प्राश्नाति नेदुसस्थिते यज्ञे प्राश्नानीत्येतदेवास्य प्राशितं भवति सर्वे प्राश्नन्ति सर्वेषु मे हुतासदिति पुञ्च प्राश्नन्ति पशुवो वा इडा पाङ्गा वै पशुवस्तस्मात् पुञ्च प्राश्नन्ति ॥ ३९ ॥

अथ युञ्च प्रतिपद्यते । तच्चतुर्ह्वा पुरोडाशं कृत्वा
बर्हिषुदं करोति तदुच पितृणां* भाजनेन चतुस्रो† वा
ऽश्वान्तरदिशो ऽवात्तरदिशो वै पितुरस्तुस्माच्चतुर्ह्वा
पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषुदं करोति ॥ ४० ॥

अथ यचाहोपहृते द्यावापृथिवी ऽइति । तदग्नीध
आदधाति तदग्नीत् प्राश्नात्युपहृता पृथिवी मातोप मां
पृथिवी माता ह्वयता मग्निराग्नीध्रात् स्वाहोपहृतो
द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयता मग्निराग्नीध्रात्
स्वाहेति द्यावापृथिव्यो वा ऽएष यदग्नीधस्तुस्मादेवं
प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

अथ युचाशिष माशुस्ते । तुज्जपति मुयौद मिन्द्र
इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् ।
अस्माकं सन्वाशिषः सत्या नः सन्वाशिष ऽइत्याशिषा
मेवैषु प्रतिग्रहस्तद्या ऽएवाचऽर्त्विजो युजमानायाशिष
ऽआशुसते ता ऽएवैतत् प्रतिगृह्यात्मन् कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ पवित्रयोर्माज्यन्ते । पाकयन्नियुयेव वा ऽएत-
दिडयाचारिषुः पवित्रपूता यदुत ऽज्झं मुसःस्थितं
यज्ञस्य तुत्तनवामहा ऽइति तुस्मात् पवित्रयोर्मा-
ज्यन्ते ॥ ४३ ॥

* 'पितृणां'—इति च ।

† 'चतस्रो'—इति क ।

अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपि सृजति । युजमानो वै
प्रस्तरः प्राणोदानौ पवित्रे युजमाने तुत् प्राणोदानौ
दधाति तुस्मात्ते पवित्रे प्रस्तरेऽपि सृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

“मनवे ह वै” । इडाब्राह्मण मेतत्^१ । तच्चेडायां^२ मानवी
मिडां देवतां वक्तुं “मानवी दृतपदी मैत्रावरुणीत्येतानि च
निगदपदानि^३ व्याख्यातु मितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रसज्य
एव, किञ्चित्तु दर्शयामः ।—

‘मनवे’ वैवस्वताय । तादर्थ्यं चतुर्थी^४ । अवनेज्यते हस्तादि
अनेनेति ‘अवनेज्यम्’^५ ; करणे कृत्यः^६ । ‘आजहुः’ आनीतवन्तः,
परिचारकाः । ‘यथा’ ‘इदम्’ अधुना ‘पाणिभ्यां’ हस्तार्थं यदवनेजनं
तस्मै ‘आहरन्ति’, तथा आजहुः । ‘तस्य’ मनोः प्रचाक्षयतः
‘मत्स्यः’ ‘पाणी’ प्राप्तः । भाविनोऽर्थस्य सिद्ध्यर्थं देवतैव मत्स्य-
रूपेणाजगाम ॥ १ ॥

१— तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ५. ८.) समाम्नातानीडानिगदवाक्यानीदोन-
विंशकण्डिकादिषु, तैत्तिरीयसंहितायाश्च (२. ६. ७.) व्याख्यातानि,
प्रपथ्य स्मृतानि चाश्वलायनेन (औ० सू० १. ८.) ।

२— ‘ततः प्रजायां’—इति ठ ।

३— ५३० पृ० ३-७ पं० द्रष्टव्याः ।

४— पा० २. ३. १३ सू० १वा० ।

५— ‘अवनेज्यम्’—इति ज, ठ ।

६— पा० सू० ३. ४. ७० ।

“स ह्यस्मै” । ‘सः’ मत्स्यः ‘अस्मै’ मनवे ‘वाचम्’ उदितवान् ।
 कौटुम्भीम् ? ‘विभृद्भि’ पुष्णीद्भि ‘मा’ माम् । किमर्थम् ?
 ‘पारयिष्यामि’ । ‘पाञ्च रक्षणे’ । रक्षिष्यामि ‘त्वा’ ‘इति’ ।
 ‘कस्मात् ?’ इति भयहेतुः^१ प्रश्नः । वदतीति ‘अथैः’ उदकसङ्घातः ।
 स इमा भरतवर्षनिवासिनीः ‘प्रजाः’ निःशेषं वोढा, देशान्तरं
 प्रापयिता । तस्माद् भयहेतोस्त्वा पाञ्चयितास्मि ‘इति’ मत्स्यवचः ।
 ‘कथम् ?’ इति मनोः प्रश्नः । कथं तव ‘भृतिः’ भरणं पुष्टिः
 ‘इति’ ॥ २ ॥

“स होवाच” । ‘चुल्लकाः’ चुद्रकाः, अल्पकाः । ‘नाङ्गाः’—इति ।
 ‘गिञ्जति’ । “गृ निगरणे”^२ । निगिरति^३ । ‘विभरासि’ । अध्ये-
 षणायाम्^४ लिङ्गर्थे लेट्^५ । विभिन्नाः, पुष्पिन्नाः । एव मेव ‘अभयव-
 द्हरासि’, ‘उपासासै’, ‘आपद्यासै’—इति^६ व्याख्येयानि । ‘अतिवर्द्धै’
 अतिरिच्य वर्द्धितास्मीति प्राप्ते । “यदायद्योर्लिङ्ग उपसङ्ख्यानम्”^७,
 ततश्च “लिङ्गर्थे लेट्”—इति^८ यदायोगे लेट् । ‘कर्षूः’ खानिकाः^९ ।
 अतीतो नाष्टान् नाशयित्वन् इति ‘अतिनाष्टः’ ॥ ३ ॥

१— चु० प० ५५ धा० । रत्नयोरभेदः । “पार तौर कर्मसमाप्तौ”—इति

चास्ति चु० प० ३७८ धा० ।

२— पा० सू० १. ४. २५ ।

३— तु० प० ११६ धा० ।

४— ‘निगरति’—इति ढ ।

५— पा० सू० ३. ३. १६१ ।

६— पा० सू० ३. ४. ७ ।

७— ५२४८० १३५०, ५२५८० १५०, ५२५८० २५० द्रष्टव्याः ।

८— पा० ३. ३. १४७ सू० १वा० ।

९— पा० सू० ३. ४. ७ ।

१०— निघ० ३. २३. ६, अम० को० १. २. ३. २७, २. ७. २७, त्रिका०

२. ७. ६ । ‘खानिका’—इति ठ-पाठः । तत्र च त्रिका० २. १०. ६ ।

“ग्रन्थद्व” । ग्रन्थच्छब्दोऽत्र सामर्थ्यात् क्षिप्रवचनः । ‘स्रष्टः’ महामत्स्यः, क्षिप्र मेव महामत्स्योऽचावर्तते इत्यर्थः । अथ कस्मात्स ग्रीष्म मेव महामत्स्यः संवृत्तः ? ‘हि’ यस्मात् ‘सः’ ‘ज्येष्ठं’ बृहत्तमं ‘वर्द्धते’ ; सर्व एव हि जलचरा अतिशयेन वर्द्धन्ते, स तु मत्स्यत्वा-दनाद्वत्वाच्च बृहत्तमं वर्द्धत इति अतिवचनम् । ‘अथेतिथीम्’—इति मत्स्यवचनम् । अथ मपि समुद्र मभ्यवहते ‘इतिथीम्’ इत्यभिनयः । तेन सङ्ख्याः समा^१ दर्शितवान् । इयतीनां दशानां द्वादशानां वा पूरणी ‘इतिथी’ । इदम इशादेशः^२ छान्दसः । टित्वात् डीप्^३ । इयत्यस्तिथयो यस्यां सा इतिथीति केषुचित् कोषेषु । तेष्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथी मिति प्राप्ते छान्दसो य-शब्द-व-शब्दलोपः । ‘समाः’ संवत्सरः, ताम् ‘समाम्’, समाया मित्यर्थः । ‘तत्’ स इति क्षिप्रव्यत्ययः । ‘सः’ पूर्वोक्तः ‘औघः’ ‘आगन्ता’ ; ‘तत्’ तदा ‘नावम्’ उपकल्प्य, माम् ‘उपासासै’ उपासीयाः । ‘औघे’ ‘उत्थिते’ तां ‘नावम्’ त्वम् ‘आपद्यासै’ आरोहेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

“त मेवं भूत्वा” । यावतीनां पूरणीं ‘यतिथीं’ ‘परिदिदेश’ परिदिष्टवान्, आख्यातवान्, ‘ततिथीं’ तावतीनां पूरणीं ‘समाम्’, ‘नाव सुपकल्प्य’ मत्स्य सुपासितवान् । ‘औघे’ च उत्थिते ‘नावम्’ अधिरूढः । ‘तं’ च मनुं ‘स मत्स्यः’ ‘उप’ समीपे, नीः^४ ; एन सुपकर्त्तु मिति^५ सम्बन्धः । ‘आपुसुवे’ आगतः^६ । ‘तस्य’ मत्स्यस्य ‘शृङ्गे’ भवितव्यतयैव निष्पादिते ‘नावः पाशं’ प्रतिबद्धवान् ।

१—‘सङ्ख्यां समां’—इति ज, भ ।

२—पा० सू० ५.३.३ ।

३—पा० सू० ४.१.१५ ।

४—‘नीचैः’—इति ज, भ ।

५—‘सुपकर्त्तुमीति’—इति ज, ठ ।

६—‘अपुसुवे’—इति ज ।

‘तेन’ पाशेन स ह मत्स्यः ‘एतम् उत्तरं गिरिम्’ हिमवन्तम्
अधिजगाम ॥ ५ ॥

“स होवाच” । मत्स्यवचनम् । पाशितवानस्मि त्वाम् ; अधुनाच
‘वृचे’ ‘नावं प्रतिवध्नीष्व’ ; किञ्चापरम्— ‘गिरौ’ ‘सन्तं’ ‘त्वा’ त्वाम्
‘उदकम्’ ‘अन्तश्चैत्सीद्’ तद्देशमध्यं भित्त्वा पृथगकार्षीद्, इदं
मस्माद्देशादित्यर्थः । कथं पुनस्तां नावं छिनत्ति ? ‘यावद्-यावत्’
अध्वनः ‘उदकं समवायात्’ एकीभावाय, ‘अव’ अधः ‘अयात्’
गच्छेत्, अवतरेदित्यर्थः ; ‘तावत्-तावत्’ त्व मपि तदेवोदकम्
‘अनु’ ‘अवसर्पासि’ अवतरेः । ‘सः’ मनुः प्राप्ते काले ‘तावत्-
तावदेव’ अन्ववसृप्तः । येन च वर्त्मना मनुः अवसृप्तः, ‘तद्’ अद्यत्वे
‘अपि’ ‘एतत्’ ‘उत्तरस्य गिरेः मनोरवसर्पणम्’ —‘इति’, आह-
रिति शेषः । अवसृप्तोऽनेनेति ‘अवसर्पणम्’ ॥ ६ ॥

“सोऽर्चञ्छाम्यन्” । तपः तप्तवान् ‘प्रजाकामः’ । ‘तत्रापि’
‘सः’ मनुः ‘पाकयज्ञेन’ अनेन ‘ईजे’ दृष्टवान्, दृष्टादिभिः । ‘ततः’
तस्मात् पाकयज्ञादेव ‘संवत्सरे’ पूर्णं ‘योषित्’ मिश्रीभावात्मका
सम्भूता । ‘सा’ योषित् ‘पिबद्माना’ पाकधर्मात्मिका ‘इव’ आह ।
पिवतेर्दकारप्रत्यययोगात् अकारप्रत्ययः ; तत्त्वेन साक्षादात्मगामि-
फलत्वादात्मनेपदे बलम्^१ ; नामधातौ । “पिव चरणे” । दृष्ट-
प्रभवत्वात् दृष्टं स्ववन्ती ‘उदेयाय’ उद्गता, उदकादुत्थिता । एवञ्च
सुस्निग्धा पिबद्माना येन, ‘तस्यै’ तस्याः ‘पदे दृष्टं सन्तिष्ठते स्म’ ।
‘तथा’ च ‘मित्रावरुणौ’ कथ मपि सङ्गतौ ॥ ७ ॥

१— ‘बलम्’—इति ठ । २— आ० प० ५२८ धा० । ‘पिव’—इति ठ ।

“तां होचतुः” । ‘आवयोर्दुहितेति ब्रूव्य’—‘इति’ ऊचतुः ।
 ‘अपि त्वं’ भागः, तं प्रार्थितवन्तौ । ‘तद्’ भागित्वं ‘वा जज्ञौ’
 वा-शब्दः च-शब्दार्थे^१, जानातिश्च प्रतिपूर्वो द्रष्टव्यः ; प्रतिज्ञातवती
 च ; ‘न’ च प्रतिज्ञातवतीति । यावता मैत्रावरुणीति व्यपदिश्यते,
 तावत् प्रतिज्ञातवती ; यत्र तस्याः किञ्चित् ताभ्यां हृषेतेति, एवं
 न प्रतिज्ञातवती ॥ ८ ॥

“तां ह मनुः” । ‘अजीजनथाः’ जनितवानसि । ‘आशीरस्मि’
 आशीर्हेतुत्वादाशीः । ‘अव कल्पय’ सङ्गततया समर्थय, समर्थां कुरु ।
 ‘मया’ हेतुभूतया, मय्युपहृतयमानायाम् “उपहृतोऽयं यजमानः”—
 इत्येतेन^२ होत्वचनेन ‘याम् आशिषम् आशासिष्यसे’ इति, ‘ताम्’
 ‘एतत्’ एतां मैत्रावरुणीं मानवीं दृढपदीं ‘मध्ये यज्ञस्य’ यज्ञ-
 स्थान्तः समर्थयन् ‘प्रयाजानुयाजान् अन्तरा’ । इति इडायागः^३ ॥ ९ ॥

“तयार्चन्” । ‘तया’ सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनव्रतलक्षणं
 ‘तपः’ ‘आम्यन्’ कुर्वन्, ‘चचार’ । ‘तया’ हेतुभूतया । ‘इमाम्
 प्रजातिम्’ । प्रजायते इति प्रजातिः । ततो ‘याम्बेनया’—इत्यादि,
 तत्करणफलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

“सा वै पञ्चावन्ता” । उपस्तरणादिविशेषः ; शाखान्तरात् ।
 ‘पशवो वा इडा’ पशुप्रभव-दृतादिप्रभवत्वात् पशवः इडा^४ ॥ १२ ॥

“स समवदाय” । प्रसन्ना ॥ १३ ॥

१— ‘चिच्छब्दार्थे’—इति ठ, ठ ।

२— ५३१ ए० १ पं० ।

३— इडाशब्देनेडापात्रा भवत्तं पुरोडाशादि त्रय मुच्यते ।

४— तै० सं० २. ६. ७. ३ । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

“स होतुरिह” । इहेत्यभिनयेन प्रदेशिनीपर्वमध्यमं दर्शयति ;
ग्राखान्तरात् ॥ १४ ॥

“अथ होतुरिह” । ‘इह’-इति हेत्वन्तरम् ; ग्राखान्तरादेव ।
‘ओष्ठयोः’-इति । अत्राविशेषेण ‘निलिम्पते’ निलिम्पेदिति श्रुतिः^१ ;
ग्राखान्तरे तु—अधर मधर उत्तर मुत्तरे । किं पुनर्निलिम्पते ?
द्रवत्वात् सन्निधानाददनौयत्वाच्च आज्यम् । तत्रापि “एतदेवैनां प्राप-
यते”—इति^२ इडा-निष्क्रयवचनादैर्देवमेवाज्यमिति गम्यते ॥ १५ ॥

“एतद्ग वै मनुः” । निर्लेपार्थवादोऽयम् । ‘विभयाञ्चकार’
भीतः । ‘तनिष्ठम्’ तनुतमम् । ‘पाकयज्ञिया’ पाकयज्ञार्हा । मनुष्य-
प्रधानत्वात् मन्दतरवीर्येत्यभिप्रायः । ‘यत्’ ‘इयम् इडा’ । ‘यत्’ ‘इह’
तनिष्ठे देशे ‘यज्ञं न हिंस्युः’, महत् स्यादिति शेषः । एवं भीतः,
विभ्यत् । “ता मेतदिति । ‘ताम्’ इडाम् ‘एतद्’, यत् “ओष्ठयोर्नि-
लिम्पते”—इति वक्ष्यते^३, तत् ‘पुरा रक्षोभ्यः’ यावदेवोच्चैरुपज्ञानं
श्रुत्वा रक्षांसि नागच्छन्ति, तावत् ‘प्रापयत’ । “प्राणेष्वेव ह्ययते”—
इति वक्ष्यते^४, तं प्राणदेशं प्रापितवान् । “पुरा रक्षोभ्यः—पुरा
रक्षोभ्यः”—इति द्विवचनं प्रयोगान्तरव्याप्त्यभिप्रायम्^५ ॥ १६ ॥

“अथ होतुः” । अवान्तरेडावदानमेतत्^६ ॥ १७ ॥

“अथोपांशु” । अत ऊर्ध्वं हौच मिडोपज्ञानं विधीयते ।
तदपि द्विविधम्,—उपांशु चोच्चैश्च । तत्र प्रथमं तावदुपांशूपज्ञानं

१— एतन्मन्त्रस्तद्वाख्यानञ्च तै० सं० २. ६. ८ द्रष्टव्यम् ।

२— ५२७ पृ० १७ पं० ।

३— ५२७ पृ० १८ पं० ।

४— ५३२ पृ० १३ पं० ।

५— पा० सू० ८. १. १, ४ ।

६— का० औ० सू० ३. ४. १० । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

युज्यते । उपपूर्वो ऋयतिरभ्यनुज्ञायां वर्तते ; उपांश्चनुजानीते
इत्यर्थः । “एतदिति । ‘विभयाश्चकार’ भीतः, विभ्यत् । पूर्ववद्
व्याख्या^१ । ‘इयं’ हि ‘इडा’ सर्वैः ऋत्विग्यजमानैर्विभज्य भक्षणीया ।
तच्च चोनातिरेकाशङ्कानिवृत्तये परस्पर मनुज्ञातव्यम् । तच्चै-
तत्साधारण मेवानुज्ञातं मध्यमस्थानीयो होता सर्वैरन्वारब्धः
करोति ॥ १८ ॥

“स उपऋयते” । यदीडानुज्ञातव्या, रथन्तरादीनां कि
मापतितम् ? अत आह— “तदेता मेवैतदिति । इडाया एवैतानि
रथन्तरादीनि, पृथिव्यादीनि च रूपाणि । ततश्च तस्या मुपऋतायां
तान्युपऋतानि भवन्ति । तेषु चोपऋतेषु सा उपऋता भवतीत्या-
धिदैविकीं विभूतिं ख्यापयितुं तद्वारेणैवोपऋयते । तथा च
क्वचिदाह— “तदेनां परोच मुपऋयते”—इति^२ । “उप मां रथन्तर
मिति । सर्वत्र रथन्तरादिमयी इडा-देवता, तां नार्हन्त्यननुज्ञाता
मनुष्या भक्षयितुम् ; अतः सानुज्ञायते— “मा मिति । एतच्च
तुल्यहेतुत्वात् सर्वेषा ऋत्विग्यजमानानां प्रदर्शनार्थम् ॥ १९ ॥

“उपऋता गावः” । प्रसन्नाश्चतस्रः ॥ ‘प्राणः’ ‘शरीरम्’^३ ;
इडाया एतद्द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । “अथोपांशूपऋयते”—इति यदुक्तम्^४,

१— ५३६ पृ० ८-११ पङ्क्तयो द्रष्टव्याः ।

२— ५२८ पृ० १७ पं० ।

३— २३ कण्डिका द्रष्टव्या ।

४— ५२८ पृ० ४ पं० ।

तस्यावच्छेदार्थम्^१ “अथ प्रतिपद्यते”—इत्याह । तेनेत ऊर्द्धं यथा-
प्राप्त सुखैर्वर्तव्यम् ॥ २४ ॥

प्रसन्नास्यतस्त्रोऽतः परम् । “वत्सा वै दैव्या अध्वर्यवः”—इति^२
सान्नाय्यं हविः सम्भवति ; अध्वर्युवदित्यभिप्रायः । इडाञ्च भक्ष्यां,
भक्ष्यत्वेनानुज्ञाय भक्षयितृन् अनुजानीते— “उपहृता दैव्या अध्व-
र्यव इत्यादिना^३ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्राप्यविशेषेणानुज्ञाय, विशेषत आग्नीध्र मनुजानीते— “उप-
हृते द्यावापृथिवी”—इति । स हि द्यावापृथिव्योरधिदैवरूपेणानु-
ज्ञायते । “उपहृतो यजमानः”—इति । यजमानस्य विशेषोपह्वानम् ;
परोक्षं ह्यत्राग्नीरिति । कथं परोक्षम् ? उत्तरस्थां देवयज्याया
मुपहृत इत्यनुज्ञामात्र मिह श्रूयते, नाग्रास्य इति ; “यत्नाग्रास्यते,
तदनुज्ञातव्यम्”—इति अनुज्ञया आग्नीर्गम्यत इत्यभिप्रायः । ततश्च
यजमानोऽपि सामान्यरूपेणैव यजमान इति वाच्यः, न विशेष-
रूपेण देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तद् विस्पष्टं प्रत्यक्षं मानुष
मित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

“उत्तरस्थाम्” । यदिडाया मुपहृतः, तत् ‘उत्तरस्थां देवय-
ज्याया मुपहृतः’ ; सापौडाया एव विभूतिरित्यभिप्रायः । “तदस्मा
एतदिति । जीवनादीना मुत्तरेज्याहेतुत्वात् । उत्तरथा देवेज्याया^४
जीवनादीनि लक्ष्यन्ते इति दर्शयति । यज्ञाग्रास्यते, तत्रोपह्वानं

१— ‘तस्यावच्छेदार्थम्’—इति ज, भ ।

२— ५३० पृ० १० पं० ।

३— ५३० पृ० ८ पं० ।

४— ‘पारोक्ष्यं’—इति ज, भ ।

५— ‘देवयज्याया’—इति ठ ।

युक्त मिति गम्यमाना माग्निषं “परोक्ष माग्नास्ते”-इति दर्शयति ।
एतेन “भूयो हविष्करणम्” आग्नास्त इति व्याख्यातम् ॥ २०-३५ ॥

“एषा वा आग्नीः” । एषैव ; नातोऽधिकास्तौत्यभिप्रायः ।
“तद्यत्पशूनि” । पशूग्रहणं श्रियोपलक्षणार्थं मित्यभिप्रायः ।
“तदेताभ्या मिति । यद्यपि जीवनादिलक्षणं मेकं सुभयचाभिन्नम्,
तथापि स्वरूपेणोत्तरस्या इज्याया वज्रं हविष्करणं भिद्यते^१ ;
अल्पेनापि हविषा उत्तरस्या देवयज्याया उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

“देवा म इदं हविः” । ‘देवा मे इदं हविः’ ‘जुषन्ताम्’
सेवन्ताम् । यो मनोरथो यजमानस्य तस्य, ‘तस्मिन्’ अथ
मनुज्जातः, सोऽस्य समृद्धता मित्यर्थः । “तद्यज्ञस्यैवैतदिति । हवि-
र्जाषणद्वारेण यज्ञसमृद्धिफलं माग्नास्त इति दर्शयति ॥ ३७ ॥

“तां वै प्राश्नन्त्येव” । प्रसन्ना ॥ ३८ ॥

“प्राणेष्वेव” । लच्छब्दः समुच्चयार्थः । होत्रादिग्रहणं प्रदर्श-
नार्थम्, ब्रह्माग्नीध्रयोरपि ; “पञ्च प्राश्नन्ति”-इतिवचनात्^२ । “अथ
यत्पूर्वार्द्धं मिति । पुनर्वचनं यजमानभागत्वज्ञापनार्थम् । “नेद-
संस्थित इति । नो संस्थिते ; प्राश्नातीति वचनाद्गम्यते । ‘अस्य’
यजमानस्य ‘प्राशितं भवति’ इति । अग्नौ जुत्वाय भक्षयति । “दैवो
वा अस्यैष आत्मा मानुषोऽयम्”-इत्यनेन दर्शनेनावश्यं यजमानेन
प्राश्ननीय मित्यभिप्रायः ॥

“अथ यत्प्रत्यक्ष मिति । यजमानभागं मनुपहृतं न प्राश्नाति ;
इडां नु विशेषत उपहृतां प्राश्नात्येव^३ । “नेदसंस्थिते”-इति ।

१—‘विद्यते’-इति ज, भू ।

२—५३२ पृ० २० पं० ।

३—“उपहृतां प्राश्नन्ति युक्ताः, यजमानस्य”-इति का० ३. ४. २२, २३ ।

अद्यापि अनुयाजपत्नीसंयाजदेवता नेज्यन्ते ; तास्वनिष्ठास्वयुक्तं स्वय
मग्नन मित्यभिप्रायः । “एतदेवास्तेति । होमानन्तरं मेव प्राशितं
भवतीत्यभिप्रायः । अन्ते तु प्रत्यक्षं मेव प्राशिश्यति ; अप्राश-
माने यजमाने भागत्वपदेशानुपपत्तेः । “सर्वे प्राश्नन्ति” इडा मिति
सम्बध्यते ॥ ३८ ॥

“अथ यत्र प्रतिपद्यते” । ‘यत्र’ काले होता ‘प्रतिपद्यते’
“इडोपहृता”-इत्येतं निगदम्, ‘तत्’ तदा ‘चतुर्द्धा कृत्वा पुरो-
डाशम्’ आग्नेयम् ; “आग्नेयं चतुर्द्धा करोति”-इति शाखान्त-
रात् । बर्हिषि सीदतीति ‘बर्हिषत्’ । यथा बर्हिषद् भवति,
तथा करोति ; बर्हिषि सादयतीत्यर्थः । (तच्चतुर्द्धाकरण माग्नेयस्य
पुरोडाशस्य ब्रह्महोचध्वर्यग्नौधां भक्ष इति । एवं चतुःप्रकारं चतुर्द्धा,
अयजमानाश्चत्वारः प्राश्नन्तीत्येवं न पञ्च प्राश्नन्तीति विरोधः^१ ।)
‘तत्’ चतुर्द्धाकृतस्य बर्हिषः सादनम्, ‘अत्र’ दर्शपूर्णमासयोः ‘पितृणां^२
भाजनेन’ हेतुना, क्रियत इति शेषः । पितृणां संविभागार्थं इत्यर्थः ।
किन्तु पितृभ्यो दीयते ? नेत्याह । किन्तर्हि ? चतुस्संख्यासामा-
न्याद् बर्हिस्सुखव्याच्चात्र भक्तिमात्रं मेतत् । तदाह— “चतस्रो वा
इति । “अवान्तरदिशो वै पितर इति । तासु हि पितृयज्ञेन तेभ्यो
दीयते । “तस्मादिति निगमः^३ ॥ ४० ॥

“अथ यत्राहोपहृते” । “तदग्नीध आदधाति” । आङ्पूर्वो

१— ठ-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः ।

२— ‘पितृणां’-इति ठ ।

३— का० श्रौ० सू० ३. ४. १३-१८ । एन्मन्त्रोऽपि तत्रैव संसृतः ।

दधाति^१रन्यत्र स्थापने प्रयुक्तोऽत्र तर्पणे द्रष्टव्यः^२ । न चैष इडाभागः ; किं तर्हि ? अन्य एवाय मग्निद्भागः ; प्राग्निचञ्चेडा च, यच्चाग्नीध आदधातीतीडाया भेदेन व्यपदेशात् । एतेन ब्रह्मभागयजमान-भागयोरपीडाव्यतिरेकः सिद्धः । “द्यावापृथिव्यो वा एष यदा-ग्नीध्रः” । अग्निं मिन्धे, दीपयति सन्मार्गेणेति ‘अग्नीत्’ । अग्नि-समिन्धनादियोगादाग्नीध्रस्य तत्परत्वम् । स इन्द्रः द्यावापृथिव्यौ तर्पयति । “धूमेनामूं वृध्वेनामूं”—इति^३ । धूमेन ‘अमूं’ द्याम्, वृध्वा ‘इमां’ पृथिवीं मिति । द्यावापृथिव्यौ आग्नीध्रः ; तस्मिन् भक्षणा-दिना प्रीते सिद्धे, सिद्धा द्यावापृथिव्योः प्रीतिरिति ॥ ४१ ॥

“अथ यत्राग्निषम्” । ‘यत्र’ काले ‘आग्निषम्’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायाम्”—इति^४ होता ‘आशास्ते’, ‘तत्’ तदा ‘जपति’^५ । कः ? यजमानः ; आग्निषां तदर्थत्वात्^६ ;— “तद्या

१— जु० उ० १० धा० । २— का औ० ३. ४. १६ सू० टीका ३० ।

३— “भूमिं पर्जन्या जित्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः”—इति ऋ० सं० १.

१६४. ५१ ।

४— ५३१ ए० १ पं० द्रष्टव्या ।

५— “आशासने मदीय मिति यजमानो जपति”—इति का० औ० सू०

३. ४. २१ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. १०. १ ।

६— तदिडाप्राशनपद्धतिस्त्वेवम् ।— अध्वर्युः इडापात्रीं गार्हपत्ये प्रतप्य तस्यां स्थाव्या एवोपस्तीर्य पुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याच्चावद्यति । ततः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा होत्रे इडां प्रदाय, हस्तेनापि मुञ्चन्, होतारं प्रदक्षिणीकृत्य, होतुरग्रे प्रत्यङ्मुख उपविश्य, होत्रा समर्पिता मिडां प्रतिगृह्य, इडाया एव सुवेणान्य मादाय होतुः प्रादेशिन्या उत्तमे पर्वणि मध्यमे च सुवेणैवानक्ति । ततो होतुर्हस्ते इडाया एव पश्चा-

एवाचर्त्विजो यजमानायाग्निष आग्राभते, ता एवैतत्प्रतिगृह्णान्मन्
कुर्वते”-इतिवाक्यशेषात्^१ ॥ ४२ ॥

“अथ पवित्रयोः” । ‘पवित्रयोः’ पवित्राभ्या मिति विभक्ति-
व्यत्ययः । कुतः ? “पवित्रपूताः ०—० तनवामहै”-इतिवाक्यशेषात्^२ ।
‘मार्जयन्ते’^३ । “मृजू ग्रीवालाङ्गारयोः” । चौरादिकत्वाच्चि^४ ।
शोधयन्त्यात्मान मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

“अथ ते पवित्रे” । “यजमानो वै प्रस्तरः” ; इतरस्माद्वर्हिष
उत्थष्टतरत्वात् । “प्राणोदानौ पवित्रे” ; द्विलात् । ‘अपिसृजति’
संसृजति^५ ॥ ४४ ॥ ३ ॥ [८. १.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कचितीश्रितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपर्धौ श्रुतिम् ॥

इत्याचार्य-श्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

हविर्यज्ञेषु अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

वत्त मवद्यति । होता च पञ्चम मवदानं स्वय मेवादत्ते । तत इडोप-
ह्वतेति होत्रा पच्यमाने आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा ब्रध्न पिन्व-
स्वेतिमन्वान्तेऽध्वर्युर्वर्हिषि निदधाति । ततो यजमान आग्नेयादि-
विदिक्षु चतुरो भागान् निधाय, प्रदक्षिण माग्नेयस्थानादारभ्य, इदं
ब्रह्मणः, इदं होतुः, इद मध्वर्योः, इद मामीध्रस्येति ऋत्विग्य आदि-
शति । ततोऽपसव्यादिकर्मान्ते सर्वे प्रणीतोत्तरावन्तरेण निष्कृम्य,
समर्पणक्रमेण भक्षयन्ति । यजमानोऽपि पञ्चमं भागं भक्षयतीति ।

१— ५३३ पृ० १४ पं० ।

२— ५३३ पृ० १७ पं० ।

३— का० औ० सू० ३. ४. २४ । मन्त्रस्तु— वा० सं० ६. २२. २ ।

४— चु० छ० ३१५ धा० ।

५— पा० सू० ३. १. २५ ।

६— का० औ० सू० ३. ४. २५ । तन्मन्त्रोऽपि तत्रैव संस्मृतः ।

ते वा ऽएते ऽउल्लुके ऽउदूहन्ति । अनुयाजेभ्यो
यातयामेव वा ऽएतदग्निर्भवति देवेभ्यो हि यज्ञ
मूहिवान् भवत्युयातयामन्यनुयाजांस्तनवामहा ऽइति
तस्माद्वा ऽएते ऽउल्लुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥

ते पुनरनुसुःस्पर्शयन्ति । पुनरेवैतदग्नि माध्याय-
यन्त्युयातयामानं कुर्वन्त्युयातयाम्नि यदुत ऽज्झं
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुत्तनवामहा ऽइति तस्मात्
पुनरनुसुःस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । सुमिन्ध ऽएवैन मेतत्
सुमिद्धे यदुत ऽज्झं मुसःस्थितं यज्ञस्य तुत् तनवामहा
ऽइति तस्मात् समिध मभ्यादधाति ॥ ३ ॥

ताः होतानुमन्त्रयते । एषा ते ऽअग्ने समित्तया
व्वर्द्धस्व चा च प्यायस्व व्वर्द्धिषीमहि च व्वय मा च
प्यासिषीमहीति तद्यथैवाद्ः समिद्धुमानायान्वाहैव
मेवैतदन्वाह तदेतद्भोतुः कुर्म स यदि मुन्येत न होता
व्वेदेत्यपि स्वयु मेव युजमानो ऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

अथ सुम्भार्ष्टि । युनुक्त्येवैन मेतद्युक्तो यदुत ऽज्झं
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुद्वहादिति तस्मात् सुम्भार्ष्टि सकृत्-
सकृत् सुम्भार्ष्टि त्रिस्त्रिर्वा ऽअग्ने देवेभ्यः सुम्मृजन्ति
नेत्तुथा करुवाम युथा देवेभ्य ऽइति तस्मात् सकृत्-सकृत्

सुम्भार्धुजामितायै जामि ह कुर्याद्यत् चिः पूर्वं चिरुपरं
तस्मात् सकृत्-सकृत् सुम्भार्धि ॥ ५ ॥

स सुम्भार्धि । अग्ने व्याजजिद् वाजं त्वा ससृवाऽसं
वाजजितः सुम्भाजर्मुति* सरिष्यन्त मिति वा ऽअग्र
ऽआह सरिष्यन्निव हि तर्हि† भवत्यथाच ससृवाऽस
मिति ससृवेव ह्युच भवति तस्मादाह ससृवाऽस
मिति ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता
ह्वयति याभ्य ऽएषु यज्ञुस्तायुते सर्वा वै तत्ता ऽइष्टा
भवन्ति तद्यत्तासु सर्वास्विष्टास्वयैतत्पुश्वेवानुयजति
तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ युदनुयाजान् यजति । छन्दाऽसि वा ऽअनुया-
जाः पशुवो वै देवानां छन्दाऽसि तद्यद्येदं पशुवो युक्ता
मनुष्येभ्यो बृहन्त्येवं छन्दाऽसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं
व्वहन्ति तद्यच्च छन्दाऽसि देवान्समतर्पयन्नुय छन्दाऽसि
देवाः समतर्पयन्स्तदुतस्तत् प्रागभूद्यच्छन्दाऽसि युक्तानि
देवेभ्यो यज्ञं मुवाक्षुर्यदेनान्समतीतपन् ॥ ८ ॥

अथ युदनुयाजान् यजति । छन्दाऽसि वा ऽअनु-
याजाश्छन्दाऽस्यैवैतत्सन्तर्पयति तस्मादनुयाजान्यजति

* 'सुम्भाजर्मुति'-इति क, ग ।

† 'तर्हि'-इति च ।

तस्माद्येन वाहनेन धावयेत्तद्विमुच्य ब्रूयात् पायय-
तैनत्सुहितं कुरुतेत्येषु ऽउ वाहनस्यापहवः ॥ ९ ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कुनिष्ठं छुन्दः
सुज्ञायत्री प्रथमा छुन्दसां युज्यते तदु तुद्वीर्येणैव युच्छेनी
भूत्वा दिवः सोम माहरत्तदुयथायथं मन्यन्ते यत्कुनिष्ठं
छुन्दः सुज्ञायत्री प्रथमा छुन्दसां युज्यते ऽथात्र यथा-
यथं देवाश्छुन्दाःस्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्यापवस्यसमुस-
दिति ॥ १० ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको
बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता
ऽइमा ऽअस्मिन्नल्लोकां ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तुदिदं सर्वं
जुगदस्यां तेनेयं जुगती तज्जुगतीं प्रथमा मकुर्वन् ॥ ११ ॥

अथ नराशुःसः द्वितीयं यजति । अन्तरिक्षं वै नरा-
शुःसः प्रजा वै नरस्ता इमा अन्तरिक्ष मनु वावद्यमानाः
प्रजाश्चरन्ति यद्वै व्यदति शुःसतीति वै तदाहुस्तस्मा-
दन्तरिक्षं नराशुःसोऽन्तरिक्ष सु वै त्रिष्टुप्तत् त्रिष्टुभं
द्वितीया मकुर्वन् ॥ १२ ॥

अथामिरुत्तमः । गायत्री वा अग्निस्तुज्ञायत्री मुत्तमा
मकुर्वन्नेवं यथायथेन कृप्तेन छुन्दाःसि प्रत्यतिष्ठंस्तस्मा-
दिदं मुपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह । देवन्देव मिति सर्वेषु
होता देवानां वै देवाः सन्ति छुदाःस्येव पशुवो ह्येषां
गृहा हि पशुवः प्रतिष्ठो हि गृहाम्छुन्दाःसि वा अनु-
याजास्तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह देवन्देव मिति
सर्वेषु होता ॥ १४ ॥

वसुवने वसुधेयस्येति । देवताया एव वषट्
क्रियते देवतायै ह्ययते न वा ऽश्रुच देवतास्यनुयाजेषु
देवम्बर्हिरिति तत्र नाग्निर्नेन्द्रो न सोमो देवो नराशुःस
ऽहुति नात ऽएकच्चन यो वा ऽश्रुचाग्निर्गायत्री सु निदा-
नेन ॥ १५ ॥

अथ युदसुवने वसुधेयस्येति युजति । अग्निवै
वसुवनिरिन्द्रो वसुधेयोऽस्ति वै छुन्दसां देवतेन्द्रामी
एवैव मु हैतुदेवतायाः एव वषट् क्रियते देवतायै
ह्ययते ॥ १६ ॥

अथोत्तमं मनुयाजं मिष्ट्वा समानीय जुहोति प्रया-
जानुयाजा वा ऽएते तद्यथैवादः प्रयाजेषु युजमानाय
द्विषन्तं श्राव्यं बलिः हारयत्यनु* ऽश्राव्यं बलिः
हारयत्येव मेवैतदनुयाजेषु बलिः हारयति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

“ते वा एते उल्लुके” । अनुयाजब्राह्मण मेतत् । “अथाग्निं कल्पयति”—इत्यस्मिन्^१ क्रमे उल्लुके^२ द्वे ‘उदूहन्ति’ ऊर्ध्वं नयन्ति, अग्निः पृथक् कुर्वन्ति, षट्त्रिंशजमानाः । साचादध्वर्युः, इतरे तदनुज्ञानेन । अथ कस्मान्न बहव एव साचादुदूहन्ति ? एकेनोदूहनेनैकस्यैव कर्तुरपेक्षितत्वात् । यथा चानुयाजयजने तेषां स्वव्यापारापेक्षं बहुत्वम्, एव सुदूहनेऽपीति गम्यते । किमर्थं सुदूहन्ति ?^३ ‘अनुयाजेभ्यः’ अनुयाजार्थम् । कोऽनुयाजेषु तयोरुपयोगः ? इति चेत्, ‘यातयामा’ गतरसः, गतवीर्यः ‘एतत्’ एतस्मिन्ननुयाजकाले अग्निर्भवति । ‘देवेभ्यः’ यस्माद् ‘यज्ञ मूढवान् भवति’, ततश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेष्वक्षमः स्यात् । आभ्यां प्रागुच्चीताभ्यां पुनः संस्पृष्टाभ्याम्^४ अगतवीर्यो भविष्यतीत्यभिप्रायः । अतएवाग्निकल्पनकाले उदूहन्तीति गम्यते । अनुयाजेभ्यः उल्लुके उत्सार्य देवयागायाग्निं कल्पयतीति हि तत्र युज्यते ॥ १ ॥

“ते पुनरनु” । अनुयाजेभ्य उल्लुके उत्सार्य देवयागेऽतीते पश्चात् ‘संस्पृश्यन्ति’ सङ्गमयन्ति ॥ २ ॥

“अथ समिध मभ्या” । उल्लुकसमासेन पुनर्नवीकृतोऽग्निः ॥ ३ ॥

“ताऽ होता” । समिधा सामिधेनीस्थानीयया च “एषा ते”—इत्यनयर्चा^५, “समिध्यते”—इत्येतदादिभ्यां द्वाभ्या माह । “तदेत-

१—पुरस्तात् ३. ३. १२ (२१७ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२—‘उल्लुकम्’ प्रज्वलत् काष्ठम् । अम० को० २. ६. ३० ।

३—‘सुदूहनम् ?’—इति ठ ।

४—‘संस्पृष्टाभ्याम्’—इति ठ ।

५—वा० सं० २. १४. १ । का० श्रौ० सू० ३. ५. २ ।

दिति । यस्मादेव मनुमन्त्रणात्मकं कर्म होतुः, नाध्वर्योः । ‘स यज-
मानः’ ‘होता न वेद इति मन्येत’, तदा ‘स्वयं मथ्यनुमन्त्रयेत्’ ॥ ४ ॥

“अथ सम्मार्ष्टि” । सम्मार्गो द्वाभ्यां सुच्यते^१ ॥ ५ ॥

“स सम्मार्ष्टि” । ‘ससृवान्’^२ ससृतवानिति प्राप्ते तकारलोपः^३ ॥ ६ ॥

“अथानुयाजान्” । (न चैष इडाभागः, किं तर्ह्यन्य एवाय
मग्नीज्ञागः, प्राग्निचं च इडा च यच्चाग्नीध आदध्यात्^४) अथानु-
याजविधिरूपक्रान्तः, तस्मात् “अनुयाजान् यजति”—इत्युपसंहरि-
ष्यते । ‘या वा एतेन’—इति निर्वचनम् ॥ ७ ॥

“अथ यदनुयाजान्” । —इति अर्थवादसम्बन्धार्थः पुनरुपन्यासः ।
“कृन्दांसीति । यदा कृन्दोभिर्देवास्तर्पिताः, अथोत्तरकालं देवैश्च-
न्दांसि तर्पितानीतीतिहासः । त मधियज्ञं योजयति^५—‘तत्’
‘अतः’ अनुयाजेभ्यः ‘प्राक्’ वृत्त मधियज्ञम् । किं तत् ? यच्छ्रन्दो-
भिर्देवास्तर्पितास्तस्यैतद्यज्ञे रूपं दर्शितम् । प्रयाजादौ स्विष्टकृदन्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यस्य द्वितीयावृत्तं देवैश्चन्द्रसां तर्पणम्, स यज्ञे दर्शनीयः ;
तदर्थं मनुयाजा इज्यन्त इति दर्शयन्नाह— “अथ यदनुयाजान्
यजतीति ॥ ९ ॥

१— वा० सं० २. १४. २, ३ । का० औ० सू० ३. ५. १, ४ ।

२— पुरस्तात् ४ ४ १५ (३०७ ए०) द्रष्टव्यम् ।

३— “‘ससृवांसं’ सरन्तम् । ह गतावित्यस्माद्विष्णुः, तस्य कसुः”—इति,
‘ससृवांसं’ प्राप्तवन्तः—इति च ऋ० सं० सा० भा० ।

४— ज-पुस्तकेऽयं मधिकः पाठः ।

५— ‘त ममिधेयं यज्ञं योजयति’—इति ठ ।

“स वै खलु” । उत्तरस्यां कण्डिकायां बर्हिषो जगतीत्वं वक्ष्यते अस्यां तु जगत्या अनुयाजेषु प्राथम्यकारणमाह—
 “तद्वै”—इति । तत्र सामिधेनीषु ‘कनिष्ठम्’ अचरसङ्ख्याया अल्पतमं
 ‘कन्दः’ ‘गायत्री’ ‘प्रथमा कन्दसां’ यज्ञेषु ‘युज्यते’ । ‘तत्’ तेन
 ‘वीर्येण’ ‘यच्छेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्’ । यच्च ‘अयथायथं’
 अयथास्थं स्थानविपर्यासं ‘मन्यन्ते’ विद्वांसः । ‘यत्’ जगत्यां परि-
 माणतो ज्येष्ठाया मेव तिष्ठमानाया मत्स्याचरा ‘गायत्री प्रथमा
 युज्यते’, तद् ‘यथायथं’ कर्तुं मिह ‘अनुयाजेषु’ ‘देवाः’ जगतीं
 प्रथमाम् ‘अकल्पयन्’ । सा च जगती बर्हिरित्यभिप्रायः ।
 किमर्थम् ? “नेत् पापवस्त्रस मसत्” ‘पापं’ ज्येष्ठापेक्षया कनिष्ठम्,
 तत् पापकमेव, ‘वस्त्रसम्’ प्रशस्यतरं, यत् ‘नेत् असत्’ ; तदनु-
 काराच्च प्रजास्यपि यत्पापं वित्तबन्धुकर्मादिना, तद् ‘वस्त्रसं’
 वसुतरं, प्रशस्यतरमितरस्मादपापान्माभूदिति ॥ १० ॥

यदि देवा यथायथमत्राकल्पयन्, एवं तर्हि जगती प्रथमं
 यष्टव्या, किम् बर्हिषा ? एतदाशङ्क्य बर्हिषो जगतीत्वं वक्तुं बर्हिः-
 शब्दप्रयोगे च कारणं वक्तुं पुनराह— “स वै खलु”—इति । ‘अयं
 वै लोको बर्हिः’ येयं बर्हिराख्या देवताचेज्येते, एषा अयं लोकः ।
 कथम् ? । परिवृद्धो हि सः । एवमपि जगती-शब्देनैव युक्तम्
 ‘अयं लोको बर्हिः’ यष्टुम्, किं बर्हिः-शब्देन ? अत आह—
 “ओषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ओषधौर्दधातीति । बर्हिः-शब्देन
 जगत्या मपीज्यमानाया मयं गुणो लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्ययं
 लोको बर्हिः, बर्हिश्च प्रथममिज्यते, ततः कथं यथायथं कदासि

कल्पितानि भवन्तीत्यत आह— “तदिदं मिति । अथ मेव लोको जगत्सम्बन्धात् ‘जगती’; ततश्चास्मिन् लोके बर्हिषीज्यमाने जगती छन्दसां प्रथमं मिष्टा भवतीत्यथयथपरिहारः । “तज्जगतीं प्रथमा मिति । “यद्वर्हिः प्रथमं मयजन् देवाः, तज्जगतीं प्रथमां मकुर्वन्नेवं यथायथं मकुर्वन्”—इतीतिहासशेषस्य पूर्वेण सम्बन्धः । “तथो एवैष यद्वर्हिर्यजति, तज्जगतीं प्रथमां करोति, ततश्चापापत्रस्य सं यथायथं करोति”—इति चोपसंहार इतिहासस्य द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

“अथ नरागंसं” । नरः प्रजाः शंसन्ति वदन्त्यस्मिन्निति ‘अन्तरिचं नरागंसं’ । ‘अन्तरिचं सु वै त्रिष्टुप्’; मध्यमत्वादेकादश-भागत्वाच्च । दश दिशः, आत्मनैकादशः रुद्रसम्बद्धादा^१ । इहापि तथैवेतिहासोऽधियज्ञे उपसंहारार्थः । “यन्नरागंसं मयजन्, तत् त्रिष्टुभं द्वितीयां मकुर्वन्; यन्नरागंसं यजति, तत्त्रिष्टुभं द्वितीयां करोति”—इति ॥ १२ ॥

“अथाग्निस्तमः” । अत्र यष्टव्य इति शेषः । “गायत्री वा अग्निः” राग्रेयी हि ॥ १३ ॥

“देवान् यजेत्येव” । बर्हिरादिषु यष्टव्येषु बर्हिर्यजेत्यादिरूपेन्द्र-याज्यावचने चेदं सुच्यते । ‘देवान्’—इति बहुवचनान्तेन देवशब्दे-नाध्वर्युः प्रेष्यति ; न बर्हिर्यजेत्यादिना । होतापि सर्वत्र ‘देवं देवमिति’ आह, न बर्हिराद्येव केवलं मित्यर्थः^२ । ननु चोत्तरयोर्देवो

१— एकादश रुद्राः, ते च मध्यस्थाना इति यास्कीयनिरुक्तादौ प्रसिद्धाः ।

२— “अतिक्रम्यान्नाद्याह देवान् यजेति, यज-यजेत्युत्तरौ, देवान्-देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दाद्, विद्वत्तिदंशनाच्च”—इति का० श्रौ० सू० ३.५.६-६ ।

देव इत्याह, न देवं देव मिति^१? मत्स्य मेवम् । यथाप्राप्ते
 त्वनुवदितव्ये 'देवं'-शब्दाद्वीक्षाद्विवर्चन मेतत्^२ प्रातिपदिकनिर्देश-
 मात्रपरं द्रष्टव्यम् । किं पुनः कारणं वर्हिरादिषु वक्ताव्येषु देवान्
 आह? यस्माच्छब्दोदेवव्या अनुयाजाः, 'हृन्दांसि' च 'देवानां
 देवाः', परोक्षलाञ्छ देवशब्दः प्रशस्ततरः; अतः हृन्दो वा गायत्र्या-
 दिर्वा 'तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह' ।—इत्येत मर्थं 'देवानां
 वै देवाः सन्ति'—इत्यादिना दर्शयति । 'पशवो हि'—इति देव-
 त्वोपपत्तिः । पशूनाञ्च साक्षाद्देवत्व मसिद्ध मिति 'गृहा हि
 पशवः'—इत्याह । गृहभोगाः पशुमत^३ एवेति 'गृहाः पशवः' ।
 गृहाणा मप्यसिद्धं देवत्व मिति 'प्रतिष्ठो हि गृहाः'—इत्याह ।
 प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति 'प्रतिष्ठा' शरणम्, गतिरित्यर्थः । यश्च यस्य
 शरणं गतिरत्यन्तोपकारी, स तस्य देवं इति प्रसिद्धम् । "तस्माद्
 देवान् यजेत्याह"—इत्युपसंहारः ॥ १४ ॥

"वसुवने वसुधेयस्येति" । अनुयाजेषु^४ सर्वेषु होताहेति
 सम्बन्धः । "देवताया एवेति । कण्डिकाद्वयेनास्य पदद्वयस्यान्तरार्थ-
 व्याख्यानम्^५; तस्योपक्रमः— सर्वत्रैव यागे 'देवतायै एव' होचा

१— इह प्रथमो वर्हिर्यागः, तत्र 'देवम्'—इति समाम्नातम्; द्वितीयो
 नराशंसयागः, तृतीयस्तु स्विष्टकृदग्नियागः, तत्रोभयत्रैव 'देवः'-
 इत्याम्नातः । तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २, ३, मन्त्रा द्रष्टव्याः ।

२— पा० सू० ८. १. ४ ।

३— 'पशुमन्त'—इति ठ ।

४— नास्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— विशेषव्याख्या साधारणव्याख्या चेति व्याख्याद्विविध्य मिहामिप्रेतम् ।
 तदिह विशेषव्याख्योपक्रान्ता, परकण्डिकायां समापयिष्यते; तत-
 स्तस्या एव भाष्यान्ते साधारणव्याख्या चाभिधास्यते ।

‘वषट् क्रियते’ । ‘देवतायै’ एवाध्वर्युणा ‘ह्वयते’ । एतदुचितम् ।
 ‘अत्र’ तु ‘अनुयाजेषु’ प्रसिद्धा ‘देवता’ ‘न अस्ति’; बर्हिर्नराश-
 सयोर्देवतात्वेनाप्रसिद्धेः, अग्रेषु गायत्रीप्रधानत्वात् । तेन ‘वसुवने’-
 ‘वसुधेयस्य’—इतिशब्दाभ्या मग्नि मिन्द्रश्चोपादाय, ताभ्यां बर्हि-
 रादौनुपलक्ष्य इन्द्राग्न्यात्मकेभ्यो बर्हिरादिभ्यो वषट् करोति होता,
 अध्वर्युश्च तदात्मकेभ्य एव जुहोतीत्युपसंहारः ॥ १५ ॥

“अथ यद्” । ‘अग्निर्वै वसुवनिः’ । वसु हविल्लक्षणं वनति भजति,
 इतरद्वा यजमानेभ्यो ददद्भजतीति ‘वसुवनिः’ । ‘इन्द्रो वसुधेयः’ ।
 वसूनि हवींषि धीयन्तेऽस्मिन्निति ‘वसुधेयः’, वसूनि वा दधाति
 ददातीति वा ‘वसुधेयः’ । “हृत्यल्युटो वज्रलम्”—इति^१ कर्त्तर्यधि-
 करणे वा हृत्यः । ततः किन्देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः ।
 ननु चात्र जगत्यादिभ्यश्चन्द्रोभ्यो बर्हिरादिशब्दकेभ्यो वषट् कर्त्तव्य
 मिन्द्राग्न्योः किं मापतितम् ? नैष दोषः । इन्द्राग्निभ्यां प्रसिद्ध-
 देवतारूपप्रतिपत्तये जगत्यादीन्वेव लक्षयिष्यन्ते, यथा बर्हिरा-
 दिभिः । कथं पुनरिन्द्राग्निभ्यां जगत्यादीनि लक्ष्यन्तेऽसम्बद्धाभ्या
 मित्यत आह—“अस्ति वै छन्दसा मिति । प्राणेनेन्द्रेणाधिष्ठितया
 वाचा छदांस्तुभ्यज्यन्त इति ‘इन्द्राग्नी’ एव देवता छन्दसाम्’ ।
 ततश्चाधिष्ठात्र्या देवतया शक्यान्यात्मरूपापन्नानि जगत्यादीनि
 लक्षयितुम् । एव मपि ‘वसुवने!’—इत्यामन्वितान्तम्, ‘वसुधे-
 यस्य’—इति षष्ठ्यन्तम् ; ते कथम् ‘बर्हिर्वैतु’—इतिप्रथमान्तेन

१ — पा० सू० ३. ३. ११३ ।

२ — तै० ब्रा० ३. ५. ६. १-३ । तै० सं० २. ६. ६. ११ ।

वर्हिःरादिना सम्बध्यते ? नैष दोषः । “एव सु हैतदिति । भुवं द्वे
 अयेते विभक्तौ व्यत्ययेन^१ चतुर्थ्यर्थवृत्ते दर्शयति । तथापि च नैव
 सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः ; कथं तर्हि ? वर्हिर्वेतु वसुवनि वसु-
 धेयाभ्यां वौषडिति वर्हिःरात्मिका जगती पिबत्वाज्यम्^२ । तस्यै
 एवेन्द्राग्निरूपायै वषडित्यर्थः । ननु चात्र याज्याया सुपपद्येताप्यय मर्थः,
 ग्रैषे तु वषट्कार एव नास्ति,— “देवं वर्हिः०—० वसुवने वसुधेयस्य
 यज”—इति^३, तत्र कथं मेकवाक्यता स्यात् ? नैष दोषः ; तस्यापि
 हि यास्काचार्येण “वसुवननाय च वसुधानाय च”— इति तादर्थ्य-
 चतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता^४ । अथवा विनैव विभक्तिव्यत्ययादर्थो
 वक्तव्यः । हे भगवन् ! ‘वसुवने’ अग्ने ! क्रन्दसो देवतां ! त्वदात्मकं
 त्वदनुगृहीत मेतद् ‘देवं-वर्हिः’-शब्दकं क्रन्दः ‘वसुधेयस्य’ इन्द्रस्य
 स्वरूप मधिष्ठाय ‘वेतु’ इति । एव मपि चेन्द्राग्निसम्बन्धकीर्तन-
 मात्रादेव देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः ।— एवं तावदन्तरो-
 ऽर्थः ॥ हे ‘वसुवने’ अग्ने ! वसुधेयस्य प्रशस्यस्याज्यभागस्य ‘वेतु’ देवं
 वर्हिः । —इति बाह्योऽर्थः ॥ १६ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— मन्त्रस्यस्य ‘वेतु’-पदस्यार्थोऽयम् । यास्काचार्यस्तु ‘वीताम्’-इत्यस्य
 ‘पिवेतां कामयेतां वा’-इति द्विविधोऽर्थ उक्तः (निरु० ६. ४. १०.) ।
 “आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते, पशुना मध्यतः, पृषदाज्येनानुयाजाः”—इति
 हि तै० सं० ६. ३. ११. ७ ।

३— वा० सं० २८. १२ । का० श्रौ० सू० १६. ६. १२ ।

४— निरु० ६. ४. १० । ‘यजेति समीपः’-इति तत्र तच्छेषः ।

“अथोत्तमम्” । “प्रयाजानुयाजा वा एत इति । प्राणादनपेतः
‘प्रयाजः’, अपानादनपेतः ‘अनुयाजः’ इति ; “प्राणा वै प्रयाजा
अपाना अनुयाजाः”-इति^१ । प्राणापाननिवृत्तौ समानयनेन
भवितव्य मित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ [८. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनास्य विक्रमादित्यभूपतेः^२ ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छतपथश्रुतिम्^३ ॥

इत्याचार्यश्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये हविर्यज्ञेषु
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— निरु० ८. ३. ७ । “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः × ×
× कृन्दांसि वै प्रयाजाऽकृन्दांस्यनुयाजाः × × × ऋतवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजाः × × × प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनु-
याजाः × × × आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजाः ×
× × आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्र मितरत्”-इति ।

२— ‘विक्रमार्कस्य भूपतेः’-इति, विक्रमस्य क्षितीश्रुतुः’-इति च पाठौ ।

३— ‘व्याख्यच्छतपथौ श्रुतिम्’-इति च वज्रम् ।

४— ‘कांडि १११’-इति क, ग ; ‘कण्डिकासङ्ख्या १११’-इति च । तत्र
१ ब्रा० २८ क०, २ ब्रा० २२ क०, ३ ब्रा० ४४ क०, ४ ब्रा० १७ क० ।
तदासां सङ्ख्येयया १११ कण्डिकाः श्रुता इह षष्ठे प्रपाठके प्र मिति ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

स वै सुचौ व्यूहति । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जेषं
व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुह्वं प्राचीं दक्षिणेन
पाणिनाग्नीषोमौ त मुपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च
व्ययं द्विषो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रती-
चीः सव्येन पाणिना युदि स्वयं युजमानः ॥ १ ॥

युद्युऽअध्वर्युः । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जयत्वयं
युजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमौ त मुप-
नुदतां यु मयं युजमानो द्वेष्टि युश्चैनं द्वेष्टि व्वाजस्यैनं
प्रसवेनापोहामीति पौर्णमास्या मग्नीषोमीयः हि
पौर्णमासुः हविर्भुवति ॥ २ ॥

अथामावास्यायाम् । इन्द्राग्न्योरुज्जिति मनुज्जेषं

व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी त मुपनुदतां
योऽस्मान् द्वेष्टि युं च व्वयुं द्विष्मो व्वाजस्यैनं प्रसवेना-
पोहामीति यदि स्वयं युजमानः ॥ ३ ॥

यद्यु ऽअध्वर्युः । इन्द्रान्योरुजिति मनुज्जयत्वयं युज
मानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी त मुपनुदतां
यु मयं युजमानो द्वेष्टि युश्चैनं द्वेष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवे-
नापोहामीत्यमावास्याया मैन्द्राग्न्यु ह्यामावास्याः हवि-
र्भुवत्येवं यथादेवतुं व्यूहति तद्युदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

युजमान ऽएव जुह्म मनु । योऽस्मा ऽअरातीयुति सु
ऽउपभृत मनु प्राञ्च मेवैतद् यजमान मुदूहत्युपाञ्चं त
मुपोहति योऽस्मा ऽअरातीयुत्युत्तैव जुह्म मन्वाद्य
ऽउपभृत मनु प्राञ्च मेवैतदत्तार मुदूहत्युपाञ्च माद्य
मुपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा ऽएतत् । समानु ऽएव कर्मन् व्याक्रियते तुस्मादु
समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते ऽइदं हि चतुर्थे
पुरुषे तृतीये सुङ्गच्छामह ऽइति विदेवं दूष्यमाना
जात्या ऽआसत ऽएतस्मादु तत् ॥ ६ ॥

अथ जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति । युया देवेभ्यो हौषीद्
यया यज्ञः समुतिष्ठिपत्तयैवैतत् परिधीन् प्रीणाति
तस्माज्जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति ॥ ७ ॥

स सुमनक्ति । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्येते
वै चया देवा यदुसवो रुद्रा आदित्या एतेभ्यस्त्वेत्ये-
वैतुदाह ॥ ८ ॥

अथ परिधि मभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतदा-
श्रावयति यज्ञो वा आश्रावणं यज्ञेनैवैतत् प्रत्युक्षं परि-
धीन् प्रीणाति तस्मात् परिधि मभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

सु आश्राव्याह । इषिता दैव्या होतार इति दैव्या
वा एते होतारो युत्परिधयोऽमुयो ह्रीष्टा दैव्या होतार
इत्येवैतुदाह यदाहेषिता दैव्या होतार इति भद्रवा-
च्यायेति स्वयं वा एतस्मै देवा युक्ता भवन्ति युत्साधु
वुदेयुर्युत्साधु कुर्युस्तस्मादाह भद्रवाच्यायेति प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकायेति तदिमुं मानुषं होतारं
सूक्तवाकाय प्रसौति* ॥ १० ॥

अथ प्रस्तर मादत्ते । युजमानो वै प्रस्तरस्तद्युचास्य
यज्ञोऽगस्तुदेवैतद्युजमानः स्वगाकरोति देवलोकं वा
अस्य यज्ञोऽगन् देवलोकं सेवैतद्युजमान मुपि
नयति ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात् । एतेनैवाददीत सज्जानाथां
द्यावापृथिवी इति यदा वै द्यावापृथिवी सज्जानाते†

ऽश्रुय वर्षति तस्मादाह सुज्ज्ञानाथां द्यावापृथिवी ऽहुति
मिचावुरुणौ त्वा वृष्ट्यावता मिति तद्यो वर्षस्येष्टे सु
त्वा वृष्ट्यावत्त्वित्येवैतदाहायं वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते
सोऽय मेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ प्राणोदानौ वै
मिचावुरुणौ तद्य एव वर्षस्येष्टे सु त्वा वृष्ट्यावत्त्वित्येवै-
तदाह तु मेतेनैवाददीत यदा ह्येव कदा च वृष्टिः सु
मिव* तु मनक्त्याहुति मेवैतत्करोत्याहुतिर्भूत्वा देव-
लोकं गच्छादिति ॥ १२ ॥

स वा ऽश्रुग्रं जुह्वा मनुक्ति । मध्य मुपभृति मूलं
ध्रुवाया मुग्र मिव हि जुह्मर्मुध्य मिवोपभृन्मूल मिव
ध्रुवा ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति । व्यन्तु व्ययोऽक्तः रिहाणा ऽहुति व्यय ऽण्वैन
मेतद्भूत मस्मान्मनु यलोकाद्देवलोकं मभ्युत्पातयति तु
नीचैरिव हरति द्वयं तद्यस्मान्नीचैरिव हुरेद्यजमानो वै
प्रस्तुरोऽस्या ऽण्वैन मेतत् प्रतिष्ठायै नोद्धन्तीहो ऽण्व-
वृष्टिं नियच्छति ॥ १४ ॥

सु हरति । मरुतां पृषतीर्गच्छेति देवलोकं गच्छेत्येवै-
तदाह यदाह मरुतां पृषतीर्गच्छेति व्वशा पृश्निर्भूत्वा

दिवं गच्छ ततो नो वृष्टि मावहेतीयं वै व्वशा पृश्नि-
र्यदिदु मस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं
व्वशा पृश्निरियं भूत्वा दिवं गच्छेत्येवैतदाह ततो नो
वृष्टि मावहेति वृष्टाद्वा ऽज्यंसः सुभूतं जायते तस्मा-
दाह ततो नो वृष्टि मावहेति ॥ १५ ॥

अथैकं तृणं मुपगृह्णाति । यजमानो वै प्रस्तरः स यत्
कृत्स्नं प्रस्तरं मनुग्रहरेत् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकं
मियात्तथो ह यजमानो ज्योर्ग जीवति यावदेवास्येह
मानुष मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्तं धारयित्वानुग्रहरति । तद्यचास्येतर ऽआ-
त्मागंस्तदेवास्यैतज्जमयत्यथ यन्नानुग्रहरेदन्तरियाद्वा यज-
मानं लोकात्तथो ह यजमानं लोकान्नान्तरेति ॥ १७ ॥

तं प्राञ्च मनुसमस्यति । प्राची हि देवानां दिग्गथो
ऽउदञ्च मुदीची हि मनुष्याणां दिक् तु मङ्गुलिभिरेव
योयुष्येरन् न काष्ठैर्ह्यरुभिर्वा ऽदुतरः शुवं व्यूषन्ति
नेत्तथा करुवाम ययेतरः शुव मिति तस्मादङ्गुलिभिरेव
योयुष्येरन् न काष्ठैर्यदा होता सूक्तवाक् माहुः* ॥ १८ ॥

अथामीदाहानुग्रहरेति । तद्यचास्येतर ऽआत्मागंस्त-
देवास्यैतज्जमयेत्येवैतदाह तूष्णीं सेवानुग्रहत्य चक्षुष्या

ऽअग्नेऽसि* चक्षुर्मे पाह्वीत्यात्मानं मुपस्पृशति तेनो
ऽश्रुष्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति† ॥ १९ ॥

अथाह सुव्वदस्वेति । संवादयैनं देवैरित्येवैतदाह-
गानमीदित्यगन् खल्वित्येवैतदाहगन्नितीतरः प्रत्याह
आवयेति तं वै देवैः आवय त मनुबोधयेत्येवैतदाह
श्रौषडिति विदुर्व्वा ऽएन मनु वा ऽएन मभुत्सते-
त्येवैतदाहैव मध्वर्युश्चाग्नीच देवलोकं युजमानं मुपि-
नयतः ॥ २० ॥

अथाह स्वगा दैव्या होतृभ्य ऽहुति । दैव्या वा ऽएते
होतारो युत्परिधयोऽभ्यो हि तानेवैतत् स्वगाकरोति
तस्मादाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति स्वस्तिर्मानुषेभ्य
ऽहुति तुदस्मै मानुषाय होत्रे ऽह्वला‡ माशास्ते§ ॥ २१ ॥

अथ परिधीननुप्रहरति । सु मध्यमु मेवाग्ने परिधि
मनुप्रहरति युं परिधिं पर्युधत्या॥ ऽअग्ने देव पणिभि-
र्गुह्यमानः । तं तऽएत मनुजोषं भराम्येष नेत्त्व॥दपचेत-

* 'अग्ने'-इत्येव ग ।

† 'वृणक्ति' इति क ।

‡ 'होतृह्वला'-इति, 'होत्रे दकला'-इति चेमौ पाठौ वृष्टौ डा०-
वेवरेण । पुरस्ताच्चैव (४६२ पृ०— ७. १. ११.) प्रत्ययम् ।

§ 'माशास्ते'-इति क ।

॥ 'पर्युधत्या'-इति ग ।

॥ 'नेत्त्व'-इति ग, डा०-वेवरेण च वृष्टः । 'ने न त्व'-इति च ।

याता ऽदुत्यमेः प्रियं पाथो ऽपीत मित्तीतरावनु-
सुमस्यति* ॥ २२ ॥

अथ जुहुञ्चोपभृतं च सम्पुष्टं क्लृप्ति । अदो हैवाहुतिं
करोति युदनन्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति
तस्माज्जुहुञ्चोपभृतञ्च सम्पुष्टं क्लृप्ति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्पुष्टं क्लृप्ति । यद्वा ऽश्रुनादिष्टं
देवतायै हविर्गृह्यते सुवा वै तस्मिन् देवता ऽप्रपित्विन्यो
मन्यन्ते न वा ऽतत् कुस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णन्त्यादि-
शति यद्वाज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्पुष्टं क्लृप्त्येतदु
वैश्वदेवः हविर्यज्ञे ॥ २४ ॥

सु सम्पुष्टं क्लृप्ति । सः सवुभागा स्थेषा बृहन्त ऽदुति
सः सवो ह्येव खुलु पुरिशिष्टो भुवति प्रस्तरेष्ठाः परिधे-
याश्च देवा ऽदुति प्रस्तरुश्च हि परिधयश्चानुग्रहता
भुवन्तीमां व्याच मभि विश्वे गृणन्त इत्येतदु वैश्वदेवं
करोत्यासुद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वः स्वाहा व्याडिति
तद्यथा वषट्कतः हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्गृह्णन्ति । अनसस्तस्य धुरि विमु-
ञ्चन्ति यतो युनुजामां ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव†

* 'सुमस्यति'-इति क ।

† 'युनुजाम'-इति च ।

‡ 'ह्येव'-इति च डा०-वेवरेण वृष्टः ।

युञ्जन्ति तुतो विमुञ्चन्ति यस्यो पात्ये स्फ्ये तुस्य यतो
 युनुजाम तुतो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति तुतो
 विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्सुचौ । ते ऽएतद्युक्ते युत्
 प्रचरति स यं निधाया*वद्येद् युथा व्याहन मवाच्छेदेवं
 तत्ते ऽएतत् स्विष्टकृति विमोचन मागच्छतस्ते तुत्साद-
 यति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुक्तेऽनुयाजेषु सोऽनु-
 याजैश्चरित्वैतद्विमोचन मागच्छति ते तुत्सादयति
 तद्विमुञ्चति ते ऽएतत् पुनः प्रयुक्ते युत् सम्प्रयत्नाति
 तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वा विमुञ्चते यज्ञं वा
 ऽश्रुनु प्रजास्तुत्सादयं पुरुषो व्युक्तेऽथ विमुञ्चतेऽथ
 व्युक्ते तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गुत्वान्ततो विमु-
 ञ्चते सु सादयति दृताची स्थो धुर्यौ पातः सुमे स्थः
 सुमे मा धत्त मिति साध्यौ स्थः साधौ मा धत्त मित्ये-
 वैतुदाह ॥ २७ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'यन्निधाया'—इति क, ग, डा—वेवर्-दृष्टम् ।

† 'तुत्सादयति'—इति च डा०—वेवर्-दृष्टः पाठः ।

“स वै सुचौ^१ ब्यूहति” । “ऊह वितर्के”^२ ; प्रेरणे तत्र द्रष्टव्यः । अन्योन्यविपरीतं नामयतीत्युपन्यास मधिकर्तुं ब्यूहनस्य प्रेरकता-
द्यनेकगुणश्रुतेस्त्वन्तावेव^३ विधी मन्तव्यौ । “अग्नीषोमयोरिति” ।
लिङ्गाक्रमाख्याप्राप्त मन्त्रानुवादः । ‘जुह्वम् प्राचीं दक्षिणेन पाणिना’
ब्यूहतीत्यनुवर्तते । एष तावदेको विधिः । अपरोऽपि— ‘उपभृतं
प्रतीचीं सव्येन पाणिना’— इति^४ । ‘यदि स्वयं यजमानः’—इति,
लिङ्गात् प्राप्तस्य यजमानस्यानुवादः । एव मेव ‘यद्यु अध्वर्युः’—
इति^५, मन्त्रोत्पत्तिपरोऽध्वर्योरनुवादः । अनुवादे च सति यदि
कालवचनः, ‘पौर्णमासी’-शब्दः, यदि वा कर्मवचनः^६, प्रयोगे न
कश्चित् कर्मणि विशेषः । एवं यथादेवतं ब्यूहतीत्यर्थवत्त्वाय विधिः ।
ततश्च “अग्नेरग्नीषोमयोरिति पौर्णमास्याम्, “अग्नेर्विष्णोरिन्द्रस्येति
साक्षाद्ययाजिनोऽमावास्यायां प्रयोगः सिद्धः । ननु च या-या
यत्र-यत्र देवता, तां-तां तत्र-तत्रेत्यस्मिन्नर्थे अय मय्ययी-
भावः^७ समासो यथादेवत मिति, ततश्च प्रयाजादिदेवताभिरपि
ब्यूहनं प्राप्नोति ? नैष दोषः । प्रधानदेवते अग्नीषोमाविन्द्राग्नी

१—‘सुचौ’ जुह्वपभृतौ । का० श्रौ० ३. ५. १७ सू० द्रष्टव्यम् ।

२—आ० आ० ६४८ घा० ।

३—‘०न्यासमात्रमेवैतत् ; अत्रानेकगुणश्रुतेस्तुत्तरावेव’—इति ज, भ ।

४—वा० सं० २. १५. १ । का० श्रौ० सू० ३. ५. १८ ।

५—का० श्रौ० सू० ३. ५. १६ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. १५. २ ।

६—का० श्रौ० सू० ३. ५. २१ । ७—‘समुदायवचनः’—इति ज, भ ।

८—‘तत्र-तत्रेत्यभिप्रायः । यथासादृश्येऽय्ययीभावः’—इति ठ ।

याजकस्य^१; एवं शब्देन प्रधानदेवतालक्षण मिति प्रकार मतिदिशति^२। ततश्च प्रधानदेवताभिरेव ब्यूहनम्, नान्याभिः; अस्माभिः^३ ॥ १—४ ॥

“यजमानः” । प्रसन्ना ॥ ५ ॥

“तदा एतत्” । यस्मात् ‘एतत्’ ‘समाने’ अभिज्ञे, ब्यूहन-
कर्मणि विलक्षणम् ‘आक्रियते’ अभिव्यज्यते, भोक्तृत्वं भोग्यत्वञ्च;
तस्माद्यज्ञानुकारेण भूतेष्वपि ‘समानात्’ अभिज्ञात् पुरुषात्
‘अन्ता च’ भोक्ता च ‘आद्यश्च’ भोग्यश्च, भर्ता च भार्या च
‘जायेते’ । यथा समाने कर्मणि जुह्वपभृतौ, तथैव ।

ननु च समानजातीययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्य-
भावः ? पशुन्यायेन सति सापिण्ड्ये कश्चिद्वर्त्तत, न स यज्ञानु-
कारः^४ स्यात् ; किं तर्हि ? यजमानैकतानुकारः स्यात् ?
सत्यम् ; एवं व्यवहारस्य अन्याय्यस्यापि यज्ञमूलत्वात् । त मेव व्यव-
हारं^५ दर्शयति— “इदं हीति । यस्मात् ‘इदं’ प्रत्ययम्, विल-
क्षणम् ‘आसते’ अधुनापि ‘जात्याः’ समानजातीयाः, ‘दीव्यमानाः’

१— ‘तयोरनुकरणस्य’—इति ज, भ ।

२— ‘मतिदिश्यते’—इति ज, भ ।

३— ‘०रेव ब्यूहेत ; न सर्वाभिरित्यर्थः’—इति ज भ ।

४— जुह्वस्थानापन्नानाञ्च श्रृङ्गाकूप्यं दौहगौदुम्बरखुवादीना मपि ब्यूहनं
भवति, वसाहोमहवन्याश्च एषदान्योपभृतश्च, उपभृत्स्थानापन्नत्वात् ।
का० श्रौ० ३. ५. १३ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

५— ‘पशुन्यायेन सति सापिण्ड्ये कश्चिद्वर्त्तत, न स यज्ञानुकारौ’—इति ठ ।

६— ‘किं तर्हि ? समानजातीयेऽपि क्वचित् दीवनादि (?) व्यवहारः’—इति ठ ।

रममाणाः परितुष्टान्तःकरणाः नाकार्यकारिण इवापरिधूनाः
 'आसते'। कथं दीव्यमानाः? 'विदेवम्' दिवेर्व्यवहारार्थस्य^१। अन्योन्यं
 भोक्तारो भोग्यैः सह, भोग्या भोक्तृभिः सह 'दीव्यामहे' व्यवहृत्य-
 व्यवहृत्य। कथं व्यवहृत्य? व्यवहर्तृणा मभिप्रायेण। व्यवहारं
 दर्शयति—'इदं' प्रत्यच मेव;— विवाहेन वयं सङ्गच्छामहे।
 'एतस्मात्' एव पुरुषान्मूलतः उत्पद्य, पुनरेव कुटुम्बारभ्येण समा-
 नापत्यारभ्येण च संयुज्यामहे इति भर्तृणां भार्याणां^२ चाभि-
 प्रायवचनम्। एवं व्यवहारं दीव्यमाना आसते। ते क पुनः
 सङ्गच्छामहे इत्याहुः, किं मनन्तर एव पुरुषे? नेत्याह—'चतुर्थे
 तृतीये'। 'वा'-शब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः; चतुर्थे वा तृतीये
 वेत्यर्थः। तथा च काण्वानां "तृतीये चतुर्थे वा"—इति श्रूयते।
 (तृतीये पुरुषे सङ्गच्छामहे इति, चतुर्थे सङ्गच्छामहे इति च
 युज्यते।^३) चतुर्थे सङ्गच्छामहे इति सौराष्ट्राणां व्यवहारः। तृतीये
 सङ्गच्छामहे इति दाक्षिणात्यानाम्। ते हि मातुलदुहितृषु^४
 पिहृष्वसृपुत्रेषु सङ्गच्छन्ते। ते च मूलपुरुषाङ्गण्यमानास्तृतीया
 भवन्ति। तच्चैतस्मात्सिङ्गात् एव दीव्यमाना आसत इति। तच्च न
 जात्याः न जातीयाः, सदृशाः; अथ सः कर्मणश्चतुरन्तरस्याभ्यन्तरा
 इत्यर्थः। ततः किम्? एतस्मादेव सुग्व्यूहनात् कारणात् तथा
 भवतीति शेषः ॥

१— दि० प० १ घा० ।

२— 'योषितां'—इति ज, भ, ठ ।

३— नैष ग्रन्थो ठ-पुस्तके ।

४— 'मातुलदुहितुः'—इति ज, भ, ठ ।

(एवञ्चानुष्ठिते कथं विवह्न मिति समुदये श्रुतितो निर्णयः ?
 स्थाण्वी चाङ्गाराश्चैकम्, सुक् च सुवसेत्येकम्, आहवनीयश्च
 समिचेत्येकम्, आहुतिश्च स्वाहाकारश्चेत्येकम् ; इत्थं चत्वारः ।
 चतुर्थे निवृत्ते तृतीये च निवृत्ते वयं सङ्गच्छामहे इति श्रिष्टानां
 समुदयः । चतुर्थे प्रयाजे समानीय, पञ्चमेऽनुयाजे च समानीय,
 ततो ब्यूहन मिति देशव्यवहृत्यनुसारात् ; न शास्त्रप्रवृत्तेः । यथा ।
 “मातुलस्य सुतां केचित् पितृस्वसृसुतादिकाम् । विवहन्ति
 कचिद्देशे सङ्कोचापि सपिण्डताम्”—इति^१, “आयाह्वीन्द्र पधि-
 भिरौकितेभिर्यज्ञ मिमं नो भागधेयं जुषस्व । तप्ता जङ्गमातुल-
 स्येव योषा भागस्ते पैतृस्वस्त्रियैव जामि वा”—इति^२ ऋग्वेदे
 विवह्न मेव । “असपिण्डा च या मातुरभगोच्चा च या पितुः ।
 सा प्रशस्ता दिजातीनां दारकर्मणि मैथुने”—इति^३ मनोः ।
 सङ्गत्या मूलतः षण्मिथुनान्यतौत्य विवहेदिति औतं विवह्नम् ।
 “यो ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि वेद, मिथुनेन—मिथुनेन ह
 प्रजायते”—इति^४ षण्मिथुनानि । इत्थं मिथुनसङ्गत्या परिणयन

१— शातातपस्यतिरिति निर्णयसिन्धुवृत्तश्चैवः श्लोकः ।

२— अस्मद्दृष्टवर्गेदसंहितायां तु मातुलशब्द एव न कचिच्छ्रुतः । इह प्रमा-
 णान्तरत्वेन निर्णयसिन्धुकारवृत्तापरमन्त्रस्तु श्रूयते— “गर्भे नु नौ
 जनिता दम्पती (ऋ० सं० १०. १०. ५.)”—इति । सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

३— म० सं० ३. ५ । मातुलकन्याद्युदाहृतिष्वेधोऽपि तत्रैव ११. १७२ ।

४— शत० ब्रा० ११. २. ५. १ । (१मि०) यजमानः, पत्नी । (२मि०) वत्सः,
 अग्निहोत्री । (३मि०) स्थाण्वी, आङ्गाराः । (४मि०) सुक्, सुवः ।
 (५मि०) आहवनीयः, समित् । (६मि०) आहुतिः स्वाहाकारः ।

मिति जात्याः^१ । न चेयं श्रुतिर्विवाहविषया, किन्त्वित्यसन्नानावध्य-
विभागप्रशंसा । यथा जुहूपभृतौ चिरकालं सह स्थिते, तथा तृतीय-
चतुर्थसन्नानावधि सह स्थितिः । ततः किम् ? ‘एतस्मात्’ एवम-
कारेण सुगव्यूहनात् ‘तत्’ विवहनम् । ‘उ’-इति “अथाप्युकार
एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण”—इति^२ यास्कभणितः उकारो विनियद्वा-
यीयः । एवञ्चात्र विनियद्द्वार्थः । यथा । मूलात् षडतीत्य ततो
विवहनम्, मूलात् षष्ठे च पञ्चातीत्य, इत्येवं प्रदर्शनपरम् । स्त्री-
मिथुने पुमिमिथुने चेति ‘तत्’ तथा भवतीति विशेषः^३ ॥ ६ ॥

“अथ जुह्वा” । ‘समनक्ति’^४ संस्तेहयति । ‘जुह्वा’ सुक्-पात्रेण,
अर्थात्तद्गतेनाज्येन । “यथा देवेभ्यः”—इति । परिधयोऽपि ह्यग्नयो
देवाः, तेऽपि देवपात्रेण देवान्^५ मर्हन्ति; पालयित्वा तु न समय
मित्यभिप्रायः । ‘अद्वौषौत्’ ऊतवानध्वर्युः । ‘समतिष्ठिपत्’
संस्थापितवान् ॥ ७ ॥

“स समनक्ति” । त्रय एते मन्त्राः^६ । एषा मेकैकेन एकैकं सुप-
धानक्रमेण यथाक्रमं मनक्ति । “एतेभ्यस्तेत्येवैतदाह”—इत्यपि
प्रत्येकाभिप्रायम् । वसुभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा मानज्मि । त्वयि
पार्थिवाग्न्यात्मके त्वप्ते पार्थिवा वसवस्तृप्यन्ते; वस्वर्थं त्वा मनज्मी-
त्यर्थः । एव सुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥

१—“सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनुलोभ्येन सम्भूतो जात्या-
ज्येयस्त एव ते”—इति म० सं० १०. ५ । २— निरु० १. २. ४ ।

३— बन्धनीचिह्नान्तःकृत एष प्रासङ्गिको यग्यो ठ-पुक्तकमात्रे दृश्यते ।

४— का० औ० सू० ३. ५. २४ द्रष्टव्यम् ।

५— ‘देवत्व’-इति ठ ।

६— वा० सं० २. १६. १, २, ३ ।

“अथ परिधिम्” । ‘अभिपद्य’ अभिगम्य, हस्तेनालभ्येत्यर्थः^१ ।
 “परिधिभ्यो हीति । ननु सूक्तवाक्यैतदाश्रावयति, तद्वारेण
 च सूक्तवाक्यदेवताभ्यः प्रस्तराय वा, परिधीनां किं मापतितम् ?
 सत्यं मेतत् । तद्देवत्वाद्यज्ञार्हाः परिधयः, तेन प्रसिद्धयज्ञोपकरणे-
 नाश्रावणेन परार्थेनारोप्यालभ्य क्रियमाणेन लेशतो यज्ञभाजः कृता
 भवन्तीत्युपकारमात्रलक्षणार्था तादर्थ्यं चतुर्थी प्रयुक्ता । प्रत्यञ्च
 मव्यभिचारि यज्ञरूपमाश्रावणम्, तेन ‘एतत् प्रत्यञ्चम्’ यो यज्ञः ;
 जुह्वसु होमेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तन्न तथा प्रत्यञ्चः ।
 जुह्वाञ्जने यज्ञः ॥ ८ ॥

“स आश्राव्याह” । “दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयः”—इति
 प्रतिज्ञा । “अग्नयो हीति हेतुवचनम् । ‘इष्टाः’—इति । इषितव्याः
 इच्छया स्थानम् अधीष्टाः^२, सान्विता इत्यर्थः^३ ॥ १० ॥

“अथ प्रस्तरम्” । ‘स्वगा’ अव्ययं मेतत्, स्वस्थानगामिवचनम् ;
 स्वस्थानगामिनं करोतीत्यर्थः^४ । ‘अगन्’ अगमन्, गत इत्यर्थः ।
 ‘अपिनयति’ सन्नयति^५ ॥ ११ ॥

“स यदि वृष्टिकामः” । काम्यतया मन्त्रं विधाय, नित्यतयापि

१— का० श्रौ० सू० ३. ६. १ । २— ‘इच्छयाख्यात मधीष्टाः’—इति छ ।

३— “इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
 सूक्ता ब्रूहि”—इति तदाश्रावणानन्तरपाठ्यो मन्त्रः का० श्रौ० ३. ६. १ ।

४— “स्वगा स्वाधीनम्”—इति तै० सं० सा० भा० १. ४. ४४. ५ ।

५— “संज्ञानाया मिति प्रस्तरादानम्”—इति का० श्रौ० सू० ३. ६. ३ ।

अस्य च मन्त्रः वा० सं० आस्रातः (२. १६. ४.) ।

त मेव विधत्ते—“त मेतेनैवाददीतेति । “यदा ह्येवेति । सर्वदैव
वृष्टिः सुखम् ; ततश्च सर्व एव वृष्टिकाम इत्यभिप्रायः । ततश्च
स्वर्गादिकामेनाप्यविरुद्धत्वात् प्रयोक्तव्य एवैषः । “आहुति मेवैत-
दिति । अञ्जनेनायं होमयोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

“स वा अग्रम्” । ‘अग्रम्’ अग्र मिव जुहूः ; सा ह्युपभृतं
हिलाहवनीयं यावद्याति । ‘मध्यम्’ मध्य मिवोपभृत् ; सापि हि
वेदेर्यजतिस्थानं यावदुत्कामति । ‘मूलम्’ मूल मिव ध्रुवा ; न हि
सा चलति कश्चित् ॥ १३ ॥

“सोऽजक्ति” । ‘अन्तु’ खादन्तु इमं प्रस्तरं देवाः, येभ्यो होष्यन्ते ।
कौटुम्भम् ? ‘वयः’ पक्षिभूतं गतं सत् तेनाहवनीयं द्युलोकं वा —
इत्येवं मन्त्रार्थं “वय एवेनम्”—इति दर्शयति ॥ १४ ॥

“स हरति” । “इयं भूत्वेति । यथा ‘इयं’ पृथिवी मूल्यमूला
अन्नसंस्पृष्टा ‘पृथ्विः’, तद्योगाच्च ‘वशा’ वश्या काम्या ; एवं त्व मपि
दर्भमयत्वान्मूलिनान्तेनोपेतः, घृतेन वा मूलेन ; ततश्च ‘इय मिव
भूत्वा’—इत्येत मर्थं मनेनाह । ‘वृष्टाद्वा ऊर्ध्वसः’, ‘सुभृतं’ भूतानां
समृद्धिः ‘जायते’ इति वृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

“अथैकं हणम्” । यदेकं हण मपगृह्णाति, तथा क्रियमाणः

१—“अग्रं जुह्वाम्, उपभृति मध्यम्, मूल मितरस्याम्”—इति का० श्रौ०

३. ६. ५, ६, ७ सूत्राणि ।

२—‘वा० सं० २. १६. ५ ।

३—का० श्रौ० सू० ३. ६. ८ । तन्मन्त्रस्तु—वा० सं० २. १६. ६ ।

४—‘इत्येतत् सर्वं’—इति छ ।

‘यजमानः’ ‘ज्योक्’ चिरं ‘जीवति’ । एवं तावत् कृत्यानुप्रहरण-
क्षतदोषपरिहारायापगृह्णातीत्युक्तम् ; अधुना तु अन्यकृतोऽप्यायुषः
चयो तेनापगृहणेन रक्षत इत्याह— “यावदेवेति । ‘उ’-शब्दश्चार्थः ।
‘यावत्’ च ‘इह’ लोके ‘अस्य’ ‘मानुषम्’ पूर्वकर्मापात्तम् ‘आयुः’
‘तस्मै एव एतदपगृह्णाति’—इति । ‘एव’-शब्दः समुच्चये ॥ १६ ॥

“तन्मुहूर्त्तम्” । प्रसन्ना ॥ १७ ॥

“तं प्राञ्च मनु” । ‘तं’ प्रकृतं प्रस्तरं ‘प्राञ्चं’ प्रागप्यं सूक्तवाके
उक्तप्राये^१ ‘अनु’ पश्चात् ‘समस्यति’ समय मेव प्रक्षिपति । “त
मङ्गुलिभिरेव योयुषेरन्” । “युप रूप जुप विमोहने” । पुनः-
पुनस्तं मूर्च्छयेयुः, ‘न काष्ठैः’; हस्तेनोपक्षिपेयुरित्यर्थः । किं
कारणम् ? “दाहभिर्वा इतरं मानुषं शवं विच्छेदन्ति” । “क्ष्व
क्ष्वी गतौ” नयनेऽत्र द्रष्टव्यः । विस्तारयन्ति, सुगन्धित्वायेत्यर्थः^४ ।
तदुपचाराच्चास्य यज्ञियस्य विलक्षणेनोपचारेण भवितव्य मिति ।
“नेत्तयेति । ‘नेत्’—इति परिभये । तत्तयेत्याह ॥ १८ ॥

“अथाग्नीदाह” । प्रसन्ना^५ ॥ १९ ॥

१— ‘उक्ते पश्चात् समय मेव प्रक्षिपति’—इति छ ।

२— ‘युप रूप जुप विमोहने’—इति दि० प० १२६-१३१ धा० ।

३— तु० प० ७ धा० ।

४— ‘सुगन्धित्वायेत्यर्थः’—इति ज, झ, छ ।

५— “अग्नीदाहानुप्रहरेति”—इति च का० औ० सू० ३. ६. १३ । अथर्व्यु-
प्रति । तत् प्रस्तरानुप्रहरणं यजमानभागहवनश्चेतदुभयं सूक्तवाकान्ते
भवति । अनुप्रहरणानन्तरच्चात्मोपस्पर्शनं कर्तव्यं भवति । का० औ०
३. ६. १५ सू० द्रष्टव्यम् । तत्र चक्षुष्या इति मन्त्रो विनियुज्यते । स
हि वा० संहिताया मास्नातः (२. १६. ७.) ।

“अथाह” । ‘संवदस्वेत्यादीनां व्याहृतीनां^१ बाह्यस्तावदर्थः ।—
 अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति—‘संवदस्व’ त्वं मया सह शंयुवाक^२प्रैषार्थं
 मिति । त मध्वर्युः पृच्छति—‘अगानग्नीत्’ हे अग्नीत् ! किं
 मगमत्यस्तरशरीरो यजमानः स्वर्गं लोकम् ? किं दग्धः प्रस्तर
 इत्यर्थः । अग्नीत्तु ‘अगन्’ इति प्रतिवचनं ददाति । गतो यजमानः,
 दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्युस्वाह—यद्येवम्, ततः शंयुवाकपरिधि-
 प्रहरणयोः कालो वर्तते, ततश्च ‘आवय’ होतारम्, आकर्षयेत्यर्थः ।
 अग्नीच्चाह—‘औषट्’ शृणोत्येवाय मवहितः, ब्रूहि त्वं यद्विवक्षित
 मिति ॥

“स्वगा दैव्या होतृभ्यः”—इति शंयुवाकप्रैषः^३ । हे होतः !
 शंयोर्बार्हस्पत्यस्य ऋषेरार्षम् ब्रूहि । ‘स्वगा’ स्वस्थानगामिनं त्वं^४
 ‘दैव्या’ देवेभ्यो ‘होतृभ्यः’ परिधिशरीरेभ्योऽत्र ह्यनन्ताम्. परिधय
 इत्यर्थः ; ‘मानुषेभ्यः’ तु होतृभ्यः ‘स्वस्तिः’ अविनाशोऽस्त्वित्येवं
 रूपं वाक्यं^५ ‘ब्रूहि’ इति ॥

१— “संवदस्वागानग्नीदगच्छावय औषट्”—इत्येता व्याहृतयः का० औ०
 ३. ६. १६ सूत्रे स्मृताः ।

२— ‘शंयुवाक’—इति ठ । एव मिह सर्वत्रैव ; मुद्रितकाव्यायनभाष्येऽपि ।

३— उत्तरस्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यः । “स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः
 शंयोर्ब्रूहि”—इति का० औ० ३. ६. १६ सूत्रेऽपि संस्मृतः । शंयुवाक-
 मन्वस्तु तै० ब्रा० ३. ५. ११, तै० आ० ३. १. १ च आम्नातः ।
 तद्विधिब्राह्मणं व्याख्यानञ्च तै० सं० २. ६. १० संश्रुतः ।

४— नैतत् पदम् ठ-पुस्तके । ‘स्वस्थानगामिभ्यः’—इति ठ ।

५— ‘अविनाशोत्पत्त्यर्थरूपं वाक्यं’—इति ठ ।

अतिस्तु साङ्केतिकं गूढतर^१ मर्थं व्याचष्टे ।— तत्र च यथैव
प्रहरणसम्बन्धसूक्तवाक्यप्रैषसम्बद्ध माश्रावणम्, अनुषङ्गतः परिधीना
सुपकारक मित्युक्तम् ; तथेहापि परिधिप्रहरणसम्बन्धग्रन्थुवाक्यप्रैष-
सम्बद्धा व्याहृतयः, अनुषङ्गात् प्रस्तरवृत्तान्तं प्रकाशयन्तीति दर्श-
यति । “संवादयैनं देवैरिति । प्रिय मिवातिथि मागतैः^२ देवैः
सम्भाषयेत्यर्थः । णिचो लोप मत्र दर्शयति । “अगानग्रीदिति ।
गमनद्रुढिन्ने । त मेवाग्रीधं पृच्छति— किं गतोऽयं यजमानो येन
संवाद्यते ? न गत इतीतरेणोक्तेऽध्वर्युराह— त मेव तर्हि मद्वचनेन
आवयेत मिति । अग्रीत्वाह— “औषडिति । “विदुर्वा एन मिति
जानन्त्येवैनं देवाः ; उपकारित्वादनाख्यात मपीत्यर्थः । “अनु वा
एन मभुत्सतेति” । पूर्व मेवायं बुद्धो देवैरित्ययं वा औषडित्य-
स्यार्थः ॥ २० ॥

“अथाह स्वगा” । “तदस्मै मानुषाय”—इति । प्रयोगे बहूनां
मानुषाणां होतृणा मभावादेकवचनस्थाने एवैतद्वचन मिति
दर्शयति ॥ २१ ॥

“अथ परिधीन्” । प्रसन्ना^३ ॥ २२ ॥

“अथ जुह्वम्” । ‘सम्प्रगृह्णाति’ सङ्गते उद्गृह्णाति संस्त्रवहोमाय,
आज्यशेषस्य स्वगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद्^४, वाक्य-
शेषाच्च । “आहुतिर्भूत्वेति । एतेन ‘प्रस्तर मनुसमस्यति’, ‘परिधी-

१— ‘गूढतर’—इति ज, भू, ठ ।

२— ‘मागतैः’—इति ठ ।

३— इह द्वौ मन्त्रौ— वा० सं० २. १७. १, २ । तत्र, यं परिधि मित्या-
द्येन प्रथमम्, अग्रेऽप्रिय मित्यन्तेन युगपदितरौ । का० औ० ३. ६. १७
सू. द्रष्टव्यम् । ४— ‘संस्त्रवभागाः’—इति मन्त्रः— वा० सं० २. १८. १ ।

ननुप्रहरति'—इत्येते^१ अपि होमचोदने एव वक्तव्ये “अदो हैवा-
 ज्जतिम्”—इति परिधिसंस्काराशङ्कां निवर्त्तयति । एवं ह्याशङ्कते ।—
 “यद्वै हविरभ्युक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यम्”—इतिवचनाद्
 हविरभिघारणीयम्, अनन्तर मेव च ऊताः परिधयः ; तेऽभिघा-
 रिताः^२ आज्जतिर्भवति ; अतस्तेषां माज्जतित्वाद्यैते सूचौ सम्यगृह्येते,
 न पृथगेव संस्ववहोमः कर्मेति ; तन्निराकरोति । अत एव परिधय
 आज्जतिश्रुता ये ते आज्येन जौहवेनाक्तास्तस्मान्न तेषां माज्जति-
 त्वाय सूचौ सम्यगृह्येते ; किं तर्हि ? ‘आज्जतिर्भूत्वा’^३ इदं मेवाज्यं
 ‘देवलोकं’ गच्छेदित्येवमर्थं ‘सम्यगृह्णाति’ । यथैव प्रस्तरपरिधौनां
 स्वगाकारो ह्युक्तः^४, एव माज्यशेषस्यापि विलग्नस्येत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“स वै विश्वेभ्यः” । ‘अपित्विन्यः’ भागिन्यः ; अत्र वयं मपौत्येवं
 मन्यन्ते ॥ २४ ॥

“स सम्यगृह्णाति”^५ । “संस्ववो ह्येवेति । यदा यः ‘परिशिष्टः
 संस्ववः’, तदा तद्भाजः संस्ववभागा एव भवन्तौत्यभिप्रायः । “प्रस्तरश्च
 हीति । प्रस्तरे परिधिषु च ऊतेषु तदिन्धनोऽग्निः शरीरं येषां
 ते, ‘प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च’ भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

“स यस्थानसः” । ‘विमुञ्चन्ति’ जुहूपभृतौ । यतो युनजामेति
 व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

१—१८, २२ कण्डिके द्रष्टव्ये । का० श्रौ० ३. ६. १३, १४, १७ सूत्राणि ।

२—‘ऽभिघारणेन’—इति ठ । ३—‘आज्जतिं ऊत्वा’—इति ठ ।

४—‘प्रस्तरपरिधौना मङ्गनादिनावाहनं मुक्तम्’—इति ठ ।

५—मन्त्रस्तु वा० सं० २. १८. २ । का० श्रौ० ३. ६. १८ सू० द्रष्टव्यम् ।

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, Nos. 961, 973, 984, 988, 996, 1016, & 1038.

THE ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF
THE WHITE YAJURVEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SAYAṆA ĀCĀRYA.

EDITED BY
ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMAŚRAMĪ,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor, Author
Commentator, Annotator, Compiler, Translator, and
Publisher of different vedic works, &c., &c.,*

VOL. I. KANḌA I.

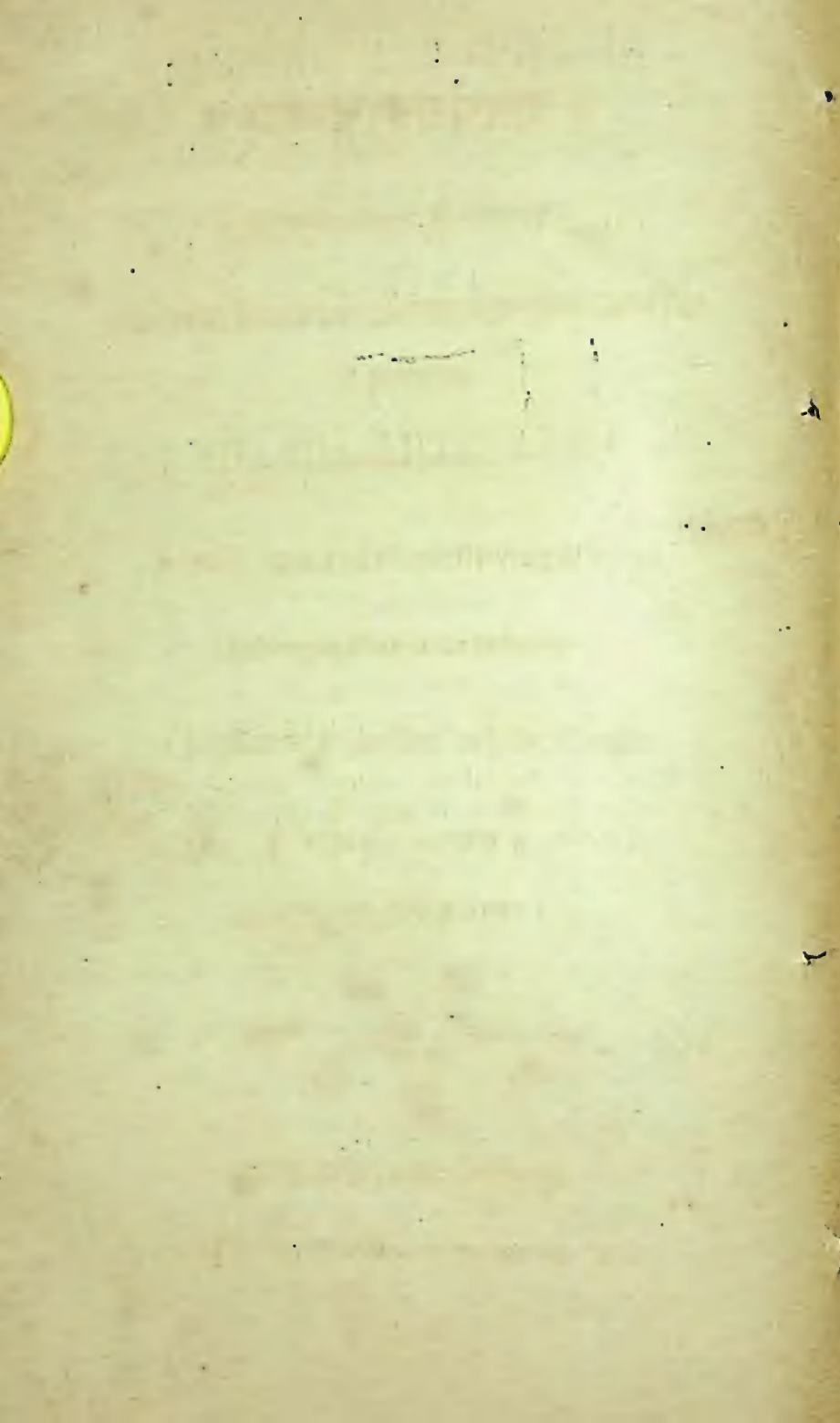
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1903.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण
सहितम् ॥

वङ्गदेशीयाख्याधिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामग्रसौत्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्मणा

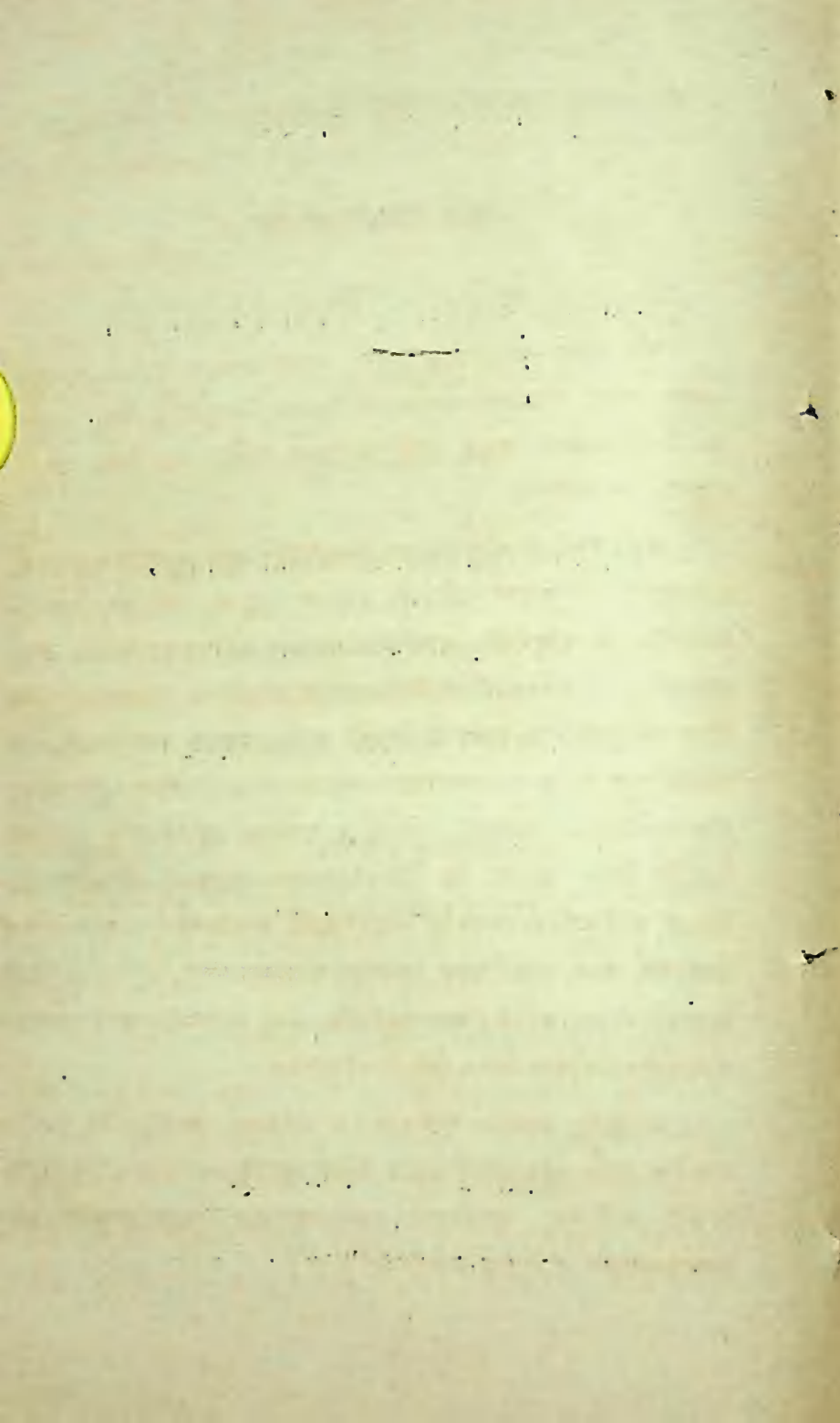
यथामति संग्रोध्य सण्डीक्य च सम्पादितम् ।

॥ १भा० । १का० ॥

(प्रथमकाण्डात्मकः प्रथमो भागः)

कालीकोठा-राजन्वत्याम्,

१९६०-संवत्समायां वासिष्ठमिश्रद्वयवृत्ते मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनाम-
भाष्येण साकं सम्पादनायेह त्वास्यायितिकसमाजेनानुमोदितचेष्टः प्रथमं
तावदादर्शपुस्तकानां सङ्गृहे मनो निवेशयन् हन्तैक मपि विशुद्धं पूर्णं च
तद्भाष्यपुस्तकं गोपयामे ।

अहो वत ! वेदजीवनार्वाणा मिहार्यावर्त्तेऽधुना स्वाध्यायाध्ययनविधे-
र्हतादरतया तत्पुस्तकानां मौढ्यशौ दुर्लभता सञ्जाता, यदेतद्भारतवेष्मान्त-
र्मणिदीपिकेव प्रस्फुरन्ती प्राच्योदीच्यप्रतीच्यावाच्यविप्रवन्दारकवन्दैः समु-
ज्ज्वलन्ती विविधार्थविद्याविशिनीविकशनविशिनीशविभा विभावयन्ती येयं
विश्वराजराजनगरीव भासन्ती काशी पुरी, इह च बङ्गन्वेषणतो नैक
मप्यथेतियुतं पुस्तकं शतपथब्राह्मणोपसायणभाष्यस्यावेक्षितम् । किं वर्णया-
म्यस्मत्कर्मफलगतिप्रावत्यम् ! यदेतद्द्विपि प्रचक्षत्स्वाध्यायाध्ययनेषु दाक्षिणा-
त्येष्वप्येव मेव । अद्यापि हि वैदिकक्रियाकलापकुशलानां ममिहोच्चाद्यलु-
तिलुता मार्थजातिगौरवभूतानां भूसुरशूराणां मावासक्षेत्रं यदस्त्यन्वर्थसञ्ज्ञं
पुण्यपत्तनं नाम, तत्रत्यैस्वाह मभ्यर्थित एतत्सम्पादनाय, याचितस्वैष ग्रन्थो
ग्रन्थांशो वा प्रकाशयैव । कालप्रभावाद्भि तेषां पारायणमात्रपरायणतया-
नाकाङ्क्षितार्थबोधत्व मेवात्र निदानं ममिगम्यते ।

एव मपि, प्रवृत्तस्य पश्चादनुसरणं नोचितम्, अप्युचितं मेव येन केन
प्रकारेण कृतकृत्यताकाभाय संयतनं मेवेति कृतनिश्चयः शोधने विशुद्धपाठ-
निर्णये चातिश्रमं सुररीक्षत्यैवैतत्प्रथमकाण्डस्य षण्मूलपुस्तकानि षडेव
भाष्यपुस्तकानि च सङ्गृह्य कार्यारम्भः कृतः ।

समासतोऽत्र पाठभेदादिज्ञापनाय तेषां नामधेयानि चैवं कल्पितानि—

क = २४१पत्रात्मकम्, १५११-संवत्स्निखितम्, पूर्णम् ।

ख = ११०पत्रात्मकम्, ४ प्र० ४ ब्रा० २कण्ठधारम्भान्तम् ।

ग = ६३५पत्रात्मकम्, ६ प्र० २ ब्रा० २२कण्ठधारम्भान्तम् ।

घ = ११६—२२८ प०, ३ प्र० ४ ब्रा० २ कण्ठान्ततः पूर्णम् ।

ङ = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ट-स्थं मूलं), ख० १८१८-लिखितं पूर्णम् ।

च = डा०-वेबरस्य बार्लिन्-मुद्रितम् (ख० १८४६), पूर्णम् ।

छ = ८०पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम् (ङ-स्थं मूलम्) ३ प्रपाठकान्तम् ।

ज = १६६५पत्रात्मकम्, १६६१-संवत्स्निखितम्, पूर्णम् ।

झ = १६२५पत्रात्मकम्, ७ प्र० १ ब्रा० १५कण्ठोद्याख्यान्तम्, प्रायः पूर्णम् ।

ञ = २८५पत्रात्मकम्, ख० १८२६-लिखितम्, पूर्णम् ।

ट = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ङ-स्थं भाष्यम्), ख० १८१८-लि०, पूर्णम् ।

ठ = ६६५पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम्, ख० १८८०-ज्यौतम् पूर्णम् ।

ड = ८०पत्रात्मकम्, ठ-समकालीनम् (ङ-स्थं भाष्यम्), ३ प्रपाठकान्तम् ।

एषु खद्योयोर्योगतयैक मेव पूर्णं पुस्तकं सम्पन्न मिति वस्तुतो द्वादशै-
वैतानि गण्यन्ते । तदेतद्वादशसु प्रथमषट्कं मूलस्यापरषट्कं भाष्यस्येति ।

मत्सम्पादितेष्वेषु षट्सुपि भाष्यपुस्तकेषु, डा०-वेबर्-सम्पादितेष्वपि
तेषु सर्वेषु, नैकस्मिन्नपि सप्रमाध्यायीयचतुर्थ्यादिसप्तब्राह्मणानां सायणीय-
भाष्यं विद्यते, अस्ति तु तत्र सर्वत्रैव हरिखामिद्वतं भाष्यं संयोजित मिति
चात्रैतद् विचिन्त्य मेव ।

अथ माध्यन्दिनशतपथस्य मूलपुस्तकानि बह्वन्येव लभ्यन्ते, काण्वशत-
पथस्य तु दुरापत्वेऽपि तस्य च प्रायः पूर्णं जीर्णपुस्तक मेक मापादितम् ।

अथ यद्यपि प्राचीनमूलपुस्तकानि हि प्रायशः शुद्धान्येव भवन्ति,
पाठभेदा अपि तेऽवदृष्टचरा एव प्रायः, तथापि लिपिकरलिपिशैलीभेदतः
शोधनदोषतश्च क्वचिक्वचिदनिवार्यपाठभिन्नता समुपलभ्यते । तद्यथा—
'तिष्ठन्नप ऽउपस्पृशति'-इति क-ख-ङ-पुस्तकेषु, 'तिष्ठन्नप उपस्पृशति'-इति

ग-च-क्-पुस्तकेषु (५ पृ०); 'यदिमांस्तोकागति'-इति कादियु, 'यदिमा-
स्तोकागति'-इति ग-पुस्तकमात्रे (६४ पृ०); 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति
क-खयो; 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति गे, 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति छे, 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति त्वन्यत्र (२८८ पृ०)। एवं ८८०— 'यक्षध्व'-इति क,
'यक्षध्व'-इति त्वन्यत्र; ३६ पृ०— 'विक्षोब्धो'-इति ख, 'विक्षोब्धो'-इति
त्वन्यत्र। वर्णद्वित्वलेखविषयेऽप्येव मतिप्राचीनानतिप्राचीनपुस्तकवर्गयोर्भेदो-
ऽवगम्यते। तद्यथा ग्रन्थारम्भे एव— 'व्रत'-इति ख-च-पुस्तकयोः, अन्यत्र तु
'व्रत'-इत्येव। यदि चैतच्छ्रुत्यनुरध्यापनव्यवहारत एव द्वित्वाध्ययनसिद्धे-
स्तथास्तेष्वनतिप्रयोजनीयतयोपेक्षणीयत्वमेवोचितम्, तथाप्यद्यतनानां
गुरुमुखानधिगतवेदविद्यानां मपि पाठसौकर्याय अनतिप्राचीनपुस्तकानां
मर्यादारक्षणाय चेह तथा द्वित्वपाठ एवाद्रियते मशम्। बहुषु प्राचीन-
पुस्तकेष्वदृष्टत्वात् क्वचिदेकत्र दृष्टो वेवरमहोदयेनावलम्बितो वा सायण-
सम्मतश्च पाठोऽप्रधानीकृतोऽनेकत्र; 'दुपचं'-इति (७ पृ०), 'हित'-इति
(३६ पृ०), 'माधव'-इति (२७१ पृ०) च यथा। यत्र च क्वचित्
सायणीयव्याख्यापदमवलम्ब्यैव सायणसम्मतोऽयं मूलपाठ इत्यवधारितं
डा०-वेवरेण, तत्र तु तं पाठमप्रधानीकृत्यैव टीप्पनीकृता 'सा०-सम्मत
इति डा०-वेवर'-इति, ४६० पृ०— 'अपाधस्ताभ्यायत्'-इति यथा।
प्रयोजनीयत्वेनावृत्त एकपुस्तकमात्रदृष्टोऽधिकपाठस्य बन्धनीचिह्नान्तः-
कृतः सर्वत्र; २४ पृष्ठसप्तमपङ्क्तौ यथा।

अथेह सर्वत्र कण्डिकासुखेषु कतिचित्पदानि ह्येदचिह्नतः (१) पृथक्-
कृतानि दृश्यन्ते बहुषु पुस्तकेषु, केषुचिन्नापि। तादृशकण्डीप्रतीकपार्थक्ये
त्वद्यतनाध्यापनरीतिरेव वीजं सम्भाव्यते। अध्यापयन्ति हि यनुरध्यापकाः
पूर्वकण्डीसहैवापरकण्डीप्रतीकां कण्डीनां पारम्पर्याभ्यासप्रावल्याय। तदेवैवं
प्रतीकाभ्यासनं 'सन्ता'-इत्युच्यते तैः। यद्यप्येवं कण्डीमुखच्छेदोऽवैध एवे-
त्यस्माकम्, तथापि बहुपुस्तकानुरोधात् शर्मण्याध्यापकेन तेनोरीकृत-
त्वाच्चात्रापि सम्पाद्यते तथैव।

अथात्रोदात्तखरिताक्षरनिम्नस्य सुमयतः किञ्चिदूर्ध्वमुखतिर्यगेखाकार
मेकविधं खरचिह्नं () दरीदृश्यते सर्वप्राचीनपुस्तकेषु ; एतत्प्रातिशाख्ये-
ऽपि भाषिकखर इत्येकविध एवास्य खरो विहितः ; अतो मयापि तथैव
सम्पाद्यते । केषुचिदनतिप्राचीनपुस्तकेषु कण्ठीमुखान्तकण्ठान्तयोः खरि-
तत्वज्ञापकं विन्दुत्रयात्मक मप्यपरं (...) चिह्नं भवलोच्यते, तदपीह पाठा-
न्तररूपेण प्रदर्श्यते बज्रं । यत्तु युग्मरेखात्मकं (=) विन्दुषट्कात्मकञ्चेति
(:::) चिह्नद्वयं डा०-वेबरमहोदयेन स्वसम्पादितग्रन्थपथे प्रकाशितम्,
तयोः क्वचिदधुनातनपुस्तके सम्भावितस्थितित्वेऽपि बज्रपुस्तकेऽप्यनुपलब्धेरप्रा-
माणिकत्वाच्च नेह स्थिति मात्रिये ।

अथैतद्भाष्यविषयकं चाख्यन्यविधं विचार्यद्वयम् । प्रथमं ननु सकल-
वेदभाष्यकारेण भगवता सायणाचार्येण हि शुक्लयजुषः संहिताव्याख्यानाय
काण्वशाखावलम्बिता, ब्राह्मणव्याख्यानाय तु माध्यन्दिनीति कथं नामैव
मसमन्वयं कृतमिति । द्वितीयं तु सप्तप्रपाठकात्मकस्यास्य प्रथमकाण्वस्य
भाष्यपुष्पिकोक्त्या नवाध्यायीत्वेन परिच्छेदीकरणं तस्य, हरिश्वाभिन्नस्य कथं
सङ्गच्छत इति श्रम् ॥

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

कालीकोठा-राजन्वती । }
सं १९५६ । ख० १९०२ । } (आवसथः, सामश्रमी, आचार्यश्च)

अथ मूलशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० प्रा० क०	पृष्ठे
परिच्छिन्नं ...	परिच्छिन्नं ...	१. २. ४. ...	३५
सक्षितमं ...	सक्षितमं ...	१. २. १२. ...	३७
अग्रेषुव ...	अग्रेषुव ...	१. ३. ६०. ...	६१
तिनत्येव ...	तिनत्येव* ...	१. ४. ४. ...	७२
प्रवन्ति ...	प्रवन्ति ...	१. ४. २२. ...	७६
छायाजिनायत्र ...	छायाजिनाय च ...	१. ५. १५. ...	८५
हेतेषां ...	हेतेषां ...	२. ५. ६. ...	२००
स्तद्धा चोत्र ...	स्तद्धाचोत्र ...	३. ३. १५. ...	२६०
(व्वा †) ...	(त्वा †) ...	३. ६. १५. ...	३०७
आदित्या ...	आदित्या ...	४. २. १७. ...	३३०
कुर्वत ...	कुर्वत ...	४. ६. ११. ...	३६३
चन्द्रमा ...	चन्द्रमा ...	५. २. २४. ...	४१६
सम्भत्या ...	सम्भृत्या ...	५. ३. ६. ...	४४५
अभ्यद्ग ...	अभ्यद्गं ...	६. १. ११. ...	४६८
ऽवात्तर ...	ऽवान्तर ...	६. ३. ४०. ...	५३३
यज्ञमानं ...	यजमानं ...	७. ३. ३२. ...	६०४
योक्त्रेण ...	योक्त्रेण ...	७. ३. ३३. ...	६०४
व्विदेघो * ...	व्विदेघो ...	३. ३. १०. ...	२५६

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाशुद्धपाठः शोधकदृष्टिदोषतः ॥

* “तिनत्येव”—इति पाठः स्यात् कर्कसम्मतः ।

...

• • •

1. The first group of people who are interested in the study of the history of the United States are the people who are interested in the history of the United States.

अथ

शतपथब्राह्मण-प्रथमकारणस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः	(व्रत सुपैथ्यन् १अ० १ब्रा०)	...	५८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः	(चतुर्धा विहितो ह २अ० ३ब्रा०)	...	१२४
अथ तृतीयः प्रपाठकः	(ते वा ऽआर्जाः स्युः ३अ० ४ब्रा०)	२३२
अथ चतुर्थः प्रपाठकः	(स सुचोत्तरमाधार ४अ० ५ब्रा०)	...	३१४
अथ पञ्चमः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः । इमां ६अ० २ब्रा०)	...	४०५
अथ षष्ठः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः । दिव ७अ० ३ब्रा०)	...	४६४
अथ सप्तमः प्रपाठकः	(स वै सुचौ व्यूहति ८अ० ३ब्रा०)	...	५५८

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः	(व्रत सुपैथ्यन् १प्र० १ब्रा०)	...	५८०
अथ द्वितीयाध्यायः	(स वै कपालान्ये- १प्र० ५ब्रा०)	...	६२
अथ तृतीयाध्यायः	(स वै सुचः २प्र० ४ब्रा०)	...	१७५

अथ चतुर्थाध्यायः	(द्विष्टुत्यान्वाह ३प्र० ३ब्रा०)	...	२५८
अथ पञ्चमाध्यायः	(स वै प्रवराया ४प्र० २ब्रा०)	...	३२७
अथ षष्ठाध्यायः	(ऋतवो ह वै ४प्र० ६ब्रा०)	...	३६१
अथ सप्तमाध्यायः	(स वै पर्शुशाखया ५प्र० ४ब्रा०)	...	४६०
अथाष्टमाध्यायः	(मनवे ह वै ६प्र० ३ब्रा०)...	...	५२४
अथ नवमाध्यायः	(स यत्राह ७प्र० २ब्रा०)	५७६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठे
१ ...	व्रतब्राह्मणम्	... १प्र० १ब्रा० ...	१अ० १ब्रा० ...	५
२ ...	हविर्ब्राह्मणम्	... १प्र० २ब्रा० ...	१अ० २ब्रा० ...	३५
३ ...	”	... १प्र० ३ब्रा० ...	१अ० ३ब्रा० ...	६०
४ ...	”	... १प्र० ४ब्रा० ...	१अ० ४ब्रा० ...	७१
५ ...	”	... १प्र० ५ब्रा० ...	२अ० १ब्रा० ...	६२
६ ...	”	... १प्र० ६ब्रा० ...	२अ० २ब्रा० ...	११०
७ ...	आत्यब्राह्मणम्	... २प्र० १ब्रा० ...	२अ० ३ब्रा० ...	१२४
८ ...	वेदिब्राह्मणम्	... २प्र० २ब्रा० ...	२अ० ४ब्रा० ...	१३४
९ ...	”	... २प्र० ३ब्रा० ...	२अ० ५ब्रा० ...	१५१
१० ...	पात्रब्राह्मणम्	... २प्र० ४ब्रा० ...	३अ० १ब्रा० ...	१७५
११ ...	आव्यब्राह्मणम्	... २प्र० ५ब्रा० ...	३अ० २ब्रा० ...	२००
१२ ...	इध्मब्राह्मणम्	... २प्र० ६ब्रा० ...	३अ० ३ब्रा० ...	२१५
१३ ...	परिधिब्राह्मणम्	... ३प्र० १ब्रा० ...	३अ० ४ब्रा० ...	२३२
१४ ...	सामिधेनीब्राह्मणम्	३प्र० २ब्रा० ...	३अ० ५ब्रा० ...	२४४
१५ ...	”	... ३प्र० ३ब्रा० ...	४अ० १ब्रा० ...	२५८

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	श्लो
१६ ...	सामिधेनौब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा०	... ४अ० २ब्रा०	... २८५
१७ ...	„	... ३प्र० ५ब्रा०	... ४अ० ३ब्रा०	... २८४
१८ ...	आधारब्राह्मणम्	... ३प्र० ६ब्रा०	... ४अ० ४ब्रा०	... ३०४
१९ ...	„	... ४प्र० १ब्रा०	... ४अ० ५ब्रा०	... ३१४
२० ...	प्रवरब्राह्मणम्	... ४प्र० २ब्रा०	... ५अ० १ब्रा०	... ३२७
२१ ...	खुगब्राह्मणम्	... ४प्र० ३ब्रा०	... ५अ० २ब्रा०	... ३४५
२२ ...	प्रयाजब्राह्मणम्	... ४प्र० ४ब्रा०	... ५अ० ३ब्रा०	... ३६१
२३ ...	„	... ४प्र० ५ब्रा०	... ५अ० ४ब्रा०	... ३८२
२४ ...	„	... ४प्र० ६ब्रा०	... ६अ० १ब्रा०	... ३९१
२५ ...	पुरोडाशब्राह्मणम्	५प्र० १ब्रा०	... ६अ० २ब्रा०	... ४०५
२६ ...	„	... ५प्र० २ब्रा०	... ६अ० ३ब्रा०	... ४१४
२७ ...	सान्नाय्यब्राह्मणम्	... ५प्र० ३ब्रा०	... ६अ० ४ब्रा०	... ४४४
२८ ...	„	... ५प्र० ४ब्रा०	... ७अ० १ब्रा०	... ४६०
२९ ...	कवदानब्राह्मणम्	... ५प्र० ५ब्रा०	... ७अ० २ब्रा०	... ४७५
३० ...	खिष्टवद्वाह्यम्	... ६प्र० १ब्रा०	... ७अ० ३ब्रा०	... ४९४
३१ ...	प्राश्नित्रब्राह्मणम्	... ६प्र० २ब्रा०	... ७अ० ४ब्रा०	... ५१३
३२ ...	इडाब्राह्मणम्	... ६प्र० ३ब्रा०	... ८अ० १ब्रा०	... ५२४
३३ ...	अनुयाजब्राह्मणम्	... ६प्र० ४ब्रा०	... ८अ० २ब्रा०	... ५४६
३४	सूक्तवाकशंयुवाकप्रैवब्रा०	७प्र० १ब्रा०	... ८अ० ३ब्रा०	... ५५८
३५	सूक्तवाकशंयुवाकद्वौत्रब्रा०	७प्र० २ब्रा०	... ९अ० १ब्रा०	... ५७९
३६ ...	पत्नीसंयाजब्राह्मणम्	७प्र० ३ब्रा०	... ९अ० २ब्रा०	... ५९८
३७ ...	याजमानब्राह्मणम्	७प्र० ४ब्रा०	... ९अ० ३ब्रा०	... ६१७

॥ अथ कण्डिकावली ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ आ याहि वीतय इति	२६१	अथ जुह्वा परिधीनसमनक्ति	५५६
अभिन्दूतं वृणोमह इति ...	२६५	अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो ३६३	
अग्निरिदं हविः ...	५८१	अथ तनूनपातं यजति । रेतो ३८२	
अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठं ...	४०८	अथ ह्य मन्तर्जाय ...	१३७
अग्निर्वै देवाना मज्जातमाम्	४०७	अथ ह्यैः परितृणाति ...	१०
अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः	४०७	अथ द्वितीयं प्रहरति ...	१३७
अग्निर्वै सर्वा देवताः ...	४०७	अथ ते पवित्रे प्रक्षरे ...	५३४
अग्निर्होता वेत्तमे होत्र मिति ३४५		अथ त्रिष्टुमा यजति ...	४७८
अग्ने दीद्यतं बृहदिति ...	२६५	अथ त्वष्टारं यजति ...	५६६
अग्ने महार॥ असि ...	२८६	अथ दक्षिणं परिदधाति...	२३२
अग्ने वेर्होत्रं ...	३१५	अथ दक्षिणेन जुह्वं ...	२३५
अङ्घ्रिणा विष्णो मा ...	३१४	अथ दक्षिणेनोर्लूखज माहरति ७२	
अतूर्तो होता ...	२८७	अथ दृषद मुपदधाति ...	६५
अथ कृष्णाग्नि मादत्ते । यज्ञस्यैव ७१		अथ देवताया आदिशति ...	३८
अथ कृष्णाग्नि मादत्ते । शर्मा- ७१		अथ देवानाम्पत्नीर्यजति ...	५६६
अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते...	६२१	अथ द्वितीयं प्रहरति ...	१३७
अथ गृह्णाति ...	३८	अथ द्वेधा करोति...	११०
अथ चतुर्थे प्रयाजे ...	३६५	अथ नराशंसं द्वितीयं ...	५४८
अथ जघनेन कस्तम्भौ ...	३७	अथ निष्पुनाति ...	७६
अथ जुह्वन्नु वुवन् ...	६०१	अथ पत्नीः सन्नहति ...	१७७
अथ जुह्वन्नुपभृतश्च ...	५६४	अथ पत्नीः संयाजयन्ति ...	५६८
अथ जुह्वं प्रतिगृह्णाति ...	२३५	अथ परिधि मभिपद्या- ...	५६०

कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते	कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते
अथ परिधीन्	२१८	अथ मुसल मादत्ते... ..	७३
अथ परिधीननुप्रहरति ...	५६३	अथ यच्चतुर्जुवायां	२०१
अथ पवित्रं निदधाति ...	४६२	अथ यज्ञपात्राणि	६२
अथ पवित्रयोर्माजयन्ते ...	५३३	अथ यत् पत्नी विस्मंसयति	६०२
अथ पाणी अवनेनित्ते ...	१५६	अथ यत् पश्चात्	६४
अथ पात्राणि निस्सृजति ...	१७५	अथ यत् पुरस्तात्... ..	६४
अथ पात्रोर्निस्सृजनम् ...	११३	अथ यत्र प्रतिपद्यते ...	५३३
अथ पिनष्टि	६६	अथ यत्राश्विमाश्रास्ते ...	५३३
अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति	६२२	अथ यत्राहोपह्वते... ..	५३३
अथ पुरोडाशमधिष्ठयति	१११	अथ यत् सुरापाणमास ...	४१४
अथ प्रणीता दक्षिणतः ...	६०४	अथ यथादेवतम् । अथाह्	४६६
अथ प्रतिपद्यते । इडोपह्वतो-	५२६	अथ यथादेवतम् । देवा ...	५८१
अथ प्रतिपद्यते । इदं ...	५८०	अथ यथादेवतम् । देवां२॥	२८८
अथ प्रस्तरमादत्ते... ..	५६०	अथ यथादेवतम् । खाद्या	३६६
अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची ...	६२०	अथ यथैव पुरा	४४७
अथ प्राङ् प्रेक्षते । खरभि-	३६	अथ यदनुयाजान् यजति । छ-	५४७
अथ प्रेक्षते	३७	अथ यदनुयाजान् यजति । या	५४७
अथ प्रैति	३५	अथ यदन्यस्मा	४१४
अथ बर्हिः स्तृणाति ...	२१६	अथ यदन्नवौदिन्द्रश्चतुर्वर्जस्वेति	४१५
अथ बर्हिर्जुहोति	६०३	अथ यदन्नवौद्वर्जस्वेति ...	४१६
अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै	३२८	अथ यदद्यौ क्षत्र	२०१
अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै ...	३६४	अथ यदिन्ने सर्वे	४१८
अथ मातृभिर्वत्सान् ...	४६०	अथ यदेव प्रजा मिच्छेत ...	४७५
अथ मातृणां मेकाः ...	४६१	अथ यदेव वासयेत ...	४७५
अथ मुखमुपस्पृशते ...	६१८	अथ यदेवानुब्रवीत ...	४७५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यद्विज्ञातम्	६४	अथ स५स्थिते विवृजते । इद	६
अथ यद्वसुवने वसुधेयस्य ...	५४६	अथ सन्नहनं	२१६
अथ यवाग्वैता५	४६२	अथ समिध मभ्यादधाति । स	२३३
अथ यस्मात् समिधयजुर्जुहोति	६०२	अथ समिधमभ्यादधाति । समि	५४६
अथ यस्मात् समिधयजुर्नाम	६०२	अथ समिधयजुर्जुहोति ...	६०२
अथ याः प्रोक्ष्यः	२१५	अथ सम्मार्ष्टि	५४६
अथ यां द्वितीया५	२३३	अथ सूर्यं सुदीक्षते	६२०
अथ यान्यान्गानि गृह्यन्ते	२०१	अथ सोमं यजति	५६६
अथ या मेवामूं द्वितीया५	२३४	अथ स्तोत्रां वेदि मुपावर्त्तते	२३४
अथ यो दृषदुपले	६५	अथ सुव मादत्ते	१७५
अथ योपरिष्ठाक्षक्षणा ...	४७६	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अ-	३६४
अथर्चं मनूचर्चा	४२०	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हे-	३२२
अथ वाचं यच्छति	३५	अथ ह वागुच्यते	३१६
अथ वाचंयमो भवति	४६३	अथ हविरधिवपति	६६
अथ विष्णुक्रमान् क्रमते	६१८	अथ हविरावपति	७३
अथ विष्ट५स्य ग्रन्थिम्	२१५	अथ हविर्निर्वपति	७६
अथ वेदं पत्नी विष्टंसयति	६०१	अथ हविष्कृत मुदादयति	७४
अथ वेदिं प्रोक्षति	२१५	अथ ह सोम उवाच	४१८
अथ व्रतं विवृजते	६२२	अथ होतुः पाणौ	५२७
अथ शंयोराह	५८४	अथ होतुरिह निक्षिप्यति	५२७
अथ शम्या मुदीचीनाया ...	६५	अथ होटषदन उपविशति	३२१
अथ शूर्पश्चाभिहोत्रहवणी	३५	अथ होटषदन मुपावर्त्तते	३३१
अथ शूर्प मादत्ते	७६	अथ होवाच गोतमो	२६१
अथ संयौति	११०	अथाक्रमते	३७
अथ स५स्थिते विवृजते । अथे	६	अथाग्निं कल्पयति	२१७

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथाग्निं गृहपतिं यजति...	६००	अथाभ्याधाय जपति ...	२३३
अथाग्निं मौक्तमाणा ...	३३२	अथाभावास्यायाम्...	५५८
अथाग्निरुत्तमः ...	५४८	अथार्वेयं प्रवृणोते ...	२८६
अथाम्रीदाहानुप्रवृहरेति । तद्	५६२	अथार्वेयं प्रवृणोते...	३२८
अथाम्रीदाहानुप्रवृहरेति । तूष्णी	६००	अथावरोहति ...	३६
अथाङ्गार मध्यहृति ...	६४	अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत ...	६२१
अथाङ्गार मास्त्रौति । आ	६३	अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत ...	६२२
अथाङ्गार मास्त्रौति । नेदिह	६४	अथासंस्पर्शयन्सुचौ ...	३१५
अथाङ्गारैरभ्यहृति ...	६५	अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति ...	२१५
अथान्य मवेक्षते । तद्वैके	१८०	अथास्मै ब्रह्मभागं ...	५१६
अथान्य मवेक्षते । योषा...	१७८	अथाह का मधुक्ष...	४६३
अथान्य मादाय ...	१७६	अथाह प्रोक्षणीरासादयेति	१५५
अथान्यजिह्वाभ्यां ...	१८०	अथाहवनीय मुपतिष्ठते ...	६२२
अथातो मनसश्चैव...	३१६	अथाहवनीयागारस्य ...	४६१
अथातोऽग्निनाग्नयस्यैव ...	६	अथाह संवदस्तेति । अगा-	६०१
अथाध्वर्युश्चाग्नीधं ...	३३१	अथाह संवदस्तेति । संवा-	५६३
अथानयेत्युपस्पृशति ...	५८५	अथाह स्वगा दैव्या...	५६३
अथानुमन्त्रयते ...	७६	अथेडो यजति । प्रजा वा...	३८२
अथानुयाजान् यजति ...	५४७	अथेडो यजति । वर्षा वा ..	३६४
अथान्तर्वेद्युपविशति ...	११०	अथैक आन्त्यं निर्वपति ...	६७
अथाप आचामति...	५१६	अथैकं दृण मपगृह्णाति ...	५६२
अथापविनक्ति ...	७६	अथैतां वाचं वदति ...	१५६
अथापास्यति ...	३८	अथो अपि त्रीणि स्युः ...	६०
अथाभिपद्यते ...	३८	अथो इतरथाङ्गः ...	४८०
अथाभिष्टुति ...	३६	अथोखा मादत्ते ...	४६२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथोत्तम मनुयाज...	५४६	आप्यायध्व मन्त्रा ...	४६१
अथोत्तरं परिदधाति ...	२३२	आ यजता मेज्या ...	४६७
अथोत्तरां जुह्व मध्यूहति...	३६६	आ वह देवान् ...	२८८
अथोत्तरां दोहयित्वा ...	४६४	आसीनो याज्यां ...	२८६
अथोदकवतोत्तानेन ...	४६४	आस्याचं जुह्व ...	२८७
अथोदक्ष्णं स्पर्धं प्रहरति ...	१५६	इदक्ष नमो देवेभ्य ...	५८४
अथोपना सुपदधाति ...	६६	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वचं	
अथोपाऽश्रूपङ्कयते ...	५२८	प्रजहार । स प्रहृत-...	१३४
अथोलूखलं निदधाति ...	७२	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वचं	
अन्तरेणो हैव पत्नीम् ...	५६८	प्रजहार । सोऽवलीयान्	४४४
अपसरणतो ह वा ...	६१६	इन्द्रो ह वा ईक्षाक्षो ...	४१५
अपोहै कनीयसीः ...	५८३	इन्द्रे ह वा एतदध्वर्युः ...	२४४
अमितोऽग्नि मऽसा उन्नयति	१५३	इष्टञ्च वित्तश्चेति ...	५८३
अय मेव सुवो ...	२००	इह गतिर्वामस्येति ...	५८४
अरां॥ इवामे ...	२८८	ईडेन्यो नमस्य इति ...	२६५
अश्वशफमात्रं ...	११२	उत मैत्रावरुणीति ...	५३०
अश्वो न देववाहन इति । अश्वो	२६४	उतो अनुष्टुभावेव ...	४६८
अश्वो न देववाहन इति । मनो	२६५	उतो गार्हपत्य एव ...	५००
असौ मानुष इति...	३२६	उतो पञ्चावत्त मेव...	४७६
असौ यानुवाक्येयं याज्या ...	४७८	उतो पात्र्ये गृह्णन्ति ...	३६
अस्या मृधेन्द्रोत्रायां ...	५८२	उत्तरस्यां देवयज्याया ...	५३१
आमेधोरन्वाह ...	२४५	उत्तरार्द्धपूर्वाद्धैके ...	४२२
आज्यभागाभ्या मेव ...	४१६		
आदत्तेऽध्वरहृतं ...	१३५		

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
उपहृतः सखा भक्ष इति...	५२६	ओ आवयेति वै देवाः । विराज ३४६	
उपहृता गावः सहर्वमा इति	५२८		
उपहृता सप्तहोत्रेति ...	५२६	कविशक्त इति : २८७	
उपहृतेडा ततुरिरिति ...	५२६		
उपहृते द्यावापृथिवी ...	५३०	गातुं यज्ञाय गातुं... .. ५८५	
उरुगच्छती अमयं ...	५८०	गृणानो ह्यदातय इति	२६२
ऊर्ध्वं मेवोद्भूति	१७८	वृताच्चेति । विदेघो ...	२५६
ऋणं ह वै जायते	४७५	चक्षुषी ह वा एते ...	४२२
ऋतवो ह वै देवेषु ...	३६१	चतस्रो देवता यजति ...	५६६
ऋतवो ह वै प्रयाजाः ...	३६१	चतुर्थेन वै प्रयाजेन ...	३६२
ऋषियुत इति	२८६	चतुर्धा विहितो ह ...	१२४
		चत्वारो ममेति चतुर्थे ...	३८४
		चत्वारो ममेतौन्द्रोऽब्रवीत्	३८३
एकविंशतिः सामिधेनीः	२४६	चमसो देवपान इति ...	२८८
एकादशस्त्रादधीत	४६६		
एकादशान्नाह	२४५	जघनेनो ह्यैव पत्नीम् ...	५६८
एतद् वै देवा अग्निं ...	२८५	जुष्टां नराश्रमेति ...	३३०
एतद् वै मनुर्बिभयाश्चकार	५२७	जुष्टा मद्य देवेभ्यो ...	३३०
एतद्वै संवत्सरस्य	३६२	जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ...	३३०
एतेन वै देवाः	४२०		
एष वै स यज्ञः	४६६	तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीत	४६६
एषा वा आशीः	५३२	तं वा एतम् । अध्वरवन्तं...	२६७
		तं वा एतम् । दृषण्वन्तं ...	२६४
ओ आवयेति वै देवाः । पुरो	३४६		

कण्डिकाप्रतीकम्	शृङ्ख	कण्डिकाप्रतीकम्	शृङ्ख
त५ अपयति	११२	तथेति देवा अत्रुवन् ...	२१८
त५ हविष्मन्त ईडित इति...	२६४	तथो एवैष एतत्	३६३
त इन्नेय सह चैरुः ...	१२४	तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति ...	६१८
त उत्तमे प्रयागे	३६६	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उद्गातारो	३४८	माश्रास्ते। यस्य हि पशवो	
त उ हास्या ऊचुः। उपैवेम	१२५	भवन्ति स पूर्व मिष्टाथ भूयो ५३१	
त उ हैत ऊचुः। इदं मु ...	२१८	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उ हैत ऊचुः। उपैवेम	१२५	माश्रास्ते। यस्य हि पशवो	
त ऋतवोऽभि मब्रुवन् ...	३६२	भवन्ति स पूर्व मिष्टाथापरं ५३१	
तं गोभिरनुविष्ठाप्य ...	४४५	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
तं यस्मिन्त्वोदेति	४४८	माश्रास्ते। यस्य हि प्रजा	
तं हृन्दोभिरभितः... ..	१५२	भवत्यमुं	५३१
तत एतर्हि... ..	२६०	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
ततो देवाः। अर्चन्तः ...	३६२	माश्रास्ते। यस्य हि प्रजा	
ततो देवाः। एतां	१२५	भवत्येक	५३१
ततो देवाः। सर्वं यज्ञं ...	६०४	तदानीयमान मभिमन्त्रयते	४६३
ततो देवा एतं वचं ददृशुः	६	तदाहुः। आहूनीये ...	४६६
ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा ...	१३४	तदाहुः। कस्मा उ... ..	२०२
तत्र जपति। एतत्त्वा ...	३२६	तदाहुः। किन्देवत्या- ...	३६५
तत्र जपति। विश्वकर्मेक्षुनूपा	३३१	तदाहुः। किमिदं	४१६
तत्र जपति। यण्णोर्वी- ...	३३१	तदाहुः। नान्तर्वेद्या ...	१७६
तत् प्रतिगृह्णाति	५१५	तदाहुः। नासोमयाजी ...	४४६
तत्प्रतीचीनग्रीव सुपस्तृणाति	७२	तदाहुः। यदुत्तमान् ...	३६२
तत् प्रस्तरं स्तृणाति ...	२३४	तदिदं नान्तं भवति	६००
तत् प्राप्नाति... ..	५१६	तदु कथं मभूदिति ...	२६१

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
तदु घृताच्चेति	२६१	तद्वैकेषा मध्वर्युः	५६८
तदु चैतर्हि	२६१	तद्वैतद्देवाः	३१७
तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्थक्र५स्त	६१६	तद्यथा योनौ रेतः	४७८
तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां १५२		तद्यथैवादः । सोम५	४६३
तदु तथा न कुर्यात् । यत्रैव	३६३	तद्यथैवादो बृहस्पतिः	५१५
तदु तद्विवि विष्णुर्थक्र५स्त	६२०	तद्यदाज्यजिप्ताभ्यां	१८०
तदु समेव नयेत्	४४६	तद्यदेते अत्र । याज्या-	४६७
तदु ह भाल्लवेयः	४६८	तद्यदेवं पिनायि	६६
तदु हैक आहुः । अग्नये	२४४	तद्वा अग्नय इति	४६५
तदु हैक आहुः । उभयं	२५६	तद्वा ऋषीणा मनु-	५८४
तदु हैक आहुः । उमे	५८४	तद्वा एतत् । अविच्छीण	४४८
तदु हैकेऽन्वाहुः	२६५	तद्वा एतत् । उभय५	१११
तदु होवाच	७	तद्वा एतत् । वसन्त एव	३६५
तदु होवाचासुरिः	४१६	तद्वा एतत् । समान एव	५६६
तद्व मन उवाच	३१६	तद्वा एतत् । समान मेव	४४६
तद्व सैतत्परा	७४	तद्वा एतदेव वार्ज्जम्	४४७
तद्व सैतदारुणिराह	३७	तद्वा एता५ रात्रिम्	४४८
तद्वैके । इध्मस्यैवैतान्	२१६	तद्वा एष एवेन्द्रः	४४८
तद्वैके । दृष्टोपवसन्ति	४४७	तदेव खलु हतो	४१७
तद्वैके । देवतां पूर्वां	४६६	तद्वै चतुरवत्तं भवति	४७६
तद्वैके । देवेभ्यः	७७	तद्वै देवाः शुश्रुवुः	१५१
तद्वैके । पुरस्ताद्वाथ्ये	२६६	तद्वै देवा न जग्मुः	३६१
तद्वैके । महेन्द्रायेति	४४६	तद्वै देवाना माग आस । कनीय ३६१	
तद्वैके । वेदेस्तीर्णायै	३२७	तद्वै देवाना माग आस । य इत्यं ५१३	
तद्वैके । सुक्सम्मार्जनान्यभा-	१७७	तद्वै बज्र५ क्षृणीयादित्याहुः २१७	

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तन्वा समिद्धिरङ्गिर इति	२६३	तस्मादेतदृषिणाभ्यनुक्तम् ...	५१३
तन्न दङ्गिः खादेत् ...	५१६	तस्मै ह स्म पूर्वाङ्गे... ..	४१६
तन्न पूर्वेण परिहरेत् ...	५१५	तस्य यानि शुक्लानि ...	७१
तन्न सत्रा पुथुं ...	१११	तस्य वा एतस्यानसः ...	३६
तन्निदधाति । वसोः ...	४६३	तस्य सोमपान मेवैकां ...	४१४
तं निज्ज्ञीय निरस्यति ...	४४८	तस्यां पवित्रं करोति ...	४६२
तन्वेवानवक्लृप्तम् ...	७	तस्यासावेव द्यौर्जुह्वः ...	२००
तन्मुहूर्तं धारयित्वा- ...	५६२	तस्येय मेव जुह्वः	२००
त मग्नौदभिनिदधाति ...	१३७	तां वा अतिरिक्तां जुहोति	६०३
त मद्भिरभिगृह्णाति ...	११२	तां वा अष्टमौ मनु- ...	२६५
त मनु विद्योत्तरेण ...	१५२	तां वै प्राङ्मन्येव	५३२
त मन्वेष्टुं दग्निरे ...	४४४	ताः ह मनुस्वाच... ..	५२६
त मभिनिदधाति ...	२३४	ताः होचतुः कासीति ...	५२६
त मादत्ते । देवस्य ...	१३४	ताः होतानुमन्त्रयते ...	५४६
त मावेदेः सःस्तृणाति ...	६०३	ताः पञ्चदश सामिधेन्यः ...	२४५
त मिन्द्रो जघान ...	६०	ताः सथे पाणौ कृत्वा ...	६१
त म्भिमिर्हयितुं दग्ने ...	२६०	ता उत्तरेणाहवनीयं ...	६
त मेवं भूत्वा समुद्र ...	५२५	ता उत्सिच्योत्तरेण	६
तं पर्याग्निं करोति ...	११२	ता उ हैता देवता... ..	४१७
तं प्रथयति	१११	ता नान्तरेण सञ्चरेयुः ...	६
तं प्राञ्च मनुसमस्यति ...	५६२	तानि वा एतानि । चत्वारि	७४
तं मध्यमेन कपालेन ...	६३	तानि वा एतानि । कन्दोभ्य	२०३
तयार्चञ्चाम्यंश्चचार ...	५२६	ता माच्छिन्ति	४६०
तर्हि विदेधो माथव ...	२६०	तां प्रतिमार्ष्टि	१५४
तस्मात् प्रथमे प्रयाज ...	३८४	ता वा आन्यहविषो ...	५६६

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
ता वा एताः । नव व्याहृतयो	३४६	ते वा एते । अमीषोमयोरेव	४२३
ता वा एताः । पञ्च व्याहृतयो	३४८	ते वा एते । उल्लुके ...	५४६
ता वा एताः । पञ्चाशिवः	५८३	ते वै त्रिष्टुभौ भवतः ...	४६७
तावेन मुपावहततुः ...	४१६	ते वै द्वे भवतः ...	६०
ता वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना	२४७	ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः	५६८
तासां सप्तदशाक्षराणि ...	३४८	ते वै पाषाणाः स्युः ...	२१६
ता हैता गतश्रेवानुब्रूयाद्	२४६	ते स्वर्गं लोकं यन्तः ...	३६३
तूष्णीं चतुर्थम् ...	४४५	ते ह देवा ऊचुः । क नु ...	१५२
ते देवा अकामयन्त । कथं नु	२६२	ते ह देवा ऊचुः । जयामो	१३६
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विम	४८०	ते ह देवा ऊचुः । बृहस्पति	१५६
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विमं	३६७	ते ह देवा ऊचुः । योऽयं ...	५१३
ते देवा अग्नि मब्रुवन् ...	३६२	ते हैता मेघतु ...	३६१
ते देवा अब्रुवन् । अमा ...	४४४	ते होचुः । अनु नोऽस्यां ...	१५१
ते देवा अब्रुवन् । न वा ...	४४५	ते होचुः । अश्विभ्यां ...	४०६
ते देवा अब्रुवन् । मा ...	४६५	ते होचुः । उपजानीत ...	५१३
ते देवा अब्रुवन् । यावन्ति ...	४६५	ते होचुः । ऋतूनेवानुमन्त्रया-	३६१
तेऽध्वर्यु मब्रुवन् ...	४६५	ते होचुः । नो न्वेवात्राशमत्पूषा	५१४
तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति ...	६२	ते होचुः । नो न्वेवात्राशमदृह	५१४
तेनोपांशु चरन्ति ...	५६६	ते होचुः । मगायैन्द ...	५१३
ते पुनरनुसंस्पर्शयन्ति ...	५६६	ते होचुः । यत्त्वय्यमुत्र ...	४६६
ते प्रजापतिं प्रति ...	३१६	ते होचुः । हन्तेमां ...	१५१
ते प्राचं विश्वं निपाद्य ...	१५१	तौ होचतुः । कि मावयो-	
तेऽर्चन्तः आम्यन्तश्चेष्टः ...	४०५	स्ततः स्यादिति ताभ्या ...	४१६
ते वा आन्यहविषो ...	३६२	तौ होचतुः । कि मावयो-	
ते वा आर्द्राः स्युः ...	२३२	स्ततः स्यादिति यस्यै ...	४१८

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
तौ होचतुः । अद्वादेवो ...	७४	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
त्रयो ममेति तृतीये ...	३८४	प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते ह १३५	
त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमा ...	२४७	प्राजापत्याः प्रजापतेः ...	४७६
त्वष्टुर्ह वै पुत्रः ...	४१४	देवा ह वा ऊचुः ...	३६६
		देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः ...	३५
		देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः ...	१७५
दिव्यं धामाशास्त इति ...	५८३	द्वयं वा इदं न तृतीय मस्ति ।	
दीर्घायुत्व माशास्त इति ...	५८२	आद्रक्षैव मुष्कश्च ...	४१८
देवपात्रं वा एष ...	४७७	द्वयं वा इदं न तृतीय मस्ति ।	
देवयुवं विश्ववारा ...	३४६	सत्यश्चैवानृतश्च ...	६
देवान् यच्छद् विदां ...	३२८	द्वादशसादधीत ...	४६६
देवान् यच्छि खध्वरेति ...	२६६	द्वौ ममेति द्वितीये ...	३८४
देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह ...	५४६	द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३
देवान् वा एष प्रीणाति ...	५७६		
देवा म इदं हविर् ...	५३२	नातो भूयसीः कुर्यात् ...	५८३
देवाश्च वा असुराश्च । उभये			
प्राजापत्याः पस्पृधिर		पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य ...	२४५
एतस्मिन् ...	३६१	पञ्चदशाना मु वै ...	२४५
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पञ्च ममेति पञ्चमे ...	३८४
प्राजापत्याः पस्पृधिर		पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८४
एतस्मिन् ...	६०४	परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ...	२८६
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पवित्रवति संवपति ...	११०
प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो १५१		पवित्रे करोति ...	६०
देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजा-		पुरस्तादर्वाक् प्रवृणीते ...	३९८
पत्याः पस्पृधिरे ते दृष्टैर् ३८३			

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
पुरुषः ह वै देवाः ...	१२५	मनोजूतिर्जुषता मान्यस्येति	५१७
पुरुषो वै यज्ञः ...	२००	मनोर्हं वा ऋषभ ...	७४
पूर्णे निनयति ०-० प्रमयति	६१७	महो ज्यायोऽक्रतेति	५८२
पूर्णे निनयति ०-० सन्दधाति	६१८	मानवी दृतपदोति	५३०
प्रजापतिर्ह वै खां ...	५१३	य इमं यज्ञं मवान्ये ...	५३०
प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ...	४२१	य उ एव यजमानाया-	१३६
प्रजावतीरनमौवा ...	४६१	य एषोऽसुराणां मासीत्...	४८०
प्रणीर्यज्ञानां ...	२८७	यक्षत् स्वं महिमानं मिति	४६६
प्राण एव सुवः ...	२००	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
प्राणेष्वेव ह्वयते ...	५३२	मनु प्राञ्च ...	५५६
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते ...	२१५	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
प्रोक्षणीषु पवित्रे ...	१८०	मनु यजमानायैवैतद् ...	३६५
प्रोक्षिता स्येति ...	६२	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
बृहच्छोचा यविद्येति ...	२६३	मनु स यद् ...	३४५
बृहदग्ने सुवीर्यं मिति ...	२६३	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
ब्रह्मसंश्रित इति ...	२८७	मन्वत्तेव ...	२०१
ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य ...	३२६	यजमान एव ध्रुवा मनु ...	३१५
भरतवदिति ...	३२८	यज्ञं वा एष जनयति ...	५७६
भूमा वा अन्नः ...	३५	यज्ञेन वै देवाः । इमां ...	४०५
भूयसि हविष्करणे ...	५३१	यज्ञेन वै देवाः । दिव ...	४६४
भूयो हविष्करणं भाशास्त इति	५८२	यज्ञेन ह वै देवाः ...	४०५
मनवे ह वै प्रातः ...	५२४	यज्ञो ह देवेभ्यो ...	३४६
मनुष्यद् भरतवदिति ...	३२८	यदा पिष्टान्यथ जोमानि...	१२६
		यदा षट्तोऽथाभिवासयति	११३

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
यदि चतुर्था मनु- ...	२६६	यद्देवेति च प्रेति चान्वाह ।	
यदि तृतीयस्या मनु- ...	२६६	प्रेति वै रेतः	२५६
यदि दशम्या मनु- ...	२६७	यशो वा अयनः	३६
यदि द्वितीयस्या मनु- ...	२६६	यावती वै वेदिः	२१६
यदि नवम्या मनु-	२६७	या वै प्रजा यज्ञे	३४६
यदि पञ्चम्या मनु-	२६७	युजौ ह वा एते	५६५
यदि पालाशान् न... ..	२१६	युष्मा इन्द्रोऽवृणीत	६१
यदि मध्यतो यज्ञस्या- ...	३६४	यूय मिन्द्र मवृणीध्वं	६१
यदि षष्ठा मनु-	२६७	योक्त्रेण सन्नद्धति	१७७
यदि सप्तम्या मनु-... ..	२६७	योषा वै वेदिः	२१६
यद्यन्ततो यज्ञस्या-	३६४	यो ह वा अग्निः	२६४
यद्यष्टम्या मनु-	२६७		
यद्यु अध्वर्युः । अग्नीषोमयो-	५५८	रथौरध्वराणा मिति	२८७
यद्यु अध्वर्युः । इन्द्राग्नयो-	५५६		
यद्यु एन सुपधावेत्	४०७	वसुवने वसुधेयस्येति	५४६
यद्येकादश्या मनु-	२६८	वसुनाऽ रातो	३३०
यद्देव देवताया आदिशति	३८	वामनो ह विष्णुरास	१५१
यद्देव पूरुषाचं निनयति ...	६१७	वायुरसि तिग्मतेजा	१३५
यद्देव विष्णुक्रमान् क्रमेत ...	६१८	वार्जन्नं वै पौरुषमासं	४४६
यद्देव हिङ्करोति	२५८	विप्रानुमदित इति	२८७
यद्देवापः प्रणयति । अद्भिर्वा	८	विष्णोः स्थान मसीति	३१४
यद्देवापः प्रणयति । देवान् ह वै	८	वृत्रो ह वा इदं	६०
यद्देवास्यात्र । होता	८	वृषणं त्वा वयं	१६४
यद्देवेति च प्रेति चान्वाह ।		व्याममात्रो पश्चात्	१५३
प्रेति वै प्राणः	२५६	व्रत मुपैष्यन्	५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
शङ्खो जीवदान्	५८०	स आहवनीयागारे	८
शत्रो अस्तु द्विपदे	५८५	स इध्मसन्नहनान्येवामिपद्या-	३२७
शम्भुवौ मयोभुवाविति ...	५८१	स इन्द्रोऽग्नवीत् । एको ...	३८३
शश्वद्व भाम आह	५२४	स इन्द्रोऽग्नवीत् । यत्र वै ...	४४५
शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य ...	६२	स इमां पृथिवीं प्रविवेश...	१२६
शोचिष्कोशस्त मौमह ...	२६६	स उत्पुनाति । सवितुर्वः ...	६१
श्रेष्ठतमाय कर्मण इति ...	४६१	स उत्पुनाति । सवितुस्त्वा...	१८०
षड्मिथ्याहृतिभिः	१५३	स उदीक्षते । स्वयम्भूरसि	६२०
संवत्सरः ह वै	३६४	स उपतिष्ठते	६२१
सः स्थिते यज्ञे	६१७	स उपदधाति	६३
स आन्यस्योपस्तीर्य ०—०		स उपक्रयते	५२८
तद्यथैव	५१५	स एतेन यजुषा	२०३
स आन्यस्योपस्तीर्य ०—०		स एष देवयानो वा ...	६१७
हे वा आऊती	४७६	स एष यज्ञस्तायमानः ...	२००
स आन्यस्योपस्तीर्य ०—०		स ऐक्षत । अहास्य ...	४६४
सैसान्येन मिश्राऊतिर् ...	३६५	स गृह्णाति । घाम ...	२०३
स आतनक्ति	४६४	सङ्गामो वा एष	३६५
स आर्षेय मुक्ताह । देवेदो	२८६	स जपति । इन्द्रस्य	१३५
स आर्षेय मुक्ताह । ब्रह्मणव-	३२६	स जुहोति । देवा	६०३
स आश्राव्य । य एव ...	३२७	स जुहोति । सम्बर्हिः ...	६०३
स आश्राव्याह । इषिता दैव्या	५६०	स त्वष्टा जुक्रोध । कुविन्नेऽनुप-	४१५
स आश्राव्याह । समिधो	३६३	स त्वष्टा जुक्रोध । कुविन्ने पुत्र	४१४
स आह । अग्नये	२४४	स धुर मभिमृशति ...	३६
स आह । अग्निर्देवो ...	३२७	स नः पृथु श्रवाय्य मिति ।	
		अदो वै पृथु	२६३

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स नः पृथु अवाय्य मिति ।		स यत्रैव तिष्ठन्	३६२
ओत्रं वै पृथु	२६५	स यत् सम्मार्ष्टि	१७५
स न पौर्णमासं	६०४	स यत् सामिधेनीषु	२६१
स न प्रतिशुश्राव	२६०	स यत् सोमपान मास	४१४
स निनयति । कस्त्वा	६०४	स यत् स्फ्य मादत्ते	१३४
सप्तदश सामिधेनोः	२४६	स यथाऽमुराप्यायेत	४४६
स प्रणयति	८	स यथा हैवामिः	२६८
स प्रतिपद्यते	५८५	स यथा हैवामिः	२६४
स प्रतिमार्ष्टि	१५५	स यदामेय मान्यभागं	३६३
स प्रवृत्तो होता	३२६	स यदाश्रावयति	३४७
स प्रहरति । पृथिवि	१३७	स यदाह प्राणाय त्वोदानाय	६७
स प्रेक्षते । अगन्म स्वरिति	६२०	स यदिदं पुरा	७३
स प्रोक्षति	६२	स यदि पुरा मानुषीं	५१७
स मध्यम मेवाये	२३२	स यदि प्रक्षरस्य रूपं	
समिद्धो अम आळतेति	२६६	कुर्याद् । यथैवादः	६००
समिध्यमानो अध्वर	२६६	स यदि प्रक्षरस्य रूपं	
स यः कपालान्युपदधाति	६२	कुर्याद् । वेदस्यैकं	६००
स यच्चतुर्जुङ्गां गृह्णन्	२०२	स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।	
स यच्चतुर्जुङ्गां गृह्णाति । अक्षार २०२		यत्तैर्नैवाददीत	५६०
स यच्चतुर्जुङ्गां गृह्णाति । ऋतुभ्यः २०१		स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।	
स यज्जुङ्गा मान्यं	३६७	यदीच्छा वा	३४६
स यत् प्राशिञ्च भवद्यति	५१४	स यदीष्टिं कुर्वीत	४०८
स यत्र देवानाम्पत्नीर्	६००	स यदेव यजेत	४७५
स यत्राह । इषिता	५७६	स यद्गार्हपत्ये सादयति	६
स यत्राह । ब्रह्मन्	५१७	स यद्ग सोऽपथाहरेत्	३४८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स यद्येतन्नोदाश्रयंसेत ...	२४७
स यद्येनं पुरस्तात् । असुर-	
रक्षसान्यासिसङ्गन्त्य- ...	३६४
स यद्येनं पुरस्तात् । यज्ञ-	
स्यानुयाहरेत् ...	३६४
स यद्येनं प्रथमायाः ...	२६६
स यद्येनान् पुरस्तात् ...	३६३
स यद्वर्त्तमानः संभववत् ...	४१५
स यं पुरुष माजमन्त ...	१२६
स यस्य गार्हपत्ये ...	३६
स यस्यानसो हविर्गृह्णन्ति	५६४
स यावदस्य वशः ...	२४७
स येन देवेभ्य ऋणं ...	४७६
स येनैव देवा दिव ...	४६४
स ये ह्याय ईजिरे ...	१५६
स यो देवाना मासीत् ...	४८०
स योऽस्तावन्नीदुत्तरतः ...	१३६
स वा अग्नये सम्पृच्छाति	६०१
स वा अग्रं जुहा मगन्ति ...	५६१
स वा अङ्गुयन्निवैवाणुवाक्या	४७८
स वा अग्नवमृषन्समानयति	३६६
स वा अग्नस एव ...	३५
स वा अभि वासः ...	१७८
स वा अभ्यर्द्ध इवेतराभ्य ...	४६८
स वा आरण्य मेवाग्नीयात्	७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स वा इत्यग्रेन्तरतः सम्प्राप्तिं	१७६
स वा इत्यग्रेन्तरतः सम्प्राप्तिंति	१७६
स वा इन्द्रस्तथैव ...	४१६
स वा उत्तरा मेवोपवसेत्	४२१
स वा उत्तरार्द्धादवद्यति ...	४६८
स वा उपरि जुह्व ...	२३५
स वा उपाश्रु ...	२५८
स वा ऋच मनूय ०—०	
तदन्विमा ...	४२०
स वा ऋच मनूय ०—०	
तस्मादिमे ...	४२३
स वा एति च प्रेति ...	२५८
स वा एभ्यस्तत्परो ...	४०६
स विद्यस्तेः पर्वभिः ...	४२१
स वै कपालान्येवान्यतर ...	६३
स वै खलु बर्हिः ०—० अग्रं	५४८
स वै खलु बर्हिः ०—० तद्दे	५४८
स वै ग्रहं गृहीत्वा- ...	३४८
स वै चतुष्टयमानः ...	५२६
स वै चतुर्जुहां गृह्णन् ...	२०२
स वै तथैव सम्मृज्यात् ...	१७७
स वै तिसृन्नवाह ...	२८६
स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं ...	१५३
स वै त्रिः प्रथमा ...	२४५
स वै त्रिर्यजुषा हरति ...	१३६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स वै न ग्रन्थिं कुर्यात् ...	१७८	स समनक्ति । सङ्गोतिघा	३१६
स वै पर्शुं प्राखया ...	४६०	स समवदायेडाम् ...	५२७
स वै पौर्णमासेनोपवस्यन्	४२१	स समाहन्ति ...	७५
स वै प्रवरायाश्चाववति ...	३२७	स सम्प्रगृह्णाति ...	५६४
स वै प्रातरप एव ...	८	स सम्मार्ष्टि... ...	५४७
स वै यावन्मात्रं भिवैवावद्येत् ।		स स्तन्नं न भिन्दति ...	२१६
तथा शल्यः प्रच्यवते ...	५१४	स स्तृणाति ...	११७
स वै यावन्मात्रं भिवैवावद्येत् ।		स खुचोत्तरं माघार ...	३१४
मानुषः ह कुर्याद् ...	४७६	स ह नैव प्रतिशुभाव ...	२६०
स वै वाचं यम एव... ...	५१६	सह पित्रा वैश्वानरेणेति ...	३३०
स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः ...	५६४	स हरति । मरुतां... ...	५६१
स वै वौगिति करोति ...	४७६	स हामिखवाच । अथ यन्मां	३६१
स वै व्यन्तु वेत्विति ...	३६५	स हामिखवाच । अह ...	१३६
स वै सत्यं मेव वदेत् ...	६	स हामिखवाच । उदङ्घो ...	१३६
स वै समिधो यजति । प्राणा वै	३८२	स हामिखवाच । मध्येव ...	४१८
स वै समिधो यजति । वसन्तो	३६३	स हामिखवाच । सुवाद ...	५२४
स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । यथा वा	४२१	स हामिखवाच । उवाच ...	५००
स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति	४२१	स होता नापत्याहरेत् ...	३४७
स वै सम्मज्य सम्मज्य ...	१७६	स होता नापत्याहरेत् ...	३४८
स वै खुचः सम्मार्ष्टि ...	१७५	स होतुरिह निजिम्पति ...	५२७
स वै खुचौ ब्रूहति ...	५५८	स होवाच । अपीपरं ...	५२५
स वै खुच मेवाये सम्मार्ष्टि...	१७६	स होवाच । दृढस्पति- ...	१५६
स संहितैः पर्वभिः ...	४२२	स होवाच । मा नु मे ...	४१७
स सन्नद्यति ...	१७८	स होवाच । यावद्वै ...	५२४
स समनक्ति । वसुभ्यस्त्वा ...	५६०	स होवाच । वचो... ...	२१८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स होवाच । विदेघो ...	२६१	सोऽनुब्रूहीत्येवोक्ता-	३४७
सा मनोरेव जायां ...	७५	सोऽनुवाक्या मनूय । याज्या	४७७
सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि	७५	सोऽनुवाक्या मनूय सम्पश्यति	४८६
सा या पुरस्ताल्लक्षणा ...	४७८	सोऽन्वाह । अग्निं ...	२६४
सा विष्वंसयति ...	६०२	सोऽन्वाह । ईडेन्यो ...	२६३
सावेक्षते । अदव्येन ...	१७६	सोऽन्वाह । प्र व इति ...	२६५
सा वै पश्चावत्ता भवति ...	५२७	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवति	
सा वै पश्चाद्वरीयसौ स्यात्	१५४	वाजा इत्यन्नं ...	२५६
सा वै प्राक्प्रवणा ...	१५४	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवत्यन्न	
सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या	४७८	आ याहि वीतय इति	२५८
सा ह वाक् परोक्ता ...	३१६	सोऽपि दधाति । विष्णो ...	४६४
सुप्रजात्वं माश्रास्त इति ...	५८२	सोऽब्रवीत् । हिनोत्येव ...	४४५
रूपचरणा च स्वधिचरणा चेति	५८१	सोऽभिष्टशति । अग्निष्टे-...	११२
सूर्य एवाग्नेयः ...	४१६	सोऽभिष्टशति । भुवा ...	२३५
सैषा त्रयी विद्या ...	७१	सोऽभिष्टशति । मां मेर्मा	११३
सैषा निदानेन यदिडा ...	५२६	सोऽभिवासयति ...	११३
सो अध्वरा जातवेदा ...	४६७	सोऽभ्यादधाति ...	२३३
सोऽग्नि मेवामौक्षमाणो ...	५	सोऽयं विष्णुर्ग्लानः ...	१५२
सोऽग्निरुत्तरतः ...	१३६	सोऽर्चन्श्चाभ्यंश्चचार ...	५२५
सोऽग्रीन्नापय्याहरेत् ...	३४७	सोऽवेक्षते । तेजोऽसि ...	१८१
सोऽध्वर्युः । यथापूर्वः ...	४६५	सोऽवेक्षते । सत्यं वै ...	१८१
सोऽध्वर्युर्नापय्याहरेत् ...	३४७	सोऽसावाज्य मधिअयति...	१११
सोऽनक्ति । अन्तु ...	५६१	हिङ्गुत्यान्वाह ...	२५८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ ब्रवोपायनम् । तत्र अपासुपस्पर्शनम्*, प्रसङ्गादन्तवदनेनामेध्यत्वम्, अपां पवित्रत्वम्, अग्नेर्ब्रतपतित्वम्, ब्रतग्रहणमन्त्रः, ब्रतविसर्जनमन्त्रः, अन्तवदननिन्दा, सत्यवदनप्रशंसा, ब्रतग्रहणेन देवत्वतामः, ब्रतविसर्जनेन पुनर्मानुषत्वम्, अशनानशनविचारः, उपवसथनिर्वचनम्, ब्रतिनो राज्ञौ श्रयनस्थाननिरुक्तम् । अथ प्रणीताप्रणयनम् । तत्र तत्स्थाननिरुक्तम्, व्याहृतिचतुष्टयात्मकस्तन्मन्त्रः, तुष्णीं होमप्रसङ्गात् प्रजापतिवर्णनम्, प्रणीतास्तुतिः, अपशब्दनिरुक्तिः, अपां वक्षत्वम्, प्रणीताप्रणयनप्रकारः, प्रणीताभ्योर्मध्ये सञ्चरनिषेधः, तासां मया मतिहरणोऽनाप्तौ च दोषोऽस्त्विति । अथ परित्तरणम्, पात्रासादनञ्चेति ॥

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ हविर्निर्वापः । तत्र शूर्पाभिहोत्रहवण्योर्यज्ञम्, तयोः प्रतपनम् (त्रीहिववाक्ययोः चत्वारोऽष्टौ वा दोषाः), शकटसमीपे गमनादिकम्, ततोऽग्न्यहवविधानम्, शकटान्निर्वापस्य प्राशस्त्यातिशयं द्योतयितुं वेदिहविर्द्वागयोः समत्त्वकथनञ्च । ततो धुरभिमर्शनम्, ईषाभिमर्शनम्, शकटारोहणम्, तद्ब्रह्मवेक्षणम्, तेभ्यस्तृणनिरसनम्, तत्स्पर्शनम्, ततस्तद्गृहणञ्च । तत्र देवतादेशनस्य कर्तव्यत्वम्, अग्नीषोमीयादिहविःष्वप्येतदतिदेशः, निरुक्तशेषाभिमर्शनम्, शकटादवरोहणम्, निरुक्तेन हविषा सहामिसमीपे गमनञ्च । ततो हविःसादनम्, तन्मन्त्रगतनाभिःशब्दार्थञ्चेति ॥

* एवमादौ तद्विधिर्बोध्यः ।

† एवमादौ तदुपदेशो बोध्यः ।

‡ एवमादौ तदाम्नां बोध्यम् ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पवित्रच्छेदनम्, तन्मन्त्रस्य व्याख्यानञ्च । तत उत्पन्नम्, तत्रेति-
हासकथनञ्च । तत्प्रसङ्गतो वृत्रपदनिर्वचनम्, दर्शोत्पत्तिवर्णनम्,
अच्छिन्नशब्दार्थोपदेशश्च । तत उदीकनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनञ्च । ततोऽपां
संस्कारणम् ; तैर्हविषः प्रोक्षणम्, यज्ञपात्राणाञ्च प्रोक्षणम्, ततः प्रोक्षणी-
निधानस्थानविधिक्षेति ॥

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ कृष्णाग्निन्यादानं मवधूनञ्च । तत उदकोपस्पर्शनम्, कृष्णाग्निना-
स्तरणम्, उलूखलस्थापनम्, हविरावपनम्, वाग्विसर्गः, हविःकण्डनम्,
हविष्कृदाह्वानम्, प्रसङ्गात् मनोऋषभकथावर्णनम्, दृषदुपलभ्योः कुट्टनम्,
हविर्निधानम्, हविर्निष्पन्नम्, अपासुपस्पर्शनम्, हविर्विवेचनम्, तुषनिक्षे-
पणम्, पुनरपासुपस्पर्शनम्, अभिमन्त्रणम्, त्रिःपञ्चोक्तञ्चेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ पेषणोपधाने । तत्रादौ दृषदुपलभ्योरुपधानम्, प्रसङ्गतः पुरोडाशस्य
मस्तिस्करूपत्वेन स्तुतिः, उपवेशनिर्वचनम्, आमातृक्रथाच्छब्दयोर्विव-
क्षितार्थनिर्णयः, अयज्ञियाभिनिर्हरणम् । ततो मध्यमकपालोपधानम्,
तन्मन्त्रगतब्रह्मक्षत्रशब्दयोरभिप्रेतार्थनिर्णयः, अभिचारे तद्विशेषकथनम्,
दक्षिणहस्ताङ्गुल्याभिनिधानम्, प्रसङ्गात् अग्निब्राह्मणयोः समत्वाख्यानम्,
तत्कपालस्योपर्यङ्गाराध्यूहनम् । एवं क्रमात् सर्वकपालाणां सुपधानम्,
तेष्वङ्गाराध्यूहनञ्च । ततः पेषणविधिरम्भः । तत्र कृष्णाग्निनास्तरणम्,
तदुपरि दृषदुपधानम्, तदुपर्युपलास्थापनम्, दृषदः पश्चात् शन्योपधानम्,
उपलोपधानमन्त्रतात्पर्यकथनम्, दृषदि तण्डुलप्रक्षेपः, तत्पेषणम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यवर्णनम्, तत्रान्यनिर्वापः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पिष्टानां पात्र्यां संवापः । तत्र उपसर्जन्यासेचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य-
कथनञ्च । ततः पिष्टसंयवनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, तद्वेधाकरणम्, तयोः
संहरणम्, पुरोडाशकपालस्यान्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विधातुं
कर्तृभेदकथनम्, तदान्याधिश्रयणमन्त्रतात्पर्यवर्णनञ्च । ततः पुरोडाशस्य
अपगतार्थं मग्न्युपरि स्थापनम्, प्रथमम्, अद्भिरभिमर्शनम्, पर्यम्भिकरणञ्च ।
तत्र पुरोडाशपरिमाणनिर्णयः, अपगामिमर्शनमन्त्रयोः किञ्चित् किञ्चिद्
व्याख्यानञ्च । षड्ते पुरोडाशे तदभिवासनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः
पात्रौनिर्सेजनञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

अथ निर्सेजनप्रसङ्गादात्मगोत्वव्याख्यानम् । तत्रात्मनां पात्रौनिर्सेजनोदक-
भाक्त्वकथनम्, त्वष्टृपुत्रविश्वरूपहननाव्याख्यानम्, तस्यैनसो निष्कृत्वार्थं यागा-
नुष्ठानवर्णनञ्च । प्रसङ्गाद् दक्षिणाप्रशंसा, दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाविचारश्च ।
ततो निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनविधानम्, ब्रीहियवयोरपि पशुमेधपरि-
णतत्वाख्यानम् । संस्कृतस्य पुरोडाशस्य पशुत्वेन स्तुतिः, तदुपपादयितु
मितिहासान्वाख्यानम्, पाङ्कखरूपतोऽपि तस्य पशुत्वापादनम्, प्रसङ्गात्
किम्पुत्रवादिपशुमांसानां ममक्ष्यत्वविधानञ्चेति ॥

(२ प्र० २ ब्रा०)

अथ वेदिकरणारम्भः । तत्रादौ स्फुर-यूप-रथ-शराणां मुत्पत्तिवर्णनम्, ततः
स्फुरस्य वच्चरूपत्वेन स्तुतिः, प्रसङ्गतः स्फुरयूपयोर्ब्राह्मणव्यवहार्यत्वकथनं तथा
रथशरयोः राजन्यव्यवहार्यत्वकथनञ्च । ततः स्फुरादानम्, तस्य तीक्ष्णी-
करणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तीक्ष्णीकृतस्य तस्य संस्पर्शनिषेधश्च । ततः

स्तम्बयजुर्हरणाख्यायिका, स्तम्बयजुर्हरणविधिः । ततः स्तम्बप्रहरणम्, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम् । ततः तत्प्रहरणनिष्पन्नस्य पांशोरादानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्,
वेदिप्रेक्षागमन्त्रतात्पर्यकथनम्, उत्करे निधानमन्त्रस्याभिप्रायाविष्करणञ्च ।
तत्राभिचरतः प्रयोगे विशेषविधानम्, यजुषां वारचय ममन्त्रकक्षैकवारं
स्तम्बहरणोपदेशश्चेति ॥

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ वेदिपरिग्रहः । तत्रेतिहासाख्यानम् (अत्रैव पौराणिकवामनावता-
रस्य मूलश्रुतिः), वेदिपृथिव्योस्तादात्म्यकथनम्, वेदिखननेतिहासाख्यानञ्च ।
ततो वेदेऽन्तरपरिग्रहः, तन्मन्त्रतात्पर्यवर्णनम् । पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्या-
प्रशंसनम्, तन्मन्त्रावयवशङ्खाप्रशंसनञ्च । वेदेरायामविस्तृत्योर्विधानम्, वेद्यं-
सयोराहवनीयस्पर्शविधिः, वेदेः स्त्रीसाम्योपपादनम्, वेदेः प्राक्प्रवणत्व-
विधानम्, उदक्प्रवणत्वविधानम्, दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणविधिः,
अग्निः श्लक्ष्णीकरणनिषेधश्च । ततो वेदेर्माज्जनप्रतिमाज्जनमन्त्रयोर्विधानं
व्याख्यानञ्च । ततः प्रोक्षण्यासादनम्, तदेवाग्नीध्रकर्तृकं स्फोद्यमनम् । ततः
सम्यैवमन्त्रस्य साकल्येनानुवादः । तत्राभिचरतो विशेषविधानम् । हस्तप्रेक्षा-
जनविधिः । श्रुतानां हविषां यागात् प्राक्, निर्मिताया वेदेऽवर्हि-
स्तरणात् पूर्वम्, स्पर्शनिषेधविधानायेतिहासान्वाख्यानश्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सुक्सम्मार्जनम् । तत्र मानुषपात्राद् देवपात्रस्य विशेषत्वकथनम् ।
सुवस्यादानप्रतपने, जुह्वादीनां सम्मार्जनविधिः, तत्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । तत
स्तूष्णीं प्राशिञ्चहरणम् । सुचां प्रतपनप्रदाने । सुवसम्मार्जनस्य प्राथम्यम्,
सुक्सम्मार्जनस्य तदानन्तर्यम्, तस्य च लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसनञ्च । सुक्-
सम्मार्जनानां वेदाग्राणां माहवनीये प्रहरणविचारः । अथ पत्नीसन्नहनम्,

तत्सन्नहनं मनूय मन्त्रविधानादिकञ्च । पत्न्या आज्यावेक्षणम्, तन्मन्त्रपद-
व्याख्यानञ्च । अथाज्याधिश्रयणम् । तत्र हविःश्रयणस्थानविचारः, आज्यस्या-
न्तर्वेद्यासादनविचारश्च । अथाज्यस्योत्पवनम् । ततः प्रोक्षणीत्यवनम् । तत्र
मन्त्रातिदेशो ब्राह्मणातिदेशश्च । अध्वर्योराज्यावेक्षणम्, तत्प्रसङ्गात् खचक्षु-
रवेक्षितमात्रस्यैव सत्यत्वनिर्णयः, आज्यप्रशंसायां मन्त्रलिङ्गप्रशंसनञ्चेति ॥

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथ जुहूपभटदध्रुवासु तस्याज्यस्य सुवेण ग्रहणं विधितुस्तत्समुदायस्य
पुरुषावयवकल्पनया तत्प्राथम्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम्, जुह्वादिषु
सर्वासु खक्षु सुवस्य प्राणरूपेण सञ्चरणोपपादनम्, खक्षु आज्यग्रहणे देवता-
देशनपूर्वकत्वनिवारणम् । जुहूपभटदध्रुवासु क्रमेणाज्यग्रहणविधानम्, तत्रा-
ज्यग्रहणे मन्त्रविधिप्रसङ्गात् गायत्रीच्छन्दसस्त्रिपदात्वचतुष्पदात्वादिकथनम्,
अनुष्टुभो वागूपत्वनिर्णयञ्चेति ॥

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथाध्वर्योरिध्वादिप्रोक्षणाय प्रोक्षणीयादानम् । तत इध्मप्रोक्षणम्,
वेदिप्रोक्षणम्, बर्हिःप्रोक्षणम्, ओषध्युपनिनयनञ्च । अथ प्रक्षरग्रहणम् ।
ततः सन्नहनस्य विस्त्रंसनम्, देशविशेषे स्थापनम्, तदुपरि दर्भान्तरै-
राच्छादनञ्च । ततो बर्हिषः स्तरणम् । तस्य त्रिवृत्त्वविधिः, मन्त्रविधिश्च ।
तदाहवनीयाग्नेः प्रबलीकरणम्, प्रक्षरस्य च तत्सन्निधौ रक्षणम् । अथ
परिधिपरिधानं विधित्योरिति ह्यसमुखेन तदुत्पत्तिवर्णनम्, तत्परिधिस्त्रा-
त्रयभागदेवानां नामाख्यानम्, स्त्रात्राभिर्मर्षणञ्च । अत्रैव परिधीना मिध्वा-
वयवत्वविचारः, तत्परिध्युपादानभूतवृक्षाणां परिगणनम्, तत्प्रसङ्गात्
यज्ञीयवृक्षपरिगणनञ्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

अथ परिधीनां परिधानविधिः । तत्र तेषां मार्जताविधानम्, तन्मन्त्र-
गताभिश्चार्थकथनञ्च । अथ पूर्वाधारसमिदभ्याधानविधिः, तन्मन्त्रार्थवर्ण-
नम्, तथा उत्तराधारसमिदभ्याधान-तन्मन्त्रयोर्विधानञ्च । ततो मन्त्र-
विशेषजपविधिः । अथ प्रस्तरस्तरणम् । तत्रादौ दृष्टानिरसनम्, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम्, स्तोत्रस्य तस्योपरि स्पर्शनम्, जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं तस्या-
रम्भनिषेधञ्च । ततो जुह्वाः सादनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । उपभृतः सादनम्,
ध्रुवायाः सादनम्, खुगताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनम् । तत आसन्नानां
हविषा मभिमर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथ सामिधेनौप्रकरणम् । तत्र सामिधेनौनामनिर्वचनम्, तद्वाचयितु-
रध्वर्योः सम्प्रैषः, सामिधेनौना मनुवचनम्, सामिधेनौनां विविधसङ्ख्या-
विधानादिकम्, गतश्रेरेव यजमानस्यैकविंशतिसामिधेनौविधानम्, तत्रा-
नवान मेव ब्रूयादिति विधिञ्चेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

सामिधेन्यनुवचनारम्भे द्विष्णारविधिः, प्रसङ्गादसामय्यज्ञनिषेधः, ततः
सामिधेनौमन्त्राणां लिङ्गद्वयपरिचयो व्याख्यानानि च (इहैव 'वृताची'-पद-
व्याख्यानावसरे वृत्तशब्दोच्चारणस्याभिसमिन्धनेऽतिशयित मानुकूल्यं व्याप-
यितुं विदेधमाधवकथाश्रुतिः) । ततः प्रयोगे मन्त्रपाठपरिवर्तनविधिः,
समिद्धमानवतौ-समिद्धवत्योर्मध्ये ध्याय्ययोः प्रक्षेपविधिः, एतद्विदुषः फला-
ख्यानाय पुरावृत्तौदाहरणञ्च ॥

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथार्धे महा५५सीति निगदस्यानुवचनविधानम्, पदशस्तद्याख्यानञ्च ।
ततः प्रवरविधिः । ततो देवेन्द्र इत्यादिनिवृत्पदानां मनुवचनविधिस्तद्याख्या-

नञ्च । तत आवाहननिगदस्यापि पदशो व्याख्यानम् । सामिधेयनुवचना-
दयस्तिष्ठतैव कर्तव्या इति विधिः, यान्याया पाठस्वासीन एवेति चेति ॥

(३ प्र० ५ ब्रा०)

सामिधेयैः सामिद्व्याप्तेर्लौकिकामित आतिशयकथनम्, प्राणापान-
श्रोत्रादिकरणग्रामविश्रिष्टात्मसंस्कारहेतुतया सामिधेयैनां प्रशंसनम्,
सामिधेयनुवचनसमये श्रुततो देवस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन च
प्रशंसनम्, सामिधेयैरनुव्रुवतो होतुरग्निसमानत्वकथनादिकश्चेति ॥

(३ प्र० ६ ब्रा०)

अथाधारहोमयोर्विधानम् । तत्र पूर्वाधारस्यामन्तकत्वम्, उत्तरा-
धारस्य समन्तकत्वम्, तथा तयोः क्रमेणोपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ च ।
ततः क्षुद्याधारस्य आहवनीयदक्षिणभागस्थितिलक्षणधर्मविशेषाद्युप-
देशाः, ततोऽग्निसम्मार्जनविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानादिकश्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथोत्तराधारप्रयोगः । तत्रादौ जुह्वपभृतोरादानम्, तन्मन्त्रव्याख्याना-
दिकम्, ध्रुवासमञ्जनम्, श्लोत्पत्वेनाधारस्य प्रशंसनम्, विहितसमञ्जन
मनूय मन्त्रविध्यादिकञ्च । पूर्वाधारस्योपांशुत्वप्रतिपादनाय मनोवाक्संवादो-
पन्यासः, प्रसङ्गतः सर्वस्त्रीणा मात्रेयीत्वनिर्णयश्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथाध्वर्योर्हीह्वरणम् । तत्रादावाश्रावणम् । तत्राप्यादाविध्वबन्धन-
दर्भाणां ग्रहणविधिस्तद्विचारश्च । ततो देवहोतुरमेर्वरणविधानम्, तन्मन्त्रस्य

भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । तत आर्षेयहोतृवरणविधिः, तन्मन्त्रस्य च
भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । ततो मानुषहोतृवरणविधिः, तन्मन्त्रानुवचन-
व्याख्याने । ततो होतुर्जपविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । अत्रैवापरमन्त्रस्य विधा-
नानुवचने, तत्तापर्याख्यानञ्च । वृतस्य होतुः सम्मर्शनविधिः, जपादिविधा-
नञ्च । तत्प्रदेशात् होतृघटनं प्रत्यागमनम्, तत्र जपविधानम्, तज्जपमन्त्र-
व्याख्यानञ्चेति ॥

(४ प्र० ३ ब्रा०)

अथ खुगादापननिगदस्य भागशो व्याख्यानम् । तत आश्रावणप्रत्या-
श्रावणविधानानुकूला व्याख्यायिका, तयोर्विधानञ्च । आश्रावणादिपञ्चक-
काले अध्वर्यादीनां मौनविधिः । आश्रावणादीनां तेषां पञ्चानां व्याहृतीनां
(ओश्रावय, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे, औषट्) स्वरूपकथनम्,
वृद्ध्यादिकामानां विविधविधयः, आश्रावणादीनां विविधप्रशंसा चेति ॥

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ प्रयाजसङ्ख्याविधिः । तत्राख्यायिका । प्रयाजस्याज्यद्रव्यकत्वेन प्रशंसा,
तद्धोमविषये स्थाननियमञ्च (अत्रैव प्रसङ्गतो रणक्षेत्रे परसैन्याक्रमणवृत्तान्त-
प्रदर्शनम्) । तत्त्वैषस्य चाश्रावणान्तरकर्तव्यत्वोपदेशः, ततः पञ्चानां मेव
प्रयाजानां क्रमशो विधानम्, तत्र जुह्वपभृदोराज्यसमानयनाद्युपदेशाः,
तत्र सर्वत्र स्वाहाकारविधानार्थाख्यायिका, आज्यपानां देवानां परिचय-
दानादिकम्, अभिघारस्यैव तदाप्यायनत्वञ्चेति ॥

(४ प्र० ५ ब्रा०)

तेषां प्रयाजानां मेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा, ततस्तदनुमन्त्रणमन्त्राणां
विधानायाख्यायिका चेति ॥

(४ प्र० ६ ब्रा०)

वसन्तादिप्रयाजदेवेष्वभिसम्बन्धप्रतिपादिकाख्यायिका । प्रयाजदेवानां प्राथम्ये ब्रह्मवादिनां संवादः । आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां माज्यभाग-
प्रधानस्त्रिष्टुप्त्रयागानां मग्निदेवताकत्वाभिधानम् । आज्यप्रशंसा, प्रसङ्गात्
प्रजापतिशब्दस्येह विवक्षितार्थनिर्णयश्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथामेयाष्टकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका । ततो नामनिर्वचन-
द्वारेण पुरोडाशस्तुतिः, अग्नेयेष्टिप्रसङ्गादभिस्रुतिश्चेति ॥

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथामोषोमीयैकादशकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका (इहैव प्रस-
ङ्गादृत्रशब्दनिर्वचनम्, “इन्द्रश्चुर्वद्धंस्”-इतिमन्त्रे स्वरदोषकथाश्रुतिश्च) ।
अथान्यभागयोर्विधानादिकम्, तत्रान्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां मग्नीषो-
मीयदेवताकत्वेन प्रशंसा, प्रसङ्गतः सूय्यादियुगलजयवर्णनादिकश्च । अथो-
पांशुयाजविधानम्, आज्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरो-
नुवाक्ययोर्वैजच्छष्ट्यविधिविचारौ च । तत उपवासयोग्यपर्वविधानम्, आज्य-
भागस्थाननियमः, अग्नेयसौम्ययोराज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्म, लौकिकचक्षुः-
साम्येन तत्समर्थनादिकश्चेति ॥

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अथामावास्याहविषां विधानार्थाख्यायिका । तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनम्,
द्वादशकपालस्यैन्द्राग्नस्य हविषो विधानम्, सान्नाय्यस्य हविषो विधानम्,
तस्य च सान्नाय्यस्य सोमात्मकताकथनादिकम्, सान्नाय्यस्याधिकारिनिर्ण-

यश्च । ततोऽमावास्यापवासस्य कालविधानाय पुराकल्पाख्यानम्, तत्र मतान्तरविचारश्च । तत्र चन्द्रस्य क्षयोदयव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिताया अमावास्यायाः प्रशंसा, प्रसङ्गात् सूर्याचन्द्रमसोरिन्द्रवृत्रत्वसमर्थनादिक-
श्चेति ॥

(५ प्र० ४ ब्रा०)

अथ साम्नाय्यसिद्धयं प्रथमं तावत् वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदविध्य-
वादौ, तत्र मन्त्रविधिः, मन्त्रभेदपक्षस्य चोद्धेखः । ततो वत्सानां मातृसंयो-
जनम्, तन्मन्त्राभिप्रायकथनञ्च । प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात्
पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । शाखागूहनस्थानविधानम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यकथनञ्च । तच्छाखायां पवित्रबन्धनविधानम् । अमास्यायां रात्रौ
सन्नयतः क्षीरस्यान्नार्थत्वेन नियोगात् अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरविधिः । अथा-
ध्वर्योः स्थाल्यादानविधिः तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत्र पवित्रस्थापनस्य तदग्र-
नियमस्य च विधिः, मौनकालविधिः, पयस आसेचनेऽध्वर्योर्ऋषिपविधिः ।
ततो वाङ्नियमविसर्जनम् । दोहनपात्रप्रक्षालनोदकस्य तत्रैव क्षीरे सम-
र्पणम् । तदुद्दास्य दध्यर्थं तत्रातश्चनद्रव्यक्षेपविधिः, तन्मन्त्रदेवतानामभिर्द्देश-
प्रशंसनञ्च । तत उदकवतोत्तानेन पात्रेण तत्पिधानविधिः, तन्मन्त्रगतविष्णु-
शब्दार्थो यज्ञ इति निर्णयश्चेति ॥

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथावदानस्वरूपज्ञापिकाख्यायिका (इहैव द्विजातीना मृगत्रययुक्ता-
त्वादिकथाश्रुतिः), अवदानस्थेयन्ताविधानञ्च । ततः पुरोडाशस्योभयत
आज्यकरणस्य प्रशंसा । अथानुवाक्यायाज्ययोः क्रमेण देवताह्वानहवि-
प्रदानसाधनत्वाद् द्युम्वात्मकत्वे, तयोः समनन्तरं पूर्वं वा वषट् कुर्यादिति
विचारः, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्गायत्रीत्रिष्टुप्छन्दस्कात्वविधानञ्च । तत्रानु-

वाक्याया उच्चारणधर्मीपदेशः, तथा याज्यायाश्च । ततः पुरोऽनुवाक्या-
याज्ययोर्विविधजज्ञाणां । अथ याज्यान्तरभाविनो वषट्कारस्य विभज्य
विधानम् । प्रसङ्गाद् यवादिशब्दामिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयागप्रशं-
सनम्, शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यासवर्गनम्, तत्प्रसङ्गादहोरादिनाम-
व्यत्यासवर्गनञ्चेति ॥

(६ प्र० १ ब्रा०)

अथ खिलकृद्वागविधानार्थाख्यायिका । ततः खिलकृद्वागदव्याख्यानम्,
खिलकृद्वागस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, तद्याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षण-
चन्दस्वनिराकरणार्थाख्यायिका, खिलकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेषत्वाख्या-
नञ्च । अथाहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविःअपणविधानम्, तत्राग्नेः
परिस्तरणविधिः, इष्ट्यङ्गभूतब्राह्मणसन्तर्पणविधानञ्चेति ॥

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ प्राश्नित्रावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव प्रजापतेर्दुहितृगमनप्रहे-
लिकादिश्रुतिः) । अत्रावदानप्रकारोपदेशः, अध्वर्युसञ्चरविधानम्, ऋत्विजां
स्वस्वभागप्राश्नविधिः, अत्र वाचंयमत्वविधानादिकम्, तत्रापि मानुष-
वाग्व्यवहारे वैष्णव्या ऋचो वैष्णवयजुषो वा जपविधिञ्चेति ॥

(६ प्र० ३ ब्रा०)

अथेडावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव जलज्जावनवृत्तान्तो गौबन्धन-
शृङ्गकथादिश्रुतिश्च) । इडायाः पञ्चावत्तादिविधिः, ओल्योरिडानिलिम्प-
नादिकञ्च । ततो होतुरवान्तरेडावदानम्, द्यौत्र मिडोपज्ञानम्, इडा-
निगदव्याख्यानञ्च । तत इडायाः प्राश्नविधानम्, मार्जनविधानञ्चेति ॥

(३३)

(६ प्र० ४ ब्रा०)

अथोल्मुकोदूहनम् । ततः समिधा भग्नाधानम्, सम्मार्जनञ्च । अथानु-
याजार्थवादः । तत्र वह्निषः प्राथम्यकथनम्, नराशंसस्य द्वितीयत्वम्, अग्ने-
रुत्तमत्वम्, ततोऽनुयाजमन्त्राणां व्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० १ ब्रा०)

अथ सुचोर्व्यूहनम्, प्रसङ्गात् विवाहविधिविचारश्च (इहैव दाक्षिणा-
त्यानां मातुलकन्योपयमनविचारश्च टीकितः) । अथ परिधीनां समञ्जन-
विधिः । अथ सूक्तवाकप्रैषायाश्चावणविधानम्, सूक्तवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । अथ प्रस्तरादानम् जुह्वपभृदुवाणां क्रमादग्रमध्यमूलसमञ्जनविधिः,
तन्मन्त्राणां व्याख्यानानि च । अथ प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्, तत्राग्नीदध्वर्योः
संवादश्च । अथ शंयुवाकप्रैषायाश्चावणविधानम्, शंयुवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । ततः परिधीना मनुप्रहरणम्, जुह्वपभृदोः सम्प्रहरणादिकञ्चेति ॥

(७ प्र० २ ब्रा०)

अथ सूक्तवाकहौत्राख्यानम् । तत्र सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम्, भागश-
स्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । अथ शंयुवाकहौत्राख्यानम् । तत्र शंयुवाकशब्दनिर्व-
चनम्, भागशस्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पत्नीसंयाजः । तत्रादावध्वर्योर्जुह्वसुवग्रहणम्, होतुर्वेदग्रहणम्,
अग्नीध्र आज्यविलापनीग्रहणम्, तथैवाध्वर्यादौनां परियाणादिकञ्च । ततः
पत्नीसंयाजार्थवादः । तत्र सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्नीतिदेवताचतुष्टयस्य आज्य-
हविषोपांशुयागविधिः, पत्नीसंयाजस्येडान्तत्वविधानम्, वेदस्योत्पत्तिविनि-

योगविश्वंसनविधानानि, अग्नौदध्वर्योः संवादादिकञ्च । अथ समिष्टयजु-
र्होमविधिः, समिष्टयजुर्नामनिर्वचनञ्च । ततः प्रणीतानिनयनविधानम्,
फलौकरयानन्तरस्थापितकणाना मुत्कारे क्षेपणादिविधयश्चेति ॥

(७ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पूर्णपात्रस्य निनयनविधानम् । तत्र दक्षिणामाहात्यवर्णनम्, देव-
यानपितृयागवर्णनम्, अयां शान्तिकरत्वाभिधानम्, पूर्णपात्रमन्त्रविधानम्,
मुखोपस्पर्शनञ्च । अथ विष्णुक्रमक्रमणविधानम् । तत्राख्यायिकादिकथनञ्च ।
तत्र प्राङ्प्रेक्षणम्, स्वःप्रेक्षणम्, सूर्यावेक्षणम्, रश्मुदौक्षणम्, इहैव
प्रसङ्गतो ब्राह्मणानां ब्रह्मवर्चसकामनाया एवौचित्यश्रुतिः, सूर्यावर्त्तनम्,
गार्हपत्योपस्थानम्, पुत्रनामग्रहणम्, आहवनीयोपस्थानञ्च । अथ व्रत-
विसर्जनविधानम् । तत्र तन्मन्त्रविधिः, तेन पुनर्यथावन्मानुषत्वलाभसिद्धि-
श्चेति ॥

अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ।

“अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः” १. १. २. *

“अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्” ५. १. ११.

“अग्निर्वै देवाना मद्भातमाम्” ५. १. ६.

“अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः” ५. १. १०.

“अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य, स ततः प्रजायते ४. ३. ११.

“अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि,— शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते,
भव इति यथा बाह्वीकाः, पशूनाम्यतौ सज्जोऽग्निरिति तान्यस्याशा-
न्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमम्” ६. १. ८.

“अग्निर्वै सर्वा देवताः” ५. १. ८.

* प्रथमप्रपाठकौयप्रथमब्राह्मणस्य द्वितीयकण्डिकायां श्रुतमित्यर्थः ।

“अग्निर्वै होता” ३. ३. २४.

“अग्नीषोमीयं हि पौर्णमासं हविर्भवति” ७. १. २.

“अथ यदन्नवौदिन्द्रश्चतुर्वज्रश्चेति, तस्मादु हैन मिन्द्र एव जघान” ५. २. १०.

“अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ
यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेव मिमांस्तोकान्समा-
रुह्याथैतां गतिं मेतां प्रतिष्ठां गच्छति” ७. ४. १०.

“अदन्तकः पूषा” ६. २. ७.

“अद्भिर्वा इदं सर्वं माप्तम्” १. १. १४.

“अध्वरो वै यज्ञः” ३. ३. ३८, ३९, ४०.

“अनिरुक्तः प्रजापतिः” १. १. १३.

“अनिरुक्तो वै प्रजापतिरनिरुक्तान्याज्यानि” ४. ६. २०.

“अनुवाक्या, अथ याज्या, अथ वषट्कारः, अथ सा देवता, यस्यै देवतायै
हविर्भवति, × × × तदवदानं यत् पञ्चमम्” ५. ५. ७.

“अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूषा सुभयतः परिच्छिन्नम्, यथायम्पुरुषो
ऽमूषा उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति” १. २. ४.

“अन्धो भगः” ६. २. ६.

“अन्धो वा बध्निरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या आर्त्तयाः, × × ×,
अप्रजा अपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यम्, × × ×,

अप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रंऽमुं लोकं मेध्यसीति” ४. ६. १६-१८.

“अपि हि भूयांसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति” ७. ४. १९.

“अमृतं वा आपः” ७. ४. ७.

“अमेध्यो वै पुरुषो यदमृतं वदति” १. १. १.

“अयं लोको बर्हिः” ३. ३. २४.

“अश्रद्धा मनुष्यान् विवेद,— ये यजन्ते, पापीयांसस्ते भवन्ति ; य उ न
यजन्ते, श्रेयांसस्ते भवन्तीति” २. ३. २४.

“अष्टाक्षरा वै गायत्री” ६. १. २३.

“अस्ति वै पत्न्या अमेध्यं यदवाचीनं नामि” २. ४. १३.

“आपो हि कुशा, ब्रह्म यजुः” २. ४. ३.

“इदं मधु पयो हितं मिदं हि यदा वर्षत्वथौषधयो जायन्त ओषधी-
जग्धापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति” २. ४. २५.

“इन्द्रः सर्वा देवताः” ५. २. २२.

“इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा” ७. ४. ११.

“इयं वै पृथिव्यदितिः” २. ४. १५.

“उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्च” ४. १. ३.

“ऋणं ह वै जायते । योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पित्र्यो
मनुष्येभ्यः—” ५. ५. १-५.

“ऋतवो ह वै प्रयाजास्तस्मात् पञ्च भवन्ति ; पञ्च ह्युतवः × × ×
वसन्तो वै समित्, ग्रीष्मो वै तनूनपात्, वर्षा वा इडः, शरद्वै
वर्हिः, हेमन्तः × × × स्वाहास्वाहेति” ४. ४. १, ६-१३.

“एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्” ६. १. २४.

“एतं हविर्यज्ञं ददृशुर्यदृशपूर्णमासौ” ५. ५. २३.

“एतद्वै देवानां प्रियं धाम यदान्यम्” २. ५. १७.

“एतद्वै संवत्सरस्य खं पयो यदान्यम्” ४. ४. ५.

[२. ६. १७.

“एतानि वै तेषां मन्त्रीनां नामानि, यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पतिः”

“एति दक्षिणा मन्वारभ्य यजमानः” ७. ४. १.

“एते वै त्रयो देवा यद्वसवो रुद्रा आदित्याः” ३. १. १२.

[५. १. ३.

“एत् पुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तं ते ह सर्व एव मेनिरेऽयं वै यज्ञ इति”

“एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा विभर्ति, तस्मादेवाह भारतेति”

“एष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः” ५. ३. १३.

[३. ४. २.

“एष यज्ञो देवलोका मेवामिप्रैति” ७. ४. १.

“एष वै श्रेष्ठो रश्मिर्यत् सूर्यः” ७. ४. १६.

“येन्द्राग्रं ह्यामावास्यां हविर्भवति” ७. १. ४.

“किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति ह ब्रूयाद्” ४. ६. २०.

“क्षत्रं वै जुह्वर्विश इतराः क्षुचः । × × × । उपर्यासीनं क्षत्रिय मध-
स्तादिमाः प्रजा उपासते” ४. १. १५.

“गृहा वै गार्हपत्यः” १. १. १६; ७. ४. १८.

“गृहा वै प्रतिष्ठा” १. १. १६; ७. ४. १८.

“गृहा हि पशवः” ६. ४. १४.

“चत्वारि वाचः,—एहीति ब्राह्मणस्य,

आगहि-आद्रवेति वैश्यस्य च राजन्यब्रह्मोश्च,

आधावेति शूद्रस्य” १. ४. १२.

“चमसो देवपानः” ३. ४. १४.

“छन्दांसि वा अनुयाजाः” ६. ४. १४.

“जघनाद्धौ वा एष यज्ञस्य यत् पत्नी” २. ४. १२.

“जायैव हविष्कृत” १. ४. १३.

“तदु तदातिविज्ञान्य मिव” ३. ३. ८.

“तदु हाषाढः सावयसोऽनश्न मेव व्रतं मेने” १. १. ७.

“तदु होवाच याज्ञवल्क्यः,— यदि नाश्नाति पिबदेवत्यो भवति, यद्यु अश्नाति
देवानत्यश्नाति; × × × तस्मादारण्य मेवाश्नीयात्” १. १. ६, १०.

“तदेतद्धोतुः कर्म । स यदि मन्येत न होता वेदेति, अपि स्वय मेवे
यजमानोऽनुमन्त्येत” ६. ४. ४.

“तद्धोव ब्राह्मणेनैष्ट्यं यद् ब्रह्मवर्चसो स्यादिति” ७. ४. १६.

“तद्वा एष एवेन्द्रो य एष तपत्यथैष एव दत्तो यच्चन्द्रमाः” ५. ३. १८.

“तद्देवानवस्मृतं यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वन-
श्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्; तस्मादु नैवाश्नीयात्” १. १. ८.

“तस्मात् त्वङ्गुला वेदिः” २. ३. ६.

“तस्मादिमा मानुष्यस्त्रियस्त्रिर इवैव पुंसो जिघत्सन्ति” ७. ३. १२.

“तस्मादेतेषां पशूनां नाशितस्य मपक्रान्तमेधा हैते पशवः” २. १. ६.

“तानि हैतानि (आज्यानि) यजमानदेवत्वान्येव ; यजमानो ह्येव स्त्रे यज्ञे
प्रजापतिः ; एतेन ह्युक्ता ऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्ति” ४. ६. २०.

“तेजोऽसि, शुक्र मसि, अमृत मसि (आज्य!)” २. ४. २८.

“त्रिदत्तायणा हि यज्ञस्त्रिदुदयनाः” ३. २. ५.

“त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति” ७. ३. १०.

“त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिशीर्षा षडक्ष आस, तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुः । तद्य-
देवः रूप आस, तस्माद् विश्वरूपो नाम” ५. २. ६.

“दारुभिर्वा इतरः श्वं व्युषन्ति” ७. १. १८.

“दौर्षायुत्व माशास्ते × × ×, सुप्रजास्त्व माशास्ते × × ×, भूयो
हविष्करण माशास्ते × × ×, प्राणानाशास्ते × × ×,
दिव्यं धामाशास्ते × × ×; पञ्चाशिवः करोति” ७. २. १३-१७.

“देवाना ममं यच्चन्द्रमाः” ५. ३. ५.

“हन्तं पात्राण्युदाहरति—” १. १. २२.

[३. २. १०.

“द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तव एष एव प्रजापतिः सप्तदशः”

“द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष एवैकविंशो
य एष तपति” ३. २. ११.

“द्वादशाक्षरा वै जगती” ६. १. २५.

“द्वे वा आऊती, सोमाऊतिरेवान्याज्याऊतिरन्या ; तत एषा केवली यत्
सोमाऊतिरथैवाज्याऊतिर्यजुर्विद्यंश्चो यत् पशुः” ५. ५. १०.

“नव व्याहृतयो भवन्ति ; नव वै पुरुषे प्राणाः” ४. ३. ५.

“न वा एतेषां (माषाणां) हविर्गृह्णन्ति” १. १. १०.

“नास्तामा यज्ञोऽस्ति” ३. ३. १.

“पञ्च व्याहृतयो भवन्ति,— ओ आवय, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे,
वौषडिति” ४. ३. १६.

“पवित्रं वा आपः” १. १. १.

“पशुर्ह वा एष आलभ्यते यत् पुरोडाशः” २. १. ५.

“पशोस्तेदनीं न कुर्वन्ति ; रक्षसाः हि स मागः” ७. ३. ३५.

“पुरा विदूर मिबोदितोऽथैन मेताः रात्रि मुपैव न्याजवते, सोऽस्य व्यात
मापद्यते । तं ग्रसित्वोदेति । स न पुरस्तात् पश्चाद् ददृशे”

५. ३. १८, १९.

“पुरुषः ह वै देवा अग्रे पशु मालेभिरे” २. १. ६.

“पुरुषो वै यज्ञः” २. ५. १.

“पूर्वाङ्गो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनाङ्गः पत्नी” ७. ३. ३.

“पूर्वाङ्गो वै शिरः” २. ६. १२.

[५. २. १२.

“पूर्वाङ्गे देवा अशन मभिहरन्ति, मध्यन्दिने मनुष्याः, अपराङ्गे पितरः”

“पौर्णमासं हविः” ५. १. ६.

“प्रजापतिर्यज्ञः” १. १. १३.

“प्रजा वै नरः” ४. २. २०.

“प्रतिष्ठा हि गृहाः” ६. ४. १४.

“प्रयानानुयाजा वै देवा आज्यपाः” ३. ४. १७.

“प्राङ् प्रेक्षते ; प्राची हि देवानां दिक्” ७. ४. १३. [५. ४. १२.

“प्राची हि देवानां दिक् । × × × । उदीची हि मनुष्याणां दिक्”

“प्राची हि देवानां दिग्द्यो उदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षि-
णतः पुरीषं प्रत्यदूहत्येषा वै पित्र्याम्” २. ३. १७.

“प्राणो वै वातः” १. १. १४.

“ब्रह्म वै पलाशः” २. ६. १६.

“ब्रह्म ह्यग्निः” ३. ४. २.

“ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः” ६. २. १६.

“ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता” ६. २. १८.

“ब्राह्मणो हि रक्षसा मभिहन्ता” १. ४. ६.

“मध्यं वै नाभिः” १. २. २३.

“मनस्य ह वै वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः” ३. ६. १.

“मनसा वा इदं सर्वं माप्नुमः, तन्मनसैवैतत् सर्वं माप्नोति” ६. २. २२.

“मनो वै देववाहनम् ; मनो ह्रीदं मनस्विनं भूयिष्ठं वनौवाह्यते” ३. ५. ६.

“मस्तिष्क एव पिष्टानि” १. ५. २.

“मिथुनं ह्येकैका च × × ×, मिथुनं हि द्वौ च द्वे च × × ×,
मिथुनं हि त्रयश्च तिस्रश्च × × ×, मिथुनं हि चत्वारश्च
चतस्रश्च × × ×, नो ह्यत ऊर्ध्वं मिथुनं मस्ति ; पञ्च-पञ्चेति
ह्येवैतदुभयं भवति” ४. ५. ७, ८, ९, १०, ११.

“मेध्या वा आपः” १. १. १.

“य एव देवाना मासीत् सोऽयवा × × ×, योऽसुराणां स यवा
× × ×, सव्यं महः, सगरा रात्रिः, यथा मासाः, सुमेकः
संवत्सरः” ५. ५. २६.

“यच्छुष्कं तदामेयम्, यदाद्रिं तत्सौम्यम् × × × । अग्नीषोमयोर्ह्येतावतौ
विभूतिः प्रजातिः । सूर्य एवामेयः, चन्द्रमाः सौम्यः ; अहरेवामेयः,
रात्रिः सौम्या ; य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स आम्रेयः, योऽपक्षीयते
स सौम्यः” ५. २. २३, २४.

“यजमानो वै प्रस्तरः” ६. ३. ४४ ; ७. १. ११, १४, १६.

“यजमानो वै यज्ञपतिः” १. २. १२.

“यजमानो वै हव्यदातिः” ३. ३. २४.

“यज्ञ उवाच,— ब्राह्मणस्यैव हवि मनु हव्येय मिति” ६. १. २८.

“यज्ञो वा आपः” १. १. १२.

“यज्ञो वा ऋतस्य योनिः” ३. १. १६.

“यज्ञो वै विष्णुः” १. २. १३.

“यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म” ५. ४. ५.

“यज्ञो वै खरः” १. २. २१.

“यत्किञ्चाग्नौ जुहति, तदवदानं नाम” ५. ५. ६.

[५. ३. ३.

“यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्यां समान मोदनं पचेदजं वा”

“यथा मधु मधुक्षतो निर्जयेयुः” ५. १. १.

“यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजन मासीत्, तच्चन्द्रमसि न्यदधत् ; तदेत-
च्चन्द्रमसि कृष्णम्” २. ३. १८. [७. ४. २३.

“यद् ब्रूयादिद् महः सत्यादन्तं मुपैमोति, तद् दु खलु पुनर्मानुषो भवति”

“यद्यपि वज्र इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति, य एव तास्यपि कुमारक इव पुमान्
भवति, त एव तत्र प्रथम एति” २. ४. ६.

“यद्वै नेत्यृचि, अो मिति तत्” ३. ३. ३०.

“यवा च ह्वि वा ऽक्षयवा यवेतीवाथ येनेतेषां होता भवति, तद् यावि-
होत्र मित्याचक्षते” ५. ५. २६.

“यां वै काक्ष यज्ञ ऋत्विज आग्निष माग्नासते, यजमानस्यैव सा” ७. २. २१.

“यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी” २. ६. ६.

“यावद्देवास्येह मानुष मायुस्तस्मा एवैतदुपतिष्ठते” ७. ४. १८.

“येन वाहनेन धावयेत्, तद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतैनत् सुहितं कुर्वतेति ।
एष उ वाहनस्यापहवः” ६. ४. ६.

“योषा वा आपो ढषामिः” १. १. १८.

“योषा वै पत्नी रेत आन्यम्” २. ४. १८.

“योषा वै वेदिर्दृषामिः” २. ३. १५.

“योषा वै वेदिर्दृषा वेदः” ७. ३. २१.

“रेतो वा आन्यम्” ७. ३. ७.

“रेतो वै सोमः” ७. ३. ६.

“वज्रो वा आन्यम्” ४. ४. ४.

“वज्रो वा आपः” १. १. १७.

“वाग्वै यज्ञः” १. २. २.

“वामनो ह वै विष्णुरास” २. ३. ५.

“विदेघो ह मायवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे वभार । × × । तस्मै ह सामग्व्य-
माणो × × ऽग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वाण । तं न प्रप्राक्त धार-

यितुम् । सोऽस्य मुखान्नियेदे । × × । तर्हि विदेघो माथव
 आस सरस्वत्याम् । स तत एव प्राङ् दहन्नभीयायेमां पृथिवीम् ।
 × × । स इमाः सर्वा नदीरतिददाह ; सदानोरेत्युत्तराद गिरे-
 निर्द्भावति, ताऽ ह्यैव नातिददाह । ताऽ ह्यस्मैतां पुरा ब्राह्मणा न
 तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो
 ब्राह्मणास्तद्वाक्षेत्रतर मिवास स्वावितर मिवास्वदित मग्निना वैश्वा-
 नरेणेति । तदु ह्येतर्हि क्षेत्रतर मिवं ब्राह्मणा उ हि नून मेगद्यक्षै-
 रसिष्वदन् । सापि जघन्ये नैदाघे स मिवैव कोपयति तावच्छीतानति-
 दग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण । स होवाच विदेघो माथवः,— काहं
 भवानोति ? अत एव ते प्राचीनं सुवन मिति होवाच । सैवाप्ये-
 तर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा ते हि माथवाः” ३. ३. १०—१७.

“वृषा हि मनाः, वृषा हि खुवाः ; × × योषा हि वाक्, योषा हि खुक्”

“विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति” ४. ५. ५. [३. ६. ३, ४ ।

“शान्तिरापः” ६. २. ६.

“शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः” २. ६. १२. [३. ५. ६.

“शिश्रं वै श्रोचिष्कोषम् ; शिश्रं ह्रीदं शिश्रिनं भूयिष्ठं श्रोचयति”

“संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः” ४. २. १६.

“संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद् यज्ञ मेवैतत् तर्पयति” ६. १. २८.

“स आज्यस्योपक्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्ठादाज्यस्याभिघारयति,
 सैवाज्येन मिश्राज्जतिर्ह्वयते” ४. ६. २१.

“स इन्द्रोऽब्रवीद् × × × क्षप्र इवास्मि, न वै मेदं धिनोति ; यन्मा
 धिनवत्तन्मे कुरुतेति । तथेति देवा अब्रुवन् × × × न वा इम
 मन्यत् सोमाद् धिनुयात्, सोम मेवास्मै सम्भरामेति” ५. ३. ४, ५ ।

“स एव सर्वतोऽभिभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं समश्नुते” ४. ६. १५.

“स एष देवयानो वा पिटयाणो वा पश्याः ७. ४. २.

“स एषोऽभिर्ऋतुध्यामक्तः समिधोऽ अग्ने तनूनपादम् इडो अग्ने बर्हिर्ऋ
 खहामि मिति” ४. ६. ८.

- “स औघ उल्यते नाव मापेदे, × × ×, तेनैत मुत्तरं गिरि मतिदुद्राव,
 × × ×, यावद्यावदुदकं समवायात्, × × ×, तावत्तावदे-
 वान्ववससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पण मिति । औघो ह
 ताः सर्वाः प्रजा निरुवाहायेह मनुरेवैकः परिशिष्टिवे” ६. ३. ६.
- “सङ्ग्रामो वा एष सन्निधौयते, यः प्रयाजैर्यजते” ४. ४. १७.
- “सत्यं वै चक्षुः । सत्यं हि वै चक्षुस्तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाता
 मह मदर्थं मह मश्रौष मिति, य एव ब्रूयादहं मदर्थं मिति, तस्मा
 एव अदध्याम, तत्सत्येनैवैतत् समर्द्धयति” २. ४. २७.
- “सत्य मेव देवाऽन्वतं मनुष्याः” १. १. ४ ; २. १७.
- “सप्तदशाक्षराणि सप्तदशो वै प्रजापतिः” ४. ३. १७.
- “स यद् वर्त्तमानः समभवत्, तस्माद् वृत्रः ; अथ यदपात् समभवत्,
 तस्मादहिः ; तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृहतुः,
 तस्माद् दानव इत्याजः” ५. २. ६.
- “स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्, तत्रो वैष्णवो मृचं वा यजुर्वा जपेद्”
- “सर्वं वै पूर्णं सर्वेणैव” ७. ४. ३. [१. ४. ६.
- “सर्वं वै प्रजापतिः” ३. २. १०.
- “सविता वै देवानां प्रसविता” ६. २. ८.
- “स द्वैष यज्ञ उवाच × × ×, ब्राह्मणस्यैव ऋषि मनु ढप्येय मिति”
- “सान्नाय्य मामावास्यम्” ५. १. ६. [६. १. २८.
- “सूर्यं मुदीक्षते, सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा” ७. ४. १५.
- “सैषा त्रयी विद्या यज्ञः” १. ३. ३.
- “सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे” ५. १. ४.
- “खेको ह वै नामैतद् यत् सुमेक इति” ५. ५. २६.
- “हतो वृत्रः सं यथा दृतिर्निष्पीत एवं संह्रीनः शिश्ये, यथा निर्द्धृतसक्तु-
 र्भस्त्रैव संह्रीनः शिश्ये” ५. २. १६.

अथ कर्मनामसूची ।

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
अग्निपरिस्तरणम् ...	६. १. २८.	आज्यनिर्वापः... ..	१. ५. २२.
अग्निं सम्मार्जनम् ...	३. ६. १४.	आज्यभागयागः ...	५. २. १८.
अग्निहोत्रहवण्यादानम्	१. २. १.	आज्यविक्षापनौघणम्	७. ३. ७.
अग्नीषोमोयेष्टिः ...	५. २. १४.	आज्याधिश्रयणम् ...	१. ६. ६.
अङ्गाराध्यूहनम् ...	१. ५. ६.	आज्याधिश्रयणम् ...	२. ४. २०.
अङ्गाराभ्यूहनम् ...	१. ५. १३.	आज्यावेक्षणम् ...	२. ४. १८.
अङ्गारोदूहनम् ...	१. ५. ४.	आज्यासादनम् ...	२. ४. २१.
अङ्गुल्यभिनिधानम् ...	१. ५. ७.	आज्योत्पवनम् ...	२. ४. २३.
अनवाक्रमणम् ...	१. २. १३.	आतश्चनदानम् ...	५. ४. १६.
अनसोऽवरोहणम् ...	१. २. २२.	आतश्चितापिधानम् ...	५. ४. २०.
अनुव्रवणम् ...	५. ५. ३.	आर्षेयहोत्ववरणम् ...	४. २. ६.
अनुयाजयागाः ...	६. ४. ७. ६.	आवाहननिगदानुवचनम्	३. ४. १६.
अनुवाक्यानुवचनम् ...	५. ५. १२.	आश्रावणम् ४. ३. ६, ७, १६-१०.	
अनुवाक्यापाठः ५. ५. १७ ; ६. १. १६.		आहवनीयप्रणयनम् ...	१. १. २०.
अपात्रिनयनम् ...	३. १. ३.	आहवनीयोपस्थानम्	७. ४. २२.
अपासुपस्पर्शनम् ...	१. १. १.	इडा निगदानुवचनम्...	६. ३. १६.
अभिघारणम् ...	५. ५. १०.	इडाप्राशनम्	६. ३. ३६.
अवदानम्	५. ५. १०.	इडावदानम्	६. ३. १३.
अवधूतनम्	१. ४. ४.	इडोपह्वानम्	६. ३. १८.
अवान्तरेडावदानम्...	६. ३. १७.	ईषाभिमर्शनम् ...	१. २. १२.
अष्टाकपालपुरोडाश- प्रथनम् ...	५. १. ५.	उत्तरनिधानम् ...	२. २. १६.
आग्नेयेष्टिः	५. १. १२.	उत्तराधारः	३. ६. ४.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
उत्तराधारसमिदभ्याधानम्	३. १. ७.
उत्पवनम्	१. ३. ६.
उदोक्कनम्	१. ३. ७.
उपभृत्वाज्यग्रहणम् ...	२. ५. ६.
उपभृत्समञ्जनम् ...	७. १. १३.
उपभृत्सादनम् ...	३. १. १३.
उपभृदादानम् ...	४. १. १.
उपजोपधानम् ...	१. ५. १४.
उपसर्जन्यासेचनम् ...	१. ६. २.
उपस्तरणम्	५. ५. १०.
उपांशुयाजः	५. २. २८.
उपांशुवरणम्	७. ३८.
उज्जुखलाधानम् ...	१. ४. ६, ७.
उल्लङ्घकोदूहनम् ...	६. ४. १.
एकादशकपालपुरोडाश-	
प्रथनम्	५. २. १४.
ऐन्द्रामेष्टिः	५. ३. ३.
कपालोपधानम् ...	१. ५. ३, ७.
क्षणाजिनादानम् ...	१. ४. १.
क्षणाजिनास्तरणम् ...	१. ५. १४.
क्षणाजिनोपस्तरणम्	१. ४. ५.
गार्हपत्यसादनम् ...	१. १. १८.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
गार्हपत्योपस्थानम् ...	७. ४. १८.
चतुरवदानानि	५. ५. ७.
जुह्वग्रहणम्	७. ३. १६.
जुह्वसमञ्जनम्	७. १. १३.
जुह्वसम्मार्जनम् ...	२. ४. ६.
जुह्वसादनम्	३. १. १३.
जुह्वादानम्	४. १. १.
जुह्वाज्यग्रहणम् ...	२. ५. ८.
ह्यनिधानम्	३. १. १०.
ह्यनिरसनम्	१. २. १५.
दृषदुपधानम्	१. ५. १४.
दृषदुपजोपधानम् ...	१. ५. १.
देवतादेशनम् १. २. १८; ५. ४. ६.	
देवहोदवरणम्	४. १. ४.
द्वादशकपालपुरोडाश-	
प्रथनम्	५. ३. ३.
धात्याप्रक्षेपः	३. ३. ३७.
धुरभिमर्शनम्	१. २. ६-११.
ध्रुवाज्यग्रहणम्	२. ५. १०.
ध्रुवासमञ्जनम् ४. १. ५; ७. १. १३.	
ध्रुवासादनम्	३. १. १४.
निनीतामितपनम् ...	२. १. ५.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
पञ्चावदानानि...	... ५. ५. ८.	पूर्वपात्रनिनयनम् ...	७. ४. १.
पत्नीसंयाजः ७. ३. ५.	पूर्वाधारः ...	३. ६. ३.
पत्नीसम्वहनम् २. ४. १२.	पूर्वाधारसमिदभ्याधानम्	३. १. ५.
पय चासेचनम्...	... ५. ४. १६.	प्रजाजननम् ५. ५. ४.
पय उद्दासनम् ५. ४. १८.	प्रणीताप्रणयनम् ...	१. १. १२.
परिधिपरिधानम् ३.१.१; २.६.१३.		प्रणीतानिनयनम् ...	७. ३. ३२.
परिधिसमञ्जनम् ७. १. ७.	प्रत्याश्रावणम् ४. ३. ६; ७. १३-२०.	
परिधौना मनुप्रहरणम् ७. १. २२.		प्रतिप्रैषः ...	४. ३. १६-२०.
परिस्तरणम् १. १. २२.	प्रयाजयागाः ४. ४. ५, ६.
पवित्रकरणम् १. ३. १.	प्रयाजानुमन्त्रणम् ४. ५. १२-१६.	
पांश्वादानम् २. २. १६.	प्रवरनिगदानुवचनम्...	३. ४. २.
पाण्डवनेजनम् २. ३. २३.	प्रवरायाश्रावणम् ...	४. २. १.
पात्रप्रोक्षणम् १. ३. १२.	प्रस्तरस्तरणम्...	... ३. १. १०.
पात्रासादनम्...	... १. १. १२.	प्रस्तरादानम्...	... ७. १. ११.
पात्रीनिर्सेजनम् १. ६. १८.	प्रस्तरावयवानुप्रहरणम् ७. १. १६.	
पिष्टसंयवनम्...	... १. ६. ३.	प्राङ्प्रोक्षणम्...	... ७. ४. १३.
पिष्टसंवापः १. ६. १.	प्राश्निहृदणसम्मार्जनम् २. ४. ६.	
पुत्रनामग्रहणम् ७. ४. २१.	प्राश्निचावदानम् ...	६. २. ६.
पुरोडाशपर्यङ्गिकरणम् १. ६. १३.		प्रैषः ४. ३. १६-२०.
पुरोडाशप्रथनम् १. ६. ८.	प्रोक्षणादानम् २. ६. १.
पुरोडाशप्रणयम् १. ६. १४.	प्रोक्षणासादनम् २. ३. २०.
पुरोडाशाभिसर्जनम् १. ६. ११, १५.		प्रोक्षणुत्पवनम् २. ४. २४.
पुरोडाशाभिवासनम् १. ६. १६. १७.			
पुरोऽनुवाक्यापाठः ३. ४. १८;	फलीकरणम् १. ४. २४.
५. ५. ११, १२.		फलीकरणोपासनम् ७. ३. ३४.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
वर्हिःस्तरणम्...	... २. ६. ७.	वेदाग्रप्रहरणम् २. ४. ११.
वर्हिर्यागः ७. ३. २६.	वेदानुप्रहरणम् ७. ३. १७.
ब्राह्मणसन्तर्पणम् ६. १. २८.	वेदिकरणम् २. ३. १४.
		वेदिपरिग्रहः...	... २. ३. १.
भागप्राशनम् ६. २. १५.	वेदिपूर्वपरिग्रहः २. ३. १-१०.
		वेदिप्रेक्षणम् २. ०. १६.
मानुषहोद्वरणम् ४. २. १३.	वेद्युत्तरपरिग्रहः	२. ३. ११-१३.
मुखोपस्पर्शनम् ७. ४. ७.	वेदिसंस्तरणम् ७. ३. २४.
मुखसादानम् १. ४. १०.	ब्रतविसर्जनम् ७. ४. २३.
		ब्रतोपायनम् १. १. १.
यजनम् ५. ५. २.	ब्रौह्मवेक्षणम् १. २. १४.
यान्यानुद्वरणम् ५. ५. १२.		
यान्यापाठः ३. ४. १६;	शंयुवाकप्रैषः ७. १. २१.
५. ५. ११, १२, १७; ६. १. १६.		शंयुवाकहौत्रम् ७. २. २४.
		शंयुवाकानुवचनम् ७. १. २६.
रश्म्युदीक्षणम्...	... ७. ४. १६.	शम्योपधानम्...	... १. ५. १६.
वत्सापाकरणम् ५. ४. १.	शाखागूहनम् ५. ४. ८.
वषट्करणम् ५. ५. २१.	श्रृपादानम् १. २. १.
वषट्कारः ४. ३. ११,	श्लेषामिभर्शनम् १. २. २०.
१६—२०; ५. ५. १२, १३.			
वाग्विसर्गः १. ४. ६.	संखवभागहरणम् ७. १. २५.
वासनाशनदाने ५. ५. ५.	सन्नहनविखंसनम् २. ६. ६.
विष्णुक्रमक्रमणम् ७. ४. ८.	सन्नहनामिच्छादनम्...	... २. ६. ६.
वेदग्रहणम् ७. ३. १६.	समिदभ्याधानम् ६. ४. ३.
वेदविखंसनम्...	... ७. ३. २१.	समिद्यजुर्होमः ७. ३. २५.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
सम्यैषाः	२. ३. २१.	सुवसम्मार्जनम्	२. ४. ६.
साम्नाय्यकरणम्	५. ३. ४.	सुवादानम्	२. ४. ४.
सामिधेनौसम्यैषः	३. २. २.	सुःप्रेक्षणम्	७. ४. १४.
सामिधेन्यनुवचनम् ३. २. ३-१६.		सुहाकारः	४. ४. २३.
सुक्तवाकप्रैषः	७. १. १०.	स्त्रियुद्धायागः	६. १. ६.
सुक्तवाकहौत्रम्	७. २. १.	स्त्रियुद्धाग्निगदानुवचनम् ६. १. १०.	
सुक्तवाकानुवचनम्	७. २. ४.		
सूर्याभिवौक्षणम्	७. ४. १५.	हविःपेषणम्	१. ५. १८-२१.
सूर्यावर्तनम्	७. ४. १७.	हविःप्रोक्षणम्	१. ३. ६.
साम्नाभिमर्शनम्	२. ६. १७.	हविरनुमन्त्रणम्	१. ४. २३.
साम्बयजुर्हरणम् २. २. १८-२१.		हविरभिमर्शनम्	३. १. १६.
स्थाल्यादानम्	५. ४. ११.	हविरापणम्	१. ४. ८.
स्फ्यप्रहरणम् २. २. १५; २. ३. २२.		हविर्निधानम्	१. ४. २०.
स्फ्यादानम्	२. २. ४.	हविर्निर्व्यवनम्	१. ४. २१.
सुक्प्रतपणम्	२. ४. ८.	हविर्निर्वापः	१. २. १-८.
सुक्सम्मार्जनम्	२. ४. १.	हविर्विवेचनम्	१. ४. २२.
सुगव्याधारः	४. १. १.	हविप्रश्नपणम् २. ४. २०; ६. १. २२.	
सुगव्युहणम्	७. १. १.	हविस्समाह्वननम् १. ४. १३, १८.	
सुगादानम्	२. ४. ८.	हविस्सादनम् १. २. २३; ३. १. १४.	
सुगादापनानुवचनम् ४. ३. १.		हविष्कृदाह्वानम्	१. ४. ११.
सुवग्रहणम्	७. ३. १६.	हिङ्गरणम्	३. ३. १-३.
सुवप्रतपणम्	२. ४. ४.	होदप्रैषः ४. ३. ७. १०. १६-२०.	

अथर्षिनामादिस्तुतौ ।

नाम	प्र० ब्रा० क०	नाम	प्र० ब्रा० क०
अषाढः	१. १. ७.	वर्कुः	१. १. १०.
आङ्गिरसः (भृगवः)	१. ५. १३.	बार्हस्पत्यः	७. २. २४, २५, २६.
„ (बृहस्पतिः)	२. ३. २५, २६.	बृहस्पतिः ...	१. ३. २५, २६.
आथ्याः	२. १. १.	भाल्लवेयः	६. १. १६.
आरुणिः	१. २. ११.	भृगवः	१. ५. १३.
आसुरिः	५. २. २६.	मनावी	१. ४. १६.
इडा	६. ३. ८-११.	मनुः	१. ४. १४-१६; ३. ३. १, ६, ८, ९, ११; ३. ४. ५; ४. २. ७.
उत्तरगिरिः	३. ३. १४; ६. १. ५, ६.	माधवः ('माधव'-इति सा०भा०)	३. ३. १०, १४, १७.
एकतः	२. १. १.	याज्ञवल्क्यः	१. १. ६; २. ४. २६; ७. ३. १२; ४. १७.
औपोदितेयः	७. ४. १६.	राहुगणः	३. ३. १०, १४, १८.
कुरवः	५. ५. ८.	वाण्याः	१. १. १०.
गोसलाः	३. ३. १७.	विदेघः	३. ३. १०, १४, १७.
न्यवः	३. १. २.	विदेहाः	३. ३. १७.
तमः	३. ३. १०, १४, १८.	विश्वरूपः	२. १. २.
तः	२. १. १.	विश्ववसुः	३. १. २.
तः	५. २. ६.	शंयुः	७. २. २४, २५, २६.
तः (त्रिशीर्षा षडक्षः)	५. २. १.	सदानीरा ...	३. ३. १४, १७.
तः (विश्वरूपः)	२. १. २.	सरस्वती ...	३. ३. १४. १७.
तुः	५. २. ६.	सावयसः	१. १. ७.
दनायूः	५. २. ६.	हिरण्यरूपः ...	५. ३. २.
दानवः	५. २. ६.		
द्वितः	२. १. १.		
पाञ्चानाः	५. ५. ८.		
पाश्चिः	३. ३. ६.		

॥ अथ कण्डिकात्रुटीसूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ सम्मार्ष्टि	३०६	मन्त्रेण त माघारयति ...	३०६
आसीनस्त माघारयति ...	३०५	स यदुपाङ्गं क्रियते ...	३०४
आसीनस्त माघारयति ...	३०६	स सम्मार्ष्टि	३०७
तं वा एत मग्निः ...	३०४	स खुवेण पूर्व माघारयति	३०३
तूष्णीं त माघारयति ...	३०५	खुचा त माघारयति ...	३०५
तूष्णीं त माघारयति ...	३०६	खुवेण त माघारयति ...	३०५
देवा ह वै यज्ञं	३०५	खुवेण त माघारयति ...	३०६
मन्त्रेण त माघारयति ...	३०५		

॥ अथ सूचीपत्रसूची ॥

...	पृष्ठे	...	पृष्ठे
अथ प्रपाठकसूची	१	अथ विषयसूची	२२
अथाध्यायसूची	१	अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची .	३४
अथ ब्राह्मणसूची	२	अथ कर्मनामसूची	४४
अथ कण्डिकासूची	४	अथ विनामादिसूची... ..	४६
अथ कण्डिकात्रुटीसूची ...	५०	अथ सूचीपत्रसूची	५०

“युजौ ह वा एते” । विमोचनार्थवादोऽयम् । तच्च च “यज्ञं वा अनु प्रजाः”—इत्यधिभूतं वक्ष्यते^१, तदुपक्रमार्थं ‘युजौ’ योक्तव्यावस्थौ ‘एते यज्ञस्य यत् सुचौ’—इत्याह । “स यं निधायावद्येदिति । प्रसङ्गेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावदानं प्रतिषेधति । ‘वाहनं’ वाहयति तदेभिरिति वाहन मन्वादि, यथा तत् ‘अवाच्छेत्’ अधःपतेत्^२ वाह्यमानम्, ‘एवं’ निधानं सुचोः प्राग्विमोकादधश्चलनम्, ‘तत्’ यज्ञस्य स्यादित्यर्थः । “त एतत् स्विष्टकृतीति । ये चरतां युक्ते, ‘ते’ ‘स्विष्टकृति’ अतीते इति शेषः । ‘वि’ अपरिसमाप्तोऽर्थः^३ । विमुच्यतेऽस्मिन्निति ‘विमोचनं’ स्थानम्, तत् ‘आगच्छतः’ । ‘ते’ ‘तत्’ तच्च ‘सादयति’ अध्वर्युः, ‘तत्’ तच्च ‘विमुञ्चति’ । विश्रामार्थम् ‘पुनः’ च ‘अनुयाजेषु’ प्रयुक्तेषु तदन्ते च विश्रामार्थं मेव पुनः ‘विमुञ्चति’ । ‘पुनः’ च ‘सम्यगृह्णाति’ ‘प्रयुक्ते’ ; तदन्ते च कृतार्थः सन् ‘गतिं’ गतम् ‘अभियुक्ते’ करोति । मन्त्रेण देशनियमेन च गम्यत इति ‘गतिः’ अध्वा गन्तव्यः । ‘यां गतिं’ च मध्वानम् ‘अभिगन्तुं’ ‘युक्ते’, ‘तां गतिं’ त मध्वानं ‘गत्वा’ ‘विमुञ्चते’ । “यज्ञं वा अनुप्रजाः”—इत्यधियाज्ञिकयो-र्योगविमोकयोरधिभूतवचनम् । ‘साधौ’—इति ‘सुप्ते’—इत्यस्य व्याख्यानम् ; ‘साधौ’—इति च ‘सुप्ते’—इत्यस्य । ‘सुप्ते’ सुखम्, तच्च साध्वित्यभिप्रायः” ॥ २७ ॥ १ ॥ [८. ३.] ॥

१— ५६५ पृ० १० पं०, इहैव च १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘अधः कृष्यते’—इति ठ ।

३— निरु० १. १. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ६. ६६ । मन्त्रस्य—वा० सं० २. १६. १ ।

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम्^१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स यच्चाह । इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदुतो होतान्वाह
सूक्तैव* तदाह युजमानायवैतुदाशिष माशास्ते तद्वा
ऽएतदुपुरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्यस्मादुपु-
रिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएषु जनयति । यो युजत ऽएतेन ह्युक्ता
ऽऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्त्यथाशिष माशास्ते ता
मस्मै यज्ञु ऽआशिषः सुन्नमयति या माशिष माशास्ते
यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपुरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएषु प्रीणाति । यो युजत ऽएतेन यज्ञेन-
ऽग्निर्भुरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्
प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वाथाशिष
माशास्ते ता मस्मै देवा आशिषः सुन्नमयन्ति या

* 'सूक्ता ऽइव'-इति च । 'सूक्तानि'-इति भा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† 'ह्युक्ता'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

माशिष माशुस्ते यो नोऽग्रैषीदिति तुस्माद्वा ऽउप-
रिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशुस्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रं मभूदिति
भद्रं ह्यभूद् यो यज्ञस्य संस्था मगन्तार्धं सूक्तवाक
मुत् नमोवाक मित्युभयं वा ऽएतद्यज्ञे ऽएव युत्
सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चारात्स यज्ञं मुविदाम यज्ञ
मित्येवैतदाहुर्मे त्वं सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथि-
व्यो*रित्यग्निं मेवैतदाह त्वं सूक्तवागस्युपश्रुत्वत्यो†-
रनुयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यज-
मान द्यावापृथिवी स्ता मित्युन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे
यजमान द्यावापृथिवी स्ता मित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

शुक्लवो‡ जीवदानू ऽइति । शुक्लवी ते जीवदानू
स्ता मित्येवैतदाहुचक्षू ऽअग्रवेदे ऽइति माह? कुस्माच्चनु॥
प्रचासौर्म्मो त ऽइदं पुष्टं कुश्चन मुविदतेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

उरुगव्यूती ऽअभयं कृताविति । उरुगव्यूती तेऽभये
स्ता मित्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यौ
ते स्ता मित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

* 'दिवस्पृथिव्यो'—इत्यपि दृष्टो डा०-वेबरेण ।

† 'उरुगवन्त्यो'— इति क ।

‡ 'शुक्लवो'—इति, 'शुक्लवी'—इति च दृष्टौ डा०-वेबरेण ।

§ 'माह'—इत्यपि डा०-वेबर्-दृष्टः । ॥ 'कुस्माच्चनु'—इति च ।

शम्भुवौ मयोभुवाविति । शम्भुवौ ते मयोभुवौ
स्ता मित्येवैतुदाहोर्जस्वती च पयस्वती चेति रुस-
वत्यौ त ऽउपजीवनीये स्ता मित्येवैतुदाह ॥ ७ ॥

रूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । रूपचरणा ह
तेऽसावस्तु या मधुस्तादुपचुरसि स्वधिचरुणो त ऽइयु
मस्तु या मुपरिष्ठादधिचुरसीत्येवैतुदाह तयोराविदूति
तयोरनुमन्यमानयोरित्येवैतुदाह ॥ ८ ॥

अग्निरिदुः हविः । अजुषतावीदधत मुहो ज्यायो-
ऽकृतेति तुदाग्नेय माज्यभाग माह सोम ऽइदुः हविर-
जुषतावीदधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तुत्सौम्य माज्यभाग
माहाग्निरिदुः हविरजुषतावीदधत मुहो ज्यायोऽकृतेति
तद्य एषु ऽउभयचाच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तु
माह ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । देवा ऽआज्यपा आज्य मजुषन्ता-
वीदधन्त मुहो ज्यायोऽकृतेति तुत्प्रयाजानुयाजानाह
प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निर्होत्रेणेदुः
हविरजुषतावीदधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तुदग्निः
होत्रेणानुषतेत्येवं या ऽइष्टा देवता भवन्ति ताः
सुम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति तद्यज्ञस्यैवै-
तत्समृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि

महज्जयति तस्मादाहाजुषतेत्युवीर्यतेति यद्वै देवा
हविर्जोषयन्ते तदपि गिरिमाचुं कुर्वते तस्मादाहा-
वीर्यतेति ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकतेति । यज्ञो वै देवानां महस्तु
ह्येतज्ज्यायाऽस मिव कुर्वते* तस्मादाह महो ज्यायो-
ऽकतेति ॥ ११ ॥

अस्या मृधेहोचायां देवङ्गमाया मिति । अस्याऽ
राधोतु होचायां देवाङ्गमाया मित्येवैतदाहाशास्तेऽयं
युजमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तुदेनं प्रत्यक्ष
माशिषा सम्यादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्व माशास्त ऽइति । सा यामुचोत्तरा देव-
यज्ञा तुदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम् ॥ १३ ॥

सुप्रजास्त्व माशास्त ऽइति । तद्यदमुच भूयो हवि-
ष्करणं तुदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वं प्रशासनं सु कुर्याद्य
ऽएवं कुर्यादुत्तरां देवयज्ञा माशास्त ऽइति त्वेव
ब्रूयात्तदेव जीवातुं तुप्रजां तुत् पश्नन् ॥ १४ ॥

भूयो हविष्करण माशास्त ऽइति । तुदेव तुत्सजात-
वनस्या माशास्त ऽइति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह
जायते तुत् प्राणानुशास्ते ॥ १५ ॥

* 'कुर्वते'—इति च ।

† 'दीर्घायुत्व'—इति च ।

दिव्यं धामाशास्त ऽहुति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै
 यजते यो युजते तु देवलोकं ऽयुवैन मेतुदपित्विनं
 करोति युदनेन हविषाशास्ते तुदश्यात्तुदध्यादिति
 युदनेन हविषाशास्ते तुदस्मै सर्वं सुमृद्धता मित्येवै-
 तुदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽयताः* । पुञ्चाशिषः करोति तिस्र ऽहुडायां
 ता ऽअष्टावष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री व्यैर्यं
 मेवैतुदाशिषोऽभिसुम्यादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं ह कुर्याद्
 यदुतो भूयसीः कुर्याद् यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषन्तं
 हास्य तद् आतृष्य मभ्यतिरिच्यते तस्मान्नातो भूयसीः
 कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्वै कुनीयसीः सप्त† । तुदस्मै देवा रासन्ता
 मिति तुदस्मै देवा ऽअनुमन्यन्ता मित्येवैतुदाह तुदमि-
 र्वो देवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेः पुरि मानुषा ऽहुति
 तुदमिर्वोदेवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेरुध्यस्मा ऽतुद्वन-
 वामहा ऽहुत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

इष्टञ्च व्वित्तञ्चेति । ऐषिषुरिव वा ऽतुद्वन्नं तु
 मविदंस्तुस्मादाहेष्टञ्च व्वित्तञ्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी

ऽऽहुहसस्याता मित्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽऽत्तेर्गो-
पायता मित्येवैतुदाह ॥ २० ॥

तदु हैक ऽऽहुः । उभे च मेति तथा होताशिष
ऽऽत्मानं नान्तरेतीति तदु तथा नु ब्रूयाद् युज-
मानस्य वै यज्ञु ऽऽशीः किन्तु तुचऽर्त्विजां यां वै काञ्च
यज्ञु ऽऽर्त्विज ऽऽशिष माशुसते युजमानस्यैव सा
नु ह सु ऽऽतां कचुनाशिषं प्रतिष्ठापयति यु ऽऽहोभे
च मेति तुस्मादु ब्रूयादुभे चैन मित्येव ॥ २१ ॥

इह गुतिर्वामस्येति । तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवा-
स्मिन्नेतुद्धाति तुस्मादाहेह गुतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥

इदं च नुमो देवेभ्य ऽऽति । तद्यज्ञस्यैवैतत् सऽस्थां
गत्वा नुमो देवेभ्यः करोति तुस्मादाहेदुञ्च नुमो
देवेभ्य ऽऽति* ॥ २३ ॥

अथ शंयुराह† । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽज्जसा यज्ञस्य
सऽस्थां विदाञ्चकार सु देवलोक मुपीयाय तत्तदन्त-
र्हित मिव मनुष्येभ्य ऽऽस ॥ २४ ॥

तदा ऽऽर्षीणा मुनुश्रुत मास । शंयुर्ह वै बार्ह-
स्पत्योऽज्जसा यज्ञस्य सऽस्थां विदाञ्चकार सु देवलोक
मुपीयायेति ते ता मेव यज्ञस्य सऽस्था मुपायन्

* 'ऽऽति'—इति च ।

† 'शंयुराह'—इति च ।

‡ 'शंयुर्ह'—इति च । च-पुस्तके त्वेव मेवोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

याऽऽ शंयुर्बाहस्पत्योऽवेद्युच्छंयोरुब्रुवंस्तुम्बेवैषु एतद्यज्ञस्य
सऽस्था मुपैति याऽऽ शंयुर्बाहस्पत्योऽवेद् युच्छंयोराह
तस्माद्वै शंयोराह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । तुच्छंयोरावणीमह इति तां
यज्ञस्य सऽस्था मावणीमहे याऽऽ शंयुर्बाहस्पत्योऽवेदि-
त्येवैतुदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इति । गातुऽऽ ह्येषु
यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सऽस्थां देवी
स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य इति स्वस्ति नो
देवचास्तु स्वस्ति मनुष्येभ्येवैतुदाहोर्द्ध्वं जिगातु भेषज
मित्यूर्द्ध्वं नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतुदाह ॥ २७ ॥

शुन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पद इति । एतावद्वा
इदं सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा एवैतद्य-
ज्ञस्य सऽस्थां गत्वा शं करोति तस्मादाह शुन्नो अस्तु
द्विपदे शं चतुष्पद इति* ॥ २८ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष इव वा एतद्
भवति यदुर्त्विज्ये प्रवृत्त इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा

* 'इति'—इति ग, 'इति'—इति च ।

तदस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तदु खुलु
पुनर्मानुषो भवति तुस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

“स यत्राह” । आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शंयुवाक^१प्रैषश्चाधस्ता-
दुक्तः^२, तत्प्रसङ्गात् सूक्तवाकशंयुवाकयोर्हेचयोरेतद्ब्राह्मणम्^३ । तत्रापि
सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवचुः कालसम्बन्धागत^४ सुपादाय प्रयोजन
माह— “स यत्राहेति । यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह “इषिता दैव्या”—
इत्यादि^५, ‘अतः’, अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तत ऊर्ध्वं
‘होता’ ‘यदाह’ “इदं द्यावापृथिवी”—इत्यादि^६, ‘तत्’ ‘सूक्तैवा-
न्वाह’^७ । इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थत्वाच्छोभनादि-
वचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाकः वाचको ग्रन्थः सूक्तवाक
इत्येवं सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः । “यजमानायेति सूक्त-
वाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम् । यदपि चात्रातीतार्थकीर्तनं तदपि

१— ‘शंयुवाक’—इति ठ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्रैव ।

२— ५६० पृ० ७ पं० (‘इषिता दैव्या’), ५६३ पृ० ६ पं० (‘स्युगा दैव्या’) ।

३— ‘सूक्तवाकशंयुवाकयोरेतद्ब्राह्मणम्’—इति ठ ।

४— ‘कालसम्बन्धागत’—इति भ, ठ ।

५— का० औ० सू० ३. ६. १ द्रष्टव्यम्, ५७१ पृ० टीप्पणी च ।

६— ५८० पृ० ३ पं०, ५८७ पृ० १२ पं० (क० ४) ।

७— ‘सूक्तान्वाह’—इति भ, ठ, ठ ।

आग्नीःपर मेवेति दर्शयिष्यति—“तद्यज्ञस्यैतत्समृद्धि माशास्ते”—
इति^१ । “तदा एतदिति कारणविवक्षयोपन्यासः ॥ १ ॥

“यज्ञं वा” । ‘एषः’ ‘यः’ यजमानः ‘मा’ ‘अजौजनत’ जनित-
तान्, ‘अस्मै’ तस्मै ‘आग्निषं’ सन्नमयामीति^२ मन्यमानो ‘यज्ञः’
यजमानम् उत्तरक्रावं ‘सन्नमयति’^३, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“देवान्वा एषः” । तच्छब्दः समुच्चये ; ऋग्भिश्च यजुर्भिश्चाहुति-
भिश्चेत्यर्थः । ‘देवान्’ ‘प्रौत्वा’ तर्पयित्वा, शास्त्रपरिषदौव सन्तप्रश्ने^४ (।)
सन्दत्त्वा (।), ‘तेषु’ देवेषु, तेषां मध्ये ‘अपिली’ भागी भवति ।
भागी हि भागं प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । ‘यो नः’
‘अप्रैषौत्’ तर्पितवान्, ‘तस्मै’ ‘आग्निषं’ सन्नमयाम^५ इति मन्यमाना
‘देवाः’ ‘सन्नमयन्ति’ । तच्चोद्धं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । होता वक्तु मारभत इत्यर्थः । “इदं द्यावा-
पृथिवी”—इत्यादिः सूक्तवाकः^६ । तत्रादौ तावत् हे ‘द्यावापृथिव्यौ’
‘इदं’ तावद् युवयोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जात मेव । किम् ?
‘आर्धं’ ऋद्धवन्तः^७, ‘सूक्तवाकं’ देवान् स्तुतवन्तो वय मित्यर्थः ।
‘उत’ अपि ‘नमोवाकम्’ अन्नदानवचनञ्च प्राप्तवन्तः । यज्ञेन द्वय
मपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवयोरेव
प्रसादादिदं ‘सूक्तोचं’ सूक्तवचनं मृद्ध्यास्मेत्याग्नीः । ‘अग्ने त्वम्’—

१— १०क० (५८१८० १६५०) । २— ‘सन्नमयामीति’—इति ठ ।

३— ‘सन्नमयति’—इति ठ । ४— ‘शास्त्रपरिषवसम्पन्ने’—इति ठ ।

५— ‘सन्नमयाम’—इति ठ । ६— तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

७— ‘ऋद्धवचनजुष्ट’—इति ठ ।

इति अग्निं होतारमुपधावति । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'त्वम्' एव
सूक्तानां वक्ता 'असि' ; नाहं मानुष इति विदित्वा^१ मा मधिष्ठातु
महर्षीत्यभिप्रायः । 'उपशृण्वत्योः', 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्त
मनक्त^२ मपि कुर्यात् ; न जनसंसदीत्यभिप्रायः ।

“ओमन्वती”—इत्याशीर्यजमानं प्रत्यचीकृत्य । “तथोराविदि,
“अग्निरिदमित्यादि^३ मिथो हेतुवचनम्,— यस्माद्द्यावापृथिव्योरनु-
मन्यमानयोरग्न्यादयो हवीः^४ यजुषन्त, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्व-
दादिगुणौ स्ता मिति सम्बन्धः । “अस्या मृधेदिति । परोचीकृत्य
यजमानं तस्मा आग्निष आशास्ते । “उत्तरां देवयज्या मित्यादि ।
“यदनेन हविषेत्याग्निष एव समाप्ते “इदञ्च नमो देवेभ्य इति
याचितेभ्यो निऋतः । एतमेवार्थं ‘भद्रं बभूव’—इत्यादि^५ विदुष्वन्
दर्शयति । ‘अरात्स्म यज्ञम्’—इति तत् “आर्षं सूक्तवाक मित्यस्य
पर्यायवचनम् ; ‘अरात्स्म’—इत्यस्यापि ‘अविदाम’—इत्येतत्पर्याय-
वचनम् ; संसाधितवन्तो लब्धवन्तो यज्ञं, वय मित्यर्थः । “उपश्रुती” ।
उपशृणोतीत्युपश्रुतिः, ततः सप्तमीदिवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्,
ततश्चान्दसः पूर्वसवर्षः ‘उपश्रुती’—इति ; ‘उपशृण्वत्योरिति तद्
दर्शयति । “दिवस्पृथिव्योः”—इत्यस्य शब्दसमाधिः ‘द्यावापृथिव्यो-
रिति । “ओमन्वती” अवति तर्पयति इति ‘ओमन्’^५ अन्नम्,
तद्वती, ओमन्वत्यौ ‘अन्नवत्यौ’—इति समाधिः ॥ ४ ॥

१—‘वेदित्वा’—इति भ, ङ । २—‘मनक्तु’—इति ठ ।

३—मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः (तै० ब्रा० ३. ५. १०.) ।

४—५८० पृ० ४ पं० (“भद्रं बभूव”—इति मन्त्रस्य) ।

५—‘ओमा’—इति ठ । निरु० ई. १. ५ द्रष्टव्यम् ।

“शङ्खवी” । शङ्ख ते गावौ च शङ्खव्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्षः ।
 “जीवदानू” जीवनस्य दात्र्यौ^१ । अत्रसनशीले “अचक्षू” ; अचक्षू
 च ते देवते उपासीनो न चस्यतीति देवर्धमं यजमाने दर्शयति—
 “माह कस्माच्चन प्रचासीरिति । “अप्रवेदे” प्रवेदनं प्रलाभः, नास्ति
 प्रवेदन मेतयोः^२ ‘अप्रवेदे’ दुर्लभे ; तादृशौ चोपासीनस्य । ‘पुष्टम्’
 पुष्टिरित्येतद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् ‘मो त इदं पुष्टं’ ‘कश्चन’
 कश्चिदपि ‘प्रविदत’ मा लभत इत्यतिदिशति ॥ ५ ॥

“उरुगव्यूती” । गावः अवन्ति त्वयन्त्यस्या मिति ‘गव्यूतिः’
 गोप्रचारः ; सा च चेमउर्वी भवति । व्याघ्रादिभये चसन्ति, न
 दूरं ग्रामाद्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति । तेन गवां चेमहेत्
 द्यावापृथिव्यौ स्ता मित्यर्थः । “अभयं कृताविति । सामान्येना-
 भयङ्करे स्याता मिति । ‘वृष्टिद्यावा’ वृष्टेर्दात्र्यौ । ददातेर्वनिप्^३,
 यकारश्चागमः “आतो युक्”—इति^४ ; वृष्टिदाताराविति प्राप्ते ।
 “रौत्यापा” । ‘रौतिस्तृप्तिस्ता मापत इति ‘रौत्यापा’ ; सुष्ठु वर्ष-
 वत्यावित्यर्थः ॥ ६ ॥

“शम्भुवौ” । दुःखोपशमनं ‘शम्’ भावयत इति ‘शम्भुवौ’ स्याता

१— ‘जीवदानु-जीरदानु-शब्दावभिन्नार्थौ संहितामेदात् भिन्नरूपौ श्रूयेते ।
 एतत्पदसिद्ध्यर्थं मेव वार्तिककृता “रक्ति ज्यः सम्प्रसारणम्”—इति
 पठितम् (पा० १. १. ४.) । तत्र “रक्ति जीवेरपि सिद्धं भवतीति
 च भाष्येष्टिः । ‘जीरदानू’—इति तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

२— ‘नास्ति प्रवेदनं प्रलाभ एतयोः’—इत्येव ङ ।

३— पा० सू० ३. २. ७४ ।

४—पा० सू० ७. ३. ३३ ।

मिति सर्वेण प्रार्थ्यते । 'मयः' सुखम्, अनुकूलवेदनीयम्, तद्भावयतः 'मयोभुवौ' । 'ऊर्जस्वती'¹ "ऊर्जं वलप्राणनयोः²" । ऊर्जयतीति 'ऊर्ज्' रसः, सोऽनयोरस्त्रीत्यूर्जस्वत्यौ । ऊर्जः मतुपि असुगागमः मकारस्य वलम्³ । 'एतदाह'— "रभवत्यौ ते स्ता मित्याहेति । 'पयः' आप्यापनं स्थावरजङ्गमानां नोपघातकम्, तद्वत्यौ ; तदाह— "उपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाहेति ॥ ७ ॥

"सूपचरणा" । अक्षच्छेणोपचर्यत इति सूपचरणा द्यौः ; सा ह्यविरुद्धा अक्षच्छेणैवोपचर्यते । एवं 'स्वधिचरणा' पृथिवी ; तस्यां हि दृढाया मक्षच्छेण चरन्ति । "छन्दसि गत्यर्थेभ्यः"—इति⁴ खलर्ये युच् प्रत्ययः । एतदाह— "सूपचरणा ह तेऽभावस्त्वित्यादिना । आवेदनम् 'आवित्' । आवेदनेनात्र यज्ञविषया मतिर्लक्ष्यते । यस्य जानतः शक्तस्य यत् क्रियते, स तदनुमन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

"अग्निरिदं हविः" । "तदाग्नेय मिति समस्तार्थवचनम् । यदेतदग्निना हविषः सेचन मतीतं कीर्त्यत एवं तावत् आग्नेयाज्य-भागं याग इत्याह । अथवा⁵ आज्यञ्चामौ भागश्चेत्याज्यभागः ; आज्यं सेव होतव्य मिति भागशब्दार्थं दर्शयति । एवं पुरोडाग्नेन वैलक्षण्यं भवति ; इतरथा तत्र पुरोडाग्नेन यागो लक्ष्येत । 'अजुषत'— इत्यादींस्तु शब्दानग्रे⁶ व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

१— तै० सं० २. ६. ६ द्रष्टव्यम् । २— घा० पा० चु० प० १५ ।

३— पा० सू० ८. २. ६ । 'वकारस्य च भत्वम्'—इति छ ।

४— पा० सू० ३. ३. १२६ ।

५— नाख्येतत् पदं ठ-पुस्तके ।

६— १० क० द्रष्टव्यम् (५८९, ५९१ ए०) ।

“अथ यथादेवतम्” । या या देवता यष्टव्याः, तां ता माहेति वर्तन्ते । “प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः”—इति । प्रयाजानुयाजा देवता देवानां माज्यपा इत्यर्थः । ‘अग्निः’ ‘होत्रेण’ । “इत्यभूतलक्षणे त्वतौया” । ‘होत्रेण’ देवताज्ञानेन कर्मणा युक्तः ‘अग्निः’ ‘हविः अजुषत’ स्विष्टकृदित्यर्थः । एवं “या इष्टा इत्येतया यथादेवतस्यार्थं स्फुटीकरोति । ततश्चेष्टदेवतावाचिना मेव देवतापदानां मस्मिन् प्रदेशे मन्त्रत्वावगते विद्यतावूहविधौ सेत्स्यतः प्रकृतौ च पौर्ण-मास्यमावास्यादेवतापदानां व्यवस्था भविष्यति । “समृद्धि माशास्ते”—इत्येतदनुपपन्नम् ; भूतानुवादस्वरूपत्वात् । “अजुषतेत्यस्य यदपि हेतुवचनं “यद्धि देवा हविर्जुषन्ते, तेन हि महज्जयतीति, तद-प्याशीस्त्वं न साधयति ; किन्तर्हि “ओमन्वतीति ; “अस्मिन् यज्ञे यजमानो द्यावापृथिवी स्ता मिति” ; अत्राग्निषो हेतुत्वेनोच्यते । “अग्निरजुषतेति । ततश्च यस्माद्द्यावापृथिव्योराविदि अग्निरजुषत, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्वती स्ता मित्याग्नौः परमेवातीतजोषण-कीर्त्तनं मित्युपपन्नं यज्ञसमृद्ध्याग्नीर्वचनम् । “यद्वै देवा हविर्जोष-यन्ते”—इति । खैरनुचरैः सेव्यन्ते ; तेषां हि बहूनां हस्तये यत् स्लोक मपि यजमानेन दत्तम्, तद् बज्रं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

“महो ज्यायोऽकृतेति” । पूर्वं सेकवचनान्तं व्याख्याय, ददं बज्रवचनान्तं व्याचष्टे । व्याख्यानञ्चाज्ञापितज्ञापनार्थम् । “यज्ञो वै देवानां महः” । महनं, महः ; पूजा, विभूतिः । सा च यज्ञं देवा बृहत्तरं प्रशस्यतरं वा प्रागवस्थानं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

“अस्या मृधेत्” । “तदेनं प्रत्यक्ष मिति । श्रुतया आग्निषा विशेषेण ‘आग्नास्ते’ ‘अयं यजमानः’ इति, स “मृधेत्” ‘राध्नोत्’ । ‘देवङ्गमायां’ देवप्रापणशीलायाम्, यच्च इडायाम् “उपहृतोऽयं यजमान इति । आग्नीःशब्दाभावान्नामाभावाच्च परोक्षम् ‘आग्निषा सम्पादयति’ ॥ १२ ॥

“दीर्घायुल माग्नास्ते” । ‘अमुच’ इडायाम् । ‘उत्तरा देवयज्या’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्थां देवयज्याया मिति, ‘तदिह’ ‘प्रत्यक्षं’ औतं ‘दीर्घायुलम्’ आग्नास्त इति दीर्घजीविल सुपदि-
शत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“सुप्रजास्व माग्नास्ते” । ‘प्रगासनं’ प्रगास्यन्तेऽनेन देवाः प्रार्थ-
माना इति प्रगासनम्, पुरुषस्य साक्षात् स्वार्थपरत्वं ‘कुर्यात्’
इत्यर्थः । “उत्तरां देवयज्याम्”—इत्येवं देवार्थाग्नीःपूर्वकान् स्वार्था-
नासीरन् यजमानाः । यजनीयदेवानां भवति च यथा जीवनादि-
त्रय मन्तर्गतम्, तथोक्त मेव ॥ १४ ॥

“भूयो हविष्करण माग्नास्ते” । “तदेव तदिति । यदेवैतत् पूर्वं
जीवनादित्रयं देवपुरःसरम् “उत्तरां देवयज्या मित्युक्तम्”, तदेतद्
‘भूयोहविष्करण मिति । किमर्थं तर्हि ? तदेवोच्यते— “तदेव
तदिति ; अर्थभेदात् । अन्या हि उत्तरा देवेज्या, पुनर्यागमाच्च

१— ऋ. १. २६ क० द्रष्टव्यम् (५३१८० १ पं०) ।

२— ऋ. १. ३० क० द्रष्टव्यम् (५३१८० ६ पं०) ।

३— ऋ. १. ३१-३३ क० द्रष्टव्यम् (५३१८० ६-१६ पं०) ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. १० (पुरस्ताच्च ५८८ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

मन्यद् 'भूयः' वज्र 'हविष्करणम्' ; प्रयोगवाज्रव्यात्मक मनस्यहविष्कृतञ्चेत्यपौनरुक्तम् । सजाताः भ्रातरः, आत्मिकास्तु प्राणास्तेषाञ्च तस्य सम्भक्तित्वेन वियोगः 'सजातवनस्या'¹ । 'वनस्' शब्दः कण्वादिषु द्रष्टव्यः । "कण्वादिभ्यो यक्²", वननं वनस्या ॥ १५ ॥

"दिव्यं धाम" । दिवि भवं 'दिव्यम्' । "देवल्लोके मेऽपीति । 'यो यजते', स एवमर्थ इह तावन्नामास्थेव, येन कार्यं देवल्लोकेऽपि मे कथं नाम स्यादिति । तत्र स्थान मात्मन आशास्त इत्यभिप्रायः । 'अश्नात्' "अशू व्याप्तौ³" प्राप्नोतु । 'च्छद्यात्' सम्पृच्छताम् ॥ १६ ॥

"ता वा ऽएताः" । 'पञ्चाग्निषः' उत्तरदेवयज्या, भूयोहविष्करणम्, सजातवनस्या, दिव्यं धाम, यदनेनेति च कर्मफलं समीहितम् ; 'एताः पञ्च' । 'तिस्र इडायां⁴' देवयज्या, हविष्करणं "देवा म इदं हविर्जुषता मिति⁵" । "वीर्यं गायत्री" वीर्यवती सा, यद्गायत्री श्वेनो हि भूत्वा दिवः सोम माहरत् ॥ १७ ॥

"नातो भूयसीः" । शाखान्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

"अपीद्वै कनीयसीः" । कनीयस्त्वे⁶ कारणं प्रदेशान्तरे उक्तम्—
"न्यूनाद्वा ऽदमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छ्रुः श्रयस सुत्तरावत्"—इति⁷ ।

१—"सजाताः प्राणानेव नान्तरेति"—इति तै० सं० २. ६. ६ ।

२—पा० ३. १. २७ सू० । ३—घा० पा० स्वा० प० १७ ।

४—प. १. ३०-३७ क० (५३१, ५३२ प०) द्रष्टव्याः ।

५—प. १. ३७ (५३३ प०) द्रष्टव्यम् । ६—"भूयस्त्वे"—इति भ ।

७—उत्तरस्मिन् काण्डे १ प्र० १ ब्रा०. १३ क० द्रष्टव्या ।

‘रासन्ताम्’ “रास दाने”^१ ददतु ; कर्मभिर्व्यज्यमाना देवा अनुमन्यन्ता मिति भावः । ‘तत्’ ‘अग्निः’ होता ‘देवः’ ‘देवेभ्यः’ ‘वनुताम्’ “वनु याचने”^२ याचताम् । ‘वयं’ च मानुषा होतारः । आत्मनि वज्रवचनम्^३ । ‘अग्नेः’ ‘अधि’-शब्दोऽत्राग्नेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्व-द्योतनार्थः । अनेकपञ्चम्यर्थसम्भवेऽपादानार्थत्वद्योतकः^४ ॥ १८ ॥

“इष्टञ्च वित्तञ्च” । ‘उभे च द्यावापृथिवी’ ‘एनम्’ यजमानयज्ञं ‘गोपायताम्’ इति सम्बन्धः । ‘इष्टं’ कर्म, यज्ञः ; सर्वकालं मनोरथै-र्वाञ्छित मित्यर्थः । ‘वित्तं’ तदेव लब्धम् । देवेषु ‘ऐषिषुः’ प्रार्थि-तवन्तः, ऋत्विग्यजमानाः । ‘यज्ञम् त मविदन्’ “विदुः लाभे”^५ लब्धवन्तः ॥ २० ॥

“तदु हैक आहुः” । ‘उभे च मा’ मां द्यावापृथिवी इत्येवं होता ब्रूयात् । “एके आहुः”—“यजमानस्य वै यज्ञ आग्नीः, किन्तु तत्रर्त्विजाम्”—इति ; न काश्चिदप्याग्निष ऋत्विजा मित्यर्थः । कथम् ? ‘यां काञ्च’ सर्वा मित्यर्थः ; ‘आग्निष माशासते’, ‘यज-मानस्यैव सा’ भवति ; न तृत्विजाम् । ततश्च य एव सार्था भवति, ‘न’ ‘सः’ ‘क्वचन’ क्वचिदपि ‘एता माग्निषं प्रतिष्ठापयति’ । कथम् ? यत्र तथा प्रतिष्ठातव्यो यजमानः, तत्र शंसन्नाह । यश्चाह्वात्मनि, तत्र स न प्रतितिष्ठतीति । “तस्मादु ब्रूयात् उभे चैन मित्येव”—इति । उभे च मेतीत्येतच्छब्दस्यार्थः ॥ २१ ॥

१—घा० पा० आ० आ० ६२६ । २—घा० पा० त० आ० ७ ।

३—“नैकवचनं युञ्जीत गुरावात्मनि चेश्वरे”—इति ।

४—पा० २. ३. २८ सू० भा० द्रष्टव्यम् । ५—तु० उ० १५२ घा० ।

“इह गतिः” । ‘इह’ यजमाने ‘गतिः’ प्रतिष्ठा ‘वामस्य’
वननीयस्य^१ ‘साधु’, अस्तीति शेषः । “तद्यदेव यज्ञस्य साध्विति ।
असाध्वपि किञ्चिदस्यास्ति, तत् यजमाने साभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

“इदञ्च नमः” । इदं मिति नमस्स्करणं प्रत्यक्षम्, तदाह
‘नमस्करोति’-इति । होता ‘देवेभ्यः’ वैगुण्यागङ्गानिऋवाय, यज्ञ-
कृतकदर्थननिऋवाय वा, वदेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“अथ ग्रंथोः” । ग्रंथुर्नाम^२ वृहस्पतेः पुत्रः^३ । स यावदत्र लोके^४
आस्ते, तावत्तादृशी यज्ञस्य संख्या न भवति, यादृशी ‘स विदाञ्चकार’ ;
द्युलोकगते तु ग्रंथौ तत्समानवीर्या कनीयसी संख्या सम्भवतीत्येत-
दितिहासेनाह— “ग्रंथोर्वाक मिति । विशेषत आह होता
अध्वर्युणा प्रेषितः सन् ‘अञ्जसा’ ऋजु, सम्यगित्यर्थः । ‘सः’ च
कचित्काले ‘देवलोकम्’ ‘अपीयाय’ अपिगतः । ‘तत्’ तदा ‘तद्’
विज्ञानं भवितव्यतावशादेव ‘अन्तर्हितं’ विच्छिन्नं ‘मनुष्येभ्यः’
बभूव ॥ २४ ॥

“तदा ऋषीणाम्” । कथं तस्याः संख्यायाः प्रतिसन्धेयम्,
तद्वृषिभिः तत्काले श्रुतावानीय तस्याश्च कालं विदित्वा ता मधः^५
श्रवतारितवन्तः । तस्याश्चान्यूनवीर्यताये आह— “ते ता मेवेति ।
यच्छंयोर्वाक मब्रुवन् ॥ २५ ॥

१—निरु० ४. ४. ५ द्रष्टव्यम् ।

२—‘शम्युर्नाम’—इति ठ ।

३—इत आरभ्य शंयुर्वाकमन्तव्याख्यानम् । तत्पाठस्तु तै० ब्रा० ३. ५.

११ अनुवाकः समग्रः । तद्याख्यानन्तु तै० सं० २. ६. १० द्रष्टव्यम् ।

४—‘यावदेवल्लोके’—इति ठ ।

५—‘ता मेव’—इति ठ ।

“स प्रतिपद्यते” । यत् ‘शंयोः’ सम्बन्धि संस्थानं शंयुना दृष्टम्,
‘तत्’ ‘आवृणीमहे’ प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

“गातुं यज्ञाय” । कौटुशम् ? ‘गातुं’ गमनं ‘यज्ञाय’ द्युलोक-
गमनम्, ‘यज्ञपतये’ अपि च, यज्ञे यजमाने च ‘दैवौ’ देवेषु भवा
‘स्वस्तिः’ अविनाशः ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ ; ‘स्वस्तिः’ च ‘मानुषेभ्यः’
मानुषेषु च ‘नः’ अविनाशोऽस्तु । न इति ब्रुवन् स्वामिनं व्यप-
दिशति । ‘ऊर्द्धे’ देवलोकं ‘जिगातु’ जयतु, ‘भेषजं’ संसार-
व्याधिविनाशनं यज्ञाख्यं कर्म । यज्ञेन हि योजितः स यजमानेन
जित एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

“शन्नो ऽअस्तु” । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि
गमनं माभूदिति ‘शं’ सुख माप्नास्ते । एव मेव मन्त्रार्थं ब्राह्मणं
व्याचष्टे, तत्प्रसन्न मेव ॥ २८ ॥

“अथानया” । ‘अनया’ दक्षिणस्य पाणेः कनिष्ठिकया ‘इति’
एव मित्यभिनयेन (‘आवृणीमहे’-इत्यादौ ऋत्वित्के यतः प्रवृत्तो
व्यावृत्तः^१) पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति । “इयं वै पृथिवीति वाक्य-
शेषादन्यत्तनयेत्येवमन्तं मन्त्रं मन्यन्ते ;— अनयेत्येतेन मन्त्रेणोप-
सृशति, किम् ? वाक्यशेषात् पृथिवी मिति । तेषां मेव^२ कनिष्ठि-
कया पृथिवी सुपसृशतौति काण्वश्रुत्युपरोधः । कः पुनरुपसृशति ?
“यदतो होताम्वाह”-इति^३ उत्तरत्र होतृशब्दश्रवणादध्वर्युरूप-
सृशति । “अमानुष इव वा ऽएतत्”-इति “अग्निर्देवो दैव्यो

१—नास्त्वेष ग्रन्थो ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२—‘अथ’—इति ठ ।

३—पुरस्तात् (६. १. १.—५७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

होता^१—इति त्रियमाणोऽग्निभावं^२ चित्तेनोपगतः स पृथिवीस्यर्शने-
नाभिनयेन मानुषायतनं^३ पृथिवीं सुपगतोऽस्तीति दर्शयति ।
पृथिव्युपगमेनापि तत्स्यमानुषभावोपगमं सुपलक्ष्य । योनिविमोचने
वक्ष्यत्येतद्—“यद्वि युक्तं न विमुच्यते, प्र तद्ब्रूते”—इति^४ ;
तस्मात् सर्वयज्ञेषु युक्तं^५ विमोक्तव्यम् ॥

एवं प्रासङ्गिकं होतृब्राह्मणं समाप्तम्^६ ॥ २६ ॥ [८. १.]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य शासितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम्^७ ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु

नवमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—५. १. ५ क० (३२७ पृ० १६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२—‘ऽग्निमव’—इति भ, ठ । ३—‘मानुषयजनं’—इति ठ ।

४—उपरिष्ठात् (६. ७. ४. ८.) द्रष्टव्यम् ।

५—‘सर्वयज्ञैर्युक्तम्’—इति भ, ठ ।

६—“स आश्राव्याह”—इत्यादिः पुरस्तादुक्तः (५६० पृ० ७ पं०) समा-
लोच्यः । तथा “अध्वर्युरेवाहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते”—
इत्युपरिष्ठाच्च पुनर्वक्ष्यति (२. ५. २. ४२.) ।

७—५५७ पृ० २-३-टीप्पन्योरिद्वत्यपाठभेदा द्रष्टव्याः ।

ते वै पुत्रीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपुरायन्ति । जुह्वं
च सुवं चाध्वर्युरादत्ते वेदः होताज्यविलुपनी
मम्रीत्* ॥ १ ॥

तद्वैकेषा मध्वर्युः† । पूर्वेणाहवनीयं पुर्येति तदु तथा
न कुर्याद्वहिर्द्वा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥

जघनेनो हैव पुत्रीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यात् पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पुत्री
यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्वहिर्द्वा हैव
यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात्‡ ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पुत्रीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यादन्तरियाद्य यज्ञात् पुत्रीं यत्तेनेयात् तस्मादु
पूर्वेणैव गार्हपत्य मन्तरेणाहवनीयञ्चैति तथा ह न
बहिर्द्वा यज्ञाद्भवति यथो ऽएवादुः प्रचुरन्तरेण
सञ्चरति सु ऽउ ऽएवास्यैष सञ्चरुो भवति ॥ ४ ॥

अथ पुत्रीः संयाजयन्ति । यज्ञाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते
यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते मिथुनात्
प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना एतदन्ततो
यज्ञस्य मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्

* 'मम्रीत्'-इति च ।

† 'मध्वर्युः'-इति च ।

‡ 'नेयात्'-इति च ।

प्रजुननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुस्मात्
पुत्रीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चुतस्रो देवता यजति । चुतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै
मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुनो मेवैतत् प्रजुननं
क्रियते तुस्माच्चुतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽत्राज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा ऽत्राज्यः
रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तुस्माद्वाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपांशु चरन्ति । तिरु ऽइव वै मिथुनेन चर्यते
तिरु ऽइवैतद्युदुपांशु तुस्मादुपांशु चरन्ति ॥ ८ ॥

अथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत ऽएवैतत्
सिञ्चति तुस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारं यजति । त्वष्टा वै सिक्तः रेतो
व्विकरोति तुस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

अथ देवानां पुत्रीर्यजति । पुत्रीषु वै योनौ रेतः
प्रतिष्ठितं तत्तुतः प्रजायते तत्पुत्रीष्वेवैतद्योनौ रेतः
सिक्तं प्रतिष्ठापयति तत्तुतः प्रजायते तुस्माद् देवानां
पुत्रीर्यजति ॥ ११ ॥

स युच देवानां पुत्रीर्यजति । तत्पुरुस्तात्तिरुः करोत्युप
ह वै तावद्देवता ऽआसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं
नु नो जुह्वत्विति ताभ्य एवैतत्तिरुः करोति तुस्मादिमा

मानुष्य स्त्रियस्तिरु इवैव पुंसो जिघत्सन्ति या इव ता
इवेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

अथामिं गृहपतिं यजति । अयं वा अग्निर्लोकं इमं
मेवैतल्लोकं मिमाः प्रजा अभिप्रुजनयति ता इमं
लोकं मिमाः प्रजा अभिप्रुजायन्ते तस्मादमिं गृहपतिं
यजति ॥ १३ ॥

तदिडान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न
प्रस्तरो यत्र वा अदुः प्रस्तरेण यजमानः स्वगाकरोति
पतिं वा अनु जाया तदेवास्यापि पुत्नी स्वगाकृता
भवतीयसि तु ह कुर्याद्यत्प्रस्तुरस्य रूपं कुर्यात् तस्मा-
दिडान्तं मेव स्यादुतो प्रस्तुरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तुरस्य रूपं कुर्याद् । यथैवादुः प्रस्तरेण
यजमानः स्वगाकरोत्येव मेवैतत् पुत्नीः स्वगा-
करोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तुरस्य रूपं कुर्याद्* । वेदस्यैकं तृण माच्छि-
द्याग्रं जुह्वा मनुक्ति मध्यः सुवे बुध्नः स्थाल्याम्† ॥ १६ ॥

अथाम्रीदाहानुप्रहरेति । तूष्णीं मेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या
अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाह्वीत्यात्मानं मुपस्पृशति तेनो
अप्यात्मानं नानुप्रहणक्ति ॥ १७ ॥

* 'कुर्याद्'-इति च ।

† 'स्थाल्याम्'-इति च ।

अथाह संवदस्वेति* । अगानम्रीदुगजच्छावय श्रीषट्
स्वगा देव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीति† ॥ १८ ॥

अथ जुहुञ्च सुवुञ्च सम्पुष्टल्लाति । अदो हैवाहुतिं
करोति युदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकां गच्छादिति तुस्मा-
ज्जुहुञ्च सुवुञ्च सम्पुष्टल्लाति ॥ १९ ॥

स वा ऽअमये सम्पुष्टल्लाति । अग्नेऽदध्यायोऽशीतमे-
त्यमुतो ह्यग्निस्तुस्मादाहादध्यायवित्युशीतमेत्युशिष्टो
ह्यग्निस्तुस्मादाहाशीतमेति पाहि मा दिद्योः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरन्न्या ऽहुति सुर्वाभ्यो
मार्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाहाविषं नः१ पितुं कृष्वित्युनं
वै पितुरनमीवुं न ऽइदु मकिल्बिष मुनं कुर्वित्येवैतदाह
सुषुदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा-
वुषट्कतः हुत मेव मस्यैतुद्भवति ॥ २० ॥

अथ वेदं पुत्री व्विस्त्रसयति । योषा वै वेदिर्व्वृषा
वेदो मिथुनाय वै वेदुः क्रियतेऽथ युदेनेन यज्ञ उपा-
लभते मिथुन मेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

* 'संवदस्वेति'-इति च ।

† 'शंयोर्ब्रूहीति'-इति च ।

‡ 'यवित्युशीत'-इति च ।

§ '०विषुसः'-इति क ।

॥ इतोऽनन्तरं मिह 'प्रतं ८००'-इति पाठः क-पुस्तके ।

अथ यत्पुत्री विस्रंसयति । योषा वै पुत्री वृषा
व्वेदो मिथुन मेवैतत्प्रजननं क्रियते । तस्माद् वेदं पुत्री
विस्रंसयति ॥ २२ ॥

सा विस्रंसयति । व्वेदोऽसि येन त्वं देव व्वेद
देवेभ्यो व्वेदोऽभवंस्तेन मुह्यं व्वेदो भूया इति यदि
यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

त मा वेदेः सुस्तृणाति । योषा वै व्वेदिर्वृषा व्वेदुः
पश्चाद्वै परीत्य व्वृषा योषा मुधिद्रवति पश्चादेवैना
मेतत् परीत्य वृषणा व्वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदेः
सुस्तृणाति ॥ २४ ॥

अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राङ्मे युञ्जोऽनुसुन्तिष्ठाता
ऽइत्यथ युङ्गत्वा समिष्टयजुः पुत्रीः संयाजयेत् प्रत्यङ्मु-
ह्वैवास्यैषु यज्ञः सुन्तिष्ठेत तस्मादा ऽएतुर्हि समिष्टयजु-
र्जुहोति प्राङ्मे युञ्जोऽनुसुन्तिष्ठाता ऽइति ॥ २५ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः
सुमिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्व्वासु सुमिष्टास्वयैतज्जु-
होति तुस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायत ऽउप ह वै ता

ऽआसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नु नो जुह्वत्विति
 ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति युच यचासां चुरणं तदनु
 यज्ञं वा ऽएतदजीजनत युदेन मुतत तं जनयित्वा
 युचास्य प्रतिष्ठा तन्प्रतिष्ठापयति तुस्मात्समिष्टयजु-
 र्जुहोति ॥ २७ ॥

सु जुहोति । देवा गातुविद ऽडुति गातुविदो हि
 देवा गातुं द्वित्वेति यज्ञं द्वित्वेत्येवैतदाह गातु मितेति
 तुदेतेन यथायथं व्यवसृजति मुनसस्पत ऽइमं देवयज्ञः
 स्वाहा व्वाते धा ऽडुत्ययं वै यज्ञो योऽयं पुवते तुदिमं
 यज्ञः सम्भृत्यै तुस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः
 सुन्दधाति तुस्मादाह स्वाहा व्वाते धा ऽडुति ॥ २८ ॥

अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हि-
 रस्मिन्नेवैतुल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिं-
 स्लोक* ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तुस्माद्वर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽश्रुतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्ह्वान्तो
 यज्ञस्य युद्धूर्द्धः समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तुद्यदा हि
 समिष्टयजुर्जुहोत्युयैताभ्यो जुहोति तुस्मादिमा ऽश्रुति-
 रिक्ता ऽअसमिता ओषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

सु जुहोति । सुम्बर्हिरङ्गाः हविषा घृतेन सु

* 'ऽअस्मिंस्लोक'-इति क ।

मादित्यैर्वसुभिः सुम्भरुद्भिः स मिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्गानां
दिव्यं नुभो गच्छतु यत् स्वाहेति* ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युक्ते
वा ऽऽतुद्यज्ञं युदेनं तनुते स यन्नु निनयेत्पुराङ्कु हावि-
मुक्त ऽएव यज्ञो युजमानं प्रक्षिणीयात् तयो हु यज्ञो
युजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः
परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति । कुस्वा द्विमुञ्चति सु त्वा द्विमुञ्चति
कुस्मै त्वा द्विमुञ्चति तुस्मै त्वा द्विमुञ्चति पोषायेति
तत्पुष्टिं मुत्तमां युजमानाय निराह स येनैव प्रणयति
तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन द्विमुञ्चन्ति
योक्तेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्तेण द्विमुञ्चन्त्यथ फली-
करणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यति रुक्षसां
भागोऽसीति ॥ ३३ ॥

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
ऽऽतुस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयुम्भ-
विष्यत्यस्माक मयुम्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

ततो देवाः† । सर्वं यज्ञुः संवज्याथ यत्पापिष्ठं यज्ञुस्य
भागधेय मासीत्तेनैनान्निरभजन्नस्त्रा पशोः फलीकरणै-

* 'स्वाहेति'—इति च ।

† 'देवाः'—इति च ।

हविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्नित्येष वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं
 निर्भुजन्त्यथ यु मभागं निर्भुजन्त्येव स तावच्छसत
 ऽउत हि वृशे लब्ध्वाह किं मा बभूव्येति स यु मेवैभ्यो
 देवा भाग मुकल्पयंस्तु मेवैभ्य ऽएषु एतद्भागं करोत्युथ
 युद्धोऽधः कृष्णाजिन मुपास्यत्यनग्नावेवैभ्य ऽएतदन्धे
 तुमसि प्रवेशयति तुथो ऽएवास्तृक् पशो रुक्षसां भागो-
 ऽस्यैत्यनग्नावन्धे तुमसि प्रवेशयति तुस्मात् पशुस्तेदनीं
 न कुर्वन्ति रुक्षसाः हि सु भागः* ॥ ३५ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

“ते वै पत्नीः” । पत्नीसंयाजब्राह्मण मेतत्^१ । ‘ते’ वक्ष्यमाणाः
 अथर्व्यादयः ‘पत्नीः’ देवानां ‘संयाजयिष्यन्तः’ देवैः सह सङ्गता
 याजयिष्यन्तः । यजमानः संयजते, न यजमानेन समिष्यमानास्ते
 ऋत्विजः संयाजयन्ति । संयाजनार्थं ‘प्रति’ यस्मादेव गार्हपत्यदेशाद्
 गताः, त मेव ‘परिचरन्ति’ गमनप्रतिलोम आहवनीयात् परास्त
 मभिमुख मायन्ति^२ । आगच्छन्तश्चेदं कुर्वन्ति— “जुह्वं च सुवं
 चाध्वर्युरादत्ते”—इत्यादि ॥ १ ॥

* ‘भागः’—इति च ।

१— “पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छति”—इत्यादीनि सूत्राण्याजोचानि
 (का० श्रौ० सू० ३. ७. १-१६.) ।

२— ‘आहवनीयान्तरस्तानभिमुख मानयन्ति’—इति ठ ।

“तद्वैकेषाम्” । ‘बहिर्द्धा’ बहिरेव बहिर्द्धा, ‘यज्ञात्स्यात्’ साधनं शरीरो यज्ञः, न चाहवनीयात् प्राक् साधनं किञ्चिदस्ति, ततश्चाध्वर्युणा यज्ञाङ्गेन यज्ञशरीरं मोक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“जघनेनो” । गार्हपत्य मुत्तरेणातीत्य पत्नी चापरेण । “पत्नी^१-दक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरे^२ ग्राखिन आङ्गः । भसदुत्सर्गायतनम्^३; ‘भसन्तः’ यथा भसदि गिरः संयोजयेत्, तच्चायुक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अन्तरेणो” । ‘गार्हपत्य मन्तरेण’ अतीत्य^४ गार्हपत्यस्य पत्न्या-श्चान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

“अथ पत्नीः” । “यज्ञाद्वै प्रजाः”—इत्यस्मिन् काले पत्नीषु संयाज्यमानासु ‘यज्ञस्य’ जघनार्द्धे मिथुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह । प्रजापतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि न च सर्वात्मना । किं तर्हि ? यदाधियज्ञिकं मिथुनं तेनांग्रेन प्रजासर्गस्य साक्षात्कारणं भवति । तदाह—“यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते न स्वतः, एवं च तदपि मिथुनं यद्यज्ञस्यान्ते वर्तते, तस्मात् ‘प्रजाः प्रजायन्ते’ । स हि यज्ञपुरुषस्य जघनार्द्धभागित्यभिप्रायः । ततश्च यदेताः पत्नीः सह देवैर्यजति, ‘तदेनाः’ प्रजाः ‘एतदन्ततो यज्ञस्य ‘मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति’ यस्माच्चैव मधियज्ञं क्रियते, ‘तस्माद्’ यज्ञानुकारिणो ‘मिथुनाद्’ एव लिङ्ग-

१—‘पत्न्या’—इति ठ ।

२—‘यजेदित्यपरे’—इति ठ ।

३—‘भसदुत्सर्ग’—इति ठ ।

४—‘मुत्तरेणातीत्य’—इति छ, भ ।

दद्यात् 'प्रजननादन्ततः' जघनभावाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकार्यपुरुषस्य
'इमाः' 'प्रजायन्ते' तस्मान्नियमनम्^१ ॥ ५ ॥

“चतस्रो देवताः” । ‘चतस्रः’-इति^२ । देवानां पत्न्यो यद्यपि
वह्न्यः^३, तथाप्येकैव सा हविर्भाग् देवतेत्यभिप्रायः । “द्वे-द्वे द्वीति ।
द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्या मपरं मिथुनम्, ताभ्या मपि
मिथुनाभ्या मपरं मिथुन मित्येतद्दर्शयति ॥ ६ ॥

“ता वा आज्यहविषः” । ‘रेत आज्यम्’ सारत्वात्, कारण-
द्रव्यत्वस्यैवैश्वरेत् । त एवैतदधियज्ञं ‘सिञ्चति’ प्रजार्थम् ॥ ७ ॥

“तेनोपांशु” । उपांशुचरणशब्देन सर्वं^४ होत्राध्वर्यव मेव
आय्यं^५ ‘तिरः’ अन्तर्हित मप्रकाशं ‘मिथुनेन’ लिङ्गद्वयेन ‘चर्यते’
लोके । तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् ‘उपांशु’ चाप्रकाशम् । “तस्मा-
दुपांश्चित्युपसंहारः ॥ ८ ॥

“अथ सोमं” । यद्यप्याज्येनैव रेतोऽर्थः सिद्धः, तथापि देवलोक
मपि तत्सम्पाद्य मिति ‘सोमं’ यजति^६ ॥ ९ ॥

१— ‘तस्मादित्यादिग्रन्थो ठ-पुस्तके न दृश्यते ।

२— “चतस्रोऽवान्तरदिशः, त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः”-इत्यादि-
ग्रन्थस्यैवोपरिष्ठात् (११. १. ६. २७.) द्रष्टव्यः ।

३— निरु० १२. ४. १०-११-१२-खण्डेषु व्याख्याताः ।

४— “उपांशु चरन्ति, चरणशब्दे सर्वम्”-इति का० औ० सू० ३. ६. ७, ८ ।

५— ‘होत्राध्वर्यव मआय्यम् ।’-इति ठ ।

६— “यजति सोमं त्वष्टारं देवानाम्पत्नीरभिं गृहपति मिति”-
इति का० औ० सू० ३. ७. १० ।

“अथ त्वष्टारम्” । मिथुनोपपादनाय यत्र कचन पुंसि यष्टये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयनीय इत्यभिप्रायः । ‘त्वष्टा’ वायुः^१ सोऽध्यात्म मवस्थितः सिक्तमात्र मेव ‘रेतः’ यावन्त्यस्थीनि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि खण्डितानि करोति । तच्चाधियज्ञानुकारेण, नान्यथेति यज्ञे ऽपि मिथुने त्वष्टा विकुर्वन् दर्शनीयः^२ । सोऽयं यच्छत इति तदेष एवैतदित्याह ॥ १० ॥

“अथ देवानाम्पत्नीः” । “पत्नीषु वै योनाविति । पत्न्या एव ‘योनिः’ प्रजाधारणस्थानम्^३, तस्मिन्नेव ‘रेतः’ ‘प्रतिष्ठितम्’ । ‘ततः’ एव च ‘प्रजायते’ अपत्यरूपेण^४; पत्नीनां योनेरेव विद्धतरेतः सप्रसूतिर्भवति । ‘तत्पत्नीष्वेव’ योनिभूतासू ‘सिक्तं रेतः’ ‘प्रतिष्ठापयति’^५ । ‘ततः’ ताभ्यः देवानाम्पत्नीभ्यः ‘प्रजायते’ सर्वः; योषितो ऽनुलक्ष्येत्यभिप्रायः^६ ॥ ११ ॥

“स यत्र देवानाम्पत्नीः” । “तत्पुरस्तात्तिरः करोति” अन्तर्द्धानं माहवनीयात् । ताभ्य एवैतत् ‘तिरः’ अन्तर्द्धानं ‘करोति’ । ‘तस्मात्’ हेतोः ‘मानुष्यः स्त्रियः’ ‘तिर इव’ ‘पुंसः’ “अन्तर्द्धानं”

१— निरु० पृ. २. १०, ११, १२; १०. ३. १० खण्डेषु व्याख्यातः ।

२— “त्वष्टा रूपाणि स हि प्रभुः”—इत्यादिर्मन्त्रसंज्ञाज्ञोचः (ऋ० स०) ।

३— ‘योनिः’ स्थानम्—इत्येव छ, भ।

४— नाख्येतत्पदं ठ—पुस्तकादन्यत्र ।

५— पत्नीनामित्यादिः प्रतिष्ठापयतीत्यन्तो ग्रन्थस्तु ठ—पुस्तकेऽप्यायः ।

६— “प्रजायते” ताभ्यः सर्वा योषितोऽनुरक्ता इव संपुरुष मुपासत इति किंवदन्ती न विरुद्धा—इति ठ ।

येनादर्शन मिच्छति”-इत्यपादानात्पञ्चमी^१—‘पुंसः’-इति । ‘पुंसः
अन्तर्हिता’, पुंसः अदृश्यमाना^२ ‘जिघत्सन्ति’ भक्षयितु मिच्छन्ति ।
‘याः इव’-इत्यनुकारः । याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यग्नन्ति स्त्रियः,
‘ताः इव’ । अस्माद्यज्ञानुकारात् ‘इत्याह याज्ञवल्क्यः’ । चुद्र-
योषितस्तु पुंसः समञ्च मयन्तेऽग्नन्ति^३; तथैवातो ऽनुकारादित्यभि-
प्रायः ॥ १२ ॥

“अथाग्निं गृहपतिं” । ‘अयं लोकोऽग्निः’ गृहपतिः । गार्हपत्यो
हि गृहपतिः; “अयं मग्निर्गार्हपत्यः”-इतिवचनात्; गार्हपत्यश्चायं
लोकः । ततश्च यत् ‘अग्निं गृहपतिं यजति’ तत् ‘इमं लोकम्’
लोकोपलक्षिते देशे ‘प्रजाः प्रजनयति’ । ततश्च यज्ञानुकारेण
तथैव ‘ताः प्रजायन्ते’ ॥ १३ ॥

“तदिडान्तं” । इडान्तवत् ‘इडान्तं’ । ‘इडान्तं’ यजनान्त
मित्यभिप्राये, तत् इडा पत्नीसंयाजेषु विधीयते । तस्याश्च पूर्वोक्त
एव विधिः । अर्थवादोऽपि च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः । तस्माद्यज्ञेऽव-
कल्पयेत्यादि यथैव हि देवेष्विडावकृप्ता, तथा स्त्रौष्वपि देवेष्वि-
त्यभिप्रायः । “न ह्यत्र परिधयः”-इत्यादिस्तु इडाया अन्तत्वे-
ऽर्थवादः । तच्चाभिप्रायः । अत्रापि पत्नीयज्ञे । यथैव इडा देवयज्ञे
भवन्त्येवं सूक्तवाक-शंयुवाकाभ्यां मपि भवितव्यं मित्यत आह— “न

१— पा० सू० १. ४. २८ ।

२— “‘करोति’ अन्तर्ज्ञानेनादर्शन मिच्छति । ‘पुंसः अन्तर्हिता’
पुंसश्चादृश्यमाना (पुंसश्च दृश्यमाना C.)”-इति ठ ।

३— ‘मयन्ते नाग्नन्ति’-इति ठ ।

ह्यत्र परिधयो भवन्तीति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक-ग्रंथुवाकौ तदभावेऽनुपपन्नावित्यभिप्रायः । ननु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः खगाकृतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा खगाकर्त्तव्या ; इतरथा तु खर्गाल्लोकात्मान्तरितैव स्यात् ? इत्यत आह— “प्रस्तर-रेणेति । प्रस्तरकरणे ‘इयसितं ह कुर्यात्’ ‘इयस्’-शब्दोऽवसान-वचनः कण्ठादिषु^१ पथते । अवसन्न^२ मवसादं पत्न्याः कुर्याद् ;— यजमाने गच्छति खर्गं लोकं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना सा, अधुना यातीत्येतत्कुर्याद् ; न च युक्तम् ; पतिं ह्यनु च जायेत्यभि-प्रायः ॥ १४ ॥

“स यदि प्रस्तरस्य” । ‘प्रस्तरस्य’ ‘रूपं’ प्रतिनिधिं ‘कुर्यात्’, अध्वर्युणा ततः “यथैवाद इति । स्वेनैव महिम्ना यजमानवत् तां ‘खगाकरोति’ नाभिदग्ना मानयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदि” । प्रसन्ना ॥ १६ ॥

“अथाग्नीदाह” । स प्रस्तररूपवचनात् सूक्तवाको मा/प्रापदि-त्याह— “अथाग्नीदाहेति । यावदुक्तं मेव भवति ; प्रैषसामर्थ्यात् ; न सूक्तवाक माह ॥ १७ ॥

“अथाह संवदस्व” । प्रसन्ना ॥ १८ ॥

“अथ जुह्वं च सुवं च” । “सम्प्रगृह्णातीति^३ । होतुं तत्स्य

१— ग. पा. ३. १. २७ (३४.) ।

२— ‘अवसान’—इति छ ।

३— तत्र मन्त्रः—वा० सं० २. २०. १ ।

माज्यम्; न तु चस्वत्^१ तृणस्याहुतिकरणार्थत्वम् । किं कार-
णम्? ‘अद एव’ तृण मध्वर्युः ‘आहुतिं करोति’ । ‘यत्’ तत्
‘अनक्ति’ अग्रं जुह्वा मित्यादि । किमर्थञ्च जुह्वञ्च सम्प्रगृह्णाति,
कथं नाम? ‘आहुतिर्भूत्वा’ इदं माज्यं ‘दवलोकं गच्छादिति’ ॥ १८ ॥

“स वा अग्नये” । ‘अग्नौतमः’ भोक्तृतमः^२ । ‘अनमीवम्’ अमीवा
व्याधिः, स यस्य कार्यतथा नास्ति, तदनमीवम् । ‘आत्मनि’ अग्नौ;
दक्षिणाग्निहोमादिशाखान्तरात् ॥ २० ॥

“अथ वेदं”^३ । विस्वंसन मुपन्यस्त मेव, अर्थवादस्तु “यद्धि युक्तं
न विमुच्यते प्र तद्ब्रह्मते”-इति^४ गम्यमान एवेति नोक्तः । पत्न्यास्तु
कर्तृत्वैर्धवादं वक्ष्यति— “अथ यत् पत्नी विस्वस्यति”-इति^५,
अधुना विस्वंसनप्रसङ्गादुत्पत्तिविनियोगौ वेदस्याह । तत्रोत्पत्ति-
स्तावद् “योषा वै वेदिरिति । विनियोगः— ‘अथ यत्’ ‘एनेन’
वेदेन यज्ञे’ किञ्चित् ‘उपालभते’ उपगृह्णाति, गृहीत मपि सत्
‘उपचर्याय’ उपकाराय सुगृहीतत्वात् यद् गृह्णाति; यत्
‘मिथुनं क्रियते’; उपग्राह्यस्य च वेदस्य वेत्युपग्रहणे विनियोगः ।
स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते; नैकद्रव्ये हि कर्मणि

१— नाख्येतत्पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— महीधरकृतं भाष्येह द्रव्यम् (वा० सं० २. २०. १.) ।

३— “पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति”-इति का० श्रौ० सू० ३. ७. १ ।

मन्त्रस्तु वा० सं० २. २१. १ ।

४— उपरिष्ठाद् (ई. ७. ४. ८.) द्रव्यम् ।

५— अनुपद मेव २२ कण्डिकायाम् ।

(अनावृत्तौ^१) तेषां यस्योक्तान्योन्य मिव मिथुनं सिद्धम् । तदपि साज्ये कर्मणि संस्ववहोमादौ वेदेनोपग्रहणम्, न सर्वत्रेत्येतच्छा-
खान्तरात् ॥ २१ ॥

“अथ यत् पत्नी” । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

“सा विस्वंसयति” । ‘यदि यजुषा’ कर्तुं मिच्छेदिति । ‘यदि’-
शब्दात् पाक्षिकं वेदस्य यजुषा करण मिति गम्यते । अथ यजुषा
करणचिकीर्षानुपपन्नेतिसामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति । तच्च करण
मासाद्याज्यनिर्वापकाले चिकीर्षति । कः पुनः कुर्याद् ? यजमानः ;
शाखान्तरात्, “मह्यं भूयाः”-इति^२मन्त्रलिङ्गाच्च^३ ॥ २३ ॥

“त मा वेदेः” । ‘आङ्’ अत्राभिविधौ ; संस्तर्यते वेदिं व्याप्येति ।
“योषा वै वेदिर्वृषा वेदः”-इतिशेषात् । वेदिं संस्तृणाति^४ । समा-
ख्यानादध्वर्युः ; हौत्रे तु विशेषवचनाद्धोता संस्तृणाति ॥ २४ ॥

“अथ समिष्टयजुः” । प्रसन्नाश्चतस्रः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

“अथ बर्हिः” । ‘अयं वै लोको बर्हिः’ “वृहि वृहि वृद्धौ”

१— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० २. २०. १ मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः ।

३— ‘इतिवचनादाशौर्योऽङ्गः’-इति छ, भा ।

४— “स्तृणात्यावेदेः”-इति का० औ० सू० ३. ७. ३ ।

५— शाङ्खायने तूत्तरेण गार्हपत्य मा बर्हिषस्तौर्वेति (१. १५. १५.) ।

६— का० औ० सू० ३. ८. ४ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २१. १ ।

समिष्टयजुरिति कर्मणः सञ्ज्ञा । वातश्चात्र देवता ; ‘खाद्या

वाते घाः’-इति (वा० सं० २. २१. १.) मन्त्रलिङ्गात् ।

७— का० औ० सू० ३. ८. ५ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २२. १ ।

परिवृद्धोऽयं लोकः । ततः कियदेतद्वर्हिःशब्दवाच्यता च ओषधि-
वाच्यता च ? वर्हिःशब्दवाच्यांशेन तद् 'वर्हिरयं लोकः' तस्यापि
वर्हिःशब्दकत्वात्, ओषधिलांशेन तत्सर्वाः 'ओषधयः' । ततश्च यद्
'वर्हिः' अधियज्ञं 'जुहोति', तत् 'एतल्लोके' 'ओषधीः' वर्हिष
ओषध्यात्मकत्वात् 'दधाति'; तच्चेदं तथैव दृश्यते ॥ २८ ॥

"तां वा अतिरिक्तां" । वर्हिराज्जतिं यज्ञात् 'अतिरिक्तां जुहोति' ।
कथम् ? 'समिष्टयजुर्होर्वातो यज्ञस्य'; तद्धि देवताविसर्जनार्थं
मित्यभिप्रायः^१ । ततश्च यां 'ऊर्द्धं समिष्टयजुषः' सातिरिक्ता, तन्नासु
गतासु च देवतासु । 'यदा हि' । 'हि'-शब्दः 'च'-शब्दार्थः; यदा च
'समिष्टयजुर्जुहोति', 'अथ' अनन्तरम् 'एताभ्यः' ओषधिभ्यः ।
"तादर्थ्यं चतुर्थी^३" ओषधयोऽस्मिंल्लोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येव
मर्थं 'जुहोति' ॥ ३० ॥

"स जुहोति^४" । प्रसन्ना ॥ ३१ ॥

"अथ प्रणीताः^५" । अध्वर्युरुत्तरपार्श्वार्वाद् दक्षिणपार्श्वं वेदेः

१— 'परिवृद्धो'—इति ठ ।

२— समिष्टयजुर्होर्मेनैव यज्ञसमाप्तिः । अत एतत् प्रतिपत्तिकर्मैत्युच्यते ।
अथेहोपरिवृद्धादाज्जतिपरिगणनानुसारतः सामिधेनोसङ्ख्या चेत्यं
श्रुतम्— "ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाध्वारौ पञ्च प्रयाजा
इडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तावाकश्च शंयोर्वाकश्च तास्तयोदशाज्जतयो
ऽथ यदेवादः पत्नीसंयजेषु सम्प्रगृह्णाति सुमिष्टयजुश्च ताः पञ्च-
दशाहुतयः"—इत्यादि ११. २. ६. ५, ६ ।

३— पा० २. १. १३ सू० १ वा० ।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २२. १ ।

५— प्रणीताः = आपः । (१२. ५. २. ७.) प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति ।

(‘आहवनीयं प्रदक्षिणतो’^१) गत्वा स्वदेशेऽवस्थिता एव ‘प्रणीताः’
 ‘निनयति’ नीचैर्नयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः । “युक्ते वा इति
 निनयनार्थवादः । “दक्षिणत इत्येतस्य तु “तथा ह्युदग् भवती-
 त्यर्थवादं वक्ष्यति^२ । ‘पराङ्’ अनावृत्तौ ‘यज्ञो यजमानं प्रक्षि-
 णीयात्’ “क्षि हिंसायाम्”^३ हिंसात् । ‘तथा’ नीयमानासु प्रणी-
 तासु ‘न प्रक्षिणाति’ न हिनस्ति ॥ ३२ ॥

“स निनयति”^४ । “तत्पुष्टिं सुत्तमा मिति । पुष्टेर्हेतुरापः,
 तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टेर्निरासत्वेन पुष्टिं निराह-
 “उत्तमा मिति । आध्वर्यवस्थान्ते इत्यर्थः । आध्वर्यवे शिष्टम्, तच्च
 रत्नोनिरासप्रधानयागादि; ततश्च निनयनं मेवाध्वर्यार्थज्ञे उक्त-
 मित्यभिप्रायः^५ । “स येनैव प्रणयतीति । “कस्त्वेत्येताभिरनिरुक्ता-
 भिर्यादृतिभिरित्यभिप्रायः । “अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः” ।
 फलीक्रियन्ते तण्डुला एभिरिति फलीकरणाः अङ्गीभवन्ति तण्डुल-
 निष्पत्तौ । “अभूततद्भावे”^६, “कृत्वस्तियोगे सम्यक्कर्त्तरि च्चिः”^७ ।
 ‘फलीकरणान्’ तण्डुलादीन् ‘उपास्यति’ उत्क्षिपति उत्करे ।
 ‘कपालेन’ मध्यमेन प्रथमं नातिक्रामेदिति ‘अधोऽधः’ अधस्तात्

१— ठ-पुस्तके त्वेव पाठोऽधिकः ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे (१ क०) ।

३— स्वा० प० २८ घा० ।

४— का० औ० सू० २५. ७. २७ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. १ ।

५— सन्त्यत्रापाठ्यकल्पाः पाठमेदाः ।

६— पा० ५. ४. ५० सू० १ वा० ।

७— पा० सू० ५. ४. ५० ।

नातिदूरे । 'क्षणाजिनम्'-इति, 'अधोऽध इत्येतद्योगनिमित्ता
द्वितीया^१; क्षणाजिनस्याधस्तात्, समीप इत्यर्थः^२ ॥ ३३ ॥

“देवाश्च वै” । प्रसन्ना ॥ ३४ ॥

“ततो देवाः” । ‘सर्वं यज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यम्, ‘संवृज्य’ समाप्ति-
पूर्वं संवृज्य^३ । “अथेति । ‘अथ’ अनन्तरम् । ‘भागधेयं’ भाग एव
भागधेयम्; स्वार्थिको धेयः^४ । ‘तेन’ भागधेयेन पापिष्ठेन ‘एनान्’
असुरान् ‘निरभजन्’ निर्भक्तवन्तः, वहिर्यज्ञात् कृतवन्तः । केन,
कस्मात्? आह— “अस्त्रा, पशोः” । असृक्शब्दस्य अस्त्रादेशः^५ ।
‘अस्त्रा’ लोहितेन ‘पशोः’ ‘निरभजन्’ । ‘फलौकरणैः’ पाण्डुरभागे-
‘हविर्यज्ञात्’ निर्भजन्तोऽभूवन् । ‘एष सुनिर्भक्तः’ ‘भागिनं’ स्वल्पभागे-
नापि भक्तम्, ‘अभागं’ भाग मदत्वा यं ‘निर्भजन्ति’^६ । ‘सः’ भागी
प्रथमम् ‘शंसते’ एव, ‘उत’ अपि अवलो हि वलवतां वशे भवति ।
‘लब्ध्वा’ आसाद्य ‘आह’ ब्रूते—कुतश्चित्कालपर्यायात् ‘किं’ त्वं ‘मा’
मां ‘बभक्ष्य’, मनसि किं मह्यं त्वया दत्त मित्यर्थः । ‘यं भागम्’
‘एभ्यः’ रक्षोभ्यः ‘देवाः’ ‘अकल्पयन्’ कल्पितवन्तः, समीपे प्रचि-
पति, अग्निहोत्रे ‘अन्धे तमसि’ ‘प्रवेशयति’, ‘तथा’ ‘पशोः असृक्’

१— पा० २. ३. २ सू० ३ वा० द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ३. ८. ७ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. २ ।

३— “ततो देवाः” । ‘सर्वयज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यं संवृज्यं कृत्वा—इति ठ ।

४— “भागरूपनामभ्यो धेयः”—इति पा० ६. ४. ३६ सू० २ वा० ।

५— पा० सू० ६. १. ६३ ।

६— “‘अभागं’ भागहीनं ‘निर्भजन्ति’”—इति ठ ।

अपि । “तस्मादिति । तेदनीकरणाभावेन रक्षोभागः । तेदनी-
करणेन लोहितं^१ सिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३९ [८. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छतपथश्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु
नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—‘तेदनी (तेमनी A. C.) लोहितम्’—इति ठ । तेदनीशब्दोऽत्र पुनः
श्लोचति १३. ५. ३. ८; अन्यत्रान्यत्र च, तथाहि वा० सं० २५. २, अथ०
सं० २०. १३१. ११, ता० ब्रा० २१. ४, साङ्ख्य. गृ. ६. १२. १२. ‘तेमनं
तु निष्ठानम्’—इत्यमरः २. ६. ४४ ।

२—अत्र पद्धतिः । होता वेद मादाय, अध्वर्युर्जुह्वं सुवच्चादाय, अग्नी-
दान्यस्याखौ मादाय, आग्नीध्रप्रथमाः पत्नीसंयाजान् कर्तुं गार्हपत्यं प्रति
गच्छन्ति । तत्राध्वर्युर्गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा पत्न्या अग्रे गार्हपत्यस्य
दक्षिणत ईशानाभिमुखः, गार्हपत्यस्य पश्चाद्गोता ऊर्ध्वजानुः, तदुत्तरतो-
ऽग्नीदक्षिणाभिमुख इत्येवं सर्वे उपविशन्ति । ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा क्रमेण
‘सोमायानुब्रूहि’, ‘त्वष्ट्रेऽनुब्रूहि’, ‘देवानाम्पत्नीभ्योऽनुब्रूहि’, ‘अग्नये गृह-
पतयेऽनुब्रूहि’—इत्युक्त्वा जुह्वां चतुर्गृहीत मान्यं गृहीत्वा, आश्राव्य, क्रमेण
‘सोमं यज’—इत्यादिकं माह । तथा ‘इदं सोमाय’—इत्यादिवागश्च ।
ततः सर्वेषां मिहाभागमक्षणम्, मार्जनम्, दण्डप्रहरणम्, आत्मोपस्पर्शनम्,
अग्नीदध्वर्योः संवादः, संखवहोमः, गार्हपत्यं परीत्योत्तरहोमद्वयम्, पत्न्या

सुस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निन-
यति तथा ह्युदग् भवति तस्मादक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं
निनयति देवल्लोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो युजते सो
ऽस्यैषु यज्ञो देवल्लोके मेवाभिप्रैति तुदनुची दक्षिणा यां
दुदाति सैति दक्षिणा मन्वारुभ्य युजमानः ॥ १ ॥

सु ऽएषु देवयानो वा पितृयाणो वा पुन्याः । तदु-
भयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः प्रति तु मोषतो युः
प्रत्युष्योऽत्यु तुः सृजेते यो ऽतिसृज्यः शान्तिरुपस्तदेतु
मेवैतत्पुन्यानः शमयति ॥ २ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णः सर्वेणैवैन मेतु-
च्छमयति सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैन
मेतदुव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्वेव पूर्णपात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या

वेदयोक्तयोर्विमुञ्चनम्, होतुर्वेदयोक्तपरिविञ्चनम्, गार्हपत्यस्योत्तरत आरभ्य
वेदेः पूर्वान्तं यावत् वेदद्वयपरिस्तरणञ्चेति पत्नीसंयाजसङ्क्षेपः ।

ततोऽध्ययुर्ध्रौव माज्यं विजाप्य, बर्हिषः सकाशात् कुशमुष्टिं सथे पाणौ
गृहीत्वा, ऊर्ध्वं स्तिष्ठन्, सततं ध्रुवयैव समिष्टयजुर्बुद्धोति । ततो दर्ममुष्टे-
रनुप्रहरणम्, बर्हिर्होमश्च । ततो वेदिमध्ये उदङ्मुख उपविष्टः प्रणीता
निनयति । ततः पत्नीकरणानन्तरं स्थापितान् कणान् प्रथमकपाले निधाय,
सथेनोत्तरस्योपरि कृष्णाजिनं धारयन्, कृष्णाजिनस्याधस्तादुत्करे कपालेनैव
कणान् प्रास्यति, तत उदकोपस्पर्श इति समिष्टयजुःसङ्क्षेपः ॥

क्रियते व्यस्य तद्वहन्ति क्षणवन्ति* । शान्तिरापस्तुदद्भिः
शान्त्या शमयति तुदद्भिः सुन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णं सुर्वैणैवैतत्सुन्दधाति
सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैतदुव्यवच्छिन्नेन
सुन्दधाति ॥ ५ ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वुर्चसा पुयसा सुन्त-
नूभिरुगन्महि मुनसा सुः शिवेन त्वष्टा सुदुत्रो विदधातु
रायोऽनुमार्ष्टुं तन्नो यद्विलिष्ट मिति यद्विष्टं तत्सुन्द-
धाति ॥ ६ ॥

अथ मुखं मुपस्पृशते । द्वयं तद्यस्मान्मुखं मुपस्पृशते
ऽमृतं वा ऽप्यपो ऽमृतेनैवैतत्सुःस्पृशत ऽएतदु चैवै-
तत्कुर्मात्मन् कुरुते तस्मान्मुखं मुपस्पृशते ॥ ७ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा ऽएषु प्रीणाति
यो युजत ऽएतेन यज्ञेनऽर्गिरिव त्वद्युजुर्भिरिव त्वद्वाहु-
तिभिरिव त्वत्सु देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति
तेष्वपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रुक्रामति ॥ ८ ॥

यद्देव विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः सु
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-

रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदु मन्तरिक्षं द्विती-
येन दिव मुत्तमेनैताम्बेवैषु ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते तुस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते तद्वा ऽइतु एव
पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तुदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त । गायत्रेण छन्दसा
तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तु-
रिक्षे विष्णुर्व्यक्रःस्त चैष्टुमेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो
योऽस्मान् हेष्टि युञ्च वयं द्विष्मो दिवि विष्णुर्व्यक्रःस्त
जागतेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि युञ्च
वयं द्विष्म ऽइत्येव मिमांल्लोकान्समारुह्याथैषा गुति-
रेषा प्रतिष्ठा यु ऽएष तुपति तुस्य ये रश्मयस्ते मुक्तो-
ऽथ यत्पुरं भाः प्रजापतिर्वा सु स्वर्गो वा लोकस्तुदेव
मिमांल्लोकान्समारुह्याथैतां गुति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति
परस्तात् त्वेवार्वाङ् क्रमेत यु ऽइतोऽनुशासनं चिकीर्षेद्
द्वयं तद्यस्मात्परस्तादर्वाङ् क्रमेत* ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा ऽअग्ने देवा जुयन्तोऽजयन् । दिव
मेवाग्नेऽथेदु मन्तरिक्ष मुथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त
तुथो ऽएवैषु एतदपसरणतु ऽएवाग्ने जुयन् जयति† दिव

* 'क्रमते'—इति च ।

† 'जुयं जयति'—इति क, 'जुयन्नयति'—इति घ ।

मेवाग्रेऽथेदु मन्तरिक्षं मथेतोऽनपसरणात्सपुत्रानुदत्त
 ऽद्वयं वै पृथिवीं प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैतुप्रतिष्ठायां प्रति-
 तिष्ठति ॥ ११ ॥

तदु तद्विवि विष्णुर्व्यक्रःस्त । जागतेन छन्दसा तुतो
 निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युच्च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णु-
 र्व्यक्रःस्त चैष्टुमेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि
 युच्च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त गायत्रेण
 छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युच्च वयं
 द्विष्मोऽस्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽद्वत्यस्याः ह्रीदः सर्वं
 मन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तुस्मादाहास्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया
 ऽद्वति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची हि देवानां दिक् तुस्मात्
 प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । अगन्तु स्वरिति देवा वै स्वरुगन्तु
 देवानित्येवैतुदाह सं ज्योतिषाभूमेति सं देवैरभूमे-
 त्येवैतुदाह ॥ १४ ॥

अथ सूर्यं मुदीक्षते । सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां
 गुतिं मेतां प्रतिष्ठां गच्छति तुस्मात् सूर्यं मुदी-
 क्षते ॥ १५ ॥

स ऽपुदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै

श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मि-
रिति वर्चोदा ऽअसि वर्चो मे देहीति त्वेवाहुं ब्रवी-
मीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तुद्धेव ब्राह्मणेनैष्टव्यं यद्
ब्रह्मवर्चसौ स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेय ऽएष वाव
मुह्यं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं
कामयते सोऽस्मै कामः समृद्धते ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त ऽइति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते । द्वयं तद्यस्मान्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तुद् गृहेष्टे-
वैतुप्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्देवास्येह मानुष
मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तुस्मान्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते ॥ १८ ॥

स ऽउपतिष्ठते । अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाम्नेऽहं
गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मयाम्ने गृहपतिना
भूया ऽइति नात्र तिरोहित मिवास्त्यस्थूरिणौ गार्ह-
पत्यानि सन्वित्युनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्वित्येवै-
तदाह शतः हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यास

मित्येवैतुदाह तदुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेतापि हि भूयांसि
शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तुस्मादुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रि-
येत ॥ १९ ॥

अथावर्त्तते । स्तुयंस्यावृत मन्वावर्त्त इति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रो-
ऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादुप्यात्मन एव नाम
गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीय मुपतिष्ठते । प्राञ्चे युन्नोऽनुसन्ति-
ष्ठाता इति तूष्णीं मुपतिष्ठते ॥ २२ ॥

अथ व्रतं व्विस्तृजेत । इदं महं यु एवास्मि सोऽस्मीत्यु-
मानुष इव वा एतद् भवति यद् व्रतं मुपैति न हि
तदवकुल्पते यद् ब्रूयादिदं महं सत्यादुन्वत मुपैमीति
तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तुस्मादिदं महं यु एवास्मि
सोऽस्मीत्येवं व्रतं व्विस्तृजेत ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

“संस्थिते यज्ञे” । याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मण मेतत् ।
‘दक्षिणतः परीत्य’ अध्वर्युः ‘निनयति’ । ‘हि’ यतः, ‘तथा’ कृते
‘उदक् भवति’, परीत्येत्युक्ते दक्षिणादागत्वा निनयनायोदगागमनं

भवति । उदपात्रनिनयनस्यानुवादो न सर्वतो विधिः । कुतः ? “अथ विष्णुक्रमान् क्रमते”-इति^१ परतः ‘अथ’-शब्देनानन्तर्यवचनं संयुज्य पदार्थान्तराणां विधानात् । तथा ह्युदगित्ययं दक्षिणतः परीत्ये-
त्यर्थवादोऽयम् । पूर्णनिनयने “देवल्लोके मेऽप्यादि । अयं यज्ञः
‘असत्’ भवतु । एव मयं यजमानो ‘यजते’ ; ‘यो यजते, स यज्ञोऽस्य
(यजमानस्य) देवल्लोक मेवाभिप्रैति’ । मां संस्कृतवानसौ, अतो मया
प्रत्युपकरणीय मित्यभिप्रायः । ‘तदनूचीः’ । दक्षतेः समृद्ध्यर्थस्य^२
‘दक्षिणा’ रूपम् । यज्ञसमृद्धयर्थं यज्ञ मनु विलग्ना दक्षिणैति ।
‘दक्षिणा मन्वारभ्य’ । सा हि परिक्रयार्था ; ऋत्विङ्निष्पादिता
परिक्रीयते, यथान्यत्रापि परिक्रयसम्बद्धः परिक्रेता, एव
मत्रापि ॥ १ ॥^३

“स एष देवयानः” । आत्मयाजिनस्तस्य कुण्ठादिमोक्षप्राप्तेः

१— इहैवोपरिष्ठादष्टमकाण्डिका ऋष्या (६१८ पृ० १३ पं०) ।

२— आ० आ० ६०६ भा० ।

३— ठ-पुस्तके त्विद मेव हरिस्त्रामिहृतं माध्य मिहान्यथा दृश्यते ।
तद्यथा— “संस्थिते समाप्ते यज्ञे पूर्णपात्रासादितं जलं निनयति ;
अर्थादध्वर्युयजमानाङ्गणौ । यजमानोऽपि तदङ्गलिना प्रतिगृह्णा-
तीति वक्ष्यति । यो दर्शपूर्णमासात्मना यजते, मम यज्ञोऽयं देव-
लोकेऽपि असत् । लेट् लिङर्थे, स्यादित्यर्थः । एष यज्ञोऽस्य देव-
लोक मेव आभिमुख्येन एति । तस्मादन्वगच्छनशीला मन्वाहार्य-
क्षक्षणाशीलां यां दक्षिणां ददाति, सा देवलोकमेति । ततो दक्षिणां
समृद्धिस्वरूपा मन्वारभ्य यजमानो देवलोक मेत्येव ॥ १ ॥”-इति ।

“तदञ्जलिना”^१ । यद्यपि “अनुमाधुं तन्नो यद्विलिष्टम्”—
 इतिलिङ्गात्^२ मुखोपसर्गनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति, तथापि
 वाक्याप्रतिग्रहणाङ्गता । तथाहि “यद्विवृढं^३ तत्सन्दधाति”—इतिग्रह-
 णार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात् ; अथग्रन्थेन^४ च
 मुखोपसर्गनस्य व्यवधानार्थवादान्तर^५ दर्शनाच्च । लिङ्गञ्चाविद्वद्
 मेव ; मुखवद्वस्तयोरपि शरीरैकदेशत्वात् । “यद्विवृढ मिति ।
 यजमानस्य एव यज्ञो वर्त्तते ; तत्रैव स्थितस्य ‘यद्विवृढं तत्स-
 न्दधाति’—इत्यभिप्रायः । कण्वानान्तु “तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति,
 तत्र जपति संवर्चसेति”^६ । गृह्णतः यज्ञवीर्यं मत्र च जप्यमानः
 प्रतिग्रहणाय स्पर्शनेऽपि प्रकाशयिष्यति । कः पुनः प्रतिगृह्णाति ?
 यजमानः ; अध्वर्योर्निनयने व्यापृतत्वात्, अन्यः कोऽपीति सिद्धे
 आग्नीर्लिङ्गत्वान्मन्त्रस्य यजमान एव । तथाच यज्ञस्य “यद् विवृढं
 तत्सन्दधातीति (उपपत्त्या, अत उत्तरच^७ च “एतदु चैवैतत् कर्म
 कुरुते”—इतिमन्त्रवाक्यशेषैरेव च सर्वं मेवातः परं याजमान
 मित्यवसीयते” ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. ६ । तन्मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

२— वा० सं० २. २४. १ द्रष्टव्यः ।

३— ‘यद्वृद्धं’—इति क, भौ ।

४— ‘उपग्रन्थेन’—इति ठ (उत्तरकण्डिकारम्भे) ।

५— ‘व्यवधानार्थवादान्तर’—इति ठ ।

६— संवर्चसेति मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

७— ७ क० द्रष्टव्या ।

८— उपपत्त्येत्यादिग्रन्थः ठ—पुस्तके नास्ति ।

“अथ सुखम्”^१ । “एतद् चैवैतत्कर्मात्मन् कुरुते”—इतिशेषाद् यजमान आत्मीय मेव सुख मङ्गिरूपसृशत इति गम्यते । यस्मात् कारणात् सुखं सृशति, ‘तद् इयम्’ द्वे ते कारणे इत्यर्थः । तत्रैकं तावत्— ‘अमृतेनैवैतदात्मानं संस्पृशते’—इति । कथं मङ्गिः संस्पृश्यमाने अमृतेन संस्पृशते ? तदाह— “अमृतं वा आपः”—इति । यत्ते देवानां मज्ज ममृतम्, ता आपः ; आप एव हि शुद्धतमा अमृत मित्यभिप्रायः । अमृतसंस्पर्शनं यजमानेन कर्तव्य मित्येकं कारणम् । अपरं मपि— ‘एतच्च कर्म आत्मनः कुरुते’ यजमानः । कथम् ? यज्ञो वा आपः ; आपश्च संक्षेपणहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

“अथ विष्णुक्रमान्”^२ । (‘विष्णोः यज्ञस्य’) सम्यवेश मिव दत्त्वा ‘देवान् प्रीत्वा’, (‘देवेषु मध्ये’) ‘अपिली’ भागी ‘भूत्वा’ च उपेति विष्णुक्रमैर्देवयाजीत्यर्थः । “अनुपसर्गाद्वा”—इति^३ क्रमेरात्म-
नेपदम् ॥ ८ ॥^४

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. १० । “एतच्चार्यकर्म, ततश्चान्तापच्छिन्नादौ न भवति”—इति च तद्वृत्तौ याज्ञिकदेवः ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ११ । मन्वास्तु वा० सं० २. २५. १, २, ३ ।

३— पा० सू० १. ३. ४३ ।

४— इहाप्यन्यथा भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

“अथ विष्णुक्रमान् । विष्णोर्यज्ञस्य क्रमणं विष्णुक्रमस्तं विष्णुप्रवेश मेव कुरुते । देवान् वा । देवानेतान् एष यजमानः प्रीतान् करोति, यो हविर्यज्ञं संस्थापयति । त्वच्छब्दः समुच्चये । ऋगादिभिर्देवान् प्रीत्वा तेषु देवेषु मध्ये भागवान् भवति । भागित्वं प्राप्य तान् विष्णुक्रमानेव सर्वतोभावेन प्रक्रामति ॥ ८ ॥”—इति ।

“यदेव विष्णुक्रमान्” । यजमानशरीरस्य एव ‘यज्ञो विष्णुः’ यजमानार्थं ‘विक्रमते’ ।^१ ‘तद्वै’ तत्र ‘इत एव’ लोकात् ‘पराचीनम्’ ऊर्द्धम्, अन्तरिक्षं दिव मित्येवं ‘भूचिष्टा इव’ बद्धतमा इव ‘क्रमन्ते’ ॥ ८ ॥

विष्णुक्रमणे मन्त्राः^२— “तदु तत् पृथिव्याम्”—इति । प्रसन्ना । “इत्येव मिमांलोकान्”—इति उत्तरपक्षस्यार्थवादः । गम्यत इति ‘गतिः’, प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तस्य’ आदित्यस्य ‘ये रश्मयः’ कदम्बकेसरवदनन्तभेदाः, ते सुकृतः’ ये पूर्वं यजमानाः तेजःशरीराः । उपरित[न] मेव ‘यद्’ यज्ञरूपः ‘प्रजापतिः’, ‘स्वर्गो वा लोकः’ अज्ञानानां कर्मकर्तृणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिना सुपभोग्यं स्थानम्, ‘तत्’ तत्र; ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । ‘भाः’ प्रकाशमात्रं सूर्यरूपम् । (पचान्तरापन्यासः ।) “परस्तात् त्वेव” । ‘तु’-शब्दः स्वशब्दार्थे, ‘एव’-इत्यवधाराणार्थः । ‘इतः’ अस्मादेव लोकात् ‘अनु-शासनम्’ अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं बद्धकाल माश्रास्ते, सः

१— ठ-पुस्तके त्वेतदुत्तर मेव ग्रन्थोऽधिकः—

“विष्णुरेव देवेभ्योऽर्थायेमां विष्णुक्रमलक्षणां विक्रान्तवान् । प्रथमेन पादेन पृथिवीक्रमलक्षणेन, पस्यार । “सृ प्रीतिचलनयोः” लिट् । द्वितीयेन पादेनान्तरिक्षं विक्रान्तवान् । उत्तमेन दिवि क्रमणात्मकेन । एतां विष्णुक्रमात्मिकां यज्ञो विक्रमते । तस्माद्धेतोः विष्णुक्रमान् क्रमते ॥ ”—इति ।

२— वा० सं० २. २५. ३, २, १ द्रष्टव्याः ।

‘अर्वाङ्’ विक्रमणेनैव ‘यस्मात्’ अध्वर्यवः ‘परस्तात्’ क्रमेत, ‘तत् द्वयं’ कारणम् ॥ १० ॥^१

“अपसरणतो ह” । जितापसरणेन जितवन्तो द्युलोकाख्यम्, अस्मास्त्रोकादपसृत्य असुरान् हतवन्तः देवाः । द्वितीयञ्च फलोप-भोगानन्तरं प्रतिष्ठायां प्रच्युतानां स्वर्गास्त्रोकाच्चिरपद्रवात् । ततश्च यद्वितः पराचीनं क्रमेत, तदेतां गतिं गत्वा ‘प्रतिष्ठायां प्रति-तिष्ठति’ ॥ ११ ॥^२

“तदु तद्विवि”^३ । यद्वि स्वर्गं अन्नाद्यम्, तदप्यस्मिन्नेव लोके

१— “तदु तत् पृथिव्याम् । प्रसन्ना । इमान् पृथिव्यन्तरिक्षद्युसञ्च-कान्, एवं समाखूटान् कृत्वा अगन्तरम् । विष्णुक्रमणस्यार्थवादः— एषा गतिः । गम्यत इति गतिः, प्रतिकूलं तिष्ठत्यस्या मिति प्रतिष्ठा । य एष आदित्यः, तस्यादित्यस्य ये रश्मयः किरणकदम्बाः, ते सुदृढ इति । अथेति । परं सुत्कृष्टं भासनं प्रजापतिर्वा, स एव स्वर्गो लोको निरुपद्रवत्वात् । एवमकारेण यज्वा एतां गतिं प्रतिष्ठां प्राप्नोति, परस्तात् अर्वाङ् अर्वाञ्चनशीलः क्रमेत, इतो लोकादनु-प्रासनं कर्तुं मिच्छेत् । द्वयम्, इदामुत्रलक्षणम् अर्वाञ्चनञ्चेति ॥ १० ॥”— इतीदं मेव भाष्यं ठ-पुस्तके ।

२— अत्र ठ-पुस्तकलिखितं भाष्यपाठान्तरं चेतव्—

“अपसरणतः । जयन्तो देवा दिव मये, ततोऽन्तरिक्षम् । इतः अपसरणात् एतदाचरणादेव सम्पन्नाञ्छत्रून् व्यथितवन्तः । एव मस्याचरणास्यापि भवति । इयं वै इति । अतिरोहितम् ॥ ११ ॥”—इति ।

३— दिवौढ्यादयः प्रतिष्ठाया इत्यन्ताः पञ्च मन्ताः वा० सं० २. २५. १-५ । तत्र “अस्मादन्नादिति भागं भवेच्छते”—इति का० श्रौ० सू०

प्रतिष्ठितम् ; चन्द्रमसोऽप्याप्यायनं प्रतिप्रदि सान्नाय्येन क्रियते ; अतः
‘अस्मादन्नात्’ निष्काशने द्विषन् सर्वस्मान्निष्काशितो भवति ॥ १२ ॥^१

“अथ प्राङ् प्रेक्षते”^२ । प्राङ्निरीक्षणेन सन्तर्पिता गच्छन्तो
देवा निरीक्षिता भवन्तीत्यभिप्रायः^३ ॥ १३ ॥

“स प्रेक्षते”^४ । मञ्चाक्रोशन्तीतिवत् ‘स्वर=देवाः’ ; तेजः-
शरीरत्वात् ज्योतिर्=देवाः । ‘समभूम’ तद्देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥^५

“अथ सूर्यं मुदीक्षते”^६ । (सूर्यः खलु) यज्ञकर्तृणां गन्तव्यं
प्रतिष्ठा च^७ ॥ १५ ॥

“स उदीक्षते” । तेजोधनो रश्मिशब्देनोच्यते । ‘एषः’ तेषा मति-

३. ८. १३ । “अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम्”—इति च तदुत्तरसूत्रम्
(१४) । ‘भूमिम्’ वेदिभूमिम् ; उपविष्ट एव ।

१— इह चास्ति ठ-पुस्तककृता पाठान्तरता । तद्यथा—

“इत ऊर्द्धा वेदीति तत्प्रकार माह— “तदु तदिति । दिवि
अन्तरिक्षे पृथिव्या मस्मादन्नाद्भागलक्षणात् । अस्यै प्रतिष्ठायाः
वेदे । यावती वै वेदिस्तावती पृथिवीति ॥ १२ ॥”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. १५ । वा० सं० २. २५. ६ ।

३— ठ-पुस्तके त्विह ‘प्रसन्ना’-इत्येव ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ८. १६ । वा० सं० २. २५. ७ ।

५— “स प्रेक्षते । स्वरिति । यज्ञो ह वै स्वरिति यज्ञदेवसूर्याः स्वा-
शब्दवाच्याः, अत्र देवा अभिप्रेताः ; देवानगन्तेति ॥ १४ ॥”—इति ठ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ८. १७ । वा० सं० २. २६. १ ।

७— एषा तु ‘प्रसन्ना’-इत्यव्याख्यातैव ठ-पुस्तके ।

८— का० श्रौ० सू० ३. ८. १८ । वा० सं० २. २६. २ ।

ग्रयः । 'याज्ञवल्क्य इत्याह स'— 'वर्चोदा असि वर्चो मे देहीति
(एत देवाग्रास्महे वयम्) 'अहमिति ब्रवीमि' । 'ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम्'
'यत्' अहं ब्राह्मणयुक्तः स्या मिति तु 'आह स' उक्तवान्
'औपोदितेयः' । उपगम्य उदिता पितुरपोदितां ; "स्त्रीभ्यो ढक्" ;
उपोदिताया अपत्य मिति विग्रहः । 'गा दास्यति' इति
गो-प्रार्थना । 'एवं' प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥^१

"अथावर्त्तते"^२ । प्रदक्षिणं भावर्त्तते । एवं तस्य सूर्यस्थानु-
वृत्तिः^३ ॥ १७ ॥

"अथ गार्हपत्यम्"^४ । कारणद्वयं तस्याप्युपस्थाने । सूर्योप-
स्थानादिना स्वर्गतिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्वर्गदे प्रतिष्ठति ।
द्वितीयञ्च 'यावदेवास्मेह' मानुषायुष 'उपतिष्ठते' ॥ १८ ॥^५

१— पा० सू० ४. १. १२० ।

२— एतद्भाष्यज्ञान्यविधिं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

"स उदीक्षते । प्रसन्ना । 'इति त्वेवाहं' इत्येवाहं ब्रवीमि । वर्चं
एव याचते । ब्राह्मणेन तद्धि एष्टव्यं मेव यतो ब्रह्मवर्चसौ स्यात् ।
उप समीपे उदिता आदित्यो यस्य इत्युपोदिता, तस्या अपत्य
मौपोदितेयः । एष राजा मर्त्यं सम्प्रदानभूताय गाः पयस्ततः दास्यति ।
हे गोदाः मे मर्त्यं गाः देहि । एव मित्याद्याशीः ॥ १६ ॥"—इति ।

३— का० श्रौ० सू० ३. ८. १६ । वा० सं० २. २६. ३ ।

४— इय मय्यव्याख्याता प्रसन्नेति ठ-पुस्तके ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ८. २१ ।

६— एतद्भाष्यज्ञान्यविधिं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

"अथ गार्हपत्यम् । द्वयं गतिप्रतिष्ठात्मकं गार्हपत्योपस्थाना-

“स उपतिष्ठते”^१ । ‘असूरिणौ’ असहाय-गो-वाह्यः सूरः, तत्रा-
सहायमात्रं लक्ष्यते; सूरोऽस्मिन्नस्तीति सूरौ, न सूरौ असूरौ,
समहायिनौ । तव गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अह मिन्धनादिना
पालकः, असूरौ गृहपतिः; त्वम् कर्मणाम्^२ । अत आह—
“अनार्त्तानीति । असूरित्वेन च सामर्थ्याच्चिन्तं यजमानस्य जीवित
मिति “शतं वर्षाणि जीव्यास मित्याह”—इति^३ विवृणोति ॥ १८ ॥”

दवाप्यते । गृहा वै इत्याद्याग्नीः प्रवर्त्तनार्था । यावद्विति । उ इति
अनेककर्मा निपातः । यावत्प्रमाणं मस्य पुरुषस्य आयुर्जीवनम्, तस्मै
एतदायुषे उपतिष्ठते । तस्मादिति निगमः ॥ १८ ॥”—इति ।

१— वा० सं० २. २७. १ ।

२—“‘असूरि’ असूरीणि । एकाश्वयुक्तः शकटः सूरिरित्युच्यते, तद्वि-
परीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽसूरिः । तेन च सम्पूर्णता लक्ष्यते”—
इति ऋ० सं० ६. १५. १८ सा० भा० । “एकपार्श्वे बलोवर्द्धयुक्तं
शकटं सूरि, न सूरि असूरि । लुप्तोपमानम्”—इति वा० सं० २.
२७. १ मही० भा० । इहोत्तरत्रापि पुनः श्रोष्यति ३. ७. ४. १० ।
का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

३—“शतं हिमा इति त्रयाद्वा”—इति का० श्रौ० सू० ३. ८. २२ ।

४— ठ-पुस्तके त्वतोऽधिकोऽप्येष पाठः—

“स उपतिष्ठते । अग्ने इति । गृहपत्योः परस्पर माशंसन
स्फुटतर मेव । असूरि । असहायगोवाह्यः सूरः, तत्रासहायमात्रं
लक्ष्यते; सूरोऽस्मिन्नस्तीति सूरि, असूरि सहाययुक्तः त्वम् । अत
आहानार्त्तानीति । असूरित्वेन च सामर्थ्याच्चिन्तं यजमानस्य जीवित
माशान्ते—शतं हिमा । वर्षाणि शतसङ्ख्याकानि जीव्यासम् ।
इत्याहेति विवृणोति—एतत् ब्रुवन् अपि न आन्नियेत । तेन अपि

“अथावर्त्तते”^१ । मन्त्रवर्णात् प्रादक्षिण्यं ; — “सूर्यस्यावृत्तमन्त्रिति मन्त्रे दृश्यते, सूर्यो हि प्रादक्षिणेन गच्छति । ‘एतस्यैव’ सूर्यस्य” ॥ २० ॥^२

“अथ पुत्रस्य”^३ । कथं पुनर्गृह्णाति ? “ततोऽसि तन्नुरसि”-इत्येतस्मिन्नन्त्रे तत्पदैरेकवाक्यभूतं गृह्णाति । कुतः ? काण्वसमाज्ञानात् । “इदं मे कर्म, इदं वीर्यम्, पुत्रो देवदत्तोऽनुसन्तनवत्”-इति । किमर्थं नाम गृह्णाति ? “इदं मे ‘वीर्यं’ विक्रमम्, ‘पुत्रः’ देवदत्तादिः ‘अथम्’ ‘अनुसन्तनवत्’ अनुसन्तनोतु । कथम् ? ‘मे’ मम ‘इदं वीर्यं अनुसन्तनवदिति’ मा विच्छिन्द्यादित्येवमर्थम् ।

वर्षेभ्यः शतात् वर्षशत मतीत्यापि पुरुषो जीवति । तस्मादिति निगमनम् ॥ १९ ॥”-इति ।

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. २३ । २— वा० सं० २. २७. २ ।

३— अत्र “गच्छति प्राङ्मुखविष्णविति”-इति च का० श्रौ० सू० ३. ८. २४ । मन्त्रस्तु— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— इहाप्यन्यविध मेव भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

“अथावर्त्तते । सूर्यस्य आवर्त्तनं मादत्, ता मन्वावर्त्तते । तदेतां मिति निगदव्याख्यातम् । श्रुत्या मन्त्रवर्णात्प्रादक्षिण्यं समावृत्त्याश्रयं गृह्णीयात् ॥ २० ॥”-इति ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ८. २५ ।

६— एष मन्त्रः शाखान्तरीय इति का० श्रौ० ३. ८. २५ सूत्रे पूर्ण एव संस्मृतः । तद्यथा—“ततोऽसि तन्नुरस्यनु मा तनुह्यस्मिन् यज्ञोऽस्याः साधुह्यत्याया मस्मिन्नन्त्रेऽस्मिंस्तोत्रे इदं मे कर्म इदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोतु”-इति ।

(पचान्तर माह^१—) ‘यदि पुत्रो न स्यात्’ कथञ्चित् पुत्ररहितश्चेत्, अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा, तदा ‘आत्मनो नाम गृहीयात्’ । तथाच^२ “इदं मे कर्मदं वीर्यं देवदत्तोऽहं सन्तनवानि”—इति नाम ग्रहणम्^३ ॥ २१ ॥

“अथाहवनीयम्”^४ । (गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणा यत् पदं न प्राप्नोति, अतः^५) उपस्थानयज्ञक्रिया प्रत्यक्संख्या जाता; सा च जघन्या, अधोगतिवात्; अत आहवनीयोपस्थानं विधत्ते प्राक्संखित्यै । अपिच प्रत्यग्गमनशब्दो हि नरकपातवाचकः; एवञ्चाधोगतिर्यज्ञस्य स्यात् । “तूष्णी मिति^६ । सामर्थ्यान्मन्त्रे प्राप्ते तूष्णी मुपस्थानं विधेय मिति मन्त्रनिवृत्तिः क्रियते^७ ॥ २२ ॥”

१— ठ-पुस्तके त्विहैव पाठोऽधिकः ।

२— तथाचेत्यादिग्रन्थस्य ठ-पुस्तके नास्ति ; अस्ति च तत्रैव ग्रन्थः— ‘अतो जातपुत्रः दृष्ट्याकेशोऽभौनादधीतेति सम्मतम्’—इति ।

३— “अनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामाभिव्याहृत्य”—इति साङ्ख्ययनः २. १२. ११ । “प्रियस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति”—इत्या-
पस्तम्बः ४. १६. ४ । ४— का० श्रौ० सू० ३. ८. २८ ।

५— वन्धनीचिह्नान्तर्गत एव पाठः भ-ज-पुस्तकयोरधिकः ।

६— ‘तूष्णी मिति लौकिकवागुच्चारणनिषेधः क्रियते ; मन्त्राभावात् । एवञ्च तत्समीपे स्थित्वा तं विलोकयत्येव’—इतीह याज्ञिकदेवः ।

७— अथ विष्णुक्रमानित्यारभ्य अहवनीयोपस्थानान्तं कर्म विष्णुक्रमसञ्चं भवति (का० श्रौ० ३. ८. २८ सू० या० दे० व०) ।

८— “अथाहवनीयम् । प्राक्संख्यं यज्ञस्याश्राप्ते । तूष्णी मेवोपस्थानम् ॥ २२ ॥”—इत्येव भाष्यं दृश्यत इह ठ-पुस्तके ।

“अथ व्रतम्”^१ । पूर्वोक्ता मितिकर्तव्यता मनूय यज्ञसमाप्तिः
व्रतविसर्गसम्बद्धा विधीयते ; यदिदं मुक्तं “संस्थिते”-इति^२, तदिदं
मवसरप्राप्तं व्रतं विस्मजते । खशाखायाम् “इदं महं मनृतात्
सत्यं सुपैमि”-इति^३ मन्त्रोच्चारोऽभिप्रेतः^४ ; अत एव पञ्चान्तरोपन्यासो
न कृतो भगवत्या श्रुत्या ॥^५

समाप्तोऽयं पौर्णमासः, सर्वांस्त्रिष्टिषु पशुवन्धेषु यागेषु सौचा-
मण्यां च प्रकृतिभृतः । यद्यप्ययं कृताधानस्य भवति, तथापि
आधानेष्टीनां तनूहविस्मज्जकानां पौर्णमासयागः प्रकृतिः, तस्मात्

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. २६ । २— १. १. ३६ (६८० ३५०) ।

३— वा० सं० १. ५. १ । इह च पुरस्तात् १. १. ४ ।

४— पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ “अग्ने व्रतपते”-इति (५८०
१३५०), “इदं महं मन्त्रतात्”-इति च (६८० ८५०) । तत्र यद्यग्ने
व्रतपते इति गृहीतम् ; तदा “अग्ने व्रतपते व्रतं मचारिषम्”-इति
(६८० ३५०) विसर्गः कार्यः ; यदीदं महं मिति गृहीतम्, तदा
“इदं महं य एवास्मि सोऽस्मिन्नि”-इति (६८० १३५०) विसर्गः
कार्य इति कातीयश्रौतसूत्राभिप्रेतः । ३. ८. २६ सू० द्रष्टव्यम् ।

५— “अथ व्रतम् । व्रतं मिति कर्मणो नामधेयम् । तस्य विसर्गं कुरुते
यजमानः इदं महं मिति । यद् व्रतं विस्मजते, तेन व्रतोऽमानुष
इव देव इव भवति । न ह्येति । मन्त्ररूपान्तरं दूषणम् । व्रत-
विसर्गानन्तरं पुनः मानुषो जायते, तस्मादिदं महं मित्येतेन
मन्त्रेण व्रतं विस्मजतेति विधिः । तदु खल्वित्यवधारणार्थः ; “अथा-
प्युक्ता एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण”-इतिस्मरणात् (निरु० १. २. ४.) ।
खलु पदं सत्यवचनसिद्धये, स वै सत्यमेव वदेदित्यादि विध्यर्थम्
॥ २३ ॥”-इति ठ-भाष्यम् ।

पूर्वं सुपदेशः । ननु तर्हि तनूहविषा मेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा
तान्येव पूर्वं कस्माच्चोपदिष्टानि ? सत्यम् ! किन्तु तेष्वितिकर्त्तव्यता-
वैकल्यदर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात् पौर्णमासयाग एव
पूर्वं सुपदिष्टः ॥ २३ ॥ ४ ॥ [६. ३.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
नवमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१—“त्रिंशत् वर्षाण्येव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । पञ्चदश दाक्षायण-
याजौ । अग्निहोत्र मेव वा जुहुयात्”—इति का० श्रौ० सू० ४.
२. ४७. ४८. ४९ । ‘दाक्षायणयाजौ’ दाक्षायणयज्ञसञ्ज्ञक-
दर्शपूर्णमासयाजौत्वर्थः । दाक्षायणो नाम न कर्मान्तरं मपि तु
दर्शपूर्णमासविशेष एवेति च तत्रैव तत्प्रकरणे स्फुटम् (४. ३.
१—३.) । तृतीयसूत्रे चेह एवमशब्दः खल्विवार्थो विवक्षितः
आपस्तम्बसूत्राद्यनुरोधात् (३. १४. ८—१३.) । तथाच यथापि
होत्रं यावज्जीवं जुहुयात्, तथा दर्शपूर्णमासावपीत्यर्थो कथ्यते
तदेवं यावज्जीवं त्रिंशद्वर्षाणि वेति साधारणकालविधिः, दाक्षायण-
याजिनां तु यावज्जीवं पञ्चदश वर्षाण्येव वेति च ।

२—एतस्मिन् ब्राह्मणे तावत् पूर्णपात्रनिनयनम्, विष्णुक्रमणम्, ब्रह्म-
विसर्जनञ्चेति त्रीणि कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पद्धतिः—अथर्व-
पूर्णपात्रं मादाय पूर्वेणाहवनीयं परीत्य दक्षिणत उत्तरामिषु-
यजमानस्याङ्गलौ सन्ततं निनयति, निनीयमानं पूर्णपात्रं य-
मानोऽङ्गलिना प्रतिगृह्णाति । ततस्तूष्णीं मुखं विमृष्टे । अ-
थारभ्य भागप्राशनान्तं सर्वं कर्म यजमानः करोति । त-
उत्थाय दक्षिणवेदिश्रोणेरारभ्याहवनीयादवाक् विष्णुक्रमान् क्रम-

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराग्रयो वसन् हरिः ।

श्रुत्यर्थं दर्शयामास^१ शक्तिः पौष्करीयकः ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः^२ ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः क्षतौ^३ श्रतपथभाष्ये

नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः^४ ॥

तत्रैव खं भागं मवेक्षते, प्राचीं दिशं मवेक्षते, सूर्यं मीक्षते, सूर्यं प्रार्थयते, सूर्यस्य प्रदक्षिणं मावर्त्तनं करोति, अप्रदक्षिणं चावर्त्तते, ततो गार्हपत्यसमीपे आगत्य तं मग्निं मुपतिष्ठते, पुनस्तथैव प्रदक्षिणं मप्रदक्षिणञ्च सूर्यं मावर्त्तते । ततो गार्हपत्यात् प्राच्यां गत्वोपविष्टः पुत्राणां नाम गृह्णाति, अविद्यमाने पुत्रे त्वात्मनामगृह्णाम् । तत उत्थाय तूष्णीं माहवनीयं मुपतिष्ठते । एतदन्तं गतं विष्णुक्रमणम् । तत आहवनीयस्थाय स्थित्वा व्रतं विद्वज्य पूर्वणाहवनीयं दक्षिणाग्नेश्चोत्तरेण गत्वाग्न्योरन्तरालेन निष्क्रामेत् । ततो भागप्राशन-ब्राह्मणभोजने । समाप्ता चेत्थं दर्शपूर्णमासेष्टिरिति श्रम् ॥

‘श्रुत्यर्थं विद्वति चक्रे’-इति ठ । २-‘शासितुः’-इति ठ ।

‘इत्याचार्यवर्थश्रीहरिस्वाम्युपेक्षिते’-इति ठ ।

इत उत्तरं मिह ‘काण्डौ ११४’-इति क, घ; ‘काण्डिकासङ्ख्या

भूमर्त्ता विक्रमार्केण कृप्तां कनकवेदिकाम् ।
दानायाध्यास्य क्षतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां
शुक्लयजुर्वेदीये माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणभाष्ये
हविर्यज्ञं नाम

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥

११४'-इति च । तत्र १ ब्रा० २७ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा०
३५ क० ४ ब्रा० २३ क० । तदासां सङ्गणनयास्मिन् प्रपाठे

११४ कण्डिकाः सम्पन्नाः ।

१- अत्र प्रथमे काण्डे ८३८ कण्डिकाः श्रुताः । तत्र प्रथमे प्रपाठे
१२१, द्वितीये १२२, तृतीये १२८, चतुर्थे १२१, पञ्चमे च १२१
षष्ठे १११, सप्तमे ११४ । तदासां सङ्गणनया ८३८ इति सिद्धम् ।

